

TAVASZI SZÉL 2016 / SPRING WIND 2016

Tanulmánykötet

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Association of Hungarian PhD and DLA Students

II.

TAVASZI SZÉL

SPRING WIND

Szerkesztette:
Dr. Keresztes Gábor

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Budapest
2016

Tavaszi Szél – Spring Wind 2016

II. kötet

Lektorálták:

Dr. Baráth Béla
Dr. Bence Erika
Dr. Berényi László
Dr. Bíró-Szigeti Szilvia
Dr. Bokor Tamás
Dr. Boros Lajos
Dr. Csuka Gyöngyi
Dr. Czifra Mariann
Dr. Danka István
Dr. Fiáth Attila
Dr. habil. Baráth Béla Levente
Dr. habil. Csizmadia Zoltán
Dr. habil. Kovács Katalin
Dr. Harangozó Gábor
Dr. Hardi Tamás
Dr. Kálai Károly
Dr. Kaposi Zoltán
Dr. Kovács Lajos
Dr. Kovács Péter
Dr. Kunos István
Dr. Milen Mátyás
Dr. Molnár György
Dr. Monostori Zoltán
Dr. Nemesi Attila László
Dr. Novoszáth Péter

Dr. Pataki László
Dr. Putzer Petra
Dr. Reicher Regina Zsuzsánna
Dr. Somfalvi Edit
Dr. Soós Mihály
Dr. Szalay Zsigmond Gábor
Dr. Tamás Dóra Mária
Dr. Tóthné Prof. Dr. Szita Klára
Dr. Vicsek M. Lilla
Dr. Zsigmond Gábor
Jaskóné Dr. Gácsi Mária
Kovácsné Dr. Tóth Ágnes
Neumanné Dr. Virág Ildikó
Prof. Dr. Balázs Géza
Prof. Dr. Bod Péter Ákos
Prof. Dr. Halmai Péter
Prof. Dr. Hévízi Ottó
Prof. Dr. Horányi Özséb
Prof. Dr. Kiss Éva
Prof. Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán
Prof. Dr. Lehota József
Prof. Dr. Nemeslaki András
Prof. Dr. Schwendtner Tibor
Prof. Dr. Székely Csaba
Várkonyiné Dr. Juhász Mária

ISBN: 978-615-5586-09-5

DOI: 10.23715/TSZ.2016.2

Felelős kiadó: Doktoranduszok Országos Szövetsége
Megjelent: 2016-ban

Minden jog fenntartva. A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll. A kiadványt, illetve annak részleteit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában vagy eszközzel - elektronikus vagy más módon - a kiadó és a szerzők előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

TAVASZI SZÉL SPRING WIND

II. KÖTET

Hittudomány

Irodalomtudomány

Kémia- és környezettudomány

Kommunikáció-tudomány

Közgazdaságtudomány

TARTALOMJEGYZÉK

HITTUDOMÁNYI SZEKCIÓ15

A BAPTISTÁK MAGYARORSZÁGON 1945 ÉS 1950 KÖZÖTT	16
<i>Bacsó Benjámin</i>	

AZ EGYHÁZKERÜLETI SZERVEZKEDÉS KÉSEDELMÉNEK OKAI KÁRPÁTALJÁN	24
<i>Harsányi Béla</i>	

AN EMPIRICAL ANALYSIS OF THE FACTORS OF MOTIVATION THAT INFLUENCE VOCATIONAL CHOICE IN THE CASE OF CURRENT STUDENTS OF THE PTHU GRONINGEN	35
<i>András László Rád</i>	

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEKCIÓ44

BEÖTHY ZSIGMOND: ÉLETEMBŐL – EGY ÖNREPREZENTÁCIÓ TANULSÁGAI... 45	
<i>Boldog-Bernád István – Mészáros Gábor</i>	

A MŰ MINT A LÉT KITÜNTETETT ŐRZŐJE	55
<i>Busku Szilvia</i>	

A JOGI METAFORIKA ESETE KANTNÁL	62
<i>Fejes Péter</i>	

KULTÚRÁK KONTAKTUSBAN A SZABADKAI KARTON HASÁBJAIN	72
<i>Kocsis Lenke</i>	

AZ ELTŰNT ÁLOM NYOMÁBAN – AZ ÁLOM FOGALMA JEAN-ANTOINE WATTEAU FESTÉSZETÉBEN	82
<i>Molnár Luca</i>	

AZ ÉN HATALMA A MŰFAJ FELETT – A MŰFAJ-KÉRDÉS VIZSGÁLATA AZ ÉN-KONSTRUKCIÓ SZEMSZÖGÉBŐL JÓZSEF ATTILA A DUNÁNÁL CÍMŰ MŰVÉBEN	91
<i>Szabó Roland</i>	

ÉN – IDENTITÁS – ÁLOM DSUANG DSZI ÁLMA KELET ÉS NYUGAT HATÁRVIDÉKÉN	97
<i>Váradi Ábel</i>	

KÉMIAI ÉS KÖRNYEZETTUDOMÁNYI SZEKCIÓ110

PCPAL FERMENTÁCIÓJA ÉS ÚJ HETEROAROMÁS SZUBSZTRÁTANALOGONOK ELŐÁLLÍTÁSA BIOKATALÍZISHEZ	111
<i>Gyűjtő Imre, Kókai Eszter, Hegedűs László, Sátorhelyi Péter, Poppe László, Nagy József</i>	

PIRROLOPIRIMIDINON SZÁRMAZÉKOK SZINTÉZISE	121
<i>Kókai Eszter, Nagy József, Huszthy Péter, Simig Gyula, Volk Balázs</i>	

α – AMINOFOSZFIN-OXIDOK SZINTÉZISE ÉS HASZNOSÍTHATÓSÁGUK VIZSGÁLATA.....	132
<i>Tripolszky Anna, Bálint Erika</i>	

KOMMUNIKÁCIÓ-TUDOMÁNYI SZEKCIÓ146

A SZEMIOTIKAI TEXTOLÓGIA KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI LEHETŐSÉGEIRŐL	147
<i>Gion Zsófi</i>	

A FORMÁLIS SZERVEZETI KOMMUNIKÁCIÓ ÁGAZATSPECIFIKUS TERMINOLÓGIAI ASPEKTUSAI	157
<i>Nagy Ágnes</i>	

NÉPSZERŰ KULTÚRA VS. MAGASKULTÚRA VAN-E SZÜKSÉG KATEGÓRIÁKRA?	170
<i>Oltvári Beatrix</i>	

EUROPEAN NEED FOR INDEPENDENT SCIENCE JOURNALISM	180
<i>Dániel Gergő Pintér, István Palugyai, Andrea Kárpáti</i>	

KALÁCS VAGY KORBÁCS? MODERN ENGEDELMESSÉGI ÉS MEGFIGYELÉSI MÓDSZEREK A VILÁGBAN: KÍNA.....	189
<i>Rétvári Márton Gergely</i>	

FROM THE OUT-OF-DATE RADIO CHANEL TO THE TRENDY TV PROGRAM.....	200
<i>Szayly József</i>	

SZTEREOTIP GENDERKÜLÖNBSÉGEK AZ OFFENZÍV NYELVHASZNÁLATBAN	210
<i>Tóth Loretta</i>	

AZ INTERNETES MÉMEK ÉS A RETORIKA.....	217
<i>Veczán Zoltán</i>	

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI SZEKCIÓ229

A FOLYAMATFEJLESZTÉSI TEVÉKENYSÉG EREDMÉNYESSÉGÉNEK VIZSGÁLATA MAKROGAZDASÁGI SZINTEN.....	230
<i>Csapó László Attila</i>	

ROLE OF INNOVATION CHAMPION IN A HIERARCHICAL COMPANY CULTURE	239
<i>Csaba Debreczeny, Kitti Schwartz PhD, Nikolaus Katsikis PhD, Balázs Debreczeny</i>	

A HAZAI BIZTOSÍTÁSI PIAC VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁBAN	254
<i>Eke Zsolt</i>	
LABOUR ASPECTS OF THE RENEWABLE ENERGY PRODUCTION	264
<i>Gál Balázs Sándor</i>	
TŐKESZERKEZET A VÁLSÁGBAN – A KÍNÁLATI TÉNYEZŐK SZEREPE A VÁLSÁG VÁLLALATI TŐKESZERKEZETRE GYAKOROLT HATÁSÁNAK FELTÁRÁSÁBAN	270
<i>Gergelyné Kása Marianna</i>	
AZ UNIÓS ÉS MAGYAR ENERGIAPOLITIKA KILÁTÁSAI.....	282
<i>Haffner Tamás</i>	
ENERGIATANÚSÍTVÁNYOK A FENNTARTHATÓSÁG SZOLGÁLATÁBAN	289
<i>Hamburger Ákos</i>	
KORSZERŰ MOBILTECHNOLÓGIÁK ALKALMAZÁSA A VÁROSMARKETINGBEN	301
<i>Iványi Tamás</i>	
A NEMZETKÖZI SZÁMVITELI STANDARDOK KIALAKULÁSA	318
<i>Jakkel Vivien</i>	
A MIKRO- ÉS KISVÁLLALKOZÁSOK INNOVÁCIÓS POTENCIÁLJÁNAK VIZSGÁLATA A NYUGAT-DUNÁNTÚLI RÉGIÓBAN	325
<i>Keresztes Gábor</i>	
VISEGRÁGI NÉGYEK KUTATÁS-FEJLESZTÉS TELJESÍTMÉNYÉHEZ KAPCSOLÓDÓ BEMENETI INDIKÁTOROK ÖSSZEHASONLÍTÁSA.....	334
<i>Konka Boglárka</i>	
ÉRZELMI INTELLIGENCIA AZ OKTATÁSBAN.....	345
<i>Kovács Enikő</i>	
FELSŐOKTATÁS GAZDASÁGI SZEMSZÖGBŐL VIZSGÁLVA.....	352
<i>Krajcsik Zsolt</i>	
AZ EGÉSZSÉGTUDATOS MAGATARTÁS, MINT A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS KÖZPONTI ELEME.....	361
<i>Mató-Juhász Annamária, Dr. Szegedi Krisztina</i>	
A MAGYARORSZÁGI MIGRÁCIÓ A GENERÁCIÓK KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK TÜKRÉBEN.....	373
<i>Mikó Eszter</i>	
RECOVERING STOCK ANALYSTS' LOSS FUNCTIONS FROM BUY/SELL RECOMMENDATIONS	386
<i>Viola Monostoriné Grolmusz</i>	

AZ E-LEARNING BEVEZETÉS KOMPLEXITÁSA – EGY PÉLDA A MAGYAR PIACRÓL.....	400
<i>Nagy Vitéz</i>	
VERSENYKÉPES SMART CITIES	410
<i>Nick Gábor András</i>	
WOMEN MANAGERS' CAREER PROSPECTS IN HUNGARY.....	427
<i>Katalin Oborni</i>	
FIATALOK TÁPLÁLKOZÁSI SZOKÁSAI ÉS ÉRTÉKRENDJE – SZEKUNDER KUTATÁS	439
<i>Pál Eszter</i>	
A BEVÁNDORLÓK INTEGRÁCIÓJÁNAK PROBLEMATIKÁJA	454
<i>Patay Tünde</i>	
A MAGYAR-HORVÁT PARTHAJÓZÁSI VÁLLALATOK KERESKEDELME (1884–1914).....	465
<i>Pelles Márton</i>	
AZ ÖNKÉNTES NYUGDÍJPÉNZTÁRAKON KERESZTÜL MEGVALÓSULÓ ÖNGONDOSKODÁS ÖSZTÖNZÉSE	485
<i>Potóczyki Judit</i>	
MENEDZSMENT STRUKTÚRÁK A MAGYAR EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÓ RENDSZERBEN – VEZETÉSI ÉS IRÁNYÍTÁSI STRATÉGIÁK AZ ÁPOLÁSBAN.....	496
<i>Tóth Lilla, Rámháp Szabolcs</i>	
SZÜKSÉG VAN-E SZOCIÁLIS MIKROHITELRE MAGYARORSZÁGON? A KIÚTPROGRAM TAPASZTALATAI (2010-2015).	503
<i>Dr Schütt Margit</i>	
AZ Y GENERÁCIÓ ONLINE INFORMÁCIÓKERESÉSI ÉS VÁSÁRLÁSI SZOKÁSAINAK VIZSGÁLATA FÓKUSZCSONPORTOS VIZSGÁLATOK SEGÍTSÉGÉVEL.....	518
<i>Széles Árpád</i>	
ONLINE MARKETINGESZKÖZÖK HATÉKONYSÁG- ÉS HATÁSVIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGI VONATKOZÁSBAN	527
<i>Tari Katalin</i>	
A LEADER HELYI MEGÍTÉLÉSÉNEK VIZSGÁLATA A TÁPIÓ-VIDÉKI TELEPÜLÉSEK HELYI AKCIÓCSOPORTJÁNAK PÉLDÁJÁN.....	537
<i>Tóth Bettina, Nagy Gyula</i>	
MÁRKÁZÁS A TELEPÜLÉSMARKETINGBEN.....	551
<i>Urbánné Treutz Ágnes</i>	

A HAZAI PÉNZÜGYI FELÜGYELÉS KIALAKULÁSÁNAK CENTENÁRIUMA.....	567
<i>Varga Bence</i>	
BRICS ORSZÁGOK FELSŐOKTATÁSI VERSENYPÉSSÉGÉNEK VIZSGÁLATA.....	575
<i>Veres Anita</i>	

Lectori salutem!

Sok szeretettel köszöntöm a kedves Olvasót a Doktoranduszok Országos Szövetsége nevében! Ön a közel két évtizedes múltra visszatekintő Tavaszi Szél Konferencia-sorozat legújabb tanulmánykötetét tartja kezében, mely a 2016. évi rendezvényen bemutatkozott előadók által publikált legújabb tudományos eredményeket mutatja be.

A Tavaszi Szél Konferencia az utóbbi években a magyar tudományos élet nagy tradíciókkal bíró eseményévé, a fiatal kutatók számára a legjelentősebb tudományos találkozóvá vált. A konferencia sajátossága, hogy multidiszciplináris, így valamennyi tudományterület számára lehetőséget biztosít a megjelenésre, ezáltal minden évben széles tájékozottságot szerezhetnek a kedves résztvevők a különböző tudományágak új és újszerű eredményeiről.

Az idei évben a Tavaszi Szél Konferenciát az Óbudai Egyetemen rendeztük meg nagy sikerrel, 2016. április 15-17 között. A konferenciára évről - évre az előzetesen szakmailag alaposan elbírált, legjobbnak minősülő kutatási témák kerülhetnek be a hazai és határon túli intézményekből. Ennek tudatában országosan is kiemelkedőnek számít, hogy az idei Tavaszi Szélen közel 500 előadót hallgathattunk meg a 20 szekcióban. Az elismert szakemberek által lektorált tanulmánykötetben végül közel 200 tudományos publikáció jelenhet meg.

Úgy véljük, hogy a Doktoranduszok Országos Szövetsége ezzel a rendezvénnyel is öregbítette hírnevét és erősítette küldetését, melynek lényege, hogy társadalmilag beágyazott szervezetként a doktori képzésben résztvevők számára kitárja a lehetőségeket, támogassa munkájukat és magát tudatosan alakító közösséget formáljon. Ennek érdekében hívunk és várunk továbbra is minden doktoranduszt, doktorjelöltet a szervezet kötelékébe, hogy együtt építhessük tovább a szervezet jövőjét, melynek jelmondata kifejezi lényegét:

„Közösség a tudományért.”

A konferencia nem jöhetett volna létre a szervezők és támogatók aktív közreműködése nélkül. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki házigazdáinknak, az Óbudai Egyetem munkatársainak, az egyetem doktorandusz önkormányzatának, a DOSz tudományos osztályainak, munkatársainak és titkárságának a hatékony együttműködésért, mely nélkül nem sikerülhetett volna ilyen magas színvonalon megrendezni az idei tudományos összejevetelt. Köszönettel tartozunk továbbá támogatóinknak is: az Emberi Erőforrások Minisztériumának, a Nemzeti Tehetség Programnak, Budapest Fővárosnak, az Óbudai Egyetemnek, továbbá a Magyar Nemzeti Banknak, a Magyar Mérnöki Kamarának, az Alcoa-Köfém Kft.-nek, a Duna-Dráva Cement Kft.-nek, az EGIS Zrt.-nek, a Richter Gedeon Nyrt.-nek, a Sicontact Kft.-nek és további támogatóinknak.

Reméljük, hogy a Tavaszi Szél Konferencia idén is maradandó, pozitív emlékeket hagyott mindenkiben, az ott szerzett tapasztalatok és új tudományos információk hasznául szolgálnak majd a résztvevők és ezáltal a magyar tudomány és a felsőoktatás számára.

További szakmai sikereket és kellemes olvasást kívánunk minden kedves Olvasó számára!

Sopron, 2016.10.25.

Üdvözlettel:

Dr. Keresztes Gábor
elnok

Hittudományi szekció

A BAPTISTÁK MAGYARORSZÁGON 1945 ÉS 1950 KÖZÖTT

Bacsó Benjámin

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, PhD-hallgató, benjaminbacso@gmail.com

Absztrakt

Különös visszatekinteni arra, ahogy Magyarországon a második világháború kataklizmája után, a baptista közösség hatalmas reményekkel bízott abban, hogy valóra válik a „szabad államban, szabad egyház” elve. A közösség vezetői azon dolgoztak, annak érdekében vitáztak, írtak, hogy ez megvalósuljon. A kezdeti pozitív lépések azonban, melyek a baptisták szemszögéből ezt erősítették, nagyon hamar csalódást keltettek. Az állam látszólagosan teljesen elkülönült az egyháztól, valójában azonban, ez csak elfedte a háttérben egyre nagyobb kontrollt építő törekvéseket. Tudjuk, hogy 1960-61-ben majd jóval keményebben avatkozik be az állam az egyház életébe, ezen törekvések betetőzéseként.

1950-re a baptisták modernkori történetében olyan belső korszakhatárként tekinthetünk, amely a korábban kinyíló lehetőségek bezáródását jelentette. A politika igyekezett kijátszani hazánkban a „kisegyházakat” a „nagy egyházak” ellen, vagy másként fogalmazva a „szabadegyházat” a „népegyházzal” szemben. Ezen megjelölések, ha csak a fakultatív hitoktatás kérdésére gondolunk, már önmagukban is sokat sejtetnek a korszakot jellemző vitákkal kapcsolatban. Révai József 1950 nyarán elmondott beszéde és az MDP „klerikális reakció elleni harcról” szóló határozata jelezte, hogy a kisegyházakhoz való hozzáállásban is jelentős fordulat állt be. A „szalámi politika” addigra az evangélikus, a református és a katolikus egyházak életében is meghozta eredményét. 1948-ban államosították az egyházi iskolákat, 1950-ben pedig a szerzetesi rendek működési engedélyét is megvonták. Világossá vált, hogy a kommunista párt nyíltan az egyházak elszorvasztására törekszik. A baptisták és a többi kisegyház csak addig élvezhetett viszonylagos szabadságot, amíg a nagy egyházakon „volt a sor”. Ennek az öt évnek a története a baptisták szemszögéből nézve arról szól, hogy a kezdeti remények a kialakuló diktatúra árnyékában hogyan váltak köddé. Ahogy a polgári demokratikus állami berendezkedés lehetősége illúzióvá vált, úgy kellett az egyházaknak is észre venniük, hogy „reakcióssá” váltak. Azok az értékek, amelyeket képviseltek, egyre inkább „feleslegessé” és „kispolgárivá” lettek nyilvánítva.

Kulcsszavak: baptisták, kisegyház, 1945–1950

1. Bevezetés

A második világháborús front átvonulása után lerombolt épületek, a szovjet hadsereg civil lakosság ellen elkövetett erőszakos cselekedetei, rekvirálások jellemezték azt a pontot, ahonnan valami újnak kellett kezdődnie. Dr. Somogyi Imre az 1947-es elnöki jelentésében így írta le a helyzetet: „A világháború viharainak elvonulása után, a pusztulás képét mutató országban s annak egykor világhíres, majd pedig romba dőlt fővárosában még nem indult meg a vasúti s villamos közlekedés, valamint a postai szolgálat – sőt még rajtunk volt a pince dohos illata és sápadt orcáinkon még ott tükröződött az átélt izgalmak és keservek nyoma – amikor már összehívtuk az első rendkívüli hitközségi közgyűlést és rendeztük közösségünk ügyeit, melyeket a változott helyzet dobott felszínre... Az általános nagyarányú újjáépítő munkában azután megindultak összejöveteleink is, amelyeknek bevezetője a (1945) május 15-én tartott budapesti és környéki előljárósági értekezlet volt.” [1] 1945 júniusában már kisebb végrehajtó bizottsági ülést tartottak, majd pedig szeptember 1-jén egy négy napos konferenciát, és elindult a *Lelki Élet* című lap kiadása is.

A háború végi helyzetről Gyarmati György nagyon frappánsan fogalmazta meg a következő: „Magyarország 1944-45 évfordulójának téli hónapjaiban inkább volt történelmi-földrajzi

fogalom, semmint valóságos, „működőképes” társadalmi-politikai entitás”[2] Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy 1945 csak *„egy felszabadulással vegyített hódítás és egy forradalmi mélységű rendszerváltozás (felfordulás) kezdete”*,[3] akkor ez a rövid időszak a baptisták életében különösen meghatározónak tekinthető. Esély kínálkozott a parlamentáris demokrácia kiépítésére.

A háború természetesen a baptista közösség számára sok tragédiával járt együtt és nagyon súlyos károkat okozott. Lelkészek és lelkész gyermekek haltak meg,[4] a gyülekezetek tagjai közül sokan lettek a háború áldozataivá vagy szenvedtek maradandó sérüléseket, a Baptista Teológia épületét bombatalálat érte.[5] Ebben az időszakban mégis mutatkozott valami különös fogékonyság az evangélium üzenetének befogadására. Az egyházak, a társadalom döntő többségével együtt abban a reményben éltek, hogy az ország demokratikus irányban fejlődik tovább.[6] A baptisták ennek jegyében, más szabadegyházakkal összefogva, két dologban szerettek volna előrébb jutni. Az egyik a teljes vallásszabadság biztosítása, ehhez szorosan kapcsolódva a másik, a lakosság között végzett missziós tevékenység erősítése volt. Mindkét cél elérésére reális esély mutatkozott, hiszen az embereknek nem csak háza, hanem élete is romokban hevert, így nagy szükség volt igazi reményre.

2. A baptisták helyzete 1945-ben

Magyarország geopolitikai helyzetéből következett, hogy a szovjet viszonyok lettek meghatározóak. A szovjet rendszer kezdettől fogva az egyházi élet visszaszorítására törekedett, ebben csak a második világháború időszakában történik változás. Az ortodox egyház működése szabadabbá vált, sőt még támogatást is kaptak, mivel Sztálin értékelte a papság és a pravoszláv hívők hazafias cselekedeteit. A nyugati szövetségesek miatt ehhez még ráadásul „a kisegyházak” is működhetek a Szovjetunióban. Ugyanakkor az államhatalom végső célja továbbra is az ateista ideológia kizárólagos uralom juttatása volt, ahol az állam és az egyház teljesen elválik egymástól.[9] Ez volt az a minta, amelyet az MKP vezetői láthattak és megpróbálhattak megvalósítani Magyarországon. A kommunistáknak a szovjet csapatok jelenléte ellenére is komoly problémát jelentett, hogy pontosan milyen forgatókönyv szerint is történjen ez a mintakövetés.[10]

Magyarország lakosságának 68%-a volt katolikus,[11] ez igen magas aránynak számít, még ha nem is annyira magas, mint Lengyelországban, ahol a lakosság 97% volt római katolikus. Ezen számadatokhoz, ha hozzávesszük, hogy 1949-ben a lakosság 21,9% református, 5,2% evangélikus és mindössze a lakosság 0,1% volt felekezeten kívüli,[12] érthetővé válik, hogy egy alapjaiban véve ateista világszemlélettel rendelkező, a hatalomért harcot vívó párt a jelentős tömegbázissal bíró történelmi egyházakkal szemben, kezdetben inkább szövetségest lát a kisegyházakban, közöttük a legnépesebb entitásban, a baptista közösségben is.

Már az 1895. évi XLIII. törvénycikk, amely a vallás szabad gyakorlásáról szól, kimondja, hogy:

„1. § Mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, és azt az ország törvényeinek, valamint a közérkölciség kívánalmainak korlátai között külsőképpen is kifejezheti és gyakorolhatja. Senkit sem szabad törvényekbe vagy a közérkölciségbe nem ütköző vallási szertartás gyakorlásában akadályozni, avagy hitével nem egyező vallási cselekmény teljesítésre kényszeríteni.

3. § Vallási hite vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek föl törvényen alapuló bármely kötelesség teljesítésétől.” Ez a törvény volt életben 1945-ben is, tehát a vallás szabad gyakorlására volt lehetőség. Szintén ebben a törvényben lettek szabályozva annak „feltételei”, hogy hogyan lehet a túrt/nem elismert „kategóriából” az elismert kategóriába kerülni. A törvény értelmében elismerést csak a baptisták (1905-ben) és mohamedánok (1916-ban

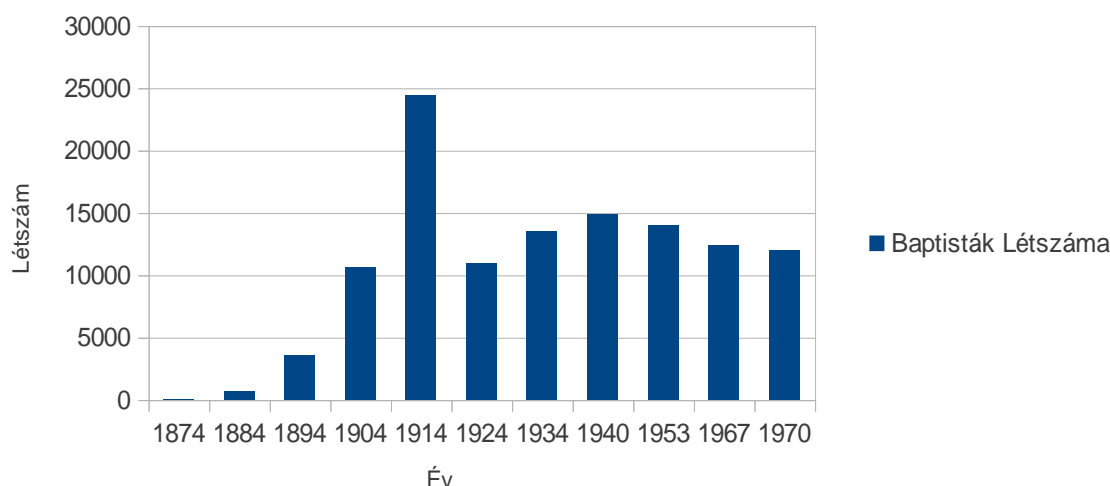
kapták meg, de ez a vallási közösség az országban a II. világháború előtt megszűnt hazánkban) kapnak.

Ezek után érthető, hogy a demokratikus fordulat és a vallásszabadság korlátai ledöntésének reménye, melyet hosszú ideje sürgettek már, elég csak Dr. Somogyi Imre küzdelmeire gondolni,[13] alapvetően reménységgel töltötte el a baptistákat.

3. A baptisták 1945-48 között

Logikusan belátható, hogy ott ahol valakit vallási hovatartozása miatt hátrányosan vagy akár éppen előnyösen megkülönböztetnek, ott sérül a valódi vallásszabadság. Éppen ezért a kisegyházak azért küzdöttek, hogy szűnjön meg a különbség a bevett és az elismert egyházak között, illetve a Keresztes-Fischer Ferenc nevéhez kötődő 1939. decemberében kiadott betiltó rendelet hatályon kívül helyezéséért. Voltak arra kísérletek, hogy az egyházak önállóan nyerjék el az állami elismerést, ez azonban 1947-ig csak a metodista egyháznak sikerült. Az adventista kísérlet 1948-ban már nem volt sikeres.[14] A Magyarországon működő kisegyházak már 1944-ben felismerték, hogy céljaik elérése érdekében össze kell fogniuk. Éppen ezért létrehozzák a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségét (MSZSZ), melynek alapítói között ott volt a Magyarországi Baptista Gyülekezetek Szövetsége mellett a Magyarországi Testvérgyülekezet, a Magyarországi Bibliakövetők Felekezete[15] és az Üdvhadsereg is. Az 1945 és 1948 közötti években a kisegyházak számára a közjogi helyzet javulásával együtt járt lehetőségeiknek szélesedése is. Hitéletüket zaklatás nélkül gyakorolhatták, missziós alkalmak szervezésére nyílt lehetőségek középületekben, valamint könyvek, traktátusok, újságok kiadására. Az egyik leginkább demonstratív rendezvény az 1947. november 1-jén, szombat este a Zeneakadémián megtartott reformációs ünnepély, ahol a nagyterem zsúfolásig megtelt, Kiss Ferenc elnök, Somogyi Imre alelnök és Michnay László ügyvezető igazgató szólalt fel.[16]

Már az 1920-as években a Magyarországi Baptista Gyülekezetek Szövetségén belül teljesen önállóan szerveződött meg a Magyarországi Baptista Ifjúsági Szövetség, amelynek lapja a Kürt (1924–1944) volt. Azonban az egyesületek betiltása (1946) érintette a MBISZ életét is, ugyanis tevékenységét be kellett szüntetni. Helyette alakult meg az Országos Ifjúsági Bizottság. Az Országos Ifjúsági Bizottság 1958-ig nagyon aktív munkát végzett az ország teljes területén. Ennek egyik része volt, hogy Tahiban és Balatonföldváron országos missziós konferenciákat szerveztek, amelyre igen sokan ellátogattak. Ebben az időszakban a konferenciák a kisegyházak életében igen fontos szerepet játszottak. Az ifjúság számára külön is rendezhettek konferenciákat, sőt a baptista közösségben ezt igen komolyan is vették, hiszen már az 1946-os ifjúsági munkás képző tanfolyamon olyan nevek tűnnek fel, mint Dr. Udvarnoki Béla, Dr. Somogyi Imre, Dr. Haraszi Sándor.[17] 1947-ben pedig *„nagysikerű ifjúsági konferenciákról”* olvashatunk, ennek is az eredménye, hogy *„ez az év a múlt háború utáni misszió-fellendülés éveire emlékeztet bennünket a bibliai keresztség számának emelkedése által.”*[18]

1. ábra A baptisták létszámának alakulása 1874–1970

Összességében, még ha az 1947-es elnöki jelentésben arról olvashatunk is, hogy a létszám emelkedett, akkor is jól látható, hogy 1953-ra statisztikailag is kimutatható a létszámbeli csökkenés. Ezek az adatok jól jelzik, hogy a fellendülés után jelentős visszaesés volt, amely egy átmenetiségre enged következtetni.

Szintén nagy eredményként könyvelhető el, hogy 1947. áprilisában az MSZSZ vezetői kéréssel fordultak a rádióhoz, hogy heti egy alkalommal kapjanak időt, hogy biblia magyarázatot tartsanak.[19] Ezt a lehetőséget meg is kapták és egészen 1950 szeptemberéig havi három, félórás műsort kaptak, akkor ugyanis betiltották ezeket a műsorokat.

Az 1947. évi XXXIII. tv. megszüntette a bevett és az elismert felekezet között fennálló különbséget. Erről 1948 decemberében az Országos Elnöki Tanács, melyet később a közgyűlés elfogadott, így nyilatkoznak: „*történeti fontossággal bíró jogkiterjesztését tartalmazó törvénycikkért őszinte hálával tartozunk a Magyar Köztársaság kormányának*”.[20] Ezek az intézkedések csak erősítették a várakozást és fokozták az abban való hitet, hogy sikerrel járhatnak.

4. A baptisták 1948–1950 között

Miközben megállapítható, hogy 1945 és 1948 között a kisegyházak több jelentős követelését teljesítették, addig 1948 nyarától egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a szovjet berendezkedés nem csak a „történelmi egyházak” számára lesz hátrányos. 1947 őszén arról értesítik a (Kominformon keresztül) kommunista pártokat, hogy a szocializmus építést fel kell gyorsítani. Ugyanakkor 1950 nyaráig tervszerű fellépésre nem került sor a kisegyházak ellen, hiszen a „történelmi egyházak” betörése volt az elsődleges.

Az 1949. évi XX. törvény biztosítja a vallásszabadságot, a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot is: „54. § (1) *A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát.*

(2) *A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.*”

Habár e törvény szó szerint az állam és az egyház szétválását mondja ki, de ez a valóságban ellenségesen történt (ahogyan a Szovjetunióban), sőt inkább államosítani akarták az egyházakat. Az államosítások pedig egyes kisegyházak által működtetett intézmények életét is

érintették, nem csak a baptistákét, akiknek a diakonissza intézetét 1950-ben bezárták, Pesterzsébeti épületét államosították. Az adventisták 1949 végén a nyomdájukat veszítették el, majd 1950 februárjában a kiadóhivatalukat, amely hosszú időre az adventista könyvkiadás megszűnését is jelentette. Az Evangéliumi Pünkösdi Egyház által működtetett árvaház és aggok otthona 1949 júliusában oszlott fel. Az Evangéliumi Keresztények gyermekotthona 1950 nyarán szintén az állam fenntartásába került, beépült a Gyermekvédő Országos Bizottság hatókörébe. Ezen sérelmeket Rajki Zoltán és Szigeti Jenő gyűjtötték össze.[21]

Az MSZSZ elnöksége 1948 decemberében figyelmeztetést küldött a tageszázaknak, hogy az indexen lévő költöket ne szavalják, evangélizációs alkalmaikon minden feltűnő stílustól tartózkodjanak (zenekari felvonulás, szabad ég alatti istentiszteletek).[22] Ennek ellenére a gyülekezet életében még jelen volt a kifelé való misszió. A gyülekezetekben működtek fűvös zenekarok, melyek éppen elég feltűnőek voltak. Kovács Géza életrajzában oszt meg egy 1949-ben Nagyvarsányban történt eseményt az életéből: *„Evangélizálni és bemeztési izeszolgálatra hívtak. A bemeztést a Tisza folyóban tartották. Amikor a kb. 3-4 km-nyire levő Tisza felé gyalogosan- fűvös zenekar kíséretében- elindult a népes menet, akkor derült ki, hogy ők rám számítottak a bemeztés elvégzésében is. Közölnöm kellett, hogy felavatás híján én nem vállalhatom. Gyorsan intézkedtek...”*[23] Arról nem olvasunk, hogy a tömeget bármiféle atrocitás érte volna.

A sajtóban a baptistákra is használták a „szektás” megbélyegzést ebben az időszakban, így a Magyarországi Baptista Egyház Elnöki Tanácsa kénytelenkiadni egy nyilatkozatot „Nem vagyunk szekta!” címmel, amelyben rámutatnak, hogy sem teológiai, sem etimológiai, sem közjogi, sem történelmi, sem a kisebbségi pozíció miatt nem szekta a baptista közösség, sőt *„Törvényesen elismert, illetve bevett egyház vagyunk!”*[24] Ekkoriban az egyik legfontosabb feladatnak tekintik, hogy a Jehova Tanúitól elkülönítsék magukat.[25]

Fontos szólni arról, hogy a második világháború háború után különböző bérleményekben folyt az oktatás a Baptista Teológiai Akadémián. 1949-ben külföldi segítséggel az intézmény mai helyére, a Benczúr utcába költözött. Sajnos az épületet a kommunista állam 1950 nyarán kisajátította a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság nagykövetsége részére.[26] Ha ehhez még hozzávesszük, hogy 1948–1950 között megszülettek a megegyezések a „történelmi egyházakkal”. Valójában ezeknek a megállapodásoknak a jelentőségét mutatja, hogy a rendszerváltásig meghatározták az állam és az egyházak kapcsolatát, így nevezhetjük őket „alapegyezményeknek”.[27] Az állami adminisztráció ezek után jobban oda tudott figyelni a kiseszázakra, köztük a baptistákra is.

Ezekben a tényekben benne van minden, ami 1948 és 1950 között történt. Volt lehetőség, de a szabadságot, hamar felváltotta a kényszer. Ezt egyre jobban érezte minden kiseszház is, ha másképpen nem, akkor úgy, hogy a lehetőségeik elkezdtek beszűkülni.

5. A fakultatív hitoktatás kérdése és a fordulat

A kiseszházak már 1947 tavaszán a fakultatív hitoktatás mellett foglaltak állást.[28] Ezzel ismét szembe kerültek többek között a katolikus, református és evangélikus egyházakkal, akik a kötelező hitoktatás mellett álltak ki. A kiseszházak szemszögéből nézve a fakultatív hittan szintén előrelépés volt, hiszen eddig kötelező volt a gyülekezetekhez tartozó gyermekeknek is valamelyik „nagyegyház” által szervezett hittan órán részt venni. Ők éppen a lehetőséget látták a fakultatívvá tett hittan oktatásban. Ennek eredményeként ők is bemehtek az iskolákba és hittant oktathattak. Ennek a misszió szempontjából igen nagy jelentősége volt.

Az iskolák államosítása és a fakultatív hittan bevezetése nem lehetett elég hatásos, hiszen a Szabad Népben 1950 áprilisában megjelent egy cikk *„A Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének határozata a vallás és közoktatásügyi minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről”*, amelyben többek között ezt írják: *„iskoláinkra még jelentős hatást gyakorol a*

burzsoá ideológia és különösen a klerikális reakció.”[29] Ez azt jelentette, hogy a MDP által célként kitűzött marxizmus-leninizmus sugárzása, nem haladt olyan ütemben, ahogy azt tervezték és nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyeket vártak. Nem véletlen, hogy feladatként a következőt jelölte meg a cikk: *„Az ellenség leleplezése és ártalmatlanná tétele a köznevelés területén, különösen a vallás és közoktatásügyi minisztériumban és az országos neveléstudományi intézetben.”*

Az alapvetően vallásos magyarság nehezen indult el a kommunista párt által kijelölt és hirdetett úton. Sőt, néhány hónappal később a Szabad Nép hasábjain azt olvashatjuk, hogy a klerikális reakció elleni harcban, bizony el kell mondani az elvtársaknak, hogy ne járassák a gyermekeiket a hittanra.[30] Deklarált célként így hangzik a marxizmus-leninizmus terjesztése az iskolákban: *„Az általános iskola célja, hogy tanulóifjúságunkat népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje.... Az általános iskola feladata, hogy megadja az általános műveltség alapjait, küzdjön a babonák, a reakciós előítéletek és minden maradiság ellen...”*

[31] Ez azt jelentette, hogy a gimnáziumokban az ideológiai tartalmú órák számát megemelték. Révai József pedig ezt mondta: *„a hittanórák az esetek igen nagy részében nem a vallásoktatást, hanem a reakciós cselekvést szolgálják, hogy a vallásoktatók igen gyakran nem engedélyezett könyveket használnak és verik a gyerekeket... az a dolgozó szülő, aki hittanra járattja gyermekét, legtöbbször az ellenség kezére adja, rábízva lelkét és gondolkodását a béke ellenségeire, az imperialista háborús uszítók ügynökeire.”*

A Szabad Nép 1950 júniusi számában ez a cikk így kezdődik: *„Harc a klerikális reakció ellen Révai József beszámolója az MDP központi vezetőségének ülésén: Fokoznunk kell a harcot a különböző szektákkal szemben is. Az adventista, jehovista, baptista és egyéb szekták vezetői a legtöbb esetben az amerikai imperializmus szolgálatában állnak, a szekták nem egyebek, mint imperialista propagandaszervek.”*[32] A pártpropaganda igyekezett az egyházakat úgy beállítani, mint akik a szocializmus ellenségei, a béke ellenségei, a nyugat kémei. Így az egyházakat nem csak ők maguk látták ellenségnek, hanem a társadalom széles köreiben is igyekeztek ezt a képet kialakítani. *„Nem új kérdés tehát a klerikális reakció elleni harc kérdése, de új az a helyzet, amelyben a klerikális reakció fokozza támadásait népköztársaságunk ellen.”* Vagyis nem passzív ellenségek csupán, hanem a rendszer megdöntésére igyekvő tömeg: *„A papi talárba bújt imperialista ügynökök nem egy maroknyi csapatot képviselnek, hanem tömegek állnak mögöttük.”* [33]

Az MDP által „imperialista ügynöknek” nevezett, valamely kisegyházhoz tartozók azért kaphatták meg, hogy „kémek”, mert igyekeztek jó kapcsolatot ápolni, amennyire ez lehetséges volt külföldi szervezetekkel. Ezt nyíltan vállalták Az egyházak külügyi kapcsolatait azonban csak akkor támogatta az állam, ha az érdekében állt. Ennek hátterében az állhatott, hogy döntő részben külföldi missziós munka nyomán jöttek létre Magyarországon, hívja fel a figyelmet Fehér Ágnes.[34]

Szabó László, aki helyettesítette az ekkor már súlyos beteg Dr. Somogyi Imrét az 1950-es elnöki jelentésében reagál erre a kijelentésre. A jegyzőkönyv az 1950-es rendkívüli közgyűlésről ezt mondja: *„Révai József miniszternek a klerikális reakció során a baptistákról tett kijelentéseit, amelyek ellen felszólaltunk és bár konkrét választ nem kaptunk a jelekből megállapítható, hogy figyelembe vették felszólalásunkat.”*[35] Adódik a kérdés, hogy az itt elhangzott optimizmus nem eltúlzott-e? Mindenesetre a korábbi időszak szabadsága ebben az időszakban már csak vágy volt. Ugyan ebben a jelentésben hívja fel a figyelmét a közgyűlésnek Szabó László arra, hogy: *„...feltűnő ünnepélyeket, összejöveteleket ne rendezzünk, és ezek megtartása helyett, inkább a komoly, csendes elmélyülésre neveljék a gyülekezetek testvériségét.”* A különféle hatóságok hol nyájasabban, hol keményebben, az erőszak eszközét bevetve igyekeztek érvényre juttatni az állampárt egyházpolitikáját. Bányai Ferenc az országos missziós beszámoló bevezetőjeként ezt mondja: *„Tapasztalati okok*

figyelmeztetnek bennünket arra, hogy inkább befelé ható missziót folytassunk.”[36] Míg 1945 és 1950 között főleg helyi szinten érték atrocitások a baptistákat, addig a fenti nyilatkozat is jól jelezte, hogy nem csak felsőbb szinteken állt be jelentős változás, hanem ezt nyíltan vállalják is. Ennek is lett a következménye, hogy Kalkó Józsefet másfél évig tudták fogva tartani, és több lelkeszt érték inzultusok 1950–1952 között.[37]

6. Befejezés

Azok a baptista egyházi vezetők, akik lelkesen küzdöttek az állam és az egyház szétválasztásáért 1950-re azzal szembesültek, hogy ez megtörténik, de nem az általuk remélt módon. Az állam és az egyház szétválása ideológiai okoknál fogva, nem lehetett semleges. A kommunista párt ideológiai célja az egyházak és a kereszténység eltörlése és az ateizmus uralomra juttatása volt. Ez pedig azt jelentette, hogy a hitvalló egyház és az állam érdekeit kiszolgáló apparátus egyre élesebb konfliktusba került. A párt a vele rokonszenvező, az érdekeit kiszolgáló vezetőket kívánt pozícióba juttatni. 1945 után rövid ideig úgy tűnt, hogy a kisegyházak jól szolgálják ezeket a törekvéseiket. Ennek köszönhető, hogy a misszió lendületet kapott, amely gyarapodást eredményezett. Azonban, miután Ordass Lajost az evangélikusoknál, Ravasz Lászlót a reformátusoknál, Mindszenty bíborost pedig a katolikusoknál sikerült eltávolítani, egyre kevésbé volt szükség a kisegyházakra, köztük a baptistákra. Ennek köszönhetően egyre inkább visszaszorultak és beszűkültek a lehetőségek.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Bereczki Lajos rektor-helyettes úrnak, segítségéért és útmutatásáért!

Irodalomjegyzék

- [1] Somogyi Imre: *1947-es elnöki beszámolója* (Baptista Levéltár)
- [2] Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*, ÁBLT – Rubicon, Bp., 2011.
- [3] Balogh Margit: „*Isten szabad ege alatt*” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás*.
http://www.mtatk.hu/interreg/kotet2/04_balogh_margit.pdf (utolsó letöltés: 2016. febr. 1.)
- [4] Somogyi Imre: *1947-es elnöki beszámolója* (Baptista Levéltár)
- [5] Gerzsenyi László – Mészáros Kálmán: *A magyarországi baptista teológiai oktatás története 1906-2006*, MBE, Bp., 2011.
- [6] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Bp., 2005.
- [7] Szabadnép, 1950. április 9. szám
- [8] Heller, Mihail – Nyekrics, Alexander: *Orosz történelem II.*, Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- [9] Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Bp., 2005.
- [10] Feitl István: *Az ideiglenesség időszak. Magyarország 1944-45-ben*. In: *Eszmélet* 106. szám, 2015. 8–41. old.
- [11] Gárdonyi Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*. Jel Kiadó, Vác, 2006.
- [12] Gyarmati: i. m.
- [13] Dr. Somogyi Imre már 1927 óta folyamatosan ébren tartotta ennek a kérdésnek a fontosságát, amikor a Bocskai-szobornál beszédet mondott.
- [14] Rajki Zoltán: *A szabadegyházak helyzete Magyarországon 1945 és 1950 között*
<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-45-50.htm> (utolsó letöltés 2016.02.01.)

- [15] A Hetednapi Adventista Felekezetet 1939. dec. 2-án betiltották, így működésüket Magyarországi Bibliakövetők Felekezete néven folytatta 1942-ben
- [16] MSZSZ jegyzőkönyv (1947. szeptember 3.) (Baptista Levéltár)
- [17] Kovács Géza: *Életutam*, Menedék Alapítvány, Debrecen, 2002.
- [18] Somogyi Imre 1947-es elnöki bejelentése (Baptista Levéltár)
- [19] Rajki Zoltán – Szigeti Jenő: *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*, Gondolat Kiadó, Bp., 2012.
- [20] 1949. jan. 25 Baptista Hitközség-Budapest rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve (Baptista Levéltár)
- [21] Rajki-Szigeti: i. m.
- [22] Rajki-Szigeti: i. m.
- [23] Kovács: i. m.
- [24] A Magyarországi Baptista Egyház Elnöki Tanácsának Nyilatkozata In: *Lelki Élet* 1949. jún. 1. szám
- [25] Nagy József: A baptisták és a Jehova Tanúi. In: *Lelki Élet*, 1948. júl. 2. szám; Kunt Gergely: A Jehova Tanúi és a pártállam viszonya, <http://www.unimiskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gergelyferenc-jehova.htm> (utolsó letöltés: 2016. április 2.)
- [26] Gerzsenyi-Mészáros, i. m.
- [27] Köbel: i. m.
- [28] A szabad egyházak a fakultatív vallásoktatás mellett. In: *Szabad Nép*, 1947. április 2. szám
- [29] *Szabad Nép*, 1950. április 9. szám
- [30] *Szabad Nép*, 1950. június 6. szám
- [31] Simon Gyula – Szarka József: *A magyar népi demokrácia nevelésügyének története*. Tankönyvkiadó, Bp., 1965.
- [32] *Szabad Nép*, 1950. június 6. szám
- [33] Uo.
- [34] Fehér Ágnes: *A szabadegyházak*. In: Gesztelyi Tamás (szerk.): *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. Akadémia Kiadó, Bp., 1991.
- [35] 1950. okt. 31-i jegyzőkönyv A „Baptista-Hitközség Budapest” rendkívüli jegyzőkönyve (Baptista Levéltár)
- [36] Uo.
- [37] Kovács Géza: Az önkényuralom árnyékában (1949–1989). In: Bereczki Lajos (szerk.): *Krisztusért járva követségben*.

Lektorálta: Dr. habil. Baráth Béla Levente, egyetemi docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem

AZ EGYHÁZKERÜLETI SZERVEZKEDÉS KÉSEDELMÉNEK OKAI KÁRPÁTALJÁN

Harsányi Béla

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, PhD-hallgató, harsanyibela@freemail.hu

Absztrakt

A tanulmány a trianoni békediktátum után Csehszlovákiához került Kárpátalja területén élő magyar református gyülekezetek szervezeti újjáépítésének a folyamatát mutatja be, különös tekintettel a feszült és bizonytalan egyházpolitikai helyzetben felmerülő belső problémákra. Bár az egyházkerületi szervezkedés fő akadályát kezdetben Kárpátalja Csehszlovákián belüli bizonytalan közigazgatási helyzete és egyéb külső tényezők jelentették, utóbb azonban a késedelem és az ezzel együtt járó sok anyagi és lelki probléma oka az egyházkormányzaton belüli széthúzás lett. Az eredmények azt is világossá teszik, hogy az eltérések csak részben voltak elvi jellegűek, hiszen a résztvevők jellemzően egyaránt a magyar református egyházigazgatás hagyományos kereteinek megőrzésére törekedtek. Hangsúlyos tényezőként azonosítható be az egymással rivalizáló egyéni egyházkormányzói ambíciók elhúzódoó párharca. Az egyházi közszereplők magatartásában felfedezhetjük azt a törést és dilemmát is, amit egyrészt az új államalakulattal szükséges együttműködés másrészt pedig a korábbi viszonyok és az anyaországhoz való köteles hűség okozott az emberi lelkekben, és amit az egyes szereplők nehezebben vagy könnyebben oldottak fel saját lelkiismeretükben.

Kulcsszavak: Kárpátalja, Trianon, református, egyházszervezet, egyházkerület

1. Bevezetés

A Kárpátaljai Református Egyházkerület történetének kezdeteivel korábban legalaposabban Fritz Peyer-Müller doktori disszertációja foglalkozott.¹ Ez az impozáns forrásanyagra támaszkodó munka, mint a téma kutatásának első zsengeje mégis főleg a feltárt anyag rendszerezésére, az eseménytörténet fő kontúrjainak felrajzolására koncentrált. Ösztönzően hat a téma vizsgálatának továbbvitelére, részletek pontosítására, alaposabb elemzések végzésére, hogy a belőle kirajzolódó képet több helyen általánosnak, sematikusnak érezhetjük. Ez a tanulmány az első világháború végén kényszerűen felbomlott régi egyházkerületi határok utáni első 3–4 év változásainak belső, egyházi mozgatórugóit vizsgálja. Konkrétan arra kérdez rá, hogy a kárpátaljai református gyülekezetek önálló egyháztesté szerveződésének feltűnő elhúzódoása mögött milyen egyházkormányzói alapállások, cselekvések, stratégiák tárhatóak föl. A források elemzésével nem csupán új tények közlésére törekszik, hanem az egyházkerületi szervezkedés mögött megmutatkozó személyi mozgatórugók, mint aktivizáló vagy éppen akadályozó tényezők vizsgálatára is. A Peyer-Müller írásában is pontosan rekonstruált államjogi, egyházjogi és gazdasági viták mögött olyan egymásnak feszülő egyházkormányzói megközelítéseket, szándékokat kíván feltárni, melyek befolyásolták az események alakulását.

2. A különböző stratégiák

Az I. világháborút követő csehszlovák megszállás, majd a Magyarországtól való elcsatolás első időszakában Kárpátalján hosszú ideig mély és néma mozdulatlanság jellemezte a református egyházi közéletet. Az egyházkerületi központtól, a debreceni püspökségtől való

¹ PEYER-MÜLLER, F.: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre* (Nemzetközi Theológiai Könyv 16.), Budapest, Glaube in der 2. Welt Intézet, 1994.

elszakadás nagyfokú tanácsstalanságot hozott magával. Pedig mindkét ideeső egyházmegye abban a szerencsés helyzetben volt, hogy tiszttikarának nagy része az elcsatolt területeken élt. Bereg megyében Bertók Béla, Máramaros-Ugocsa megyében Biki Ferenc volt az esperes. A késedelmes szervezkedést persze részben magyarázzák azok a politikai tényezők, amik a kort jellemezték. 1919-ben a tanácsköztársaság kikiáltása és az ezzel együtt járó egyházellenes hangulat, ezt követően pedig a megszálló hatóságok által bevezetett szükségállapot tett lehetetlenné bármilyen mozgolódást.² Bár a máramaros-ugocsai egyházmegye ebben a helyzetben még mindig aktívabb volt, hiszen, 1919. augusztus 4-én közgyűlést tartottak, ahol bizonyára a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés példáját követve,³ megalakították a Rendkívüli Intéző Bizottságot, melyet felruháztak az egyházmegyei közgyűlés minden jogosultságával,⁴ ennek működéséről azonban semmit sem tudunk. Bertók esperes csak 1920 novemberének végére hívta össze az egyházmegyei közgyűlést több mint két év szünet után. A hosszú tétlenség már ekkor sok lelkipásztor nemtetszését váltotta ki.⁵ Bertóknak ez a nyugodt, megfontolt, kockázatkerülő magatartása a későbbiek folyamán is kulcsszerepet játszott az egyházkerületi szervezkedésben. Biki Ferenc viszont a források alapján a tettek embere volt, aki mint Kárpátalján hivatali korára nézve legidősebb esperes, a zsinat határozata⁶ alapján is vezető szerepet kellett, hogy betöltsön a szervezkedésben. A Biki-féle kezdeményező irányt támogatta a máramaros-ugocsai és az ungi⁷ egyházmegyeek döntő többsége, ellenben a beregi egyházmegye meglehetősen megosztott volt. Nagy Ernő világi egyházmegyei tanácsos például már a fent említett közgyűlés alkalmával kifejezte rosszallását a közgyűlés összehívásának halasztgatása miatt.⁸ A későbbi esperes, Szentimrey József derцени lelkész, Czinke István szlovenszkói tiszáninneri püspöknek panaszolta el levélben ebbéli szomorúságát és nemtetszését.⁹ Papp János, bulcsúi lelkész Biki Ferenchez¹⁰ és Idrányi Barna abaújtornai espereshez¹¹ írt leveleiben szintén kikelt Bertók halogató egyházkormányzói magatartásával szemben.

3. Konfliktusok

3.1. Egyházmegyei bizottsági ülés

A két irányzat közötti összeütközések konkrét esetei közül a beregi és a máramaros-ugocsai egyházmegyeek közös bizottságának ülésével kell kezdenünk, amelyen a vita tárgya a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerülethez való csatlakozás lehetősége volt. Ezt Czinke István tiszáninneri adminisztrátor püspök 1920 novemberében ajánlotta fel a két

² BOTLIK: Egestas Subcarpathica, 142-149.

³ A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve: 1919. május 10-11., 11. szám.

⁴ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Biki Ferenc körlevele a máramaros-ugocsai lelkészeknek, 1919. szeptember 6., 372/1919.

⁵ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. november 25., 2. szám.

⁶ A Magyarországi Református Egyház Zsinatának jegyzőkönyve, 1920. szeptember 28-30., 12. szám.

⁷ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Kárpátaljai Ungi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. szeptember 5., 3. szám.

⁸ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. november 25., 3. szám.

⁹ *TiREL*, PF-1., Tiszáninneri Felvidék püspöki irattár, Szentimrey József levele Czinke Istvánhoz, 1922. január 31., 44/1922.

¹⁰ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Papp János levele Biki Ferenchez, 1921. július 1.

¹¹ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Papp János levele Idrányi Barnához, 1921. június 24.

kárpátaljai egyházmegyének.¹² Erre válaszul a beregi egyházmegye azt a határozatot hozta, hogy a kérdés horderejére tekintettel, annak megvitatására a máramaros-ugocsai egyházmegyével közös bizottságot alkot.¹³ Ezek után a máramaros-ugocsai közgyűlés előtt nem maradt más alternatíva, mint a bizottság tagjaiként szintén saját elnökségét jelölni ki.¹⁴ Jól mutatja azonban Biki véleményét Czinkéhez intézett válaszlevele, melyben kifejti, hogy a két egyházmegyének más lehetősége nincs, csak az, hogy elfogadja a szlovenszkóiak ajánlatát, és ezt a máramaros-ugocsaiak csak a beregiek vonakodása miatt nem mondták ki azonnal, mivel „át mégsem ugorhatják őket”.¹⁵ A kezdeti lelkesedést azonban Bikinél is a bizonytalanság váltotta fel. Ez Komjáthy Gábor ungvári lelkész értesüléseinek volt köszönhető, aki Biki megbízásából Ungváron Ruszinszkó kormányzójával, Grigorij Zsatkovicsal folytatott tárgyalásokat, és ezekre hivatkozva azt írta Bikinék, hogy Podkarpatska Rus hivatalos határai valószínűleg sokkal nyugatabbra lesznek, mint az akkori határok, ezért érdemesebb a Szlovenszkóhoz való csatlakozás vagy az új egyházkerületi szervezkedés közötti döntésben a várakozás álláspontjára helyezkedni.¹⁶ A közös bizottság végül 1921. január 19-én Beregszászon összegyűlve, a Zsatkovics által javasolt várakozás mellett döntött.¹⁷ Bár részletes tudósítás híján nem tudhatjuk, hogy a bizottság döntése mennyire volt egyhangú, mégis valószínűnek tűnik, hogy inkább Bertók és az általa vezetett bereg megyei küldöttség volt az, aki földrajzi elhelyezkedésénél fogva is meghiúsította a csatlakozást. Persze nem zárhatjuk ki teljesen azt az eshetőséget sem, hogy ezen a ponton Biki számára is vonzóvá vált egy több és nagyobb egyházmegyéből álló egyházkerület szervezésének lehetősége.

3.2. Egyházmegyei értekezés

A második eset során, 1921 nyarán Biki már az egyházkerület megszervezése érdekében lépett fel kezdeményezőként. Ekkorra a ruszinszkói kormányzóság is kinyilvánította, hogy nem járul hozzá ahhoz, hogy a kárpátaljai egyházközségeket a Szlovenszkói Tiszáninnyi Egyházkerülethez csatolják, ezért azoknak önálló egyházkerületté kell szerveződniük.¹⁸ A kétféle gondolkozásmód között ekkor abban a kérdésben bontakozott ki vita, hogy az egyháznak önállóan kell-e kezdeményeznie az egyházkerületi szervezkedést, vagy meg kell várnia a kormányzóság felszólítását. Biki újra a tettek mezejére lépett. Az 1921. június 30-i egyházmegyei közgyűlésen javasolta, hogy a közgyűlés szólítsa fel a beregi és az ungi gyülekezeteket, hogy képviselőik révén működjenek együtt az egyházkerületi szervezkedésben.¹⁹ Bertók ezzel szemben azon az állásponton volt, hogy az egyháznak a kormányzóság irányába kezdeményezni nem szabad, mert az az egyház részéről valamiféle

¹² *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Czinke István levele Bertók Bélához és Biki Ferenchez, 1920. november 3., 61/1920.

¹³ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. november 25., 15. szám.

¹⁴ *TiREL*, PF-50., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Kivonat a Máramaros-ugocsai Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyvéből, 1920. december 17.

¹⁵ *TiREL*, PF-50., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1920. december 18., 254/1920.

¹⁶ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Komjáthy Gábor levele Biki Ferenchez, 1921. január 18., 3/1921.

¹⁷ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. szeptember 15., 3. szám.

¹⁸ *TiREL*, PF-50., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Jan Simkovic levele Czinke Istvánhoz, 1921. március 31., 751/1921.

¹⁹ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Máramaros-Ugocsai Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata, 1921. június 30., 11. szám.

felajánlás, megalázkodás lenne.²⁰ Biki a három egyházmegye képviselőiből álló 1921. augusztus 2-i értekezletre igen felkészülten, konkrét tervekkel, javaslatokkal érkezett Beregszászba. Az egyházkerület megalakítását 1921. augusztus 16-ra egyházkerületi közgyűlés összehívásával javasolta kivitelezni, amelyen kiírnák az általános választásokat. Ennek eredményét pedig egy másik, szeptember 20-i közgyűlésen erősítenék meg. Indoklásában amellet érvelt, hogy a kormányzóság felszólítására hiába várnak, hiszen az nyílt beavatkozás lenne az egyházi autonómiába, amit a kormányzóság nem akar megtenni.²¹ Az értekezleten végül csak az ungi egyházmegye képviselői álltak Biki javaslata mellé, Bertók Béla vezetésével a beregi egyházmegye, valamint Biki saját egyházmegyéjének képviselői az egyházkerületi szervezkedést egyházjogi, államjogi és gazdasági bizonytalanságaira hivatkozva elvetették. Helyette azonban egy egyházmegyeközi bizottság létrehozását javasolták, amely közös képviseleti szerv lenne a kormányzóság felé, és az egyház belső ügyeit is rendezné.²² Ennek a bizottságnak a megalakítása igen ambivalens eredményt hozott, hiszen valójában egyik fél koncepciójának sem felelt meg. Bikinek nem sikerült létrehoznia az egyházkerületet, Bertók viszont nem tudta megakadályozni, hogy az egyház, a közös bizottság révén mégis felvehesse a kapcsolatot a kormányzósággal.

3.3. Egyházkerületi közgyűlés

A halogatás és az aktív cselekvés közötti konfliktus minősített esete volt az 1922. október 31-i egyházkerületi közgyűlés is. Előzményként tudnunk kell, hogy az egyházmegyeközi bizottság munkája, melynek elnökévé Bihary Lajos salánki lelkipásztort választották, egy éven keresztül igen meddő volt. 1922 tavaszára aztán a nyomás oly mértékben megnövekedett a cselekvésre a kárpátaljai lelkészek és gyülekezetek részéről, hogy Bertók Béla valószínűleg ennek hatására lemondott esperesi hivataláról illetve az egyházmegyeközi bizottsági tagságáról.²³ Lemondó nyilatkozata is arra enged következtetni, hogy a háttérben a hagyományos, történelmi egyházszerkezeti keretekhez ragaszkodó álláspontja, és az emiatt kialakuló feszültség állt.²⁴ Mindezek után nem tarthatjuk véletlennek, hogy Bertók távozása után az egyházmegyeközi bizottság munkája aktivizálódott. A bizottság azzal kívánt alkotmányos alapot adni az egyházkerület felállításának – melyet egyébként az egyházi törvények szerint csak a zsinat alakíthat meg,²⁵ – hogy szavazásra hívta a gyülekezetek presbitériumait: akarják-e megalakítani az egyházkerületet?²⁶ A szavazás eredményét bizonyára reprezentatívnak tarthatjuk annak a kérdésnek az eldöntését illetően is, hogy vajon az egyházi közvélemény a halogatás, fontolva haladás, vagy a kezdeményezés, cselekvés magatartását propagálta-e jobban. A 78 felszólított gyülekezetből 73 küldött be szavazatot, közülük 66 az egyházkerület mielőbbi megalakítása mellett foglalt állást. Az egyházkerület bizonyos feltételek megvalósulása esetén történő megalakulása mellett csupán 7 gyülekezet szavazott.²⁷ Ez az eredmény már elegendő volt ahhoz, hogy a bizottság összehívja a

²⁰ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Papp János levele Biki Ferenchez, 1921. július 1.

²¹ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, Biki jegyzetei az egyházkerületi szervezkedésről, 1921. augusztus 2.

²² *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, egyházmegyeközi értekezlet jegyzőkönyve, 1921. augusztus 2.

²³ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. április 20., 8-9. szám.

²⁴ I. m., 8. szám.

²⁵ Egyházi törvények a Magyarországi Református Egyházban, 25-26.

²⁶ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31., 3. szám.

²⁷ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A kárpátaljai református egyházmegyék közös bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1922. október 9., 2. szám.

közgyűlést, melyen tervbe vették az egyházkerületi választások kiírását is.²⁸ Bihary Lajos a közgyűlés elején indítványozta, hogy a 66 gyülekezet szavazata alapján mondják ki az egyházkerület megalakulását.²⁹ Ez ellen azonban Bertók Béla azonnal felszólalt, hivatkozva arra, hogy az egyházkerület anyagi fenntartásához szükséges államsegélyt a kormányzóság írásban nem ígérte meg, illetve, hogy Ruszinszko területi határai még nincsenek végérvényesen lefektetve. Kifogásolta, hogy a bizottság elmulasztotta tájékoztatni a gyülekezeteket arról, milyen teherhordozást fog jelenteni a jövőben az egyházkerület fenntartása.³⁰ Bertók Béla felszólalása éles vitát váltott ki a közgyűlésen. Végül nyilvános szavazás során újra csak nagy többséggel az egyházkerület megalapítása mellett döntöttek.³¹ Amikor azonban most már Biki Ferenc helyettes püspöki minőségében felszólította a közgyűlést az egyházkerületi tisztségviselők választásának kiírására,³² Bertók Béla pártja azonnal tiltakozásának adott hangot, mondván, hogy szavazást kérnek afelől, hogy a választás most rendeltessék-e el vagy akkor, ha a Bertók által felvetett problémák megoldást nyernek. A jegyzőkönyv ezen a ponton megjegyzi, hogy ekkor már a közgyűlés tagjai közül sokan „tekintettel az idő előrehaladott voltára”, valószínűleg lehet sejtésünk afelől, hogy miért, elkezdtek kiszállingózni a teremről. Biki pedig a feszült helyzetben, nyilván a helyzet átgondolása céljából, szünetet rendelt el.³³ A szünet után aztán, bizonyára többekkel tárgyalva, a helyettes főgondnok, Ráthonyi Ákos indítványára a már igencsak megfogyatkozott közgyűlés kimondta, hogy Biki Ferenc és Ráthonyi Ákos, mint helyettes elnökség megbízzanak a kerület ügyeinek vezetésével. Melléjük egy „ad hoc” bizottságot választottak a fontosabb ügyek megbeszélésére. Az elnökség és a bizottság feladata volt, hogy eljárjon a kerület megalapítását akadályozó kérdésekben.³⁴ Látjuk tehát, hogy a gyülekezetek állásfoglalása ellenében Bertóknak mégis sikerült érvényesíteni akarátát. Ha a közgyűlés ezen a ponton rendeli el az általános választásokat nagy eséllyel Biki Ferenc helyettes püspököt választották volna meg püspökké. Püspöki ambíciói életben tartásához Bertóknak ezt a választást el kellett odáznia. Bekerülésével az „ad hoc” bizottságba újra aktív szereplőjévé lett az egyházkerületi szervezkedésnek.

4. Érvek és ellenérvek

4.1. Az egyházalkotmányhoz való hűség

Több ponton érintettük már eddig is azt a kérdést, hogy mik is voltak az érvek a különböző oldalon állóknak. Fontos azonban ezekkel részletesebben is megismerkednünk. Kezdetben a legfőbb és mindent háttérbe szorító érv, amelyben még a szervezkedést sürgető irányzat képviselői is egyetértettek, az volt, hogy az ősi, több száz éves református egyházalkotmány, és egyházi rend semmi áron nem engedhető felbomolni. Ha államilag más fennhatóság alá kerültek is a gyülekezetek, az egyházi közigazgatás szintjén bizonyára megtartható lesz az egység. Ez azonban ábrándnak bizonyult.

²⁸ I. m., 4. szám.

²⁹ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület irata, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31., 3. szám.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület irata, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31., 5. szám.

³³ Uo.

³⁴ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület irata, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31., 6. szám.

4.2. A lelkészek államsegélye

A szervezkedés mellett említhetjük, hogy igen hosszú ideig nem volt olyan központi egyházkormányzati szerv, amely a kormányzáság előtt képviselte volna a református gyülekezetek ügyeit és érdekeit. A lelkészeknek és a gyülekezeteknek járó államsegélyek és különböző juttatások kérdése mellett így az egyházközségi iskolák ügyei is hátrátételt szenvedtek. A lelkészeknek járó államsegélyek utalását a csehszlovák állam az államhoz való hűségfogadalom letételéhez kötötte, amit pedig a csehszlovák állampolgársághoz kapcsolt. A csehszlovák állampolgárság feltételeinek azonban, amelyeket a kormány igen önkényes módon szabott meg, nem tudott minden lelkész megfelelni, így sokakat fenyegetett az országból való kiutasítás veszélye. A hűségeskü ráadásul igencsak megosztotta a lelkészeket. A Bertókhoz közel álló beregi lelkészek nagy része kezdetben árulásnak tartotta, és visszautasította ezt,³⁵ míg Máramaros-Ugocsában a lelkészek már 1920 őszén letették a hűségesküt.³⁶ Bertók államhatalomtól való távolságtartása miatt a beregi lelkészek lekéstek a hűségeskü testületileg, egyházi felsőbbtség előtti letételéről.³⁷ Erre utalva ír keserűen panaszos levelet Papp János Idrányi Barnához: „Nekünk, beregieknek igazán csehül áll a dolgunk... Ma már velünk, mint testülettel szóba sem állanak a kormányzáson, hanem mint renitensek, végső kegyelemként arra vagyunk utasítva, hogy egyenként, külön-külön kérjük kellő indoklás kapcsán a fogadalom letehetése iránti engedélyt”.³⁸ A helyzet oly mértékben súlyosbodott, hogy az 1922. november 9-i egyházmegyei közgyűlésen célzás hangzott el arra nézve, hogy a kialakult, lelkészi családokat nyomorba döntő helyzetért azok a felelősek, akik a csehszlovák államhatalomtól való távolságtartást és a magyarsághoz, a régi rendhez való ragaszkodást erőltették. Így olvassuk a beszámolóban: „Már mintegy egymillió korona maradt vissza az államkasszában amiatt, hogy a beregi lelkészek nem tettek annakidején fogadalmat. Nem hinnők, hogy azzal, hogy ez az egymillió korona visszamaradt az állam kasszájában, ártottak volna a csehszlovák államnak. Viszont: a magyarság érdekeinek szolgálata meg nem az, hogy családos magyar református lelkészek irtóztató nyomorba süllyedjenek. Ki felel ezért?” Ezen a közgyűlésen Bertók is kifejtette álláspontját, mely szerint, ha az egyház pénzt fogad el az államtól, azzal közvetve az állam befolyást szerez az egyházi életben. „A halálból való feltámadást” Bertók az önfenntartó „missziói népegyház” koncepciójában látta.³⁹ Ez persze szép és igaz elképzelés lett volna, de ellenvetésként nyilván könnyen felhozhatták sokan ezzel szemben, hogy az akkori nehéz gazdasági helyzetben utópia volt arra számítani, hogy a gyülekezetek képesek lesznek ilyen terhek hordozására. Mindössze két héttel korábban, az egyházkerületi közgyűlésen a kerület megszervezésének kérdésében még ő is ezt a véleményt képviselte. Említésre méltó még a témában Lajos Sándor, fancieskai lelkész cikke, aki a beregi egyházmegye közgyűlésén elhangzó „ki felel ezért?” – kérdést rettenetesnek nevezve, hozzáfűz ehhez egy másikat is: „Vállalják-e a felelősséget a cunctátorkodók (latinból: késlekedők) Isten és a történelem előtt – a bekövetkezett – és bekövetkező lelki és anyagi károkért?”⁴⁰

³⁵ Református Egyház és Iskola, 1922. november 12., „A megalakulás után”.

³⁶ *TiREL*, PF-50. Tiszáninnen Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1920. december 18. 254/1920.

³⁷ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. szeptember 15., 3. szám.

³⁸ *TiREL*, I.27.b.8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Papp János levele Idrányi Barnához, 1921. június 24.

³⁹ Református Egyház és Iskola, 1922. december 10., „Események – Feljegyzések”.

⁴⁰ Református Egyház és Iskola, 1922. december 31., „Szomorú idők – Szomorú perspektívák”.

4.3. Podkarpatska Rus határai és a 13 ungi egyházközség

A következő érv, amit az egyházkerületi szervezkedéssel szemben újra és újra elővettek annak ellenzői, a cunctatorkodók, hogy Podkarpatska Rus politikai határai még nem voltak pontosan meghatározva, és ebből kifolyólag a tiszáninneri egyházkerület ungi egyházmegyéjéből Kárpátaljához sorolt 13 egyházközség helyzete igen bizonytalan volt. Zsatkovics hiába próbálta meg hosszú hónapokon keresztül a megkötött megállapodásokat érvényesíteni, a csehszlovák kormány nem volt hajlandó teljesíteni azokat, ezért 1921. március 16-án le is mondott hivataláról.⁴¹ Többek közt a határ bizonytalanságára hivatkozva utasította el maga a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület is a 13 ungi egyházközség önálló egyházmegyévé való szervezkedését,⁴² melyet egyébként az ungi egyházmegye közgyűlése jóváhagyott.⁴³ A kárpátaljai egyházmegyeközi bizottságban⁴⁴ azonban, és később az „ad hoc” bizottságban is⁴⁵ a beregi és a máramaros-ugocsi egyházmegyék elismerték a Kárpátaljai Ungi Református Egyházmegye fennállását, és a megalakítandó Kárpátaljai Református Egyházkerület részének mondták ki azt. Az 1923. március 8-i egyházkerületi közgyűlés végül kinyilvánította, hogy a 13 gyülekezetet a Kárpátaljai Református Egyházkerület alkotórészének tekinti. Utasította őket, hogy alakuljanak egyházmegyévé, és mielőbb válasszák meg az egyházmegye tisztkarát.⁴⁶ Ezek után a tiszáninneri egyházkerületnek nem maradt más választása, mint elfogadni az 1923 júniusában Léván tartott zsinat végső határozatát e kérdésben, amely a 13 egyházközséget Kárpátaljai Ungi Református Egyházmegyeként a Kárpátaljai Református Egyházkerülethez kapcsolta.⁴⁷

4.4. Az egyházkerület szervezési költségei

Ugyanezen a március 8-i közgyűlésen jelentették be, hogy sikerült egy, az egyházkerületi szervezkedés ellen felhozott másik érvet is elhárítani, tudniillik az egyházkerület fenntartásával járó anyagi kiadások fedezésének kérdését. Bertók már az 1921. augusztus 2-i értekezleten is hangoztatta, hogy az egyházkerület megalakulásához és fenntartásához szükséges tehervállalásra a gyülekezetek nem képesek.⁴⁸ Láttuk, hogy az 1922. október 31-i közgyűlés alkalmával is ezt hangoztatta fő érveként. Ezért is rendelte a közgyűlés az „ad hoc” bizottságnak egyik feladatává, hogy írásbeli biztosítékot szerezzen a kormányzóságtól az államsegélyekre vonatkozóan. Ugyanakkor a szervezkedést sürgető irányzat képviselői újra és újra kifejtették nézetüket, miszerint egy református egyházkerület megszervezését pénzkérdésként kezelni, az anyagiaktól függővé tenni, méltatlan a magyar református hagyományokhoz és történelmi örökséghez. Ezt hangsúlyozta Komjáthy Gábor⁴⁹, valamint Biki Ferenc, rámutatva arra, hogy az egyházi autonómiával teljesen ellentétes az államsegélytől várni az egyházkerület megalakítását, valamint, hogy míg az egyházkerület ki nem épül, addig az államnak tárgyalnia sincs kivel az államsegély fizetéséről és annak

⁴¹ BOTLIK: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I., 138-139.

⁴² A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. október 30-31., 22. szám.

⁴³ Az Ungi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. október 7., 11. szám.

⁴⁴ A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. szeptember 15., 13. szám.

⁴⁵ *TiREL*, PF-1., Tiszáninnen Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz 1922. november 17.

⁴⁶ *TiREL*, PF-2., Tiszáninnen Felvidék püspöki irattár, Kivonat a Kárpátaljai Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvéből 1923. március 8. 4. szám.

⁴⁷ Református Egyház és Iskola, 1923. július 1., „Zsinatunk törvényhozási munkálatai”.

⁴⁸ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület irata, egyházmegyeközi értekezlet jegyzőkönyve, 1921. augusztus 2.

⁴⁹ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület irata, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31. 3. szám.

mértékéről.⁵⁰ Az ad hoc bizottság munkájának végül 1923 februárjában jelentkezett a gyümölcse, amikor is a kormányzóság szervezkedési költségekre 20000.- cseh koronát utalt ki az egyházkerületnek, és írásban garantálta, hogy megfelelően indokolt költségvetés esetén kész az államsegély utalására.⁵¹

4.5. Az egyházkormányzati versengés

Látva a több fronton kialakuló konfliktusokat, a forrásanyagok és az azok által fentiekben bemutatott tények alapján megállapíthatjuk: annak okai között, hogy a Kárpátaljai Református Egyházkerület oly nehezen és sok-sok kitérővel alakult meg az egyházkormányzati versengésnek is döntő szerepe volt. Az erre való direkt és indirekt utalások gyakoriak a korabeli forrásokban. Siposs Imre csepei lelkész a Református Egyház és Iskola című lapban megjelenő írásában egyenesen összekapcsolja az egyházkerületi szervezkedés késedelmét ezzel a versengéssel. Ezt írja: „*Pedig már-már azt kell hinnünk, hogy többen vallják, hogy aki püspökséget kíván, jó dolgot kíván, s inkább agyonhallgatják az egész kerületi szervezkedést, csak ne a másik kerüljön a felelősség teljes püspöki székébe. A titkos püspökjelöltek ne versengjenek egymás között*”.⁵² Szintén ő pár hónappal később ezt írta: „*Úgy vettem észre, hogy bizonyos féltékenység van a jelenlegi egyházmegyék között, valami idegesség tapasztalható abban az irányban, hogy melyikből kerülnek ki a kerület vezetői*”.⁵³ A kialakult féltékenység mértékét jelzi Alexander Beszkid tanügyi és egyházügyi referensnek egy 1922 decemberi nyilatkozata is, amelyben a megalakítandó egyházkerülettel kapcsolatban kifejtette, hogy a kormányzóság elviekben kész annak anyagi támogatására, de úgy tapasztalja, hogy nincs meg a szükséges harmónia az egyházi közéletben. Ezt a következtetést pedig abból vonja le, hogy mióta az egyházkerületi szervezkedés komolyabban megindult, sorjában érkeznek a kormányzósághoz a névtelen feljelentések hol egyik, hol másik egyházi tisztségviselő ellen, amelyekben az illetőnek a szervezendő egyházkerületi tisztségek betöltésére való alkalmatlanságát hangoztatják.⁵⁴ A Református Egyház és Iskola hasábjain jelent meg Lajos Sándor, fancsikai lelkész reakciója a Beszkid által elmondottakra: „*... még a babiloni vizek mellett is az ősi bálványoknak: a nemtörődömségnek s a széjjelhúzásnak rakunk áldozati tüzeket*”.⁵⁵ Idrányi Barna leveléből Biki Ferenchez, arra találunk utalást, hogy a „titkos püspökjelöltek” között Bihary Lajos, salánki lelkész, az egyházmegyei bizottság elnöke is szerepelt, ugyanakkor maga Biki komolyan fontolgatta, hogy megmértesse-e magát egy olyan miliőben, ami kialakult.⁵⁶ Kínossá vált a pártoskodás az egyházon kívüli társadalom reakciói miatt is. Fentebb említettük már Alexander Beszkid, kormányzósági referensnek interjúját, ugyanő volt az, aki Böszörményi Gyula királyházi lelkésznek személyesen is megismételte kritikáját. Ezt mondta: „*Ne forgácsolják az urak erőiket, ne huzakodjanak egymással, mert most is az a baj, hogy nem alakultak meg régen, tekintet nélkül*

⁵⁰ *TiREL*, I.27.b.8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Czinke István levele Biki Ferenchez, 1923. január 29., 38/1923.

⁵¹ *TiREL*, PF-2., Tiszáninnen Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1923. február 28., 29/1923.

⁵² Református Egyház és Iskola, 1922. június 11., „Nyíltlevél”.

⁵³ Református Egyház és Iskola, 1922. november 12., „A megalakulás után”.

⁵⁴ Református Egyház és Iskola, 1922. december 10., „A vakondok”.

⁵⁵ Református Egyház és Iskola, 1922. december 31., „Szomorú idők – Szomorú perspektívák”.

⁵⁶ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Idrányi Barna levele Biki Ferenchez, 1922. augusztus 2., 276/1922.

minden segélyre".⁵⁷ Végül, hadd álljon itt magának a széthúzástól megfáradt Biki Ferencnek a vallomása, amelyet az egyébként végre sikeres 1923. március 8-i közgyűlés után tett. Ezt írja Czinkéhez: „Édes barátom! Én úgy érzem, hogy mi igen kicsinyek vagyunk azoknak a nagy feladatoknak a megoldására, melyek előttünk vannak. Bereg többség. Az numerál. Mindent ellenez. A zsinati képviselők választását én javasoltam, hogy veletek együtt dolgozzunk a zsinati előmunkálatokban. A beregiek valósággal gúnyt űztek a javaslatból. Az ungi ügyben írott soraidat nyomatékosan felolvastam. Már kérdezgették: mit írt még Czinke?”⁵⁸

5. Befejezés

A rendelkezésre álló források reálisan rávilágítanak arra, hogy amíg kezdetben az egyházkerületi szervezkedés fő akadályá Ruszinszko bizonytalan államhatalmi helyzete volt Csehszlovákián belül, utóbb a hagyományos magyar református egyházalkotmányhoz való ragaszkodás mellett az egyházkormányzatban kialakult versengés vezetett késedelemhez és az ezzel együtt járó problémákhoz. A szervezés folyamán felmerülő érvekben és ellenérvekben, akár az államsegélyek, akár a 13 ungi egyházközség ügyét vizsgáljuk, ugyanez az alapprobléma nyilvánult meg. A kárpátaljai gyülekezetek végül Bertók Bélát választották meg első püspöküknek. Bertók 47, Biki 24, Komjáthy 9 szavazatot kapott. A főgondnoki tisztre György Endre, máramaros-ugocsa egyházmegyei gondnokot választották meg 78 szavazattal.⁵⁹ A választás után elcsendesedett az egyházkerület szervezése során elmérgesedő versengés, a széthúzás korszaka véget ért. Korábbi ambícióik és ellentéteik ellenére, esperesekként Biki Ferenc és Komjáthy Gábor egyaránt konstruktívan segítették a püspök munkáját.

Irodalomjegyzék

Kiadványok:

BOTLIK, J.: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez*, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 2000.

BOTLIK, J.: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok. 1918-1945.*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2005.

Egyházi törvények a Magyarországi Református Egyházban, Debrecen, A Magyar Református Egyház hivatalos kiadványa, 1907.

Jegyzőkönyvek:

A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. november 25.

A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. szeptember 15.

A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. április 20.

A Magyarországi Református Egyház Zsinatának jegyzőkönyve, 1920. szeptember 28-30.

⁵⁷ *TiREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Böszörményi Gyula levele Biki Ferenchez, 1923. január 30.

⁵⁸ *TiREL*, PF-2., Tiszáninnen Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1923. március 20., 137/1923.

⁵⁹ *TiREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Szavazatbontó Bizottságának jegyzőkönyve 1923. április 17.

A Szlovenszkói Tiszáninnyi Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. október 30-31.
A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1919. május 10-11.
Az Ungi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. október 7.

Levéltári anyagok:

A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Levéltára (TiREL), PF-50., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Kivonat a Máramaros-Ugocsi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyvéből, 1920. december 17.
TiREL, PF-50., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1920. december 18., 254/1920.
TiREL, PF-50., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Jan Simkovic levele Czinke Istvánhoz, 1921. március 31., 751/1921.
TiREL, PF-1., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Szentimrey József levele Czinke Istvánhoz, 1922. január 31., 44/1922.
TiREL, PF-1., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1922. november 17.
TiREL, PF-2., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1923. február 28., 29/1923.
TiREL, PF-2., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Kivonat a Kárpátaljai Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvéből 1923. március 8.
TiREL, PF-2., Tiszáninnyi Felvidék püspöki irattár, Biki Ferenc levele Czinke Istvánhoz, 1923. március 20., 137/1923.
A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TiREL), I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Biki Ferenc körlevele a máramaros-ugocsi lelkészeknek, 1919. szeptember 6., 372/1919.
TiREL, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Czinke István levele Bertók Bélához és Biki Ferenchez, 1920. november 3., 61/1920.
TiREL, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Komjáthy Gábor levele Biki Ferenchez, 1921. január 18., 3/1921.
TiREL, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Papp János levele Idrányi Barnához, 1921. június 24.
TiREL, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Máramaros-Ugocsi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata, 1921. június 30.
TiREL, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Papp János levele Biki Ferenchez, 1921. július 1.
TiREL, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, Biki jegyzetei az egyházkerületi szervezkedésről, 1921. augusztus 2.
TiREL, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, egyházmegyeközi értekezlet jegyzőkönyve, 1921. augusztus 2.
TiREL, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Kárpátaljai Ungi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. szeptember 5.

- TtREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Idrányi Barna levele Biki Ferenchez, 1922. augusztus 2., 276/1922.
- TtREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A kárpátaljai református egyházmegyék közös bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1922. október 9.
- TtREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31.
- TtREL*, I.27.b.8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Czinke István levele Biki Ferenchez, 1923. január 29., 38/1923.
- TtREL*, I. 27. b. 8., Tárnok Gyula: Szürke könyv, Adattár az 1918-1938. években cseh megszállás alatt lévő felvidéki református egyház történetének megírásához, Böszörményi Gyula levele Biki Ferenchez, 1923. január 30.
- TtREL*, I. 22. a. 1., A Kárpátaljai Egyházkerület iratai, A Kárpátaljai Református Egyházkerület Szavazatbontó Bizottságának jegyzőkönyve 1923. április 17.

Újságcikkek:

- SIPOSS, I.: Nyíltlevél, in: *Református Egyház és Iskola* 2 (1922. június 11.), 89.
- SIPOSS, I.: A megalakulás után, in: *Református Egyház és Iskola* 2 (1922. november 12.), 187-188.
- SIPOSS, I.: A vakondokok, in: *Református Egyház és Iskola* 2 (1922. december 10.), 203.
- Események – Feljegyzések, in: *Református Egyház és Iskola* 2 (1922. december 10.), 205.
- LAJOS, S.: Szomorú idők – Szomorú perspektívák, in: *Református Egyház és Iskola* 2 (1922. december 31.), 215.
- Zsinatunk törvényhozási munkálatai, in: *Református Egyház és Iskola* 3 (1923. július 1.), 103-104.

Lektorálta: Dr. habil. Baráth Béla Levente, egyetemi docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem

AN EMPIRICAL ANALYSIS OF THE FACTORS OF MOTIVATION THAT INFLUENCE VOCATIONAL CHOICE IN THE CASE OF CURRENT STUDENTS OF THE PTHU GRONINGEN

András László Rád

Babeş-Bolyai University, PhD-student, laszlo_rad@yahoo.com

Abstract

Just as in the case of many research projects, the motivation to start working on the present one is not purely academic but rather it is a blend of personal curiosity and scholarly fascination. Coming from a Christian family with a mixed heritage, after several years when I was immersed in my studies I wanted to be able to formulate my own statement regarding my personal vocation. This prompted me to delve into this question on a personal as well as professional level. Why would a young student choose to become a pastor in an ever more secularized world? How does the process of choosing work, and what influences it? These are merely a few questions that peaked my curiosity.

There is an intense research being conducted in the academic world on the way in which pastors can fulfil certain roles, such as persons providing pastoral care, as being health professionals, doing social work, acting as leaders, or missionaries. The main issues of theological education have always been of a central concern for the established Churches of Europe and the rest of the World as well, but the development of these foci could not yield a comprehensive analysis outside of the realm of theology. Some research has tried to give a quantitative overview of vocational motivation from a psychological standpoint with focus on ministers, but a qualitative approach has not yet been systematically undertaken. Although there have been some endeavours to do so in the setting of the Catholic Church, the historical Protestant denominations are seemingly behind in this process. This is the state of fact to which my qualitative research aims to contribute to. My approach aims to provide a balanced qualitative analysis on vocational motivational factors in case of the current students of the PThU, a study in which I will not restrict myself to merely presenting theological references and theoretical conclusions, rather applying an interdisciplinary approach.

Keywords: Motivation, calling, vocation, pastor

1. Introduction

1.1 Formulating the research question

The formulation of my research questions follows the guidelines set out in Jennifer Mason's book on *Qualitative researching* combined with the views of Alan Bryman especially with regard to defining my ontological and epistemological perspective.

1.1.1. The social reality: My ontological perspective

The ontological perspective I would like to use for my current research will be firstly that of constructionism. How do I interpret this way of approaching things for my own research? Using constructionism as my ontological perspective means that I accept the fact that our perception of the world is constantly being internally constructed. This entails that I accept the fact that the experiences of an individual help him/her to create meaning, and he conveys this meaning to the observer through signs and symbols. Understanding and interpreting these signs is able to provide me, as an observer with a picture of the inner world of the subjects I

will enlist in my research. This world is constructed by the subject, then it is transposed into a system of symbols and conveyed to me, which I am supposed to construct anew so that I may interpret it for my own research.

I use this perspective because I consider that the development of pastoral identity, a part of which is constituted of vocational motivation, is best not to be considered from the ontological point of view of objectivism, due to the fact that this later would presuppose accepting the fact, that the core notion of our research exists as a social phenomena, which confronts us as external facts. (1) As I have clarified above, I shall not regard the narratives of my peers as external facts, which are set fast, rather I will work on constructing them as completely as possible with the aid of my respondents. This work is by far not one sided and cannot be done as a sole participant in the process. Finally this is why I opt for introducing the notion of social actors, which in turn leads to adopting the following ontological perspective in conjunction with that of constructionism.

Symbolic interactionism will define my stance to the notion of vocational motivation as I consider one important premise of my research that social phenomena and their meanings are continually being accomplished by social actors. (1) These social actors relate to the concept of vocation in a dynamic fashion shaping it according to their continually shifting perception of reality.

1.1.2. Knowledge and evidence: My epistemological position

The first epistemological position I considered helpful for my research was critical realism, as this methods of natural sciences could have possibly been applied to my research with due consideration to generative mechanisms which cannot be observed, yet their results yield decisions of people who choose discipleship. Understanding with our minds a reality the existence of which is independent of our perception is most probably comparable to the work of Sisyphus.

This is why I consider, that personal stances to vocational motivation can well be analyzed by adopting the views of interpretivism. (1) This later suits our research topic best, because the way in which interpretivism considers the social realities I wish to investigate, provides adequate ways for collecting knowledge of the key notions at hand. What does this mean more precisely? Interpretivism considers, that we cannot separate ourselves from what we know, so the investigator and the object of his study are both linked. In the case of my research, the subjects understand the world and themselves as part of a continuous dialogue. I endeavoured to take part in this dialogue in a structured manner and obtained data from this process. The way in which I did this is hopefully made clear within the section dealing with methodological considerations.

1.1.3. My broad research area

The broad substantive area of my research is vocational motivation. It is possible to generate knowledge about the distinctive dimensions of these notions. (2) I consider these key concepts can be defined within the framework of both theological as well as psychological thought.

1.1.4. My intellectual puzzle and research questions

My intellectual puzzle is a comparative one as I would like to find out how I can compare different views on the same issue. More exactly I would like to figure out how psychological and theological views can yield new data with regard to the motivational factors of protestant theology students. I wish to explore the most suitable way of analyzing vocational motivation in case of protestant theology students, whether it be based in biblical theology or psychology.

1.1.5. Research questions and goal

What motivational factors for vocation can be found in the case of current students of the PThU?

Sub-questions include: How do the students of the PThU reflect on their own vocational motivation? What is the relationship between the factors of motivation identified by a biblical or a psychological school of thought?

The purpose of my research is to figure out why prospective students choose to study theology. Why don't they use their competences to settle in other fields? I consider, that through finding the key motifs which shape this process, I will be able to create a suitable presentation as a part of a future project for prospective students, which would focus on clarifying relevant aspects of pastoral life tailored to the needs of contemporary students. By this way of information I wish to improve the focus on the target audience of my home faculty's promoting activities, and hopefully manage to consequently improve the academic quality of the prospective students.

2. Concise introductory discussion with regard to the core concepts

The core concepts I will be dealing with in my research are: vocation or calling, and motivation. I will be using the term vocation in its traditional sense, namely as a summons or strong inclination to a particular state or course of action; especially a divine call to the religious life. (3) Within the process of establishing the status quaestionis with regard to the secular analysis of the notion of vocation Reed, for example, argued that we may identify a "vocational orientation" where work is undertaken in pursuit of transcendent professional, religious, social, and intellectual ideals. (4) For example, Frankl (5) and Csikszentmihalyi (6) argued that through work, leisure activities, social relationships, and the pursuit of ideals, people can confer a sense of meaning on their lives. Maslow identified a need for meaning as an element of self-actualization. (7) Collins argued that ritual encounters provide individuals with intense and meaningful experiences that are a source of emotional energy. They also sanctify group symbols and create moral norms. (8) These symbols and the ideals that they embody can motivate people to work by providing them with a sense of meaning. In such instances, we encounter the vocational orientation. (9)

The academic discussion on vocation thus points to elements within the human psyche which lead us to think about the notion as a result of a process, one in which meaning is borne out of the pursuit of an ideal, which in turn leads to self-actualization. Vocation can be summed up as a search for meaning through various ways. In our case, these ways are explicitly referring to the call to ministry.

Vocation should not be presented unilaterally from the point of view of different psychological theories without considering the biblical counterpart, as this latter could yield new meanings, new interpretations, which would definitely enrich our research. I consider, that in order to provide a balanced analysis of the state of fact it is necessary to present the ways in which the Bible refers to calling. This is especially pertinent if we base our research on the verification of a possibly false dichotomy between biblical and psychological views. Here I use the term biblical instead of theological, because at the heart of my research I do not intend to apply a normative direction of theological thought, but rather wish to return to the biblical text as a guideline and do the exegetical work on the relevant passages myself.

The definition of the notion of motivation in its simplest form is a force or influence that causes someone to do something. Whether these forces or influences are to be found in a biblical setting or outside of it, was the focus of my research. Motivational factors are elements of the abovementioned force or influence. These factors are itemized parts of the

whole driving force, which motivate someone to take a certain type of action. We will endeavour to provide a comprehensive index of these items by using mainly two sources. The first is provided by an adapted exegetical analysis of biblical passages dealing with vocation and the second is provided by relevant scholarly works within psychology pertaining to the topic of motivation. These core concepts will later be used to provide the foundation for the comparative analysis of our empirical research.

3. Structure and methods employed

In my endeavour to provide a balanced analysis within this project, I firstly defined the concept of calling, then applied an adapted exegetical process to a set of biblical narratives dealing with calling both in the Old Testament and the New Testament as well. The theoretical considerations were verified in practice through the implementation of the empirical part of my study. The methodological considerations of that particular heading as well as the findings will be presented in detail within the last section of this paper. It is my consideration that further development is needed here for justifying the choices that have been made in carrying out this project.

With regard to the adapted exegetical process, further clarification is needed on what it actually means to apply an adapted version of an exegetical process. Typically there are several accepted ways in contemporary protestant theology for doing academically sound exegetical work. In the theoretical theological contexts most familiar to me the historical critical method is usually applied. Applying this method would make perfect sense, yet it would not serve the purpose of this particular research project. The reason for the adaptation follows from the consideration that we are not focusing on data provided by the establishment of the context of the passage in itself, or by the detailed presentation of the historical setting, or even by the provisions of varied theological interpretations. Rather by subordinating the exegetical process to the specific goal of identifying certain typical features, we focused on revealing and excavating a set of motifs present in the text by the application of a variety of critical methods to analyze the text both in content and context. What this means is that we are analyzing the chosen pericopes of the OT and the NT through a critical process in which we delimit motifs pertaining to the concept of calling. These motifs provided us with a compendium, that can serve as a guideline in our empirical data gathering process.

Two important questions come to the fore here. First, which is the criteria applied for choosing some specific narratives? Second, what do these critical processes consist in? As a groundwork for writing this work a set of lexica and commentaries have been used as guidelines to circumnavigate the notion of calling within the context of the OT and NT. Thus all instances of call narratives have been analyzed as far as the timeframe allotted for this project gave possibility to. Through this analysis a set of reoccurring motifs has surfaced, and as a result of this ground laying work, I have chosen the narratives which best portray the motifs identified earlier. Due to constraints regarding reach, scope and volume, merely a few narratives can be presented in relative detail. The identification of the motifs has been achieved through the use of theological lexicons which clarify terminology, as well as through the use of technical and critical commentaries, which provide in-depth encompassing reasoning for difficult interpretation issues. These can be found in the literature list provided at the end of the paper. Thus the project at hand does not propose to provide an overarching presentation that makes the history of interpretation of one specific issue evident. Rather it focuses on distilling the findings pertaining to the most common motifs identified in the narratives.

The last section of my project present the empirical research. I consider that because of the fact that I am interested in motivation and personal reflection on this issue, the best way to go

about my research's data gathering would be to organize semi-structured interviews with the students of the PThU. Jennifer Mason warns any researcher not to be hasty in choosing this method, (2) as other means of producing relevant data may be more suitable for any specific research goal. In order for the semi-structured interviewing to be relevant, the researcher has to respond to a set of questions to determine this validity. Mason presents possible responses which might support these considerations. I believe that my own responses overlap with these ones. I would choose qualitative interviewing because of my ontological position, which suggests, that people's knowledge, views, understandings, interpretations, experiences, and interactions are meaningful properties of the social reality which my research question is designed to explore. (2) My choice is further supported by my epistemological standpoint, as I consider interviews to be able to produce knowledge in my area of research. This production and reproduction of usable knowledge also takes into account the contextual nature of human experience. As mentioned earlier, I use this method, because I am not interested in a merely survey-like surface pattern analysis, but rather one in which I go in-depth, and uncover a complex body of knowledge relevant to my topic. (2)

4. Methodological considerations

According to Mowat and Swinton one of the most prominent models for doing practical theology and integrating the social sciences is the *mutual critical correlation* model. This is analyzed in the third section of their book, which tries to answer the question: how can practical theology and qualitative research be brought together in a way that is both mutually enhancing and faithful?

“Mutual critical correlation sees the practical-theological task as bringing situations into dialectical conversation with insights from the Christian tradition and perspectives drawn from other sources of knowledge (primarily the social sciences). It is a model of integration which seeks to bring these dimensions together in a way which respects and gives an equal voice to each dialogue partner.” (11)

The way in which equal voice can be given to both partners of the dialogue is critical to be understood and applied consciously. This means that in our description of the methodological choices we made, we have to account for them through showing how primacy is established between the two conversation partners, and how the dialectics between them is to be dealt with.

The quoted authors present Tillich's method of correlation, who drew from human experience with theological answers offered by the Christian tradition. The problem with this model was that the theological answers given by this Christian truth could not be questioned. This meant that the model was unilateral, and it had to be adapted somehow to provide a dialogue. This step was made by Seward Hiltner and David Tracy, later developed by Stephen Pattison. So how does this process work? A situation is identified within the contemporary practice of the Church or the world which the practical theologian decides is worthy of reflection and exploration. The practical theologian then begins to explore the situation using other sources of knowledge. It is here that qualitative methods can effectively be utilized in uncovering the hidden meanings within the situation and the practices that participants embark upon in response to their particular understandings of the world. This data is then taken into constructive dialogue with scripture and tradition with a view to developing revised forms of practice that will impact upon and transform the original situation. Here we are faced with a difficulty. If social sciences can question truths made evident by God through revelation in history, then theologically we are at an impasse, and we cannot accept the use of such tools. So how can these tensions be put to rest? Deborah van Deusen Hunsinger suggests that the relationships between the two disciplines/sources of knowledge should be viewed as similar to the relationship between the divine and human natures of Christ, in that there should be:

indissoluble differentiation; inseparable unity; indestructible order; logical priority of theology.(11) The authors reach the conclusion that a revised model of mutual critical correlation can be developed and applied. We use these findings to produce our research.

The above authors “suggest that Practical Theology can utilize qualitative research methods to aid in this process of ensuring that Christian practice is in correspondence to the event of God’s self-communication.” (11) In order to do this correctly we need the following: hospitality, conversion, critical faithfulness. We have applied these findings for our own research in identifying a current praxis, understanding the context of that praxis as clearly as possible, reflecting on the praxis from a theological point of view, and very briefly formulating useful remarks which hopefully will be able to have a beneficial effect on the praxis with regard to the matter of motivation in the context of vocation.

In order to identify praxes within our research we have conducted semi-structured interviews with the current students of the PThU. After having sent out an open call to the entire student body, in the first round nine people have volunteered to participate in the research. We have structured the interviews around six key topics that may yield valuable information for assessing motivation in the context of ministerial vocation, namely: the event and the circumstances of the call; the influence of friends and family; preconceptions about ministry’s roles; changes in personality after receiving the call; experiencing ministry; and the student’s relationship with God. In the analysis of the interviews’ raw data we have employed a coding provided by the synopsis of findings pertaining to the OT, NT and cognitive psychology’s theories of motivation. We shall present our findings based on the presence of the thirty tags we have distilled into a raw form from the theories we employed.

The tags that we have employed are the following:

- The first step toward the servant is made by God.
- The pastor is a tool in service of God’s will.
- Meeting the Lord transforms the individual.
- The called individual recognizes the sacral character of the call’s event.
- Experiencing God within the call narrative is factual.
- God reveals himself, uncovers his identity.
- God gives the promise of being with the servant.
- The relationship with God is an intimate one.
- Social status does not matter in receiving a commission.
- God is the one who chooses the follower, not the other way around.
- Prior knowledge of God is not a necessary prerequisite of receiving the call.
- The necessity of breaking with old habits, lives, friends, family is a frequent element of the call narratives.
- Location does not have an influence on the possibility of being called.
- Commissioning is accompanied by reassurance given by God.
- God prepares the servant to be able to fulfil his duties.
- The testimony of others brings individuals to faith, through this they recognize their own calling.
- Experiencing other people’s testimonies of faith can be interpreted as indirect calling.
- “What do you want?” - are you able to answer this?
- Bad experiences or a not-so-perfect Christian background can be useful for the service to which one is called.
- Fighting against calling and commission.
- One does not know what he/she may be faced with in his/her service.
- Thinking negatively about the future as a pastor, yet still doing it.

- Experiencing personal congruence.
- Good preconceptions influenced the making of this choice.
- Wanting to avoid failure, feeling success.
- Misconceptions are proven wrong, yet one still continues studying toward ordainment.
- Being disappointed in the choice of vocation prompts a change.
- Experience of cognitive dissonance.
- “Satisficing” heuristic.

5. A synopsis of the findings from the analysis of the empirical research data

The data presented in detail in this chapter was processed along the lines established in preceding sections of our project in order to provide answers to our main question of what motivational factors for vocation can be found in the case of current students of the PThU. Furthermore in our scientific endeavour we asked how do the Dutch students of the PThU reflect on their own vocation. Then we tried to answer what is the relationship between the factors of motivation in the context of ministerial vocation identified by a biblical or a psychological school of thought.

Here we shall merely summate the most prevalent factors that emerged within the accounts of the individual cases. We will deal with this information as we have done all through the analysis process, in an anonymous fashion.

Our interview subjects found the most varied sources of motivation for not only starting but also completing their studies, and becoming ordained ministers or chaplains in specific institutions. The factors of motivation identified within a biblical context are not mutually exclusive to the factors determined by psychological theories, rather they are able to complement each other in a symbiotic fashion. Thus although we operate under the premise of theology’s primacy (11) in this specific endeavour of practical theological analysis as suggested by Deborah van Deusen Hunsinger, we have done so by applying hospitality, conversion, and critical faithfulness to ensure mutual critical correlation.

Several of the respondents reported that they were motivated to further their studies and act on their call by important figures in their lives: family members, teachers, members of the church, laypeople of congregations, pastors, role models, even friends. Others stated that pivotal experiences gave them motivation, such as reading a book, encountering a specific teaching within an evangelization event, having a factual experience of calling from God through a vivid vision, praying together with people of similar faith during a pilgrimage, or participating in an individual spiritual journey. Misconceptions got shattered, and new good experiences acted as handholds in perceiving a renewed sense of mission. Falling in love with God resulted in being grasped by Him, in getting into a situation, where the interviewee couldn’t resist; a situation in which faith and communication with God helps carry on. Obstacles had to be overcome, non-Christian influences dealt with consciously; family and friends, who tried to dissuade students from accepting their commission had to be painfully kept at a distance, and in these situations even a thumbs-up from a pastor, or reassurance from one of God’s many factual experiences was enough to act as motivation to carry on. Another respondent reported that she had chosen theology because she felt terrible in another setting, and theology satisfied her love for dealing with difficult questions. Thus a suggestion by a pastor transformed after a due conscious process of deliberation into the first step on the road to accepting a life-long commission. An experience of mixed Christian and non-Christian heritage both helps and makes communication with the entourage difficult. It helps in understanding and resonating with a type of secular discourse, yet it can be an obstacle in dealing with people who lead a pious life. Being there as a listening ear no matter what, as an accompanying other on the road of self-development, and progress from shattered fates

towards a renewed life, is able to provide the future pastors or chaplains with the spiritual resources to stand fast in their resolve. Becoming a chaplain because congregational work may have seemed too demanding or because one may have been disappointed by another choice of vocation can be perceived as giving in to an aversion, yet it may also be simply accepting a commission which better fits a specific character. By giving way to an inside compulsion or longing born out of the experience of calling, can both be perceived as a successful avoidance of failure or interpreted as a the first stage of achieving the feeling of successful accomplishment. These factors serve as primal instinctive motivating factors, and they are exemplified in the narratives detailed in the interviews. Some students are motivated by finding their purpose as serving instruments in God's greater scheme. Others find motivation in being able to be of service to others in living out their faith, and tackling difficult existential issues. The sense of calling to a twofold mission both within a congregation and outside of a Christian frame may be attributed to the basic human desire of wanting to connect to others, even if through this opening one's core beliefs are challenged and reinterpreted. Facing challenging situations and exploring new possibilities has motivated mankind to embark on fascinating journeys of discovery, and so has it done with our interviewees as well. There have been respondents who explicitly noted that they were motivated by their desire to know everything about God, and when they were considering to leave their studies, the intellectual challenge persuaded them to continue. Compassion toward fellow beings in suffering also acted as a motivating factor to choose a vocation in which an individual has the institutional backing to provide such specialized help. Connecting with other humans on a deep spiritual level is able to replenish otherwise lacking resources, similar to the spiritual benefits of being able to truly connect to God.

6. Concluding remarks

We have managed to provide answers to our research questions under the previous heading in which this last synopsis summates our most relevant findings. Thus in the accompaniment of feelings of gratitude towards all the people involved in making this project possible, including advisors, readers, interview subjects, faculty staff, colleagues, friends and family we feel yet again humbled by the lessons provided by the completion of this scholarly endeavour.

It is our conclusion that the way in which God chooses to motivate people in accepting His commission may lead through a path of conscious processing, and may also make use of complex cognitive functions to become evident and accepted in its entirety, but for all intended purposes even through the use of the best of our abilities, we may only perceive this process as a truly divine mystery.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to professors Henk van der Meulen and Marten van der Meulen from the PThU Groningen, for providing me with many useful pieces of advice in the lack of which I would not have been able to conduct my research in the way that I was able to. I extend my thanks to professors Gábor Hézser and Jenő Kiss from the theological faculties of Kolozsvár for their support and guidance in the preparatory phase of my work. I would like to thank Mrs. Edith Somfalvi for accepting to review this paper and provide feed-back. Last but not least I owe a great deal of gratitude to my loving wife, who continuously stands by me and motivates me in all my projects.

References

- [1] Bryman, A.: *Social research methods*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- [2] Mason, J.: *Qualitative researching*. 2nd ed. London: Sage Publications, 2002.
- [3] Merriam-Webster's definition as found on <http://www.merriam-webster.com/dictionary/vocation>. Accessed on 16.12.2015
- [4] Reed, K.: *Orientations to work: The cultural conditioning of motivation*. In: Australian and New Zealand Journal of Sociology, 33, 1997. 364-386.
- [5] Frankl, V.: *Psychotherapy and existentialism: Selected papers on logotherapy*. New York, NY: Simon & Schuster. 1967.
- [6] Csikszentmihalyi, M.: *Flow: The psychology of optimal experience*. New York, NY: Harper Perennial. 1991.
- [7] Maslow, A.: *A theory of human motivation*. In: Psychology Review, 50, 1943. 370-96.
- [8] Collins, R., *Theoretical sociology*. San Diego, CA: Harcourt. 1988.
- [9] Matheson, C.: *The motivation of public sector employees: An outline of six orientations to work*. In: Administration & Society, 44, 2012. 207-238.
- [10] Merriam-Webster's definition as found on <http://www.merriam-webster.com/dictionary/motivation>. Accessed on 16.12.2015
- [11] Mowat, H., Swinton, J., *Practical Theology and Qualitative Research*, London: SCM Press. 2006.

Reviewer: Edit Somfalvi, PhD, Protestant Theological Institute of Cluj-Napoca

Irodalomtudományi szekció

BEÖTHY ZSIGMOND: *ÉLETEMBŐL* – EGY ÖNREPREZENTÁCIÓ TANULSÁGAI⁶⁰

Boldog-Bernád István – Mészáros Gábor

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori
Iskola, boldogbernad.istvan@gmail.com, meszi.gabor90@gmail.com*

Absztrakt

A XIX. század első felének tárgyalásakor kevés szó esik az irodalmi élet másod- vagy harmadvonalbeli alkotóiról. A művelt olvasóközönség előtt egész életművek maradnak rejtve, melyek bár közel sem zseniálisak, olykor mégiscsak igen sokszínűek. Ilyen író Beöthy Zsigmond is, aki komáromi nemesi család sarjaként nemcsak komoly közéleti karriert futott be, hanem a korszak irodalmi életébe is sikerült tevékeny szereplőként beépülnie.

Kutatásunk elsősorban szövegkiadó jellegű, Beöthy Zsigmond *Életemből* című emlékiratát készítjük sajtó alá, mely jelentős forrásértékkel bír az 1830-as és 1840-es évekről. A kéziratot mű végigköveti egyrészt Beöthy gyermek- és fiatalkorát, iskoláztatását; másrészt irodalmi törekvéseit, fontosnak tartott műveinek kiadástörténetét; harmadrészt pedig előrehaladását politikai pályáján, sikereit és kudarcait a köz- és a magánélet területén – egészen 1848 nyaráig.

Dolgozatunkban a forrás tanulságait tárjuk fel, kezdve azzal az önreprezentációs aktus feltérképezésével, amelynek vizsgálata során közelebb kerülhetünk ahhoz, milyennek is akarja láttatni Beöthy Zsigmond önmagát az utókorral. Ezután Beöthy irodalmi kapcsolatrendszerével foglalkozunk, kapcsolatai fejlődésének, bővülésének három nagyobb állomását – otthoni éveit, Pozsonyt és Pestet – vesszük sorra; majd bemutatjuk azokat a műveket, melyekről említést tesz az *Életemből* lapjain. Beöthy politikai drámáját (*Követválasztás*), újságcikkeit (a *Pesti Hírlapból*) és összegző közjogi munkáját (*Elemi magyar közjog*) a memoár feldolgozásához hasznos kontrollforrásokként mutatjuk be, s vázoljuk a feldolgozás módjának módszertanát.

Célunk Beöthy Zsigmondot és műveit újra az irodalomtörténet-írás érdeklődésének horizontjába állítani. Habár művei esztétikailag nem kelhetnek versenyre a reformkori irodalom élvonalával, történeti szempontból mindenképp tanulságosak. Továbbá személyének, a komáromi köznemesnek az irodalmi életbe való beágyazottsága is elemzésre kínálkozó téma.

Kulcsszavak: Beöthy Zsigmond, emlékirat, reformkor, politikai vígjáték, publicisztika

1. Bevezetés

Az irodalmi kánonképződés kegyetlen folyamat. Kegyetlen abban az értelemben, hogy nincs tekintettel a többségre. Egy-egy korszak szerzői közül pusztán néhányan maradnak az érdeklődés középpontjában, a kánonban, s a többségnek nemcsak nem olvassák a műveit, hanem még a nevüket is elfelejtik. Így merült feledésbe Beöthy Zsigmond is, aki bár saját korában sem tartozott az irodalom élvonalába, sokféle műfajban alkotott, írt verseket, drámákat, elbeszéléseket s gyermekeknek szóló olvasókönyveket is.

Manapság Beöthy Zsigmondnak nem is irodalmi munkássága, hanem egy jogi műve tart nagyobb érdeklődésre számot, a 2008-ban újra kiadott *Elemi magyar közjog*,⁶¹ mely az első magyar nyelven is megjelenő közjogi összegzés volt. A jogtörténészek mellett azonban az

⁶⁰ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Dr. Szilágyi Márton professzor úrnak, aki a memoárra felhívta a figyelmünket, s a feldolgozás során rengeteg ötlettel és észrevétellel segítette a munkánkat.

⁶¹ Beöthy Zsigmond: *Elemi magyar közjog*. Budapest. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. 2008.

irodalomtörténészek számára is érdemes lehet Beöthy Zsigmondra fókuszálni. Habár művei esztétikailag nem kelhetnek versenyre a reformkori irodalom élvonalával, történeti szempontból mindenképp tanulságosak. Továbbá személyének, a komáromi köznemesnek az irodalmi életbe való beágyazottsága is elemzésre kínálkozó téma.

Dolgozatunk középpontjában Beöthy Zsigmond *Életemből* című kéziratban maradt memoárja áll, melynek kétféle felhasználási módját mutatjuk be. További forrásokkal is kiegészítve először Beöthy Zsigmond irodalmi kapcsolatrendszerét tekintjük át, majd a *Követválasztás* című politikai vígjátéknak rövid elemzését végezzük el. Beöthy Zsigmond 1849-ig tartó kis biográfiájának megírásától eltekintünk, hiszen ezt már nagyszerű tanulmányában Völgyesi Orsolya elvégezte.⁶²

2. A memoár kézírata és a levelek mint kontrollforrás

A Magyar Nemzeti Levéltárban névtelenül heverő iratcsomót F. Kiss Erzsébet azonosította Beöthy Zsigmond munkájaként.⁶³ A pontos keletkezési idejére csak következtetni tudunk. Az önéletrírásban szereplő utolsó esemény Beöthy Zsigmond öccséről, Károlyról szól, aki a délvidéki szerb felkelés hatására nemzetőrnek állt.⁶⁴ Ez 1848 nyara körül történhetett, így a memoár ez előtt semmiképp sem keletkezhetett. Beöthynek szerencsére van egy szövegben elejtett utalása is a kötet keletkezésére, mely arra enged következtetni, hogy a következő év, azaz 1849 elején vethette papírra a memoárt, ugyanis az 1840 farsangi események részletezését követően azt írja: „Kilencz év mult már azóta el”.⁶⁵

A szöveg megírását két fázisra bonthatjuk: először a lapok jobb oldalára írt alapszöveg készülhetett el, majd egy későbbi átolvasásnál az üresen maradt széles margóra tett olykor bekezdésnyi betoldásokkal egészült ki a szöveg. Beöthy legtöbbször olyan helyzetekben bővítette a szöveget, melyek részletes magyarázatát fontosnak tartotta az évek távlatából (is), ilyen például az 1844-es márciusi tisztújításon való részvétele és a hozzá kapcsolódó események.⁶⁶ A szöveg ilyen típusú betoldásait egy reménybeli szövegkiadásban érdemes lenne a főszöveg részévé tenni, ám valamifajta kiemeléssel (például szürke háttérrel), jelezvén így a későbbi keletkezésüket. Beöthy a margóra nemcsak betoldásokat, hanem jegyzeteket is írt, ezeket más jelöléssel látta el, így jól elkülöníthetők, a mai lábjegyzet funkcióját töltik be. A szöveg tiszta és egységes kézírással készült, alig van benne javítás, láthatóan egy kéz munkája az egész, terjedelme 68 oldal, amely begépelve kicsivel több, mint 98 ezer leütést tesz ki.

A szövegen keresztül egy ifjú komáromi nemes ön- és pályaképét ismerhetjük meg, ahogyan 1849-ből visszatekintve látta vagy szerette volna láttatni magát. A 19. század első felének irodalmárai közül talán Kazinczy Ferenc önképe gyakorolta a legnagyobb hatást az irodalomtörténet-írássra. Még úgy is, hogy nem beszélhetünk egy kizárólagos Kazinczy-önképről, hiszen folyamatosan alakította, aktualizálta azt, átírta műveit, leveleit és

⁶² Völgyesi Orsolya: *A „reformkor nemzedéke” a Beöthy-családban*. In: V. O.: *Írók, szerepek, stratégiák*. Budapest, Ráció Kiadó. 2010. pp. 137-151.

⁶³ F. Kiss Erzsébet: *Az 1848-1849-es magyar minisztériumok*. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 494.

⁶⁴ „Féltékenységeimet és aggodalmamat még inkább nevelte azon körülmény, miszerint a’ ráczok elleni általános felhívás következtében Károly öcsém is azon önkéntes és vitéz lelkületű nemzetőrök közé soroztatá magát, kik a’ fejedelem és haza kikiáltott veszélyeztetése miatt az alvidéki magyar táborba seregelték. Szép volt látnom a’ hazáért önmagát feláldozni tudó nemes lelkületet; de midőn eltávozni láttam, keblemet, a’ testvér’ érző keblét olly aggály lepte el, melly a’ gondolkodás magányában igen sok órát keserítette meg.” Ld. Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 68.

⁶⁵ *Uo.* p. 15.

⁶⁶ *Uo.* pp. 31-32.

visszaemlékezéseit is.⁶⁷ Beöthynél természetesen nem beszélhetünk ilyen mértékű és jellegű tudatos önkép-alkotásról, ugyanakkor Kazinczy példája rávilágít arra, hogy nem érdemes pusztán az 1849-es nézőpontra hagyatkoznunk. Szükséges a vizsgált életszakasz különböző pontjairól forrást keresnünk, erre lehetnek kiválóak a szinkronmetszetet adó levelek. Beöthynél Kazinczyal szemben nincs olyan adatunk, hogy átírta volna utólag akár csak egy levelét is. Igaz, ez abból is fakad, hogy a feltárt 1848 előtti levelezése meglehetősen csekély terjedelmű. Az Erdélyi János levelezésében megjelent levelén kívül, tizenegy kiadatlan Beöthy-level tartozik ide, melyek közül tíznek ő a szerzője, egynek pedig a címzettje.

A levelek kontrollforrás jellegét jól bemutatja Rozsos Laura esete. Beöthy a fiatal leánnyal való megismerkedéséről a következőket írta barátjának, Tóth Lőrincnek: „A’ napokban itt bizonyos Rozsos Laura jelent meg Csúzról, ’s itt tartózkodott néhány napig, ’s nekem megvallom, igen igen tetszett. Egy kedves halvány kis rózsa.”⁶⁸ A memoárban szó sincs erről a találkozásról vagy Rozsos Lauráról, noha Beöthy nem szűkölködött a bálók leírásában vagy a fiatal hölgyekkel való ismeretségének felsorolásában, ugyanerről az időszakról írta például: „Az 1840dik év farsangján szép és emlékezetes multságokban vettem részt. E’ farsangon Györre is átrándultam az olvasó-társaság tánczvigalmában részt veendő, melly alkalommal Jankó Irma kisaszonnyal húzamos ismeretséget kötöttem, mellyről röviden csak annyit jegyzek meg, hogy annak emlékei fiatalságom költői életével párosult emlékei maradnak.”⁶⁹ Beöthy Zsigmond Jankó Irmával való kapcsolata bizonyára mélyebb jellegű volt, mint Rozsos Laurával, s emellett még sok más oka is lehetett, hogy utóbbit kihagyta a memoárból, például nem emlékezett már rá, nem tulajdonított neki jelentőséget utólag vagy épp nem szerette volna feltételezett olvasói elé tárni az ismeretségüket. Rozsos Laura esete arra világít rá, hogy a levelek, mivel kommunikációs céljuk és közegük nagyban eltér a memoárétól, és a bennük foglalt események nem sokkal előzik meg a papírra vetés idejét, egészen más információkat, valóságképet közvetítenek, mint a memoár szövege. Ennek köszönhetően a két forrás jól kiegészíti egymást.

3. Irodalmi kapcsolatrendszer

Először Beöthy Zsigmond irodalmi kapcsolatrendszerének áttekintésére vállalkozunk, a fentebbi tanulások mentén a memoár és a levelezés egyidejű olvasásával. Az irodalmi kapcsolatrendszer feltárását támogatja a tény, hogy Beöthy maga is élete fontos részének tekintette az irodalmi ténykedését, hiszen újra és újra visszatér publikációi felsorolásához, továbbá kapcsolatait is mindig nagy részletességgel tárgyalja kezdve az iskolatársaitól és tanáraitól egészen a kollégáig.

Beöthy Zsigmond már eleve literátori kapcsolatokkal rendelkező családba született, ugyanis nagybátyja, Kovács Pál az Aurora-kör tagja volt. Az ifjú Beöthyt ő indította el az irodalmi pályán, fejlesztette a szárnyát bontogató költőt, s segítette első verseinek megjelentetését.⁷⁰

⁶⁷ Bodrogi Ferenc Máté szerint „lehetetlen rekonstruálni bármiféle kizárólagos önképet Kazinczyról, hisz valósággal *önkép-kollekciója* van. [...] Kazinczy élete »homlokzat-szerkesztő« eljárások kontinuumaként is értelmezhető, mely az ifjúság éveiben éppoly lényegi, mint az öregkor időszakában; így lesz szabadkőműves Orpheusszá, stílusújító Herkulesse, gazdasági ügyeit intéző derék birtokossá, féltő és gondoskodó édesapává, sztoikus politikai státusfogollyá, vagy épp hallgatólagos beleegyezéssel »Szent Öreggé« hátrahagyott írásaiban.” Ld. Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve, Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó. 2012. p. 10.

⁶⁸ Beöthy Zsigmond Tóth Lőrincnek. Komárom. 1840. június 3. PIM Kt. V.1308/1.

⁶⁹ Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 15.

⁷⁰ „Ez évnek nagyobb részét (1834) Kovács Pál magyar szépművészeti író ’s orvostudor, anyámnak testvéröccse, nálunk Komáromban töltötte; ’s egyedül neki köszönhetek sok oly órákat, melyben a’ magyar írók’ műveivel ismerkedtem. Sőt, őszintén vallom meg, Kovács Pál költötte fel bennem a’ versköltészeti hajlamot, mit akkép segített, miszerint előmbe bizonyos tárgyat tett fel, miről költeményt készítve, ezt azután forma tekintetében átvizsgálá; a’ hibákat kiigazítá, ’s így kijavítva eszközölé azt, hogy verseim közül ez évben (1834)

Beöthy öccse, László, is irodalmi pályára lépett később, továbbá felesége révén Szinnyei József lett sógora.

Pozsonyi tanulóévei alatt, ahová eredendően a német nyelvtanulás miatt küldték,⁷¹ került egy újabb fontos irodalmi hálózatba, itt ugyanis az evangélikus líceum Magyar Társaságának tiszteletbeli tagjává választották: „E’ tiszteleti tagságot nem valami specialis érdemnek köszönöm, hanem csak azon kis érdekű körülménynek, miszerint nevemet már akkor néhány nyomtatott vers alatt olvasták. ’S örömebb is lettem volna én velök együtt munkáló rendes tag, de annálfogva, minthogy cath. iskolában tanultam, rendes tag nem lehettem.”⁷² A társaság elnöke ekkoriban a pozsonyi iskola magyarosítását fontosnak tartó Greguss Mihály volt, aki négy éven át töltötte be ezt a tisztséget, s akinek elnöksége idején kezdtek levelezésbe a sárospataki társaság tagjaival.⁷³ A társaságnak köszönhetően Beöthy Zsigmond sokat olvasott, sőt memoárja szerint pozsonyi időszakában ez volt az egyetlen szórakozása, mivel állandó pénzügyi problémákban volt.⁷⁴ Egyre többet publikált ekkoriban: „E három év alatt több rendbeli verseket ’s beszéyleket írtam az akkori Regelőbe ’s Rajzolatokba, melyekből dolgozataimért ingyenpéldánnyal tiszteltetém meg.”⁷⁵ Pénzt nem keresett irodalmi ténykedésével, ahogy első könyvének bevételeiből sem kapott: „1836-dik évben „Koszorú” cím alatt egy olvasó könyvet is adtam ki gyermekek számára, melly könyv után – noha kiadója Bucsánszky Alajos 2000 példányt nyomtatott ’s adott el – egy krajczárnyi haszonban sem részesültem. De nem is igénylém.”⁷⁶ Beöthy Zsigmond piaci rést fedezett fel, hiszen a szokatlanul magas példányszám arra enged következtetni, hogy jelentős kereslet volt a magyar nyelvű olvasókönyvekre, amit a szerző üzleti tapasztalatlansága és érdektelensége miatt a kiadó használt ki. Az is a keresletet mutatja, hogy Beöthy később készített még egy *Beszélytár* című kötetet is a gyermekek számára szintén Bucsánszky Alajos nyomdásszal szövetkezve, amelynek a reklámozására legjobb kapcsolatait is felhasználta.⁷⁷ Ezúttal már természetesen az üzleti sikerből is kivette a részét, bevallása szerint „egy pár száz” váltóforintot kapott a kötetért a kiadótól.⁷⁸

Az ifjú Beöthy Zsigmond irodalmi kapcsolatrendszerének kiteljesedése a pesti egyetemi éveire tehető.⁷⁹ Az 1830-as évek végére már kialakult Pest központi szerepe, a korszak irodalmát meghatározó személyek itt tömörültek. Ezen évei során ismerkedett meg Beöthy Kazinczy Gáborral és körével, akiről a memoárjában a következőképpen emlékezett meg:

kettőt napvilágra is bocsáték a’ Honművészbé.” Ld. Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 5.

⁷¹ Völgyesi Orsolya rámutat, hogy a család döntése nem számított a korban szokatlannak. Ld. Völgyesi Orsolya: *A „reformkor nemzedéke” a Beöthy-családban*. In. V. O.: *Írók, szerepek, stratégiák*. Budapest, Ráció Kiadó. 2010. p. 140.

⁷² Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 8.

⁷³ Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok*. Budapest. Akadémiai Kiadó. Irodalmi diáktársaságok, 180.

⁷⁴ Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 8-9.

⁷⁵ *Uo.* 9.

⁷⁶ *Uo.* 9.

⁷⁷ A *Beszélytár* kiadása és az előfizetési felhívás kapcsán Toldy Ferencet is felkeresi, akit ekkor (1839) már pesti évei révén ismer: „Nevelési literatúránk szegénységét magam is, és újonnan fedezni akarván, összeállék ismét a’ Koszorú’ kiadójával, hogy egy Beszélytárt indítsunk meg előfizetés útján, érdekes, és többnyire történeti adatokon épült elbeszélésekből szöve, gyermekek’ számára. [...] Addig is kérem a’ tekintetes urat, méltóztassék a’ legközelebbi Figyelmező’ literatúrai mozgalmában róla figyelmeztetést tenni, ’s egyszersmind tudatni az előfizetést, melly a’ b’ füzetre 1 f. 24 kr. p. p., különben pedig minden egyes füzet 20 p. kr. Az előfizetést minden hiteles könyvtár elfogadják.” Ld. Beöthy Zsigmond Toldy Ferencek, Pozsony, 1839. november 11., M.Ir.Lev. 4r. 64. b.

⁷⁸ Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 15.

⁷⁹ Erről ő maga a következőképp ír: „Pestre jöttömmel az ismeretségek nagyobb köre jutott nekem, mint Pozsonyban vagy otthon reméltem volna. A’ magyar irodalom reám varázs-befolyással bírván, örültem, hogy abban magamat képezni bővebb ’s gazdagabb alkalmat nyerhetek. Igyekeztem a’ Pesten székelő írókkal megismerkedni, ’s kevés idő múlva a’ fiatalabb írók barátokul fogadtak.” Ld. *Uo.* p. 11.

„Akkori irótársaim között legkedvesebb barátom ’s legelméesebb egyéniség volt Kazinczy Gábor, kinek társaságába központosult az akkori fiatal írók’ nagyobb és munkásabb része. Ezek közül megemlítendőknék vélem Vahot Sándort, Kuthy Lajost, Erdélyi Jánost, Pap Endrét, az elhunyt Vajda Pétert, Szigligetit ’sat. kikkel együtt igen sok jó és vidám órában részesültünk. Leggyakrabban jöttünk össze özv. Fáy Ferenczné asszonyságnál, kinek leányával Emmával már akkor Kazinczy Gábor jegyben volt.” Beöthy tehát tagjává vált az Ifjú Magyarország mozgalmának, mely az 1830-as évek végén jelentkező, politikai élettől szoros viszonyt ápoló, világirodalmi érdeklődésű ifjú literátorokból állott.⁸⁰ A társaság tagjaival, de különösképp Erdélyivel közvetlen, baráti viszonyt alakított ki, erről tanúskodik 1839-ben hozzá intézett levele.⁸¹ Kazinczy Gáborék társasága mellett a Pesti Casino tagjává is vált a még pozsonyi évei alatt kiadott *Koszorú* révén, így habár a könyv egykor nem járt anyagi haszonnal Beöthy számára, most kaput nyitott a felsőbb társaságba, s lehetőséget adott, hogy olvasmányok még szélesebb köréből válogathasson.⁸²

Pesti időszakában lett munkatársa a korszak legjelentősebb irodalmi orgánumának, az *Athenaeum*nak is.⁸³ A lap szerkesztőivel, Bajzával, Toldyval és Vörösmartyval való viszonyáról nem ír részletesen a memoárjában, azonban a levelek lehetővé teszik, hogy valamelyest rálássunk kapcsolatukra. A Toldynak írt levelei egyáltalán nem közvetlen hangneműek, mély tisztelettel szólítja meg bennük Toldyt, hol „Tekintetes orvos-doctor, ’s nagyon tisztelt Szerkesztő úr!”,⁸⁴ hol „Tekintetes Szerkesztő úr!”⁸⁵, hol pedig „Tekintetes táblabíró, ’s nagyon tisztelt szerkesztő úr!”⁸⁶. A levelek szövege alapján leginkább mester-tanítvány viszony rajzolódik ki, ám szó sincs arról a közvetlenségről, amely jellemezte például Kisfaludy Károly és a fiatal Toldy Ferenc kapcsolatát. Beöthy Bajzával is bizalmas kapcsolatban állhatott, hiszen Bajza a hazautazó Beöthyvel küldött levelet a szintén Komáromban élő Csajághy Júliának.⁸⁷

Beöthy Zsigmond az *Athenaeum* mellett minden lehetőséget kihasznált a publikálásra. Más folyóiratok és almanachok számára is dolgozott.⁸⁸ Irodalmi kapcsolatai is túlmutatnak a memoárban felsorolt néhány íróra. Kifejezetten baráti viszonyban állt a szintén komáromi származású publicista, drámaíró Tóth Lőrincsel, akinek bár a memoárban többször előkerül a neve, sohasem az irodalom révén. Pedig Beöthy színműveit is elküldte neki bírálatra, továbbá a pesti történekekről is tőle érdeklődött, s rajta keresztül küldte üdvözlét Erdélyi Jánosnak és

⁸⁰ Ld. T. Erdélyi Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1965.

⁸¹ „Édes Erdélyim! E névvel önkénytelen is vissza idézem azon órákat emlékembe, melyeket olly édesen tölték el körülben. Vágynám már ismét látni arczaidban azon vonásokat, mik, mint lelked meg annyi sugárai, minden fiatal keblet csatlakozásra vonz. Ohajtom, hogy a dieta után minél előbb körülöttem lehessek.” Ld. Beöthy Zsigmond Erdélyi Jánosnak. Pozsony. 1839. augusztus 13. In: *Erdélyi János levelezése*. kiad. T. Erdélyi Ilona. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1860. I. p. 74.

⁸² „Mint hogy fenebb érintett Koszorú című könyvemmet gróf Széchenyi Istvánnak ajánlottam, ennek titoknokával Tasner Antallal már korábbi ismeretségre léptem, ’s ő eszközöl Széchenyinnél, mint a’ pesti casino akkori elnökénél, hogy ezen casinonak állandó vendégéül fogadtatám be, hol én a’ válogatott könyvek- és folyóiratokban a’ képződésnek igen kedvező gazdag bányáját találtam.” Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 11.

⁸³ „Az ez években megjelent lapok közül legtalpraesettebb ’s legtudományosabb volt a’ Bajza, Vörösmarty és Schedel (most Toldy) által szerkesztett Athenaeum, melybe gyakran és rendszeren dolgoztam. Több rendbeli fordított beszéyleim és eredeti verseim jelentek meg abban, melylyeket akkori műveim-közt legsikeresebbeknek tekinték.” Ld. *Uo.* p. 13.

⁸⁴ Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek. Pozsony. 1839. november 11. MTA KIK Kt. M. Irod. Lev. 4r. 61. b.

⁸⁵ Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek. Pozsony. 1839. november 30. MTA KIK Kt. M. Irod. Lev. 4r. 61. b.

⁸⁶ Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek. Pozsony. 1840. március 19. MTA KIK Kt. M. Irod. Lev. 4r. 61. b.

⁸⁷ „Ma délben tudtam meg, hogy Beöthy Zsigmond haza megyen s délután annyi sietős dolgom volt az Athenaeummal, hogy csak néhány sort írhatok, azt t. i. hogy egészséges vagyok és téged szeretlek.” Ld. Bajza József Csajághy Júliának. Pest. 1838. augusztus 4. In: *Bajza József családi levelei*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. 324.

⁸⁸ Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 13.

a többi barátjának.⁸⁹ Nem kerül említésre a memoárban Garay János költő, aki elsősorban szerkesztői minőségében állt közvetlennek mondható munkakapcsolatban Beöthyvel.⁹⁰ Kapcsolatuk a Garay által szerkesztett kiadványokban megjelenő Beöthy-művekkel és egy meglévő levelükkel bizonyítható. A fennmaradt válaszlevél már eleve egy kiterjedtebb levelezést sejtet.⁹¹ A levélből kitűnik, hogy Garay mint szerkesztő írt Beöthynek, s biztosította afelől, hogy várja a műveit.⁹² Mindezekből látható tehát, hogy Beöthy Zsigmond irodalmi kapcsolatainak fejlődése jól nyomon követhető a memoár s az ezt kiegészítő levelek segítségével.

4. Beöthy politikai drámája, a *Követválasztás*

Beöthy büszkén említi meg életírásában *Követválasztás* című drámáját.⁹³ A politikai vígjáték sajátossága, hogy olyan szintagmákat használt, amelyeknek egykoron egyértelmű politikai jelentése volt. A magyarországi választási vígjátékokra jellemző, hogy konzervatívok és liberálisok állnak szemben, ekképpen a *Követválasztás* a liberális-konzervatív vita dramatizálásának tűnik, s a dráma szintagmáinak elemzése – a korabeli zurnálnyelvet kontrollforrásként használva – a '40-es évek autentikus politikai nyelvezetéhez enged közel. Nemhogy a Beöthy-darab, de a *Követválasztás* műfaja, a politikai vígjáték is kikopott a kanonikus drámatípusok sorából, ennek megfelelően a választási vígjáték mint drámai műfaj igen kevésbé kutatott része a drámatörténetnek. Spiró György *A közép-kelet európai dráma*⁹⁴ című monográfiájában tárgyalja a politikai vígjátékot, azonban ennél frissebb átfogó szakirodalom nem született a témában. Spiró a választási vígjáték történeti áttekintésekor Nagy Ignác *Tisztújítás* és Eötvös József *Éljen az egyenlőség* című darabjából indul ki, azonban Beöthy művét nem említi. Gondolatmenetében Nagy Ignác darabja a mintaadó, s ezt követően tárgyalja Eötvös József vígjátékát. Eötvös darabja korábbra datálható, azonban színpadon később mutatták be, mint Nagy Ignác *Tisztújítását*, ezen oknál fogva a recepció – tévesen – előbbre sorolta a *Tisztújítást*.⁹⁵ A *Követválasztást* 1843-ban írta Beöthy, tehát egy évvel később, mint Nagy Ignác a *Tisztújítást*, melyet Spiró a politikai vígjáték archetípusának tart.⁹⁶ A *Követválasztás* korai, prominens tagja volt a magyarországi politikai vígjátéknak függetlenül attól, hogy Beöthy ismerte-e az éppen divatos választási vígjáték előzményeit. Technikai-esztétikai esetlenségei ellenére is megérdemli a drámatörténeti újraértelmezést.

⁸⁹ „Küldöm Színműveimnek ígért 2ik kötetét, 's ajánlom szokott szíves figyelmedbe 's bírálatodba. [...] Üdvezlem Erdélyit, 's ha ott vannak, többi fiatal barátimat. Ha mi Pesten érdekes fordulna elő, elvárom e' hosszú törvényszünet alatt leveledet, üdvözlő igaz barátod Beöthy Zsigmond.” Ld. Beöthy Zsigmond Tóth Lőrincnek, 1840. június 3. Komárom. 1840. június 3. PIM Kt. V.1308/1.

⁹⁰ „Kedves Barátom!” megszólítással köszönti levelében, de végig magázza Beöthyt. Ld. Garay János Beöthy Zsigmondnak. Pest. 1841. június 28. OSZK Levelestár.

⁹¹ „Távol lévén egy időre, még csak most válaszolhatok Önnek 4. h. 5kén hozzám intézett becses soraira 's most is csak igen röviden, mert csoportosan vár a' távollétem alatt halomra gyűlt munka.” Ld. *Uo.*

⁹² „Elbeszélését mindenestre elvárom, valamint igen örülni fogok, 's hiszem, publicumunk is, a derék Rádaynéra irt parentationak.” Ld. *Uo.*

⁹³ „[...] – miután az irományaim között föllelhető minden egyes és apróbb dolgozatokról szólni nem akarok – megemlítendőnek vélem »Követválasztás« című political vígjátékomat, mely 1843ban Komáromban 's később Győrött december 3kán Hegedüs' jutalmára előadatott. E' vígjátékról, melyet később kinyomattam, 's mely az Életképek' valamelyik számában megjelent bírálatban több oldalról ostromoltatott, csak annyit jegyzek meg, miszerint hogy nem volt hatás nélkül, kitetszik abból, mikép alig van vidéki színésztársulat, mellynek igazgatójától a' darab' megküldése 's adathatása végett levelet nem kaptam volna.” Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 12.

⁹⁴ Spiró György: *A közép-kelet-európai dráma. A felvilágosodástól Wispiańsky szintéziséig*. Magvető. 1986.

⁹⁵ Vö. Szilágyi Márton, *Egy vígjáték politika és irodalom metszéspontján: Eötvös József: Éljen az egyenlőség*. In: *Irodalomtörténet*, 2013. 94. (4) 513–521.

⁹⁶ Spiró György: *A közép-kelet-európai dráma. A felvilágosodástól Wispiańsky szintéziséig*. Magvető. 1986. 133.

Beöthy és Nagy Ignác drámája is az *acclamatio*, a kikiáltás visszassógaira hívja fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy tisztújítás során azt választották követnek, akinek a nevét hangosabban kiáltották.⁹⁷ A szövegből kitűnik, hogy az *acclamatio* gyakorlata már a korban is a komikum forrása volt. Dolgozatunk terjedelmi korlátai miatt két, a korabeli politikai közbeszédben virulens példát mutatnánk fel a drámából, amelyeknek párhuzamait meg lehet találni a *Pesti Hírlap* vezércikkeiben, s a '40-es évek szóhasználatában. A *szűzvállások*⁹⁸ a nemesekre vonatkozott a '40-es években, az adóterhektől való mentességre utalt. Arany János *Az elveszett alkotmány* című művében például az egyik szereplőt *Szűzvállnak* hívják. A „semmit rólunk nélkülünk”⁹⁹ a részvételi demokrácia igénye, a *nihil sine nobis* formában is használták, főképp a honoráciorok, s magyarul mind a mai napig fennmaradt formula.

Beöthy darabja kapcsán kevéssé beszélhetünk drámai ívről, a maszk és a jellem egy és ugyanaz; a cselekmény intrikára korlátozódik. A negatív alakok kétségtelenül politikai nézeteik miatt negatívak, nem jellemhibájukból fakadóan. Az intrika a Szorgossy nevű táblabíró köpönyegforgatása. Amikor Spiró a régióban domináns dramaturgiákat elemezte, a politikai vígjátékról azt mondta, ha nem a képviselőválasztás lenne a téma, dramaturgiája teljes egészében azonos volna a nyugat-európai, német és francia nyelvi gyökerű vígjátékéval.¹⁰⁰ Hozzátette azonban, hogy a klasszikus komédia zárt szerkezetét az intrikán kívüli elemek tágtíják. Ezen elemek a cselekményt közvetlenül nem formálják, viszont a véleménynyilvánítás autentikus eszközei, s a korabeli politikai nyelv lenyomatai. A mű kontextualista irányú vizsgálatakor fontos lesz elemezni azokat a paneleket, amelyek a mű egykori színpadra kerülésekor aktuális politikai utalásokként hatottak.

5. Publicisztika, levelezés, memoár – várható eredmények

Beöthy politikai gondolkodására más szögből nyílik rálátás publicisztikája és memoárja összevetése révén. Életírásában épp oly jelentős szerepet tulajdonított politikai pályafutásának, mint irodalmi tevékenységének. A memoár vizsgálatához a korabeli publicisztika és feltárt levelezés rendkívül informatív forrásul szolgál, s a kutatás anyagát nagyban bővíti. Beöthy írt arról életírásában, mely folyóiratokban publikált, '44-ig a *Jelenkort* és *Pesti Hírlapot* emeli ki,¹⁰¹ mindazonáltal a kutatást kiterjeszthető volna az *Atheneum*, *Honderű*, *Pesti Divatlap* és az *Életképek* című folyóiratokra is, ugyanis e lapokban is jelentek meg művei.

A levelezés, a memoár és a nyilvánosság sajtótermékei a korszak olyan dokumentumai, amelyekben a megszólalók reflektálatlanul lépnek bele egy nyelvi világba, amit a közönségük

⁹⁷ „Szakál Máté (fokosát fölemelve). ...Már most barátim, oda kell igyekeznünk, hogy az ellenfél bennünket túl ne kiabáljon, 's a' mi nemesi szabadságunk és jogunk' gyakorlását fegyveres erő nélkül is véghez vihessük; vagy ha az ellenfél valahogy' harsányabb torokkal bírna, a dolgot szavazásra vihessük, mert mi bizonyosan három annyi számmal leszünk, kivált ha az érközi járás is hozzánk csatlakoznék, mind amazok. [...]

BUGÁR.: Ugy lesz, tekintetes uram; hiszen majd lármázunk mi, csak az adó keresztül ne menjen.”

In: Beöthy Zsigmond: *Követválasztás. Eredeti Politicai vígjáték 3 szakaszban*. Pápan, a ref. főiskola betűivel. 1844. 4–5.

⁹⁸ „Harmadik hang (alulról). / Ki az adót elvállalja, / Meglátja, hogy kárát vallja; / A' kinek még szűz válla van, / Nem vesz az részt az adóban. / Mi hát fillért sem adózunk, / 'S ki adóz, fejére sózunk.” In: *Uo.* 33.

⁹⁹ „Hazay:...Mert hiszen én, mint a' törvényhozás' körében, a' házassági szerződéseknél is azt tartom: semmit rólunk nélkülünk. 'S ezt igen könnyű megérteni.

Külsődy.: Hohó! Itt vége minden szabadelmű politizálásnak;...” In: *Uo.* 63.

¹⁰⁰ *Uo.* 127.

¹⁰¹ „Rendes levelezője valék a' Pesti Hírlap- és Jelenkor politicai lapoknak is, melyekben többnyire álnév vagy koronként változtatott számjegy alatt gyakran szigorún támadtam meg részint a' megye', részint a' város' közéletében tapasztalt fonákságokat...ezek közt folyt le több év (1841. 1842. 1843. 1844.) egész 1844-diki tavaszig...” Ld. Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 13.

elvár tőlük, azaz eredeti kontextusukban értelmezhetőek.¹⁰² Az 1840-es évekre feltűnően jellemző a nyelv fogalmi készletének felfrissítése, kibővítése, s a politika fogalmi készlete jelentős változáson ment keresztül. A kor megértése csak úgy lehetséges, ha ismerjük azt a nyelvet, amit az adott korban beszéltek. E nyelv megismeréséhez a Beöthy-hagyaték kontextualista-konceptualista¹⁰³ vizsgálatától érdekes eredményeket várhatnánk.

Beöthy a *Pesti Hírlap* egy cikkében egy jótékonyági bált reklámozott. A bál a koldulás visszaszorítását célozta. A cikkben Beöthy így fogalmazott:

„Ugy hiszem, nem igen kell mutogatni, mikép a' koldulásnak nyilvánossága nem csak az uton utfélen megrohant adakozóknak okoz kellemetlenséget, hanem lélektani szempontból tekintve, egy pár napi keserves szokás által olly orczátlanságra is nyújt alkalmat, mi a' betanultan 's gépszerűn elővakogott kéregetésnek többnyire már hazug és vétkes kifejezésévé fajulván, a' koldusoknak ekkint csudálatos haladásban növekedő száma a' közállományra nézve mindig károsabb és veszedelmesb leend. Ennek egy országosan jól intézett rendőrség, melly a nyomort nem csak rongyaiban, de szülő okaiban is figyelemmel tartja, – egyenesen véget vethetne; de ma már a' szeretet- és irgalomnak eredetileg tisztán felfakadt érzete is körülmények- 's izgató befolyásoktól várja valósulását; 's ez oka, miért áldozataink nagy részét nem egyenes 's ritkán közvetlen adakozás, hanem többnyire saját mellékes hasznaink szülik. ... E' szemügyből pendült meg egy olly eszméje, mellynek ékművek sorsjátékával összekötött egész jövedelme, a' Komárom városában maig is divatozó házi nyilvános koldulás megszüntetésére alaptőkeül szolgálván, a' városi lakosok további adakozásából kamatozó tőkévé válhassék. Ennek elintézése azonban a' ns város tisztelt tanácsától függvén, 's remélve is e' saját keble ügyének meleg és czélszerű emelését, röviden itt csak a' f. e. tavaszutó 2-kára tüzött tánczvigalmat említem meg, melly a' m. főispán ur szíves engedménye szerint a' ns megye termeiben fog tartatni; minélfogva a' már nyomtatott ívecskék által felszólított vagy szólítandó nemeskeblű hölgyek, ajánlataik- vagy készítményeiknek f. e. tavaszhoz 26-káig leendő beküldésére nyilván is tisztelettel kéretnek, egyszersmind az emberiség e' szent ügyét minden felebarát szíves figyelmébe ajánlván.”¹⁰⁴

Memoárjában a koldulás visszaszorítását célzó bál tervéről az alábbiakat mondta el:

„Mielőtt haza mentem volna, Komárombai belépésemet egy humanus tervezet kivitelével akarám emlékezetessé tenni.

Jelesül lehetetlen volt botránykozás érzete nélkül tapasztalnom, mikép Komárom városában az utczai és házi koldulás annyira elfajult, hogy tömegesen százanként járnának rongyba burkolt legépebb tagu 's egészségü koldusok bizonyos napon egyik házból a' másikba, a' nélkül, hogy rendőrileg szorosan megvizsgáltatnának, vajjon érdemesek-e mindnyájan házi kéregetés utáni segedelmezésre. Lelkemből szeretem, sőt kötelességemnek tartom ápolni a' szegényeket, kik magokat öregség vagy

¹⁰² Vö. Miru György: *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben*. L'Harmattan Kiadó – TIT Kossuth Klub. Budapest. 2015. 9–10.

¹⁰³ A fogalomhasználatához vö. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris. Budapest. 2007.; Fazekas Gergely Tamás, Miru György, Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. Századig*. Történelmi Intézet. Debrecen. 2013. Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Tanulmány Kiadó. Pécs. 1997. Veliky János: *A programalkotó politikai viták nyelvi-kulturális kerete a reformkor második évtizedében*. In: *Irodalomtörténet*. 2011. 92. (3) 291–320.

¹⁰⁴ *Pesti Hírlap*. 1841. március 24. 194–195.

szerencsétlenség miatt élelmezni tehetetlenek; de egyszersmind a' társadalmi rendbe ütközőnek és közvetve erkölcsrontónak tartom koldulni engedni olyakat, kik testben épek és egészségesek, 's csupán dologkerülő restségből hajlandók a' koldulás utáni alamizsna kész falatára. Ezt jól rendezett társaságnak tűrni nem lehet, nem szabad, mert tagadhatatlanul a' nép' demoralisatióját segíti elő.

Ez okból elhatározám, hogy a' nyilvános koldulás megszüntetése végett Komárom városa részére egy alaptőkéről gondoskodom, melly e' tekintetben kezdeményül szolgáljon. Ez évnek elején egy „Csáb” című drámát adtam ki, melyet Nádasdy Leopold gróf és főispán ismert lelkeségű 's köztisztelőben álló nejeének, b. Forray Julia asszonyságnak ajánlottam. A' mű e' nemben csak kezdő költői munka, de becses az által, hogy a' magyar nők' egyik leglelkesebbikétől váratlan méltány- és szivességgel fogadtatott, és hogy általa a' fentisztelt grófné ismeretségébe jutottam.

Ez ismeretség' nyomán előadtam a' grófnénak fenebbi tervemet, mit ő különös helyesléssel fogadva, annak kivitelére segédkezeket ígért.

Tervem egy sorsjátékkal egybekötött tánczvigalom vala, mellynek jövedelme alaptőkéül szolgálndott. Felszólító íveket nyomattam és küldöztem szét Komárom megye és a' szomszéd megyék hölgyeihez, miszerint a' célba vett sorsjátékhoz kézi műveket küldeni sziveskednének. A' tánczvigalmat azon évi május 1jére tűztem ki, 's e' végett a' megye teremeit a' főispán úr szives volt általajánlani. Mártius végén Komáromba mentem, 's azonnal sajnos tapasztalám, hogy míg a' nőnem e' vállalatomat szives karokkal fogadja, a' férfiak, különösen a' megye tisztviselői, rosz akaratból-e vagy irigységből? – vállalatom' kivitelében csüggeszteni 's akadályozni törekedtek. Én azonban, lelkesítve 's támogatva a' főispánnétól, mind ezzel nem sokat törődtem, 's még nagyobb hévvel vettem munkába humanus tervem' kivitelét. A' beküldendő művek és ajándokok elfogadására M. Gy.né asszonyságot kértem fel, ki szives és elég lelkes lévén e' terhet felvállalni, csakhamar örömmel tapasztalám, mikép a' főispánné igen becses ajándékán kívül számos szebbnél szebb kézművek és ajándokok küldettek be.

A' tánczvigalom ideje elérkezvén, az általam fényesekké alakított teremekbe nem csak helyből, de távolabb vidékről is szép számu vendégek érkeztek, hol a' sorsjáték a' város hivatalos küldöttei jelenlétében megtörténvén, az öszves és tiszta jövedelem 1000 váltó forinton felül emelkedett. E' jövedelmet a' város tanácsának teljes számadás mellett általadván, arról egy, méltány- és dicsérettel telt nyugtatványt nyertem, melly célom humanitását 's fáradozásimat öntudatom mellett elegendőleg jutalmazá.”¹⁰⁵

Beöthy egy Tóth Lőrinczhez írt levelében a koldulás megszüntetésére szervezett mulatság hirdetését köszönte meg, amelyet Tóth a *Pesti Hírlap*ban tett közzé, vagyis a fent idézett 1841. március 24-én publikált cikket.

„Édes Lenczim! A' báli hirdetést olvastam, 's igen becsüllek, hogy ezen részvétlen népet legalábbis a' pesti Hírlap iránt tetted részvevővé, mert a' hírlap' azon száma a' sok olvasásban, majd minden házban elrongyollódott.”¹⁰⁶

Beöthy jogi munkásságának tárgykörében hasonló tematikus egybeeséseket találtunk a két forrásanyag, vagyis a publicisztika és a biográfia összedolgozása során. Beöthy a *Pesti Hírlap*ban megjelent publicisztikájában a közjog ügyeivel foglalkozó folyóirat alapítását

¹⁰⁵ Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 12.

¹⁰⁶ Beöthy Zsigmond Tóth Lőrincznek. Komárom. 1841. május 24. PIM Kt. V.1308/2.

javasolja,¹⁰⁷ méghozzá 1846-ban, abban az évben, amikor megjelent nagy közjogi monográfiája, az *Elemi magyar közjog*.

Látható, hogy Beöthy biográfiájából kiindulva milyen szerteágazó forrásanyag tárult fel. A tisztújítást és a korteskedést *Követválasztás* című drámájában, publicisztikájában és memoárjában is tárgyalja, a koldulást publicisztikájában és életírásában.

A társadalmi és politikai cikkek, publicisztikák feldolgozása láthatóan nem volna eredmény nélkül való vállalkozás. Beöthy szövegei olyan forrást jelentenek, amelyek jól vizsgálhatóak kontextualista megközelítésben: a színpadi politikai utalások és a publicisztika a kor nyelvhasználatának sémáit villantják fel. A fogalmi eszköztárat elemző, kontextualista megközelítésre nagy szükség volna, ugyanis a '40-es évek politikai nyelve alig ismert, az 1843–1844-es országgyűlés anyaga kevésbé feldolgozott, országgyűlési napló nem áll rendelkezésünkre. Beöthy memoárjának kritikai igényű kiadására megvan a lehetőség, s a szöveg alaposabb elemzéséhez, a '40-es évek politikai nyelvének pontosabb megértéséhez, a reformkor irodalmi kapcsolatrendszerének feltárásához érdemes volna Beöthy publicisztikájával, levelezésével és választási drámájával mint kontrollforrásokkal számot vetni.

Lektorálta: Dr. Czifra Mariann PhD., tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem

¹⁰⁷ „...nagy nyereség volna a' nyilvánosság és szabad sajtó, mellyek mind az önkény' jogtarolásait, mind a' tudatlanság' igazság-fojtogatásait kellő figyelemmel kísérek: 's ez esetben bátran állíthatnám, mikép' az igazság' kiszolgáltatásának nem lenne annyi szabálya 's különbsége, mennyi hatóság és törvényszék e' honban létezik. Mert hiszen arról mindnyájan meg lehetünk győződve, mikép' alig van ország, mellynek törvénykezési rendszere 's eljárása annyi anyagot nyújthatna a' nyilvánosság bírálatának 's a' sajtó' discussióinak, mint épen honunké, mellynek bírái csak az újabb sommás törvénykezéseknél is olly annyira különböző eljárást gyakorolnak. 'S mit látunk, mit tapasztalunk egyebet, mint majd minden dolgainkban borzasztó egységhiányt, mi semmi tekintetben üdvös nem lehet.

Jelenleg is vet ugyan fel a' sajtó egy pár visszaélési nagy tudatlansági esetet, de vajmi halvány színezettel bír az teljes erőtlenségében az érdeknélküliségnek, mit nem az esemény' tárgya, de az esemény' elbeszélésének sajtószabályai szűlnék. Ha a' sajtó nálunk önkényt vagy visszaéléseket korbácsol, körülményeink úgy kívánják 's parancsolják, hogy mindig valami lágyság' 's gyöngédség' sejemszálaiból fonassék meg az ostor, mellyel mást, mint ártatlan suhogatást, tenni ne lehessen. [...]

Valóban csodálnunk is kell, hogy a' jogirodalmi téren eddigelé még olly kevés erő központosult, holott különben ezeken kezelik a' törvényt, ezeken hirdetik ítéleteiket, de a' hiányok' foltoztatásáról semmi központosított erő, melly a' törv.-hozás' teendőit e' részben előkészitené, nem gondoskodik.

– Elmondott e' lapban 's más közhelyeken is már eléggé gyakran, milly reformot igényelnek mindazon viszonyok, mellyek egy felől ügyvédeknek, más felől törvényszékeink' eljárásait érdeklik, 's csak oda sem juthatunk még, hogy legalább a' középponti ügyvédek egy lapot kezelnének, melly az általános jogtdomány 's hazai köz- és magányjogunk' jelesebb pontjai' megvitatásával foglalkodnék. [...]

Tisztelt barátom, Tóth Lőrincz, e' részben már erélyes szöveget emelt, midőn az ügyvédi reformról e' lapban értekezett, 's alig volt javaslat, mit szívem' mélyéből inkább ohajtottam volna valósíthatni, mint épen övé, melly pangásban sinlő törvénytudományi irodalmunk' emelkedését 's szilárdítását czélozá.” In: *Pesti Hírlap*, 1846. január 27. 614. 63–64.

Ez évben jelent meg, 1846-ban, *Elemi magyar közjog* című munkája, amelyről életírásában ekképp írt:

„... az 1846diki év' tavaszán közrebocsátott »Elemi magyar Közjog« című munkán dolgoztam. A' magyar közjog (jus publicum), mint valamely camera obscura, csupán az iskolákban 's itt is rosszul ismertetvén, ellen állhatatlan szenvedélylyel ültem e' tanulmányhoz, melly még magyarul kiadva kézen nem forgott. ... De a' gondolatszabadság' damoclesi kardja, a' még akkor fennállott önkényes censura, mint legyőzhetetlen akadály lebegett előtem, minél fogva tervem' eredeti alakja is csakhamar változást szenvedett. ... a' censura körülményeivel lehetőleg egyezkedve, írtam meg a' közjog' elemeit.” Ld. Beöthy Zsigmond: *Életemből*. MNL 1526 utáni gyűjtemény. Naplók (R 31.) p. 39–40.

A MŰ MINT A LÉT KITÜNTETETT ŐRZŐJE

Busku Szilvia

Miskolci Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató, busku@uni-miskolc.hu

Absztrakt

A heideggeri lét történetének értelmezésénél a létező létezőségeként [Seiendheit] való elgondolása alapozódik meg. Ezt az alapozást előkészítve – Heidegger szerint – a létezőnek a *lét őrzésévé* kell válnia. S éppen ezért van szükség a művészetre, mert abban *a mű a lét kitüntetett őrzése* lesz, mely *művébe helyezi az igazságot*. A művészet a létre irányuló kérdésfeltevés útján határozható meg, így az csak a létező és a lét problémafejtésével együttesen vizsgálható a mindennapiság lényegi struktúráján keresztül. Alapvetően arról van szó, hogy eddig nem történt meg a mű, mint önálló mű-léttel rendelkező alkotás vizsgálata. Mi tehát a mű mű-léte? A mű valóságának megfejtéséhez a dolog és az eszköz létén keresztül vezet az út. Így tehát ahhoz, hogy a mű érthetővé váljék, először annak analízisa szükséges, majd a mű mű-léte, a dolog és az eszköz léte kerül előtérbe. Továbbá a dolog kérdésköreinek, illetve a mű szerkezetének fókuszaként az igazság (el-nem-rejtettség) felfedése, nemcsak mint fenomén, hanem a léttel való összefüggésben való értelmezése. Heidegger művészetértelmezésének egyediségét az adja meg, hogy érvei a következő összefüggésben értelmezhetőek: a jelenvalólét csak a lét vonatkozásával együttesen válik hozzáférhetővé, s mivel a jelenvalólét a mű nyitottságához hozzátartozik, így az el-nem-rejtettséghez való viszonya eleve fennáll. Mivel ebben a térben minden létező megmutatkozhat, ez a lényegi módja annak, hogy az igazság ebbe belerendeződve igazzá váljon. Láthatólag a mű állítja fel ezt az egész szerkezetet, így az igazság lényegében a *műbe való belevonódásként* létezik.

Heidegger a műalkotás lényegére vonatkozó eredeti kérdésfeltevését úgy tűnik megválaszolta azon az általa választott úton, hogy nem a művészet fogalmából indult ki, hanem a mű valóságát és lényegét elemezte. Így a művészet, mint az igazság működésbe-lépése a hagyományos elgondoláson túlmutatva más értelmet nyer.

Kulcsszavak: jelenvalólét, el-nem-rejtettség, dolog, eszköz, műalkotás

„φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ”

Az önmagából feltűnőnek az a sajátossága, hogy elrejtí magát.
(Hérakleitosz)

1. Bevezetés

Martin Heidegger gondolkodása – miként művészetfilozófiájának központi gondolata az igazság és a műalkotás szoros kapcsolata – a ’30-as évektől kezdve a művészet meghatározása felé irányul. Célja a dolgokról való eddigi ismeretek bővítése s az ehhez szükséges filozófiai kérdések megvilágítására szolgáló (melyek a művészettel kapcsolatosak) példák értelmezése. Az igazságfogalom definiálása, az igazság levezetett lényegének taglalása és helyességgént való felfogása koncepciójának főbb állomásai. Mit jelent valamit igaznak tartani s vajon mi számít az igazság lényegének keresése közben? E kérdések megválaszolása olyannyira szükségeszerű Heidegger szerint, hogy levezetésük legtöbbször egy-egy mű ábrázolásával együttesen történik meg.

Heidegger *A műalkotás eredete* című írása három egységet foglal magában, a dolog és a mű egymáshoz való viszonyát, a mű és az igazság kapcsolatát, illetve a művészet és az igazság meghatározását. Dolgozatomban főképp azokkal a heideggeri gondolatokkal foglalkozom, melyek elsősorban a dolog, az eszköz és a mű jellemzőit ismertetik, illetve azzal, hogy a mű miképpen különbözik a dologtól és az eszköztől. A mű és a dolog viszonya meghatározó a műalkotás lényegének keresése közben, ugyanis a mű nem sorolható a pusztá dolgok közé.

Különbözősége okán azt igyekszem a továbbiakban megmutatni, hogy hogyan lehet megközelíteni a művészet lényegét úgy, hogy a művet alkotó szerkezeti elemek értelmezése válik elsődlegessé. A továbbiakban azt igyekszem vázolni, hogy hogyan lehet a művészen keresztül hozzáférhetővé váló igazságot a művel való összefüggésben elgondolni.

2. A dolog, az eszköz és a mű

2.1. A művészet sajátja

„Az ókori görög művészet eredetén tűnődünk. Megpróbálunk bepillantani abba a tartományba, amely minden művészet előtt már működik és a művészetnek a Sajátját adja” [2]. A kérdés önmagától adódik. Mi a művészet Sajátja? A görögök a művészetre és a kézművességre egyaránt a τέχνη fogalmát használták, illetve a mesterembereket a τεχνίτης (kézműves) meghatározással illették. Heidegger szerint a művészet mint τέχνη nem jelent sem kézművességet, sem művészetet, sőt nem is jelöl semmiféle gyakorlati teljesítményt, hanem a tudáson, illetve az előretekintesen alapszik: „[...]a τέχνη szó a tudás egy módjának megnevezése” [3]. A tudás ebben az esetben az az előretekinvés, amely már valamit látott (a készülendő mű alakját, mértékét, milyenségét, formáját ötvözve), de nem összekeverendő a mű készítésének tevékenységével. A τέχνη tágabb értelemben véve az a látásmód, ami a jelenlévőt képes felfogni és felismerni. Ez azért jelenik meg kitüntetett szerepként Heideggernél, mert e látás által láthatóvá válik a *láthatatlan*, azaz a *jelenlévő*. Tehát a τέχνη a tudás egyik módjaként a jelenlévőt képes előhozni elrejtettségéből és el-nem-rejtetté, azaz láthatóvá tenni azt. Hogy itt valóban nem készítési tevékenységről van szó az világos, de mit nevez Heidegger jelenlévőnek, el-nem-rejtettnek?

Az el-nem-rejtett (felfedett) a görög ἀλήθεια fogalom eredeti értelmezése. „Wort für das, was wir Wahrheit nennen: ἀλήθεια, angemessen zu übersetzen: Unverborgenheit” [4]. Annak a szónak, amit mi igazságnak nevezünk: alétheia megfelelő meghatározása: el-nem-rejtettség – olvasható Heidegger értelmezésében, melyet a *Lét és idő*, 44. paragrafusában is részletesen tárgyal a tradicionális igazságfogalomból kiindulva. „Az ἀλήθεια, amit Arisztotelész a fentebb idézett helyeken a πράγμα -val, φαινόμενα -val azonosít, »magukat a dolgokat« jelenti, azt, ami megmutatkozik, a létezőt felfedtségének hogyan-jában” [5]. A fentiek alapján elmondható, hogy az igazság mint felfedettség értelmezendő, illetve magának a felfedő-létnek a definíciója. Ez a felfedő-lét pedig a jelenvalólét létmódja. E tekintetben, ha az igazság a felfedettség, akkor annak ellenpárjaként az elrejtettség mint nem-igazság válik nyilvánvalóvá. S hogy itt valóban erről a szoros kapcsolatról van szó, mutatja a későbbiekben tárgyalásra kerülő *Föld* és a *Világ* vitája is, melyek ugyan lényegszerűen különbözőek, de mégsem különülnek el soha.

Kérdésfeltevésünkéből kiindulva, hogy mi a művészet Sajátja – ami minden művészet előtt már működik – az eddigiek során még nem belátható. A válaszhoz való eljutásban a heideggeri mű lényegi körülhatárolása nyújt segítséget.

2.2. A dolog-dologisága

Heidegger a művészetet nem az esztétikai élvezet felől ragadja meg, hanem a mű felől kezd el vizsgálódni, mégpedig úgy, hogy azt részeire bontja (miből áll, milyen szerkezetű) és ez által próbál közelebb kerülni a művészet lényegéhez. Úgy véli, ha a művet alkotó elemeket megvizsgálja, illetve értelmezi, akkor azok ismeretének birtokában megérthetővé válhat a művészet lényege. Van Gogh és Cézanne műveinek – melyek olyan hatást gyakoroltak rá, hogy kötődése hozzájuk az '50-es évek végére egyre szorosabbá vált [9] – elemzéseit találhatók meg leggyakrabban írásaiban, sőt, *A műalkotás eredetében* egy Van Gogh festmény kapcsán ábrázolja a dolog-dologszerűségét és a mű-műszerűségét.

Mi azonban egy dolog? „Doch was ist ein Ding? Ein Ding ist der Krug. Was ist der Krug? Wir sagen: ein Gefäß; solches, was anderes in sich fasst. Das Fassende am Krug sind Boden und Wand. Dieses Fassende ist selbst wieder fassbar am Henkel. Als Gefäß ist der Krug etwas, das in sich sthet” [4]. Mi egy dolog? A korsó például egy dolog. S mi a korsó? Erre azt válaszoljuk, hogy a korsó olyan edény, amely valami mást is tartalmazhat. Ami ezt lehetővé teszi, az a korsó feneke és annak az oldala. Ez az edény, vagy tartály, maga is kézben tartható, mert van füle. A korsó mint edény olyan valami, ami egyedül, ami önmagában létezhet. A korsót tulajdonképpen az önmagában való létezés jellemzi, s e függetlensége különbözteti meg más tárgytól. Mégis mit jelent ez? Heidegger szerint a mű mindenekelőtt éppúgy egy dolog a világban, akár egy rög a szántóföldön. Ezeket az egyszerű dolgokat (pl. a kő, gránitömb, rög) nevezi alapnak. Majd egy korsó példáján mutatja be (amit a hozzávaló alapanyagokból pl. egy kézműves elő tud állítani), hogy az elsőre egy közönséges tárgynak tűnhet, valójában nem az, mert azon túl, hogy függetlenül létezhet mint edény, képes még többre is: valamit magába tud foglalni. A korsó tehát nem azért edény, mert egy fazekas előállította, hanem azért, mert valamit tartalmazni képes. Hivatása lesz, hogy tartalmazhasson valamit, bár, ami most első körben látható rajta, az az, hogy egy edény (a korsó hasonmása, az eidos) és, hogy azt valaki elkészítette. Hogy hogyan válik a korsó korsó-dologgá – Heidegger úgy véli – azt az idea nem mutatja meg, ezért egy másik kifejezést használ e célból: *Herstand*. „Im vollen Wesen des Her-Standes waltet ein zweifaches Her-Stehen; einmal das Her-Stehen im Sinne des Herstammens aus..., sei dies ein Sichhervorbringen oder ein Hergestelltwerden; zum andern das Her-Stehen im Sinne des Hereinstehens des Hervorgebrachten in die Unverborgenheit des schon Anwesenden. Ami látásunknak ajánlkozik, kétféle módon mutathatja, ami belőle a lényeges: először, ami valaminek az eredetére utal s ez lehet valaminek a keletkezése (generatio), vagy valaminek az előállítása, aminél alkotóra van szükség; másodsor, lehet ez a már létező dolognak az önkinyilatkozása (Unverborgenheit)” [6]. A korsó lényeges tulajdonsága elsősorban az, hogy edény, ezáltal alkalmas arra, hogy valami benne álljon, azaz lehet bele tölteni vizet, bort, stb. De mi az a különleges tulajdonsága, amiért korsó a neve? A korsót fel lehet tölteni, és a beletöltött anyagot meg tudja tartani magában, sőt még kiönteni is lehet belőle. Ez lesz a korsó rendeltetése. A korsót az teszi korsóvá, amikor dolog lesz belőle, azaz amikor a kocsmaasztalra kerül, belőle kicsobban az innivaló, mellyel az emberek szomjukat oltják, amely élénkíti a barátkozást, emeli az ünneplés hangulatát, jó hangulatot teremt. Amikor a dolog úgy végzi a dolgát, hogy összegyűjti mindezeket, hogy együttesen jelenjenek meg. Egyszóval a korsó nem egy dolog, hanem addig dolog, amíg dolog-szerepét betölti, azaz ezt a fent említett sokféle tevékenységet egyszerre a magáévá teszi. Ily módon hangsúlyozza Heidegger, hogy a dolognak dologszerűsége (dolog-dologisága) van, ami azt jelenti, hogy az adott dolog mindig a ráutaló tulajdonságaival együttesen tapasztalható meg. Egy dolognak tehát külső kinézete mellett funkciója is van, ami által képessé válik közvetlenül eljutni az emberekhez. Ezzel kapcsolatosan Joós Ernő Heidegger olvasatában található még közvetlenebb leírása a dolognak: „Weil das Wort Ding im Sprachgebrauch der abendländischen Metaphysik das nennt, was überhaupt und irgendwie etwas ist, deshalb ändert sich die Bedeutung des Names »Ding« entsprechend der Auslegung dessen, was ist, d.h. des Seienden” [6]. A nyugati metafizikában a dolog szó jelentése az, hogy valami, ami létezik. Ezzel a kijelentéssel a dolog anyagi és formai meghatározása mellé bekerül egy másik alapvonás is, a dolog létezése. A létezés szabja meg a dolognak azt, hogy egyáltalán jelen legyen, s csak ez az alkalmasság teszi lehetővé anyagi megnyilvánulásait. Az itt bemutatott dologfogalom során nyilvánvalóvá válik, hogy a forma és anyagszerkezet tehát alapjául szolgálhat egy műnek, de ez a logi alap [Unterbau] azonban önmagában nem elegendő ahhoz, hogy elgondolhatóvá váljék a mű általa, ezért további vizsgálódás szükséges.

2.3. Az eszköz eszköz-léte

További különbségek válnak jelentőssé a dolog fogalmán belül, mindenekelőtt elválnak a használati dolgok a pusztá dolgoktól. A használati dolgok – mint nevük is mutatja – annyiban térnek el a pusztá dolgoktól, hogy nemcsak úgy vannak a világban, hanem emberi tevékenység által megalkotott és cselekvés során használt eszközök. Az eszköz félig dolog is, ugyanis dologszerűsége határozza meg, illetve a használati dolgokhoz sorolandó, mivel célirányosan előállított késztermékről van szó. A dolog eszközjellege mindig csak más eszközökkel való összefüggésben, egészként értelmezendő. A dolog eszköz-léte azonban egy fontos ponton már hasonlít a műalkotáshoz: „Az eszköz, például a lábbeli, készként éppúgy önmagában nyugszik, mint a pusztá dolog, ugyanakkor nem úgy önmagában lévő, mint a gránittömb. Másrészt az eszköz rokonságot mutat a műalkotással, amennyiben emberi kéz hozta létre” [3]. A műalkotás olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amivel sem a dolog, sem az eszköz nem képes. Ebből a megközelítésből azonban még nem derül ki, hogy mi pontosan a mű, ami által a művészet lényege meghatározható lenne. Ezért ezt a megközelítést kudarcnak nevezve Heidegger más irányból közelít a műhöz, annak létével kezd el foglalkozni.

Ismételten rámutatva a műábrázolásra, egy lépést szükséges tenni a befogadó irányába is. A már említett Van Gogh által festett *Parasztcipők* kép előtt álló részére egy másik világ megnyílásával látszik megszilárdulni a jelenlévő. A mélyen kitaposott cipő ugyanis megeleveníti és láttatni képes a fáradt munkáslépteket, a szántóföld barázdáit, melyek belerögzültek, sőt még azt is, milyen kemény munkával jutott a napi betevőhöz a cipő gazdája. Az eszköz (ebben az esetben a parasztcipők) eszköz-léte Heidegger szerint alkalmasságában áll, azaz a megbízhatóságában. A parasztasszony minden este leveszi az agyontaposott cipőket, s tudja, hogy azokat minden reggel ugyanúgy felveszi, ahogy előző este hagyta. Az elnyűtt lábbelik külső adottságaikkal láttatják azt a világot, amelyben nap-mint nap használják őket a szántóföldeken. Az eszköz eszköz-léte tehát ekképp elgondolható: „odaálltunk Van Gogh festménye elé. E festmény szólott hozzánk. A mű közelében hirtelen máshol lettünk, mint ahol szokásunk lenni” [3]. Heidegger Van Gogh képén keresztül a parasztcipő létének megmutatkozásával hozzáférhetővé teszi az emberek számára azt, amit eddig még nem tudtak megtapasztalni, vagyis egy új világot [Welt] állít fel számukra. A műalkotás során látható igazán, mi a lábbeli lényege, hiszen a festményen ábrázolt parasztcipő léte fényében mutatkozott meg. Mi történt itt valójában? Csak és kizárólag a mű által lett látható az eszköz eszköz-léte. Ez a pár parasztcipő – Heidegger szerint – megmutatkozott saját maga igazságában. Ez a létező el-nem-rejtetté vált, kilépett rejtőzködéséből, azaz felfedett lett: görögül *ἀ-λήθεια*, a létező igazsága lépett működésbe. A parasztcipő egy új világot tárt fel. Mi azonban egy világ? „Mit jelenthet a »világ« fenoménként való leírása? Láttatni azt, ami a »létezőn« a világon belül megmutatkozik. Az első lépés itt olyasmiknek a felsorolása, amik a világ-»ban« találhatóak: házak, fák, emberek, hegyek, csillagok. Ennek a létezőnek a »külalajját« *leírhatjuk*, és a rajta és vele megtörténő eseményeket *elbeszélhetjük*” [5]. De ez fenomenológiailag nem releváns, hiszen ez a leírás csak formailag értelmezhető. A leíráson kívül van valami fontosabb is, a világ megmutatkozása, maga a *világ világisága*. A világiság olyan fogalom, mely elsődlegesen a mindenkor létezők sokféleségét foglalja magába. A világon belüli létező, mint pl. a jelenvalólét mindenkor a világban van, abban tájékozódik, ott él, mint önmaga jellegével rendelkező. Heidegger az emberi létet, magát a világot, és kettejük szükségszerű kapcsolatát az ittlét hétköznapi tevékenységében, átlagos mindennapiságában mutatja be. A *benne-lét* jelzi a jelenvalólét világban lévő otthonosságát, melyben az ott fellelhető tárgyakkal, eszközökkel tájékozódik, illetve tevékenységei során feloldódik azokban. Mivel a jelenvalóléthez hozzátartozik a világban-benne-léte, ezért a világhoz viszonyulása maga a gondoskodás, azaz a mindennapi világban fellelhető létezőkkel való állandó foglalatoskodás.

A jelenvalólét létehez hozzátartozik a világra utaltság, ugyanis a többnyire a világ tartja őt hatalmában. De a mű nem ezt az egész szerkezetet állítja fel, hanem a *világ lényegét*: azaz a *létét*. A mű műként olyan világot mutat be, mely nélküle nem jöhet létre. A világ nem tárgy, nem egy elképzelt keret, hanem a világ *világlik* addig és úgy, ameddig az emberiség része, léte. Ahhoz viszont, hogy világossá váljék, hol helyezi el a világban Heidegger az önálló léttel rendelkező művet, újabb fogalmak értelmezésére, illetve azok jellemzőinek vizsgálatára van szükség.

3. A föld és a világ vitája

A mű létének elgondolása során vezeti be Heidegger a föld fogalmát, amit a következőképpen jellemez: A föld elrejtő, elzárkózó, befedő, amely átszövi az egész világot. Az *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*ban az alábbiak olvashatók ezzel kapcsolatosan: „Sie birgt und trägt als der Bau der Himmlischen das Heilige, d. h. die Sphäre des Gottes. Die Erde ist nur Erde als die Erde des Himmels, der nur Himmel ist, inde mer auf die Erde hinabwirkt” [8]. A föld rejtő és hordozza az Égiek építményeként a szentet, vagyis az Isten szféráját. A föld csak az ég földjeként föld, és az ég csak akkor az ég, ha a földre lehat. Heidegger Hölderlin-verseinek elemzése kapcsán több érdemleges hasonlóság fedezhető fel. Hölderlin a föld és az ég elválaszthatatlan kapcsolatát hangsúlyozza, míg Heidegger *A műalkotás eredetében* a föld és a világ csatáján keresztül mutatja be a mű mű-létét. Hölderlin szerint a szent föld Görögország, ahonnan a filozófiai fény származik. Merthogy e fény különlegessége az, hogy görögországi, hiszen eredendően ott fénylik a lét igazsága. „Dieses Licht ist jene Helle, die im Vermögen des Zurückscheinenlassens, in der Reflexionskraft, alles Anwesende mit der Helligkeit des Anwesens begabt” [8]. E fény az a világosság, amely a visszaragyogtatás képességében, a reflexiós erőben, minden jelenlétezőt a jelenlét világosságával ajándékoz meg. A reflexiós erő ebben az esetben a legfelsőbb értelem, mely képes mindazt visszaragyogtatni, ami tisztán önmagában fénylik (ragyog), s ezáltal van jelen. A görögök számára, ami magától felragyog, vagyis *igaz*, az maga a szépség. S aki ezt az igazságot feltárja, az maga a jelenvalólét, holderlini terminussal élve: a költőileg lakozó ember. A költés a földhöz közelebb hozza az embert, ily módon a lakozást teszi igazán lakozássá. S ez a lakozás az, mely az eget és a földet magába foglaló dimenzió felpillantással történő mérésen alapszik. Hölderlin szerint a költés úgyn. kitüntetett mérés. Olyan mértékvétel az ember számára, mellyel mindig Istenhez mérheti magát, s ez méri fel az ember lényegét „Teli érdemmel, mégis költőien lakozik az ember ezen a földön” [7]. Mert az ember azáltal lakozik, hogy végigméri az ég alattit és a földönt, kettejük összetartozását, s amíg egzisztál, ezt mindenkor megteszi.

Visszatérve *A műalkotás eredetében* található föld és világ egységére, az alábbi vonatkozások kerülnek előtérbe. A föld, ami semmire sem szoruló, de mindent-hordozó és állandóan elzárkózó mutatkozik meg. Lényege csak úgy lepleződik le, ha átjárja a világot, tehát e kettő szembesül. A föld párhuzamként jellemzett világ pedig: kinyíló, felfedő, ami a földön elterül. A világ folyamatosan arra törekszik, hogy felülemelkedjen a földön, a föld pedig arra, hogy a világot magába vonja. E vita során az egyik fél mindig átlendül a másikon, s megpróbálnak egymás fölé kerekedni. Minél önállóbbá akarnak válni, annál nehezebb átengedniük magukat annak a dolognak, hogy nem szakadhatnak el egymástól. Szembenállásuk egy olyan állapotra mutat, amelyben bár különböznek, mégis egymásra utaltak. A föld önmagával harmóniában áramlik, nyugodtan mozog, amíg a világ felnyitó voltával folyamatosan próbál felülemelkedni rajta. Állandó mozgásuk által létrejött vita koncentrációja így állandóan változik, vagy hevesebbé, vagy nyugodtabbá válik. Ezt a csatát – Heidegger úgy véli – a mű hozza létre. „A mű múlté a világ és a föld közti vita végigharcolásában áll. Minthogy a vita a bensőség egyszerűségében éri el csúcspontját, ezért a vita végigharcolásában jön létre a mű egysége” [7]. A mű, ahogy létehez hozzátartozik egy ellentétes mozgás generálása – a világot fel, a

földet pedig előállítja –, arra enged következtetni, hogy ezek létének lényegi vonásai. A föld és a világ viszáljának összefüggése kapcsán elmondható továbbá az is, hogy egyedi csatájuk terében egy közös nyíltságot hoznak létre. Azaz, ahogy a vita a föld és a világ között kirobban, egy tér keletkezik, melyben minden létező úgy mutatkozhat meg, ahogyan önmaga. Ezt a játékteret, a nyíltság terét hívja Heidegger a jelenvalóság tisztásának, *Lichtung*-nak. Maga a tisztás egyébként nem látható, viszont az a létező, ami beleáll, igazzá válik benne: „a fénylő tisztás [*Lichtung*], mely által a létező előtűnik, önmaga rejtve marad, megvonja, elrejtí magát” [1]. A *Lichtung* egy olyan nyitott helyet jelent, melyet Heidegger szerint fénylő közép övez. Ha ebbe a fénylő nyitottságba lép a létező és abban állva időzik, akkor válik létezőként el-nem-rejtetté [*Unverborgenheit*], tehát láthatóvá. A fény viszont csak azt a jelenlétet képes megvilágítani, ami már eleve egy olyan közegben van, amely nyitott a számára. S ezt a fényt az el-nem-rejtettségben, azaz az *ἀ-λήθεια* -ban (*alétheia*) lehet megragadni. A világ felállítása és a föld előállításának alakjában az igazság mint felfedtettség s annak ellenpárjaként az elrejtőzés mint nem-igazság válik jelentőssé. A jelenvalólét kapcsán szintén érvényesül ez a kettős, mégpedig úgy, hogy igaznak lenni annyi, mint felfedőnek lenni. S ha a jelenvalólét önmaga is megnyílik, nyitottá, eltökéltté válik, akkor tulajdonképpeniségében tartózkodik. Ha pedig nem-tulajdonképpeniségében tartózkodik, akkor elfedetté, rejtetté válik, azaz nem-igazságába veszik bele. Minden igazság a jelenvalólétre is vonatkoztatott, így elmondható, hogy igazságában vagy nem-igazságában egzisztál. A jelenvalólét ekképpen definiálható: a feltároló rejtőzködés.

4. Összegzés

A fentiek alapján elmondható, hogy a művészet kitüntetett módja annak, hogy az igazság létrejöheszen, így a hagyományos elgondoláson túlmutatva (önkifejező eszköz, esztétikai élvezetforrás) más értelmet nyer. „Ám éppen a művészet az, ami a *magát elrejtő* földet láthatóvá teszi, előállít valamit, amihez egyébként semmilyen képzelet nem ér el; a művészet megnyit egy teret, amelyben éppen a föld *elrejtőzése* mutatkozik meg. Kinyilvánít egy titkot anélkül, hogy megérintené” [10] – olvasható Safranski Heidegger életéről és munkásságáról szóló kötetében. Mindehhez hozzá kell tenni azt is – véli Safranski –, hogy Heidegger számára a művészet világalakító jellege és annak különleges hatalma áll kitüntetettként, mert amikor a mű művé válik, lényegéhez tartozik egy kiváltképp jelentős szempont is: nemcsak megalkotni szükséges a művet, hanem meg kell tudni azt őrizni is. A *megőrzők* éppoly fontos szerepet töltenek be, mint az alkotók, ugyanis a mű alkotottságához lényegszerűen kapcsolódnak. „Ha a művészet a mű eredete, akkor ez azt jelenti, hogy a művészet a műben lehetővé teszi a lényegszerűen összetartozókat – az alkotókat és a megőrzőket – a maguk lényegében kialakulni [*entspringen*]” [3]. Hogyan? A műben az igazság története működik, s amikor az igazság beilleszkedik az alkotásba, akkor egyúttal működésbe-lépés történik, tehát: a múlt megindítása és történésének beindítása zajlik. Ez Heidegger szerint megőrzésként történik meg. A mű minden esetben a megőrzőkre vonatkoztatott olyan formában, hogy a mű megőrzésének jelentése ez: benne állni a létezőnek a műben megtörténő nyitottságában. A műben történő nyitottság pedig a fénylés, avagy a fénylő tisztás [*Lichtung*], melybe a létező belelép, s láthatóvá válik az el-nem-rejtett. Az igazság lényege ez. A művészet tulajdonképpen meghatározása tehát: az igazság alkotó megőrzése a műben, avagy a művészet az igazság levése és megtörténe. Az el-nem-rejtett, a fénylő és a lét összefüggése tehát ekképp kapcsolódik össze, s a mű így válik a lét kitüntetett őrzőjévé.

Irodalomjegyzék

- [1] BIEMEL, W. *Heidegger művészet-értelmezése = Utak és tévutak*, Bp., Atlantisz, 1991. pp. 127-146.
- [2] HEIDEGGER, M.: *A művészet eredete és a gondolkodás rendeltetése*, Athenaeum, 1991/1. pp. 67-71.
- [3] HEIDEGGER, M.: *Rejtektak = A műalkotás eredete (1935/36)*, Bp., Osiris, 2006. pp. 9-70.
- [4] HEIDEGGER, M.: *Gesamtausgabe, I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910–1976, Band 7, Vorträge und Aufsätze*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 2000. pp. 165-189.
- [5] HEIDEGGER, M.: *Lét és idő*, Bp., Gondolat, 1989. pp. 377-396, 170-197.
- [6] HEIDEGGER, M.: *A dolog és A nyelv*, Sárvár, Sylvester János Könyvtár, 1998. Eredeti kiadás: Verlag Günther Neske, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger G.m.b.H. Stuttgart, 1954, 1959. pp. 6-50.
- [7] HEIDEGGER, M.: „...Költőien lakozik az ember...” = *Válogatott írások*, Athenaeum-Könyvek, Bp., Szeged, T-Twins / Pompeji, 1994. pp. 191-211.
- [8] HEIDEGGER, M.: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1944. pp. 152-182.
- [9] JAMME, C.: *Ahogy a dolgok veszendőbe mennek, Cézanne – Rilke – Heidegger = Utak és tévutak*, Bp., Atlantisz, 1991. pp. 147-166.
- [10] SAFRANSKI, R.: *Egy némethoni mester = Heidegger és kora*, Bp., Európa, 2000. pp. 415-437.

Lektorálta: Prof. Dr. Schwendtner Tibor, MTA Doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem

A JOGI METAFORIKA ESETE KANTNÁL

Fejes Péter

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, PhD-hallgató

Absztrakt

A tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy szemügyre vegyük Immanuel Kant egyik fő írásának, *A tiszta ész kritikájának* metafora-hálózatát. Eljárásunkhoz egy szokatlan módszert választunk, melyet külszíni olvasatnak nevezünk. Ez az interpretációs stratégia lehetővé teszi, hogy a műben a filozófiai érvelés mellett megtalálható, eddig marginálisnak tekintett, de nem kevésbé kulcsfontosságú retorikai dimenzió sajátosságait leírassuk. Arra törekszünk, hogy a szövegben szép számmal fellelhető képek és szituációk konstitutív szerepére fényt derítsünk. Megállapítható, hogy a szöveg metafora-háztartásában az egyébként is túlsúlyban lévő jogi képek alkotják azt a magot, melyhez a többi gyakorlatnak idomulnia kell, és amelynek ezek többnyire alá is rendelődnek. Ennek a ténynek fontos hozadéka van a szöveg státuszát illetően, hiszen az érvelés során előadott, az olvasó és az elbeszélő önszituálását elősegítő képek és helyzetek egy jogi pulpitus árnyékában nyilatkoznak meg. Igaz, hogy Kant munkásságában több helyütt találkozhatunk a jogi hipotipózisok konstitutív szerepével, ám ezúttal a német gondolkodó tudáselméleti fő művére szorítkozunk. Az írás képes beszéd-foszlányainak tanulmányozása után kijelenthető, hogy a szövegben felfedezhető jogi gyakorlatok által propagált funkciók konfliktusban állnak, vagy azért mert Kant nem különbözteti meg a törvényhozás és ítélkezés aktusát, vagy azért, mert a törvényszéki és a tanácsadói beszéd retorikai típusait váltogatja – attól függően, hogy hatalma teljében lévő döntőnek vagy a népgyűlés tagjait győzködő ügyvédnek kell tekintenünk őt. Így elemzésünk kimutatja azt is, hogy azok a karakterjegyek, melyek a mű retorikai dimenziójának a magvát adó jogi metaforika kapcsán megmutatkoznak, a kanti filozófia pozícióját – és így vélt legitimitását – sodorják veszélybe.

Kulcsszavak: A tiszta ész kritikája, metaforika, külszíni olvasat, elbeszélői pozíció.

1. Bevezető gondolatok

Hume a következő sorokat írja: „*még a tudomány kapuin kívül rekedt tömeg is megítélheti a kiszűrődő lármából, hogy a dolgok nem mennek valami jól odabent. Semmi nincs, ami ne képezné vita tárgyát, a tudósok mindenben ellentétes véleményen vannak. A legjelentéktelenebb kérdésekben sem lehet elkerülni az összeütközést, és a legfontosabb kérdésekben sem sikerül biztos döntésre jutni. Úgy sokasodnak a viták, mintha minden bizonytalan volna, és olyan hevesen csapnak össze a vitatkozók, mintha mindenben biztosak volnának. E tolongás közepette nem az ész, hanem az ékesszólás viszi el a pálmát; ha értünk hozzá, hogy előnyös színben tüntessük fel mondanivalónkat, akár a leghóbortosabb hipotézisek számára is toborozhatunk híveket. Nem a kardot vagy lándzsát forgató fegyveresek döntenek el a csata kimenetelét, hanem a trombitások és a dobosok, a sereg zenészei.*” [9, 14. o.]

Nem azért választottuk mottónkul az *Értekezés az emberi természetről* című írás első néhány mondatát, mert ez a mű megpróbált felülkerekedni a problematikus helyzeten. Bár ez igaz, most viszont a metafizika elmaradott állapotát körüllegő cintányér-csörömpölésekre és fanfár-szólamokra kell, hogy fülleljünk. Hiszen meglehet ez a zenebona többünket is *felráz* az episztemológiai *álmodozásból*. Bevallása szerint így járt Immanuel Kant is, akit a zenészek hasonlatával élő Hume a *dogmatikus szendergéséből* ébresztett fel. [11, 12. o.] Mindez akár kíváncsivá is tehet bennünk az iránt, hogy a filozófiai művek metaforikájának több figyelmet

szenteljünk. Ennek az igénynek eleget téve górcső alá vesszük *A tiszta ész kritikája* metafora-hálózatát.

Kétségtelen, hogy a hosszú érlelődési folyamat után első ízben 1781-ben napvilágot látott munka egyike a filozófiatörténet megkerülhetetlen írásainak. A német filozófus ebben szövegében hozzálát ahhoz, hogy kritika alá vesse az emberi tudás területén kialakult állapotokat. Vállalkozása nem tekinthető sem önkényesnek, sem fölöslegesnek – amennyiben komolyan vesszük a Hume által leírtakat. Meglehet, hogy ilyen körülmények között bölcsőbbnek bizonyulhatott volna tartózkodni a vitába való részvételtől, illetve attól, hogy valamelyik megalapozatlan tantétel mellett kritikátlanul elköteleződünk; és érdemesebb lehetett volna zárójelezni véleményünket, hiszen a kínálatból bármit is választva kiszolgáltattuk volna magunkat annak, hogy erőfeszítéseinkkel csupán légvárakat építünk.

Kant azonban nem ezt az utat választotta. Kritikai vizsgálódásainak célkitűzése az volt, hogy meghatározza az emberi értelem hatókörét. Mindehhez be kellett bizonyítania azt is, hogy lehetőségünk van szert tenni abszolút érvényű ismeretekre. Ennek érdekében Kant radikálisan újrarajzolta azt az itineráriumot, melyen az észnek járnia szabad ahhoz, hogy ne lépjen le telkének peremeiről.¹⁰⁸ Az újdonság abban található, ahogyan Kant ugyan számot vetve az emberi ész végességével, belátja azt, hogy a szabályszerű összefüggés nem a világ eredendő adottsága, hanem a világrendet teremtő emberi elme műve. Mindezt a filozófia *kopernikuszi fordulata*nak képében sűríti össze. [10, 32. o.] *A tiszta ész kritikája* így egyrészt ennek a perspektívaváltásnak az elméleti megalapozására, másrészt a változtatás jogosultságának elismertetésére tesz kísérletet. A szöveg metafora-hálózatának kibogozásával az utóbbi munkafolyamathoz szolgáltatathatunk adalékokat.

A tiszta ész kritikája nagy hatású munka, bár némely megoldása már csak filozófiatörténeti jelentőségre tarthat számot.¹⁰⁹ A mű célkitűzésének abszolválásához nélkülözhetetlennek bizonyult a nagymértékű pontosság és a logikai világosságra való törekvés is. Kant ezeknek a kritériumoknak eleget téve lát hozzá gondolatmenete kidolgozásához, mint írja: „[a]mi végül a világosságot illeti, az olvasó joga, hogy megkövetelje mindenekelőtt a diszkurzív (logikai) fogalmi világosságot, de továbbá in concreto egy bizonyos intuitív (esztétikai), szemléleti – példák és más megvilágító magyarázatok által teremtett – világosságot is. Az előbbiről kielégítően gondoskodtam. Ez céлом lényegéből következett, egyszersmind azonban véletlen okává lett annak, hogy második – igaz, kevésbé szigorú, mindazonáltal méltányolható – követelménynek nem tudtam eleget tenni.” [10, 22–3. o.] Kant tehát bevallja, hogy nem tudott egyszerre eleget tenni azoknak az igényeknek, melyek megkövetelik tőle, hogy eléggé világos is és kellőképpen ékes is legyen a mondanivalója remélvén, hogy utóbbi révén gondoskodik olvasói lankadatlan figyelméről és álláspontja közérthetőségéről. Ezzel inkább arra utal, hogy írásában nem hemzsegnének majd szószaporítás gyanánt túlzó számban példák, mivel már így is csak egy meglehetősen hosszú érveléssel tudja kifejtetni álláspontját.

A fogalmi világosságra való törekvés szándéka viszont nem jelenti azt, hogy Kant ne élhetne, és ne is élne annak a lehetőségével, hogy érvelését villámló erejű képekkel tarkítsa. Kétségtelen, hogy ezekkel a – legtöbb esetben hétköznapi élethelyzeteket idéző – gyakorlatokkal nem okvetlenül érvei utólagos foldozgatását hajtja végre, hanem argumentációja *gördülékenységét* biztosítja. A mindenki számára ismeretes szituációk megidézésével arra ösztökéli olvasóit, hogy ők is helyezkedjenek bele az általa festett helyzetekbe, illetve hogy fogadják el azt, miszerint az épp bemutatásra kerülő filozófia az aktuálisan terítékre kerülő metafora révén teremti meg helyét a megszólaláshoz. Kijelenthetjük, hogy az esetek zömében nem a gondolatmenet árnyalásra szolgálnak a kanti

108 Vö.: [10, 258. o.]

109 Léon Brunschvicg például azzal érvel, hogy a természettudományos felfedezések sok kanti tantételt – például a rendszer számára kardinális kategóriát is – tarthatatlanná tettek, viszont ettől függetlenül beláthatjuk azt is, hogy a kritika eszméje időtálló, és tanulságos lehet a számunkra. [3, 248–9. o.]

képek, hanem a vállalkozás legitimitását szavatolják, és a teoretikus érvek beiktatását segítik elő. Szó sincs tehát arról, hogy e tekintetben Kant önfélreértés áldozata lenne.

Azt sem állíthatjuk azonban, hogy *A tiszta ész kritikájának* metaforikus regiszterét eddig senki nem vette volna figyelembe. Bár az is igaz, hogy még azon kommentátorok, akik számításba veszik, meglehetősen marginális szerepet szántak ennek a jellemvonásnak. Otfried Höffe például egy egész – noha igencsak rövid – fejezetet szentel monográfiájában Kant metaforáinak, legfőképp egy teoretikus szöveg ritkaságszámba menő esztétikai komponenseiként vagy adott esetben Kant humorérzékének megnyilvánulásaiként írja le azokat. [8, 383–397. o.] Akadt azonban, aki felfigyelt arra, hogy Kant háborús és jogi metaforikájának fontos szerepe van a kritikai filozófiában, ám ezt Kant történetfilozófiai műveivel összevetve próbálta meg igazolni. [12] A soron következő tanulmány azzal a hipotézissel él, hogy Kant szövegének retorikus dimenziója nem pusztán járuléka a mű fő mondanivalójának, hanem – mintegy megelő(lege)zve azt – konstitutív feladatnak tesz eleget, ezáltal viszont szerves részét alkotja a kanti projektumnak.

Azt javaslom azonban, hogy ezúttal szorítkozzunk egyetlen írásra, *A tiszta ész kritikájára*. Igaz, hogy Kant kritikai és posztkritikai írásaiban mindvégig detektálható a jogi metaforika jelenléte, és fontos – miként arra már Hévízi Ottó rámutatott [7, különösképpen 307–21. o.] – a gyakorlati ész számára sajátos eljárásrendet biztosító szerepe is. Restrikciónk a terjedelmi korlátokon kívül azzal magyarázható, hogy azt eddig nem részletezték, hogy Kant tudáselméleti írásában milyen sajátosságot mutat a jogi önszituálás és a körülötte szerveződő *képes beszéd-foszlányokból* kirajzolódó hálózat. Szűkítésünk indokolhatjuk azzal is, hogy a bevizsgálásra választott írás időrendben megelőzi a többi, de ettől függetlenül írásunk hozadékának „evéspróbája” az lesz, ha a most leszűrt tanulságokat egybevetjük Kant azon morál- és vallásfilozófiai műveivel, melyekben a jogi metaforika *esete* továbbgöngyölítődik.

2. A külszíni olvasat definíciója

Az eddig elmondottakból világossá válik, hogy az elérni kívánt szemléletmódhoz egy sajátos módszer kell alkalmaznunk. Ezt az eljárást nevezem külszíni olvasatnak.¹¹⁰ Ellentétben egy szoros olvasattal, mely egy írás által kifejezett tan lehető legpontosabb megértésére törekszik, a külszíni olvasat egy olyan értelmezési stratégia, mely a filozófiai mondanivaló felszínére, körítésére fókuszál. Például arra, hogy milyen gyakorlatokra tesz utalást, milyen szituációkba helyezkedik, miközben felépíti önnön gondolatmenetét. Ezek az indikátorok lehetnek egyértelműek, mint például egy társadalmi szerződés modell esetében Rousseau-nál vagy

¹¹⁰ *Nota bene* a névválasztással szerettünk volna viszonyt létesíteni Michel Foucault hasonlóan tűnő törekvéseivel. Két példát említek a tanulmányban felvázolt olvasat és a francia filozófus által helyenként művelt eljárás távoli rokonságára, mely tehát egyszerre hasonlóság és különbség is. (1) Az első *Collège de France*-ban tartott előadásában Foucault Arisztotelész egy nagy hatású, de igencsak reflektálatlan gondolatát kommentálja. Úgy véli – a tradicionális értelmezői attitűddel szembehelyezkedve, mely egy filozófiai korpusz koherenciájából kiindulva próbál meg a gondolatok magvához eljutni –, hogy bizonyos esetekben érdemes a „lecture externe-nel” próbálkozni. Am – igaz, hogy a következő (talán módszerét bemutató) oldal elveszett, (bár tekinthetjük ezt akár a sors fintorának is) – Foucault externális olvasatához az úgynevezett „filozófiai operátorokon” keresztül vezet az út. [5, 7. o.] Látva azonban azt, hogy Foucault miket tartott érdemesnek erre a tisztre, joggal jelenthetjük ki, hogy esetében az elszórt metaforák nem minősülének elégséges alapnak egy vizsgálat lefolytatásához. (2) Egy *Rio de Janeiro*-ban tartott előadásán arra vállalkozik, hogy a megszokottakhoz képest más szempontok alapján írja meg az igazság történetét. Fel szeretné mutatni, hogy az egyes tudományterületeken esedékes tudás-szerveződési elveken túl, más gyakorlatainkban is felfedezhetünk olyan szabályszerűségeket, melyek az adott területen képződő igazságok formálódásáért felelősek. Foucault ezeknek a gyakorlatoknak a tudományos igazsággal való összefüggésrendszerét teszi meg az igazság külszíni (*exterieur/externe*) története tárgyául. [4, 8. o.] Külszíni olvasatunk jóllehet különös figyelemmel viseltetik a társadalmi gyakorlatok szövegbéli lenyomataira, végső soron mégis csak arra tesz kísérletet, hogy egy szöveg saját szerveződéséről rántsa le a leplet.

Rawls-nál; de találhatjuk úgy is, hogy reflektálatlanul szövődnek a gondolatmenetbe. Az utóbbi esetben persze lehetséges, hogy argumentációs szempontból érdektelenek, és legfeljebb dísznek számít szövegbéli jelenlétük, viszont azon sem kell meglepődni, hogyha a szöveg ökonómiájának szerveződésért felelősek.

Ha tehát egy szövegben – még, ha méretéhez képest kis számban is de – találunk ismétlődő *képes beszéd-foszlányokat*, akkor a következő teendő. Mindenekelőtt túl kell lépni a megérzések szintjén, és módszeresen fel kell jegyezni a szöveg retorikai megoldásait. Aztán törekedni kell arra is, hogy ne egy szétszórt elemekből álló lajstromot készítsünk, hanem – szem előtt tartva a majdani interpretációt – érdemes megállapítanunk a szemügyre vett metafora *helyi értékét*, azaz hogy az adott kép milyen szövegkörnyezetben fordul elő, és milyen stratégiai szerepet kap. Ezt követően, ha lehetőségünk van rá, vállalkoznunk kell a képek közötti rokonsági viszonyok kiderítésére, hiszen azok nem feltétlenül szóról szóra fognak megismétlődni. Jóllehet ez a klasszifikációs fázis nem mindig jár sikerrel és alkalomadtán redukció veszélyét is magában rejt, viszont ha kellő távolságról szemléljük az adott képeket, beláthatjuk, hogy adott esetben azok ugyan más megfogalmazásban bukkannak fel, ám ettől függetlenül sokszor akár közös szituációt rajzolnak meg. Így, ha meglátjuk a fától az erdőt, képesek leszünk arra koncentrálni, hogy milyen gyakorlatból származnak a narráció során az olvasó és az elbeszélő számára is felkínált helyzetek. Végül pedig, miután ezeknek a feladatoknak eleget tettünk, akkor nincs más hátra, mint hogy leírjuk a mű metaforahasználatának szabályszerűségeit, és kísérletet tegyünk arra, hogy immár az eljárás által megképzett tanulságok felől szemléljük a szöveget.¹¹¹

3. A tiszta ész kritikájának külszíni olvasata

A soron következő elemzéssel azt szeretném bizonyítani, hogy Kant kritikája azon írások közé tartozik, melyekben szép számmal találhatunk a szöveg szerveződéséért is felelős *képes beszéd-foszlányokat*. A szöveg metaforái többek merő ornamentikánál, hiszen egyrészt olyan bevett gyakorlatokkal rokonítja általuk kijelentéseit Kant, melyektől vállalkozása megvilágítását reméli, másrészt felhasználásukkal olyan szituációba helyezkedhet, melyek háttere előtt ráirányíthatja olvasói figyelmét arra, hogy milyen körülményeket szeretne teremteni alapvetéseinek. A szövegnek ezt a retorikai szintjét értem *metaforika* alatt, s ha úgy tetszik, amellet érvelek, hogy egyáltalán nem másodrangú a szöveg képeinek vizsgálata. Mert akár úgy is találhatjuk, a kritikai vállalkozás érinthetetlensége csak látszat, vagy netán úgy is, rendíthetetlen beállított pozíciója a képes beszédre támaszkodik! Ezzel együtt viszont elismerem, hogy ominózus érinthetetlensége nem csak egy külszíni olvasat felől érthető vagy támadható meg.

Mint említettük, ebben az írásában Kant azt a belátását szeretné kidolgozni, miszerint a megismerésünk számára adódó szabályszerűségek nem a világ eredendő adottságai, hanem a világrendet teremtő emberi elme művei. Mindehhez okvetlenül szükséges az, hogy számot vessünk képességeinkkel, ezért Kant az érett kor ítélőképességére hivatkozva „...*azt követeli*

¹¹¹ Felmerülhet bennünk a kérdés, miszerint nem esünk-e azokba a hibákba, amennyiben túlzottan a szöveg sajátosságaira koncentrálnunk, melyeket Quentin Skinner híres esszéjében említett. [13, 11–32. o.] Az angol eszméletörténész szerint ugyanis különböző mítoszok áldozatává válhatunk, ha a *sola scriptura* dogmája vezérel bennünket. Segíthet a történeti írások mondanivalója megértésében, ha számot vetünk az adott mű társadalmi és politikai kontextusával, ezáltal a mű szövegezésékor jellemző világképből, az akkori olvasók elváráshorizontjából is megértve számos pontot. A külszíni olvasat, ha nem is törekszik a történelmi kontextus beható megismerésére, nem is zárja ki azt; illetve mivel felhívja a figyelmet a metaforák által megidézett gyakorlatok fontosságára, a szöveg talán túlonként „egyszerinek” tűnő szerveződésén túl, lehetőséget, sőt új alapokat biztosíthat azon vizsgálatok számára, melyek az írás minden részletre kiterjedő körülményfeltárását tűzik a zászlajukra, hiszen a külszíni tényezők értékelésével a szöveg több lesz pusztán dokumentumnál.

az észről, hogy újra vágjon bele legfáradtságosabb munkájába, nevezetesen önmaga megismerésébe, és állítson fel ítélőszéket, mely jogos igényeit megerősítené, míg az alaptalan igényeket kivétel nélkül el tudná vetni, nem hatalmi szóval, hanem a saját és változhatatlan törvényeire hagyatkozva: ez az ítélőszék nem más, mint maga a tiszta ész kritikája.” [10, 19. o.] Látható tehát, hogy a szöveg jogi kontextusba ágyazódik, hiszen Kant az emberi ész törvényadói képességére apellálva próbál véget vetni a filozófia tárgykörében megfigyelhető sikertelenségnek. Ezt pedig úgy teszi, hogy egyfelől meghatározza az emberi megismerés jogkörét és sajátos jellemvonásait, másfelől pedig kikötéseivel megpróbálja elejét venni eszünk mohóságának, így ellehetetleníteni, hogy a transzcendentális filozófia ugyanazokra a túlkapásokra vetemedhessen, mint az egymással végeláthatatlan viaskodás állapotában leledző empirista, racionalista és szkeptikus filozófiák.¹¹² Ezért úgy gondolom – ellentétben Graham Birddel, aki a mű földrajzi és tájékozódással összefüggő metaforikájának stratégiai fontosságára hívja fel a figyelmet [2, 28–9. o.] –, hogy az írás retorikai dimenziójának szerveződését a joggyakorlatból vett képek irányítják.

Igazolja-e ezt az elképzelést a szöveg? Gyakran fordulnak-e elő benne jogi képek és, ha igen, akkor ezeken kívül milyen gyakorlatokat idéz írásában Kant? Ha a kezünk ügyébe vesszük a szöveget, valóban azt láthatjuk, hogy a jogi metaforák bukkannak fel benne a leggyakrabban. Jogcím, ítéshoz, bírósági, per, petíció és még sokáig sorolhatnánk, hiszen az ilyen jellegű kizárólagosból több mint hatvan alkalmat jegyezhetünk fel. Fele annyi alkalommal találhatunk háborúskodást idéző képeket. Kevesebbszer folyamodik Kant építészeti, természettudományos, orvosi és gazdasági hasonlatokhoz. Csoportosításom szerint – bár akadnak még magányos metaforák – a felsorolt halmazok különíthetők el *A tiszta ész kritikájában*.

Ám a mennyiség, ha mindent egybevetünk is, igen kevésnek bizonyul egy csaknem ezer oldalas írás viszonylatában! Kétségtelen, főleg úgy, hogy többször megesik az, hogy száz oldalon át alig-alig van mit feljegyezünk. Ez viszont azt is jelenti, hogy léteznek olyan szakaszok, ahol igencsak megszorodik találataink száma. Kérdezhetnénk, van-e ennek a ténynek bárminemű jelentősége mondandónkra nézve? Meglátásom szerint igen. A szöveg eleje (mindkét kiadás *Előszava* illetve az írás *Bevezetése*) és második fele (a *Transzcendentális dialektika* és a *Módszer transzcendentális tana*) szinte hemzseg a külszíni olvasat számára releváns képektől, míg a szöveg központi szakaszában (a *Transzcendentális esztétikában* és a *Transzcendentális analitikában*) meglehetősen gyér számmal bukkanhatunk rájuk. Mondhatnánk, hogy azokon a helyeken, ahol Kant saját filozófiája bizonyítását adja, nem él a metaforák illusztráló erejével.¹¹³ Ám a kezdetek kezdetén, ahol mindenekelőtt újító elképzeléseinek megágyaz; továbbá ott ahol az ezekből adódó konzekvenciák révén kísérletet tesz a korábbi metafizikai nézeteltérések értelmetlenségének kimutatására; végül pedig akkor, amikor a jövőendő gondolkodás helyes irányát szándékozza kijelölni, Kant gyakran él a képes beszéd lehetőségével. Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy ezeken a helyeken a

112 Vö.: [8, 27–32. o.]

113 Ez azonban nem jelenti azt, hogy teoretikus bizonyítása során mentesülne a metaforák által a többi részben felvillantott szituációktól. Gondoljunk csak bele, mi más lenne a híres *Antinómia* fejezet, ha nem egy *polémia* (háború) bemutatása? [8, 395. o.] Nem tekinthető-e a Transzcendentális esztétika és analitika az emberi elme *alaptörvényeinek*? [8, 31. o.] Illetve, ha igazat adunk Dieter *Henrichnek* – aki úgy vélte, a fogalmak dedukciója során, Kant bizonyításához nem a logikát, hanem a korábban megszokott jogi eljárásrendet, a *Deduktionsschriften* gyakorlatát választja modelljéül [6, 30–9. o.] – akkor felmerül a kérdés miszerint azok a szakaszok, ahol a metaforahasználat gyérebbé válik, a képes beszéd *nélkülözése* helyett, nemde az általuk idézett helyzetek *betetőzéséről* beszélhetünk-e? Vagy nem vallja be Kant maga is, hogy az ész hajlamából fakadó transzcendentális ideák, melyek révén ez az értelem feltételes ismeretei számára törekszik meglegelni a feltétlent, nem a levezetés alapjául szolgáló posztulátumok, hanem *petíciók*, azaz folyamodványok egy megalapozatlan igény fogantatására [10, 306–9. o.]

szöveg metaforikus szeplői megszorodnak. Ráadásul a retorikai szerkesztési elveket vizsgálva érdekes ismétlődésekre lehetünk figyelmesek.

Kant rendre küzdőtérként ábrázolja a metafizika területén uralkodó állapotokat.¹¹⁴ A különféle metafizikai nézeteknek az ő szóhasználatával élve bajnokai vannak, akik csak úgy arathatnak győzelmet, ha övék az utolsó csapás. Tehát a részrehajló dogmatikus álláspontok jogosságát csak az utolsó szó joga garantálhatja. Láthatjuk, Kant úgy képzei, hogy a metafizikát a 18. század végéig megosztó viszály engedelmeskedik egy rituálénak, hiszen a küzdőtér nyilvánosságnak örvend. Noha a küzdelem eljárásrendje meglehetősen barbár állapotokat tükröz, ám tagadhatatlan, hogy mégiscsak valamiféle szabályok regulázzák. Ez a nyilvánosság teszi lehetővé Kant számára, hogy kívülről tekinthessen erre a látványosságra, és a dolgok elkeserítő menetét látva új megoldás irányába ösztökélje magát és az ész szabad polgárainak közvéleményét¹¹⁵, ahogy fogalmaz: „[m]int a torna pártatlan bírái, teljességgel el kell tekintenünk a kérdéstől, hogy a bajvívók jó vagy rossz ügyért küzdenek-e: a vitának köztük kell eldőlnie ... Módszerünk abban áll tehát, hogy szemügyre vesszük vagy inkább magunk folytatjuk le az ellentétes állítások közötti vitát; nem azért, hogy a végén az egyik vagy a másik fél javára döntsünk, hanem azért, hogy megvizsgáljuk, nem pusztán ködképpért folyik-e a küzdelem, melyet mindkét fél hiába hajszol, s amelytől egyik sem remélhet semmit...” [10, 364. o.]

Így lesz a viszályból per. Miután Kant elhibázottnak és végeláthatatlannak festette le a helyzetet, és a tiszavirág-éltű győztes jogigényét alaptalannak tekintette, arra törekszik, hogy a filozófiai viták eldöntéséhez célravezetőbb modellt találjon.¹¹⁶ Ezt a modellt pedig a bíráskodás gyakorlatában leli meg, melyet, ha követünk, elkerülhetjük, hogy immár ne a valamely filozófiai tétel reflektálatlan elfogadásából fakadó pártoskodás vezérelje érvelésünket, és határozza meg filozófiánk önmagáról kialakított képét. A teoretikus ész imperatívusza a következőképpen hangzik: kerüld el a meddő csatározást, és peres állapotként tekints a korábbi küzdelemre, a zavarodottságnak gyanakvással és a jogigények megállapításával vess véget!

Azonban Kant metaforika-használata többnyire ezzel nem ér véget. Talán azért nem, mert maga is úgy véli, nélkülözi a legitimitást az így kapott eljárásrend. Ezért az esetek többségében valamely más metafora-csoport nyújtotta szituációba helyezkedik. Például említi, hogy egy olyan épület megépítéséhez szerzünk biztos alapokat a transzcendentális filozófiával, melyet semmi sem áshat majd alá, nem úgy, mint a korábbi paradigma dogmái esetében. [10, 70. o.] Helyenként azzal kecsegtet, hogy követve a kritika által kitaposott ösvényt termékenységre, a tapasztalat gyümölcseinek megművelésére, a világ javainak előmozdítására számíthatunk. [10, 602. o.] Azaz gyakorlati hozadéka is lesz annak, ha jobb pozíciót foglalunk beszédünk számára: a kanti rendszer teoretikus előkelősége metaforikája alapján pragmatikailag¹¹⁷ is igazolható.

Azt tanácsolom azonban, hogy ezek közül a haszonnal kecsegtető metafora csoportok közül válasszuk ki azt, amelyiknek, úgy tűnik, Kant a legnagyobb bizonyító erőt tulajdonítja a jogi

114 Fontos ezen a ponton jelezni, hogy míg az első kiadás előszavában inkább egy valós háború képe vetül elénk, ahol a megismerés természeti állapotából kifolyólag anarchia dül [10, 18–9. o.], addig a második kiadás előszavában – és ezzel együtt a főszövegben is túlnyomórészt – többnyire már csak bajvívásra hasonló helyzetről tudósít Kant.

115 Vö.: [10, 583. o.]

116 Persze ettől függetlenül célravezetőnek tartja megőrizni a tiszta ész polemikus használata során a spekulatív hipotézisek ólomfegyvereit, még ha csak a transzcendentális filozófia ellenlábasaik dogmatikus vádjait hatástalanítjuk is általuk, mintegy „inflálva” hipotéziseiket. Érdemes megjegyezni, mivel túlmutat a szöveg szöttezésén, hogy Kant úgy tartja az ész gyakorlati használata során – ellenben a teoretikus csatározásról mondottakkal – már a védelem előfeltevései (Isten, szabadság, halhatatlanság) vannak helyzeti előnyben (*melior est conditio possidentis*). [10, 608. o.]

117 A szó kanti és nem nyelvészeti értelmében.

modell legitimálásában: a *próbakő* technikáját. Ez egy az arany- és más nemesfémből készült tárgyak tisztaságát tesztelő kora modern kori eszköz volt, mellyel a hatóságok a kereskedelembe kerülő pénzek összetételéről szerezhettek információt. Kant azonban kettős szerepkörrel látja el azt, mivel egyszerre szolgál arra, hogy a bíraskodás modelljének *tekintélyt* és *módszert* is kölcsönözzön. Elsősorban akkor találkozhatunk a próbakő gyakorlatának megidézésével, amikor Kant azt hangsúlyozza, a jogi modellt követő transzcendentális filozófiája a tudás igazolását tapasztalati alapokon állva éri el, azaz csak azt tekinthetjük legitim tudásnak, ami kiállja ezt a próbát. [10, 17.; 651. o.] Vagy említi még, hogy meggyőződésünk erejének *tesztelésében* megkérdezhetjük magunktól, hogy közölhető-e az másokkal, illetve mernénk-e arra esetleg fogadást alapozni. [10, 639.; 641. o.] Az utóbbi mozzanattal azonban Kant már hidat is képez a próbakő másfajta felhasználásához, mert akad olyan alkalom is a szövegben, amikor a technika szerepeltetése inkább *előzetes* módszermegnevezésül szolgál, követendő vezérelvként szerepel. Ez esetben a próbakő már az észben lappangó tapasztalati úton eldönthetetlen félreértések *összehangolási technikája* lesz, melyet ezentúl követni kell, hogy lehetővé tegyünk az antagonisztikus álláspontok vitáját, nyilvános konfrontációját, és így az esetleges perpatvar felszámolását [10, 69–70.; 365. o.]

Érdekes kérdéseket vethet fel a próbakő metafora kettős funkciója. A technika igénybevételének Janus-arcúságát magyarázhatjuk azzal, hogy előbbi esetben a jogi modell pozitív oldala, hozadéka domborodik ki – röviden az, amit a kopernikuszi fordulat propagált a filozófiai gondolkodás számára. Az utóbbiban viszont a negatív, azaz, hogy miként is vethetünk véget a filozófiatörténet meddőségének. Más szóval ekkor a tesztelésből, egyfajta terapeutikus technika, megelőzési eljárás lesz. Ha így tartjuk, akkor nyilvánvaló lesz, hogy ez a metafora idomul a leginkább a kritika aktuális fázisához: hiszen a technika bevetésével jelzi a szöveg, hogy a jogi eljárásban éppen a tantételek jogigényeinek előterjesztésénél járunk-e, vagy pedig már áttértünk a vádak cáfolására, hogy a metafizika tarthatatlan állapotának sulykolásával a vita lezárására tegyünk kísérletet. Ám, meglátásom szerint, a koronatanú szerepét betöltő gyakorlatnak kettőssége veszélyeket is rejt magában. Rendjén is lenne, hogy e technikának Kant két fontos funkciót tulajdonít egyszerre, ám az igencsak problémás vonása a kritikai filozófiának, hogy átsiklik afölött, hogy a próbakő második használata által megkerülhetlenné tett nyilvánosság nem ismer el kiváltságokat. Mielőtt e probléma mibenlétét megragadhatnánk, még egy előzetes kérdést fel kell tennünk.

A paradigmaváltás megindokolásának szükségességéről lenne szó. Nevezetesen, hogy miért nem elégséges a viadal barbár rituáléját *egyszerűen* a konszolidált állapotokra jellemző bírói pulpitusra *cserélni*? Pontosabban, miért szükséges a cserét különböző gyakorlati haszonnal kecsegtető képpel körülbástyázni, ha a változtatás már önmagában is jelentős elméleti reformot von maga után? Erre a kérdésre azonban a mű kiszólásainak összefüggésrendszerét tanulmányozva nem tudunk választ adni. Talán azért, mert nem is lehet, mely többek között jelezheti azt, hogy vagy rossz a módszerünk, vagy értelmetlen az a kérdés, melyet felteszünk. Emlékeztetnék viszont arra, hogy külszíni olvasatunkkal a *képes beszéd-foszlányok* egymásra utalásának rendszerét segítettük napvilágra. Utaltunk rá, hogy *A tiszta ész kritikája* már a kezdetek kezdetén egy transzponálással nyitott teret a képletes ítélőtábla felállításának: anarchikus háborúskodás helyett egy lovagi tornára hajazó kiinduló állapotot vizionált, ahol a felek érdeke a nyilvános vetélkedés, a kommunikáció volt. Fontos megjegyezni, hogy ez egy módosított megközelítés, mert nem a résztvevők, hanem a néző perspektívájából származik. Nem túlzás azt állítani, hogy a szöveg érdekét az szolgálja, ha olyan szituációt vetít elénk, melyben a kívülről álló helyét foglaljuk el, majd pedig meglebegteti annak a lehetőségét, hogy azok is interaktivitásra tehetnek szert, akik az eredménytelenségtől „frusztrálttá” váltak. A megképződött igény kielégítését a jogi képek által felkínált szerepektől várhatjuk.

Veszélyeket tartogat viszont az, hogy az új modell rögvest bírói hatalommal is felruházza a korábbi nézőket. Ettől elvonatkoztatathatunk akkor, ha úgy tartjuk ebben nyilvánul meg Kant

jogfelfogásának középkorias jellege. E szerint a törvényhozás és ítélezés aktusát egyazon testület/személy hajtja végre. Ám ez nem teljesen fedi le azt a játéktér, melyet a szöveg kirajzol, hiszen nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Kant milyen fontosságot tulajdonít a nyilvánosságnak. A leleplezés és a meggyőzés vetületei is csak itt, azaz nem egy törvénylátói nap, hanem egy népgyűlés szituációjában létezhetnek. Jóllehet ettől még súlyos vád, hogy a narratíva teljhatalmúvá válása a kopernikuszi fordulat talaján álló transzcendentális filozófia érdekeit tükrözi, így ez az eredetileg többeket megillető metamorfózis és kiteljesedés csak a kritikai bölcseletnek juthat osztályrészül. Ezért eshet meg az, hogy továbbra is kívülállónak érezzük magunkat, amennyiben nem tudunk azonosulni az új filozófia hegemoniájával. Joggal érezhetjük úgy, hogy bár a próbakő technikája első (amikor is a tapasztalattal illetve a Másik véleményével vet össze) funkciója legitimálja az új elképzeléseket, másfelől viszont önkényesnek minősíthető abban az esetben, amikor *csupán* a korábbi paradigma csatározóit – az empirikus, racionalista és szkeptikus nézeteket vallókat – állítja pellengérre. Hiszen nem csak a szerénység, hanem a módszeresség is azt követelné ilyen esetben, hogy a transzcendentális filozófia se mentesüljön a nyilvánosság ítélete alól. Mint, ahogy Kant is írja, az semmire sem teremt jogalapot, ha valaki úgy arat diadalt, ha ő viszi be az utolsó csapást.

Ha az imént előadott módon értelmezzük az írás ökonómiáját, akkor közvetetten válaszolhatunk is a korábban költőinek bélyegzett kérdéseinkre. A „szimpla” váltás elégtelensége azzal magyarázható, hogy a kopernikuszi fordulat filozófiája két szerepkört is alkalmazni próbál a ratifikálandó gyakorlatból. Hiszen az apológia-bizonyítás, majd pedig az ítélezés eszközeivel is él. Mondhatni a szerepzavar állapotában sínylődik. Ezért is szorul rá arra, hogy mankó gyanánt, pragmatikailag is igazolja szólamainak létjogosultságát. Szerepzavart említettünk, hiszen a kritika igényt formál arra, hogy a korábbi metafizika felett bíraskodjon, miközben saját álláspontjának bemutatásában mégiscsak ügyvédként járt el. Ezért fontos megemlíteni, hogy a jogi metaforika mindvégig összefonódik a metaforákkal nem jelzett szónoki gyakorlattal. Kulcsfontosságú, hogy ez a reflektálatlan *összetettség* jellemzi azt a kiindulópontot, ahonnét a szöveg elvégzi a transzcendentális filozófia igazolását. Nem árt, ha ezt mindvégig észben tartjuk, hiszen a mű második felében a metaforák által megteremtett helyzetek már más irányba mutatnak, ezért akár az az érzetünk is támadhat, hogy megfeledkezhetünk arról, hogy az imént még az emberi értelem hatóköréről bemutatott *ügy védelemre* szorult. S jóllehet a *képes beszéd-foszlányokat* fenntartások nélkül elfogadhatjuk – hagyhatjuk, hogy elandalítsanak, atomisztikusnak tetszelegjenek –, de gyanakodhatunk is és összeolvashatjuk őket, mert bevizsgálásuk napvilágra hozhat olyan következtetlenségeket is, melyek relevánsak lehetnek a szöveg egészére nézvést. A jogi képek helyi értékét megállapítva ugyanis nem feledkezhetünk meg arról, hogy előbb a tiszta ész birtokában álló lehetőségek jogosságát védjük, aztán a korábbi védő olyan helyzetben találja magát, hogy minden további nélkül bírói jogkörben tetszeleghet. Ennek a vakfoltnak csak a tünete az, hogy a jogi modell felsőbbrendűségét Kant egy újabb gyakorlat megidézésével igazolhatja. Márpedig egy bírónak – már létező jogrend esetén, melynek hiányában nem is beszélhetnénk bírói szerepkörrel – nem kell legitimálnia hatalmát az eljárás során; egy ügyvédnek pedig nem áll jogában ítéletet hirdetni.

Ha valakit mégsem győzne meg a fentebbi magyarázat, mert úgy gondolja, túlzás bírói szerepkörre ácsingózónak tartani az elbeszélőt, neki a következő megjegyzést tehetjük. Akad a szövegben még egy kuszaság, ami metaforika által kirajzolt beszélői pozíciónak billegésére utal. Jelesül az, hogy a(z) immár nem bírói, hanem csupán) rétori funkciót megidéző képekben a szónokok lehetőségei közül is több kerül forgalomba. Hiszen joggal vélhetjük úgy, hogy abban az esetben, amikor például emberi értelem jogigényeinek levezetéséről van szó [10, 134. o.] – a klasszikus retorika felosztása szerint¹¹⁸ – törvényszéki beszéddel szembesülünk,

118 Ld.: [1, 19–21. o.] illetve [14, 219–222. o.]

ahol a kategóriák jogosságát igazolandó, az írás bizonyít, mondhatni „apologizál”. Míg máskor – a metafora-hálózat szövevényességét konstatálva kijelenthetjük azt is, hogy – ha nem is dicsérő, de tanácsadói szónoklással találjuk magunkat szemben, melynek tárgya a transzcendentális filozófia ratifikálása. Azaz utóbbi esetében a megrajzolt rétor arra tesz kísérletet, hogy a népgyűlést meggyőze afelől, hogy mit tanácsos követnie a jövőben. Visszavágásról persze szó sem lehetne, hiszen a harci metaforikával járó minden lehetőséget elvetettünk, így újabb vádbeszédre nincs lehetőség. Márpedig nyilvánvaló, hogy a szöveg második felében az ésszel való visszaélés-variációk ellen tör lándzsát a gondolatmenet, melyet az mégis a jogi metaforika által teremtett helyzetekkel igazol. Ez pedig azt jelenti, hogy a szöveg retorikai szintjét is kettősség uralja, mert a jogos levezetésére (törvénytörési beszédre) a hasznos megmutatásának (tanácsadói beszéd) fázisa következik.

Csak egy dolog közös e kategóriahiba kapcsán és a szónoki fellépés és a bírói pulpitus önkényes megfeleltetésével: az egy gyakorlat keretén belül történő *beszélői pozíció váltogatása*. Végző soron – a folyamatos töredezettség miatt – nem lehetünk benne biztosak, hogy éppen honnét fogalmazza meg nézeteit Kant, és hogy milyen státuszt is tulajdonít azoknak? S ha ez így áll, nem jobb-e, ha bizalmatlanul állunk, ahhoz ami – ha csak helyenként is de – a kizárólagosság igényével lép fel? *A tiszta ész kritikája* kapcsán is gyanakodhatunk, mert a metaforika-használat – első ránézésre kifogástalan – montírozási eljárása ellenére kivehető, hogy noha a szöveg ugyan minden retorikai fogás leghatásosabbikával él, jelesül azzal, hogy más nézetek fölött aratott diadalát a nyilvánosság dicséretét zengve éri el, miközben szép lassan megfélemledik arról, hogy ő is csupán *e pluribus unum* szólalhat fel, és az általa egybehívott gyűlés még nem ért a végére.

4. Konklúzió

A tiszta ész kritikájának metafora-hálózatának gócpontjait tapogattuk ki. A vizsgálat után joggal tehetjük fel azt a kérdést, hogy ezek sűrűsödések mennyiben járulnak hozzá a szöveg azon helyének a megteremtéséhez, ahonnan az szólhat? Hiszen a mű különböző rendű megnyilatkozásai azokból a szituációkból szökkenhetnek szárba, melyek a jogi metaforák (vagy segítségére bevezetett más képek) által felkínált helyzetekben elfogadhatóak. Márpedig a szövegben előforduló metaforák – jellegüknek és egymásra következésüknek köszönhetően – egymás kiegészítésére törekednek. Ám e harmónia hátoldalán kivehető az is, hogy bizonyos helyzetek sokkal inkább konfliktusban, mintsem összhangban állnak egymással, ennek pedig hatása van arra, hogy mire is jogosult bennük az elbeszélő, és mire nem. Persze felettébb érdekes és megdöbbentő lehet szembesülni egy olyan írásnak a metaforika-használatában található bökkenőivel, melyben épphogy arról szól a fáma, hogy a transzcendentális filozófia által elfoglalt pozíció részrehajlástól mentes. Kimutatható viszont, hogy részrehajlás biztosítására összeállított retorikai vetület nem csak a kívánt cél éri el. Az írás *képes beszéd-foszlányai* ugyanis egy olyan hajszálrepedésen helyezkednek el, amelyet ha jobban szemügyre veszünk, rájöhetünk arra is, hogy a kanti piramis fundamentumát veszélyes és letagadhatatlan fragmentáltság jellemzi, mivel különböző képek eltérő architektonikai rétegeire épül. Bár a filozófiatörténet hosszú karneválját az emlékezetünkbe idézve felmerül a kérdés: a – minden bizonnyal Kant számára is észrevehetően végbemenő – pozíció-váltás vajon nem minden olyan jellegű (filozófiai) szöveg jellemvonása-e, mely saját hangját hitelesnek, tanításait pedig örök érvényűnek szeretné láttatni?

Irodalomjegyzék

- [1] Arisztotelész (1982): *Rétorika*. Ford.: Adamik Tamás. Bp., Gondolat kiadó.
- [2] Bird, G. (2006): *The Revolutionary Kant. A Commentary on the Critique of Pure Reason*. Illinois, Open Court Publishing Company.
- [3] Brunschvicg, L. (1951): *Écrits philosophiques* I. Paris, PUF. Letöltve 2016. május 3. 11:35 a Québec-i Egyetem Könyvtárának a weboldalról http://classiques.uqac.ca/classiques/brunschvicg_leon/ecrits_philosophiques_t1/Brunschvicg_ecrits_philo_t1.pdf
- [4] Foucault, M. (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford.: Sutyák Tibor, Debrecen, Latin betűk.
- [5] Foucault, M. (2011): *Leçons sur la volonté de savoir. Cours au Collège de France 1970-1971, suivi du Savoir d'Oedipe*. Paris, Gallimard/Seuil.
- [6] Henrich, D. (1989): Kant's Notion of a Deduction and the Methodological Background of the First Critique. Ford.: In: Förster (szerk): *Kant's Transcendental Deduction*. Stanford, California, Stanford University Press.
- [7] Hévizi O. (2004): *A megfontolás rítusai. Tanulmány az autochton ítélkezésről*. Bp., Gond-Cura Alapítvány.
- [8] Höffe, O. (2010): *Kant's Critique of Pure Reason: The Foundation of Modern Philosophy*. Dordrecht, Springer.
- [9] Hume, D. (2006): *Értekezés az emberi természetről*. Ford.: Bence György. Bp, Akadémia kiadó.
- [10] Kant, I. (2009): *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Bp., Atlantisz.
- [11] Kant, I. (1999): *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford.: John Éva és Tengelyi László. Bp., Atlantisz.
- [12] Piché, C. (1997): La métaphore de la guerre et du tribunal dans la philosophie critique. In Laberge – Lafrance – Dumas (szerk.), *Kant, L'Année 1795. Essai sur la paix* (pp. 386–401). Paris, Vrin.
- [13] Skinner, Q. (1997): Jelentés és megértés az eszmetörténetben. Ford.: Jónás Csaba. In Horkay Hörcher (szerk), *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe* (pp. 7–53). Pécs, Tanulmány kiadó.
- [14] Quintilianus (2008): *Szónoklattan*. Ford.: Adamik et al. Pozsony, Kalligram.

Lektorálta: Prof. Dr. Hévizi Ottó; egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, tudományos tanácsadó, MTA Filozófia Intézet.

KULTÚRÁK KONTAKTUSBAN A SZABADKAI KARTON HASÁBJAIN

Kocsis Lenke

*Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola,
PhD-hallgató, lenkeko@gmail.com*

Absztrakt

A kARTon című, magyar és szerb nyelvű kiadvány 2007 és 2013 között jelent meg a szabadkai „Fokus” (később „Danilo Kiš”) Alapítvány gondozásában évente egy, amennyiben a kiadó anyagi forrásai megengedték két alkalommal. Az önmagát „kulturpropaganda lap”-ként meghatározó kiadvány célközönsége elsősorban a tizenévesek és a fiatal felnőttek voltak, a folyóirat szerzőinek jelentős része is ezekből a korcsoportokból került ki. Az egyes számok szövegkorpuszának összeállításán két szerkesztőség dolgozott, nyelvi akadályok miatt felelt külön csapat a magyar és a szerb nyelvű szövegek elbírálásáért. Az egyes számok vizuális megformálását és a beérkezett képzőművészeti alkotások elbírálását képzőművészek végezték.

A vajdasági folyóirat-kultúrában több szempontból is érdekes és jelentős vállalkozásnak számított a kARTon. Egyrészt azért, mert kétnyelvű orgánusként egyszerre adott teret szépirodalomnak, irodalmi műhelyeknek, a helyei urban és underground szubkultúrák művészeinek (a két utóbbinak dalszövegek és képek formájában). Az így egymás mellé kerülő kulturális kánonok ötvözete egyedi és könnyen felismerhető arculatot kölcsönzött a kiadványnak. Másrészt, tartalma és arculata által beleillett az Új Syposion által erősen meghatározott folyóirat-kultúra hagyományrendszerbe, amely figyelembe véve azt a tényt, hogy, az utód Symposion című folyóirat és a kARTon szerkesztői között voltak átfedések nem is meglepő.

Kutatásomban a kARTon folyóirat 2007 és 2013 között megjelent kilenc számát vizsgálatam a következő szempontok alapján: koncepció, felépítés, rovatok és ezek tartalmának áttekintése, a vizuális kultúra helye és szerepe, kulturális kánonok feltérképezése és a kétnyelvűség jellegének tanulmányozása. A szóban forgó kutatásból készülő tanulmány létrejöttét azért tartom fontosnak, mert ez idáig sem a magyar, sem a szerb nyelvű tudományos közösség nem foglalkozott a kARTon folyóirattal.

Kulcsszavak: kARTon, folyóiratcultúra, vajdasági irodalom, kultúraközi kapcsolatok

1. Előszó

A kARTon folyóirat az utóbbi évek azon vajdasági folyóirat-kezdemenyezései közé tartozik, amely nyelvtől és nemzeti hovatartozástól függetlenül kínál megjelenési felületet íróknak, képzőművészeknek, költőknek, esszéistáknak és képregényszerzőknek. A folyóirat eddig érintetlen kutatási terület, illetve amennyiben mégsem, és jelent már meg róla szóló tanulmány, arról a kiadványt megjelentető „Danilo Kiš” Alapítvány munkatársai sem tudnak. A kiadvány alapításával és jelenlegi helyzetével kapcsolatos információk egy részét Daniela Mamuzić (a folyóirat alapítótagja és nyomdai előkészítéséért felelős vizuális szerkesztője) szolgáltatta, a többi a „Danilo Kiš” Alapítvány honlapján olvasható.¹¹⁹

¹¹⁹ <http://www.danilokis.rs/>

2. Előzmények, alapítás, kezdet

A 2005-ben alapított szabadkai „Fokus” Alapítvány két munkatársában, Daniela Mamužićban és mgr. Branislav Filipovićban 2006-ban fogalmazódott meg egy olyan irodalmi és művészeti folyóirat ötlete, amely elsősorban a helyi alkotónak biztosítana megjelenési felületet. Az alapítványnak már volt egy Flash című kulturális kalauza, azonban ez a kiadvány nem elégítette ki az ötletgazdák ambícióit. Magától értetődőnek tartották, hogy abban az esetben, ha Szabadka multikulturális, elsősorban magyar és szerb anyanyelvű, közegét szeretnék megszólítani, egy kétnyelvű folyóiratra van szükség. Ennek megfelelően olyan univerzális címre van szüksége a kiadványnak, amelyet mindkét nyelv beszélői értenek, tudnak értelmezni és ezenfelül utal a lap jellegére is. A kARTon címet Mamužić javasolta, maga a szó mindkét nyelvben használatos, egyszerűségéből adódóan könnyen megjegyezhető, az angolul művészetet jelentő ART kiemelése pedig a folyóirat jellegének meghatározását szolgálja.

Az első szám bemutatására 2007. október 16-án került sor Szabadkán, a „Stara pizzerija” nevű étteremben. A folyóirat kezdettől fogva ingyenes, az első szám a következő helyeken volt hozzáférhető: „Plato” könyvkereskedés, „Stara pizzerija” étterem, „Bódis” cukrászda, Szabadegyetem, Közgazdasági és Építészeti Kar, „Kosztolányi Dezső” és „Svetozar Marković” Gimnáziumok, a Városi Könyvtár és az akkoriban a korszón található turisztikai információs központ.¹²⁰ Ezen felül, az összes szám digitalizált változata letölthető az alapítvány honlapjáról.¹²¹ Az első szám szerkesztősége és anyaga meghívásos alapon állt össze.

2. Szerkesztőség: összetétel, változások, elvek

Egy kétnyelvű folyóirat esetén kétféleképpen működhet hatékonyan szerkesztőség: mindenki beszél mindkét nyelvet (az ideális, de eléggé valószínűtlen változat) vagy a lapnak lényegében két szerkesztősége van (a nagyon is valószínű változat). A kARTon esetében az utóbbi helyzet állt fenn. Szerb anyanyelvű szerkesztők végezték a szerb szövegek feldolgozását, értékelését és lektorálását, magyar anyanyelvűek a magyar szövegeket. A 2007 és 2013 közötti időszakban megjelent kilenc szám elkészítésében tizenöten működtek közre, arról, hogy kik és milyen szerepkörben vettek részt a munkálatokban a folyóirat impresszumából igyekeztem tájékozódni, ami nem minden szám esetében egyszerű és egyértelmű feladat, ugyanis a folyóirat folyamatos tartalmi és formai fejlődésével párhuzamosan az impresszum kinézete és felépítése is állandó átalakulásokon ment keresztül, továbbá folyamatosan változott a szerkesztők és a munkatársak kiléte. Ez alól Daniela Mamužić és Branislav Filipović képeztek kivételt, ők voltak a folyóirat állandó munkatársai. Mamužić a vizuális szerkesztői és tördelési feladatokat látta el, Filipović az első három szám impresszumában szerkesztőként szerepel, később, a 4–9. terjedő számokban pedig mint a kiadásért felelős személy. Az 1. és 2. szám kiadásáért felelős személy Boris Saulić volt. A 4. számtól Ana Patarčić töltötte be a főszerkesztői pozíciót. A kARTon kiadásának ideje alatt a szerkesztőbizottságok összetételében történt a legtöbb változás, 2007 és 2013 a következők vettek részt:

¹²⁰ További információk: <http://www.danilokis.rs/sr/projekti/78-casopis-karton.html>

¹²¹ A kARTon folyóirat számai a következő webhelyről tölthetők le:
<http://www.danilokis.rs/sr/download.html?task=viewcategory&catid=9>

- Bakos Petra 1.–2. szám,
- Dušan Vasić 1.–3. szám,
- Širbik Attila 1.–5. szám,
- Darko Kovačević 1.–5. szám,
- Fürstner Klára 4.–6. szám,
- Filip Budanović 4.–8. szám,
- Davor Bašić Palković 4.–9. szám,
- Teodora Savić Popović 6.–9. szám,
- Dejan Matlak 6.–9. szám,
- Bencsik Orsolya 7.–9. szám,
- Vanja Subotić 9. szám.

A kARTon 1. számában nem olvasható programírás, amennyiben bármi ilyen jellegű megnyilvánulásnak tekinthető, akkor az a folyóirat címe alatt olvasható, alcímként funkcionáló meghatározás: „kultur propagandni list” (kultur-propaganda lap).

1. ábra: Részlet a kARTon 1. számának fedőlapjából

A kultúra és a propaganda egymás mellé helyezéséből provokációs, vagy legalábbis figyelemfelkeltő szándékot olvasható ki, ebben megerősíthet bennünket az első szám témaválasztása is: Szexualitás (és fiatalok). Ez a provokáció azonban véleményem szerint a potenciális olvasóközönség azon korosztályainak szól, akik megélték nagy-Jugoszláviát és emlékeznek vagy ismerik annak kulturális közegét, a központi hatalom által használt propaganda-technikákat és ezek retorikáját. Az olvasóközönség ezen csoportja azonban érdekes módon nem esik egybe annak legnépesebb rétegeivel, a 90-es években született tizenéves és a 80-as évek második felében született fiatal felnőtt korosztályokkal, melyeket az egyes számokban feldolgozott témák alapján egyértelműen célközönségként jelölnénk meg. A kARTon folyóirat létrehozásánál fontos szempont volt, hogy egy olyan színvonalas lap jöjjön létre, amely megjelenési felületet biztosít a helyi, főleg fiatal alkotók számára. Az egyes számok anyagának nagyobb része felhívásra beérkezett munkákból állt össze. Ezek célkitűzések minden bizonnyal több mint kényes pozícióba helyezték a szerkesztőket, hiszen nem egyszerű feladat nívós szelekciót összeállítani úgy, hogy a választék jelentős része zsengékből áll. A lokális urban és underground művészvilág bevonása sem könnyíti meg a helyzetet, mivel teljesen más szempontok szerint ítélünk meg például egy verset, egy graffítit vagy egy alternatív rock szám dalszövegét. A végeredmény viszont arról tanúskodik, hogy mindez jól megfér egymás mellett.

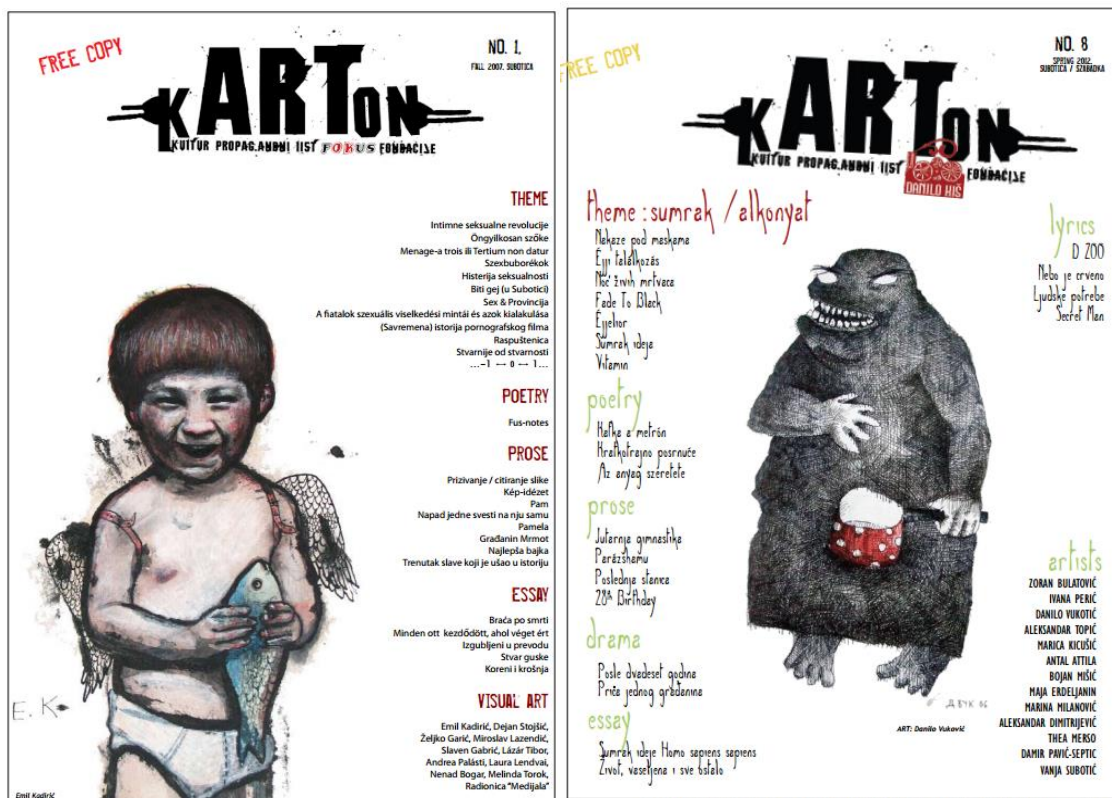
3. Konceptió, felépítés, rovatok

Napjainkban a folyóiratok kiadásának háromféle gyakorlata van: kizárólag nyomtatott, nyomtatott és online változat, kizárólag online változat [2]. A kARTon a második, vagyis a nyomtatott és online változattal is rendelkező kategóriába tartozik abban az esetben, ha a nyomtatott példány PDF formátumú digitalizált változata elegendő ahhoz, hogy online-nak fogadjuk el. Tehát, a kARTon elsődleges megjelenési módja a nyomtatott forma. Már az első számtól kezdve kétezres példányszámban jelenik meg. Az első négy szám a szabadkai Printex nyomdában készült, az 5. számtól pedig a szintén szabadkai Minerva nyomdában. A kiadvány kinézete napilapra emlékeztet, kétszer félbehajtott A2-es lapokból áll. Az 1. szám még mindössze 20 oldalas volt, a 9.-re pedig már elérte 36 oldalt. Általában évente egy szám jelent meg, a 2009-es és 2010-es éveket kivéve. 2009-ben két téli szám volt, az egyik az év elején, a másik pedig a végén: „No. 3 Winter 2009.” és „No. 4 Winter 2009.” 2010-ben pedig egy nyári: „No. 5 Summer 2010.” és egy téli: „No. 6 Winter 2010.” szám.

A folyóirat 1. számában öt rovat volt, ezek angol nyelvű címetek viseltek: Theme, Poetry (FUS-NOTES), Prose, Essay és Visual Art. Az angol nyelvű rovatcímek, vagyis egy harmadik nyelv bevonása semleges környezetet teremt az eredetileg kétnyelvűre tervezett korpuszon belül, ezáltal kerülve el valamelyik nyelv elsődlegesként való megjelölését, ami elkerülhetetlen lenne ha kétnyelvű címetek viselnének a folyóirat rovatjai. Az eddig kiadott kilenc szám rovatainak címeit áttekintve megállapítható, nem következett be jelentős változás a folyóirat rovatainak jellegében:

1. szám: Theme, Poetry (FUS-NOTES), Prose, Essay, Visual Art
2. szám: Theme, Poetry, Poetry (FUS-NOTES), Poetry (Poezija geta, prvi deo [Gettó költészet, első rész]), Drama, Prose, Visual
3. szám: Theme, Poetry, Poetry (Poezija geta, drugi deo [Gettó költészet, második rész]), Essay, Prose, Drama, Visual
4. szám: Theme, Ghetto Poetry, Poetry, Prose, Essay, Visual
5. szám: Theme, Ghetto Poetry, Poetry, Prose, Essay, Visual
6. szám: Theme, Ghetto Poetry, Poetry, Prose, Essay, Drama, Visual
7. szám: Theme, Ghetto Poetry, Poetry, Children Poetry, Prose, Essay, Drama, Visual
8. szám: Theme, Essay, Poetry Lyrics, Poetry, Prose, Drama, Creative Workshop, Visual
9. szám: Theme, Essay, Poetry Lyrics, Poetry, Prose, Creative Workshop, Visual

Az egyes számok felépítése általában hasonlóan, néhány esetben pedig ugyanúgy alakul. A fedőlapon mindig egy képzőművész munkája szerepel, ajánló a szám tartalmából, a 3. számtól kezdve témamegjelölés is van. Ettől a számtól kezdve csak a rovatok címében tapasztalhatóak kisebb változások. A 2. számtól kezdve a közreműködő képzőművészek neveinek egy része, vagy egyes esetekben teljes névsora is olvasható a fedőlapon.

2. ábra: A kARTon 1. és 8. számainak fedőlapjai

Minden szám első rovata a Theme, melyben műfajtól függetlenül az éppen aktuális témára beérkezett írások olvashatók. Fekete Richárd *Irodalmi folyóiratok versrovatairól* című tanulmányában a szépirodalmi rovatok kapcsán kétféle szerkesztési gyakorlatról beszél, műfaji szempontból szeparációs, homogén sorrend és heterogenizált szövegrendezés [1]. A kARTonban mindkét változat megtalálható, elsősorban a Theme rovatra jellemző a heterogén szövegközeg, de a Creative Workshopben is előfordul, a többi rovat szöveg összeállítása homogén.

A Theme és a Visual között helyet foglaló többi rovat általában ugyanolyan sorrendben követi egymást. A másik állandó pozíciót elfoglaló rovat a Visual, minden számban az utolsó. A hátlap egyoldalas underground képregények számára van fenntartva, a 8. szám kivételével, amelyen egy gyermek írása olvasható, az eredeti kézírásos formában. A képregények közlése az Új Symposium és a Symposium irodalmi hagyományainak vonzáskörébe helyezi a kARTont, ami nem meglepő, mert vannak átfedések a Symposium és a kARTon szerkesztői és munkatársai között (Sirbik Attila, Bencsik Orsolya). Szabadkán egyébként is nagy hagyománnyal rendelkezik az underground képregény, és a kortárs kulturális identitásnak is fontos része a műfaj. A közelmúlt rendezvényei is alátámasztják előbbi állításomat: a 2015-ös Múzeumok Éjszakájának egyik legizgalmasabb állomása a Raichel-palota Modern Művészeti Galériájában megtekinthető *Képregény Szabadkán*¹²² című kiállítás volt, szintén a 2015-ben a belgrádi Nova Doba fesztivál¹²³ szentelt egy egész kiállítást a szabadkai alkotóknak „*Vukodlaci sa severa – Subotički nesvrstani strip*” [Északi farkasemberek - Szabadkai független képregény] címmel, ahol olyan szerzők munkái is láthatóak voltak, mint Miroslav Lazendić (Dr. Gnoj) vagy Damir Pavić (Septic) akik több alkalommal is megjelentek a kARTon hasábjain.

¹²² További információk az esemény hivatalos honlapján: <http://www.nocmuzeja.rs/2015/Strip-u-Subotici>

¹²³ A Nova Doba fesztivál részletes programja: <http://subsite.hr/2015/09/novo-doba-festival-u-sestoj-epizodi-stanam-rade-22-27-09-15/>

3.1 A Theme című rovat

A folyóirat Theme című „vezérrovata” minden számban külön témát dolgozott fel, a rovatban publikáló alkotók száma tizenkettő és tizenkilenc között ingadozott, terjedelme pedig hét és tíz oldal között:

1. szám: Szexualitás (és fiatalok): 12 alkotó, 2–8. oldal
2. szám: Zene: 18 alkotó, 2–11. oldal
3. szám: Internet: 14 alkotó, 2–9. oldal
4. szám: Város: 19 alkotó, 2–8. oldal
5. szám: VS: 14 alkotó, 2–11. oldal
6. szám: Egyenruha: 17 alkotó, 2–11. oldal
7. szám: Fehér nyúl: 20 alkotó, 2–11. oldal
8. szám: Alkonyat: 17 alkotó, 2–9. oldal
9. szám: Merengés: 14 alkotó, 2–9. oldal

A rovat egy számban elfoglalt felülete hét és tíz oldal között ingadozik, a szerzőké pedig 12 és 19 között. Mint már említettem, a Theme heterogén összetételű rovat. A 4. számig csak különböző műfajú próza írások kaptak helyet a Theme-ben és a későbbekben is mindig ezek voltak többségben a lírai alkotásokkal szemben.

3.2 A Poetry című rovat különböző változatai

A kARTon állandó rovatai közül a Poetry, vagyis versrovat a fordult elő a legtöbb változatban. Az 1. számban a „Fokus” Alapítvány keretein belül működő szerb nyelvű FUS-NOTES alkotóműhelyben készült versek jelentek meg ebben a rovatban. A 2. számban három különböző *Poerty* rovat volt: a csak *Poetry* nemvet viselő, alcím nélküli, itt olyan beküldött versek jelentek meg, amik nem a szám témájára íródtak, a FUS-NOTES műhelyben készült alkotások és a „Poezija geta, prvi deo” [Gettó költészet, első rész], melyben szabadkai hip-hop és rap előadók dalszövegei voltak olvashatók. A 3. számban kétféle verses blokk olvasható: *Poetry* és „Poezija geta, drugi deo” [Gettó költészet, első rész]. A Poetry két blokkra osztódó megjelenése megmarad a 4., 5. és 6. számokban: Ghetto Poetry és Poetry címekkel. A 7. számban rendhagyó módon bővül a lírai anyag, gyermekek által írt versekkel. A Children Poetry, a 7. szám 15. oldalán található, három verset és egy mesét közöl. A 8. és 9. számban Ghetto Poetry helyett, Poetry Lyrics blokk jelenik meg, ami abban különbözik elődjétől, hogy a helyi hip-hop és rap projektek mellett más alternatív zenei irányzatok képviselőinek dalszövegei, is helyet kapnak benne. Az egyes Poetry rovat változatok általában haladják meg az egy oldal terjedelmet. Érdekességgént említhető, hogy a 6. és a 7. számok Poetry rovatában két Nemes Z. Márió vers is olvasható, feltételezhetően Symposion és a kARTon szerkesztőségében egyaránt közreműködő szerkesztők munkájának köszönhetően.

3.3 Creative Workshop

A 8. számban jelent meg először, a folyóirat első két számból ismert FUS-NOTES mintájára. A „Danilo Kiš” alapítvány által megszervezett és működtetett kreatív írásműhelyben készült líra és próza szövegek jelenhettek meg ebben a rovatban. A Creative Workshop abban különbözött elődjétől, hogy nemcsak szerb, hanem magyar nyelven is működött egy csoport a műhely keretein belül. A szerb nyelvű csoport esetében Robert Tili, a magyar nyelvűét pedig Sirbik Attila koordinálták a műhelymunkát. A 8. és 9. számokban is két-két oldalon jelentek meg a szövegek.

3.4 A Prose című rovat

A Prose a kARTon állandó rovatainak egyike, a folyóirat 1. számától kezdve változatlan formában jelent meg. Az egyes számokban elfoglalt oldalak mennyisége eltérő. Ebben a rovatban jelentek meg azok a folyóirathoz beérkező prózai alkotások, amelyek nem az aktuális szám témáját dolgozták fel. A szerzők összetétele változatos, kevés köztük a rovaton belül rendszeresen visszatérő, egyikük Jódal Kálmán például három különböző szám prózarovatában publikált, ő a folyóirat állandó szerzői közé tartozik, írásainak többsége viszont a Theme rovatban olvasható.

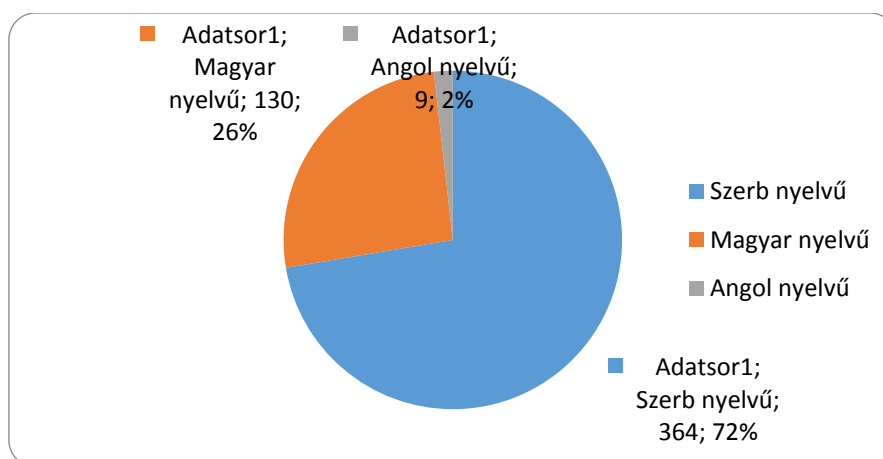
3.5 A Drama című rovat

A kARTon kilenc kiadott számában két egyfelvonásos dráma és két jelenet jelent meg. Utóbbi műfajának meghatározásánál a szövegek hosszából, illetve ebben az esetben rövidegéből indultam ki. A két egyfelvonásos dráma Ninoslav Šćepanović munkái, mindkettő folytatásban, két részben olvasható. Az *Iseći [Részletek]* a 2. és a 3. számban, a *Hepiend ne stanuje ovde (Šarada akustika, lakrdična ali sexy) [Hepiend nem itt lakik {Komikus, mégis sexy akusztikus színjáték}]* című drámájának első része a 6.-ban, a második pedig a 7.-ben jelent meg. Thea Merso (feltételezem, hogy ez egy írói álnév) két jelenete a 8. számban olvasható: *Posle dvadeset godina [Húsz év után]* és *Priča jednog građanina [Egy állampolgár története]*.

4. Fordítás, nyelvi arányok

A kARTon a 4. számig fordított szövegeket is közölt, a gyakorlat megszűnésében közre játszó tényezők egyik feltételezhetően az erőforráshiány. Véleményem szerint a folyóirat hasábjain, elsősorban ez jelentette, illetve jelenthette volna a két nyelv és kultúra közötti párbeszédet, ami kissé egyoldalúra sikeredett. A kARTonnal kapcsolatban felmerülő egyik problémakör az, hogy a kétnyelvűség nem eredményezett tényleges diskurzust a folyóirat szerzői között. Vélemények szerint nem, csupán párhuzamosságot, amolyan egymás mellett élést, de ezt is elsősorban a folyóirat tematikus jellegének köszönhetően. Elsősorban a fordítások arányai miatt tartom egy kicsit egyoldalúnak ezt a bizonyos kultúraközi kommunikációt: magyarról szerbre öt szöveget fordítottak, szerbről magyarra pedig kettőt. Az említetteken kívül még két fordítást találtam: a 2. számban Nebojša Horvat Cinge saját, *Muzika [Zene]* című versét fordította szerbről angolra, a 3. számban Teilhard de Chardin *L'énergie humaine* című könyvéből *Sadašnjost Duha [A lélek jelene]* címmel Jasna Skenderović fordított egy bekezdést franciáról szerbre.

A kARTon folyóirat kilenc számának összesített nyelvi arányai a következő módon alakultak: a szövegek 72%-a szerb nyelvű, 26%-a íródott magyar nyelven és 2%-a angol. (3. ábra)

3. ábra: A kARTon folyóirat kilenc számának nyelvi összetétele

Az egyes számok nyelvi összetételének aránya ingadozó, esetenként eléri a kétharmad szerb - egyharmad magyar nyelvű szöveg arányt. (1. táblázat)

1. táblázat: A kARTon folyóirat számaiban megjelent szövegek nyelvi eloszlása

Szám:	Szerb nyelvű	Magyar nyelvű	Angol nyelvű
No. 1. Fall 2007	31	9	0
No. 2. Winter 2008	44	16	2
No. 3. Winter 2009.	40	9	0
No. 4 Winter 2009.	38	14	0
No. 5 Summer 2010.	31	15	0
No. 6 Winter 2010.	31	14	0
No. 7 Summer 2011.	36	19	0
No. 8 Spring 2012.	63	19	2
No. 9 Spring 2013.	50	15	5
Összesen:	364	130	9

Minden számban jelentősen nagyobb számú szerb nyelvű szöveg van, mint magyar, viszont ebben az esetben nem árt figyelembe venni az egyes számokban megjelenő különböző rovatok jellegét is és tartalmát. Például az első két számban szereplő FUS-NOTES kreatív írásműhely szerb nyelvű volt, ez által egy egész rovat vált szerb nyelvűvé, a benne közölt alkotások többségükben versek, amik általában kisebb terjedelműek, mint a prózai szövegek, ezért több is fér el belőlük az adott rovatban (ez az 1. számban például tíz alkotást jelent). A dalszövegeket megjelentető Ghetto Poetry szintén elsősorban szerb nyelvű rovat, valamilyen formában szinte a folyóirat összes számában megjelent (csak rovat a Poetry Lyrics változatában jelennek meg angol nyelvű szövegek), számonként általában öt szöveggel növelve a szerb nyelvű szövegek mennyiségét. A Drama rovatban szintén csak szerb nyelvű alkotásokat közöltek, itt mindössze négy szövegről van szó, ez más rovatokhoz képest nem jelent jelentős eltolódást. Amennyiben külön vizsgáljuk azokat a rovatokat, amelyekben rendszeresen jelentek meg magyar nyelvű szövegek (Theme, Poetry és Prose), azt állapíthatjuk meg, hogy kevés esetben volt egyenlő a szerb és a magyar nyelvű szövegek száma vagy elenyésző egy, esetleg két szöveg különbség. Mindössze két esetben haladta meg a magyar nyelvű szövegek száma a szerb nyelvűekét: a 7. szám Poetry és az 5. szám Prose rovatában. A rovatok összesített szövegszámait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy egyedül a Theme-ben meglent alkotások száma haladja meg a kétharmad-egyharmados arányt. (2. táblázat)

2. táblázat: Alkotások eloszlása a Theme, Poetry és Prose rovatokban nyelvek szerint

	Theme		Poetry		Prose	
	Szerb	Magyar	Szerb	Magyar	Szerb	Magyar
No. 1. Fall 2007.	8	4	0	0	6	3
No. 2. Winter 2008	9	9	0	0	15	2
No. 3. Winter 2009.	9	5	18 ¹²⁴	0	4	3
No. 4. Winter 2009.	10	9	10	3	6	1
No. 5. Summer 2010.	7	7	7	3	2	3
No. 6. Winter 2010.	10	7	6	3	4	4
No. 7. Summer 2011.	11	9	5	7	5	2
No. 8 Spring 2012.	12	5	4	4	18	4
No. 9 Spring 2013.	11	3	12	2	5	3
	87	58	62	22	65	25

¹²⁴ Szelekció egy szerző, Dušan Vasić alkotásaiból.

4. Jelen, jelentőség, végszó

A „Fokus” Alapítvány neve 2012-ben változott „Danilo Kiš”-re, a névváltással együtt az alapítvány vezetőségében is történtek változások. Az új vezetőség nem értett egyet a folyóirat szerkesztési politikájával, fiatal közönség számára alkalmatlannak tartotta a benne megjelenő szövegeket és vizuális alkotásokat, ezért a folyóirat „megszelídítését” szabta meg a további kiadás feltételeként. A 10. szám felhívását még 2013-ban tették közzé, az alkotások leadásának határideje 2013. november 1-je volt.¹²⁵ Mamužić beszélgetésünk során elmondta, hogy a 10. számhoz elegendő mennyiségű alkotás érkezett be, a szerkesztőségek össze is állították a szám anyagát, az alapítvány azonban addig nem hajlandó anyagi forrásokat folyósítani a kiadvány kiadására, amíg az általuk szabott feltételeknek eleget nem tesz a szerkesztőség. A szerkesztőség nem kíván eleget tenni a vezetőség követeléseinek.

Tragikussá teszi a kARTon jelenlegi helyzetét, hogy a folyóirat éppen elérte azt a kritikus pontot, amikor kialakult egy köré csoportosuló, nem csak lokális, elsősorban fiatal alkotókból álló csapat. Mostanra, a kiadás folytonosságának megszakadása nélkül, nemcsak lokális, hanem regionálisból szempontból is jelentős folyóirattá válhatott volna. Kétnyelvűsége, annak ellenére hogy tényleges kommunikáció nem alakul ki a folyóirat hasábjain, növeli kulturális jelentőségét – ilyen esetekben a szándék is értékelendő. A folyóirat lapjain kitűnően megférnek egymás mellett a legkülönbözőbb kulturális kánonok, legyen az szépirodalom, Gettó-költészet, esszék, helyi punk képzőművészek rajzai, kritikák, Wooden Ambulance vagy Umreti Fit dalszövegek, kreatív műhelyekben készült munkák vagy egyoldalas underground képregények. Magas kultúra, urban és underground egyaránt részét képezik nem csak Szabadka, de az egész régió kulturális tudatának is. Az egyes számokban feldolgozott témák kifejezetten alkalmasak a fiatal (olvasó)közönség figyelmének felkeltésére, kellően provokatívak, egyesek generációs jellegűek, de akadnak örökzöld témák is. Ezek a tények alkotók és olvasók számára egyaránt vonzóvá tették a folyóiratot. A szép-kánon(ok)nak helyet adó, az(oka)t művelő, teremtő, kritizáló folyóiratok elsősorban (sok esetben szinte kizárólag) szakmabelieknek szólnak, a hétköznapi olvasó számára gyakran hozzáférhetetlenek, továbbá értelmezhetetlenek, hiszen „fogyasztásuk” szakmai előismereteket igényel, és ez által válnak érdektelenné. A kARTon és a hozzá hasonló kezdeményezések elsősorban azért fontosak, mert „gateway” szerepet tölthetnek be. Művészeti ágtól függetlenül nagy jelentőséggel bír egy fiatal alkotó számára, ha a környezetében létezik egy olyan médium, amely nemcsak bemutatkozási lehetőséget kínál, de szakmai szempontból kompetens szerkesztői gárdával rendelkezik. A fiatal, művészetek iránt érdeklődő és fogékony olvasók esetében fontos, hogy rendelkezésükre álljon egy olyan médium amely elérhetőségével és kortárs jellegével felülírja a „művészet nem aktuális” képét. Az utóbbi művészetekről alkotott elképzelés elsősorban az intézményesített oktatásban alkalmazott lineáris, a történetiségre hangsúly fektető oktatási módszer következtében alakul ki a diákokban, és ezt elképzelést, véleményt a későbbiekben nagyon nehéz felülrni, megváltoztatni.

Minden bizonnyal léteznek olyan jellegű magyar és szerb nyelvű folyóiratok, amelyek magukba foglalják a kARTon pozitív tulajdonságait. Viszont olyan, amely mindezt két, néha több nyelven teszi, nem. A Vajdaságban, egy olyan régióban, ahol több mint húsz etnikai csoport él, valójában kevés kapcsolat és átjárás van az egymás mellett élő kultúrák között. A párbeszédet vagy valós kapcsolatot kezdeményező kísérletek inkább kivételesek, mint megszokott esetek. A nyelvi korlátok természetesen jelentős mértékben hozzájárulnak a kultúrák közötti kommunikáció nehézkességéhez. Mindkét nyelv ismerete elsősorban a nemzeti kisebbséghez tartozóakra jellemző, még egy olyan közegben is, mint Szabadka, ahol jelenleg körülbelül a lakosság fele magyar, fele pedig szerb anyanyelvű. Ezért rendkívül

¹²⁵ A kARTon 10. számának felhívása „Danilo Kiš” Alapítvány honlapján:

<http://www.danilokis.rs/hu/projektek/615-karton-broj-10-poziv-mladim-piscima-i-likovnim-umetnicima.html>

nehéz feladat tényleges kultúraközi párbeszédet megvalósítani ma a Vajdaságban egy folyóirat hasábjain.

Irodalomjegyzék

- [1] Fekete Richárd: *Irodalmi folyóiratok versrovatairól*. 2010. Letöltve 2016. május 4-én: http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/szervezeti_egysegek/in yi/Fekete_Richard_irodalmi_folyoiratok_versrovatai
- [2] Márfa i Molnár László: *Folyóirat-kultúra*. = *Létünk*, 1, 2011. 49–54.
- [3] Takáts József: *Irodalmi folyóiratok kortárs kánonai*. 2004. Letöltve a Litera irodalmi portálról 2016. május 4-én: <http://www.litera.hu/hirek/irodalmi-folyoiratok-kortars-kanonai>

Lektorálta: Dr. Bence Erika, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

AZ ELTŰNT ÁLOM NYOMÁBAN – AZ ÁLOM FOGALMA JEAN-ANTOINE WATTEAU FESTÉSZETÉBEN

Molnár Luca

*Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
PhD-hallgató, luca.molnar@hotmail.com*

Absztrakt

Munkánk célja a XVIII. századi francia rokokó festőről, Jean-Antoine Watteau-ról szóló szövegek fogalmi változásainak nyomába eredve az „álom” fogalmának (mely franciául „rêve” vagy „songe”) vizsgálata. Ennek során XVIII. századi francia enciklopédiák és szótárak szócikkeit, életrajzokat, valamint XIX. és XX. századi művészetelméleti és szépirodalmi műveket tanulmányozunk, melyek középpontjában Watteau művészete áll. Feltűnő, hogy az „álom” nem szerepel a festő kortársai által írt szövegekben, ám annál gyakrabban fordul elő a XIX. és XX. századi szerzők írásaiban. Miért válik fontossá az „álom” fogalma több mint egy évszázaddal Watteau 1721-ben bekövetkezett halála után és milyen jelentést tulajdonítanak neki a különböző korokban? Hipotézisünk a következő: a változás nem csupán terminológiai, hanem szemléletbeli átalakulás eredménye is. Watteau kortársai egyöntetűen méltatják a művész gazdag képzelőerejéről tanúskodó festményeinek gondtalan, vidám hangulatát, az „álom” azonban mégsem jelenik meg a művész sajátos képvilágáról nyújtott leírásaikban. A korabeli szótárak világítanak rá arra, hogy a fogalom a XVIII. században negatív jelentéssel bírt, ezért sokkal inkább magára a búskomor, álmodozó festőre illett volna, mintsem a műveire. Ezzel szemben a XIX. században, Watteau újrafelfedezésekor a festő munkáit ünneplő írók – egyebek közt Nerval, Théophile Gautier, a Goncourt-fivérek és Verlaine – már a képeket tartják álomszerűnek, sőt melankolikusnak. A romantikus szemlélet szaturnuszi művészt formált Watteau-ból, és műveit is ez alapján értelmezte. Ebben a kontextusban az „álom” új jelentésekkel gazdagodhatott: a nosztalgia, a vágy és a képzelet szinonimája lett, és egyúttal Watteau művészetének leírására is szolgált. A romantikus Watteau-értelmezés hagyományának a XX. században is akadtak követői Marcel Proust, vagy akár a magyar Gulácsy Lajos személyében. A művészetről alkotott felfogás XIX. századi átalakulása eredményezte azt a jelentésbeli változást, melynek köszönhetően az „álom” immár a Watteau-ról szóló szövegek elmaradhatatlan alkotóelemévé vált.

Kulcsszavak: Jean-Antoine Watteau, álom, romantika, melankólia

1. Bevezetés

A rokokó első nagy mestere, Jean-Antoine Watteau (1684-1721) minden kétséget kizáróan a *gyönyör* és a *boldogság* festője volt. E két utóbbi fogalmat azonban művei kapcsán a különböző korokban különböző módokon értelmezték. A festő kortárs életrajzírói, egyebek közt Dubois de Saint-Gelais vagy Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville csodálták a vásznairól sugárzó örömet, és így írnak róluk: „Watteau, akit a munka melankolikussá tett, képein ezt nem mutatja: mindenütt vidámságot találunk”[1]. Ezzel szemben a XIX. század elejétől az írók elsősorban a melankólia megnyilvánulását látják a festményeken, és egy olyan boldog világ iránti vágyakozást, amelyet lehetetlen elérni. A Goncourt-fivérek szerint „nem is tudom miféle lágyan fertőző, dallamos szomorúság árad ezekből a gáláns ünnepségekből”[2]¹²⁶. E két idézet összehasonlítása alapján feltehető a kérdés, hogy miért –

¹²⁶A gáláns ünnepségek műfaját Watteau indította útjára. A műfajban született festmények XIV. Lajos-korabeli pompás, természeti környezetben zajló arisztokrata ünnepélyekre emlékeztető jeleneteket ábrázolnak, azonban a

és hogyan – változott meg kevesebb mint egy évszázad alatt Watteau fogadtatása és ezzel összefüggően, általában az ízlés.

Munkánk során az *álom* fogalmát vizsgálva kívánunk e változás nyomába eredni. Az „álom” kétféleképpen fejezhető ki a francia nyelvben: a „rêve” illetve a „songe” szóval. A két fogalom közti csekély különbségre a későbbiekben röviden rá fogunk világítani, de magyar nyelvű kutatásunkban „álom”-ként fordítjuk mindkét francia szót. Meglepő módon a Watteau-ról szóló XIX. és XX. századi szövegekben az írók gyakran használják az „álom” kifejezést, ugyanakkor a festő kortárs életrajzíróinak¹²⁷ munkáiban nyoma sincs a szónak. Az „álom” hiánya ez utóbbi szövegekben két kérdést is felvet: elsőként azt, hogy miért nem jelenik meg a fogalom a XVIII. századi szövegekben, továbbá pedig azt, hogy milyen jelentéssel bír a későbbi korokban. Vajon ekkor a képzelet vagy inkább a vágy szinonimájává válik majd az „álom”? Hipotézisünk szerint az álom problematikája a Watteau-ról szóló diskurzusban nemcsak fogalmi, hanem szemléletbeli változást is tükröz. Forrásszövegeink XVIII. századi szótárak és enciklopédiák, ugyanebből a századból származó Watteau-életrajzok, valamint XIX. és XX. századi, változatos műfajú és stílusú szövegek lesznek, amelyek közös pontja a témájuk: Watteau művészete.

2. Az „álom” szó jelentései a Watteau-korabeli enciklopédiákban és szótárakban

Mindenekelőtt azt kell pontosítanunk, mit is jelentett az „álom” szó Watteau korában. A következőkben öt francia nyelvű szótárat és enciklopédiát fogunk megvizsgálni a XVII. és a XVIII. századból. Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy három általános szótárban és enciklopédiában található magyarázatok és meghatározások hasonlóak, sőt időnként megegyezők, a Jacques Lacombe által írt és 1752-ben kiadott szépművészeti kézisztárban (*Dictionnaire portatif des beaux-arts*)[3] viszont sem a „songe”, sem a „rêve” fogalom nem szerepel, mint ahogyan abban a szépművészeti enciklopédiában (*Encyclopédie méthodique. Beaux-arts*)[4] sem, melyet Claude-Henri Watelet és Pierre-Charles Lévesque szerkesztett 1788-ban. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az „álom” nem képezte részét a XVIII. század művészeti szókincsének. Azonban nem ez az egyedüli oka annak, hogy Watteau kortárs művészéletrajz-írói a festőről írva mellőzték a fogalmat.

Az általános szótárak és enciklopédiák szócikkei a legtöbb esetben szinonimaként használják a „songe” és a „rêve” fogalmát; egymással magyarázzák őket. Egyetlen példát említünk, ahol számottevő különbséget fedezhetünk fel a két szó jelentése és értelmezése között: egyetemes szótárában (*Dictionnaire Universel*)[5] Antoine Furetière felhívja a figyelmet arra, hogy hasonló jelentésük ellenére a „rêve” sokkal ritkábban használt szó, mint a „songe”, ráadásul jobbra negatívan konnotált kifejezés: „ÁLOM [REVE]. Álom [songe]. E szó alacsony rendű & ritkán használják. Csak azon betegek álmairól jelölésére használatos, akiknek módosult az agyműködése”[5]. Ez a gondolat jelenik meg az „Álmodni [Rever]” szócikkben is, ahol Furetière így fogalmaz: e szó azt jelenti, „furcsákat álmodni & különösképpen mikor betegek vagyunk, vagy egyéb önkívületi állapotban leledzünk”[5]. Dolgozatunkban nem kívánjuk részletesebben elemezni a két francia fogalom közti különbséget, mindazonáltal fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a XVIII. században a kettő közül inkább a „songe” szó bírt pozitív jelentéssel.

festő saját képzeletére támaszkodva jeleníti meg azokat. A műfaj további képviselői közé tartozik François Boucher (1703-1770) és Jean-Honoré Fragonard (1732-1806).

¹²⁷A XVIII. században a művészettel foglalkozó irodalmi műfajok – művészetkritika, művészéletrajzok, elmélkedések a művészetről – még nem távolodtak el olyan határozottan egymástól, mint a későbbi korokban. Az ebben a században született Watteau-életrajzok nem csupán a festő életével kapcsolatos anekdotákat tartalmaznak, hanem a művészetéről szóló értekezéseket is.

A vizsgált szótárak és enciklopédiák alapján az „álom” magyarázatait négy jelentés köré csoportosíthatjuk. A leggyakrabban előforduló értelmezés szerint az álom az alvás során jelentkező állapotot jelöli. Lacombe szótárán és Watelet és Lévesque enciklopédiáján kívül valamennyi vizsgált mű számos szócikket szentel e mindnyájunk által ismert tapasztalatnak. Idézzük ismét Furetière-t: „ÁLOM, Zavaros gondolatok melyek alvás közben jönnek a képzelet működése révén”[5]. Mintegy négy évvel később, 1706-ban, Pierre Richelet ugyanilyen szellemben így fogalmaz francia szótárában (*Dictionnaire français*): „ÁLOM: olyan dolog, melyet alvás közben álmodunk”, illetve „a képzelet csapongása, amely alvás közben olyan tárgyat ábrázol az érzékeknek, mely természeténél fogva valamilyen benyomást tesz rájuk”[6]. A XVIII. század második felében az enciklopédisták ugyanezt a jelentést hangsúlyozzák a metafizika témakörébe sorolt „Álom” szócikkben: „álom, melyet alvás közben látunk”[7]. Ha számításba vesszük azt, hogy csak néhány Watteau-nak tulajdonított festmény ábrázolja magát az álmot vagy az alvást – mint például a *Jupiter és Antiopé* (1714) című kép –, érthetővé válik, miért nem alkalmazták kortársai Watteau műveiről írva az „álom” szót.

Az „álom” másik értelmezése a „gondolat” szót használja szinonimaként. Richelet szótára foglalja össze legtömörebben a két fogalom közötti párhuzamot „Álmodni” című szócikkében: „Gondolkodni. Elmélkedni”[6]. A Diderot- és D’Alembert-féle *Enciklopédia* is hasonló magyarázattal szolgál azonos című szócikkében: „ötleteket hordozni a lélekben”[7]. Azonban ugyanebben a kötetben Jaucourt lovag „Gondolkodni, álmodni” című szócikkében összehasonlítja a fogalmakat, és annak ellenére, hogy mindegyiket agyi cselekvésekhez társítja, különbségeket is megállapít köztük: „nyugodtan & rendben *gondolkodunk*, hogy megismerjük gondolataink tárgyát; több nyugtalansággal & következmények nélkül *álmodunk* [songer], hogy elérjük amire vágyunk; elvont módon & mélyen *álmodunk* [rêver], hogy kellemesen töltsük az időt”[7]. Ám Watteau festményeit a korabeli művészeti tárgyú írások szerzői nem tartották filozofikus tartalommal rendelkező műveknek, főként nem a XVIII. században, amikor e szerzők úgy vélték, hogy a képek legfontosabb feladata a néző gyönyörködtetése. Watteau művei sem anekdotikusnak, sem moralizálónak nem tekinthetők, sokkal inkább emblematikusnak; képei a festő korának társadalmi viselkedésformáit hivatottak megidézni[8]. A „gondolkodás” tehát – csakúgy, mint az „alvás” – nem szerepelt a Watteau művészetéről szóló szövegek szókincsében.

A harmadik nézőpont, amelyből az „álmot” értelmezzük, a meditáció, ez azonban nem egyenértékű a vallásos vagy egyéb spirituális meditációval, hanem a művész vagy tudós elmélkedésére utal, mely megelőzi műve megalkotását. Furetière a következőképpen fogalmazza meg az „álom” harmadik jelentését: „ÁLMODNI, azt is jelenti, meditálni; szellemünkkel komolyan elgondolkodni valamin, kitalálni egy eszközt, valamely találmányt”. Hozzáteszi, hogy „ÁLMODNI, azt is jelenti, szellemünkkel komolyan összpontosítani egy műre, egy munkára, egy rajzra, hogy az sikerüljön”[5]. Az „álomnak” az imént bemutatott jelentése eszünkbe juttathatja Watteau *A művész álma* (1710) című festményét, amely a művész elmélkedését és az alkotás nehézségeit ábrázolja. A XVIII. századi életrajzírók ugyan beszélnek Watteau munkamódszeréről, de egyrészt nem említik az idézett képet, másrészt szövegeikben inkább a festő személyiségét figyelik meg: a műkereskedő Edme-François Gersaint például gyakran tanúja volt a festő „saját művei iránt érzett türelmetlenségének és undorának; időnként látta őt, amint teljes egészében megsemmisítette azokat a festményeket, melyek nem nyerték el a tetszését”[9]. Nem a szellemi folyamatokról szólnak ezek az anekdoták, hanem a fiatal festő nyughatalan természetéről. Vessünk egy pillantást Jean de Jullienne leírására, aki Watteau barátja és műveinek gyűjtője volt, és jelentős szerepet játszott a – metszetek útján történő – életmű terjesztésében:

Watteau középmagas volt és gyenge testalkatú: élénk és mélyreható szellem és emelkedett érzelmek jellemezték. Nem beszélt választékosan, és nem szívesen írt. Majdnem mindig elmélkedett, nagy csodálója volt a természetnek és azoknak a mestereknek, akik azt másolták. A kemény munka kissé melankolikusá, rideggé és zavarttá tette, mely miatt időnként barátai és gyakran saját maga számára is elviselhetetlenné vált [...] [10]

Jullienne nem a festményeken ábrázolt elmélkedésről, hanem Watteau meditációiról ír, melyeket a festő melankolikus személyiségének jegyeiként értelmezett. Az „álom” fogalma ugyan nála sem fordul elő, gondolatai mégis elvezetnek e fogalom negyedik lehetséges értelmezéséhez.

Furetière szótárának „Álmodozó” című szócikkében megtaláljuk a „melankólia” fogalmát, amelyre a XIX. és XX. századi szövegek oly sokszor utalnak: „ÁLMODÓZÓ [sonneur], ezt mondjuk arra, ki álmodozó [rêveur], figyelmét eltereli & melankolikus”, az „ÁLMODNI” szócikkben pedig a „nyugtalan” szó szerepel [5]. A melankólia fogalma tehát korántsem volt ismeretlen a XVIII. században. Említettük már, hogy Watteau kapcsán kortársai sokszor említették melankolikus és nyughatalan természetét, viszont egyszer sem használják az „álom” vagy az „álmodozó” fogalmát, amelyek pedig a későbbi értelmezésekben szinte elválaszthatatlanok lesznek a festőtől. Pontosítanunk kell azt is, hogy a festő melankóliáját csupán a XIX. századtól vélik felfedezni a festményein is.

A XVIII. századi szótárak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy annak oka, amiért az „álom” hiányzik az ebben a században született Watteau életrajzaiból, abban rejlik, hogy a fogalom egyik felsorolt jelentése sem volt köthető Watteau képeihez. Hipotézisünket erősíti az a tény, hogy sem Lacombe, sem Watelet és Lévesque nem tartotta szükségesnek, hogy szócikket szenteljen az „álomnak”.

3. Watteau és az álom a XIX. és XX. században

A XVIII. század első felében aratott elsőpró sikere ellenére Watteau neve csak elvétve fordul elő a század második felében írt, művészetről szóló szövegekben. Ezekben az évtizedekben a festményein ábrázolt világ és az általa képviselt értékek többé már nem népszerűek: a természeti környezetben tartott, pompás gáláns ünnepségeket felváltják a zsánerjelenetek, a képzeletbeli témákat pedig háttérbe szorítják azok, melyeket a mindennapi élet ihletett. Elég Denis Diderot-ra gondolnunk, aki – bár elismerte Watteau tehetségét, mégis elutasította a modorát – ezt írja a festőről: „jobban kedvelem a rusztikusságot a mesterkéeltségnél, tíz Watteau-t adnék egy Teniers-ért” [11].

Azonban mintegy ötven évvel később, az 1830-as években egyre több irodalmi szöveg idézi fel a rokokó mestert. Az első ilyen tárgyú szövegek a *L'Artiste* című folyóiratban jelentek meg [12], így szélesebb közönség olvashatott ismét Watteau-ról. Honnan származik ez a hirtelen támadt érdeklődés Watteau iránt? A párizsi Doyenné utca egyik lakásában néhány fiatal romantikus író – mint például Gérard de Nerval vagy Théophile Gautier – eltökölte, hogy rehabilitálja a festőt. Lakásukat, környezetüket, életmódjukat olyanra próbálták formálni, amely hasonlított a művész képein ünneplő társaságéhoz:

[...] azt hihetnénk, hogy a *Hajóraszállás Küthéra szigetére* szereplői költöztek a Doyenné utcába: ezek a művészek, akik mind sugárzó fiatalságukat élvezték, napjaikat és estéiket azzal töltötték, hogy a művészetről beszéltek, festettek, írtak, táncoltak, színészkedtek, zenéltek, valamint ünnepségeket és bálakat szerveztek. [12]

Később ez a vidám társaság még több kortárs íróat ihletett arra, hogy Watteau személyéről vagy művészetéről írjon. Hogyan, milyen beszédmódban írtak a XIX. században az újra felfedezett művészeiről?

Vizsgáljuk meg először Nerval példáját, aki a Doyenné utcai lakást bérelte. Több regényében – mint például a *Keleti történetekben* (1851), vagy a *Sylvie*-ben (1853) – a főhősök útnak indulnak, hogy megtalálják Küthéra szigetét. Ez a motívum közvetlenül utal Watteau *Hajóraszállás Küthéra szigetére* (1717) című festményére, melyet a fenti idézetben Michel Brix irodalomtörténész is megemlít.

1. ábra: Hajóraszállás Küthéra szigetére (Pèlerinage à l'île de Cythère), 1718-1719, Schloss Charlottenburg, Berlin

A képen fiatal szerelmesek sokasága látható, akik arra készülnek, hogy hajóra szálljanak, és Vénusz szigetére utazzanak. Ám Nerval hősei nem azt találják, amit vártak, hanem helyette egy elhagyott, megváltozott, halott Küthérára lelnek:

... a föld halott, az ember keze alatt halt meg, az istenek pedig elrepültek! [...]

Watteau pásztorait és pásztorlányait kerestem, virágfüzerekkel díszített bárkáikat szikrázó vizeken; a zarándokok bolond, szaténkabátba öltözött társaságáról álmodtam [...][13]

Ez a veszteség jelenik meg a *Sylvie*-ben is, amelyről Agnès Spiquel irodalomtörténész így ír: „ha a modern világ tönkretette Küthérát, hogy az angol haszonelvűség Cerigóját faragja belőle, marad az álom, kockáztatva az élet elmulasztását – ez a *Sylvie* narrátora”[14].

Gautier hasonló szomorúságot fejez ki a *Halál komédiája* – Watteau című versében:

Sokáig néztem a rácson keresztül;
Egy Watteau ízlése szerinti park volt:
[...]

Hogy közel voltam életem álmához,
Hogy boldogságom oda volt bezárva[15].

A Watteau által megalkotott idilli világ az elbeszélő álmává lesz, főként akkor, mikor ráébred, hogy soha nem érheti el. A két idézett szerző fenti sorai alapján több megállapítást is tehetünk: az első az „álom” szó kínzó jelenléte a szövegekben, a második, hogy ennek

ellenére az álom mégis teljes mértékben pozitívan konnotált fogalomként jelenik meg bennük, a harmadik pedig az, hogy a fogalom a XIX. századnál olyan jelentést kap, amely nem szerepelt a XVIII. századi szótárakban és enciklopédiákban. Mielőtt választ adnánk arra a kérdésre, hogy a Watteau kapcsán említett írók számára mit jelent az „álom”, más XIX. századi francia szerzők tollából is idézünk, akik ugyanezt a témát boncolgatják – ugyanezekkel a szavakkal.

A Nerval, Gautier és barátai által elkezdett Doyenné utcai munkát folytatták a Goncourt-fivérek, akiknek *A XVIII. századi művészet* című művéből már dolgozatunk elején idéztük azt a néhány sort, ahol Watteau művészetének szomorúságáról írnak. Ugyanezen a szöveghelyen a festő művein megjelenő szerelemről is szólnak: „ez Küthéra; de Watteau Küthérája. Ez a szerelem; de a költői szerelem, szerelem, mely álmodik és gondolkodik”[2]. A Goncourt-fivérek gáláns szerelemről alkotott szemléletéhez Rémy G. Saisselin irodalomtörténész hozzáteszi, hogy a romantika korában a szerelem nem volt más, mint álom, művészi illúzió[16]. Így válik az „álom” a Watteau művészetéről szóló XIX. századi szövegekben gyakran használt fogalomká.

Az „álom” ugyanezen jelentése fedezhető fel Paul Verlaine *Szerelmes mulatozás* (1869) című versciklusában, amelyet Watteau világa ihletett. Ezekben a versekben is megtaláljuk a Küthéra-motívumokat: zárandokokat, pásztorokat, itáliai színházat, a természetben tartott ünnepségeket – ugyanazokat az elemeket, melyek Watteau műveit is jellemzik. A *Szerelmes mulatozás* versgyűjtemény voltaképpen Verlaine tisztelgése a XVIII. század elején született műfaj előtt. Némi meglepődéssel tapasztalhatjuk, hogy Verlaine a versek több mint egyharmadában használja az „álom” szót, mint például a *Holdfény* című költeményben, melyből Szabó Lőrinc fordításában idézünk: „a szép, s bús holdfény, csöndes zuhatag,/ melyben álom száll a madárra halkan”, vagy a *Naïv fiúk*-ban: „S leszállt az est, az ősz, sejtelmes esti óra: karunkon csüggték a szép hölgyek álmatag”[17].

Műveikben az említett XIX. századi írók és költők Watteau művészetét megidézve úgy vezetik be az „álom” fogalmát a gáláns ünnepségek szótárába, hogy nem magyarázzák meg. A fent idézett műveket elemző, XXI. századi kritikai irodalom is a romantikus írókhoz hasonlóan, mindenféle meghatározás nélkül használja a szót. Már említettük Rémy G. Saisselin, Michel Brix és Agnès Spiquel nevét, de Kirsten Dickhaut is ezen kritikusok táborába tartozik: szerinte „a gáláns ünnepségek fogalma tette lehetővé egy olyan társadalom virágzását, amely a természet és az ember egységéről álmódott”[18].

A XX. századi írók is az álommal és az álmodozással hozzák összefüggésbe Watteau művészetét. Elsőként egy francia példát mutatunk be a század elejéről: Marcel Proust gyermekkorától lenyűgözőnek találta a festő életművét. Verseket és esszéket szentelt a művésznek és életművének, és regényeiben is utal rájuk. Tanulmányunkban az *Eltűnt idő nyomában* (1927) című regényfolyamból idézünk, melyben az elbeszélő – miután elolvasta a Goncourt-fivérek egy írását – a szerelem illúziótól megfosztott voltáról, az álmokról és a *Hajóraszállás Küthéra szigetére* című képről elmélkedik:

A szerelmi ihlet után, ahogy jött, gyorsan el is múlik [...] valami becsebb és szertefoszlik, a gyengédség, a gyönyör, a megbánás körvonalait vesztő érzéseinek egész, elragadó palettája, a szenvedély egész kiindulása Kitéra szigetére, melynek gyönyörű igazságát minden árnyalatával szeretnénk lejegyezni az ébrenlét számára, de elmosódik, mint a túlságosan megfakult festmény, mely már nem restaurálható. Az Álom jóval többel, talán az Idővel üzőtt elképesztő játékával is lenyűgözött[19].

Proust ezáltal arra utal, hogy a szerelem olyan boldog, akár a zárandokok hajóraszállása Küthéra szigetére, de mint minden, amit a festmény ábrázol, a szerelem is csupán illuzorikus álom, mely ébredés után elillan és reménytelenséget hagy maga után. Helen O. Borowitz

irodalomtörténész a szerelmi álmot úgy értelmezi, mint egyfajta „szubjektív víziót, amelyet – mint Watteau művészetének visszatérő témáit – újra és újra megfest a művész”[20].

Végül két XX. századi magyar szerző, Gulácsy Lajos és Farkas Zoltán műveit vizsgáljuk meg, akiket éppúgy megérintett Watteau festészete, mint XIX. századi francia társaikat. Az előbbi festő volt, az utóbbi művészettörténész, de mindketten szépirodalmi igényű szövegekben fejezték ki a rokokó művész – és a művészetében felfedezett álmok – iránti csodálatukat. Gulácsy a korábban idézett írók által olyannyira kedvelt *Hajóraszállás Küthéra szigetére* című festményt méltatja *Álmok egy alvó tárlaton* (1909) című esszéjében. Az elbeszélő a következő szavakban tör ki a kép láttán: „Meghalok az örömtől, ne, ne ereszd le a függönyt, Bambo, hagyd látnom e képet. Menjek Watteau-val én is Cytherébe.”[21] Az esszé elbeszélője tehát – aki nem más, mint a néző – egy valóságos álommal találja magát szemben a tárlaton. Farkas Zoltán is ugyanerről a festményről ír: „[m]inden ízében elképzelt, valósága csak annyi, mint az álomnak”[22], később pedig a teljes Watteau-életműről: „[d]e még így is eljutunk Watteau vízióinak különös országába. Mintha az álmok országába költöztünk volna, amely mégis eleven étellel tele”[22]. Az összes idézett XIX. és XX. századi szerzőhöz hasonlóan Farkas is az álommal azonosítja Watteau műveit.

4. Mit jelent az „álom”?

Munkánkban megkíséreltük feltárni, hogyan változott a művészetről szóló szövegekben az „álom” fogalmának használata, és hogyan nyert pozitív jelentéstartalmat Watteau-val kapcsolatban a XVIII.-tól a XX. századig. Az „álom” XIX. századi megjelenésének legfőbb oka a melankólia-fogalom köré szerveződő romantikus szemléletben keresendő. A művészettörténész Christian Michel meglátása szerint ez a szemlélet Watteau-ból „fároszt (Baudelaire), költőt (Goncourt), szaturnuszi hőst csinált, olyan melankolikust, akit az irodalomban való megjelenése előtt elért az a spleen, melyet egy valódi művész ismérvének tartottak” [23]. A továbbiakban azonban nem a romantikus szemléletet, hanem azt a melankóliát fogjuk elemezni, amely az „álom” kapcsán az idézett szövegekben felmerül.

Az álom és a melankólia közti kapcsolat Watteau korában sem volt ismeretlen: a szótárak és enciklopédiák alapján – az „álom” korábban részletesebben bemutatott negyedik jelentésének értelmében – az a személy, aki melankolikus, egyben álmodozó is. Ha figyelembe vesszük Watteau – Jullienne leírása szerinti – nyugtalan és búskomor természetét, őt is méltán nevezhetnénk álmodozónak. Kortársai azonban mégsem használják ezt a fogalmat életrajzaikban. Így az sem meglepő, hogy az „álom” a melankolikus festő műveivel kapcsolatban sem merül fel, sőt „az egész XVIII. században, egészen a XIX. század elejéig úgy tűnt, mintha ez a melankólia csak a művészt jellemezné, anélkül, hogy a festményein megjelent volna”[24]. A következőkben ismét felidézzük a Watteau-ról író XIX. és XX. századi szerzőket, hogy megvizsgálhassuk, melyikük az, aki csak a festőt, és melyikük az, aki képeit is melankolikusnak találta.

Nerval, Gautier és Verlaine számára Watteau világa vidám, boldog, tökéletes, de ugyanakkor letűnt és halott világ. A melankólia az ő szövegeikben is jelen van, de a képekből áradó boldogság elvesztése jellemzi műveiket. Brix arra is felhívja a figyelmet, hogy Nerval és Gautier elkülöníti egymástól a képekről sugárzó örömet, a festő melankóliáját és a néző szomorúságát vagy nosztalgiáját[12]. Ebben az értelemben, ezen írók és költők számára az „álom” nosztalgiát, egy elérhetetlen világ iránti vágyakozást jelent, és az elbeszélő – aki egyben a néző is – az, aki a reménytelenségtől búskomorrá válik.

Ezzel szemben a Goncourt-fivérek, Proust és Farkas Watteau vásznain a festő búskomorságának és az ideális világ utáni vágyakozásának kifejeződését látják. Idéztük már a Goncourt-fivérek és Proust sorait, ahol a képeken látható szomorúságról és a tűnékeny

örömről írnak. Farkas a már többször is említett *Hajóraszállás Küthéra szigetére* című festményről így ír:

De ha tovább bontogatjuk a *Hajóraszállás* nagyszerű színeit, hullámzó vonalvezetését, kitűnő térérzékeltetését, gazdag lelki tartalmát, Eros választékos magasztalásának tartózkodó módját, mindebből mégis valami fátyolos szomorúság villan elénk, valami halálmegsejtés, akárcsak a nagybeteg Chopin szivárványos gyöngyszemekként lepergő futamaiból[22].

Farkast olvasva úgy érezhetjük, mintha a képen szereplő személyek már tudnák, hogy világuk hamarosan el fog tűnni – vagy azt, hogy valójában soha nem is létezett. Ez utóbbi esetben Farkasnál, Proust-nál és a Goncourt-fivérekénél a vágy-jelentés mellett úgy is értelmezhetjük az „álmot”, mint minőséget, ami szorosan összefonódik a képzelettel. Saisselin azzal támasztja alá ezt a gondolatot, hogy már a XVIII. században is olyan ideális világról álmodtak az emberek, mely csak a művészetben válhatott valóra[16].

A melankólia jelenléte Watteau festményein azonban nem egyértelmű, hiszen nem találjuk meg rajtuk a melankólia hagyományos attribútumait[25]. Biztosan kijelenthetünk azonban, hogy az 1830-as évektől a melankóliához szorosan kapcsolódó „álom” megjelenése olyan jelenség, amely nem csupán az esztétikai terminológia változására, hanem a művészetszemléletben bekövetkezett változásra is rávilágít. Wanlin meglátása szerint a XIX. századi írók romantizálják Watteau-t[24] és főleg az életművét, azért, hogy romantikus művészideált teremthessenek belőle, aki nyugtalan, nosztalgikus, és mindenekelőtt álmodozó.

5. Összegzés

Munkánkban annak eredtünk nyomába, hogyan változott a Jean-Antoine Watteau-ról szóló szövegek szókinccse. Láthattuk, hogy a XVIII. században az „álomnak” tulajdonított jelentések nem indokolták, hogy a festő kortárs életrajzírói használják ezt a fogalmat. Ezzel szemben a XIX. századtól – mely a romantika és a melankólia kora volt – az „álom” jellemzi Nerval, Gautier, a Goncourt-fivérek, Proust, Gulácsy és Farkas Watteau-ról írt, szépirodalmi igényű írásait. Az „álom” az alábbi új jelentésekkel gazdagodik a XIX. és XX. század során: nosztalgia, vágy és képzelet. Az „álom” megjelenése és jelentésváltozása azonban nem csupán terminológiai változást jelöl, hanem a művészetfelfogás módosulására is rávilágít.

Ezt a gondolatmenetet tovább folytatva érdemes volna megvizsgálni, hogy a különböző korok szerzői hogyan írnak más rokkó festőkről, mint ahogyan azt is, hogy a szövegeiben milyen értelemben jelennek meg a munkánkban vizsgált fogalmak. További kutatási irány lehetne a melankólia és az „álom” kapcsolatának elemzése a XIX. században, melyhez Balzac, Hugo és Baudelaire Watteau-ról szóló írásait is a forrásszövegek közé kellene emelni. Jelen munkánk célja azonban szerényebb volt: bemutattuk, hogyan vált a XIX. századtól fogva az „álom” elválaszthatatlanná Watteau – a boldogság és gyönyör festője – művészetétől.

Irodalomjegyzék

- [1] Dezallier d'Argenville, A.-J.: *Autre Abrégé de la vie d'Antoine Watteau*. In P. Rosenberg (szerk.), *Vies anciennes de Watteau*. Paris: Hermann. 1984. pp. 46-52.
- [2] Goncourt, E. et J. de: *Arts et artistes*. Paris: Hermann. 1997.
- [3] Lacombe, J.: *Dictionnaire portatif des beaux-arts, ou Abrégé de ce qui concerne l'architecture, la sculpture, la peinture, la gravure, la poésie et la musique*. Paris: Estienne & Fils, Jean-Th. Herissant. 1755.
- [4] C.-H. Watelet, P.-C. Lévesque (szerk.): *Encyclopédie méthodique. Beaux-arts, dédiés et présentés à monsieur Vidaud de la Tour, conseiller d'État, et directeur de la Librairie*. Paris: Panckoucke. 1788.
- [5] Furetière, A.: *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots français tant vieux que modernes, les termes des sciences et des arts*. La Haye – Rotterdam: Arnoud & Reinier Leers. 1702.

- [6] Richelet, P.: *Dictionnaire français, contenant généralement tous les mots tant vieux que nouveaux et plusieurs remarques sur la langue française*. Amsterdam: Jean Elzevir. 1706.
- [7] D. Diderot, J. le R. d'Alembert (szerk.): *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société des gens de lettres*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Fromann Verlag. 1966-1995.
- [8] Sund, J.: *Middleman: Antoine Watteau and "les Charmes de la Vie"*. The Art Bulletin, 91, 2009. 59-82.
- [9] Gersaint, E.-F.: *Abrégé de la vie d'Antoine Watteau*. In P. Rosenberg (szerk.), *Vies anciennes de Watteau*. Paris: Hermann. 1984. pp. 29-44.
- [10] Jullienne, J. de: *Abrégé de la vie d'Antoine Watteau, Peintre du Roy en son Académie Royale de Peinture et de Sculpture*. In P. Rosenberg (szerk.), *Vies anciennes de Watteau*. Paris: Hermann. 1984. pp. 11-17.
- [11] Diderot, D.: *Pensées détachées sur la peinture*. In E. M. Bukdahl, A. Lorenceau, G. May (szerk.), *Salons IV. Héros et martyrs..* Paris : Hermann. 1995.
- [12] Brix, M.: *Nerval et la réhabilitation de Watteau au XIXe siècle: De la bohème du Doyenné à Sylvie*. In C. Barbafieri, C. Rauseo (szerk.), *Watteau au confluent des arts* CD-ROM. Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes. 2009. pp. 251-262.
- [13] Nerval, G. de (1984) [1851]. *Voyage en Orient*. In J. Guillaume, C. Pichois (szerk.) *Œuvres complètes, Tome II*. Paris: Gallimard. 1984.
- [14] Spiquel, A.: *Les fêtes galantes entre Watteau et Verlaine*. In C. Barbafieri, C. Rauseo (szerk.), *Watteau au confluent des arts* CD-ROM. Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes. 2009. pp. 213-224.
- [15] Gautier, T.: *Watteau*. In *La Comédie de la Mort*. Paris: Desessart. 1838. pp. 121-122.
- [16] Saisselin, R. G.: *Rococo, a Dream of Happiness*. The Journal of Aesthetics and Art Criticism, 19, 1960. 145-152.
- [17] Verlaine, P.: *Holdfény. A naiv fiúk*. In Szerb A. (szerk.), *Száz vers*. Budapest: Magvető Kiadó. 2007. pp. 237-238.
- [18] Dickhaut, K.: *Watteau et les Cythères : de la suggestion du bonheur dans les arts*. In C. Barbafieri, C. Rauseo (szerk.), *Watteau au confluent des arts* CD-ROM. Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes. 2009. pp., 101-114.
- [19] Proust, M.: *Az eltűnt idő nyomában. A megtalált idő*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 2009.
- [20] Borowitz, H. O.: *The Impact of Art on French Literature: From Scudéry to Proust*. London: Associated University Presses, Inc. 1985.
- [21] Gulácsy, L.: *Álmok egy alvó tárlaton*. In *A virágünnep vége*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 1989. pp. 63-65.
- [22] Farkas, Z.: *Watteau*, Budapest : Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 1963.
- [23] Michel, C.: *Le « célèbre Watteau »*. Genève: Droz. 2008.
- [24] Wanlin, N.: *„Ils n'ont pas l'air de croire à leur bonheur”: Watteau, Verlaine et la théorie psychologique au XIXe siècle*. In C. Barbafieri, C. Rauseo (szerk.), *Watteau au confluent des arts* CD-ROM. Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes. 2009. pp., 225-240.
- [25] Bartha-Kovács, K.: *Watteau, artiste mélancolique et étranger à son temps?*. In M. Voždová (szerk.), *Romanica Olomoucensia, vol. 24 Supplementum*. Olomouc: Katedra Romanistiky, Filozofická Fakulta UP. 2012. pp. 17-27.

Lektorálta: Dr. habil. Kovács Katalin, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

AZ ÉN HATALMA A MŰFAJ FELETT – A MŰFAJ-KÉRDÉS VIZSGÁLATA AZ ÉN-KONSTRUKCIÓ SZEMSZÖGÉBŐL JÓZSEF ATTILA A DUNÁNÁL CÍMŰ MŰVÉBEN

Szabó Roland

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori
Iskola, PhD-hallgató, tanar.szabo@gmail.com*

Absztrakt

A 2015. november 22-én az ELTE Bölcsészettudományi Karán megrendezett Határidentitások az irodalomban című konferencián – ahol József Attila *A Dunánál* című költeményének értelmezési lehetőségeit az Én-pozícionáltság szempontjából közelítettem meg – egy rövid kitérő erejéig rámutattam arra is, hogy az eddigi, a költemény műfaji kereteit tárgyaló, meglehetősen széttartó értelmezések továbbgondolhatónak tűnnek abból a nézőpontból, ha nem a műfaji kritériumokat próbáljuk meg a szövegre alkalmazni, hanem a műben erősen megnyilatkozó Én és annak szerepeinek oldaláról közelítjük meg a poétikai konvenciókat.

A költemény kapcsán adódó műfajiság-kérdések a pindaroszi ódát tekintik kiindulópontnak. Az előadásomban röviden ismertetni kívánom József Attila neves kutatóinak álláspontjait. Ezen álláspontok közös kiindulópontja – a pindaroszi óda verstani kötöttségeit sem elhanyagolva – a műfaj által megkívánt poétikai keretek meglétének vagy hiányának a megállapítása. Egyes kutatói nézőpontok erősen kitartanak a költemény ódai határok közé való bezárása mellett, ugyanakkor más nézőpontok felfüggesztik az óda-kérdés problémáját, azon túllépve újabb műfaji kereteket keresve bizonyítják megalapozott álláspontjaikat. Összességében ezen kutatói viták kapcsán meghúzható közös nevező az alábbi kérdésben áll: József Attila *A Dunánál* című költeményének műfaja pindaroszi óda vagy átmenet a ciklus és a vers között?

A fentebb említett előadásomban arra az álláspontra jutottam, miszerint egy egész költeménnyel egy egész költeményként kell bánni.

Vajon mennyiben közelíthető meg a műfajkérdés vitája, ha nem a műfaji kereteket próbáljuk meg keresni a költeményben, hanem sokkal inkább a költeményt tematikus egészként szemlélve tesszük fel a – Mi a költemény műfaja? – kérdésünket. Azonosulva tehát azon értelmezők meglátásaival, akik az Én vizsgálata szemszögéből érkeznek meg a műfaj problémájához, ezen az úton indultam el én is.

A Határidentitások az irodalomban konferencián az Én önmeghatározásának kérdéseit vizsgáltam többféle nézőpontból: mint az idő-kérdés, az Én és világ kettőssége valamint azok viszonya, azonban a költemény műfajával kapcsolatos vizsgálataimra csak egy fejezetnyi – a fentiekben vázolt – terjedelmet tudtam szánni. Az Önök által megrendezett konferenciára szánt előadásomban ezt a műfajkérdést kívánom továbbgondolni.

Röviden be kívánom mutatni azt, hogy a költemény miért nem pindaroszi óda, és reagálni kívánok e téma kapcsán legkevésbé vitatható kutatói nézőpontra, miszerint József Attila *A Dunánál* című remekműve átmenet a vers és a versciklus között.

Az előadásomban érveket kívánok felsorakoztatni amellelt, hogy *A Dunánál* miért értelmezhető versciklus mellett versként is. A költeményre „organikus egészként” [3] tekintek, nem kívánom a részeit önmagukban vizsgálni, hanem egymáshoz való szoros viszonyukban. Ennek a vizsgálatnak pedig a legerősebb pontja az Én és annak pozíciói, mely Én a rész–egész, az Ős valamint a történeti és mitikus idő kérdéseinek viszonylatában is fölveti azt, miszerint végsősoron nem feltétlenül mellérendelt, hanem hierarchikus viszonyban rendeződő részekről is beszélhetünk.

Kulcsszavak: A Dunánál, Én, műfaj, versciklus, vers.

1. Bevezetés

Mi kapcsolja össze a műfajelméleti fejtegetéseket József Attila költeményével; mi célja lehet egy ilyen természetű vitának? Mint minden más tudományos vizsgálódásnak: előrébb jutni egy olyan konzekvens kérdésben, amelyet ha megválaszolunk, eredménye újabb adalékokkal szolgálhat nem csupán a József Attila-líra értelmezéséhez, hanem általában bővítheti a poétikatörténet kérdéseit is. Az életmű köré összpontosuló tudományos vizsgálódások – néhány nagy gondolati költemény kivételével – rendszerint nem vagy csupán érintőlegesen tesznek megállapításokat a műfaj-kérdés(ek) problémáját illetően. Nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy az említett esetben az irodalmi hagyomány által is erősített, megkérdőjelezhetetlen szálak kötik egymáshoz a művet a műfajjal.

A fenti bekezdésben megkezdett gondolatsor azonban nem zárható le a költemény kapcsán a műfajiságra tett megállapításokkal, vagy a különböző irányú megállapítások vitáira adott reflexiókkal. Nagyobb látószöveget nyitva arra is rávilágíthatunk, hogy ezen megállapításoknak és reflexióknak milyen további, elméletibb jellegű konzekvenciái lehetnek. Ez a látószög megnyitható, amint megengedjük magunknak azt az értelmezői nézőpontot, amely kívül esik a versvilág által megrajzolt kereteken, tehát elszakadunk attól a bűvkörtől, amit maga köré épít a költemény, ebbe beleértve a József Attila-recepció által a költő személye köré célirányosan kialakított kultuszt is.

A következőkben arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az Én-struktúra és -konstrukció szemszögéből a műfajiságra tett megállapítások köre nem szűkíthető le József Attila *A Dunánál* című költeményének befogadástörténetét bővítő újabb utalásokra, hanem a szubjektum-konstrukciók – műfajiság kérdésében általában is, több irányú poetológiai kérdést vethet föl.

Az antikvitas esztétikai, filozófiai és irodalomelméleti opuszai sorából számos olyan műalkotás vált ismert és gyakran alkalmazott értelmezési eszközzé, amely az irodalmi alkotásokba beírt műfajiság kérdésében irányadó. A költemények műfajiságával kapcsolatban a szubjektumot és a rá vonatkozó motivikus megállapításokat előtérbe helyező kutatások nem tesznek túl sok kijelentést a két irány összefüggésrendszerére. Ugyanakkor a módszertanok adaptivitása az elsősorban elméleti és leíró jellegű ún. posztmodern értelmezési struktúrák tekintetében is hajlékony; koherenciája előremutató.

A fentiek értelmében *A Dunánál* műfajisága körüli vita lezárása aligha lehet valós cél, sokkal inkább egy harmadik értelmezési diemenzió mentén – melynek során egy újabb, a költemény műfajára vonatkozó hipotézis állítható fel – a diszkussziót szélesebbre nyitva az Én-t helyezzük a műfaj-kérdés fölé.

2. Határidentitások és Én-értelemezés

A következőkben egy egész fejezetet szentelek a már említett Határidentitások konferencián megfogalmazott kérdéseim összegzésére. Meggyőződésem, hogy a műfaj-kérdés szempontjából az Én pozícióinak és a költeményen belüli módosulásainak jelentős szerepe lehet nem csupán a kései József Attila-életmű értelmezésében, hanem a műfajvizsgálat kérdésében is.

2.1 Az Én-képzés lehetőségei *A Dunánál* egyes egységeiben

A költemény I. egységében az Én a rakodópart alsó kövéről szemléli a Dunát. A folyam klasszikus archetípusként minden egyetemes és személyes történés hordozójaként jelenik meg. A szubjektum a tárgyhoz képest pozicionálja magát, aki ebben a végtelenített időfolyamban parányi és véges létezőként határozódik meg. Ugyanakkor az Én az úszó

dinnyehéj képébe vegyül, és ebben a minőségében jelentéktelen idő- és térbeli mozzanatként értelmeződik a végeláthatatlan körforgásban. Az „elsődleges Én”¹²⁸ külső nézőpontból helyezkedik bele az önmaga sorsát szemlélő „másodlagos Én”¹²⁹ helyzetébe, tehát a nagy folyam részeseként, elemeként szemléli önmagát. Az egység alanya tehát a Dunához képest határozza meg önmagát, ahol a folyam a megfajthatatlanság – *zavaros* –, a mindentudás – *bölcs* – és a végtelenség – *nagy* – ösképeként jelenik meg. Mindezen tulajdonságokkal oppozícióban az Én önmaga behatároltságának tudatában van. Az anya-kép előhívásával az alany szerepe megosztódni látszik, hiszen az emlékezés folyamata által egy múltbéli, gyermeki Én nézőpontját is fölveszi. A harmadik versszakról az eső – *eső módra hullt, / színtelenül, mi tarka volt a mult* – és a folyó – *Az idő árján úgy remegtek ők, / mint sírköves, dülöngő temetők*. – összekapcsolásával a Duna-kép a szubjektív emlékezés ösképévé minősül. Ez a metamorfózis teszi lehetővé az Én önmaga történetiségével való szembenézését.

A költemény II. egységében az Én a megszólalás jelenéhez érkezik meg, végteleníti az időegyenest – *száz ezer éve nézem* –, valamint grammatikai szempontból is jelen idejű igehasználatra vált – *nézem*. Az ő-s-kép beemléseével a beszélő tágítja az önmaghatározás körét, jelene az ősök által meghatározottá válik – *Látom, mit ők nem láttak / ... S ők látják azt, ... mit én nem látok*. A jelene immár nem az egyetemes, hanem a szubjektív, személyes múlt által válik meghatározottá az emlékezés által – *... övék a jelen. / Verset írunk – ők fogják ceruzámat [...]* *Enyém a mult / ... s én érzem őket s emlékezem*.

A III. egységben az Én kiemeli önmagát az idő teremtetten dimenzióból; személyiségét végtelenszer sokszorozza meg. Létezését a közvetlen, szubjektív múltból – *Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az* – a panteisztikus vízióban megkonstruálódó egyetemes múlt – *az őssejtig vagyok minden ős* – idődimenzió kívüli terébe terjeszti ki. Ugyanakkor az Én közösségének történelmi – *Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa* –, valamint nemzeti és etnikai tapasztalatát – *török, tatár, tót, román kavarg / e szívben* – is birtokba veszi. Az epilógusban közösséget vállal a múlt ellentéteivel, melyek a szemlélődés jelenében belső békévé módosulnak. Ez a tapasztalat mind a beszélő, mind pedig a megszólított közösség – *mai magyarok* – számára irányokat jelöl ki a jövőbe. Az allegóriává minősült Duna immár az egész, a teljesség jelölője: *A Dunának, mely mult, jelen s jövő, / egymást ölelik lágy hullámai*. Ez a teljességeszmény a korábban a szubjektív múltból képest megteremtett Én-képet egyetemes távlatokba bővíti – *A világ vagyok – minden, ami volt, van*.

2.2 Az Én-értelmezés lehetőségeinek összegzése

József Attila költeményében az Én-képzés két véglet közötti skálán konstruálódik meg: az emlékezés mint tudatos cselekvés és az idő-probléma mentén felvetődő lehetőségek által. A mű alanya lineárisan halad – az „ős” ponton időtlen dimenzióba lépő múltban – az emlékezés folyamában egyre tágabb dimenziók felé. Ezzel párhuzamosan táguló koncentrikus körként halad az önmeghatározás kérdésében is [1], melynek csak két pontjáról van biztos tudomásunk: a „dinnyehéj” a kezdet, és a „világ” mint végpont. Mindkét minőség szerepét felveszi: hiszen ugyanaz az Én a töredék, a parányi, a térben és időben jelentéktelen, de behatárolható; és ugyanaz az Én a tér- és időbeli korlátokból kilépő, a mindenséggel, a világgal azonosuló, immár metafizikai entitás is. Tehát egészen bizonyosan megállapítható, hogy a költeményben egy Én konstruálódik meg, aki a konkrét tárgyi valóságban történő önmeghatározástól a panteisztikus vízióig terjeszti ki önmagát.

¹²⁸ Elsődleges Én-nek nevezem a vers alaphelyzetében megjelenő, a rakodópart alsó kövéről a Dunát szemlélő Ént, aki külső helyzetben van.

¹²⁹ Másodlagos Én-nek nevezem a vers alaphelyzetében megjelenő, a rakodópart alsó kövéről a dinnyehéjt szemlélő Én-t, aki önmagát szemléli már, amennyiben a dinnyehéjt a szubjektum metaforikus képének tekinthetjük.

3. Az ódáról

Szükségesnek tartom az óda műfaji kérdéseinek legáltalánosabb összegzését adni, mely megállapítások szándéka a későbbiek során egyértelművé válik.

Az óda az antikvitás irodalmának talán legnagyobb hatású öröksége. A hagyományteremtés és -követés az irodalom alapvető jellemzője, olyan folyamat, mely mindig sajátossá és egyedivé alakítja a költészetet. Ebben a folyamatban kitüntetett szerephez jut(ott) az óda műfaja, hiszen a gondolati-intellektuális közlés-szándéka mellett egyszerre jelen van benne az egyetemes érvényű fölismerés igénye is. Ugyanakkor az óda műfajától aligha vitatható el, hogy az évezredek során a műfajon végbement változások/változtatások ellenére, még a legmodernebb kontextusban is hűen meg tudta őrizni alapvető retorikai és stiláris kereteit.

A triadikus szerkezetű ódaköltészet legmélyebb gyökerei Pindaroszhoz kötődnek, aki a Kr. e. 5-6. század fordulóján alkotta a közösségi alkalmakkor előadott győzelmi énekeit.

4. A Dunánál körül kialakult műfajvitáról

A következőkben a Határidentitások konferencia-kötetbe beküldött *Az identitás-kérdés konstrukciója József Attila A Dunánál című költeményében* című tanulmányom egy fejezetét ismertetem változtatások nélkül.

A vita alapvetően annak a kérdésnek az eldöntése körül alakult ki, hogy József Attila költeményének műfaja pindaroszi óda (vers) avagy versciklus. Nem célszerű részletekbe menően bemutatni a problémát, csupán a két szerző legfontosabb megállapításaira rávilágítani.

Németh G. Béla a szöveget nem egy ugyanazon témát egyenrangú és mellérendelt módon variáló versek sorának, vagyis nem versciklusnak, hanem annál szervesebb egységet képező struktúrának tekinti. Megállapítja, hogy a mű a pindaroszi ódahagyomány klasszikus hármas szerkezetére épül, vagyis az I. egység a strófa, tehát a tárgyhoz való odafordulás, a II. egység antistrófa-ként működik, tehát felfogáskinyilvánítás a tárgyról, végezetül a III. egység az epodosz, vagyis a tárgyból következő magatartáskövetelmény megfogalmazása [2].

Tverdota György vizsgálatai szerint a mű átmenetet képez a ciklus és a vers között. Ezt a vezérmegállapítást tanulmányában arra alapozza, hogy a szövegről nem mondható el, hogy szerkezetében folyamatos ívet írna le a kezdet és a vég között, mint egy vers. Továbbá utal arra, hogy a mű ciklus-jellegét erősíti a három rész mellérendelt, egymással variálható laza szemantikai szerkezete: a részek önállóan, külön-külön is megállják a helyüket. Formai összemérhetetlenségre alapozva megállapítja, hogy a II. egység nem lehet antistrófa, hiszen az antistrófa nem más, mint olyan versszak, amelyet a versszerkezetben egy azonos ritmikájú és sorterjedelmű versszak előz meg.¹³⁰ Tverdota György konklúziója szerint a szöveg hármas felépítésében nem játszik szerepet az antikvitástól örökölt antistrofikus szerkezet, tehát a költemény nem a pindaroszi óda hagyományának továbbörökítése. Megállapítja azt is, hogy a költemény a múlthoz való viszony verse, táguló koncentrikus körökben, de külön-külön is tökéletes kört írnak le az egységek, így nem vers, hanem átmenet a versciklus és az önálló vers között [1].

¹³⁰ Az I. egység hatsoros, míg a II. csak négysoros. A III. egység esetében pedig nyolcsorosokról van szó.

5. Dilemmák és konklúziók

5.1 Módszertani dilemmák

Tverdota György 2003-ban megjelentett *Testet öltött érv. Az értekező József Attila* című tanulmányában az életmű summázása kapcsán megállapította, hogy *a költő mindig organikus műegészben gondolkodott* [3]. József Attila e poétikai sajátosságára tett megállapítással fölösleges lenne vitatkozni. Bókay Antal hasonló nézőpontból indul ki, amikor József Attilát *nagyon tudatos költőnek* nevezi, és amellet érvel, hogy *költői felnövése már a modernség későbbi szakaszának módszerét követi* [4].

A műfaj-kérdés vizsgálatát illetően azonban ellentmondást fedezhetünk föl, hiszen Tverdota György – a noha korábbi, 2000-ben publikált *A Dunánál ciklusszerkezetéről* című tanulmányában – a költemény ciklusszerkezetének koncepcióját igen meggyőző és nehezen vitatható módon éppen arra alapozza, hogy az egyes egységeket külön-külön is értelmezi [1]. Újabb dilemmaként fővethető a műhöz való olvasói és értelmezői-kutatói viszonyulás kettősége is. Ennek értelmében mint olvasók, megengedhetjük magunknak azt a szabadságot, hogy a mű egységeit elkülönítve olvassuk, vagy akár függetleníthetjük is őket egymástól. Ugyanez a szabadság fönnáll, amikor a költeményből egy-egy esemény kapcsán idézünk. Az értelmező-kutató előtt is két út látszik követhetőnek: egységenként válik a mű az értelmezés tárgyává avagy szerves egészként. Ebben az esetben az értelmezések szükségszerűen elválnak egymástól akár az Én-szerepeket, akár a műfaj-kérdést vizsgáljuk. Az első esetében a művet azért is szemlélhetjük egységeiben, mivel végsősoron az értelmező is olvasói nézőpontot képvisel; a második esetben az értelmező-kutatói szándékot fölébe helyezzük az olvasói szándékunk, és műegészként tekintünk az egyetlen cím alá rendezett egyetlen műre.

5.2 Konklúziók a műfajvitához

Az Én kérdéséhez kapcsolódó értelmezésemben megállapítottam, hogy a szubjektum két véglet között konstruálódik meg: a dinnyehéj, mint rész és a világ mint a teljesség attribútumai között. Úgy is megfogalmazható, hogy az Én kezdet és vég között meglehetősen divergens módon halad előre az önteremtés mezsgyéjén. A szubjektum parányi, időben és térben behatárolható, jelentéktelennek tetsző entitás minőségéből a tér- és időbeli korlátok kereteiből kilépő, a világmindenséggel azonosuló metafizikai létezés felé halad. Tehát *A Dunánál* az Én identitás-kérdésének verse is.

Megállapítható az is, hogy a költemény nem a klasszikus pindaroszi óda áthagyományozódása, ezt nem csupán a verstani és műfaji konvenciók felől jelenthetjük ki, hanem a retorikus struktúra meglétének vizsgálata felől is, hiszen nem követi a pindaroszi óda klasszikus retorikai kötöttségeit sem.

Visszaulva a 3. fejezetben tárgyalt általános ódai konvenciókra: amennyiben egy tágabb nézőpontból tekintünk az óda műfajára, abban az esetben József Attila költeményében is kimutatható a gondolati-intellektuális közlés szándékoltsága, mégpedig a bergsoni időmodell megidézésében [5]; valamint alátámaszthatónak tűnik az egyetemes érvényű fölismerés igénye is, hiszen az Én saját jelenének létjogosultságát mind a szubjektív mind pedig az egyetemes emberiség-múlt meghatározó voltaához köti.

A költemény egyetlen műegész-, tehát vers-jellegét erősíteni látszanak a következők: a költemény szerkezetileg az önmeghatározás kérdésében egy folyamatos ívet ír; az Én egy rögzített pozícióból tekint mindvégig önmaga – a Duna-motívum által előhívott – végletes szerepeire, ez a tény pedig az egyes részek hierarchikus viszonyban való rendeződését látszik alátámasztani.

Amennyiben a költeményt szerves egységként szemléljük, minden bizonnyal Tverdota György állításai a helytállóak, miszerint József Attila remekműve átmenet a vers és a versciklus között [3]. E megállapítás kapcsán az „átmenet” kifejezésre érdemes a hangsúlyt helyezni, hiszen magában hordozza azt a dilemmát, amelyet elsősorban a befogadó olvasói szokásai generálnak.

6. Összegzés

Az eddigi, a költemény műfaji kereteit tárgyaló, meglehetősen széttartó álláspontok továbbgondolhatónak tűnnek, ha nem a készen vett műfaji kritériumokat próbáljuk meg a szövegre alkalmazni, hanem a műben erősen megnyilatkozó Én és annak szerepeinek oldaláról közelítjük meg a műfaji és poétikai konvenciókat.

József Attila *A Dunánál* című költeménye kapcsán újra és újra fölmerülő műfaji vita kapcsán állástfoglalni nem érdemtelen dolog, hiszen a vizsgálódások során fölmerülő kérdések – akár a hagyomány és modernség kapcsolatára, akár pusztán a műfaji jellemzők meglétére reflektálnak is – előrébb mozdíthatják nem csupán ennek a rendhagyó életműnek az értelmezését, hanem általában a klasszikus műfaji keretek modern kori adaptációjáról kialakított koncepcióinkat is.

Irodalomjegyzék

- [1] TVERDOTA György, *A Dunánál ciklusszerkezetéről*, Irodalomismeret, 2000. 2-3. sz. 79-84.
- [2] NÉMETH G. Béla, *A klasszikus óda megújításának mesterpéldája* = N. G. B., *7 kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982.
- [3] TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái*, in Tverdota György – Veres András (szerk.), *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*, Bp., Balassi, 2003, 195-213.
- [4] BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, Bp., Gondolat, 2004, 31-54.
- [5] TVERDOTA György, *József Attila, 1936 május*, Kortárs, 1994. 7. sz. 78-86.

Lektorálta: Jaskóné Dr. Gácsi Mária, adjunktus, Eszterházy Károly Egyetem Comenius Kar

ÉN – IDENTITÁS – ÁLOM

DSUANG DSZI ÁLMA KELET ÉS NYUGAT HATÁRVIDÉKÉN

Váradi Ábel

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató, abel.varadi@gmail.com

Absztrakt

A haiku mint jellegzetesen keleti műfaj hazai recepciójának kutatása [56] során fordult érdeklődésem Szabó Lőrinc életművének keleti aspektusai felé, részben magának a „keletinek” a megjelenésére, részben pedig azokra a poétikai megoldásokra koncentrálva, amelyek egyáltalán lehetővé tették ennek a tematikának a színre kerülését a nyugati líra horizontján. Szabó Lőrinc életművének ilyen szempontú vizsgálatához jelentős segítséget nyújtottak A Tan Kapuja Buddhista Főiskolán végzett tanulmányaim, valamint a buddhista meditációs praxisban szerzett több éves gyakorlati tapasztalataim.

Folytatva a tavalyi konferencián megkezdett témát, amely a keleti tematika kapcsán elsősorban az éntelenség reprezentációjának nyelvi megalapozásaként értelmezte Szabó Lőrinc néhány korábbi kötetében megjelent versét (elsősorban az 1925-ben megjelent *Fény, fény, fény* című kötetben megjelent *Óda a genovai kikötőhöz* című verset), jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a *Dsuang Dszi álma* című vers kapcsán mutassam be annak a kulturális horizont-elkülönböztetésnek a jelentőségét, amely alapvetően befolyásolja a vers értelmezési lehetőségeit. A tanulmányban ehhez elsősorban az álom diskurzusalapító nyugati koncepcióit (Freud, Nietzsche, Schopenhauer) hasonlítom össze az álomjoga jellegzetesen buddhista, a vers forrásszövegének tágabb kontextusát biztosító tanításával. Ennek az összehasonlításnak a fényében – úgy vélem – láthatóvá válik majd, hogy a keleti tematika olvasási lehetőségei valahol a kulturális közvetítés sémája és a későmodern poétika kérdezhorizontjában felmerülő értelmezési lehetőségek között valóban tud új olvasási lehetőségeket kínálni, amelyek gyümölcsözőek lehetnek a líra mint műnem meghatározására tett kísérletek vonatkozásában is.

Az életmű keleti aspektusaival a szakirodalom már a kezdetektől foglalkozott, a saját kérdésfeltevési irányainak megfelelően faggatva a corpus ezen elemeit (Simon Zoltán, Rába György, Kabdebó Lóránt, Buda Attila, Csibra Zsuzsanna, Markó István, Kulcsár-Szabó Zoltán). A recepció mára nagyjából feldolgozta Szabó Lőrinc keleti témájú verseinek feltárható filológiai kapcsolatait. Olyan továbbgondolásra indító felvetések is megtalálhatóak a szakirodalomban, mint Kabdebó Lóránt a keleti tematikát a nyugati filozófia, természettudomány és poétika kontextusába ágyazó tanulmánya, vagy éppen Kulcsár-Szabó Zoltán monográfiája, amely az idegen el-, vagy átsajátítása kapcsán is tett irányadó megjegyzéseket a témában.

Hipotézisem szerint az idegen hermeneutikai szempontból kézenfekvő értelmezési szituációja mellett Szabó Lőrinc keleti versei részben olyan területeket is újraértelmezhetnek keleti aspektusból, amelyek a korabeli pszichoanalitikus és filozófiai diskurzus számára kiemelt vizsgálódási területet jelentettek, mint amilyen az álom. Ilyen értelemben a lírát egy olyan médiumként tüntetve fel Kelet és Nyugat határvidékén, amely képes új módon színre vinni a kortárs tudományos diskurzus témáit, így nem csupán közvetítő funkciót látva el, hanem bele is szólva annak lényegi menetébe.

Kulcsszavak: Szabó Lőrinc, Dsuang Dszi álma, kelet, poétika, buddhizmus

„Az élet és az álmok: egyugyanannak a könyvnek lapjai. Az összefüggő olvasást hívják úgy, hogy valóságos élet. Amikor azonban a mindenkor olvasóidő (a nappal) véget ér; és a pihenés ideje következik el, gyakran lapozgatunk még szórakozottan, s minden rend és összefüggés nélkül felitünk egy-egy lapot itt meg ott: gyakran már olvasottat, gyakran még ismeretlent, ám mindig ugyanabban a könyvben.”
Arthur Schopenhauer [21: 5.§.]

1. A „kelet” olvasási lehetőségei

A Szabó Lőrinc recepció kelettel kapcsolatos olvasási stratégiáit áttekintve két olyan alapvető irány különböztethető meg, amelyek meghatározzák az olvasás/értelmezés lehetőségeit. Az egyik irány a keleti tematika megjelenését az életműben olyan módon vizsgálta, amely nem vette figyelembe azt az alapvető hermeneutikai axiómát, amely minden tudás kapcsán felveti annak – történetiségéből eredő – megelőzöttségét, valamint sokszor nem volt tekintettel arra a nyelvi fordulatra sem, amelyet az irodalomtudomány éppen a keleti tematika megjelenését megelőző időszakban helyezett el [elsősorban: 55, 48, 35]. Ebből következően a kelet, illetve a különböző keleti eredettel felruházott filozófiák és tanítások úgy jelennének meg Szabó Lőrinc verseiben, mint nem-történeti entitások, amelyeket különböző – életrajzhoz köthető – motivációk mentén lehetne kizárólag értelmezni. Ezek a kérdésirányok arra irányultak, hogy mi is az, ami a kelettel megjelenik a szövegekben, minek a „másika” maga a vers, és nem arra kérdeztek rá, hogy miért éppen a lírai szövegek képesek – ha egyáltalán – olyan üzenetek közvetítésére, amelyek a kelettel együtt adódtak.

A másik – hermeneutikailag megalapozott – olvasási stratégia olyan módon értelmezte Szabó Lőrinc líráját, hogy az kapcsolatokat létesítsen a romantikából örökölt, önmagára visszareflektált szubjektumfogalom avantgarde-dal kezdődő [41, 42], későmodern fordulata során nyelvileg felszámolódoó identitás nyugati eseményével is. Kabdebó Lóránt korábbi olvasatában a keleti tematika Szabó Lőrinc költészetében egyfajta esetlegességet jelentett, még abban az esetben is, amikor az buddhista tanítások példázatain alapult [13: 210-211.], később pedig – a 20. századi természettudomány kérdéses horizontját is mozgósítva – egyfajta személyiségválságból (amelyet talán éppen a *Te meg a világ* kötet kapcsán a lírai én többszólamúsága enged szóhoz jutni) való menekülés lehetőségeként értelmezte a „szépség egy lemondó és kontemplatív szemléletét”, amelyet a keleti tanítások szolgáltatnának, és amellyel Szabó Lőrinc lírája a „nyugati gondolkodás hézagait kitöltve” kivezetődne a modern líra egy tragikus hagyományából [39, 12: 307., 11: 122.].

Kulcsár-Szabó Zoltán 2010-es monográfiája [14] az idegenség problematika felől közelít a korpusz ezen elemeihez, és – hivatkozva a *Különbéke* című kötetet megelőzően megjelent keleti versekre és érdeklődésre – az itt megjelenő tematikus kapcsolódásokat nem tartja elégségesnek annak bizonyítására, hogy ezek a versek mintegy a keleti „filozófia” felől lennének olvashatóak [43: 137-138]. A kérdés iránya így a kelet mint funkció felé terelődik, elterelve a figyelmet azon kulturális és időbeni távolság feldolgozásának lehetőségéről, és egyáltalán szükségességéről, amelyre a korábban említett recepció forráskutatása mindenestre látszólag irányult. Szabó Lőrinc keleti érdeklődése és az azok kapcsán született versek így – Saiddal szólva – az orientalizmus álcájába bújt, „kulturális praxisokhoz kapcsolódó”, „bonyolult bölcséleti rendszerekbe ágyazott” szövegek költészetté tételeként lepleződnek le [43: 139.]. Ez az olvasásmód – sajátos módon – visszaírja a lírába annak képességét, hogy szakrális tartalmak médiuma legyen – ami a líra eredetéről folyó diskurzus egyik közhelye is – azonban a Szabó Lőrinc *Vers és valóságban*, éppen az itt olvasott *Dsuang Dszi álma* című vers [24: 408–409.] kapcsán leírt kommentárjainak ellentmondani látszik, mivel ott egyfajta „mondanivalóról” van szó, amelynek közvetítése lenne az a feladat, amelyre ezek a szövegek vállalkoznának [25: 46.]. Sajátságos módon azonban egy ilyen közvetíthető tartalom meglétét éppen a keleti tanítások sajátos negatív, illetve éppen a jelentés rögzíthetetlenségére utaló terminológiája (mint például az „ellobbanás”-ként fordítható *nirvána* [37], vagy a

megvilágosodott megnevezésére használatos *tathatā* terminus, amelyet „olyanság”-nak szokás fordítani [1: 266.] már azok eredeténél aláássa, ahogy arra Heidegger híres párbeszéde is utalni látszik [9]. A recepció emellett – a költő könyvtárának feldolgozás kapcsán is [50, 51] – egyöntetűen állítja, hogy Szabó Lőrinc jól ismerte forrásait, valamint azt is, hogy ezek a versek sokszor magyar nyelven elsőként szóltatták meg ezeket a keleti figurákat (a Szabó Lőrinc könyvtárában is megtalálható Csuang Ce válogatás is csak 1944-ben jelent meg Magyarországon, szintén az érthetlenség falán való „rést ütés” metaforikus szándékával [3, 2: 7-11.]). Mindemellett ez a líraelméleti olvasat a keleti gondolatokkal való „azonosulás” és „rekonstrukció” szándékának lehetőségét megvonni látszik, ami talán úgy is olvasható, hogy Szabó Lőrinc egyrészt idegenként hagyta meg az általa feldolgozott szövegeket, amelyeket így – másrésztől – már eleve nem is rekonstruálhatott. Kérdés, hogy mindezek fényében a recepció ezen iránya képes lehet-e arra, hogy észrevegye azokat a cserefolyamatokat, amelyek ma kétségkívül zajlanak, és amelyek Szabó Lőrinc keleti verseit – nem kifejezetten irodalmi ismeretek birtokában – egyfajta előtörténetként értelmezhetik újra a maguk számára. Ilyen cserefolyamat intézményi alapjaként létezik – Európában egyedülálló módon – a hazai felsőoktatás rendszerébe illeszkedve az A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, de – elsősorban a pszichológia vonalán – számos módszertani „újítás” is több ezer éves buddhista szövegeken alapul, mint például a közismert *mindfulness* [26, 31, 32, 4, akár a kereszténység ilyen irányú értelmezéséig: 33] elsősorban a *Satipaṭṭhāna Sutta* szövegén [16]. Emellett a buddhista meditáció elméleti-, illetve különböző eszközökkel mérhető eredményeit is egyre több cikk és tanulmány dolgozza fel [28, 29, 52], sőt, a kortárs medialisálméletek vonalán is megfigyelhető egy „keleti nyitás”, amely éppen a jelentés-, és jelenléthatások eltérő megjelenési módjai miatt tartja gyümölcsözőnek a kelettel való foglalkozást [8, 17]. Mindezek mellett úgy gondolom, hogy az orientalizmus stratégiájának olvasata sokkal inkább olyan szöveghelyeken áll meg, amelyek például az „örök semmi” mentén tesznek mindent értelmetlenné/olvashatatlaná, hiszen a nihilizmust – amely a nyugati buddhizmusértelmezés egyik közhelye – és az eternalizmust maga a buddhizmus egyaránt téves nézetként ítéli el.

A nem-lírai szövegek mediális átfordítása költészetté, ilyen módon pedig az érzékekre való hatás kiváltásának szándéka [43: 140.] felveti a kérdést, hogy miért éppen a líra tűnt annak a médiumnak, amely közelebb hozhatja ezeket a szövegeket a nyugati befogadókhoz. Érdekes ebből a szempontból, hogy a verseket a költészet áruhájába bűjt keletként elméletileg megalapozottan olvasó Kulcsár-Szabó Zoltán is olyan képességet tulajdonít a lírának, amely nem pusztán a keleti dilemmák megértésére, hanem azok feloldására is képesnek mutatják a *Dsuang Dszi álma* híres két sorát: „és most már azt hiszem, hogy nincs igazság, / már azt, hogy minden kép és költemény,” ami talán közvetlenül kapcsolható a zen buddhizmusban működő koan hagyomány értelmetlenségkultuszához [10].

A *Különbéke* kötetben megjelenő harmadik szólamot (ez esetben a vers végén leírt „én”.t) – amely a *Te meg a világban* már kiforrott dialogicitáshoz adódott hozzá – a recepció legújabb iránya a keleti versek kapcsán is az eredeti szövegekből hiányzó példázatosság lehetőségét biztosító perspektíva megalapozásaként olvassa (szemben a más mitikus versekben működő szerepvers konvencióival) [43: 141-142.], de talán felvethető egy olyan értelmezés is – a jakobsoni poétikai funkció önreferencialitásának megjelenéseként való értelmezés mellett – amely szerint a harmadik szólam tette képessé ezt a lírát arra, hogy ne csupán reflektálatlan közvetítőként mondja tovább az eredeti „mondanivalót” [25: 48.], hanem mintegy a lírai én harmadik szólamával tüntesse fel megérthetőként az idegent, amely így már nem tudja teljesen megvonni magát az olvasótól. Így a *Dsuang Dszi álma* című vers végén olvasható „én”, mint az ideális nyugati olvasó önmegértése válna értelmezhetővé, mint arra Kulcsár-Szabó Zoltán is utal: „a taoista dilemmát (a dolgok relativitásának kontemplatív felfogása vezet el a dolgok „azonosságában” rejlő természeti törvényszerűséghez) reflexív módon a „költészet” fogalma segítségével oldja fel” [43: 142.].

Az „önmagáról lemondó tudat külvilággal való egyesülését” Kulcsár-Szabó Zoltán az orientalizáló stratégia megnyilvánulásaként leplezi le, arra hivatkozva, hogy az a *Különbéke* más verseiben és a későbbi kötetekben nagyon hasonlóan, de a költői képzelet teljesítményeként kerül feldolgozásra a nem keleti témájú versekben is. A „semmi gyönyöréhez” és a „tudat örökké újjászülető végtelenségéhez” így ugyanaz a költői út vezetne, amely mentén leleplezhető a Kelet álruhájába bújt költészet [43: 146.], de talán elgondolható egy olyan „tartalom” artikulációs kísérlete is, amelyet csak egy olyan műfaj képes hordozni nyugaton, amely mentesnek mutatja magát a referencia és a narratíva kényszerétől. Ilyen módon a kelet nem pusztán egy eszköz lenne, amely egy orientalizáló kliséen keresztül teremt hivatkozási alapot a versek számára, hanem – versben megjelenve – saját „eredeti” költészet mivoltát tenné kézzelfoghatóbbá, a lírát önmaga médiumaként tematizálva, hiszen a keleti diskurzus – bizonyos aspektusaiban (zen buddhizmus, koan) – éppen azt a képességet nem tulajdonítja a szövegnek a szakrális tartalmak közvetítése kapcsán, amelyre a nyugati diskurzus mindenekelőtt épített, nevezetesen azt, hogy a nyelv alkalmas médiuma lehet ilyen jellegű „üzeneteknek”. Sajátosan félreolvasva Kulcsár-Szabó Zoltán sorait: „az idegenség megjelenítésének vagy feldolgozásának aporiáit vagy akadályait Szabó Lőrinc alapvetően a „költészet” önreflexív fogalmában dolgozta fel” [43: 150.]

Tanulmányom célja, hogy a recepció eddigi eredményeihez csatlakozva a *Dsuang Dszi Álma* című vers címében szereplő - a szakirodalom által már részben feldolgozott jelentésű [35: 125.] – név mellett a látszólag evidens értelmű álom szót is olyan kontextusba helyezzem, amely nem feltétlenül tartja fenn a keleti tematika értelmezése során a nyugati elváráshorizont diszkurzív elsőbbségét, árnyalva ezzel a vers értelmezési lehetőségeit. Emellett arra is igyekszem rákérdezni, hogy a líra elgondolható-e olyan médiumként, amely bizonyos szempontból ideális megjelenítője lenne a keleti, szakrálisnak tekintett tartalmaknak, ha nem is a költői intenció oldaláról feltéve ezt a kérdést [vö.: 18: 100].

2. Az álom a nyugati diskurzusokban

2.1 Dsuang Dszi az analízisben

Amennyiben olyan korabeli álomértelmezést keres az olvasó a *Dsuang Dszi álma* című vers számára, amely úm. az idővel együtt adódik, akkor aligha talál diskurzusteremtőbb szöveget, mint Sigmund Freud *Álomfejtés* című munkája [7], amely abban az évben jelent meg magyar nyelven, amelyben Szabó Lőrinc írta a *Dsuang Dszi álma* című verset (1935-ben). Freud, magát természettudományos alapokra helyező elméletében az álmok a tudattalanba elfojtott infantilis vágyak tudatelőttesen keresztül történő megnyilvánulásaiként értelmeződnek, egy olyan automatizált folyamat eredményeként, amelyre tudatos és akaratlagos befolyása nincs és nem is lehet az álmodónak, pusztán az analitikus kezelés eredményeként generálhat változásokat a „műszerben”, ahogy Freud a tudatot nevezi.

A vers – álomként határozva meg önmagát – az értelmezés számára ajánlani látszik a freudi álomfejtést, mint megfelelő keretet, akár a *Dsuang Dszi* figura, akár a vers utolsó sorában feltűnő „én” álmát szeretnénk értelmezni. A párbeszédes forma, amelyben az első (elbeszélő) lírai én folytat értelmező diskurzust *Dsuang Dszi*vel, vagy maga a vers (mint egy másik én álma) tehát egyfajta álomfejtésként is elgondolható lenne, amennyiben az az álom tartalmára vonatkozna: mit jelent a napon táncoló lepke vagy *Dsuang Dszi* mint önidentitás, vagy az én szempontjából mit jelent maga a vers mint álom.

Amennyiben az olvasó Freud elmélete mentén végzi az álomfejtést, akkor az első kérdésre nem tud választ adni (hacsak nem tekintjük a lepkét vadállatnak, amely egy az álmodó számára félelmetes entitást szimbolizálna, esetleg éppen az apát [7: 288.]), hiszen a freudi álomfejtés jellegzetesen olyan értelmezői pozíciót vesz fel, amely az eltolás tényéből kiindulva valami egészen más jelentést tulajdonítana *Dsuang Dszi* álmának, például azt, hogy

Dsuang Dszi nem más, mint a szerző, vagy verset záró „én” neurózisának lehasított „én”-je. Ehhez képest mind a vers szövegét záró „én”, mind a szövegben megszólaló Dsuang Dszi más irányba indul: az álmodó elbizonytalanodik álom és valóság elhatárolhatóságában, amely egy ördögi kört hoz létre, hiszen az álmodó tudat az elalvás és felébredés után mindig újra el tud bizonytalanodni. Erre utal Szabó Lőrinc a *Vers és valóság*ban használt gyertya és tükör példával [25: 45.], a lezárhatatlanságra, vagy ahogy a versből kimaradt tanulság fogalmaz: „így változik minden”, kezdőpont és végpont nélkül. Az elbizonytalanodás/változás beleolvasható a lírai én szólamába is, aki egyrészt szintén álom (az első „én” a versben, aki Dsuang Dszivel beszélget), másrészt ennek az énnak az álmodója is („mindhármunkat én”). Emellett az első „én” 2000 évnél magasabb életkora („kétezer évig töprengtem azóta”) az emberi élet időperspektívái szempontjából aligha elgondolható, így az is megkockáztatható, hogy talán ő maga a kihagyott tanulság, maga az álmodott álmodó, aki egyben a folyamatos változás buddhista tanításának színre vivőjeként is értelmezhetővé válik, a második „én” pedig mint a tanítás nyugati olvasója és egyben lírai realizálója foglalná mindezt álomba, kétségbe vonva a kilépés lehetőségét (ti. hogy a verset álmodó második én a versen kívül ne álmodna). Mert a vers tartalmi része ráíródva annak tropológiai látszatára (nevezetesen a záró én stabilnak tűnő pozíciójára), éppen azt sejteti, hogy a vers egyrészt mint álom, másrészt mint az én álmodója értelmezhető.

A freudi álomfejtés kontextusában ez az elbizonytalanodás, illetve az ehhez kapcsolódó tudatfunkció az a cenzúra (a későbbi felettes én), amely a tudattalanból feljövő infantilis vágy nappali tudat számára megengedhetetlen jelenlétére figyelmeztetve, de annak álom, tehát nem valós jellegére felhívva a figyelmet tenné folytathatóvá az álmot, mondván: ez csak álom, aludj tovább [7: 341.]. Mivel azonban Dsuang Dszi és talán a versben megszólaló én problémája éppen az állandó felébredés és elbizonytalanodás, ezért valószínűbbnek tűnik, hogy a vers inkább az álom és valóság, illetve az álmodó és az ébrenléti tudat miben- és hogyan létrejöttére kérdez rá, amely már nem értelmezhető a freudi álomfejtés keretében, hacsak nem azzal az alig védhető eljárással intézzük ezt el, amivel Freud könyve a tudatos álmodás jelenségét, amikor azt mint a tudatos álomra (az álom irányítására) való – az elmélet szerint szükségképpen tudattalan és infantilis – vágy eredményeként integrálja elméletébe [7: 397-398.].

Mindezek mellett persze felvethető a versben Dsuang Dszivel beszélgető „én”, illetve a verset záró „én” (a párbeszédese részekben szintén „én”-ként megszólaló Dsuang Dszitől eltekintve: „a lepke álmodik engemet?”) freudi alapon való felosztása is, amihez azonban a vers kevés támpontot ad. Ebben az összefüggésben az álmodó én mint tudatos én szembesülne álmában elfojtott vágyával, hogy Dsuang Dszivel az álomról beszélgessen, amelynek történetét egyébként olvasta is (talán éppen előző nap), tehát másodlagos álomforrásként maga Freud is elfogadná [7: 122-139]. Mindazonáltal ez az olvasat felvetheti az „occidentalizmus” vádját, hiszen Freudnál az álomban semmilyen jelen idejű gondolati tevékenység nem folytatható, sőt, éppen a versben megfogalmazott állítások bizonytalanodnának el, hiszen Freud szerint az álomban gyakran azokat a következtetéseket használjuk fel megkérdőjelezhetetlen érvénnyel, amelyek esetében ellenvetésektől tartunk [7: 316.]. Ez pedig a *Dsuang Dszi álma* című vers kapcsán talán így hangozhatna: ki vagyok én, álom vagy valóság.

Mint azonban arra Szabó Lőrinc is utal egy 1937-es interjúban, a pszichológia mint tudomány ekkoriban tért vesztett érdeklődésében [49: 4.], ezért érdemes az álomról szóló nyugati diskurzus más beszédmódjait is szóhoz juttatni.

2.2 Művészálmom és/vagy filozófusálmom

Freud *Álmofejtése* mellett a nyugati filozófia diskurzusában az álmom két olyan szövegben is jelentős szerepet tölt be, amelyek Szabó Lőrinc könyvtárában is megtalálhatóak voltak, és amelyek talán közelebb engedik az olvasót az álmom keleti elgondolásához: Friedrich Nietzsche *A tragédia születése, avagy görögség és pesszimizmus* [15] című korai tanulmányában, valamint Arthur Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* [21] című, a keleti „filozófiát” a nyugati diskurzusban megalapozó munkájában.

A *Tragédia születése* az álmodást és a – közvélekedéssel ellentétben a buddhizmus nem minden ága által elutasított [5] – mámort az apollóni és a dionüszoszi fiziológiai megfelelőinek tekinti [15: 28.], ilyen módon pedig a látszat világához kapcsolja az álmodást, amelyet azonban nem utasít el nem-valóságosként, hanem éppen azt tételezi, hogy az ébrenléti tapasztalásnak is van egy alapvető látszatszerűsége, amelynek felismerése a filozófikus ember képessége lenne, a művészi tapasztalat pedig így lesz „egy álomkép hasonlat formájában” [15: 36.]. Ennek kapcsán nála is előkerül az álomjoga gyakorlatában használt kijelentés, amelyet a vers olvasataként is értelmezhetőnek tartok: „Ahogy mármost a filozófus a létezés valóságához, a művészet iránt fogékony ember ugyanúgy viszonyul az áloméhoz: pontosan és örömet figyel rá: mert az álmom képeivel értelmezi az életet, az álomeseményekkel készül fel az életre. S korántsem csupán a kellemes és jóleső képek tárulnak fel előtte ilyen beszédes érthetőséggel: a komoly, a zavaros, a szomorú, a sötét képek is, a hirtelen akadályok, a véletlen ingerkedései, a szorongó aggodalmak, egyszóval elvonul előtte az élet egész „isteni színjátéka”, az Infernóval együtt, nemcsak árnyjáték módján – mert hiszen az álmodó benne él a jelenetekben, és azok szenvedő részese –, ám ugyanakkor mégis a látszat illékony érzetével; és talán akadnak néhányan, akik, mint én, emlékeznek rá, hogy az álmom veszedelmei és rémségei közepette időnként bátorítóan és eredményesen bíztatták magukat: „Hisz ez csak álmom! (kiemelés tőlem, V.Á.) Szeretném tovább álmodni!”” [15: 29-30.].

Mint arra Nietzsche szövege is hivatkozik ugyanitt, az álomra vonatkozó gondolatok egyik forrása Schopenhauerhez utalja vissza az olvasót, nem véletlenül. *A világ mint akarat és képzet*ben az álmom több helyen is előfordul, részben mint a filozófiája számára adódó kézenfekvő – és egyben a *Dsuang Dszi álma* forrásszövegéhez hasonlóan keleti eredetű – metaforája [21: 3.§.], másrészt az ébrenléti és az álombeli tapasztalat megkülönböztethetősége kapcsán [21: 5.§.], harmadrészt pedig a *princípium individuationis* meghaladásának egyfajta természetes funkciójaként értelmezve azt [21: 54.§.]. A *Dsuang Dszi álma* olvasása szempontjából az álmom schopenhaueri elgondolása ezek szerint több vonatkozásban is releváns kapcsolódási pontot létesít. A versben „lefordított” és színre vitt keleti tanítás után a nyugati diskurzusban nyomozva, az olvasó éppen oda tér – részben – vissza, ahonnan a jelentős keleti gyűjtemény részeként [49: 7.] a Szabó Lőrinc által feldolgozott német nyelvű anyag is érkezett [3], keletre. Ahogy Schopenhauer írja: „...az indiaiak ősi bölcsessége így szól: „a maja, a megtévesztés fátyla borítja a halandók szemét, hogy ekképp olyan világot lássanak, melyről sem azt nem lehet mondani, hogy van, sem azt, hogy nincs: mert az álomhoz hasonlatos, és hasonlatos a napragyogáshoz a homokon, amit messziről víznek vél a vándor, vagy az odavetett kötélhez, melyet kígyónak néz”. (Ezek a hasonlatok a *Védák*-ban és a *Puránák*-ban számtalan helyen ismétlődnek.) Amit azonban mindezek céloznának, és amiről beszélnek, nem más, mint amit mi is tárgyalunk épp: a világ mint képzet, az ok elvének alávétve.” [21: 3.§.] Másrészt ennek továbbgondolása során az álmom és az ébrenlét (Schopenhauernél az élet) közti alapvető különbség megkérdőjelezése az, ami a vers nyersanyagának keleti kontextusában is központi kérdésként merül fel. A megkülönböztetés lehetőségeit vizsgálva *A világ mint akarat és képzet* egyrészt nem tartja elégségesnek Kant érvelését, amely szerint az okság törvényének érvényesülése különböztetné meg a kettőt [21: 5.§.], és amennyiben az ok fogalmát tágabb értelemben

vesszük, akkor ezt aligha kérdőjelezhetjük meg, ahogyan bizonyos értelemben Freud, vagy a keleti álomjoga karma fogalma [54] sem teszi ezt. Schopenhauer egyedül a felébredés empirikus tényét tekinti annak, ami lehetővé teszi az álom és az ébrenléti tapasztalást elkülönítését, amely pedig a buddhizmus kontextusában is kiemelt jelentőségű metaforaként olvasható, hiszen ott még az ébrenlétből is fel lehet ébredni [34: 30.].

Végül a *princípium individuationis* meghaladásának lehetősége felől olvasva a verset, amely itt a retorikailag is szétíródó én-ként olvasná a sorokat, elgondolhatóvá válik egy olyan értelmezési lehetőség, amely az álomban nem pusztán egy értelmezésre szoruló adottságot látna, hanem egy olyan lehetőséget, amelyben az éntelenség, mint a buddhizmus, vagy még inkább buddhizmusok – Schopenhauer által is „fordított” – központi tantétele [44, 45] válna egyfajta – természetének megfelelően – stabilizálhatatlan nyelvi jelentéssé, mint arra az *Óda a genovai kikötőhöz* című vers kapcsán már utaltam [53]. Schopenhauer szavaival: „A megismerésnek ez a felszabadulása mindebből ugyanoly fokig s ugyanoly teljességgel kiemel bennünket, mint az alvás és az álom: boldogság és boldogtalanság eltűnt: nem vagyunk individuumok többé, feledve mindez, vagyunk már csupán a megismerés tiszta szubjektumai: egyetlen világszemként vagyunk ott csak, ami minden megismerő lényből pillant, de csak az emberben válhat merőben függetlenné az akarat szolgálatától, ami által az individualitás minden különbsége olyannyira eltűnik, hogy már mindegy is, a néző szem egy hatalmas királyé-e vagy egy meggyötört koldusé. Mert se boldogságot, se keservet nem viszünk át ama határon.” [21: 38.§.]

3. Álomok álma - az álom egy keleti diskurzusban

Amennyiben a nyugati diskurzus leegyszerűsítő értelmezései – mint például a buddhizmust annak egyik ágával azonosító, a lemondásra fókuszáló értelmezés – mellett az olvasó hajlandó olyan tágabb kontextusban értelmezni a versben megjelenő álmot és álmodót, amelyet a vers témája mindenestre indokolhatóvá tesz, akkor az álom esetében is érdemes talán annak legárnyaltabb diskurzusát szóhoz juttatni, különös tekintettel arra, hogy Szabó Lőrinc az egész *Különbéke* kötetre vonatkozóan említett egyfajta buddhista hatást Schmidt József korabeli kötetére hivatkozva [49: 5.]. A különböző, elsősorban tibeti buddhista hagyományokban jól ismert álomjoga [30, 22, 34] olyan koherens rendszerként kínál alternatív, és egyben idegen lehetőséget az álom funkciójának, illetve miben- és hogyan létének elgondolására, amely – véleményem szerint – egy ehhez a területhez magát odarendelő vers értelmezése során sem lehet indifferens. Talán a legjelentősebb különbségként adódik, hogy az álom tartalma és jelentése – szemben a freudi elmélettel – itt korántsem rendelkezik alapvetően meghatározó jelentőséggel [34: 19.], mint ahogy a vers is az álmodó, és így az álom mibenlétére kérdez rá: „Dsuang Dszi álmodta-e a lepkét / vagy a lepke álmodik engemet? –”

Az álomjoga célját jól érzékelteti maga a gyakorlat, ezért nem tűnik feleslegesnek azt röviden áttekinteni a nyugaton is jól ismert, az ősi tanításokat akár számítógépes metaforák segítségével is bemutató [34: 112] Tenzin Wangyal Rinpoce *Az álom és az alvás tibeti jogája* című könyve alapján [34]. Maga az álomjoga praxisa négy nappali és négy éjszakai gyakorlatból áll, amelyek közül a vers értelmezése szempontjából az első és a második nappali gyakorlat releváns elsősorban. A négy nappali gyakorlat közül az első a *karmikus lenyomatok megváltoztatása*, melynek lényege, hogy az ébrenléti észlelés során minden tapasztalattal – még a saját testünkkel – kapcsolatban tudatosítsuk annak álom mivoltát, akár ki is mondvá: „Ez egy álom.” Mint azt a gyakorlat elnevezése is sejteti, célja azoknak a tudati automatizmusoknak a mérséklése, amelyek egyébként a karmikus/tudatalatti folyamatok ereje révén irányítják az emberi tapasztalást [34: 81-83]. A második gyakorlat a tárgyra adott érzelmi reakciókra is kiterjeszti az elsőben használt kulcsmondatot, így tovább mérsékelve a tudat karmikus reakciókban kimerülő működését [34: 84-85]. Ez utóbbi gyakorlat a freudi

elmélet kapcsán játékba hozhatja az elfojtás fogalmát, hiszen az érzelmek, amelyek közé a vágyak is tartoznak a buddhizmusban, itt jelennek meg, azonban – mivel nem csupán ezekre terjed ki, hanem minden érzelmi reakcióra – aligha lehet ezt a metódust elfojtásként értelmezni, különös tekintettel arra, hogy éppen az automatikus működést igyekszik egyfajta tudati szabadság irányába oldani, amely automatikus működés az elfojtást is magában foglalja. A nappali gyakorlat harmadik része az elalvás előtti, a nappal átéltekre mint álmokra való visszaemlékezést, illetve a tudatos álomra való törekvés megfogalmazását foglalja magában, míg a negyedik a felébredés utáni feladatokat: az álomra való visszaemlékezést, az esetleges tudatos álom megtörténtének rögzítését, végül az első gyakorlat folytatását az új nap folyamán [34: 85–87]. A nappali gyakorlatok mellett létezik négy éjszakai gyakorlat, amelyek összetett vizualizációs, légző és testhelyzetre irányuló részfeladatokból épülnek fel, amelyeket két óránként felébredve kell végezni [34: 94–109.] Amennyiben a gyakorlónak sikerül tudatos álmot átélnie, akkor az *Anyatantra* tanítása szerint tizenegy átalakítást hajthat végre az álombéli tapasztalás anyagán: a méret, a mennyiség, a minőség, a sebesség, etc. vonatkozásában [34: 113–116], kifejlesztve ezzel egyfajta tudati rugalmasságot, amely már nem kötődik a külvilág szilárdnak és a tapasztalótól függetlennek hitt létezőihez, és amely az álomjoga tulajdonképpeni célja: „A hajlékonyság kifejlesztése fontosabb, mint az álombéli részletek...” [34: 116]. Bár ezen gyakorlatok részletesebb ismertetése nem lehet tanulmányom célja, azt hiszem belátható, hogy maga az álmokat generáló tudatalattihoz/tárháztudathoz való érdemi hozzáférés lehetősége az álmodó részéről, a maga kontextusában jóval tágabb lehetőségeket biztosít tudat számára, mint azt a nyugati, elsősorban külső rátekintésben vizsgálódó freudi diskurzus megengedné, ezzel alapvetően kontextusba helyezve a vers olvasásának tétjeit is.

Az álom az álomjoga kontextusában úgy tűnik fel mint a tudat tapasztalati világot – nappal is – generáló, elsősorban képalkotó működésének variációja, amelynek a vers ilyen módon mediális transzformációja lenne, mint minden álomra való visszaemlékezésben megvalósuló narratív elbeszélés. Bár a tudat freudi és a jogácsára buddhista rendszerében [38, 27: 5–30.] mutat bizonyos strukturális hasonlóságokat: a tudat mint egyrészről érzékszerv, amely Freud rendszerében a lelki minőségek és maguk az érzékszervek érzékelésére szolgáló érzékszerv [7: 426]), ami a jogácsárában szintén az érzékszervi tudatosságokhoz kapcsolódik; másrészről egyfajta nem-tudatos tárolóként kerül leírásra, amely a freudi elméletben megfelelne a tudattalannak (amelyből a vágyak erednek), a jogácsára rendszerében pedig a tárháztudatnak [20, 54], amely a karmikus magok tárolójaként a karmikus álmok generálója, hasonlóan a tudattalan álomgeneráló funkciójához Freudnál. A különbség abban rejlik, hogy az automatizált, nem-tudatos működés Freudnál az egyetlen, amely elképzelhető, míg a buddhista rendszer a tárháztudat tudatos kiürítése mentén biztosít lehetőséget az automatizált/karmikus működés tudatosítására, és ilyen módon való megszüntetésére, elérve ezzel a bön és nyingma hagyományból ismert dzogcsen tanítások „célját”, a nem-kettős *rigpa* tudatosságát [34: 169–172.]. Tanulságos módon Freud karma definícióként is olvasható feltételezése „az öröm- és kinfelszabadulások önműködően szabályozzák a megszállási folyamatokat” [7: 399.], mellett magukat a tudattalan vágyakat kiírthatatlannak tartja.

Amennyiben az álomjoga és a freudi álomelmélet álomtípusai kerülnek összevetésre az eredet vonatkozásában, akkor az látható, hogy míg Freud egyedül a tudattalانبól, tudatelőtesből és a külvilágból érkező vágyakat ismeri el eredetként, addig ez nagyjából megfelel az álomjogában a karmikus álmok egyik típusának (amelyek a három alapvető méreghez kapcsolódnak: vágy/ragaszkodás, gyűlölet/ellenszenv, nem-tudás [34: 56.]). Az álomjoga ezen automatikusan felkelő álmok álomként történő felismerésével („Ez egy álom.”) tételezi a tudatos álom lehetőségét, amely kilépést biztosítana a karmikus álmoknak való kiszolgáltatottság állapotából, irányítva az álmokat, valamint a tisztafény álmokat, amelyek már közelítenek a tudat valódi természetében való időzésként megfogalmazódó felébredéshez

[34: 55-58.]. Amennyiben Freud vágyteljesülés fogalmát kibővítjük a tudatos vágyak irányába, amelyek – megfelelő intenzitás esetén – képesek lennének a tudattalanban is megjelenni, akkor talán a freudi elmélet keretében is elgondolható lenne a felébredés egy buddhista esetében, amire az is utalni látszik, hogy az álomjoga praxisában az ilyen elalvás előtti kívánságok, elsősorban a tudatos álom vonatkozásában kiemelt jelentőségűek [34: 85–86.]. Mindenesetre az álom tartalma mindenképpen valóságos mind a freudi, mind a schopenhaueri, nietzschei és buddhista rendszerben, hiszen a tudat nappali és éjszakai működése ugyanazon folyamatokra támaszkodik, vagyis a tudat egyfajta mélyrétegét viszi színre valamilyen módon, még akkor is, ha ennek felismerését csak az álomjoga tartja lehetségesnek [34: 81.], hasonlóan a verset záró „én”-hez.

Ez a lehetőségekre irányuló szemlélet az, amely az álom kapcsán is jellemzi a buddhista tantra diskurzusát: az álomban tanítást lehet kapni a tanítótól, amely aztán a kulturális praxisba is beépülhet [34: 64-69.], így nem utasítható el nem-valósként, hiszen amennyire az nem-valós, annyira az ébrenléti tapasztalat világa sem az, így a két tanítási hely között lényegi különbség nincs. Ezzel szemben a nyugati diskurzusban az álom nem képes tartósan kibújni az illúzió, a nem-valós jelleg vádjá alól, míg a keletiben ez az álmodóra is kiterjedve – bizonyos szempontból – értelmetlenné teszi magát a valósra és az illúzió tapasztalati világára vonatkozó megkülönböztetést.

Az eddigiek fényében talán elfogadható az az értelmezési lehetőség, amely szerint a versben megszólaló, és saját álmaként is artikulálódó én – eltekintve most az éntelenség buddhista tanításának konzekvenciáitól – körkörösén viszi színre a külsőnek és bensőnek tételezett tapasztalati világra vonatkozó, az álomjogában javasolt ébrenléti tapasztalásra értett szöveges praxist: „Ez egy álom.” Érdekes párhuzam a freudi elmélettel, hogy ott ennek a mondatnak, bár egészen eltérőnek látszó automatizmus a kiváltója (amely egyben a nappali tudatosság koherenciájáért is felelős tudatműködés), a hatásban mégis párhuzamot mutat: „Mit jelent például az a nem is ritka kritika az álomban, hogy „hiszen ez csak álom”? Ez az álom valódi kritikája, *ébren is elmondhatnók (kiemelés tőlem, V.Á.)*. Nemegyszer csupán az ébredés előfutára; még gyakrabban kínos érzés előzi meg, amely a megállapítás után, hogy hiszen ez csak álom, lecsillapul. (...) Az a célja, hogy csökkentse az éppen átélt élmény jelentőségét, hogy lehetővé tegye a továbbiak elviselését.” [7: 341.]; míg az ébrenléti álomjoga vonatkozásában: „Ha egy tapasztalásra „csupán, mint álomra” tekintünk, az kevésbé lesz „valóságos” számunkra. Elveszíti erejét fölöttünk, azt az erőt, amit egyébként is mi kölcsönöztünk neki. Így többé nem tud minket összezavarni és negatív érzelmi állapotokba kergetni. Ehelyett minden tapasztalást nagyobb nyugalommal és világossággal fogadunk, sőt, nagyobb megbecsüléssel is.” [34: 82.] Így látható, hogy – jóllehet jelentősen eltérő rendszerekben – egyszerre képes a vers „Ez egy álom.” olvasata hasonló funkciót betölteni. A keleti álom és tudatkoncepcióban rejlő változtatás lehetősége – szemben a freudi rendszerrel – talán elegendő ahhoz, hogy belássuk: felül lehetne vizsgálni a kizárólag az akaratról való lemondás, a pesszimizmus és nihilizmus fogalmi hálójában értelmezett buddhizmuskép jogosultságát a recepcióban.

A tanulmány célja természetesen nem a vers olvasási potenciáljának kibontakozásához különböző mértékben hozzájáruló freudi, nietzschei és schopenhaueri álomkoncepciók, valamint a buddhista álomjoga értékelő összehasonlítása volt, pusztán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogyha egy szó, amely egy vers önmeghatározásaként működve az olvasói tapasztalat számára is hozzáférhető tudati működésre irányítja a figyelmet, akkor nem kerülhető meg annak a kérdése, hogy az adott szó már eleve ismert jelentései, vagy esetleg maga a vers által adott jelentés-összefüggései vezérlik, vezérelhetik-e az értelmezés műveleteit.

4. Befejezés - Álomlíra?

A keleti kultúra termékei, más kultúrákhoz hasonlóan, értelmezésre/fordításra szorulnak, amelynek egyik lehetséges módját éppen Szabó Lőrinc keleti verseiben ismerhetjük fel, ahol a nyugati olvasó egyben szövegen belüli értelmezővé is válva létesít valós kapcsolatokat egy korábban teljesen idegen kultúra termékével, a keleti álmogondolatot a nyugati versálomba fordítva. Az ennek értelmezése során az álom különböző ontológia státuszát képviselő, a vers értelmezéséhez különböző mértékben kiaknázható szövegek megidézésével nem irodalmon kívüli szempontok érvényesítésére törekedtem, sokkal inkább arra, hogy bizonyos keleti tanítások kontextusában felvessem, hogy azok szükségképpen líraként, annak – Gadameri értelemben vett – „mondottságában” [36] tudnak csak autentikusnak tűnő módon megjelenni a Nyugat értelmezési terében, ahogy arra Szabó Lőrinc is utal a *Vers és valóság* kiadatlan versekhez fűzött kommentárjában: „Jól megjegyeztem Móricz Zsigmond egyik mondását: „Az én világom álmovilág”. Mivel pedig a vers sokkal „költöttebb” a prózánál, mennyivel inkább álmovilág az én világom, és lett egyre inkább az életem mostani idejére: szárnyaljon, száguldjon hát a fantázia.” [25: 277.]

A kérdés, amelyet most tudunk csak feltenni: megengedhető-e, hogy a kelet értelmezőként is megjelenjen, fenomenológiai értelemben szóhoz jusson a keleti témájú verseket övező nyugati diskurzusban, vagy meg kell maradnia idegennek, akire szükség mutatkozik önmagunk meghatározásának folyamatosan ismétlődő kényszerében. Úgy hiszem, hogy amennyiben igen, akkor a líra a nyelv olyan eminens megjelenéseként lesz elgondolható, amely valamilyen módon a nyelv reprezentáció előtti teljességét képviselné.

Mint arra a bevezetőbe utaltam, a recepcióban már felmerült természetesen annak az igénye, hogy a keleti tematikájú verseket a keleti tanítások (hindu, taoista, buddhista) felől értelmezzék, és születtek is ilyen – filológiaiilag is gazdag - értelmezések [35, 47, 48]. Ezekhez, valamint a Szabó Lőrinc líranyelvét kortárs elméleti horizontban olvasó Kulcsár-Szabó Zoltán olvasataihoz egyszerre kapcsolódva jelen tanulmány arra tett kísérletet, hogy tágabb kontextusba ágyazza ezt az olvasásmódot, és ezzel olyan poétikai megoldásként olvassa a *Dsuang Dszi álma* című verset, amely nem csupán „lefordít” egy keleti tanítást nyugati lírára, hanem egyben végrehajtja magának a tanításnak az önmagába visszaforduló önmegértését, így prezentálva a líra azon mediális specifikumát, amely képessé teszi őt arra, hogy felmutassa önnön textuális és mediális sajátosságait, ahogy arra Szabó Lőrinc is utalni látszik *Vers és valóság* idevonatkozó részén: „Ez valami ismeretelméleti költemény; maga a tiszta poézis...” [25: 45.], amelynek értelmezéséhez valami újat tehet hozzá, ha azt nem valaminek közvetítéseként, vagy kihasználásaként, hanem egy ősi tanítás lírai realizációjaként olvassuk, egy olyan kultúra határvidékén, amely a mantra [46] révén a nyelv nyugaton már ismeretlen, de a lírához hasonlóan jelöltre és jelölőre nehezen osztható megnyilvánulását is képes elgondolni és alkalmazni mindennapi rutinjában. Az ezzel való szembesülés talán képessé teheti a nyugati olvasót arra, hogy – akár vele is megtörténő – lírai performatívumként, megvalósulásában olvassa a vers utolsó versszakát:

*és most már azt hiszem, hogy nincs igazság,
már azt, hogy minden kép és költemény,
azt, hogy Dsuang Dszi álmodja a lepkét,
a lepke őt és mindhármunkat én.*

Irodalomjegyzék

Könyvek:

1. *Buddhista Lexikon* (é.n.). Szakszerkesztő: Dr. Hetényi Ernő. Trivium Kiadó, Budapest.
2. *Csuang Ce bölcsessége* (1944). Ford.: Brelich Angelo. Budapest, ABC Könyvkiadó. Reprint kiadása: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1994. Szabó Lőrinc könyvtárában: [2070]
3. [CSUANG-CSOU] *Das Wahre Buch vom südlichen Blütenland*. (Aus dem chinesischen verdeutscht, erläutert von Richard Wilhelm.) Jena, 1920, Eugen Diederichs. 105 p., illetve a későbbi magyar fordítás: [2069] [CSUANG-CSOU] *Csuang Ce bölcsessége*. (Összeáll., kommentárral ellátta, bev.: Brelich Angelo.) Bp., 1944, ABC Könyvkiadó. 136 [4] p. [forrás: HIV 6, 74.]
4. Culadasa (Yates, J., Ph.D.), Immergut, M., Ph.D., Graves, J. (2015): *The Mind Illuminated. A Complete Meditation Guide Integrating Buddhist Wisdom and Brain Science*. Dharma Treasure Press. Pearce.
5. Dowman, K. (2002): *Az Isteni Örült. Drukpa Künli magasztos élete és dalai*. Bódhiszattva Kiadó, hn.
6. *Encyclopedia of Buddhism* (2004). Macmillan Reference, USA.
7. Freud, S. (1985): *Álomfejtés*. Ford.: Hollós István. Helikon Kiadó, Budapest.
8. Gumbrecht, H. U. (2010): *A jelenlét előállítása: Amit a jelentés nem közvetít*. Ford.: Palkó Gábor. Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány, Budapest.
9. Heidegger, M. (1991): *Útban a nyelvhez. Egy japán és egy kérdező párbeszédéből*. Ford.: Tillmann J. A. Helikon Kiadó, Budapest.
10. Heine, S. (2002): *Opening a Mountain: Koans of the Zen Masters*. Oxford University Press, USA.
11. Kabdebó, L. (2015): „Nyílik a lélek”. *Kettős látás a huszadik századi lírában. Szabó Lőrinc rejtékútjai*. Ráció Kiadó, Budapest.
12. Kabdebó, L. (2011): *Mesék a költőről. Szabó Lőrinc tanulmányok*. Ráció Kiadó, Budapest.
13. Kabdebó, L. (1974): *Útkeresés és különbség*. Szépirodalmi, Budapest.
14. Kulcsár-Szabó, Z. (2010): *Tükörszínháza agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Ráció Kiadó, Budapest.
15. Nietzsche, F. (2003): *A tragédia születése, avagy görögség és pesszimizmus*. Ford.: Kertész Imre, Magvető Kiadó, Budapest. Szabó Lőrinc könyvtárában: [3374] NIETZSCHE, [Friedrich] Frigyes A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus. (Ford., bev.: Fülep Lajos.) Bp., 1910, Franklin. 261 p. /Filozófiai írók tára, 23./ [A sorozatot Alexander Bernát és Bánóczi József szerkesztette. / A kötetben több helyen bejegyzések olvashatók.
16. Nyanaponika Thera (1994): *A buddhista meditáció szíve. A Satipatthāna Sutta szövege és kommentárjai*. Orient Press, Budapest.
17. Pfeiffer, K. L. (2005): *A mediális és az imaginárius: Egy kultúrantropológiai médiaelmélet dimenziói*. Ford.: Kerekes Amália. Magyar Műhely – Ráció Kiadó, Budapest.
18. Rába, Gy. (1972): *Szabó Lőrinc*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
19. Schmidt, J. (1925): *Ázsia világossága: Buddha élete, tana, egyháza*. Athenaeum, Budapest. Szabó Lőrinc könyvtárában: [1213] SCHMIDT József Ázsia világossága. Buddha élete, tana és egyháza. Bp., [1924], Athenaeum. 288 p. /Élet és tudomány/ [forrás: HIV]
20. Schmithausen, L. (1987): *Ālayavijñāna. On the Origin and the Early Development of a Central Concept of Yogācāra Philosophy. Part I*. The International Institute for Buddhist Studies, Tokyo.
21. Schopenhauer, A. (1991): *A világ mint akarat és képzet*. Ford.: Tandori Ágnes és Tandori Dezső. Európa Könyvkiadó, Budapest. Szabó Lőrinc könyvtárában: [3747] SCHOPENHAUER, Arthur Die Welt als Wille und Vorstellung. (1–2. Bd.) 1. Vier Bücher, nebst einem Anhang, der die Kritik der Kantischen Philosophie enthält. 2. Welcher die

- Ergänzungen zu den vier Büchern des ersten Bandes enthält. (3. Aufl.) Halle/Saale, [o. J.], Otto Hendel, XXVI, [2], 446, 134; IV, 667 p. III.
22. Sumegi, A. (2008): *Dreamworlds of Shamanism and Tibetan Buddhism. The Third Place*. State University of New York Press, Albany.
 23. Szabó, L. (1991): *Buddha tenyerén – A költő keleti témájú versei*. Helikon Kiadó, Budapest.
 24. Szabó, L. (2003): *Összes versei I*. Osiris Kiadó, Budapest.
 25. Szabó, L. (2001): *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megfigyelések*. Osiris, Budapest.
 26. Szondy, M. (2012): *Megélni a pillanatot: mindfulness, a tudatos jelenlét pszichológiája*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
 27. Tenigl-Takács, L. (1997): *A jógácsára filozófiája*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. Budapest.
 28. Wallace, B.A. (ed.) (é.n.): *Buddhism and Science. Breaking New Ground*. Columbia University Press, New York.
 29. Wallace, B.A., Hodel, B. (2007): *Contemplative Science: Where Buddhism and Neuroscience Converge*. Columbia University Press, New York.
 30. Wallace, B.A. (2012): *Dreaming Yourself Awake. Lucid Dreaming and Tibetan Dream Yoga for Insight and Transformation*. Shambhala Publications Inc., Boston.
 31. Wallace, B.A. (2012): *Meditations of a Buddhist Sceptic. A Manifesto for the Mind Sciences and Contemplative Practice*. Columbia University Press, New York.
 32. Wallace, B.A. (2011): *Minding Closely. The Four Applications of Mindfulness*. Snow Lion Publications, Ithaca, New York.
 33. Wallace, B.A. (2009): *Mind in the Balance. Meditation in Science, Buddhism, and Christianity*. Columbia University Press, New York.
 34. Wangyal, T. R. (2008): *Az álom és az alvás tibeti jógája*. Ford.: Jakab Katalin. Bioenergetic Kiadó, Budapest, 2008. Angol nyelven: uő.: *The Tibetan Yogas of Dream and Sleep*. Snow Lion Publications, Ithaca, New York 1998.

Könyvfejezetek:

35. Csibra, Zs. (2006): *Szabó Lőrinc és a kínai költők*. In uő, Tenyérnyi selymen végtelen tér: Kínai költők magyar fordításokban (pp. 117–136). Argumentum Kiadó, Budapest.
36. Gadamer, H-G. (1994): *A szó igazságáról*. In. uő, A szép aktualitása (pp. 111–141). T-TWINS Kiadó, Budapest.
37. Gómez, L. O. (2004): *Nirvana*. In, Robert E. Buswell (szerk.) *Encyclopedia of Buddhism* (pp. 600–605). Macmillan Reference, USA.
38. Hamar, I. (1997): *A „Csak-tudat” buddhista iskola tantételei*. In Fehér Judit (Szerk.), *Tibeti buddhista filozófia* (pp. 59–75). Orientalisztikai Munkaközösség – Balassi Kiadó, Budapest.
39. Kabdebó, L. (2003): *A nyugati gondolkodás „hézagai” a poétikában*. In Bednaries Gábor, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő (szerk.), *Identitás és kulturális idegenség* (pp. 122–171). Osiris Kiadó, Budapest. kül. 139–157.
40. Kulcsár Szabó, E. (2003): *A különbözőség megértése, avagy olvashatóak-e az irodalom kulturális kódjai?*. In Bednaries Gábor, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő (szerk.), *Identitás és kulturális idegenség* (pp. 31–55). Osiris Kiadó, Budapest.
41. Kulcsár Szabó, E. (2004): *A líra kinetográfiája és az „én” kívülhelyezése. A mozgás „írhatóságának” avantgarde és későmodern technikái*. In uő, *Szöveg – Medialitás – Filológia, Költészettörténet és kulturalitás a modernségben* (pp. 196–209). Akadémiai Kiadó, Budapest.
42. Kulcsár Szabó E. (2004): *Az elidegenített nyelv „beszéde”. Az avantgarde hagyomány kérdéséhez*. In uő. *Szöveg – Medialitás – Filológia, Költészettörténet és kulturalitás a modernségben* (pp. 179–195). Akadémiai Kiadó, Budapest.
43. Kulcsár-Szabó, Z. (2010): *Utazás, gyerek, Kelet: Kulturális idegenség Szabó Lőrincnél*. In uő, *Tükörszínhátéka agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében* (pp. 105–153). Ráció Kiadó, Budapest.
44. Laumakis, S. J. (2008): *One Buddhism or many Buddhism*. In uő, *An Introduction of Buddhist Philosophy* (pp. 61–80) Cambridge University Press, New York.

45. Laumakis, S. J. (2008): *The Basic Teachings of the Buddha*. In uő, *An Introduction of Buddhist Philosophy* (pp. 45–60). Cambridge University Press, New York.
46. McBride, R. D. II (2004): *Mantra*. In, Robert E. Buswell (szerk.) *Encyclopedia of Buddhism* (pp. 512). Macmillan Reference, USA.
47. Simon, Z. (1991): *Szabó Lőrinc költészetének keleti motívumai*. In Szabó Lőrinc, *Buddha tenyerén – A költő keleti témájú versei* (pp. 53–67). Helikon Kiadó, Budapest.

Internetes hivatkozások:

48. Markó, I.: „...akadtak jó, bölcs és szent emberek, nem csak ebben a vén Európában!”.
Letöltve: 2015. május 30-án a következő webhelyről:
www.forrasfolyoirat.hu/1104/marko.pdf
49. Buda, A. : „*Olvasva fogok meghalni*” In: *Szabó Lőrinc Füzetek* 6. Szabó Lőrinc könyvtára II. Külföldi szerzők művei. 3-7. Letöltve: 2016. május 25-én. Innen:
http://www.szabolorinc.hu/index_files/page/szovegek_kiadasok/szl_fuzetek/06/szl_konyvtara_idegen_nyelvu.pdf
50. *Szabó Lőrinc Füzetek* 3. Szabó Lőrinc könyvtára I. Magyar szerzők művei. Letöltve: 2016. május 25-én. Innen:
http://www.szabolorinc.hu/index_files/page/szovegek_kiadasok/szl_fuzetek/03/szabo_lorinc_magyar_konyvei.pdf
51. *Szabó Lőrinc Füzetek* 6. Szabó Lőrinc könyvtára II. Külföldi szerzők művei. Letöltve: 2016. május 25-én. Innen:
http://www.szabolorinc.hu/index_files/page/szovegek_kiadasok/szl_fuzetek/06/szl_konyvtara_idegen_nyelvu.pdf
52. *The Benefits of Meditation*. http://www.glidewing.com/gw/benefits_of_meditation.html
(Letöltve: 2015. május 25-én.)
53. Váradi, Á (2015): „*ÉN*” – *IDENTITÁS – KELET, Az éntelenség nyelvi reprezentációjának megalapozása Szabó Lőrinc poétikájában*. Tavaszi Szél Konferenciakötet (2015) II. (pp. 133–153). Letöltve: 2015. május 25-én. Innen: http://dosz.hu/dokumentumfile/tsz2015_2.pdf

Folyóiratcikkek:

54. Farkas, A. M. (2007): *Implikált tudás a létben: A tár-tudat egy kortárs buddhista értelmezése*. *Keréknymok* 2007. 2. 3–29.
55. Simon, Z. (1964): *Szabó Lőrinc költészetének keleti vonatkozásai*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1964. 2. 162–170.
56. Váradi, Á (2009): *Haikubéka-ugrások Kelettől Nyugatig, avagy a haiku mint lét-beszéd-mód és/vagy funkció mediális kérdőre vonása*. *Studia Caroliensia* 2009. 4. 15–32. Letöltve:
www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2009.4.szam/2.Varadi_Abel.pdf

Lektorálta: Prof. Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Kémiai és környezettudományi szekció

PCPAL FERMENTÁCIÓJA ÉS ÚJ HETEROAROMÁS SZUBSZTRÁTANALOGONOK ELŐÁLLÍTÁSA BIOKATALÍZISHEZ

Gyűjtő Imre

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
MSc-hallgató, gyujtoimre@gmail.com*

Kókai Eszter

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
PhD-hallgató, ekokai@mail.bme.hu*

Hegedűs László

*MTA–BME Szerves Kémiai Technológia Kutatócsoport,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
tudományos főmunkatárs, lhegedus@mail.bme.hu*

Sátorhelyi Péter

Fermentia Korlátolt Felelősségű Társaság

Poppe László

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
egyetemi tanár, poppe@mail.bme.hu*

Nagy József

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
egyetemi docens, jnagy@mail.bme.hu*

Absztrakt

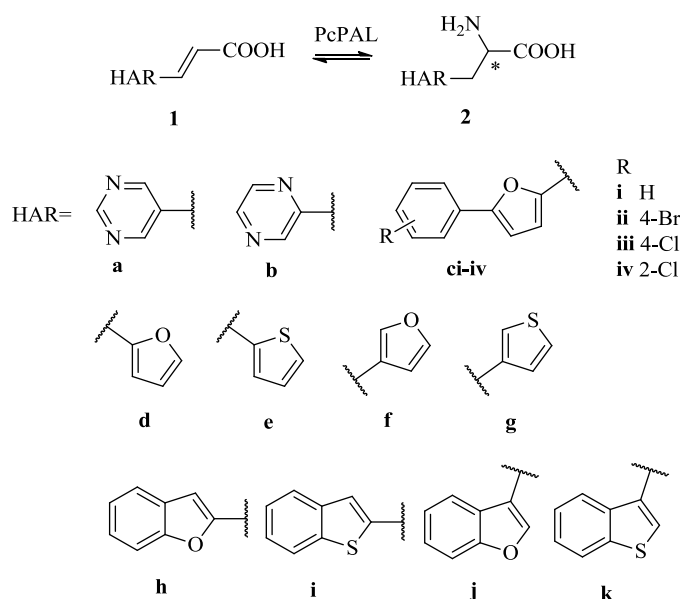
A mesterséges aminosavaknak fontos szerepük van a gyógyszer- és peptidkutatásban. Poli-peptidláncba történő beépítésükkel a szintetikus fehérjék változatosságát növelhetjük. Így olyan nagymolekulás készítményeket hozhatunk létre, amelyek felhasználásával napjainkban még gyógyíthatatlannak tűnő betegségek is kezelhetővé válnak. Mesterséges aminosavak felhasználásával további új katalitikus képességű proteinek is előállíthatunk, melyek különleges szerkezetű szubsztrátokat is elfogadnak, valamint aminosavanalogonok használatával a már létező enzimek szerkezet-aktivitás összefüggései is felderíthetők és finomhangolhatók. A *Petroselinum crispum* L-fenilalanin ammónia-liáz (PcPAL) az (E)-fahéjsav–L-fenilalanin átalakulást katalizálja, azonban széles szubsztráttoleranciával rendelkezik, így több nemtermészetes heterociklusos vegyület biotranszformációját is megtalálhatjuk az irodalomban. Kutatómunkánk során arra kerestük a választ, hogy a fenilalanin benzotiazol-2-il analogonja a *Petroselinum crispum* L-fenilalanin ammónia-liáz enzim megfelelő szubsztrátja-e. E vizsgálathoz a kereskedelmi forgalomban olcsón beszerezhető, aktív metilcsoportot tartalmazó kiindulási anyagból, 2-metilbenzotiazolból (E)-3-(benzotiazol-2-il)akrilsav és 2-amino-3-(benzotiazol-2-il)propánsav kémiai szintézisét valósítottuk meg. Az aminos csoport kialakításának lehetőségeit széleskörűen tanulmányoztuk az oximcsoport kémiai és katalitikus redukciója során. A vizsgálat enzimet 10 literes fermentorban *Escherichia coli* Rosetta (DE3) törzzsel expresszáltattuk, a feltáráshoz homogenizátort használtunk. A rekombináns fehérje Ni^{2+} -ionok komplexálására alkalmas polihisztidinszekvenciát tartalmazott, így a tisztítást affinitáskromatográfiával végeztük. Az

(*E*)-3-(benzotiazol-2-il)akrilsav és 2-amino-3-(benzotiazol-2-il)propánsav között lejátszódó biotranszformáció egyensúlyi folyamat, mely egyensúly kedvezményezett irányát a reakció körülményeivel befolyásolhatjuk. Az eliminációs reakció irányában az enzimaktivitás optimuma 0,1 mol/L trisz(hidroximetil)metánamin pufferben 8,5–9,0 pH között van. Míg az addíció 2–8 mol/L koncentrációjú vizes ammóniaoldatban, 10,5 körüli pH-n játszódik le. Az enzimatis reakciót rázógépen, 30°C-on, natív és rögzített enzimmal is végrehajtottuk.

Kulcsszavak: redukció, fermentáció, biokatalízis

1. Bevezetés

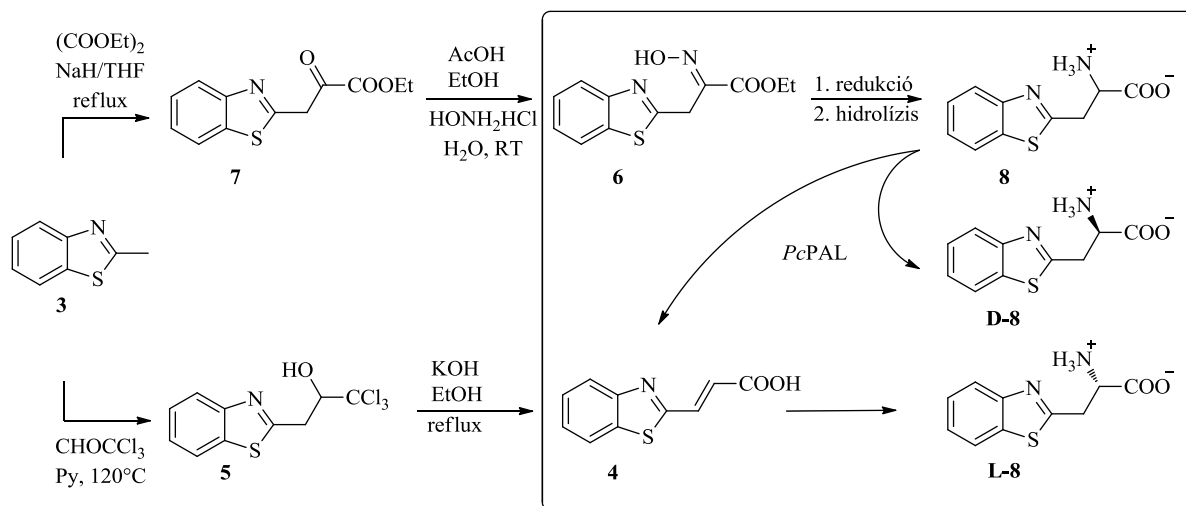
Az L-fenilalanin ammónia-liáz (PAL, EC 4.3.1.24) az L-fenilalaninból végbemenő ammónia eliminációt katalizálja (*E*)-fahéjsavat eredményezve. Az enzim részt vesz növények, egyes baktériumok és gombák anabolikus életfolyamataiban [1]. A szubsztrát E₁cB mechanizmusú átalakításában a 3,5-dihidro-5-metilidén-4*H*-imidazol-4-on (MIO) proszitetikus csoport vesz részt [2]. E transzformációnak gyógyászati jelentősége is van, a fenilketonúria (PKU) kezelésére használják, a vér fenilalanin szintjét csökkentik az enzim felhasználásával [3]. Megfelelő körülmények megválasztásával az egyensúly az ammóniaaddíció irányába eltolható. Az utóbbi évtizedekben az aszpartám iránti növekvő kereslet hatására az L-fenilalanin ilyen módú ipari mikrobiológiai előállítását is kidolgozták [4]. Az enzim a szerves kémiai szintézisek során is hasznos lehet, továbbá alkalmazható szerves oldószerekben is [5]. *Petroselinum crispum* (Pc) PAL szubsztráttoleranciája igen széles, így nem csak az L-fenilalanin előállításában, hanem más, nem természetes aminosavak enantioszelektív szintézisében is jelentősége lehet. Heteroarilalaninok enzimatis előállítására is találunk példát az irodalomban.

2. ábra: Az 1a-b [6], 1c(i-iv) [7], 1d-k [8] heteroaril-származékok enzimatis átalakítása

2. Célkitűzés

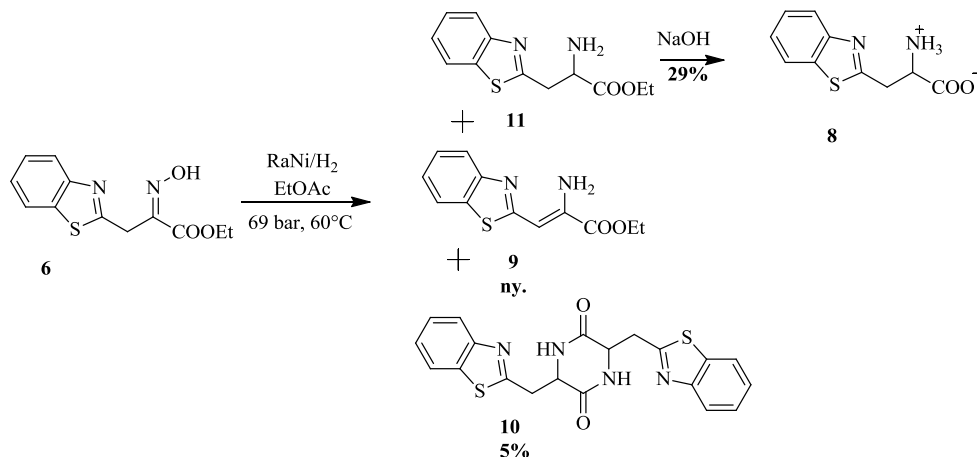
A kutatócsoportunkban már kidolgoztuk az akrilsavszármazék (4) előállítását 2-metilbenzotiazolból (3) kloráladdukt intermediéren (5) keresztül, valamint a megfelelő oxim-észter (6) szintézisét oxo-észteren (7) keresztül. Jelen kutatás céljaul tűztük ki, hogy az ismertetett eljárásban használt reakciók termelési értékét megnöveljük, valamint hogy az oximcsoport továbbalakítását különböző redukciós módszerek felhasználásával valósítsuk meg. Ezt követően vizsgáljuk, hogy az előállított 2-amino-3-(benzotiazol-2-il)propánsav (8) a PcPAL enzim megfelelő szubsztrátja-e.

2. ábra: 2-Amino-3-(benzotiazol-2-il)propánsav (8) és (E)-3-(benzotiazol-2-il)akrilsav (4) előállítása 2-metilbenzotiazolból (3)

3. Irodalom

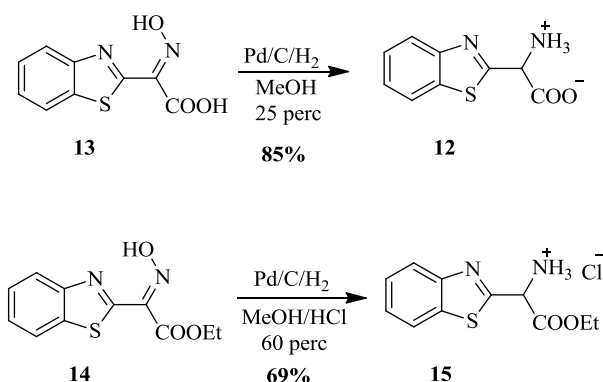
A szakirodalomban egy példát találtunk a 8-as célvegyület hasonló úton történő előállítására. Walter Ried és Heinz Schiller 1953-as publikációjukban β -heterociklusos alaninszármazékok előállításáról írtak [9]. Az α -oxim-észter (6) redukcióját Raney[®]-nikkel katalizátorral, etil-acetát oldószerben 60°C -on és 69 bar nyomáson végezték. A benzotiazol-2-il oldalláncú vegyület (6) átalakítása során nyomnyi mennyiségű enamin-észter (9) és diketopiperazin (10, 5%) mellett az aminosav-észter (11) hidrolízisét követően a várt aminosav (8, 29%) keletkezett.

3. ábra: (Benzotiazol-2-il)alanin (8) előállítása Raney[®]-nikkel katalizátorral

Ezen kívül más heteroaromás alaninszármazékot is megkíséreltek előállítani. A kinolin-2-il szubsztituens esetében a kívánt terméket 20%-os össztermeléssel tudták preparálni. Emellett 35%-ban tetrahydro-, és 4%-ban diketopiperazin-származék is képződött. A kinoxalin-2-il oldalláncú vegyületből először dilaktám képződött, melynek sósavas hidrolízisét követően jutottak el a megfelelő aminosav-hidroklorid sójához (20%). Etil-[3-(benzoxazol-2-il)-2-(hidroxiimino)propanoát] redukcióját a fentebb alkalmazott módszerekkel nem tudták megvalósítani. Nátrium-amalgám jelenlétében is megkísérelték redukálni az említett vegyületeket, de ezek közül csak **8** vegyületet tudták ily módon előállítani, 32%-os termeléssel.

A genfi egyetem kutatói (benzotiazol-2-il)glicint (**12**) állítottak elő 85%-os termeléssel a **13**-as oximsav-származékból, metanolban, 10%-os Pd/C katalizátoron [10]. A publikáció nem tartalmazza a reakció nyomás és hőmérséklet adatait. Az oxim-észter típusú vegyület (**14**) katalitikus hidrogénezését 0,08 mólos sósavas metanolban, 60 perc alatt hajtották végre 69%-os hozammal, így a **15**-ös jelű hidroklorid sóhoz jutottak.

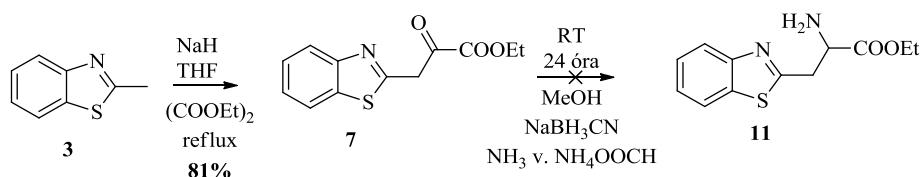
4. ábra: (Benzotiazol-2-il)glicin (12**) és a 15-ös jelű etil-észter előállítása palládiumkatalizátorral**

Kukolja és munkatársai etil-(benzotiofén-5-il)glicinát szintézisét valósították meg heteroaromás oximcsoportból kiindulva, Zn jelenlétében, EtOH/hangyasav/víz elegyben, 0°C-on, 55%-os termeléssel [11].

4. Eredmények

4.1 Kémiai átalakítások

A kutatócsoportban kidolgozott eljárás alapján az α -oxosav-észtert (**7**) 2-metilbenzotiazolból (**3**) – az eddigi 60%-os termelést javítva, a feldolgozási veszteségek csökkentésével, és a hőmérséklet 50°C-ról forráshőmérsékletre való emelésével – 81%-os hozammal állítottuk elő. Ezt követően megkíséreltük az α -oxosav-észtert (**7**) α -aminosav-észterre (**11**) egy lépésben átalakítani.

5. ábra: Kísérletek etil-[2-amino-3-(benzotiazol-2-il)propanoát] (11**) előállítására redukzív aminálással**

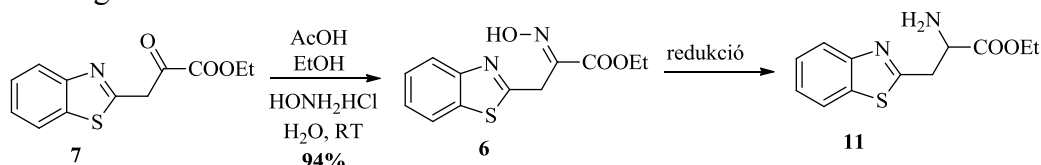
A redukzív aminálás nagy előnye lenne, hogy a kialakult imin *in situ* aminná redukálódna, így a végső feldolgozás után kevesebb veszteséggel kellene számolnunk. Az elvégzett reakciók során nitrogéndonorként ammónium-formiátot vagy ammóniát – metanolban elnyelve –, míg redukáló ágensként nátrium-cianoborohidridet használtunk. A mellékreakciók visszaszorítását ammónium-formiát és ammóniafelesleg alkalmazásával próbáltuk elérni.

1. táblázat: Reduktív aminálás reakciókörülményei

Sorszám	Körülmények
I.	2 ekv. NH ₄ OOCH
II.	4 ekv. NH ₄ OOCH, spat. KOH
III.	3M MeOH/NH ₃ , spat. KOH

A reakciók vékonyréteg-kromatográfiás követésével **I.** és **II.** reakciók esetében két termék keletkezését tapasztaltuk a kiindulási anyag teljes konverziója mellett. Eluensként *n*-butanol/víz/ecetsav=3:1:1 arányú elegyét használva, majd ninhidrinnel előhívva ibolya színű foltokat ($R_{f1}=0,65$ és $R_{f2}=0,18$) észleltünk, feltételezhetően preparatív vékonyréteg-kromatográfiával elválaszthatatlan amin típusú termékek keletkeztek.

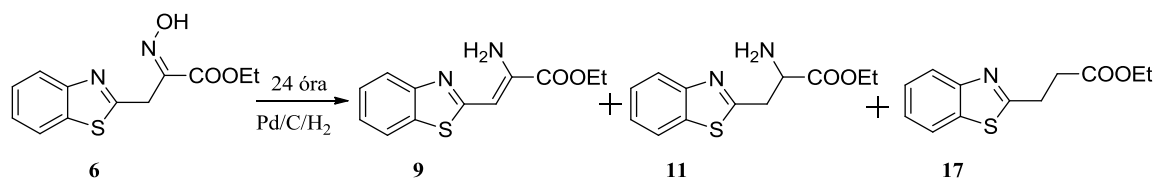
A továbbiakban az amin funkciós csoportot két lépésben próbáltuk kiépíteni. Először az oximcsoportot alakítottuk ki: az oxosav-észterből (**7**) előállítottuk az oximot (**6**), a kutatócsoportban kidolgozott eljárást optimalizálva, a hozamot 88%-ról 94%-ra növeltük. A kiépített oxim funkciós csoport redukcióját katalitikus és kémiai redukciós módszerekkel kíséreltük meg.

6. ábra: Az aminosav-észter (7) kétlépéses előállítása

Először *Ried és Schiller* közleménye [9] alapján kísérletet tettünk a **6**-os vegyület redukciójára etanolban, 45 bar nyomáson, 60°C-on, Raney®-nikkel katalizátorral, 24 órás reakcióidő mellett. A termékelegyből a kiindulási anyagot (**6**) 58%-ban, a **9**-es vegyületet 4%-ban, míg a **11**-es vegyületet 1%-ban tudtuk kinyerni. Valószínűleg a nikkel reakcióba lépett a kénnel, elbontva így a kiindulási anyagot, ami magyarázhatja a mintegy 35%-nyi anyagvesztést. Ezt követően aktívszén-hordozós palládiumkatalizátor használatára tértünk át. A **6**-os vegyület redukcióját először sósavas etanolban kíséreltük meg 10%-os Pd/C katalizátorral, szobahőmérsékleten, légköri nyomáson. A reakciót vékonyréteg-kromatográfiásan követve megállapítottuk, hogy az ilyen körülmények között nem ment végbe. A redukciót nagyobb nyomáson (3–6 bar) megismételve sem jártunk sikerrel, ezért a továbbiakban a reakció más paramétereinek változtatásával kívántuk a kiindulási anyag átalakulását elősegíteni. A hidrogénezési reakciók lejátszódásában fontos szerepet játszó hőmérséklet változtatásával – a kezdeti, szobahőmérsékleten végzett reakcióhoz képest – 40, 60, 80, valamint 120°C-on is elvégeztük a redukciót, Selcat Q (10%-os Pd/C) katalizátor jelenlétében, diklórmetán, etanol vagy sósavas etanol oldószerekben. A katalizátor mennyiségét (katalizátor/szubsztrát arány = 0,5 g·g⁻¹) és minőségét (Selcat Q), valamint a nyomás értékét (10 bar) nem változtattuk az elvégzett reakciók során. Készülékként 250 cm³-es, saválló acélból készült autoklávot használtunk.

A hőmérséklet emelése azért tűnt célszerűnek, mert a modellvegyületként választott etil-[3-(benzotiazol-2-il)-2-(hidroxiimino)propionát] (**6**) katalizátorméreg típusú vegyület – ugyanis a kén a nemkötő elektronpárjával datív kötést hoz létre a palládium *d*-pályájával, ezáltal gátolva a további katalitikus folyamatok végbemenetelét –, így az erős kemisorpció kölcsönhatás megbontására megoldást jelenthet a hőmérséklet növelése. A **7. ábrán** és a **2. táblázatban** a hőmérsékletnek és az oldószernek a termékképződésre gyakorolt hatását foglaltuk össze.

7. ábra: Etil-[3-(benzotiazol-2-il)-2-(hidroxiimino)propionát] (6**) katalitikus hidrogénezése Selcat Q (10%-os Pd/C) katalizátorral**

2. táblázat: A Selcat Q (10%-os Pd/C) katalizátoron végzett katalitikus hidrogénezés reakciókörülményeinek vizsgálata

Jelzés	Oldószer	Hőmérséklet (°C)	Termelés (%)			
			6	9	11	17
I.	DKM	40	8	28	16	0
II.	DKM	60	0	56	2	0
III.	DKM	80	4	43	6	0
IV.	EtOH	60	24	22	7	0
V.	EtOH/HCl 3M	60	0	0	6	0
VI.	EtOH/HCl 0,5 M	80	0	0	15	0
VII.	DKM/H ₂ O=1:4	80	5	6	0	6
VIII.	EtOH	120	0	0	0	45

A **2. táblázatban** feltüntetett termelési értékek egyszeri reakciók adatai, ezeket később nem ismételtük meg. A katalitikus hidrogénezés során használt közeg minősége befolyásolta a reakciósebességet. Jól ismert jelenség, hogy protikus oldószerekben (pl. etanol) a heterogén katalitikus hidrogénezési reakciók általában gyorsabban játszódnak le, mint diklórmétánban. A hőmérséklet növelése több okból is segítheti a redukció lejátszódását. Egyrészt magasabb hőmérsékleten (>40°C) a diklórmétánból *in situ* hidrogén-klorid képződik a palládium hatására, ami azonban a katalizátort dezaktiválja, viszont enyhén savas közegben az oxim hidroxilcsoportja nagyobb valószínűséggel protonálódik, és így a víz eliminációját követően kialakult iminiumionra történő támadás kedvezőbb. Másrészt a hőmérséklet emelésével a katalizátorméreg típusú vegyület deszorpciója is elősegíthető.

Az **I.**, **II.**, **III.**, **IV.** és **VII.** reakciók során a **9**-es jelű, enamin-típusú, stabil intermedier képződik. Ez a molekula csaknem teljesen síknak tekinthető, folytonos konjugáció alakul ki a heteroaromás gyűrű, az enamin és a karbonilcsoport között, valamint a molekula szerkezetét intramolekuláris hidrogénkötés is stabilizálja. *Ried* és *Schiller* Raney®-kobalt jelenlétében 132 bar nyomáson, 80°C-on 50%-os termeléssel állította elő a **9**-es vegyületet [9]. A **II.** reakció során diklórmétánban, 60°C-on, 10%-os Selcat Q (10%-os Pd/C) katalizátoron, 56%-os termeléssel tudtuk preparálni ezt a terméket.

Az oldószerek hatását 60°C-on vizsgáltuk. A **II.** és a **IV.** reakciókat összehasonlítva látható, hogy etanolban 25%-nyi kiindulási anyag változatlan maradt, és emellett csak 22%-ban keletkezett az enamin-típusú termék (**9**), míg diklórmétánban 56%-os termeléssel sikerült előállítani ezt az intermediert. Utóbbi esetben a reakció teljes konverzióval játszódott le. A különbség a **II.** reakció során keletkező hidrogén-kloridnak tulajdonítható.

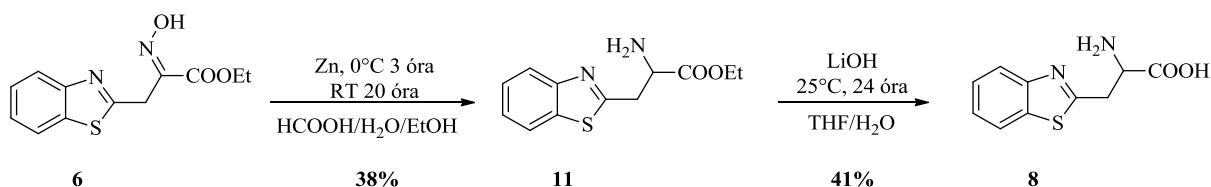
A továbbiakban a sósav hatását tanulmányoztuk. Az V. és VI. reakció alapján megállapítható, hogy sósav jelenléte elősegíti a **9**-es intermediert további redukcióját, kizárólag az aminosav-észter (**11**) keletkezését tapasztaltuk, ellenben a termelések nagyon alacsonyak.

Az **I.**, **II.**, **III.**, **IV.**, **VII.** és a **VIII.** reakciók során keletkezett termékek, a katalizátor kiszűrését követően, oszlopkromatográfiásan elválaszthatók voltak hexán/etil-acetát gradiens elúció alkalmazásával.

A hőmérséklet változtatásával is optimalizálni kívántuk a keletkező termékek arányát. Azt tapasztaltuk, hogy a hőmérséklet emelése kedvezően hatott a hozamra, mivel feltehetően a katalizátor felületén adszorbeálódott termékek – a magasabb hőmérsékletnek köszönhetően – képesek voltak deszorbeálódni. A **VII.** reakciókörülmény között, 80°C-on, azonban megjelent egy új, továbbredukálódott melléktermék (**17**). Ebben az esetben a kiindulási anyag oxim funkciós csoportján nem csak a víz eliminációja játszódott le, hanem dezaminálódás is történt. Mivel ezt a jelenséget először akkor figyeltük meg, amikor 80°C-on, DKM/H₂O=1:4 arányú oldószerkeletben végeztük el a katalitikus hidrogénezést, felmerült a kérdés, hogy szükséges-e a sósav jelenléte e reakcióhoz, vagy a hőmérséklet emelése okozza e termék keletkezését. Ezért a reakciót 120°C-on, etanolban is elvégeztük (**VIII.**), a hidrogénezés egyéb körülményeit nem változtatva. A reakcióelegy feldolgozását követően megállapítható, hogy protikus oldószerben, 120°C-on már csak a dezaminálódott termék (**17**) nyerhető ki, tehát a hőmérséklet emelésének határt szab a dezaminálódás folyamatának megjelenése.

A redukciót megkíséreltük nátrium-borohidriddel is, amelynek aktivitását különböző módszerekkel próbáltuk növelni, többek között a hőmérséklet emelésével, az oldószer minőségének változtatásával, Lewis-sav (NiCl₂) vagy heterogén katalizátor (Ni⁰-alapú) hozzáadásával, valamint inert atmoszféra biztosításával. Vékonyréteg-kromatográfiás reakciókövetések során aminovegyület keletkezését tapasztaltuk, de izolálni nem tudtuk.

Ried és *Schiller* kísérletet tettek a **6**-os vegyület cink-sav rendszerrel történő átalakítására, ám nem jártak sikerrel [9]. Ennek ellenére mi is megpróbáltuk az oximescsoport ilyen módú redukcióját. *Kukolja* [11] és *Hatanaka* [12] publikációja alapján 3,8 ekvivalens cink jelenlétében hangyasav/etanol/víz elegyében, 3 órán át, 0°C-on, majd 20 órán keresztül, szobahőmérsékleten kevertettük a reakcióelegyet. A feldolgozást követően az aminosav-észterhez (**11**) 38%-os termeléssel jutottuk.

8. ábra: A **8**-as vegyület előállítása cink-hangyasavas redukciót követő hidrolízissel

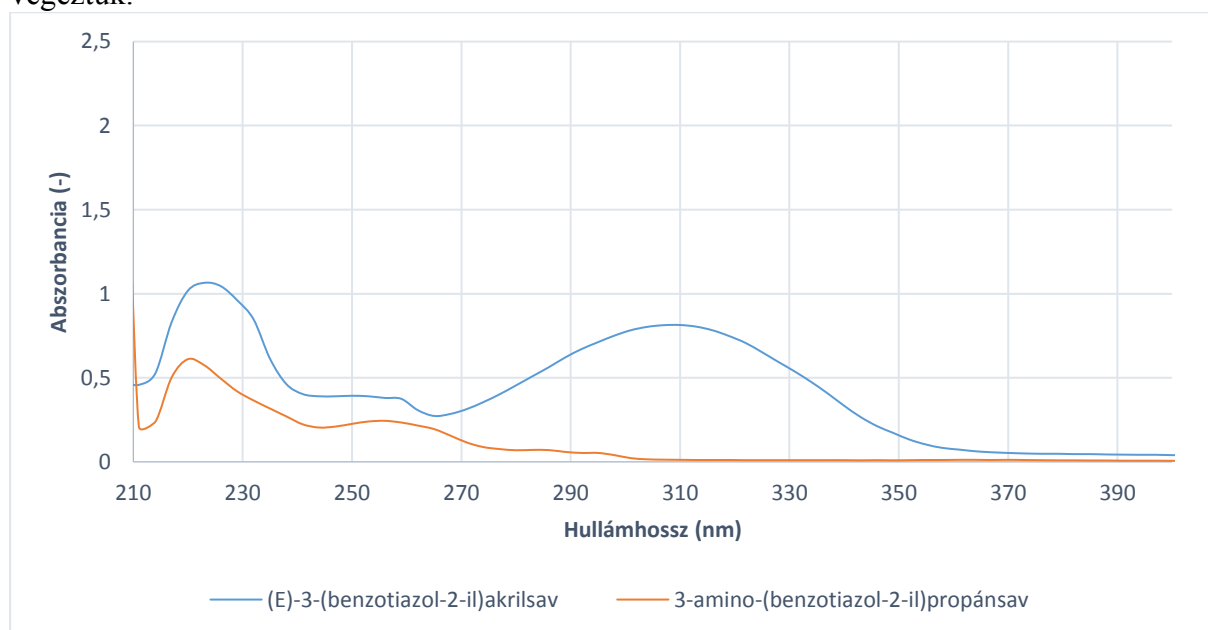
Kísérletet tettünk a katalitikus hidrogénezési reakciók során stabil, **9**-es intermediert nátrium-cianoborohidrid–ecetsav rendszerben végzett kémiai redukciójára [13], de nem jártunk sikerrel.

Ezt követően a **11**-es amin-észter hidrolízisét is elvégeztük lítium-hidroxiddal, tetrahidrofuran–víz elegyben 24 óra alatt, szobahőmérsékleten [14]. A feldolgozás után 41%-os hozammal kaptuk meg a **8**-as aminosavat.

4.2 Biokatalízis

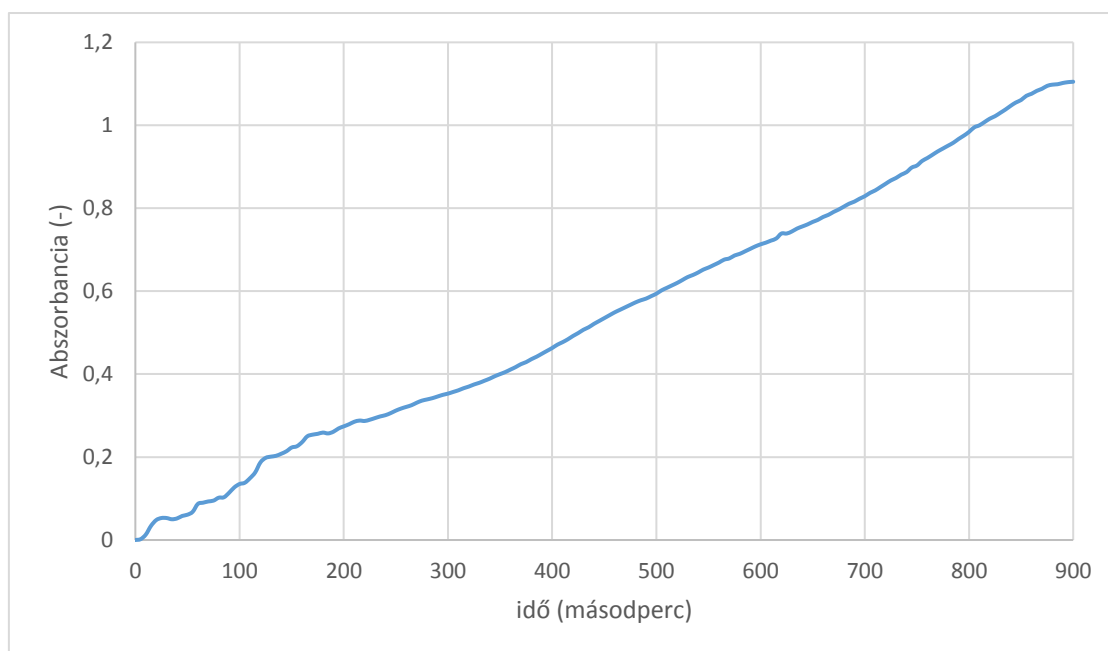
A PcPAL fermentációját a Fermentia Kft.-nél végeztük. Gazdaszervezetként génmódosított *Escherichia coli* Rosetta (DE3) törzset használtunk. Háromnapos tenyésztést és az indukciót követően 10 literes fermentorban hajtottuk végre az enzim expresszióját. A sejtek feltárását homogenizátorral, 1000 baron végeztük. A tisztítást affinitáskromatográfiával hajtottuk végre: a rekombináns fehérje egy polihisztidin szekvenciát tartalmaz, ami alkalmas Ni^{2+} -ionok komplexálására, így növekvő koncentrációjú imidazololdatokkal eluálhatjuk először a számunkra haszontalan, a baktérium normál életfolyamatai során kifejezett fehérjét, végül a PcPAL-t.

Az enzim több heteroaromás L-fenilalanin és (E)-fahéjsav analogont is elfogad szubsztrátjaként (1. ábra). UV-VIS spektrofotometriás méréssel igazoltuk, hogy az enzim katalizálja az ammónia eliminációját 2-amino-3-(benzotiazol-2-il)propánsav (**8**) vegyületből miközben (E)-3-(benzotiazol-2-il)akrilsav (**4**) keletkezik. Az enzimaktivitás optimuma TRIS-pufferben [0,1 M trisz(hidroximetil)metán-amin] 8,5–9,0 pH között van. A mérések során 8,8 pH értékű oldatokat használtunk. Az aminosav és az akrilsav teljes spektrumának felvételéhez a **8**-as és **4**-es vegyületek 0,045 mM koncentrációjú oldatát használtuk. A 9. ábra alapján megállapítható, hogy 310 nm-en a **4**-es vegyület abszorbanciájának lokális maximuma van, míg a **8**-as vegyületnek nincs elnyelése, így az enzimaktivitás mérést ezen a hullámhosszon végeztük.

9. ábra: A 4-es és 8-as vegyületek teljes spektruma

Az enzimkinetikai méréshez a **8**-as vegyület 4,5 mM koncentrációjú, TRIS-oldatához 300 μl 0,12 mg/ml koncentrációjú natív enzimet adtunk és vizsgáltuk, hogy 30°C-on az idő függvényében hogyan változik az abszorbancia 310 nm-en. A 10. ábra alapján kijelenthető, hogy a **8**-as vegyület szubsztrátja a PcPAL enzimnek, hiszen az abszorbancia monoton nő az idő függvényében.

10. ábra: Abszorbancaiaváltozás a 8 aminosav PcPAL hatására végbemenő reakció során

Vizsgáltuk az enzimkatalizált addíciós reakciókat is. A biotranszformációt natív és ChiralVision Immobead T2-150 hordozóhoz rögzített enzimmal is végrehajtottuk termosztálható rázógépből, 30°C-on, ammónia 6M-os vizes oldatában, melynek a pH-ját szárazjég hozzáadásával 10,2-re állítottuk. Vékonyréteg-kromatográfiával követve az átalakulást, ninhidrinnel előhívott lila színű foltból a reakció sikerességére következtettünk. Kísérleteket végeztünk nem konvencionális közegekben, magas ammóniakoncentrációjú (2–8 M) metanos és etanos oldatokban is, melyek szintén pozitív eredménnyel jártak.

5. Összefoglalás

Összegzésül elmondható, hogy az etil-[3-(benzotiazol-2-il)-2-(hidroxiimino)propanoát] (**6**) katalizátorméreg hatású vegyület Selcat Q (10%-os Pd/C) katalizátorral, molekuláris hidrogénnel kis részben az etil-[2-amino-3-(benzotiazol-2-il)propanoát] (**11**) terméké redukálható. Magasabb hőmérsékleten (80°C) az etil-[2-amino-3-(benzotiazol-2-il)akrilát] (**11**) enamin típusú, stabil intermedier képződik. Végül a **6**-os jelű oximot cink-hangyasav rendszerben redukálva, a kapott aminosav-észtert (**11**) lítium-hidroxiddal, kétfázisú rendszerben hidrolizálva állítottuk elő a céltermék aminosavat (**8**). Elvégeztük a PcPAL fermentációját, és spektrofotometriás méréssel igazoltuk, hogy a **8**-as vegyület szubsztátja az enzimnek.

Irodalomjegyzék

- [1] Hyun, M.W., Yun Y.H., Kim, J.Y., Kim, S.H.: *Fungal and Plant Phenylalanine Ammonia-lyase*. Mycobiology, 39, 2011. pp. 257–265.
- [2] Alunni, S., Cipiciani, A., Fioroni, G., Ottavi, L.: *Mechanisms of inhibition of phenylalanine ammonia-lyase by phenol inhibitors and phenol/glycine synergistic inhibitors*. Archives of Biochemistry and Biophysics, 412, 2003. pp. 170–175.
- [3] Kang, T.S., Wang, L., Sarkissian, C.N., Gámez, A., Scriver, C.R., Stevens, R.C.: *Converting an injectable protein therapeutic into an oral form: Phenylalanine ammonia lyase for phenylketonuria*. Molecular Genetics and Metabolism, 99, 2010. pp. 4–9.

- [4] D'Cunha, G.B., Satyanarayan, V., Nair, Madhusudanan, P.: *Stabilization of phenylalanine ammonia lyase containing Rhodotorula glutinis cells for the continuous synthesis of L-phenylalanine methyl ester/96/*. From Enzyme and Microbial Technology, 19, 1996. pp. 421–427.
- [5] Quinn, A.J., Pickup, M.J., D'Cunha, G.B.: *Enzyme activity evaluation of organic solvent-treated phenylalanine ammonia lyase*. Biotechnology Progress, 27, 2011. pp. 1554–1560.
- [6] Gloge, A., Zoň, J., Kövári A., Poppe, L., Rétey, J.: *Phenylalanine ammonia-lyase: the use of its broad substrate specificity for mechanistic investigations and biocatalysis-synthesis of L-arylalanines*. Chemistry – A European Journal, 6, 2000. pp. 3386–3390.
- [7] Paizs, Cs., Tosa, M.I., Bencze, L. Cs., Brem, J., Irmie, F.D., Rétey, J.: *2-amino-3-(5-phenylfuran-2-yl)propionic acids and 5-phenylfuran-2-ylacrylic acids are novel substrates of phenylalanine ammonia-lyase*. Heterocycles, 82, 2011. pp. 1217–1228.
- [8] Paizs, Cs., Katona, A., Rétey, J.: *The Interaction of Heteroaryl-Acrylates and Alanines with Phenylalanine Ammonia-Lyase from Parsley*. Chemistry – A European Journal, 12, 2006. pp. 2739–2744.
- [9] Ried W., Schiller, H.: *Über heterocyclisch substituierte Aminosäuren, I. Mitteil.: Die Synthese einiger heterocyclisch substituierter α -Amino-säuren und α -Imino-säureester*. Chemische Berichte, 86, 1953. pp. 730–734.
- [10] Baudet, P., Otten, C.: *Étude comparative de la décarboxylation des acides (benzothiazolyl-2)-acétique, -3-propionique, -glyoxylique et -pyruvique*. Helvetica Chimica Acta, 53, 1970. pp. 1683–1693.
- [11] Kukolja, S., Draheim, S.E., Pfeil, J.L., Cooper, R.D.G., Graves, B.J., Holmes, R.E., Neel, D.A., Huffman, G.W., Webber, J.A.: *Orally absorbable cephalosporin antibiotics. I. Structure-activity relationships of benzothienyl- and naphthylglycine derivatives of 7-aminodeacetoxycephalosporanic acid*. Journal of Medicinal Chemistry, 28, 1985. pp. 1886–1896.
- [12] Hatanaka, M., Ishimaru, T.: *A Synthetic Approach to DL- α -(2-Thiazolyl)glycines*. Bulletin of the Chemical Society of Japan, 46, 1973, pp. 3600–3601.
- [13] Tasnádi, G., Forró, E., Fülöp, F.: *Improved enzymatic syntheses of valuable β -arylalkyl- β -amino acid enantiomers*. Organic & Biomolecular Chemistry, 8, 2010. pp. 793–799.
- [14] Thomas, W., Thomas, L.: *L-Phototryptophan*. European Journal of Organic Chemistry, 9, 2013. pp. 1649–1652.

Lektorálta: Dr. Kovács Péter, tudományos főmunkatárs, MTA Természettudományi Kutatóközpont

PIRROLOPIRIMIDINON SZÁRMAZÉKOK SZINTÉZISE

Kókai Eszter

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
PhD-hallgató, ekokai@mail.bme.hu*

Nagy József

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
egyetemi docens, jnagy@mail.bme.hu*

Huszthy Péter

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
MTA levelező tagja, egyetemi tanár, huszthy@mail.bme.hu*

Simig Gyula

*EGIS Gyógyszergyár Zrt. nyugalmazott kutatási igazgatója, habilitált egyetemi magántanár
simig.gyula@egis.hu*

Volk Balázs

Egis Gyógyszergyár Zrt., Hatóanyagfejlesztési Igazgatóság, igazgató, volk.balazs@egis.hu

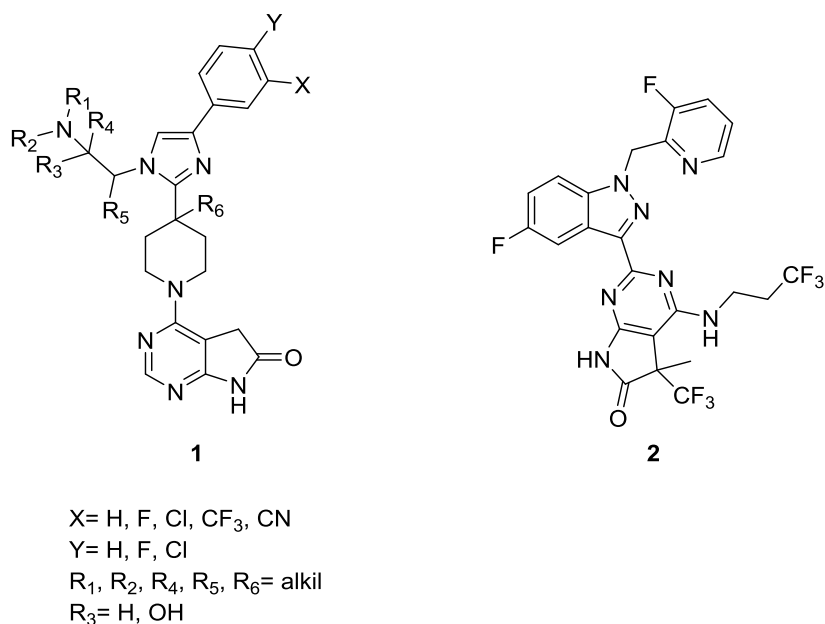
Absztrakt

Az 5H-pirrolo[2,3-*d*]pirimidin-6(7*H*)-on (diazaoxindol) származékok gyakori szereplői szerves- és gyógyszerkémiai publikációknak, mivel változatos biológiai hatást mutatnak [1-5]. Az Egis Gyógyszergyár Zrt. több éve foglalkozik diazaoxindol származékok előállításával, valamint ezek továbbalakítási lehetőségeinek vizsgálatával. Kutatómunkánkban olyan, az irodalomban még ismeretlen diazaoxindol származékokat állítottunk elő, melyek új gyógyszerhatóanyag jelöltek szintézisének kiindulási anyagai lehetnek.

Kulcsszavak: heterociklus, szubsztitúció, gyűrűzárás.

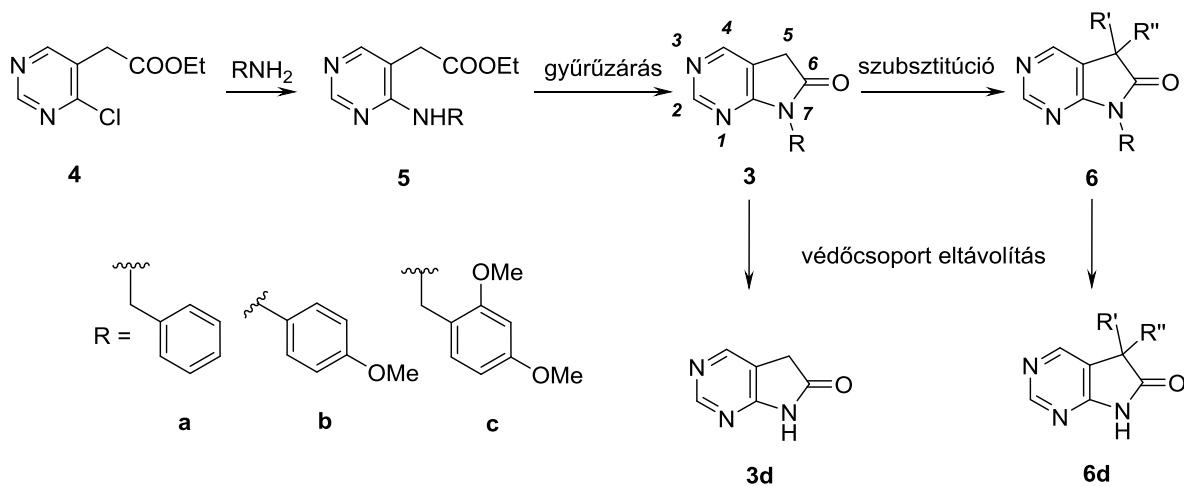
1. Bevezetés, célkitűzés

Számos szabadalmi bejelentés és publikáció foglalkozik diazaoxindol származékok protein kináz inhibíciós hatásával (**1**, 1. ábra) [1-2], valamint kardiovaszkuláris rendellenességek megelőzésében, kezelésében való alkalmazásával (**2**) [3-5], így ezen származékok előállításának a vizsgálata manapság is széles körben foglalkoztatja a kutatókat.

1. ábra: Diazoxindol vázas gyógyszerjelöltek

Kutatócsoportunkban célul tűztük ki a 7-es helyzetben védőcsoporttal szubsztituált diazoxindol származékok (3, 2. ábra) szintézisét. A szintézis kulcsintermediere a 4 klór-észter származék, melyet háromlépéses szintézisben állítottunk elő. A 4 vegyületet ezt követően a védőcsoportot tartalmazó aminokkal terveztük reagáltatni és 5 amino-észterek gyűrűzárásával a 7-es helyzetben védőcsoporttal szubsztituált diazoxindol származékokhoz (3) jutni.

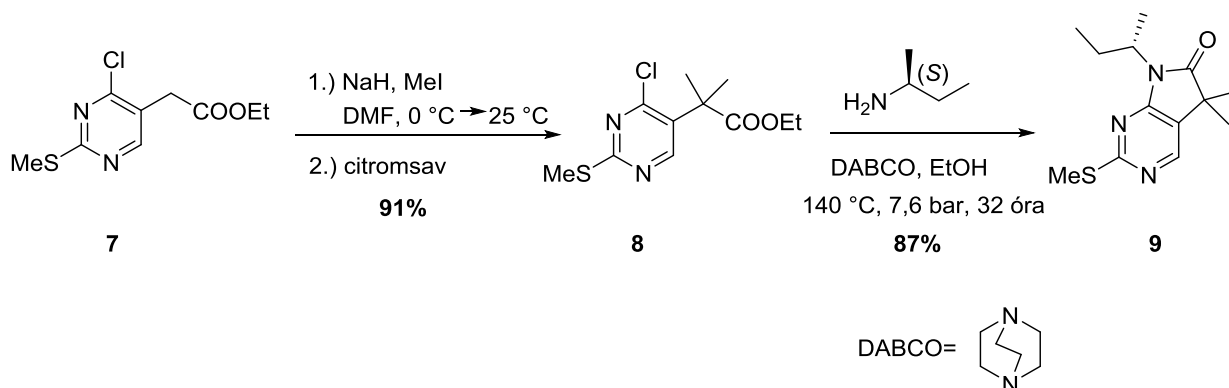

2. ábra: A tervezett 7-es helyzetben védett diazoxindolok előállítása és a védőcsoport eltávolítása

A 3 terméket ezt követően különböző szubsztitúciós reakciókban kívántuk tanulmányozni, a molekula 5(C) pozíciójára egy, vagy két szubsztituenst kiépítve. Vizsgálni kívántuk továbbá a 7(N)-védőcsoportok eltávolítási lehetőségeit a szintézis különböző lépéseiben.

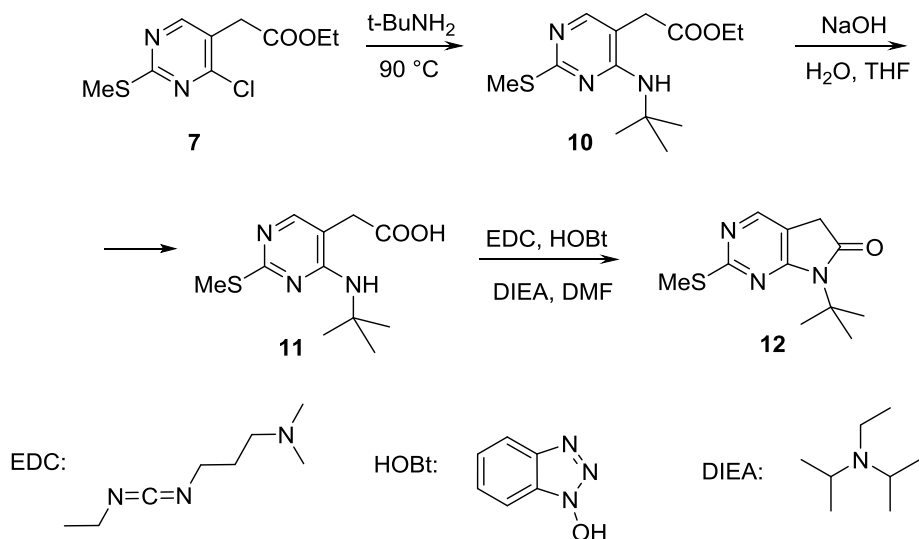
2. Irodalom

A 7-es helyzetben szubsztituált diazaoxindol származékokra számos szabadalmi bejelentésben találhatunk előállítási példát.

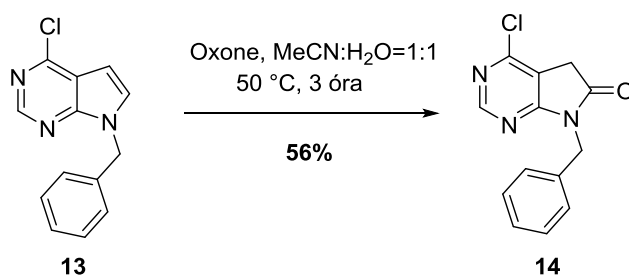
3. ábra: A 7-szek-butyl-5,5-dimetilcsoportokat tartalmazó diazaoxindol származék (9) előállítása

A 3. ábrán látható reakciósorban 2-metiltiopirimidin klór-észter származékából (7) indulnak ki. Első lépésként alkilezési reakciót hajtanak végre nátrium-hidrid bázis jelenlétében *N,N*-dimetilformamid (DMF) oldószerben [6]. A szabadalom szerint kiváló termeléssel kapták a **8**, oldalláncban dimetilezett származékot. A **8** klór-észtert 1,4-diazabiciklo[2,2,2]oktán (DABCO) bázis jelenlétében, erélyes körülmények között (*S*)-szek-butilaminnal reagáltatva egy lépésben **9** diazaoxindolt állították elő [6].

4. ábra: A 7-terc-butyl csoportot tartalmazó diazaoxindol származék előállítása (12)

Az ugyancsak **7** klór-észterből előállított **10** amino-észtert enyhébb körülmények között alakították **12** diazaoxindollá (4. ábra). Az alkalmazott reagensekből nyilvánvaló, hogy az első lépésben az észtert savvá (**11**) hidrolizálták, majd a savval végeztek intramolekuláris amidálást [7]. Az említett reakciók esetén a 2016-ban megjelent szabadalmi bejelentés nem közöl termelési értékeket.

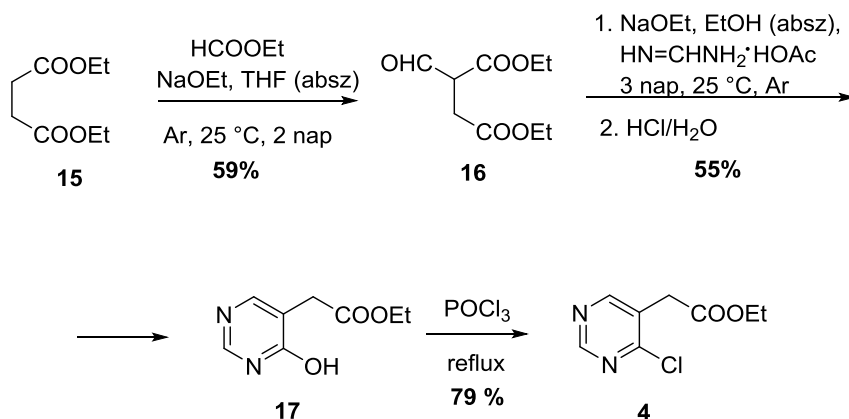
5. ábra: 7-Benzil diazaoxindol előállítása (14)

Az 5. ábrán látható reakció érdekessége az, hogy a diazaoxindol váz ötös gyűrűjének karbonilcsoportját az utolsó lépésben, a megfelelő diazaindolnak (**13**) Oxone® (káliumperoxomonoszulfát: 2 KHSO₅·KHSO₄·K₂SO₄) oxidálószerrel végrehajtott oxidációjával alakították ki (**14**) [8].

3. Kutatási eredmények

3.1. A kiindulási anyag (4) előállítása

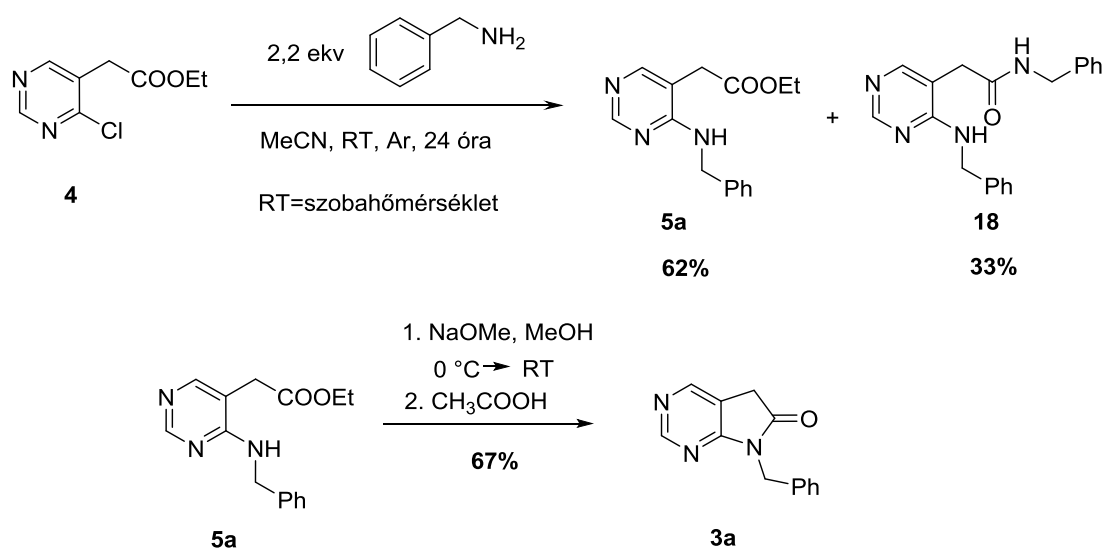
A 7-es helyzetben szubsztituált diazaoxindol származékok előállításához szükséges volt a klór-észter kulcsintermedier (**4**) előállítása, melyet egy háromlépéses szintézissel valósítottunk meg (6. ábra). A szintézis első lépéseként a kereskedelmi forgalomban kapható dietil-szukcinátból (**15**) etil-formiáttal, nátrium-etoxid (NaOEt) jelenlétében, argon atmoszférában, szobahőmérsékleten **16** formil származékot állítottuk elő. A reakció feldolgozását követően a terméket vákuumdesztillációval tisztítottuk. A dietil-2-formilszukcinátot (**16**) ezután szintén NaOEt bázis jelenlétében formamidin-acetáttal pirimidin gyűrűbe zártuk (**17**). A reakcióelegy savas vízzel történő feldolgozása után a nyers kristályos terméket etanolból történő átkristályosítással tisztítottuk. A **17** pirimidin származékot foszforoxi-kloriddal forralva a **4** kulcsintermedierré alakítottuk át.

6. ábra: A klór-észter kulcsintermedier (4) előállítása

3.2. Kísérletek benzil védőcsoporttal

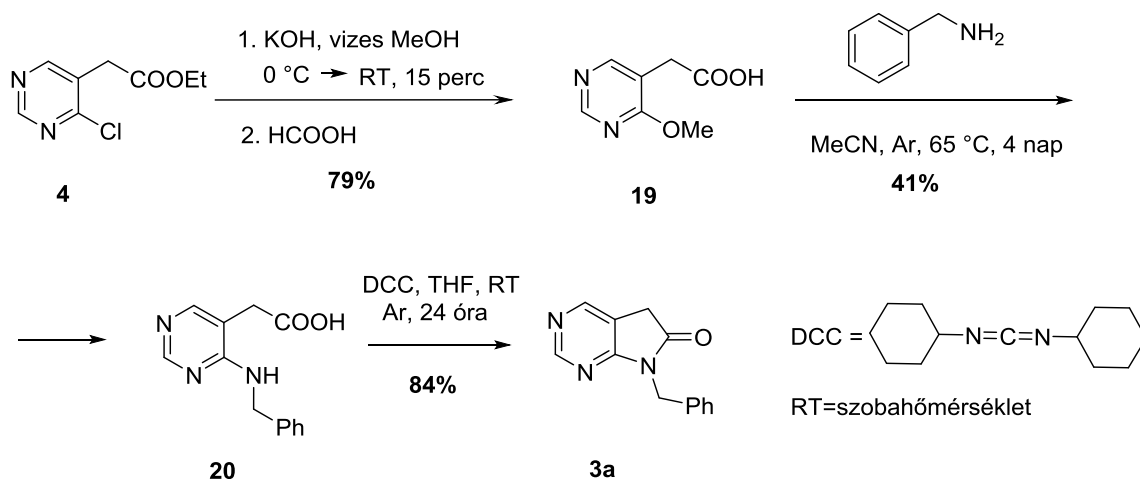
Elsőként a 7(*N*)-benzil védőcsoportot tartalmazó diazaoxindolok előállításával foglalkoztunk.

7. ábra: Klór-észter (**4**) reakciója benzilaminnal, majd az **5a** bázikus gyűrűzárása

A kívánt **5a** benzilamino-észter származékot **4** klór-észterből kiindulva benzilaminnal acetonitril oldószerben szobahőmérsékleten (RT) állítottuk elő argon atmoszféra alatt (7. ábra). A reakció vékonyréteg kromatográfiás követése során azt tapasztaltuk, hogy nem egy, hanem két termék keletkezik. A reakcióelegy feldolgozását követően a termékelegy komponenseit oszlopkromatográfiával választottuk el egymástól toluol–etil-acetát eluens rendszerben, így a benzilamino-észter (**5a**) keletkezése mellett azonosítani tudtuk a **18** benzilamino-amid típusú mellékterméket. A reakció lefutását az amino-észter származék keletkezésének irányába próbáltuk eltolni a kiindulási anyag-reagens arányának, valamint a reakció hőmérsékletének és idejének változtatásával. A 7. ábrán feltüntetett reakciókörülmények között sikerült a legjobb termeléssel, oszlopkromatográfiás tisztítást követően előállítani az **5a** benzilamino-észter származékot (62%). Az **5a** amino-észtert alkalmazva elvégeztük a gyűrűzárási lépést az irodalomból ismert bázikus körülmények között [6,7], így 67%-ban sikerült előállítani a 7-benzil-5,7-dihidro-6*H*-pirrolo[2,3-*d*]pirimidin-6-on (**3a**) molekulát (7. ábra). A nyers termék tisztítását toluolból átkristályosítással végeztük el.

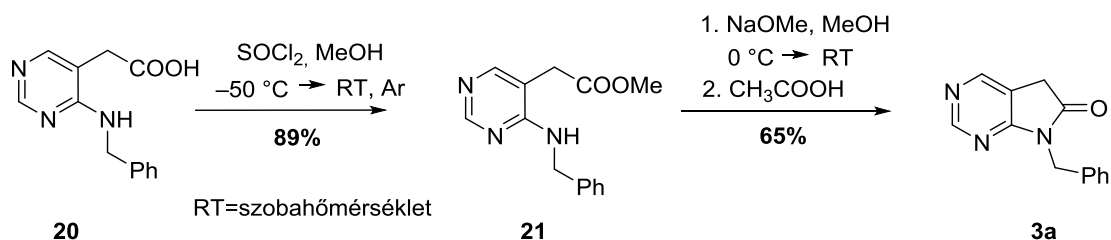
A fent leírt **18** melléktermék képződését nem tudtuk a reakciókörülmények változtatásával megszüntetni, így elvégeztük a **4** klór-észter bázikus körülmények között történő hidrolízisét (8. ábra), mellyel az volt az elképzelésünk, hogy a molekulán kialakított karbonsav funkció már nem amidálódik benzilaminnal reagáltatva, így elkerülhető az amino-amid típusú melléktermék keletkezése. A bázikus hidrolízist elvégezve azonban azt tapasztaltuk, hogy az etil-észter csoport hidrolízise mellett a klór szubsztituens cseréje is megvalósul metoxi csoportra. A reakcióban egyáltalán nem tapasztaltuk klór-karbonsav származék keletkezését.

8. ábra: 7-Benzil-5,7-dihidro-6H-pirrolo[2,3-d]pirimidin-6-on (3a) más úton történő előállítása

A kialakított **19** metoxi-karbonsav származékból elvégeztük a szubsztitúciós reakciót benzil-aminnal és csupán 41%-ban sikerült a **20** terméket kinyernünk. Ezt követően *N,N'*-diciklohexil-karbodiimiddel (DCC) tetrahidrofuran (THF) oldószerben gyűrűzárási lépést hajtottunk végre, mely 84%-ban eredményezte a megfelelő **3a** 7(*N*)-benzil-diazaoxindol származékot.

A **20** amino-karbonsav gyűrűzárását más körülmények között is elvégeztük. Metanolban tionilkloriddal előállítottuk **21** amino-észtert, amelyből bázikus gyűrűzárással 65%-os hozammal kaptuk **3a** diazaoxindolt (9. ábra).

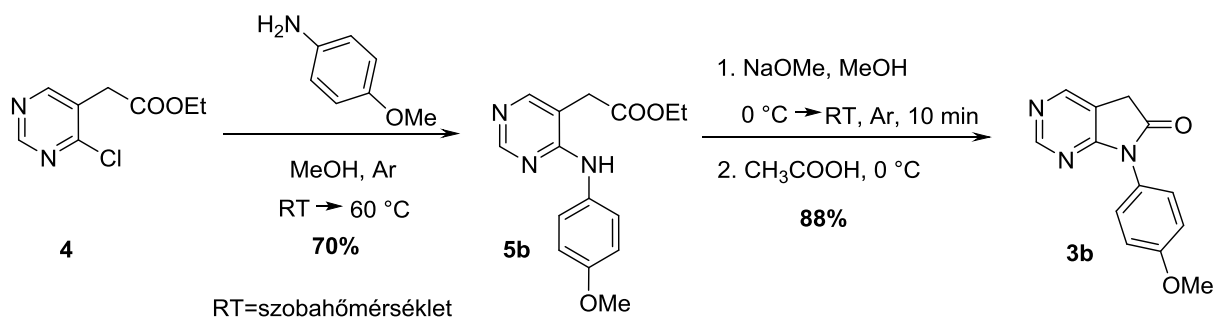
9. ábra: 7-Benzil-5,7-dihidro-6H-pirrolo[2,3-d]pirimidin-6-on (3a) előállítása metil-észteren keresztül

Kutatásaink során vizsgálni kívántuk a 7(*N*)-helyzetű védőcsoportok eltávolítási lehetőségeit. A 7-benzil-5,7-dihidro-6H-pirrolo[2,3-d]pirimidin-6-on (**3a**) molekuláról megkíséreltük eltávolítani a benzil-védőcsoportot az irodalomban ismertetett módszerek szerint (katalitikus hidrogénezés; szerves savak), azonban a reakciók sikertelennek bizonyultak

3.3. Kísérletek *p*-metoxifenil védőcsoporttal

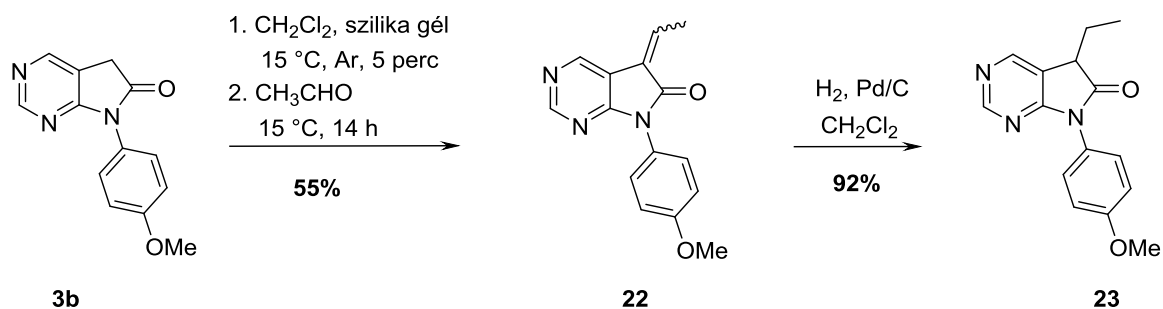
A benzil védőcsoport sikertelen eltávolítási kísérletei után új védőcsoportokat kerestünk. Választásunk a β -laktám kémiában is sikeresen alkalmazott *p*-metoxifenil (PMF) csoportra esett [9].

A **4** klóreszter intermediert *p*-anizidinnel reagáltattuk metanol oldószerben, így sikerült 70%-ban előállítanunk a megfelelő **5b** amino-észter származékot (10. ábra). Ezt követően elvégeztük a bázikus körülmények között végbemenő gyűrűzárási lépést, így jutottunk el a 7-(4-metoxifenil)-5,7-dihidro-6*H*-pirrolo[2,3-*d*]pirimidin-6-on (**3b**) vegyülethez.

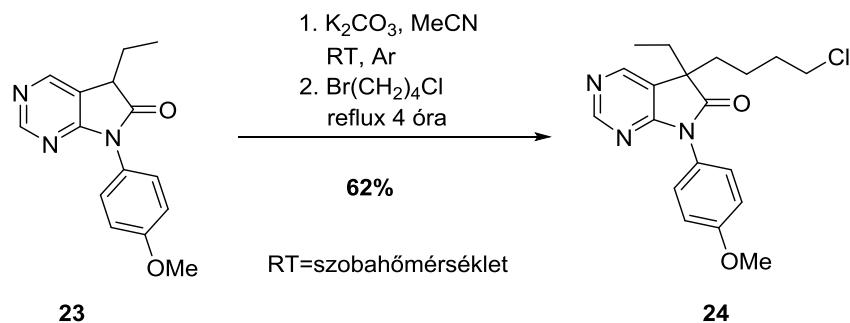
10. ábra: 7-(4-Metoxifenil)-5,7-dihidro-6*H*-pirrolo[2,3-*d*]pirimidin-6-on (**3b**) előállítása

A védőcsoport eltávolítását nem kíséreltük meg ezen a szinten elvégezni, mivel a védőcsoporttal az 5(*C*)-helyzetbe történő szubsztitúciós reakciók szelektivitását kívántuk segíteni. A **3b** vegyületből kiindulva így diklórmétán oldószerben szilikagél jelenlétében acetaldehiddel kondenzációs reakciót hajtottunk végre, majd a **22** molekula telítetlen 5-ös helyzetű C=C kettős kötését katalitikus hidrogénezéssel alakítottuk át, így jutottunk jó hozammal a **23** molekulához (11. ábra).

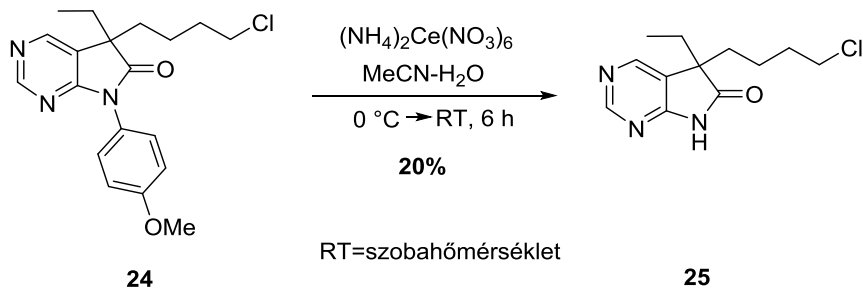
11. ábra: Az 5-etil-7-(4-metoxifenil)-5,7-dihidro-6*H*-pirrolo[2,3-*d*]pirimidin-6-on (**23**) előállítása **3b** származékából

A **23** származék 5-ös szénatomjára egy olyan csoportot is be akartunk vezetni, amely alkalmas arra, hogy a későbbiekben különböző farmakofórokkal reagáltatva gyógyszerjelölt molekulákat szintetizáljunk. Ezért **23** vegyületet 1-brom-4-klórbutánnal alkileztük. A reakciót szerves és szervetlen bázisok alkalmazásával is elvégeztük, legjobb hozammal acetonitrilben kálium-karbonátot használva a reakcióelegyet 4 órát forralva sikerült 62%-os termeléssel előállítanunk a **24** 4-klórbutil származékot (12. ábra). Ez a vegyület alkalmas lehet arra, hogy a későbbiekben a klórt – adott esetben a védőcsoport eltávolítása után – különböző amin típusú farmakofórokkal helyettesítsük.

12. ábra: 7-PMF védőcsoportot tartalmazó 5-ös helyzetben diszubsztituált diazaoxindol (24) előállítása

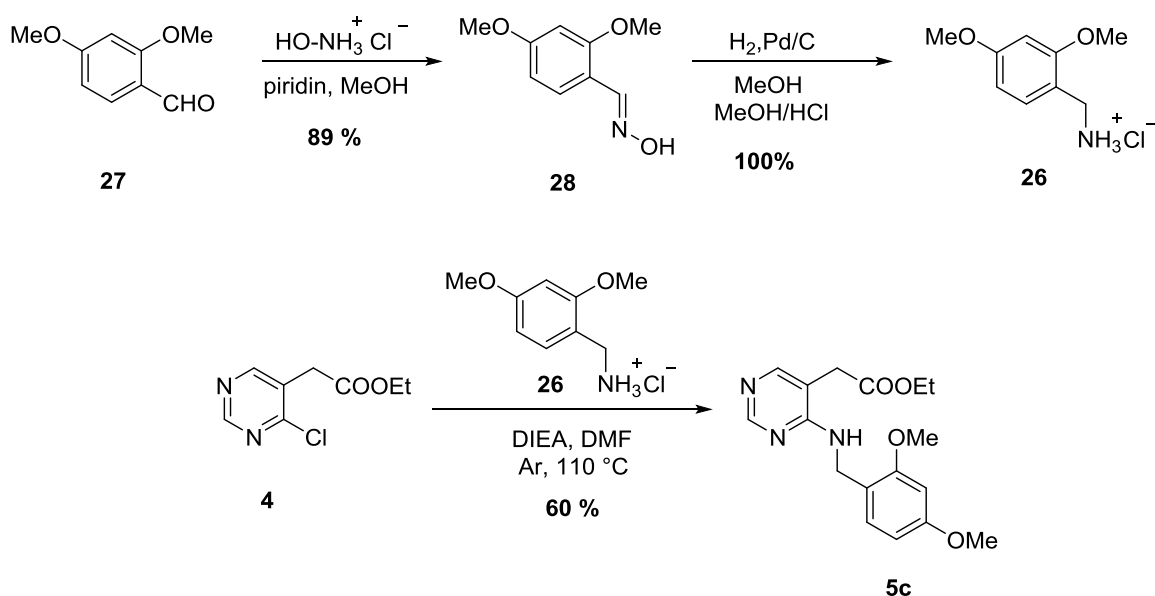
A **24** származék 7(N)-PMF csoportját oxidatív úton távolítottuk el 4,5 ekvivalens cérium-ammónium-nitrát (CAN) segítségével, így 20%-ban előállítottuk a **25** szubsztituátlan származékot (13. ábra).

13. ábra: PMF védőcsoport eltávolítása oxidatív módszerrel

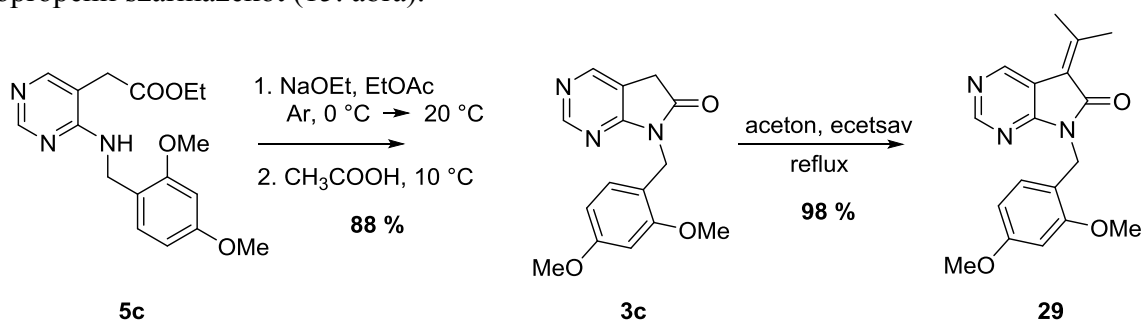
3.4. Kísérletek 2,4-dimetoxibenzil védőcsoporttal

A korábban bemutatott PMF védőcsoport eltávolításának alacsony hozama miatt (13. ábra), megvizsgáltuk a 2,4-dimetoxibenzil (DMB) csoport beépíthetőségét a molekulába, valamint eltávolíthatóságát a 7-es helyzetből. A DMB védőcsoport a korábban alkalmazott PMF-hez képest könnyebben kezelhetőnek tűnt, mivel savamid nitrogénről savas közegben is eltávolítható az irodalom szerint [10]. A 2,4-dimetoxibenzilammónium-kloridot (**26**) 2,4-dimetoxibenzaldehidből (**27**) állítottuk elő. Hidroxilammónium-kloridot alkalmazva először oximot (**28**) képeztünk, melynek redukcióját katalitikus hidrogénezéssel oldottunk meg (14. ábra). Az így előállított **26** amin vegyület sósavas sóját alkalmaztuk a **4** klór-észterrel történő szubsztitúciós reakcióban, ahol Hünig-bázist használtunk savmegkötőként és DMF-ot oldószerként. **5c** amino-észtert 60%-os termeléssel kaptuk.

14. ábra: DMB védőcsoportot tartalmazó 26 amin előállítás és szubsztitúciós reakciója a 4 klór-észter származékkal

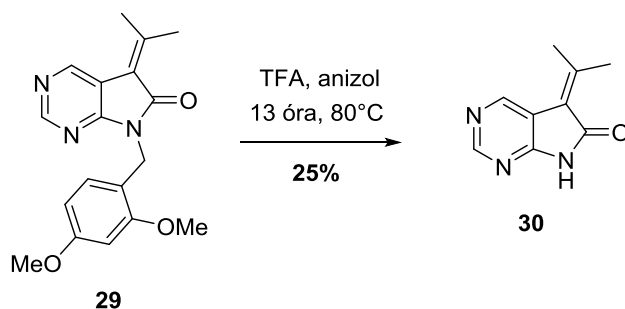
A jó hozamú gyűrűzárási lépést követően nagy feleslegű acetonnal és ecetsavval kondenzációs reakcióba vittük az **3c** molekulát és kiváló termeléssel előállítottuk a **29** izopropenil származékot (15. ábra).

15. ábra: DMB védőcsoportot tartalmazó diazaoxindol származék (3c) előállítása és kondenzációs reakciója

A védőcsoport eltávolítását ez esetben megkíséreltük a **3c** vegyületből kiindulva, de semmilyen savas körülmény között nem tudtuk eltávolítani: etil-acetátban katalitikus mennyiségű *p*-toluolszulfonsavval; 5 M kénsav szobahőmérsékleten, illetve 100 °C-on történő alkalmazásával; ecetsavban vagy trifluorecetsavban történő szobahőmérsékletű kevertetés mellett. Metánszulfonsavban vagy trifluormetánszulfonsavban szobahőmérsékleten való kevertetés mellett a kiindulási anyag bomlását tapasztaltuk. A DMB védőcsoport eltávolítását **3c** vegyületből oxidatív úton is megkíséreltük elvégezni, így a PMF védőcsoport eltávolításánál is alkalmazott CAN-tal (3 ekv.) acetonitril-víz oldószerkeverékben, valamint 1,5 ekvivalens 5,6-diciano-2,3-diklór-1,4-benzokinonnal (DDQ) diklórmetánban 5 °C-on is kísérletet tettünk, azonban a várt reakció nem játszódtott le.

Ezután azt vizsgáltuk, hogy eltávolítható-e a védőcsoport **29** izopropenil származékból. Irodalmi analógia alapján [11] **29** vegyületet a trifluorecetsavval (TFA) anizolban reagáltatva 25%-os termeléssel kaptuk a várt **30** terméket (16. ábra). Ez esetben tehát – ha alacsony termeléssel is, de – sikerült a védőcsoportot eltávolítanunk.

16. ábra: A 29 származékból DMB védőcsoport savas körülmények közötti eltávolítása

4. Összefoglalás

Kutatásunk során olyan 7-es helyzetben különböző védőcsoportokat (benzil, PMF, DMB) tartalmazó 5,7-dihidro-6*H*-pirrolo[2,3-*d*]pirimidin-6-on (diazaoxindol) származékok előállításának lehetőségeivel foglalkoztunk, melyek potenciális gyógyszerhatóanyag molekulák kiindulási anyagai lehetnek. A diazaoxindolok 5-ös helyzetébe szubsztituenseket vezettünk be, köztük a 4-klórbutil-csoportot, amely lehetővé teszi farmakofórok beépítését a molekulába. Több modellen vizsgáltuk a védőcsoportok eltávolításának lehetőségét. A *p*-metoxifenilcsoportot oxidatív, a 2,4-dimetoxibenzilcsoportot savas körülmények között sikerült eltávolítanunk.

5. Irodalomjegyzék

- [1] Shepherd, T.A.; Dally, R.D.; Joseph, S. *Akt and p70 S6 kinase inhibitors*. US 2010120801, 2010; WO 2010056563, 2010; *Chem. Abstr.* **2010**, *152*, 568154.
- [2] Mitchell, I.S.; Spencer, K.L.; Stengel, P.; Han, Y.; Kallan, N.C.; Munson, M.; Vigers, G.P.A.; Blake, J.; Piscopio, A.; Josey, J.; Miller, S.; Xiao, D.; Xu, R.; Rao, C.; Wang, B.; Bernacki, A.L. *Akt protein kinase inhibitors*. WO 2005051304, 2005; *Chem. Abstr.* **2005**, *143*, 40007.
- [3] Follmann, M.; Stasch, J.-P.; Redlich, G.; Lang, D.; Vakalopoulos, A.; Wunder, F.; Tersteegen, A. *Trifluoromethyl-substituted fused pyrimidines and their use*. US 2014249168, 2014; *Chem. Abstr.* **2014**, *161*, 404656.
- [4] Follmann, M.; Stasch, J.-P.; Redlich, G.; Ackerstaff, J.; Griebenow, N.; Knorr, A.; Wunder, F.; Li, V.M.-J.; Kroh, W.; Baerfacker, L. *Ring-fused pyrimidines and triazines and use thereof for the treatment and/or prophylaxis of cardiovascular diseases*. WO 2012004258, 2012; *Chem. Abstr.* **2014**, *156*, 175315.
- [5] Raghavan, S.; Stelmach, J.E.; Smith, C.J.; Li, H.; Whitehead, A.; Waddell, S.T.; Chen, Y.-H.; Miao, S.; Ornoski, O.A.; Garfunkle, J.; Liao, X.; Chang, J.; Han, X.; Guo, J.; Groeper, J.A.; Brockunier, L.L.; Rosauer, K.; Parmee, E.R. *Soluble guanylate cyclase activators*. WO 2011149921, 2011; *Chem. Abstr.* **2011**, *155*, 11159.
- [6] Haidle, A.; Stanton, M.; Altman, M.; Konrad, K.; Zabierek, A.; Katz, J.; Jewell, J. *Preparation of dihydropyrrolopyrimidinone derivatives for use as MARK inhibitors*. WO 2009152027 A1, 2009; *Chem. Abstr.* **2009**, *152*, 75060.

- [7] Bell, I.M.; Zhao, L.; Fraley, M.; Zhu, C.; Biftu, T.; Brnardic, E.J.; Wang, C.; Zartman, C. B.; Gallicchio, S.; Nguyen, D.; Crowley, B.; Potteiger, C. *Preparation of heterocyclic compounds as CGRP receptor antagonists useful for treatment of migraine*. WO 2016022644 A1, 2016; *Chem. Abstr.* **2016**, *164*, 302768.
- [8] Chakka, N.; Bregman, H.; Du, B.; Nguyen, H.N.; Buchanan, J.L.; Feric, E.; Ligutti, J.; Liu, D.; McDermott, J.S.; Zou, A.; McDonough, S.I.; DiMauro, E.F. *Bioorg. Med. Chem. Lett.* **2012**, *22*, 2052–2062.
- [9] (a) Kronenthal, D.R.; Han, C.Y.; Taylor, M.K. *J. Org. Chem.* **1982**, *47*, 2765–2768. (b) Ha, D.C.; Hart, D.J. *Tetrahedron Lett.* **1983**, *24*, 1037–1040. (c) Tombor, Z.; Greff, Z.; Nyitrai, J.; Kajtár-Peredy, M. *Liebigs Ann. Chem.* **1995**, 825–835.
- [10] Kocienski, Ph. J.: *Protecting Groups*, Georg Thieme Verlag Stuttgart-New York, 1994.
- [11] Sugimoto, T.; Kawanishi, N.; Sagara, Y.; Machida, T.; Ichikawa, K. *Preparation of 4-(4-(3-amino-2-hydroxypropanoyl)piperazin-1-yl)-5H-pyrrolo[2,3-d]pyrimidin-6(7H)-one derivatives as Akt kinase inhibitors and antitumor agents*. JP 2014214138, 2014; *Chem. Abstr.* **2014**, *161*, 715774.

Köszönetnyilvánítás

A munkát az Egis Gyógyszergyár Zrt., valamint a ProProgressio Alapítvány támogatásával végeztük.

Lektorálta: Dr. Milen Mátyás, kutató-fejlesztő vegyész, Egis Gyógyszergyár Zrt.

α – AMINOFOSZFIN-OXIDOK SZINTÉZISE ÉS HASZNOSÍTHATÓSÁGUK VIZSGÁLATA

Tripolszky Anna

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és Technológia Tanszék,
anna.tripolszky@gmail.com*

Bálint Erika

*MTA - Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szerves Kémiai Technológia
Kutatócsoport, ebalint@mail.bme.hu*

Absztrakt

Kutatómunkánk során különböző primer aminok, paraformaldehid és szekunder foszfin-oxidok egyszeres, illetve kétszeres Kabachnik–Fields-reakcióját tanulmányoztuk mikrohullámú (MW) körülmények között. A keletkező új vegyületek kipreparálása és spektroszkópiás jellemzése mellett, a bisz(aminofoszfin-oxidokat) kettős deoxigénezést követően foszfin ligandumként hasznosítottuk gyűrűs átmenetifém-komplexek szintézisében. Néhány komplex térszerkezetét kvantumkémiai számításokkal is felderítettük és röntgenkrisztallográfiás mérésekkel is alátámasztottuk. A platina-komplexek katalitikus aktivitását sztirol hidroformilezési reakciójában teszteltük.

Kulcsszavak: α -aminofoszfin-oxid, Kabachnik–Fields-reakció, mikrohullám, P-ligand, átmenetifém komplex

1. Bevezetés

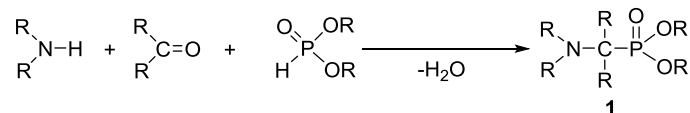
Napjainkban az α -aminofoszfin-oxidok kutatási területe egyre inkább előtérbe kerül, hiszen az α -aminofoszfonátok szerkezeti analogonjaiként potenciális bioaktivitással rendelkezhetnek [1-3]. Felhasználhatók antibiotikumokként, antibakteriális készítményekként, vírus-, illetve rákellenes szerekként [4-7]. A mezőgazdaságban rovar-, illetve gombaölő szerként, valamint gyomirtókként alkalmazhatók [8,9]. Előállításuk leghatékonyabb módja a Kabachnik–Fields-, vagy más néven foszfa-Mannich reakció, mely egy primer vagy szekunder amin, egy oxovegyület és egy szekunder foszfin-oxid kondenzációján alapul.

Kutatómunkánk során α -aminofoszfin-oxidok és bisz(aminofoszfin-oxidok), pontosabban bisz(foszfinoilmetil)-aminok szintézisének és hasznosíthatóságának vizsgálatát tűztük ki célul. A kiindulási anyagként szolgáló foszfin-oxidokat Grignard-reakció segítségével állítottuk elő. Ezután a kívánt vegyületeket Kabachnik–Fields-reakciókkal szintetizáltuk. Törekedve a zöldkémia alaptörvényeinek való megfelelésre, a kondenzációkat mikrohullámú körülmények között, katalizátor nélkül kívántuk végrehajtani. A keletkező új vegyületek izolálásán és spektroszkópiás jellemzésén kívül, célunk volt a bisz(aminofoszfin-oxidok) foszfor-ligandumként történő hasznosítása átmenetifém-komplexek szintézisében. Továbbá az előállított Pt-komplexek katalitikus aktivitásának vizsgálata is fontos feladat volt számunkra.

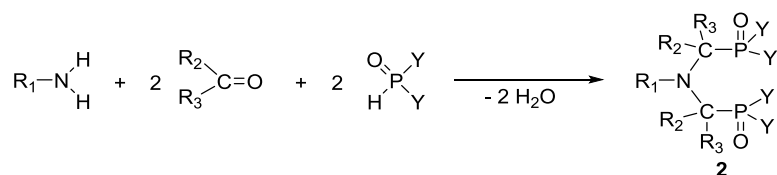
2. Irodalmi áttekintés

2.1 Kabachnik–Fields-reakciókról általánosságban

A Kabachnik–Fields-, vagy más néven foszfa-Mannich reakciók, három komponens, egy primer vagy szekunder amin, egy oxovegyület és egy foszfor reagens kondenzációján alapulnak. Ha az amint egy ekvivalens oxovegyülettel és egy ekvivalens foszfortartalmú vegyülettel kondenzáltatunk α -aminofoszfónátokat (**1**) állíthatunk elő [10-12].

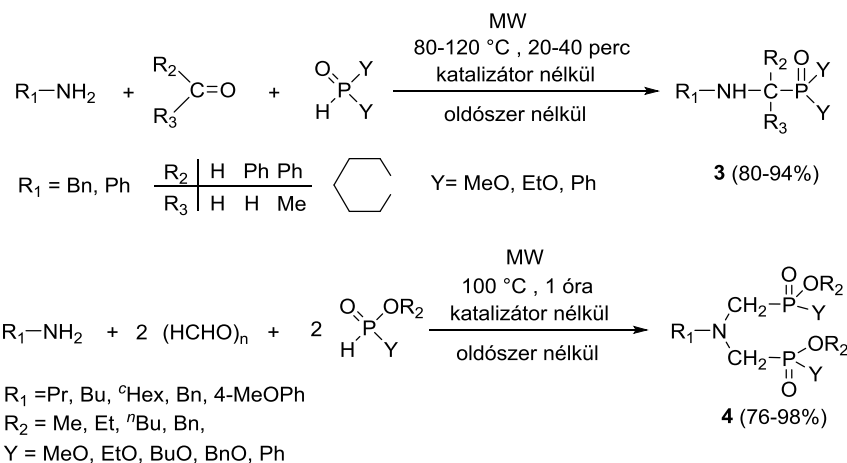

Amennyiben az amint két ekvivalens oxovegyülettel és két ekvivalens foszfor reagenssel kondenzáltatunk biszfoszfónátokhoz (**2**) juthatunk.

A reakció felfedezése óta számos közleményt publikáltak a témában [13-16]. Általában valamilyen drága, a környezetre káros katalizátor jelenlétében és nagy mennyiségű oldószerben hajtották végre a háromkomponensű kondenzációt.

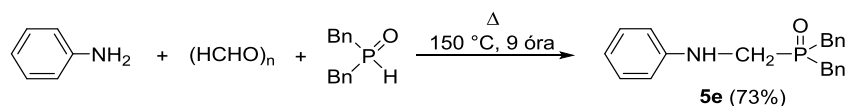
Keglevich és munkatársai azonban bebizonyították, hogy primer aminok egyszeres és kétszeres Kabachnik–Fields-reakciói MW körülmények között katalizátor és oldószer nélkül is megvalósíthatók [21,22].

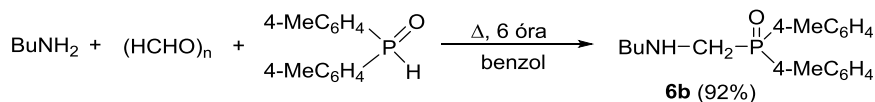
2.2 Reakciók szekunder foszfín-oxidokkal

Míg a dialkil-foszfítokkal megvalósított Kabachnik–Fields-reakciók számos közleményben szerepelnek, addig a szekunder foszfín-oxidokat, mint modellvegyületeket, csak néhány publikációban említik.

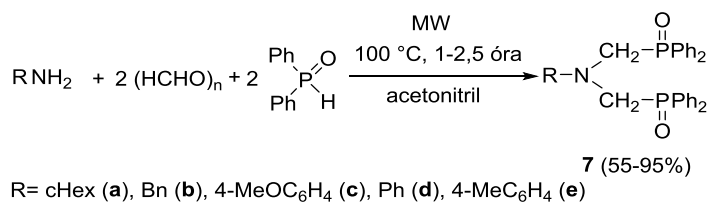
Petrov kutatócsoportjában az anilin paraformaldehiddel és dibenzilfoszfín-oxiddal végzett kondenzációját tanulmányozták [23]. A reakció során az anilint háromszoros feleslegben alkalmazták és a feldolgozás során a felesleget desztillációval távolították el. A várt termékhez (**5e**) 73%-os termeléssel jutottak.

Cherkasov és munkatársai butil-amint és paraformaldehidet reagáltattak di-*p*-tolil-foszfin-oxiddal [24]. A reakciót benzolban forralva hajtották végre.

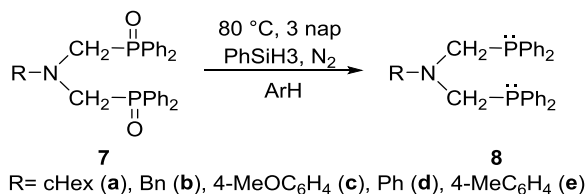
A Keglevich csoportban különböző primer aminok kétszeres Kabachnik–Fields-reakcióját vizsgálták paraformaldehiddel és difenilfoszfin-oxiddal. MW körülmények között, katalizátor nélkül jó termeléssel jutottak a várt vegyületekhez (**7**) [21,22].

2.3 Kétfogú P-ligandumok előállítása Kabachnik–Fields- és analóg reakciókkal

A kétszeres Kabachnik–Fields-reakciók során előállított tercier foszfin-oxidokat redukálva bisz(foszfinometil)-amin típusú P-ligandumokhoz juthatunk. A deoxigénezést leggyakrabban különböző szilán vegyületekkel (fenil-, trifenil-, triklór-szilán vagy metil-polisziloxán) végzik [25].

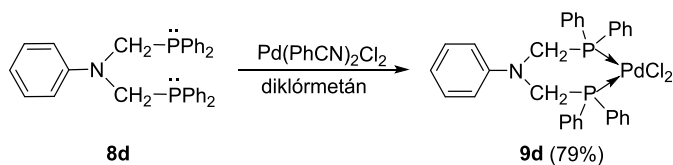
Keglevich és munkatársai is foglalkoztak kétfogú P-ligandumok szintézisével. A reakciók során bisz(difenilfoszfinometil)-aminokat (**7**) fenilszilánnal deoxigéneztek 80 °C-on [21,22].

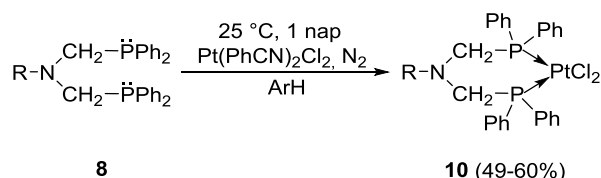
2.4 Bisz(foszfinometil)-aminok felhasználása átmenetifém-komplexekben

Az átmenetifém-komplex katalizátorok kiemelkedő jelentőségűek a klasszikus, illetve a szén-szén, szén-heteroatom homogén kapcsolási reakciókban egyaránt. A közelmúltban gyógyszerként való felhasználásuk is kiemelkedő szerepet kapott. Számos platina-, rubídium- és arany-komplex rákellenes aktivitással rendelkezik [26,27].

Balch és kutatócsoportja bisz(difenilfoszfinometil)-anilinnél (**8d**) kiindulva jó termeléssel állítottak elő palládium-komplexet (**9d**) [28].

Keglevich és munkatársai bisz(difenilfoszfinometil)-aminokból (**8**) gyűrűs platina-komplexeket (**10**) szintetizáltak [21,22].

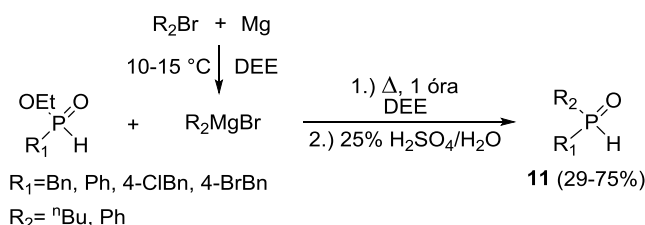

R = ⁿHex (a), Bn (b), 4-MeOC₆H₄ (c), Ph (d), 4-MeC₆H₄ (e)

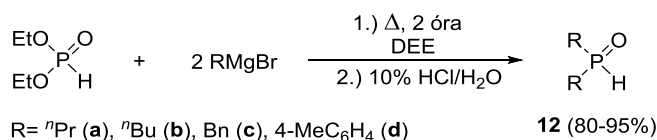
A platina-komplexek (**10**) katalitikus aktivitását sztirol hidroformilezési reakciójában vizsgálták, mely során meglehetősen jó konverziót és magas kemoselektivitást értek el, valamint a megszokottól eltérő regioszelektivitást tapasztaltak [22].

2.5 Dialkil- és diarilfoszfin-oxidok előállítása Grignard-reakcióval

Emmick kutatócsoportjában Grignard-reakcióval szintetizáltak különféle aszimmetrikus foszfin-oxidokat [29]. A butil-bromid vagy bróm-benzol és magnézium reakciójával előállított reagenst dietil-éterben (DEE) foszfináttal reagáltatták. A kívánt termékekhez (**11**) 29-75%-os termeléssel jutottak.

A későbbiekben Busacca és munkatársai a fenti módszert kiterjesztették, és szimmetrikus, illetve aszimmetrikus dialkil- és diarilfoszfin-oxidokat egyaránt sikeresen állítottak elő [30]. A Keglevich csoportban Grignard-reakcióval szintetizáltak dipropil-, dibutil-, dibenzil- és di(*p*-tolil)-foszfin-oxidot (**12a-d**). A megfelelő alkil-halogenidből képzett két ekvivalens Grignard-reagenst dietil-éterben dietil-foszfittal reagáltatták [31,32].

3. Kísérleti rész

Kutatómunkánk során az α-aminofoszfin-oxidok és bisz(foszfinoilmetil)-aminok szintézisének és hasznosíthatóságának vizsgálatát tanulmányoztuk.

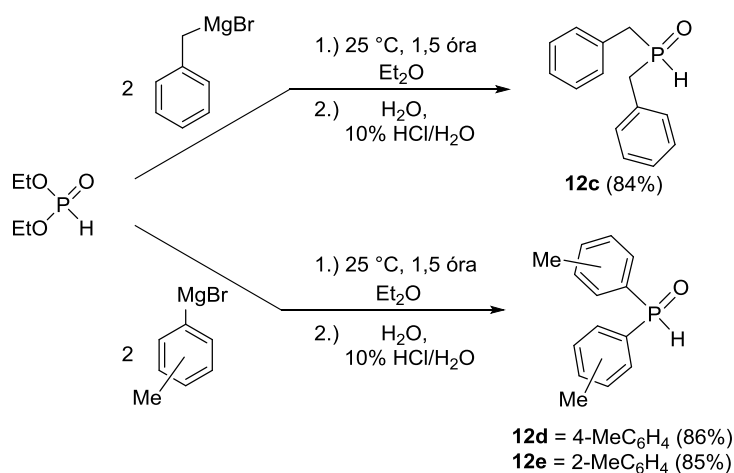
A kiindulási anyagként szolgáló foszfin-oxidokat Grignard-reakcióval állítottuk elő. A Kabachnik–Fields-reakciókkal során különféle primer aminokat reagáltattunk egy ekvivalens paraformaldehiddel és egy ekvivalens foszfin-oxiddal. A kétszeres Kabachnik–Fields-reakciók esetén a primer aminokat kétszeres feleslegben vett paraformaldehiddel és foszfin-oxiddal kondenzáltattuk. A reakciókat katalizátor nélkül, MW körülmények hajtottuk végre. A reakcióelegy homogenitásának biztosítása érdekében a kondenzációkat kis mennyiségű acetonitrilben végeztük.

Céljaink között szerepelt a bisz-származékok platina-, illetve palládium-komplexekben történő felhasználása, valamint a Pt-komplexek katalitikus aktivitásának vizsgálata.

A vegyületek szerkezetét ³¹P, ¹³C és ¹H NMR spektroszkópiával, illetve nagyfelbontású tömegspektroszkópiás (HRMS) vizsgálatokkal határoztuk meg. A platina-komplexek térszerkezetét kvantumkémiai számításokkal és röntgendiffrakciós mérésekkel is igazoltuk.

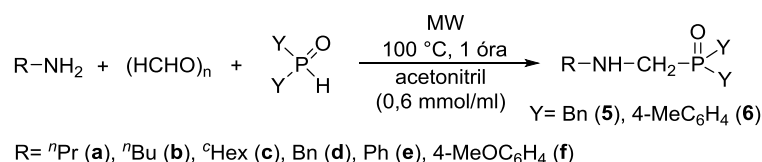
3.1 Foszfín-oxidok előállítása

A kiindulási anyagként szolgáló dibenzil-, di(*p*-tolil)- és di(*o*-tolil)foszfín-oxidot (**12c-e**) Grignard-reakcióval állítottuk elő dietil-foszfítból. Mivel a reakció vízre igen érzékeny, kihevített, nitrogénnel átöblített gömblombikban dolgoztunk. Első lépésként a megfelelő mennyiségű (egy ekvivalens) magnéziumot jódot kristályokkal aktiváltuk. Oldószerként vízmentes dietil-étert alkalmaztunk. A benzil-bromid, illetve a 2-, és 4-bróm-toluol becsepegtetése után színváltozás jelezte a Grignard-reagens képződését. Az elegyet 1,5 órán át forraltuk, majd az olajfürdőt jeges hűtésre cseréltük és a Grignard-reagenshez csepegtettük a dietil-foszfít dietil-éteres oldatát. Ezt követően az elegyet másfél órán át szobahőmérsékleten kevertettük. A hidrolízist először desztillált vízzel, majd 10%-os sósav oldattal végeztük. A vizes fázist dietil-éterrel extraháltuk, az egyesített szerves fázisokat szárítottuk, majd bepároltuk. A nyersterméket oszlopkromatográfiás módszerrel tisztítottuk, így fehér, kristályos anyaghoz (**12c-e**) jutottunk (84-86%).

3.2 Egyszeres és kétszeres Kabachnik–Fields-reakciók megvalósítása

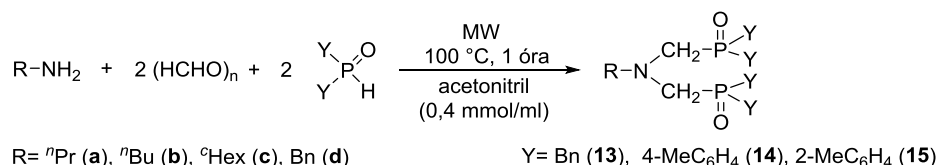
A Kabachnik–Fields-reakciók során különböző primer aminokat (*n*-propil-, *n*-butil-, ciklohexil-, benzil- és 4-metoxibenzil-amint, valamint anilint és 4-metoxianilint) reagáltattunk ekvivalens mennyiségű paraformaldehiddel és dibenzil- (**12c**), valamint di(*p*-tolil)foszfín-oxiddal (**12d**) (1. táblázat). A kondenzációkat MW reaktorban, 100°C -on, 1 órás reakcióidővel hajtottuk végre. A reakciókat minden esetben katalizátor nélkül valósítottuk meg. Mivel a kiindulási anyagok közül kettő szilárd halmazállapotú és olvadáspontjuk meghaladja a reakció hőmérsékletét (100°C), kis mennyiségű oldószerre volt szükség a reakcióelegy homogenitásának biztosítása érdekében. A kondenzációkat minden esetben acetonitrilben hajtottuk végre.

2. táblázat: Az (aminometil)foszfin-oxidok termelési adatai

R		ⁿ Pr	ⁿ Bu	^c Hex	Bn	Ph	4-MeOC ₆ H ₄
Termelés [%]	Y= Bn	96 (5a)	97 (5b)	95 (5c)	98 (5d)	94 (5e)	95 (5f)
	Y= 4-MeC ₆ H ₄	-	96 (6b)	98 (6c)	95 (6d)	94 (6e)	-

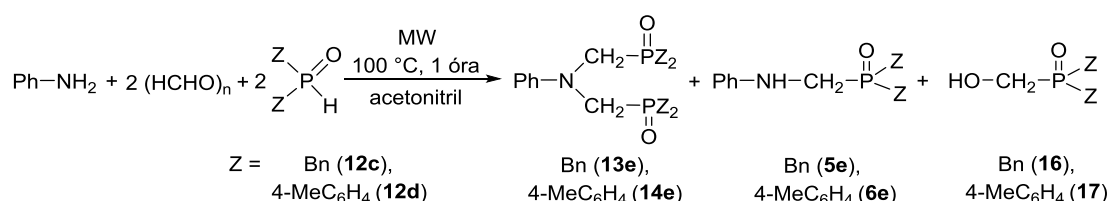
A kétszeres Kabachnik–Fields-reakciók esetén *n*-propil-, *n*-butil-, ciklohexil-, benzil- és 4-metoxibenzil-amint, illetve anilint két ekvivalens paraformaldehiddel és két ekvivalens dibenzil-, di(*p*-tolil)-, illetve di(*o*-tolil)foszfin-oxiddal (**12c-e**) reagáltattunk (2. táblázat). A reakciókörülményeken nem változtattunk.

2. táblázat: Az *N,N*-bisz(foszfinoilmetil)aminok termelési adatai

R		ⁿ Pr	ⁿ Bu	^c Hex	Bn
Termelés [%]	Y=Bn	95 (13a)	96 (13b)	95 (13c)	97 (13d)
	Y= 4-MeC ₆ H ₄	-	98 (14b)	95 (14c)	94 (14d)
	Y= 2-MeC ₆ H ₄	-	90 (15b)	85 (15c)	88 (15d)

Anilin kétszeres Kabachnik–Fields-reakciói során érdekes jelenséget tapasztaltunk. A többi primer amintól eltérő módon a várt bisz-termék (**13e**, illetve **14e**) mellett, a mono-származék (**5e**, illetve **6e**) és egy melléktermék, a hidroximetil-foszfin-oxid (**16**, illetve **17**) is megjelent a reakcióelegyen.

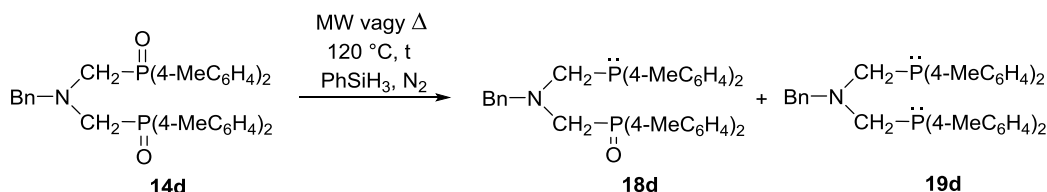
A mono és bisz reakciók során összesen 22 új vegyületet (**4a-f**, **5b-e**, **13a-d**, **14b-d**, **15b-d**) szintetizáltunk kiváló termeléssel. A termékek szerkezetét ³¹P, ¹³C és ¹H NMR, valamint HRMS mérésekkel határoztuk meg, illetve olvadásponttal is jellemeztük őket.

3.3 Átmenetifém-komplexek szintézise

Céljaink között szerepelt a *N,N*-bisz(difoszfinoilmetil)-aminok P-ligandumként történő felhasználása.

Első lépésként a vegyületek kettős deoxigénezését optimalizáltuk. A redukciós vizsgálatok során a bisz(di-*p*-tolil-foszfinoilmetil)-benzilamin (**14d**) szolgált modellvegyületként (3. táblázat). A deoxigénezés lejátszódását ³¹P NMR spektroszkópiával követtük. A redukciót 120 °C-on MW körülmények között végezve, a reakció 1 óra alatt nem játszódott le teljesen (3. táblázat/1. kísérlet). A legjobb eredményt 2,5 óra alatt értük el (3. táblázat/3. kísérlet). Az oldószer hatásának vizsgálata közben, arra jutottunk, hogy már pár csepp toluol is jelentősen

rontja a deoxigénezési konverzióját (3. táblázat/4. kísérlet). Termikus kontroll kísérletet is végeztünk (3. táblázat/5. kísérlet), mely során bebizonyítottuk, hogy a MW sugárzás pozitív hatással van a reakciósebességre.

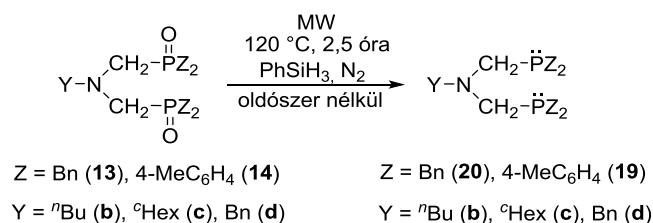

3. táblázat: Deoxigénezési kísérletek bisz(di-*p*-tolil-foszfinoilmetil)benzilammal

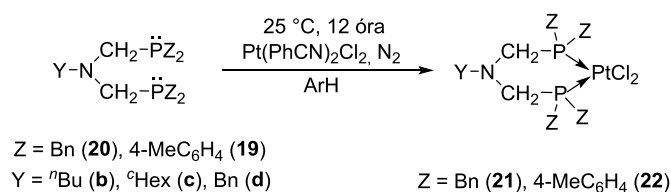
Kísérlet	Hőközlési mód	Oldószer	t (óra)	Összetétel (%) [*]		
				14d	18d	19d
1	MW	–	1	46	27	27
2	MW	–	2	5	15	80
3	MW	–	2,5	0	0	100
4	MW	toluol	2,5	13	13	74
5	Δ	–	2,5	40	30	30

³¹P NMR inteztítás alapján.

A deoxigénezési lépés optimalizálása során elvégzett kísérleteinkre támaszkodva a további vegyületek (**13b-d**, **14b-d**) redukcióját is 120 °C-on, oldószermentes MW körülmények között, 2,5 órás reakcióidővel valósítottuk meg.

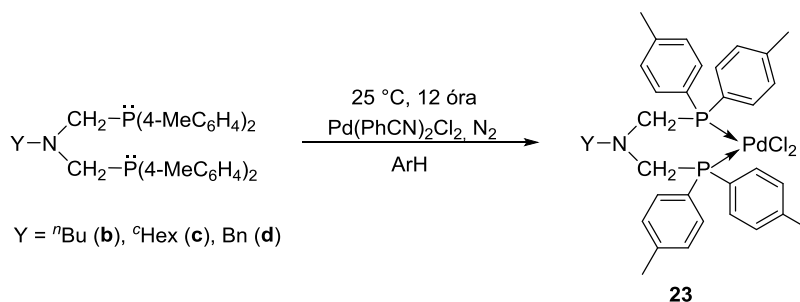
A deoxigénezés után nyert foszfinokból (**19b-d**, **20b-d**) inert atmoszféra alatt diklór-dibenzonitril-platina prekursor hozzáadásával, 12 órás kevertetés után 52-75%-os termeléssel szintetizáltuk a kívánt platina-komplexekeket (**21b-d**, **22b-d**) (4. táblázat).

4. táblázat: A Pt-komplexekek termelési adatai

	Y	ⁿ Bu	^c Hex	Bn
Termelés (%)	Z = Bn	75 (21b)	58 (21c)	69 (21d)
	Z = 4-MeC ₆ H ₄	74 (22b)	59 (22c)	52 (22d)

A bisz(di-*p*-tolil-foszfinoilmetil)aminok esetén módszerünket palládium-komplexekek szintézisére is kiterjesztettük. A foszfinokat (**19b-d**) diklór-dibenzonitril-palládium prekursorral reagáltattuk és 40-49%-os termeléssel jutottunk a várt termékekhez (**23b-d**) (5. táblázat).

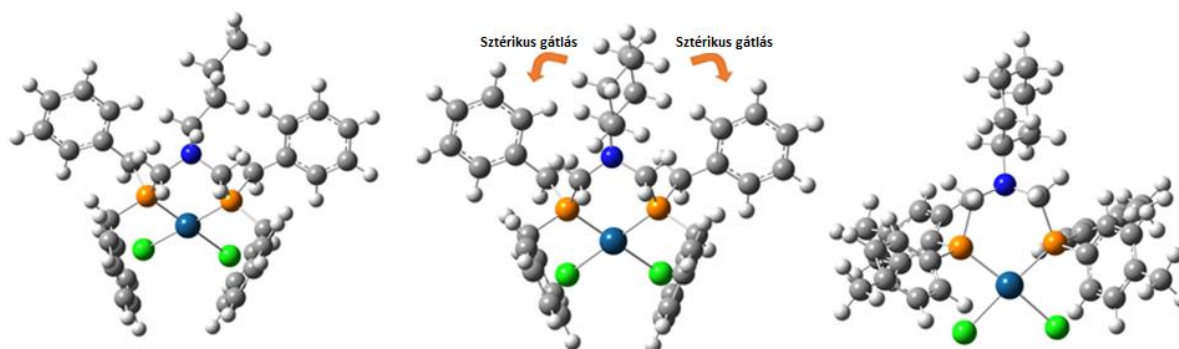

5. táblázat: A Pd-komplexek termelési adatai

	<i>n</i> Bu	<i>c</i> Hex	Bn
Termelés (%)	49 (23b)	45 (23c)	40 (23d)

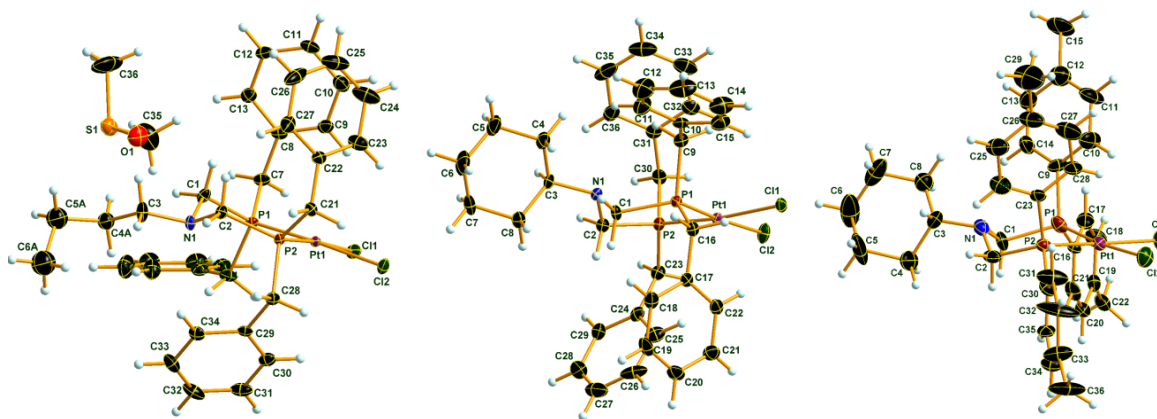
3.4 Platina-komplexek térszerkezete

Három Pt-komplex, a bisz(di-benzilfoszfinometil)-butilamin- (**21b**), a bisz(dibenzilfoszfinometil)-ciklohexilamin- (**21c**), illetve a bisz(di-*p*-tolilfoszfinometil)-ciklohexilamin-diklór-platina (**22c**) térszerkezetét kvantumkémiai számításokkal is felderítettük. A modellezést B3LYP/6-31G(d,p) típusú módszerrel végeztük gáz fázisban. A komplexek (**21b**, **21c**, **22c**) térszerkezete közel tükörszimmetrikusnak adódott (1. ábra).

3. ábra: A 21b, 21c, 22c platina-komplexek kvantumkémiai számítással meghatározott térszerkezete

A fent említett három gyűrűs komplex térszerkezetét röntgenkristallográfiás módszerrel is alátámasztottuk. A mérések alapján megállapítható, hogy a platina atom körül a foszfor és klór atomok majdnem tökéletes síknégyzetes elrendeződésben helyezkednek el, valamint a hattagú heterociklus deformált szék konformációjú (2. ábra).

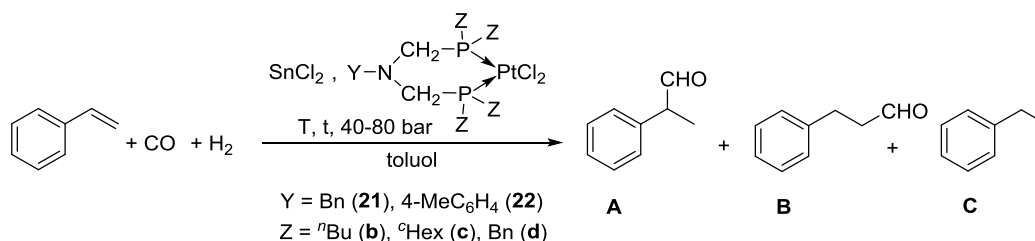

2. ábra: A 21b, 21c, 22c Pt-komplexek kristályrácsának elemi cellája

A röntgendiffrakciós vizsgálatok és a kvantumkémiai számítások során közel azonos eredményre jutottunk [33].

3.4 Platina-komplexek katalitikus aktivitásának vizsgálata

Az előállított platina-komplexek katalitikus aktivitását sztirol hidroformilezési reakciójában vizsgáltuk.

A hidroformilezési kísérletek során elért legjobb eredményeket 6. táblázatban mutatom be. Az adatok alapján elmondható, hogy a hidroformilezés a P-atomokon benzilcsoportokat tartalmazó Pt-komplexekkel (**21b-d**) csak közepes konverzióval (32-52%) játszódott le (6. táblázat/1-3. kísérletek), azonban a *p*-tolil-helyettesítőkkel rendelkező katalizátorokkal (**22b-d**) csaknem teljes konverzió (98%) érhető el (6. táblázat/4-6. kísérletek). A várt 2- és 3-fenilpropanal (**A** és **B**) mellett etilbenzol (**C**) melléktermék is keletkezett, így a kemoselektivitás nem volt teljes.

Az általunk előállított komplexek (**21b-d**, illetve **22b-d**) magas kemoselektivitást és a megszokottól eltérő regioszelektivitást mutattak. A gyakorlatban használt Pt-katalizátorok regioszelektivitásával ellentétben, a két főtermék közül minden esetben az elágazó láncú aldehid (**A**) képződött nagyobb arányban [33].

6. táblázat: A Pt-komplexek katalitikus aktivitása

Kísérlet	Z	Y	Pt/SnCl ₂	T [°C]	t [óra]	Konverzió [%]	S _{kemo} [%]	S _{regió} [%]
1	Bn	ⁿ Bu	1/2	100	3	32	72	65
2		^c Hex	1/2	100	3	50	74	61
3		Bn	1/2	100	3	52	70	65
4	4-MeC ₆ H ₄	ⁿ Bu	1/2	100	8	98	75	63
5		^c Hex	1/2	100	6	98	74	63
6		Bn	1/2	100	3	98	79	56

4. Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a Grignard-reakcióval előállított foszfin-oxidok (**12c-e**) mikrohullámmal elősegített, katalizátormentes egyszeres és kétszeres Kabachnik–Fields-reakciói során kiváló termeléssel (94-98%) jutottunk a várt aminofoszfin-oxidokhoz (**5a-f**, **6b-e**), illetve *N,N*-bisz(foszfinoilmetil)-aminokhoz (**13a-d**, **14b-d**, **15b-d**). Az előállított vegyületeket minden esetben ^{31}P , ^{13}C és ^1H NMR, illetve nagyfelbontású tömegspektroszkópiás vizsgálatokkal azonosítottuk, valamint sok esetben olvadáspontméréssel jellemeztük.

Hatékony MW eljárást dolgoztunk ki az *N,N*-bisz(dibenzil- és di-*p*-tolilfoszfinoilmetil)-aminok (**13b-d**, **14b-d**) redukciójára. A kétszeres deoxigénezést követően a biszfoszfinokat (**19b-d**, **20b-d**) platina- (**21b-d**, **22b-d**) és palládium-komplexeiké (**23b-d**) alakítottuk. Összesen 9 új, gyűrűs, átmenetifém-komplexet szintetizáltunk közepes, illetve jó termeléssel. Néhány (**21b**, **21c**, **22c**) komplex térszerkezetét kvantumkémiai számításokkal, illetve röntgenkrisztallográfiás mérésekkel is igazoltuk.

A platina-komplexe (**21b-d**, **22b-d**) katalitikus aktivitását sztirol hidroformilezési reakciójában teszteltük. A bisz(di-*p*-tolilfoszfinometil)-aminok gyűrűs platina-komplexei (**25b-d**) a [bisz(dibenzilfoszfinometil)-amin]-diklór-platina(II) komplexeinél (**21b-d**) konverzió szempontjából hatékonyabbnak bizonyultak, a szelektivitások tekintetében hasonló eredményeket adtak. Az általunk előállított komplexeikkel (**21b-d**, illetve **22b-d**) magas kemoszelektivitást és a megszokottól eltérő regioszelektivitást értünk el.

5. Kísérletek részletes leírása

5.1 Az alkalmazott készülékek leírása

A reakciókat nyomástartó feltétellel ellátott 300 W-os CEM Discover típusú mikrohullámú reaktorban hajtottuk végre 30-50 W teljesítményen.

A ^{31}P , ^{13}C és ^1H NMR spektrumok Bruker AV-300 vagy DRX-500 típusú spektrométerrel 121,5, 75,5 és 300 vagy 202,4, 125,7, illetve 500 MHz-en készültek, referenciaanyagként 85%-os foszforsav és TMS szolgáltak.

A nagyfelbontású tömegspektroszkópiás méréseket Q-TOF Premier és Shimadzu LCMS-ITTOF típusú készülékekkel végezték.

5.2 Általános előírat a foszfin-oxidok előállítására (**12c-e**)

40,0 mmol alkil-halogenidből (4,8 ml benzil-bromid, 6,8 g 4-brómtoluol, 4,8 ml 2-brómtoluol) és 40,0 mmol (0,97 g) magnéziumból előállított Grignard-reagens dietil-éteres oldatához (50 ml) 13,0 mmol (1,70 ml) dietil-foszfit dietil-éteres oldatát (10 ml) csepegtettünk 0 °C-on. A reakcióelegyet 1,5 órán át szobahőmérsékleten kevertettük, majd vízzel (10 ml) és 10%-os sósavval (50 ml) hidrolizáltuk. A vizes fázist dietil-éterrel (2 x 60 ml) extraháltuk, majd az egyesített szerves fázisokat Na_2SO_4 -on szárítottuk. Bepárlás után a nyersterméket oszlopkromatográfiával (szilikagél, eluens: 1% metanol tartalmú CH_2Cl_2) tisztítottuk, így fehér kristályos anyaghoz jutottunk.

5.3. Általános előírat az aminometil-dibenzil- és aminometil-di(*p*-tolil)foszfin-oxidok előállítására (**5a-f**, **6b-e**)

0,85 mmol amin (0,07 ml *n*-propil-amin, 0,08 ml *n*-butil-amin, 0,10 ml cikohexil-amin, 0,09 ml benzil-amin, 0,11 ml 4-metoxibenzil-amin, 0,08 ml anilin, 0,105 g 4-metoxi-anilin), 0,85 mmol (0,026 g) paraformaldehid és 0,85 mmol $>\text{P}(\text{O})\text{H}$ -vegyület (0,20 g dibenzil-foszfinoxid

vagy 0,20 g di(*p*-tolil)foszfin oxid), 1,5 ml acetonitril elegyét 100 °C-on 1 óráig kevertettük nyomástartó feltétellel ellátott CEM Discover típusú mikrohullámú reaktorban. A képződött vizet és az oldószert vákuumban eltávolítottuk, majd az így kapott nyerstermékeket 1 cm-es szilikagélen átengedve (eluens: etil-acetát) tisztítottuk.

5.4. Általános előirat az *N,N*-bisz(dibenzil-, di-*p*-tolil-, illetve di *o*-tolilfoszfinoil-metil)-aminok előállítására (**13a-d**, **14b-d**, **15b-d**)

0,85 mmol amin (0,07 ml *n*-propil-amin, 0,08 ml *n*-butil-amin, 0,10 ml ciklohexil-amin, 0,09 ml benzil-amin, 0,11 ml 4-metoxi-benzil-amin, 0,08 ml anilin, 0,11 g 4-metoxi-anilin), 1,7 mmol (0,05 g) paraformaldehid és 1,7 mmol >P(O)H vegyület (0,40 g dibenzil-foszfinoxid, 0,40 g di(*p*-tolil)foszfinoxid, 0,40 g di(*o*-tolil)foszfinoxid), 2,5 ml acetonitril elegyét 100 °C-on 1 óráig kevertettük nyomástartó feltétellel ellátott CEM Discover típusú mikrohullámú reaktorban. A képződött vizet és az oldószert vákuumban eltávolítottuk, majd az így kapott nyerstermékeket 1 cm-es szilikagélen átengedve (eluens: etil-acetát) tisztítottuk.

5.5. Általános előirat gyűrűs átmenetifém-komplexek előállítására (**21b-d**, **22b-d**, **23b-d**)

0,20 mmol bisz(>P(O)CH₂)aminhoz (0,11 g *N,N*-bisz(dibenzil- vagy di-*p*-tolilfoszfinoilmetil)butilamin vagy 0,11 g *N,N*-bisz(dibenzil- vagy di-*p*-tolilfoszfinoilmetil)ciklohexilamin vagy 0,12 g *N,N*-bisz(dibenzil- vagy di-*p*-tolilfoszfinoilmetil)benzilamin) 0,15 ml (1,20 mmol) fenilszilánt adtunk nitrogén atmoszféra alatt. A reakcióelegyet 120 °C-on 2,5 óráig kevertettük nyomástartó feltétellel ellátott CEM Discover típusú mikrohullámú reaktorban. Ezt követően a terméket 1 ml légtelenített benzolban oldottuk és 0,10 g (0,21 mmol) diklór-dibenzonitril-platinát vagy 0,81 g (0,21 mmol) diklór-dibenzonitril-palládiumot adtunk hozzá, majd egy éjszakán át szobahőmérsékleten nitrogén alatt kevertettük. A kivált komplexet szűrtük, pentán-aceton elegyével (8:2) mostuk és szárítottuk.

5.6. Hidroformilezési kísérletek általános előirata

A kísérletek során a vizsgált Pt-komplex (0,005 mmol) és ón(II)-klorid (1,9 mg; 0,01 mmol) toluolos oldatát (5 ml) argonatmoszféra alatt egy 100 ml-es rozsdamentes acél autoklávban sztirollal (0,115 ml; 1,0 mmol) reagáltattuk. Az autoklávot 80 bar nyomáson (CO/H₂ = 1:1) tartva állandó hőmérsékletű olajfürdőbe helyeztük és a teljes reakcióidő alatt mágneseskeverővel kevertettük, miközben a nyomást ellenőriztük. A kapott halványsárga olajat GC-vel analizáltuk az autokláv hűtése és szétszerelése után közvetlenül.

Az előállított vegyületek részletes jellemzése a *Synthesis and use of α -aminophosphine oxides and *N,N*-bis(phosphinoylmethyl)amines - A study on the related ring platinum complexes* [33] című publikációnkban megtalálható.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti másik témavetőmet, Dr. Keglevich Györgyöt, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szerves Kémia és Technológia Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárát, amiért kutatómunkánkat lehetővé tette és mindvégig figyelemmel kísérte. Hálával tartozunk Dr. Mucsi Zoltánnak a kvantumkémiái számítások elvégzéséért, a röntgendiffrakciós mérésekért pedig Dr. Konstantin Karaghiosoff professzornak és Dr. Czungler Mátyásnak. Köszönetünket fejezzük ki Dr. Kollár Lászlónak és Dr. Pongrácz Péternek a katalitikus vizsgálatok elvégzéséért.

A dolgozat elkészítéséhez anyagi támogatást nyújtottak az OTKA PD111895 és K83118 pályázatok.

Irodalomjegyzék

- [1] Hanessian, S., Bennani, Y.L.: *Electrophilic Amination and Azidation of Chiral Alpha-Alkyl Phosphoramides – Asymmetric Syntheses of Alpha-Amino Alpha-Alkyl Phosphonic acids*. Synthesis, 1994. pp. 1272-1274.
- [2] Gancarz, R., Wieczorek, J.S.: *A useful method for the preparation of l-aminoalkanephosphonic acids*. Synthesis, 1977. pp. 625-628.
- [3] Kukhar, V.P., Hudson, H.R., (Eds.): *Aminophosphonic and Aminophosphinic acids: Chemistry and Biological Activity*, Wiley, Chichester, 2000.
- [4] Kafarski, P., Lejczak B.: *Aminophosphonic acids of potential medical importance*. Current Medicinal Chemistry - Anti-Cancer Agents, 1, 2001, pp. 301-312.
- [5] Mucha, A., Kafarski, P., Berlicki, L.: *Remarkable potential of the α -aminophosphonate/phosphinate structural motif in medicinal chemistry*. Journal of Medicinal Chemistry, 54, 2011, pp. 5955-5980.
- [6] Zefirov, N.S., Matveeva, E.D.: *Catalytic Kabachnik-Fields reaction: new horizons for old reaction*. Arkivoc (i), 2008, pp. 1-17.
- [7] Liu, W., Royers, C.J., Fisher, A.J., Toney, M.: *Aminophosphonate inhibitors of dialkylglycine decarboxylase: structural basis for slow binding inhibition*. Biochemistry, 41, 2002, pp. 12320-12328.
- [8] Atherton, F.R., Hassal, C.H., Lambert, R.W.: *Synthesis and structure-activity relationships of antibacterial phosphonopeptides incorporating (l-aminoethyl) phosphonic acid and (aminomethyl) phosphonic acid*. Journal of Medicinal Chemistry, 30, 1987, pp. 1603-1609.
- [9] Fields, S.C.: *Synthesis of natural products containing a C–P bond*. Tetrahedron, 55, 1999, pp. 12237-12273.
- [10] Kabachnik, M.I.; Medved, T.Y.: *New synthesis of aminophosphonic acids*. Doklady Akademii Nauk SSSR, 83, 1952, pp. 689-692.
- [11] Fields, E.K.: *The synthesis of esters of substituted amino phosphonic acids*. Journal of the American Chemical Society, 74, 1952, pp. 1528-1531.
- [12] Keglevich, G., Bálint, E.: *The Kabachnik–Fields Reaction: Mechanism and Synthetic Use*. Molecules, 17, 2012, pp. 12821-12835.
- [13] Pudovik, A.N., Konovalova, I.V.: *Addition reactions of esters of phosphorus (III) acids with unsaturated systems*. Synthesis, 81, 1979, pp. 81-96.
- [14] Qian, C., Huang, T.: *One-pot synthesis of α -amino phosphonates from aldehydes using lanthanide triflate as a catalyst*. The Journal of Organic Chemistry, 63, 1998, pp. 4125-4128.
- [15] Yadav, J.S., Reddy, B.V.S., Sreedhar, P.: *An eco-friendly approach for the synthesis of α -aminophosphonates using ionic liquids*. Green Chemistry, 4, 2002, pp. 436-438.

- [16] Zahouily, M., Elmakssoudi, A., Mezdar, A., Rayadh, A., Sebti, S., Lazrek, H.B.: *Three Components Coupling Catalysed by Na₂CaP₂O₇: Synthesis of α -Amino Phosphonates Under Solvent-Free Conditions at Room Temperature*. Letters in Organic Chemistry, 2, 2005, pp. 428-432.
- [17] Pudovik, A.N., Kononova, I.V.: *Addition reactions of esters of phosphorus (III) acids with unsaturated systems*. Synthesis, 81, 1979, pp. 81-96.
- [18] Qian, C., Huang, T.: *One-pot synthesis of α -amino phosphonates from aldehydes using lanthanide triflate as a catalyst*. The Journal of Organic Chemistry, 63, 1998, pp. 4125-4128.
- [19] Yadav, J.S., Reddy, B.V.S., Sreedhar, P.: *An eco-friendly approach for the synthesis of α -aminophosphonates using ionic liquids*. Green Chemistry, 4, 2002, pp. 436-438.
- [20] Zahouily, M., Elmakssoudi, A., Mezdar, A., Rayadh, A., Sebti, S., Lazrek, H.B.: *Three Components Coupling Catalysed by Na₂CaP₂O₇: Synthesis of α -Amino Phosphonates Under Solvent-Free Conditions at Room Temperature*. Letters in Organic Chemistry, 2, 2005, pp. 428-432.
- [21] Keglevich, Gy., Szekrényi, A.: *Eco-Friendly Accomplishment of the Extended Kabachnik-Fields Reaction; a Solvent- and Catalyst-Free Microwave-Assisted Synthesis of α -Aminophosphonates and α -Aminophosphine Oxides*. Letters in Organic Chemistry, 5, 2008, pp. 616-622.
- [22] Bálint, E., Fazekas, E., Pintér, Gy., Szöllösy, Á., Drahos, L., Holczbauer, T., Czugler, M., Körtvélyesi, T., Keglevich, Gy.: *Synthesis and Utilization of the Bis(>P(O)CH₂)amine Derivatives Obtained by the Double Kabachnik-Fields Reaction with Cyclohexylamine; Quantum Chemical and X-Ray Study of the Related Bidentate Chelate Platinum Complexes*. Current Organic Chemistry, 16, 2012, pp. 547-554.
- [23] Petrov K.A., Chauzov V.A., Erokhina T.S., Chernobrovkina L.P.: *Phosphorus-containing monoazo dyes based on N-arylaminoalkyl organophosphorus compounds*. Zhurnal Organicheskoi Khimii, 46, 1976, pp. 493-497.
- [24] Garifzyanov A.R., Vasil'ev R.I., Cherkasov R.A.: *Synthesis and Ionophoric Properties of α,ω -Diphosphorylated Aza Podands: II. Kabachnik-Fields Reaction as a Method for Design of α,ω -Diphosphorylated Aza Podands and Their Use for Determination of Metal Ions*. Russian Journal of General Chemistry, 75, 2005, pp. 217-224.
- [25] Keglevich, Gy.: *Foszforil-vegyületek deoxigénezése szilícium tartalmú reagensekkel*. Magyar Kémikusok Lapja, 53, 1998, pp. 385-383.
- [26] Berners-Price, S.J., Sadler P. J.: *Phosphines and metal phosphine complexes: Relationship of chemistry to anticancer and other biological activity*. In Bioinorganic Chemistry, Structure and Bonding, Springer: Berlin. 1988. pp. 27-102.
- [27] Nazarov A.A., Dyson P. J.: *Metal phosphorus complexes as antitumor agents*. In Catalysis by metal complexes, Springer: London. 2011. pp 445-461.
- [28] Balch, A.L., Olmstead M.M., Rowley S.P.: *Preparation and structural characterization of rhodium and palladium complexes of mixed phosphine/amine ligands with methylene spacers between donor atoms*. Inorganica Chimica Acta, 168, 1990, pp. 255-264.
- [29] Emmick, T.L., Letsinger, R. L.: *Unsymmetrical secondary phosphine oxides. Synthetic, isotopic exchange, and stereochemical studies*, Journal of the American Chemical Society, 90, 1968, pp. 3459-3465.
- [30] Busacca, C.A., Lorenz, J. C., Grinberg, N., Haddad, N., Hrapchak, M., Latli, B., Heewon, L., Sabila, P., Saha, A., Sarvestani, M., Shen, S., Varsolona, R., Wei, X., Senanayake, C.H.: *A Superior method for the reduction of secondary phosphine oxides*. Organic Letters, 7, 2005, pp. 4277-4280.

- [31]Keglevich, Gy., Jablonkai, E., Balázs, L.B.: *A “green” variation of the Hirao reaction: the P–C coupling of diethyl phosphite, alkyl phenyl-H-phosphinates and secondary phosphine oxides with bromoarenes using a P-ligand-free Pd(OAc)₂ catalyst under microwave and solvent-free conditions*. Royal Society of Chemistry, 4, 2014, pp. 22808-22816.
- [32]Jablonkai, E., Balázs, B.L., Keglevich, Gy.: *A P-Ligand-Free Nickel-Catalyzed Variation of the Hirao Reaction Under Microwave Conditions*. Current Organic Chemistry, 19, 2015, pp. 197-202.
- [33]Bálint, E., Tripolszky, A., Jablonkai, E., Karaghiosoff, K., Czugler, M., Mucsi, Z., Kollár, L., Pongrácz, P., Keglevich, Gy.: *Synthesis and use of α-aminophosphine oxides and N,N-bis(phosphinoylmethyl)amines - A study on the related ring platinum complexes*. Journal of Organometallic Chemistry, 801, 2016, pp. 111-121.

Lektorálta: Dr. Kálai Károly PhD., Magyar Tudományos Akadémia

Kommunikáció- tudományi szekció

A SZEMIOTIKAI TEXTOLÓGIA KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI LEHETŐSÉGEIRŐL

Gion Zsófi

*Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, PhD-hallgató,
zsofi.gion@gmail.com*

Absztrakt

A szemiotikai textológia Petőfi S. János szövegtani koncepciója. A petőfiánus megközelítés a szövegelemzést három fázisban hajtja végre: nominális és predikatív (ko)referenciális organizáció, vertikális kompozíciós organizáció és horizontális kompozíciós organizáció által. Ez a szemiotikai megközelítés azonban kommunikációelméleti szempontból problémás. Petőfi S. János matematikus nyelvészként a szövegtani elméleti keretben a kommunikáció tranzaktív modelljét alkalmazza. Ez a modell azonban nem fedi le a társadalmi kommunikáció jelenségkörét. Így célszerű a participációs elmélet (PTC) alapján megközelíteni, újraértelmezni a szövegtani modellt – ezáltal nem csak Petőfi elmélete kerül aktualizálásra, hanem az interpretációs folyamatról is tágabb tudással rendelkezhetünk kommunikációtudományi szempontból.

Hogyan lehet beemelni a társadalmi kommunikáció diszciplínájába a szemiotikai textológiát? Kutatói tevékenységem azt a kérdéskört vizsgálja, hogy a nyelvészeti-matematikai megközelítésből dolgozó szemiotikai textológia miként illeszthető kommunikációelméleti keretbe. Ezen kapcsolat feltérképezésének első lépéseként a szemiotikai textológia nyelvét érdemes azonos nyelvre „fordítani”, mint amivel a PTC dolgozik. A PTC logikai megközelítése alapján a szövegértelmezés különböző organizációformáinak leírására az extenzionális, majd az intenzionális logika eszköztárát alkalmazom.

Jelen előadás ezen kutatói munka első fázisát mutatja be. A kutatás során a vertikális kompozíciós organizáció leírása a petőfiánus interpretációhoz képest számos ponton módosításra került. Mind fogalmi, mind tartalmi szempontból olyan konkretizálási, valamint egyszerűsítési folyamat ment – és megy – végbe, amely lehetővé teszi a későbbiekben az organizációforma kommunikációelméleti megfeleltetését. Ennek érdekében a szöveg mélyszerkezetének feltárása az egyes szegmentumokat, mondatértékű elemeket összekapcsoló funktorok extenzionális logikai megfelelőivel történik.

A kutatás következő lépése a nominális és predikatív elemek ágenshez való viszonyának feltárása lesz, amely intenzionális logikai felkészültséget követel meg az ágens és attitűdjei szövegalkotó értékének leírása érdekében. Hipotézisem, hogy a petőfiánus jelentéskutatási megközelítés a PTC kommunikációelméleti kritériumainak megfelelően továbbgondolható, kiterjeszthető.

Jelen tanulmány tömören felvázolja a vertikális kompozíciós organizáció - a petőfiánus megközelítéshez képest – módosított interpretációját, valamint annak szövegértelmezési jelentőségét.

Kulcsszavak: szemiotikai textológia, jelentéskutatás, PTC, extenzionális és intenzionális logika, funktor

1. Bevezetés

Jelen tanulmány egy olyan kutatás kezdeti lépéseit foglalja össze, amelynek célja, hogy Petőfi S. János szövegtani koncepcióját, a szemiotikai textológia modelljét társadalmi kommunikációs szempontból fejlessze tovább.^[131]

A kutatás abból a keresőkérdésből indul ki, hogy hogyan működik a megértés. Ennek feltérképezése okán a jelentéskutatás meghatározó tudományterületét, a szemiotikát veszi alapul. Szövegek interpretációjának szemiotikai megközelítéséből a petőfiánus szemlélet több okból is jó választásnak tűnik, mindenekelőtt komplexitásából, integratív jellegéből, interdiszciplináris merítettségéből fakadóan. Az interdiszciplinaritás magában foglalja a kommunikációelméleti aspektust is, azonban Petőfi koncepciója továbbgondolásra ad okot. A kutatás ezzel a lehetőséggel kíván élni.

Mindenekelőtt célszerű felvázolni, mely szempontok mentén definiálható a szemiotikai textológia, melyek a jellemző jegyei, milyen megközelítésekből dolgozik és milyen módszerrel tárja fel a szöveg interpretációjának folyamatát. Ahhoz, hogy a kutatási probléma értelmezhető legyen, szükségszerű azon alapfogalmak bevezetése, amelyekre Petőfi szöveg szemlélete épül.

Ezt követően bemutatásra kerül az a probléma, ami a kutatás relevanciáját indokolja. A petőfiánus koncepció kommunikációelméleti megközelítése kerül felvázolásra, illetőleg az abban rejlő lehetőség, hogy a tranzaktív kommunikációs megközelítés kiterjeszthető a kommunikáció participációs elméletére.

Ahhoz, hogy a két koncepció, a szemiotikai textológia és a participációs elmélet metssze egymást, célszerűnek bizonyul egy olyan módszer alkalmazása, amely lehetővé teszi a két megközelítés „közös nevezőre hozását”.

Ezen módszer felvázolását követően egy konkrét elemzés, a kutatás első fázisa kerül bemutatásra.

Mindezek után válik indokolhatóvá az, hogy miért is releváns erre a problémakörre vonatkozóan tudományos eredményeket felmutatni.

Hipotézisem, hogy a petőfiánus szövegtani koncepció továbbfejleszthető annak a kommunikáció participációs felfogásának keretébe történő illesztésével.

2. A szemiotikai textológiáról röviden

„A *szemiotikai textológia* olyan általános szövegtani diszciplína, amely különféle kommunikációs helyzetekben létrehozott és/vagy befogadott – (equi)dominánsan verbális multimediális – kommunikátumok *interpretációját* tekinti feladatának. A kommunikátumokat *komplex jelekként* kezeli, az interpretációt pedig a kommunikátumok *formai és szemantikai architektónikája* elemzéseként és *leírásaként* értelmezi. Alapját a *lehetséges kommunikációs helyzetek*, a *lehetséges jelrendszerek* (más kifejezéssel élve *médiumok* vagy *médiumkonfigurációk*) és a *lehetséges* (equi)dominánsan verbális *multimediális kommunikátumok tipológiája* képezi. Mindazonáltal nem kötődik sem egy kommunikációs helyzet-, sem egy médium- (sem egy nyelv-), sem egy kommunikátumtípushoz sem.” (Petőfi 2004: 77)

¹³¹ Petőfi S. János szövegtani koncepciójáról számos kötetben, sorozatban és folyóiratban értekezik. Ezen értekezések, a szemiotikai textológia több évtizeden átívelő kidolgozása a *Szöveg mint komplex jel – Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe* című 2004-es kötetben, az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg. Jelen tanulmányban is e kötet alapján kerül bemutatásra a koncepció.

Petőfi meghatározásában a kommunikátumok olyan komplex jelek, amelyek nem mint statikus objektumok, hanem az azokat interpretálók (tudás-, feltételezés- és elvárásrendszerei) közötti interakció eredményeiként értelmezendők. Ezen komplex jelek architektonikai különböző organizációformákkal írhatók le, amelyek bemutatására az alábbiakban kerül majd sor.

Hogy jól áttekinthetővé váljon a szemiotikai textológia összetett jellege, érdemes mindenekelőtt annak jegyeit és alkotóelemeit sorra venni. Ahhoz, hogy „a szignifikátum architektonikájának valamennyi hordozóját figyelembe tudja venni, a szemiotikai textológia

1. a *kommunikációs helyzet* flexibilis modelljével operál
2. a szövegeket speciális formai és szemantikai architektonikával rendelkező *komplex jeleknek* tekinti
3. különböző *interpretációtípusokat* különböztet meg
4. az architektonikák számára különféle *organizációformákat* definiál
5. megkülönbözteti a szöveg *értelmi, referenciális és kommunikatív jelentését*
6. az *interpretációs bázisokat* (tudás-, feltételezés- és elvárásrendszereket) kettős modularitással alkalmazza
7. az analitikus interpretáció előkészítésére *preparatív gyakorlatokat* alkalmaz
8. az interpretáció eredményeinek reprezentálása számára különféle *kanonikus rendszereket* bocsát rendelkezésre” (Petőfi 2004: 87-88)

Ebből a felsorolásból jelen tanulmány számára az 1. és 4. pont releváns: mivel kommunikációelméleti megközelítésről van szó, érdemes közelebbről szemügyre venni, mit is ért Petőfi a kommunikációs helyzet *flexibilis* modelljén. Erre épül a következő fejezet.

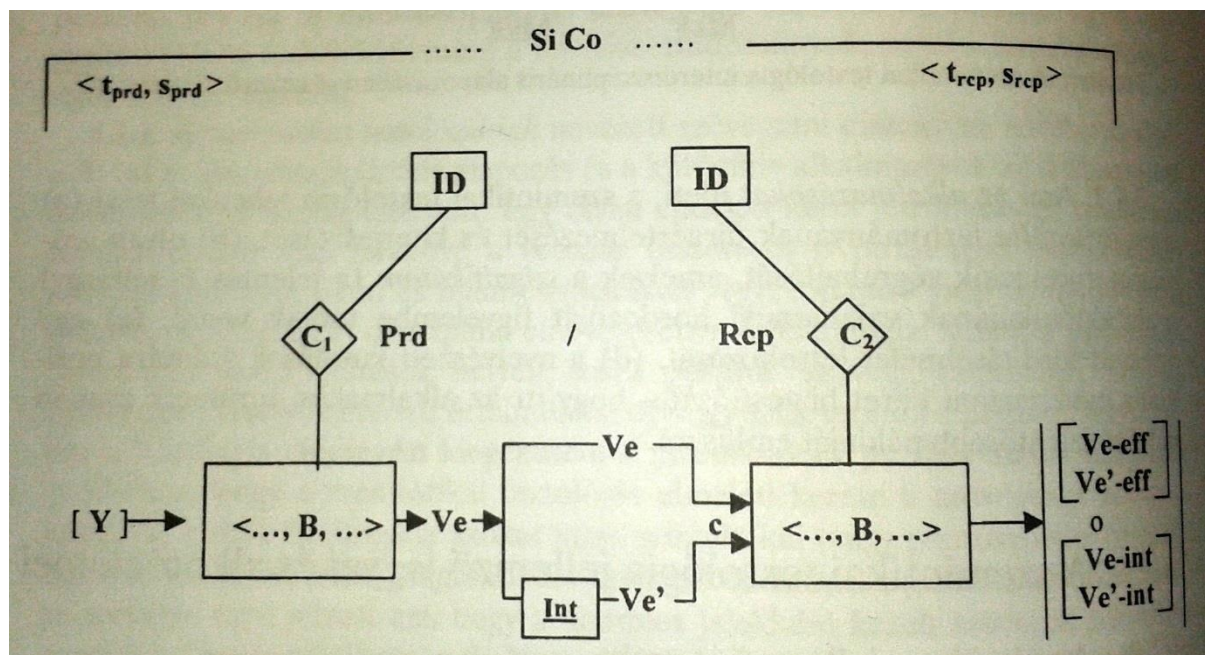
Ugyanakkor a fent említett, valamint a 4. pontban jelölt organizációformák leírása az, ami a tényleges elemzést jelenti. Ezért a szemiotikai textológia továbbgondolásának első lépéseként a gyakorlati lépés alkalmazása bizonyul a leginkább megfelelőnek. A kutatás tehát jelen fázisában egy válaszott szöveg organizációformáinak leírására, ezen leírás társadalmi kommunikációs szempontból történő újrastrukturálására vállalkozik.

Az organizáció megjelenési formái (1) a nominális és predikatív (ko)referenciális, és (2) a vertikális és horizontális kompozíciós organizáció. Miután a Petőfi által megadott sorrend az elemzés során nem bizonyult kellőképpen hatékonynak, így ezen tapasztalatokból kiindulva a vertikális kompozíciós organizáció leírása a kutatás első lépése, amely a tényállások közötti tényleges, vagy feltételezhető kapcsolatot, vagyis konstringenciát tárja fel. Jelen elemzés is ennek alkalmazását mutatja be.

3. A probléma

Petőfi S. János matematikus és nyelvész, szövegtani szemlélete is alapvetően e két diszciplínára épül. Ugyanakkor – ahogyan az előző fejeztben is látható – a szemiotikai textológia alapvető jegyei között első helyen szerepel a kommunikációs aspektus: a koncepció a kommunikációs helyzet flexibilis modelljével operál. Mit takar ez a flexibilis modell?

Petőfi a következő ábrán szemlélteti a szemiotikai textológia kommunikációs helyzetét, azaz a *Situatio Communicationist* (SiCo):

1. ábra: Situatio Communicationis

Forrás: (Petőfi 2004: 88)

Az ábra összetettsége elsőre zavarbaejtőnek tűnhet, és jelen tanulmánynak nem is feladata, hogy minden komponensét magyarázza. Inkább arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy Petőfi a kommunikációs helyzet flexibilis modellje alatt a producens (Prd) és recipiens (Rcp) közötti tranzakciót érti. Ez a Shannon – Weaveri, vagy matematikai modell a kommunikációs helyzetek jelentős hányadát lefedi, azonban számos olyan kommunikatív esemény létezik, amelyek leírására nem alkalmas. Ahhoz, hogy a társadalmi kommunikáció teljes jelenségkörére alkalmazható legyen a Petőfiánus szöveg szemlélet, érdemesnek tűnik a koncepciót továbbgondolni, olyan megközelítéssel összefésülni, amely erre alkalmas. Ez a megközelítés pedig a participációs kommunikációelmélet (the Participation Theory of Communication), a továbbiakban PTC.

A kommunikáció participációs felfogása több okból fakadóan is a leginkább releváns kommunikációelméleti megközelítésnek bizonyul jelen kutatás szempontjából.

Ezen okok egyike, hogy a kommunikációra – a fent említettek alapján – mint társadalmi jelenségre tekint. „Társadalmi kommunikációnak számít mindaz, amit kommunikációként művelnek (vagy kommunikatívként értelmeznek) emberek, emberek csoportjai vagy éppen ember alkotta szervezetek.” (Horányi 2007: 13) Mivel a szöveg interpretációja, amivel a szemiotikai textológia foglalkozik, mindenképpen humán tevékenység, így célszerű társadalmi kommunikációs keretben értelmezni.

Továbbá a participációra alapozott megközelítés, az ágencia problémamegoldásra vonatkozó felkészültségekben való osztozása, egy olyan keretként funkcionál, amely lehetővé teszi, hogy a kommunikáció jelenségtípusai – így a szöveg interpretációs aktusa – egységes keretben válják leírhatóvá.

Végül a PTC nyelve, nyelvészeti, logikai megközelítése, az a metodológia, ahogyan a kommunikáció jelenségét rekonstruálja, egy olyan eszközt ad a szemiotikai textológia továbbgondolásához, amellyel a fent említett keretbe illesztés megtörténhet. Ezzel lehetővé téve azt, hogy a szemiotikai textológia további, kommunikációs jelenségekről folytatott diszkussziók részévé válhasson.

4. A módszer

Jelen kutatás azt a kérdéskört vizsgálja, hogy a nyelvészeti-matematikai megközelítésből dolgozó szemiotikai textológia miként emelhető be társadalmi kommunikációs keretbe. Ennek érdekében pedig egy olyan metodológiát követ, amely a két modellt úgy közelíti egymáshoz, hogy azok nyelvezetét egyezteti.

A PTC – különösen, ami a jelen kutatás szempontjából kiemelkedően fontos szignifikatívra vonatkozó leírást illeti – a pierce-i szemiotika nyelvével dolgozik. Ezen erősen logikai befolyásoltságú nyelv használata lehetővé teszi, hogy olyan értelmezést nyerjen az általa leírt jelenség, amelynek köszönhetően az további diszkussziók tárgya lehet. Ha a szemiotikai textológia logikai nyelven kerül leírásra, akkor egyfelől ugyanazon a nyelven értekeznek, mint a ma folyó társadalmi kommunikációs diskurzusok jelentős hányada, így azokkal interakcióba kerülhet. Másfelől a PTC nyelvének alkalmazása maga után von olyan társadalmi kommunikációs jelenségek beemelését, mint például az ágencia.

Arra a következtetésre lehet jutni tehát, hogy a szemiotikai textológia Petőfi által konstruált, egyedi, néhol túlzott mértékben összetett nyelvezetét érdemes „lefordítani” a PTC kínálta logikai nyelvre. Így a PTC logikai megközelítése alapján a szövegértelmezés vertikális kompozíciós organizációformáinak leírására az extenzionális, a nominális és predikatív (ko)referenciális organizációformáinak leírására az intenzionális logika eszköztára kerül alkalmazásra.

Továbbá a szemiotikai textológia leírása helyenként indokolatlanul bonyolult. Önkényes jelzések alkotják, amelyek okán elszigetelődik minden kommunikációs megközelítéstől. Így tehát annak érdekében, hogy alkalmazás tekintetében a szemiotikai textológia hozzáférhetőbbé váljon, néhány egyszerűsítési folyamat is végbemegy a homogenizáló, egy nyelvre emelő szándék mellett.

5. A vertikális kompozíciós organizáció továbbgondolása

A kutatás első lépése a vertikális kompozíciós organizációforma leírása. Petőfi ugyan a nominális és predikatív (ko)referenciális organizáció leírásával kezdi a szöveg analízisét, mindazonáltal ez a sorrend az első elemzés során^[132] nem bizonyult célravezetőnek. A sorrend úgy módosul, hogy az analízis a vertikális kompozíciós organizáció leírásával kezdődik. Ily módon a tényállások közötti konstingencia, avagy a szöveg mélyszerkezete válik feltárhatóvá. Indokoltnak tűnik ezt első lépésként megtenni, hogy a további analízis a mélyszerkezet ismeretének tükrében folyhasson – és semmi sem mutatja (egyelőre) annak jelét, hogy a sorrend ily módon történő felcserélése az elemzést bármilyen módon hátráltatná, inkább elősegíti azt.

Az elemzés során a vertikális kompozíciós organizáció leírása a petőfiánus interpretációhoz képest számos ponton módosításra került. Mind fogalmi, mind tartalmi szempontból olyan konkretizálási, valamint egyszerűsítési folyamat ment – és megy – végbe, amely lehetővé teszi a későbbiekben az organizációforma kommunikációelméleti megfeleltetését. Ennek érdekében a szöveg mélyszerkezetének feltárása az egyes szegmentumokat, mondatértékű elemeket összekapcsoló funktorok extenzionális logikai megfelelőivel történik.

Az elemzett korpusz *A kis herceg*^[133] című regény 21. fejezetének egyik bekezdése. Több okból esett a választás éppen erre a részletre: egyfelől azért, mert Petőfinak és iskolájának növendékei is számos elemzést végeztek már az említett szövegen, így a kutatás viszonyítási

¹³² Az elemzés Petőfi S. János *Szövegkompozíció és jelentés – Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban* (In: Petőfi – Békési – Vass (szerk.) 2007: *Szemiotikai Szövegtan 18.*, JGYF Kiadó, Szeged) 2.3-as, *A szövegkompozíció komplex elemzésének összetevői* c. fejezete (pp. 111-121) alapján történt.

¹³³ Antoine de Saint-Exupéry 1943: *A kis herceg*. Rónay György fordítása

alappal rendelkezik. Másfelől pedig azért, mert *A kis herceg* általánosan ismert szöveg, így az elemzés eredményeinek ko- és kontextuális keretbe helyezése feltételezhetően nem jelent kihívást a kutatás célközönsége számára.

5.1. [$\langle T \rangle$]₁

A Petőfi által textuális vehikulumként definiált szöveg a továbbiakban mint [$\langle T \rangle$]₁ szerepel. A zárójelek jelentése a következő: $\langle s \rangle$ a mondatl kifejezett propozíció; [s] a mondat mint nyelvi forma.

[$\langle T \rangle$]₁

[*Másnap visszajött a kis herceg.*

- *Jobb lett volna, ha ugyanabban az időben jössz - mondta a róka.- Ha például délután négykor érkezel majd, én már háromkor elkezdek örülni. Minél előrébb halad az idő, annál boldogabb leszek. Négykor már tele leszek izgalommal és aggodalommal; fölfedezem, milyen drága kincs a boldogság. De ha csak úgy, akármikor jössz, sosem fogom tudni, hány órára öltöztessenem díszbe a szívemet... Szükség van bizonyos szertartásokra is.]*₁

5.2. ⁺¹[$\langle T \rangle$]₁

Az analízis következő lépéseként létre kell hozni a Petőfi által inferenciális vehikulumként definiált szöveget. Inferenciális vehikulum helyett a ⁺¹[$\langle T \rangle$]₁ jelölés +1 baloldali indexe arra vonatkozik, hogy ez az eredeti [$\langle T \rangle$]₁ szöveg kiegészített változata. Oly módon, hogy a mondatértékű elemek közé értelmezést segítő kifejezéseket, kapcsolóelemeket ír be az elemző, ha szükséges, változtat az elemek sorrendjén is. Ennek értelmében elemzéstől függően többféle variáns létezhet, amit az említett +*n* index jelöl. A kiegészítő elemek jelölésére a megadott kerek zárójeles jelölés helyett – a zárójelek félrevezető többletjelentése okán – a nem kurzívval szedett jelölés lett bevezetve. Az elemzés ezen, 2. lépése során kerülnek megállapításra mindazon elemek, amik a mondatértékű elemek közötti szintaktikai kapcsolat deskriptív tartalmát határozzák meg, aláhúzással jelezve. A továbbiakban ezeket funktorokként ($=\Phi_n$) definiáljuk, bevezetésükre a 5. pontban kerül sor.

⁺¹[$\langle T \rangle$]₁

⁺¹[*Másnap visszajött a rókához a kis herceg. És azt - mondta a róka a kis hercegnek. hogy - ha ugyanabban az időben jössz. akkor Jobb lett volna nekem=a rókának, - mert Ha például délután négykor érkezel majd, akkor én már háromkor elkezdek neked =a kis hercegnek örülni. És Minél előrébb halad az idő, annál boldogabb leszek. Tehát Négykor már tele leszek izgalommal és aggodalommal; ezáltal fölfedezem azt, hogy milyen drága kincs a boldogság. De ha csak úgy, akármikor jössz, akkor sosem fogom tudni azt, hogy hány órára öltöztessenem díszbe a szívemet... Ezért Szükség van bizonyos szertartásokra is.]*₁

A ⁺¹[$\langle T \rangle$]₁ szöveg jelenti a továbbiakban a (ko)referenciális organizáció alapját is.

5.3. ⁺¹[$\langle T \rangle$]₁ szöveg szegmentumai

Petőfi több lépésben szegmentálja a szöveget. Először létrehozza a makroszintaktikai szerkezetet jelző kompozícióegységeket ($=K$), majd a \diamond -al jelöli, hányszorosan összetett az egység. Ez az összetettség a *K* számozásában is követve van. Ezt követően a szöveget újra szegmentálja, a már bevezetett *K* mentén tényállásokra bontja, jele: τ .

Az elemzés során fény derült arra, hogy nem módosít az interpretáción, ha egyszeri szintaktikai szegmentálás történik. Újabb jelölést (*K*, \diamond , τ) sem érdemes bevezetni a

szegmentumokra, célszerűbb az eredeti jelölést ($^{+1}[<T>]_1$) megtartani, valamint a könnyebb kezelhetőség – és a mélyszerkezet feltárásának csak a további lépések során történő bevezetése – miatt sorrendben számozni a mondatértékű szegmentumokat:

$^{+1}[<T>]_1$ szöveg szegmentumai

$^{+1}[<T>]_{1.1}$	= <i>Másnap visszajött a rókához a kis herceg.</i>
$^{+1}[<T>]_{1.2}$	= - <i>mondta a róka a kis hercegnek.</i>
$^{+1}[<T>]_{1.3}$	= - <i>ugyanabban az időben jössz.</i>
$^{+1}[<T>]_{1.4}$	= <i>Jobb lett volna nekem=a rókának,</i>
$^{+1}[<T>]_{1.5}$	= - <i>például délután négykor érkezel majd,</i>
$^{+1}[<T>]_{1.6}$	= <i>én már háromkor elkezdek neked =a kis hercegnek örülni.</i>
$^{+1}[<T>]_{1.7}$	= <i>Minél előrébb halad az idő, annál boldogabb leszek.</i>
$^{+1}[<T>]_{1.8}$	= <i>Négykor már tele leszek izgalommal és aggodalommal;</i>
$^{+1}[<T>]_{1.9}$	= <i>fölfedezem,</i>
$^{+1}[<T>]_{1.10}$	= <i>milyen drága kincs a boldogság.</i>
$^{+1}[<T>]_{1.11}$	= <i>csak úgy, akármikor jössz,</i>
$^{+1}[<T>]_{1.12}$	= <i>sosem fogom tudni</i>
$^{+1}[<T>]_{1.13}$	= <i>hány órára öltöztessék díszbe a szívemet...</i>
$^{+1}[<T>]_{1.14}$	= <i>Szükség van bizonyos szertartásokra is.</i>

5.4. Szintaktikai szegmentáció

Ezt követően a szegmentumokat jelölésüknek megfelelően lineárisan rendezzük, a konkatenáció jele \wedge . A kerek zárójelekkel a felszíni szerkezet alatt összetartozó egységeket jelöljük, ez mutatja, hogy melyik szegmentum hogyan tartozik össze, melyik egység hányszorosan összetett:

Szintaktikai szegmentáció

$$(((^{+1}[<T>]_{1.1} \wedge ^{+1}[<T>]_{1.2}) \wedge (^{+1}[<T>]_{1.3} \wedge ^{+1}[<T>]_{1.4})) \wedge (((^{+1}[<T>]_{1.5} \wedge ^{+1}[<T>]_{1.6}) \wedge ^{+1}[<T>]_{1.7}) \wedge (^{+1}[<T>]_{1.8} \wedge (^{+1}[<T>]_{1.9} \wedge ^{+1}[<T>]_{1.10}))) \wedge (^{+1}[<T>]_{1.11} \wedge (^{+1}[<T>]_{1.12} \wedge ^{+1}[<T>]_{1.13}))) \wedge ^{+1}[<T>]_{1.14} \quad (1)$$

5.5. Logikai kapcsolóelemek; funktorok

Ezen a ponton függetlenedik teljesen jelen elemzés a petőfiánus elemzés előírta lépésekről. Előbbiben itt kerülnek bevezetésre a $^{+1}[<T>]_1$ aláhúzott elemei, a logikai kapcsolóelemek, vagy funktorok. Petőfi a tényállások közötti összefüggésekre utaló elempárookra a $\&\tau^n$ jelölést alkalmazza, ahol n – legyen szó azonos minőségű funktorról – minden előforduló elem számára újabb sorszámot jelöl. Először a tényálláskonfiguráció ágrajzot ábrázolja, a kapcsolódási pontoknál a fenti $\&\tau^n$ jelölést alkalmazva, majd a tényállások makroszintaktikai kompozíciós egységekkel történő behelyettesítése során, vagyis a referenciareláció kiterjesztésével a makrokompozícióegység-konfiguráció ágrajzát alkotja meg, a kapcsolódási pontokra a $K \diamond$ -al ellátott jelölését bevezetve. Ekkor a K számozásának meg kéne felelnie az ágrajz szerkezetének, ami a többlépcsős szegmentálás, és a szegmentumok többszörös jelölése folytán nem minden esetben történik meg.

Ezt a problémát hivatott feloldani az elemzés oly módon történő átalakítása, amely leegyszerűsíti a fenti folyamatot.

Tehát mindenekelőtt a tényállások közötti összefüggésekre utaló elempárok helyett az extenzionális logika eszköztárának megfelelően bevezetjük a funktorokat, az azonos minőségűeket azonos számmal ellátva, jelük: Φ_n . A logikai kapcsolóelemek bevezetésével a továbbiakban lehetővé válik a lineáris kapcsolat feloldása a mélyszerkezet feltárásának érdekében:

Logikai kapcsolóelemek; funktorok

$\Phi_1 = \&$: konjunkció

és; de

$\Phi_2 = \supset$: kondicionális

ha - akkor

$\Phi_3 = O$: tárgyi alárendelés

azt, hogy

$\Phi_4 = \Leftarrow$: magyarázó mellérendelő kapcsolat

mert

$\Phi_5 = \Rightarrow$: következtető mellérendelő kapcsolat

tehát; ezáltal; ezért

5.6. A szegmentumokat összekapcsoló funktorok

A 4. pont konkatenációit behelyettesítjük az 5. pontban azoknak megfelelő Φ_n funktorral:

A szegmentumokat összekapcsoló funktorok

$$(((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.1} \Phi_1 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.2}) \Phi_3 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.3} \Phi_2 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.4})) \Phi_4 (((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.5} \Phi_2 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.6}) \Phi_1 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.7}) \Phi_5 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.8} \Phi_5 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.9} \Phi_3 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.10}))) \Phi_1 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.11} \Phi_2 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.12} \Phi_3 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.13})))) \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.14} \quad (2)$$

5.7. A szegmentumok mélyszerkezete

A 6. pontban leírt szerkezet összetartozó egységeit a zárójeleknek megfelelően több lépésben összevonjuk:

A szegmentumok mélyszerkezete

$$1. (((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.1; 1.2} \Phi_3 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.3; 1.4}) \Phi_4 (((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.5; 1.6} \Phi_1 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.7}) \Phi_5 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.8} \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.9; 1.10}))) \Phi_1 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.11} \Phi_2 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.12; 1.13})))) \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.14} \quad (3)$$

$$2. ((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.1; 1.2; 1.3; 1.4} \Phi_4 ((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.5; 1.6; 1.7} \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.8; 1.9; 1.10}) \Phi_1 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.11; 1.12; 1.13}))) \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.14} \quad (4)$$

$$3. ((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.1; 1.2; 1.3; 1.4} \Phi_4 (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.5; 1.6; 1.7; 1.8; 1.9; 1.10} \Phi_1 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.11; 1.12; 1.13}))) \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.14} \quad (5)$$

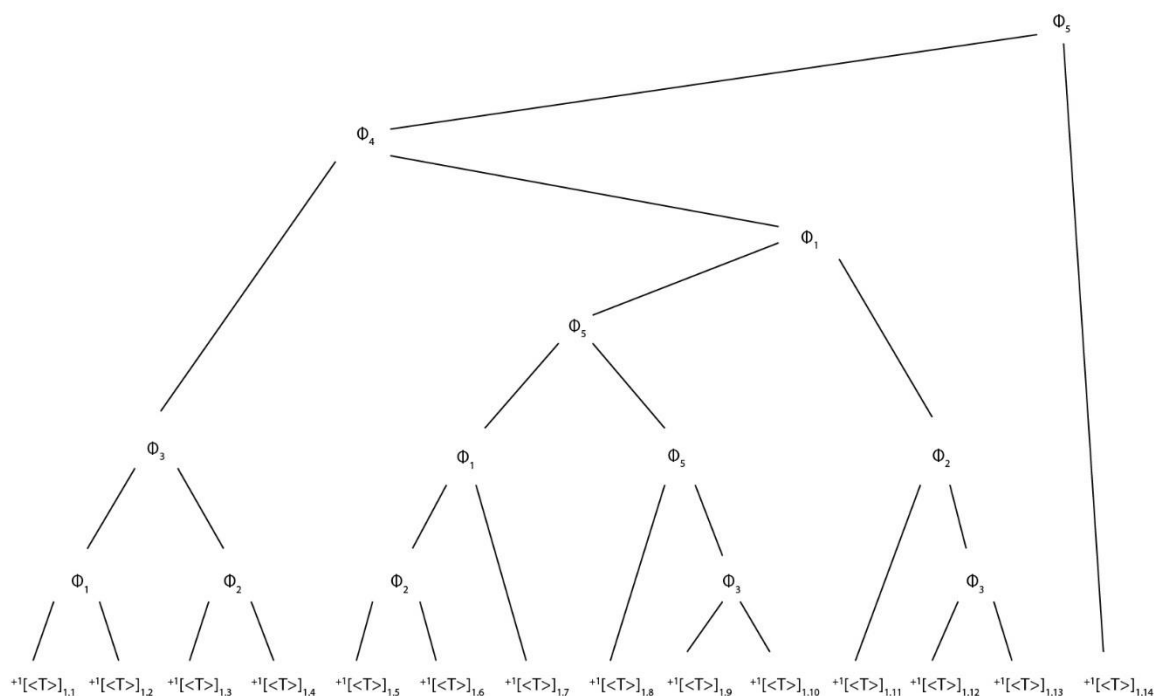
$$4. ((^{+1}[\langle T \rangle]_{1.1; 1.2; 1.3; 1.4} \Phi_4 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.5; 1.6; 1.7; 1.8; 1.9; 1.10; 1.11; 1.12; 1.13}) \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.14}) \quad (6)$$

$$5. (^{+1}[\langle T \rangle]_{1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.5; 1.6; 1.7; 1.8; 1.9; 1.10; 1.11; 1.12; 1.13}) \Phi_5 ^{+1}[\langle T \rangle]_{1.14} \quad (7)$$

5.8. A szegmentumok mélyszerkezete – ágrajz

Az 5 lépés arra enged következtetni, hogy 5 szinten valósul meg a felszíni szerkezettől a mélyszerkezetig való eljutás, ezt ekkor célszerű ágrajzzal ábrázolni:

A szegmentumok mélyszerkezete – ágrajz

2. ábra: A szegmentumok mélyszerkezetének ágrajza

Jól látható, hogy a szöveg Petőfi szerinti „tény-kiegészítő magyarázat” kapcsolatát a „*Szükség van bizonyos szertartásokra is*” (=tény) „*mert ha nem ugyanakkor jössz, nem tudom, mikorra öltöztessenem díszbe a szívemet, és aggódni fogok, ezáltal fölfedezem, milyen drága kincs a boldogság, stb.*” (=magyarázat) mutatja.

6. A kutatás relevanciája

Jelen kutatás több szempontból is indokolt.

Egyfelől azért, mert Petőfi S. János 2013-ban, pár évvel ezelőtt hunyt el, így életműve feldolgozásának aktualitása megkérdőjelezhetetlen.

Másfelől azért, mert a szemiotikai szövegten egy önmagában, elszigetelten álló koncepció, amelynek továbbfejlesztése, a PTC keretébe történő illesztése az interpretációs folyamatra vonatkozóan tágabb tudást tehet elérhetővé, ugyanakkor a szignifikatív természetéről folyó diszkussziókat is bővítheti.

Harmadrészt pedig azért, mert a modell leegyszerűsítése, nyelvének a kommunikációkutatás több területén aktuális nyelvre fordítása magában hordozza a modell praktikus alkalmazhatóságának lehetőségét is.

A kutatás következő lépése a nominális és predikatív (ko)referenciális organizációforma átstrukturálása. Ennek a lépésnek egy igen jelentős mozzanatát képezi a nominális és predikatív elemek ágenshez való viszonyának feltárása. Ez merőben új megközelítéssel teszi

gazdagabbá a petőfiánus szemléletet, és lehetővé teszi annak társadalmi kommunikációs értelmezését, beemelve az ágencia jelenséghelyét. Ahhoz, hogy leírhatóvá váljék az ágens és attitűdjei szövegalkotó értéke, intenzionális logikai felkészültség szükséges.

Hipotézisem, hogy a petőfiánus jelentéskutatási megközelítés a PTC kommunikációelméleti kritériumainak megfelelően átírható, továbbfejleszthető, a kutatás jelen fázisában igazoltnak tűnik, így továbbra is fennáll.

A két modell egymáshoz közelítése, összefésülése kettős célt szolgál: egyfelől alkalmazhatóság tekintetében kívánja továbbfejleszteni Petőfi S. János szemiotikai textológiai koncepcióját, valamint a PTC nyelvére való lefordítása azzal a lehetőséggel is kecsegtet, hogy a szignifikatívról is tovább árnyalható a diszkusszió. Ezen célok elérése minden bizonnyal közelebb visz a fent megnevezett keresőkérdés megválaszolásához, a megértés-megértetés jelenséghelyének feltérképezéséhez.

Irodalomjegyzék

- [1] Bajnok Andrea – Korpics Márta – Milován Andrea – Pólya Tamás – Szabó Levente (szerk.): *Kommunikatív állapot – Diszciplináris rekonstrukciók* Budapest: Typotex 2012
- [2] Demeter Márton (szerk.): *Konstruált világok – A jelenségek kommunikatív leírása* Budapest: Typotex 2014
- [3] Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció mint participáció* Budapest: AKTI – Typotex 2007
- [4] Horányi Özséb: *Arról, ami problematikus, arról, ami szignifikatív, valamint arról, ami kommunikatív - szinopszis, 7.3 változat* 2009. Letöltve: 2016. május 27. http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm#1
- [5] Petőfi S. János: *A szöveg mint komplex jel – Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe* Budapest: Akadémiai Kiadó 2004
- [6] Petőfi S. János: *Szövegkompozíció és jelentés – Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban, A szövegkompozíció komplex elemzésének összetevői* In: Petőfi – Békési – Vass (szerk.) *Szemiotikai Szövegtan* 18., Szeged: JGYF Kiadó 2007 pp. 111-121

Lektorálta: Prof. Dr. Horányi Özséb, CSc, dr. habil. professzor emeritus; Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola

A FORMÁLIS SZERVEZETI KOMMUNIKÁCIÓ ÁGAZATSPECIFIKUS TERMINOLÓGIAI ASPEKTUSAI

Nagy Ágnes

Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, PhD hallgató,
nagy.tanar@windowslive.com

Absztrakt

A tanulmány a formális szervezeti kommunikáció során használt ágazatspecifikus terminusok vizsgálatát helyezi fókuszba az államigazgatási kommunikáció területéhez tartozó adózás témakörében. A kutatás célja egyfelől a szervezeti kommunikáció – ezen belül az államigazgatási kommunikáció – rendszerszemléletű meghatározása, másfelől a formális szervezeti kommunikáció terminológiai szemléletű elemzése. A leírás a gazdasági kommunikáció rendszeréből indul ki, amelyben a szervezeti kommunikáció mint a gazdasági kommunikáció részterülete jelenik meg. A kommunikációs rendszer alapját a luhmanni rendszerszemlélet adja, amely a szociális rendszerekben belül a gazdaságot a társadalom egyik működési rendszerének tekinti. A tágabb értelemben vett megközelítésben a működési rendszer különböző kommunikációs szférákat – szervezeti, tömegkommunikációs, és privát – tartalmaz. Az elemzés ezen belül a formális szervezeti kommunikációra orientál és az ágazatspecifikus adózáshoz kapcsolódó terminusokat vizsgálja.

Az adózás témaköre egyidejűleg a Luhmann elméletében megjelenő társadalmi rendszerek strukturális kapcsolódására is példaként szolgál, azaz a politikai és a gazdasági rendszer szoros összefonódására, az érintett területek jogszabályok általi szabályozásának révén. Az adók csoportosítása a közgazdasági funkciók szerinti szemlélet alapján történik, és példaként a fogyasztást terhelő adók ágazatspecifikus típusai szolgálnak. A konkrét terminusok két specifikus területről származnak: a több szférát érintő környezetvédelmi termékdíj, valamint a jövedéki szabályozás témaköréből. A terminológia aspektusából a terminusok fogalmi azonosságának vizsgálata négy azonossági szintet – teljes, közel teljes, funkcionális, és a fogalmi ekvivalencia hiánya – vesz alapul, mely alapján az empirikus elemzés (magyar, angol és olasz nyelven) a környezetvédelmi termékdíj és a jövedéki adózás esetében eltérő eredményeket szemléltet.

A szervezeti kommunikáció meghatározásának alapját Szekfü (szerk. Béres, Horányi: *Társadalmi kommunikáció*, 2001) elmélete, valamint McPhee, R. D., és Zaug, P. *A szervezetek kommunikatív konstrukciója (The communicative constitution of organizations*, 2009) című könyve jelentette. A terminusok meghatározási módjának és a terminológiai elemzés forrásaként Tamás (2014) *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről* című monográfiája szolgált.

Kulcsszavak: gazdasági kommunikáció, formális szervezeti kommunikáció, államigazgatási kommunikáció, adózási terminológia, ekvivalencia

1. Bevezetés

A gazdasági kommunikáció vizsgálata több aspektusból lehetséges, egyfelől a kommunikációtudomány rendszerszemléletében, másfelől szaknyelvi és terminológiai megközelítésben. A tanulmányban a rendszerszemléletű megközelítés célja a vizsgálat tárgyát képező államigazgatási kommunikáció rendszerbe ágyazása, majd az államigazgatási kommunikáció során használt terminusok példáinak elemzése. Az elemzés az államigazgatási kommunikáció vizsgálatát az alkalmazott terminológia szempontjából közelíti meg, amely jelen esetben az adózási terminusok közül a jövedéki adó és a környezetvédelmi termékdíj vizsgálatát foglalja magában. Az adózási terminusok megértéséhez különböző online források

állnak rendelkezésre, például jogszabályok, vagy adatbankok, adatbázisok, amelyekkel szemben alapvető követelmény a hitelesség és az aktualitás. A terminusok fogalmi és ekvivalencia-elemzése rámutat, hogy a gyorsan változó szabályozási környezetben a jogszabályok minősíthetők hiteles forrásnak, a tanulmányban vizsgált adatbankok és adatbázisok a gyakori változások miatt a naprakészség hiányában esetenként kevésbé alkalmasak a fogalmak aktuális értelmezéséhez.

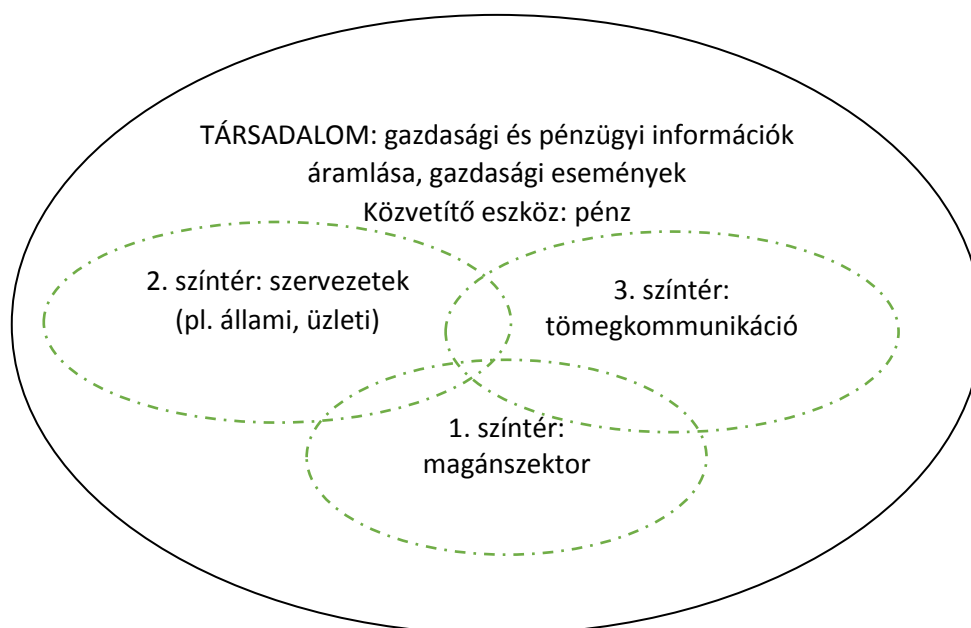
2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. A gazdasági kommunikáció

A gazdasági kommunikáció értelmezési lehetőségei szerteágazóak, többféle megközelítése létezik, amelyekből néhányat a következőkben ismertetek annak érdekében, hogy egyfajta rendszerként szemléltessem. Luhmann komplex rendszerelméleti megközelítésében: „Gazdaságon azoknak a műveleteknek az összességét kell értenünk, melyek pénzkifizetések révén mennek végbe.” (Luhmann 2010: 65) Ebben a szemléletben a gazdasági kommunikáció például egy egyszerű kifizetés formáját öltheti (Beckert, Zafirovski 2006: 417 - 418), vagy megvalósulhat egy megrendelés által, amely a rendelés törlésével meghiúsul, amennyiben az nem hoz profitot. A rendelés gazdaságosságának felmérése, a dilemma és maga a döntés szintén a gazdasági kommunikáció része (Seidl 2007).

Az üzleti (*business*) vonatkozású források a gazdasági kommunikációt különböző gazdasági tárgyú információáramlásként (pl. bevétel, pénzügy) értelmezik, amely lehetővé teszi az üzleti trendek és stratégiák magyarázatát. Tágabb értelemben tehát a pénzügyi-gazdasági rendszer kommunikációjáról lehet beszélni, amelynek célja, hogy a gazdasági szereplők számára megfelelő gazdasági, pénzügyi és vagyoni információk, a megfelelő helyen és időben álljanak rendelkezésre (Di Stefano 1990: 151 In: Brioschi 2006: 167).

Scholl (2008) a gazdasági kommunikációt a szociológiai tudományterület részeként határozza meg, amely a személyközi kommunikációban, és a tömegkommunikációban egyaránt megjelenik, amennyiben a kommunikáció tárgya valamely gazdasági jelenség. A gazdasági tárgyú tömegkommunikációs források vizsgálhatók a nyilvánosság véleményének tükrében, valamint a gazdasági helyzet és a fogyasztói bizalom összefüggésében (Wu et al. 2004). Másfelől a gazdasági kommunikáció részterületének tekinthető makrogazdasági kommunikáció felöleli a központi bankok kommunikációját (e.g. Hubert 2010, Gábrriel, Pintér 2006), a makrogazdasági hírtartalmakat (e.g. Shaikh, Jakhar 2014, Szarkova 2006), az államok közötti gazdasági párbeszédet (e.g. U.S. Embassy 2013). A különböző források tehát egy-egy aspektusból értelmezik a gazdasági vagy makrogazdasági kommunikációt, ennek megfelelően egy komplex rendszerként értelmezhető. Az eddigi kutatások összefoglalásaként a gazdasági kommunikáció különböző színtereit a következő ábrán kíséreltem meg illusztrálni.

1. ábra: A gazdasági kommunikáció szinterei

Az ábrán (1. ábra) látható szintereken belül jelen tanulmányban a szervezetek közötti kommunikáció területe a vizsgálat tárgya. A gazdasági kommunikáció rendszerezése másfelől szaknyelvi szempontból is megközelíthető a gazdasági szaknyelvi szókincs elemzésével (Nagy 2015). A szaknyelvi besorolás szempontjából az elemzett terminusok a szervezeti kommunikáción belül a közgazdasági és üzleti közös szakszókincs területéhez tartoznak.

2.2. A szervezeti kommunikáció

A szervezeti kommunikáció tágabb értelemben a szervezeten belüli és a kifelé irányuló kommunikációt foglalja magában, a vizsgálat az utóbbi területre vonatkozik. A kifelé irányuló kommunikáció a szervezet és a szervezet külső érintettjei közötti információáramlást öleli fel. A szervezet külső érintettjei lehetnek ügyfelek, potenciális vevők, szállítók, versenytársak, együttműködő szervezetek, és kormányzati szervek (McPhee, Zaug 2009). A gazdálkodó szervezetek és a kormányzati vagy államigazgatási szervezetek közötti kommunikáció esetében államigazgatási kommunikációról beszélhetünk, amelynek egyik sajátossága, hogy formális módon és jellemzően írásban történik (Szekfü 2001 In: Béres, Horányi szerk.). Az államigazgatási kommunikációra speciális terminológiahasználat jellemző, így például az adóhivatallal történő kommunikáció során adózási terminusok használata jellemző.

2.3. Az adózási terminusok sajátosságairól

Az adózás témakörében használt terminusok jelentését jogszabályok határozzák meg (pl. 2003. évi XCII. törvény az adózás rendjéről: az adózó 6. §, ezen belül a megbízható, a kockázatos adózó, az adózó minősítése, Netjogtár 2016a), a terminusok egy részének magyarázata fellelhető terminológiai adatbázisokban, szakkönyvekben, valamint tudományos kutatások tárgya (pl. Horváth 2013).

Az adózás témaköre, mint vizsgálati terület rendkívül széles körű, így ezen belül a domén behatárolása és az elemzendő terminusok kiválasztása elengedhetetlen, amelyhez célszerű az egyes adótípusok csoportosításából kiindulni. Az egyik lehetséges csoportosítási módszer az adók közgazdasági funkciói szerint, az alábbi ábra szerint.

2. ábra: Az adók főbb csoportjai közgazdasági funkciók szerint

Forrás: Olasz Cs. (2012)

A közgazdasági funkciók szerinti csoportosítás három fő csoportot foglal magában: a fogyasztást terhelő adókat, a munkát terhelő adókat és a tőke- és tőkejövedelem adóit. Jelen vizsgálat során a fogyasztást terhelő adókon belül a jövedéki adó és az egyéb kategóriához tartozó környezetvédelmi termékadj terminusokat elemzem. Mindkét terület közös jellemzője, hogy több szervezetet (előállító, forgalomba hozó szervezetek) és esetlegesen magánszemélyt is érintő adótípusok.

3. Az elemzés módszertana

A terminusokhoz kapcsolódó fogalmak elsődleges forrásának a jogszabályokat, ezen belül a törvényeket, valamint online terminológiai adatbázisokat, adatbankokat tekintem, mert ezeket a forrásokat tekintem hitelesnek és a gyakran változó jogszabályi környezetben aktuálisnak. Az online adatbankok és az adatbázisok közül az uniós tagországok terminológiai harmonizációjának elősegítésére létrehozott adatbankban (*EuroTermBank*), az Európai Unió intézményközi terminológiai adatbázisában (*IATE*) fellelhető definíciókat elemzem. Továbbá a jövedéki adó termékenkénti meghatározásához az „Adók Európában” adatbázis (*"Taxes in Europe" database - TEDB*), a környezetvédelmi termékadj értelmezéséhez az adózóna honlap szolgál forrásként.

A terminusokat szubjektív módon választottam ki a szakmai tevékenységem során oktatott tantárgyak alapján. A terminológiai vizsgálatot Tamás (2014b) fogalomalapú módszere alapján végzem el, amelynek során a terminusok által jelölt fogalmak egyedi jellemzőit hasonlítom össze a definíciók alapján. A terminusokhoz (jövedéki adó és környezetvédelmi termékadj) tartozó fogalmakat követően a problémát ismertetem Horváth (2013) módszerének megfelelően. A különböző nyelvű (magyar, angol és olasz) terminusok elemzésének célja az ekvivalenciaesetek és –szintek meghatározása. Az elemzéshez Tamás (2014a: 153) négy ekvivalenciaszintet megkülönböztető módszerét alkalmaztam, amely a következő szinteket tartalmazza:

- I. A teljes fogalmi azonosság: 1:1-hez megfeleltetés vagy egy a sokhoz megfeleltetés;
- II. Közel teljes fogalmi azonosság: nagymértékű átfedés vagy inklúzió;
- III. Funkcionális azonosság: csekély fogalmi azonosság, analóg fogalmat jelölő terminus behelyettesíthető;

- IV. Fogalmi ekvivalencia hiánya: csekély fogalmi azonosság, így a terminológiai harmonizációra vagy funkcionális ekvivalens használatára nincs mód, terminusjelölt kialakítására van lehetőség. (Típusai: országspecifikus, kultúrspecifikus fogalmak, ún. hamis barátok).

A fentiekben írtaknak megfelelően a fogyasztási adók doménen belül a jövedéki adóhoz és a környezetvédelmi termékdíjhoz kapcsolódó fogalmakat elemzem magyar, angol és olasz nyelven.

4. A kutatás eredménye

4.1. A jövedéki adó terminus elemzése

A jövedéki adó az adózás témakörén belül a fogyasztási adó doménhez kapcsolódó terminus, amely a jövedéki termékeket előállító, forgalmazó ágazatokat érintő közvetett adótípus. A jövedéki termékek körétől függően különböző ágazatokat és magánszemélyeket is érint, így például az alkohol és a dohánytermékek esetében többek között az élelmiszeripar és kereskedelem, az ásványolaj esetében az üzemanyag kereskedelem sorolható ide (továbbá a teljesség igénye nélkül érintettek részben a vegyipari, a gyógyszeripari ágazatok is mint adómentes felhasználók). A jövedéki adóhoz kapcsolódó jogi szabályozás alapja az uniós irányelvekhez igazodó 2003. évi CXXVII. törvény a jövedéki adóról és a jövedéki termékek forgalmazásának különös szabályairól, ezen belül az általános rendelkezések 1.§ 1. pontja és a törvény tárgyi hatálya alapján határozható meg a jövedéki adó fogalma:

„Általános rendelkezések: „1.§ (1) Jövedéki adóköteles a jövedéki termék belföldi előállítása és belföldre történő behozatala.”

Tárgyi hatály

3.§ (1) E törvény rendelkezéseit a jövedéki termékek után fizetendő adóra, a dohánygyártmányok általános forgalmi adójára, a jövedéki termékek előállítására és forgalmazására, továbbá a jövedéki ügyekre kell alkalmazni.

(2) Jövedéki termékek: a) az ásványolaj, b) az alkoholtermék, c) a sör, d) a bor, e) a pezsgő, f) a köztes alkoholtermék, g) a dohánygyártmány.” (Netjogtár 2016b)

A jövedéki adó definíciói az adatbázisok és adatbankok alapján:

➤ Eurotermbank:

⇒ Jövedéki adó: „Bizonyos termékek gyártására vagy értékesítésére kivetett közvetett adó.” (EN Excise duty: „Indirect tax on the manufacture or sale of certain products.”, IT Accisa: „Imposta sui consumi che colpisce la merce al momento della produzione alla vendita.”) (Eurotermbank 2016a)

→ Probléma: A „bizonyos termékek” („*certain products*”, „*consumi*”) meghatározás meglehetősen tág kategória, nem egyértelmű, hogy mely termékekre vonatkozik az adó.

➤ IATE (InterActive Terminology for Europe)

⇒ „Jövedéki termékre – dohányra, szesze, kőolajtermékekre, kávéra, fűszerpaprika-őrleményre – kivetett közvetett adó.” (IATE 2016a)

→ Probléma: A meghatározás a jelenleg érvényes jogszabálynak nem felel meg, a kávé és a fűszerpaprika-őrlemény nem tartozik a jövedéki szabályozás hatálya alá.

A következőkben bemutatott táblázat kiemelten az „Adók Európában” adatbázisból (*"Taxes in Europe" database - TEDB*) tartalmazza a jövedéki adóhoz kapcsolódó terminusokat Magyarország, az Unió, az Egyesült Királyság és Olaszország vonatkozásában, az eltérő forrásokat zárójelben tüntettem fel.

1. táblázat: Jövedéki adó terminusok

Terminus magyar nyelven	A magyar terminus angol fordítása	Terminus angol nyelven EU	Terminus angol nyelven UK	Terminus olasz nyelven IT
Jövedéki adó	Excise duty	Excise duty, Excise tax (IATE)	Excise duty	Accisa, Imposta di fabbricazione e consumo (IATE)
Alkoholtermékek, sör, bor, pezsgő, köztes alkoholtermék jövedéki adója (Jöt.) (Egyéb termékek jövedéki adója: TEDB)	Excise tax on other products	Excise duty - Alcoholic beverages	Beer, Wine, Cider and Perry, Alcohol	Accisa sull'alcole e le bevande alcoliche
Dohánygyártmány jövedéki adója (Jöt.)	Excise tax on manufactured tobacco	Excise duty - Tobacco products	Excise duty – Tobacco	Accisa sui tabacchi lavorati
Ásványolajtermékek jövedéki adója (Jöt.) (Üzemanyagok jövedéki adója és energiaadó TEDB)	Excise tax on fuel and energy tax	Excise duty - Energy products	Excise duty - Hydrocarbon oil	Accise sui prodotti energetici e l'energia elettrica
–	–	Excise duty - Air passenger duty	Air passenger duty	–
–	–	Regional excise on motor fuel	–	Imposta regionale sulla benzina per autotrazione

A jövedéki adó terminusok táblázat (1. táblázat) alapján a jövedéki adó terminus angol és olasz elnevezéséhez két-két ekvivalens tartozik, jóllehet az elsőként megjelöltek elterjedtebbek (*excise duty*, *accisa*). A jövedéki adóköteles alkoholt tartalmazó termékek esetében a terminusok különféle módon jelennek meg:

- a jövedéki törvény (2003. CXCVII. tv.) alapján az érintett termékek köre: alkoholtermékek, sör, bor, pezsgő, köztes alkoholtermék,
- az „Adók Európában” (TEDB) uniós adatbázis a vizsgált nyelvek esetén eltérő terminusokat használ: így a magyar verziónál az egyéb termékek elnevezést; az uniós angol terminushoz az alkoholtartalmú italok elnevezést (*Alcoholic beverages*); az Egyesült Királyságra vonatkozó felsorolás a sör, bor, almabor és körtebor, alkohol (*Beer, Wine, Cider and Perry, Alcohol*) termékeket tartalmazza. Az olasz terminusok vonatkozásban az alkoholt és az alkoholos italokat (*Accisa sull'alcole e le bevande alcoliche*) nevezik meg, amely a legpontosabb meghatározásnak tekinthető.

A dohánytermékek esetében a terminusok között jelentős eltérések nem tapasztalhatók. Az ásványolajtermékek terminus a jövedéki törvényben található, a TEDB adatbázisa az uniós meghatározásban energia termékek (*energy products*), a magyarországi vonatkozásban üzemanyagok jövedéki adója és energiaadó, az angol elnevezés szénhidrogén olaj (*hydrocarbon oil*), az olasz az energiatermékek és a villamos energia jövedéki adója (*accise*

sui prodotti energetici e l'energia elettrica) terminust tartalmazza. Országspecifikus jövedéki adótípusok az Egyesült Királyság esetében jövedéki adók körébe tartozó a légiforgalmi adó (*air passenger duty*), valamint Olaszországban a regionális üzemanyag (motorbenzin) adó (*imposta regionale sulla benzina per autotrazione*).

4.2. A környezetvédelmi termékdíj terminus elemzése

A környezetvédelmi termékdíj terminus szintén a fogyasztási adók doménhez sorolható terminus, ezen belül a korábbi csoportosítás alapján az egyéb kategóriához tartozó közvetett adó. Szabályozása a 2011. évi LXXXV. a környezetvédelmi termékdíjról szóló törvény hatálya alá tartozik, meghatározását a törvény hatálya tartalmazza:

„1. § (1) E törvény céljának elérése érdekében környezetvédelmi termékdíjat (a továbbiakban: termékdíj) kell fizetni.

(2) E törvény hatálya a termékdíjköteles termékekre és a termékdíjköteles termékkel kapcsolatos tevékenységekre terjed ki.

(3) E törvény alkalmazásában termékdíjköteles termék:

- a) az akkumulátor;
- b) a csomagolóeszköz, az egyéb csomagolóeszköz (a továbbiakban együtt: csomagolóeszköz);
- c) az egyéb köölajtermék;
- d) az elektromos, elektronikai berendezés;
- e) a gumiabroncs;
- f) a reklámhordozó papír;
- g) az egyéb műanyag termék;
- h) az egyéb vegyipari termék;
- i) az irodai papír.” (Netjogtár 2016c)

A környezetvédelmi termékdíj terminus ekvivalensét a jövedéki adó esetében vizsgált adatbázisok és adatbankok (*EuroTermBank*, *IATE*, *Termium Plus*, *"Taxes in Europe" database - TEDB*) nem tartalmazzák, ezekben a környezetvédelmi adó definíciója található meg, amely célkitűzésében megegyezik a környezetvédelmi termékdíjjal. A környezetvédelmi termékdíj jelentését az adózóna honlapján található fogalom alapján vizsgáltam.

➤ *Adózóna*: „A környezetvédelmi termékdíj egy forgalmi adónem, amely célja szerint hozzá kíván járulni a környezetszennyezés megelőzéséhez és a takarékos gazdálkodásra ösztönözni a gazdasági szereplőket. Ennek érdekében olyan termékek értékesítését, felhasználását (például csomagolóanyagok, háztartási gépek) igyekszik visszaszorítani, melyek hulladékká válva megterhelik a környezetet.” (Adózóna)

→ Probléma: a fogalom nem fedi le a kötelezettek és a termékdíj köteles termékek teljes körét.

A környezetvédelmi termékdíj fogalma tehát nem található a vizsgált adatbázisokban és adatbankokban, mivel országspecifikus fogalomról van szó, a környezetvédelmi adó definícióira több példa lelhető fel, amelyek a teljesség igénye nélkül:

➤ *EuroTermBank*:

⇒ HU: „A káros anyagok vagy a zaj kibocsátására, a hulladékkezelés javára vagy a potenciálisan környezetszennyező termékekre kivetett adó.”

⇒ EN: environmental tax: „Tax which allows pollution or noise to be emitted or which is levied on products which are likely to pollute.”

- ⇒ IT imposta ambientale: „Tassa intesa a sanzionare l’eliminazione di sostanze inquinanti e le emissioni sonore o intesa a remunerare i servizi prestati per il trattamento dei rifiuti oppure prelevata su prodotti potenzialmente inquinanti.” (EuroTermBank 2016b)
 - Probléma: a fogalmak nem tartalmazzák az adó konkrét tárgyi és személyi hatályát.
 - IATE (*InterActive Terminology for Europe*) definíciókból néhány:
 - ⇒ HU: zöld adó, környezetvédelmi adó: „Olyan adó, amit a környezetszennyezése miatt vetnek ki és a központi költségvetésbe folyik be.”
„Olyan adó, amelynek tárgya egyértelműen káros hatással van a környezetre, vagy amelynek célja bizonyos tevékenységek, áruk vagy szolgáltatások megadóztatása a környezetvédelmi költségeknek az árba történő beépítése és/vagy annak érdekében, hogy a termelőket és fogyasztókat olyan tevékenységek felé irányítsa, amelyek nagyobb mértékben tekintettel vannak a környezetre.”
 - ⇒ EN: Green tax: „It might be tempting to define an ecotax by its effects: "An ecotax is a tax that discourages environmentally bad activities. [...]"
Environmental tax: „tax whose tax base is a physical unit (or a proxy of it) that has a proven specific negative impact on the environment.”
 - ⇒ IT: tassa „verde”, tassa ambientale: Tasse che colpiscono sostanze e prodotti inquinanti con l'obiettivo di far gravare sugli inquinatori (imprese e consumatori) il costo dell'inquinamento derivante dalle attività di produzione e consumo. Le tasse ambientali vengono pertanto calibrate sul valore del danno all'ambiente in modo tale che il prezzo del prodotto tassato rifletta non solo i costi legati alle tradizionali fasi di produzione e distribuzione, ma anche i costi ambientali. Nella realtà, tuttavia, la calibrazione ottimale di una tassa ambientale è estremamente complessa, principalmente a causa delle difficoltà insite nella valutazione monetaria del danno ambientale.” (IATE 2016b)
 - Probléma: a környezetvédelmi adó, mint a környezetszennyezésből adódóan létrehozott adónem minden fogalomban megjelenik, azonban az előzőekhez hasonlóan a meghatározások általánosak, nem tartalmazzák pontosan a tárgyi és személyi hatályt.
- Az „Adók Európában” (TEDB) adatbázisában a környezetvédelmi adó megnevezés nem található a vizsgált országokra vonatkozóan, az országspecifikus környezetvédelmi adótípusok a következők:
- ⇒ UK: Az Egyesült Királyság esetében hulladéklerakási adó (*landfill tax*).
 - ⇒ IT: Olaszországra vonatkozóan környezetvédelmi adótípusok közé sorolják a hulladéklerakásra vonatkozó különös adót (*il tributo speciale per il deposito in discarica dei rifiuti, regional special tax on landfill dumping*), valamint a környezetvédelmi feladatok ellátására kivetett adó (*tributo per esercizio delle funzioni ambientali, provincial environmental protection tax*). (TEDB)
- A környezetvédelmi adó terminushoz kapcsolódó angol nyelvű ekvivalensek további lehetséges formái: ecological tax, environmental tax, environmental levy, azonban a „green tax”, vagy zöld adó a Terminológiai Bizottság által ajánlott forma („green tax: term recommended by the Terminology Committee and standardized by the Validation Committee of the Sustainable Mobility Glossary.” (Termin Plus 2016). A környezetvédelmi termékdíj és környezetvédelmi adó terminusok összefoglalását tartalmazza a következő táblázat.

2. táblázat: Környezetvédelmi termékdíj és környezetvédelmi adó terminusok

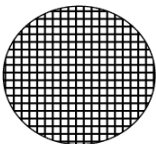
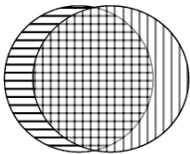
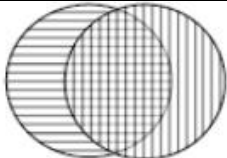
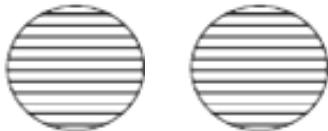
Terminus magyar nyelven	Ekvivalensek angol nyelven	Ekvivalens olasz nyelven
Környezetvédelmi termékdíj	–	–
Környezetvédelmi adó, zöld adó, környezeti adó	Environmental tax, environmental levy, ecological tax, green tax, eco tax (eco-tax)	Tassa ambientale, tassa verde, fiscalità ecologica

A táblázatban (2. táblázat) látható, hogy a környezetvédelmi termékdíj országspecifikus terminus, a környezetvédelmi adó terminusnak több szinonimája létezik magyarul, angolul és olaszul egyaránt.

4.3. Ekvivalenciaesetek, -szintek a két vizsgált terminus esetében

A fentiekben bemutatott fogalmak elemeinek összehasonlítása alapján megállapítható az egyes terminusok ekvivalenciaszintje. Az elemzés eredményét a következő táblázat tartalmazza.

3. táblázat: Az ekvivalenciaesetek, -szintek és a terminológiai harmonizáció szempontok alapján kidolgozott csoportosítás a vizsgált terminusoknak megfelelően módosítva

Ekvivalenciaesetek	Ekvivalenciaszintek
	I. A teljes fogalmi azonosság: a) 1:1-hez megfeleltetés: pl. Dohánygyártmány jövedéki adója, <i>Excise tax on manufactured tobacco</i> , <i>Excise duty – Tobacco products</i> , <i>Excise duty – Tobacco</i> , <i>Accisa sui tabacchi lavorati</i>
	II. Közel teljes fogalmi azonosság: nagymértékű átfedés: pl. Alkoholtermékek, sör, bor, pezsgő, köztes alkoholtermék jövedéki adója, <i>Excise duty - Alcoholic beverages</i> , <i>Beer</i> , <i>Wine</i> , <i>Cider and Perry</i> , <i>Alcohol</i> , <i>Accisa sull'alcole e le bevande alcoliche</i>
	III. Funkcionális azonosság: környezetvédelmi adó, környezeti adó, zöld adó, <i>environmental tax</i> , <i>environmental levy</i> , <i>green tax</i> , <i>eco-tax</i> , <i>ecological tax</i> ,
	IV. Fogalmi ekvivalencia hiánya: országspecifikus: a légitforgalmi adó (<i>air passenger duty</i>), regionális üzemanyag (motorbenzin) adó (<i>imposta regionale sulla benzina per autotrazione</i>), környezetvédelmi termékdíj

Forrás: Tamás [2014a: 153] nyomán

A 3. táblázat tartalmazza, hogy a jövedéki adó esetében ismertett fogalmakra nagymértékű átfedés jellemző, teljes fogalmi azonosságról azonban nem beszélhetünk, ami az egyes

jövedéki termékekre vonatkoztatott terminusok esetében is érvényesnek tekinthető a dohánygyártmány kivételével. A környezetvédelmi adóhoz leírt fogalmak kulcseleme a környezetszennyezés, a fogalmak alapján besorolható lenne a közel teljes fogalmi azonosság kategóriába, mint adótípus azonban különféle adókat tartalmaz, mint például a hulladéklerakási adó vagy járulék, így funkcionálisan azonos terminusként értelmezhető. A környezetvédelmi termékdíj országspecifikus terminus, ekvivalense egyetlen forrásban sem lelhető fel. Az *EuroTermBank* tartalmaz a környezetvédelemhez kapcsolódó adót (*environmental tax, tassa ambientale*), azonban a terminus nem feleltethető meg pontosan a környezetvédelmi termékdíj (*environmental product fee*) terminusnak.

5. Összegzés és következtetések

A gazdasági kommunikáció meghatározásának több lehetséges iránya létezik, amely lehet rendszerszemléletű, szaknyelvi vagy terminológiai szempontú. A rendszerszemléletű megközelítésben különböző színterek különíthetők el, amelynek része a szervezeti kommunikáció, illetve ennek összetevője az államigazgatási kommunikáció. Az államigazgatási kommunikáció, valamint az adózás témaköre egyidejűleg a Luhmann elméletében megjelenő társadalmi rendszerek strukturális kapcsolódására is példaként szolgál, azaz a politikai és a gazdasági rendszer szoros összefonódására az érintett területek jogszabályok általi szabályozásának révén. A szaknyelvi besorolás szempontjából az elemzett terminusok a szervezeti kommunikáción belül a közgazdasági és üzleti közös szakszókincs területéhez tartoznak.

A kutatás során a szervezeti kommunikáción belül az államigazgatási kommunikáció jellemző adózási terminusokat vizsgáltam. A jövedéki adó terminus elemzése alapján az a következtetés vonható le, hogy az általam vizsgált online adatbázisokban és adatbankokban a terminusokhoz kapcsolódó fogalmak nem minden esetben tartalmazzák egyértelműen az adók személyi és tárgyi hatályát, valamint az uniós szinten elméletileg egységes terminusok között is eltérések tapasztalhatók (pl. alkoholtermékek). A környezetvédelmi termékdíj országspecifikus terminus, nincs ekvivalense. A környezetvédelmi adó vagy zöld adó terminusok nem feleltethetők meg a környezetvédelmi termékdíjnak, a környezetszennyezés csökkentésére irányuló általános célkitűzés egyezik meg a környezetvédelmi adó és a termékdíj esetében.

Az államigazgatási kommunikációban résztvevők közötti megértés alapfeltétele a két vizsgált terminus alapján, hogy az adott szakterületen belül a terminusok mögött meghúzódó fogalmat pontosan ismerjék, amely a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok során is fontos lehet, különösen az import, illetve az unión belüli behozatal esetében. A terminusok megértését szolgáló, az általam vizsgált online adatbankok és adatbázisok a fogalmak általános leírását tartalmazzák és nem mindig pontosak, így hiteles és aktuális forrásnak a naprakészség, a gyors változások miatt a vizsgált terminusok esetében kizárólag a jogszabályok tekinthetők.

Összefoglalóan a gazdasági kommunikáció különböző részterületekre, színterekre osztható, az egyes részterületeken specifikus gazdasági terminusok használata jellemző. Az államigazgatási kommunikáció során alkalmazott adózási terminusokra különösen érvényes, hogy azokat az egyes országokra vonatkozóan, egyedileg szükséges megvizsgálni, a nemzeti törvényi szabályozást is figyelembe véve.

Irodalomjegyzék

- Beckert, J., and Zafirovski, M. (Eds.): *International encyclopedia of economic sociology*, Routledge. 2006
- Brioschi, T. E.: *Total business communication. Profiles and problems for the new century*, Vita e pensiero, Milan. 2006
- Gábel, P., Pinter, K.: *The effect of the MNB's communication on financial markets*, No. 2006/9. MNB Working Papers.
- Horváth K.: *Az adóalany, adózó, adófizető terminusok terminológiai vizsgálata*. Magyar Terminológia. 2013. 6. évfolyam. 1. szám. 41–60.
- Hubert, P.: *Monetary Policy, Imperfect Information and the Expectations Channel*, Sciences Po, 2010
- Luhmann, N.: *Ökológiai kommunikáció*, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.
- McPhee, R. D., Zaug, P.: *The communicative constitution of organizations*. Building theories of organization: The constitutive role of communication, 2009. 10 (1-2), 21.
- Nagy Á.: *Makrogazdasági vonatkozású angol, olasz és magyar sajtócímek vizsgálata*, Tavasz szél Konferenciakötet II., Líceum Kiadó, Eger és Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest. 2015. 245-258., ISBN 978-615-5250-11-8.
- Seidl, D.: *General Strategy Concepts and the Ecology of Strategy Discourses: A Systemic-Discursive Perspective Organization Studies*, 2007. 28.2: 197-218. DOI: 10.1177/017084060606067994
- Shaikh, I., Jakhar, S. K.: *The Behavior of Investor's-fear-gauge-index on Scheduled Macroeconomic Communications*, Procedia-Social and Behavioral Sciences, 2014. 133. pp. 151-159.
- Scholl, R. M.: *Political and Economic Communication: Media Effects on Economic Attitudes*, ProQuest, 2008.
- Olasz Cs. (2012): *Adózási ismeretek és bankválasztás*, Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, 9. o.
- Szarkova, M.: *Labor Market Structure within Macroeconomic Communication*, Prace Naukowe/Akademia Ekonomiczna w Katowicach, 2006. pp. 135-139.
- Wu, H. D., Stevenson, R. L., Chen, H. C., and Güner, Z. N.: *The Conditioned Impact of Recession News: A Time-Series Analysis of Economic Communication in the United States, 1987–1996*, International Journal of Public Opinion Research, 2002: 14(1), 19-36.
- Szekfü A.: *A szervezetek kommunikációjáról*, In: Béres, Horányi szerk.: *Társadalmi kommunikáció*, Osiris, Budapest, 2001. pp. 21.
- Tamás D.: *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*, (Fordítástudományi értekezések 1.) ELTE Bölcsészettudományi Kar, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, Budapest, 2014a
- Tamás D.: *Alkotmány, alaptörvény, statútum*, Glossa Iuridica. 2014b. I. évfolyam, 2. szám, pp. 55–64.
- Wu, H. D., McCracken, M. W., and Saito, S.: *Economic Communication in the 'Lost Decade' News Coverage and the Japanese Recession*, Gazette, 2004: 66(2). pp. 133-149.

Internetes hivatkozások

- Adózóna: A környezetvédelmi termékdíj fogalma, Letöltve 2016.03.27-én, az Adózóna weboldaltól: http://adozona.hu/jovedeki_ado_vam_deviza_termekdj/Kornyezetvedelmi_termekdj_lehet_hogy_az_On_MD9SCI
- Európai Bizottság (European Commission): *Alkoholtermékek jövedéki adója, Egyéb termékek jövedéki adója, Hungary*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB)

- weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=302/1424159206&taxType=Alcoholic+beverages
- Európai Bizottság (European Commission): *Beer, Wine, Cider and Perry, Alcohol, United Kingdom*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=894/1424159396&taxType=Alcoholic+beverages
- Európai Bizottság (European Commission): *Accisa sull'alcole e le bevande alcoliche, Italy*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=863/1424159222&taxType=Alcoholic+beverages
- Európai Bizottság (European Commission): *Dohánygyártmány jövedéki adója, Hungary*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=2845/1424159206&taxType=Manufactured+tobacco
- Európai Bizottság (European Commission): *Excise duty – Tobacco, United Kingdom*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=896/1424159396&taxType=Manufactured+tobacco
- Európai Bizottság (European Commission): *Accisa sui tabacchi lavorati, Italy*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=342/1424159222&taxType=Manufactured+tobacco
- Európai Bizottság (European Commission): *Üzemanyagok jövedéki adója és energiaadó, Hungary*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=3781/1432193305&taxType=Energy+products+and+electricity
- Európai Bizottság (European Commission): *Excise duty - Hydrocarbon oil, United Kingdom*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=895/1424159396&taxType=Energy+products+and+electricity
- Európai Bizottság (European Commission): *Accise sui prodotti energetici e l'energia elettrica, Italy*, Letöltve 2016.03.26-án, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetail.html?id=864/1424159222&taxType=Energy+products+and+electricity
- Európai Bizottság (European Commission): *Environmental tax*, Letöltve 2016.03.27-én, a "Taxes in Europe" database (TEDB) weboldalról: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxDetails.html
- EuroTermBank: *Excise duty*, Letöltve 2016.03.26-án, az EuroTermBank weboldalról: <http://www.eurotermbank.com/search.aspx?text=excise%20duty&langfrom=en&langto=en%20hu%20it&where=etb%20extres&advanced=false#pos=1>
- EuroTermBank 2016b: Környezetvédelmi adó, Letöltve 2016.03.27-én, az EuroTermBank weboldalról: <http://www.eurotermbank.com/search.aspx?text=Environmental%20&langfrom=en&langto=en%20hu%20it&where=etb%20extres&advanced=false#pos%3D20>
- IATE (InterActive Terminology for Europe) 2016a: *Jövedéki adó*, Letöltve 2016.03.26-án, a IATE weboldalról: <http://iate.europa.eu/FindTermsByLilId.do?lilId=761827&langId=hu>
- IATE (InterActive Terminology for Europe) 2016b: *Környezetvédelmi adó*, Letöltve 2016.03.26-án, a IATE weboldalról: <http://iate.europa.eu/SearchByQuery.do>

- Netjogtár 2016a: *2003. évi XCII. törvény az adózás rendjéről*, Letöltve 2016.03.26-án, a netjogtár weboldalról: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300092.TV
- Netjogtár 2016b: *2003. évi CXXVII. törvény a jövedéki adóról és a jövedéki termékek forgalmazásának különös szabályairól*, Letöltve 2016.03.26-án, a netjogtár weboldalról: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300127.TV
- Netjogtár 2016c: *2011. évi LXXXV. törvény a környezetvédelmi termékdíjról*, Letöltve 2016.03.26-án, a netjogtár weboldalról: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100085.TV
- Termin Plus (2016): Environmental tax, Letöltve 2016.03.26-án, a Termiumplus weboldalról: http://www.btb.termiumplus.gc.ca/tpv2alpha/alpha-eng.html?lang=eng&i=1&srchtxt=ENVIRONMENTAL+TAX&index=alt&codom2nd_wet=1
- U. S. Embassy (2013): US-China Joint Fact Sheet on Strategic and Economic Dialogue: Letöltve 2015.11.25-én, a london.usembassy.gov weboldalról: <http://london.usembassy.gov/china057.html>

Lektorálta: Dr. Tamás Dóra Mária PhD, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék

NÉPSZERŰ KULTÚRA VS. MAGASKULTÚRA VAN-E SZÜKSÉG KATEGÓRIÁKRA?

Oltvári Beatrix

Budapesti Corvinus Egyetem, PhD-hallgató, beatrix.oltvari@gmail.com

Absztrakt

Jelen tanulmány témája a kultúra és annak változásai az idők során, elsősorban a zene kultúráját figyelembe véve. A kultúra kialakulása egy nagyon bonyolult folyamat. Az sem mindig teljesen világos, hogy mire is utal pontosan ez a fogalom. Abban azonban nagy valószínűséggel mindenki egyetért, hogy a művészeteket alapvetően ebbe a körbe soroljuk, így a zene is a kultúra csoportjához tartozik.

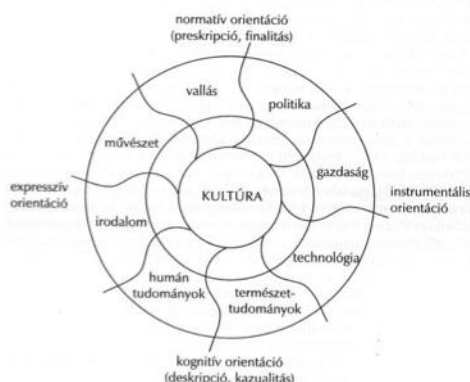
Szeretném tehát körbejárni a kultúra fogalmát, valamint a magaskultúra és a népszerű kultúra fogalmának különválását és konfliktusát. Célom, hogy rávilágítsak arra, hogy az évtizedek óta berögzült kategóriák nem feltétlenül tesznek jót a zene, a zeneművészet és a zeneipar számára. Ennek bizonyítása érdekében szeretnék beszélni a *kultúra* szó kialakulásáról és jelentéséről, a kultúra szociológiai megközelítéseiről, valamint a közönség átalakulásáról. Hogyan alakultak át az igények és a műfajok? Hogyan és miért vált divattá a tömegkultúra ócsárolása? Miért alakult ki valójában a népszerű és a magaskultúra közötti megkülönböztetés? Mivel ebben a szakmában dolgozom, igencsak sokszor találkoztam azzal a jelenséggel, amikor például a jazz és a popzene melletti és elleni érvekből állt a beszélgetőpartnerek közötti konfliktus. De vajon miért pont a könnyűzene az, amit az esetek többségében diszkriminatív jelleggel különböztetnek meg?

Úgy gondolom, hogy a műfajokon belül is érdemes lenne a megkülönböztetés, ugyanis attól, hogy valami népszerű, még nem biztos, hogy kommersznek is kell lennie.

Kulcsszavak: könnyűzene, popzene, magaskultúra, népszerű kultúra, kultúraelmélet

1. Bevezetés

A kultúra kialakulása egy nagyon bonyolult folyamat. Az sem mindig világos, hogy mire is utal pontosan ez a fogalom, így ebben a dolgozatban szeretném megkísérelni ennek tisztázását. A művészeteket Rosengren a kultúra kerekének expresszív szektorához sorolja. Mivel a zene is művészet, így ez is a kultúra csoportjához tartozik. (1. ábra)

1. ábra: A "kultúra kereké"

Forrás: Rosengren (2004)

Ebben a tanulmányban – nem antropológiai értelemben – a kultúra fogalmát vizsgálom, valamint röviden végigkövetem a magaskultúra és a népszerű kultúra fogalmainak különválását. Szeretnék érveket felsorakoztatni amellett, hogy nincs szükség feltétlenül ilyen típusú kategóriákra a művészeteken belül. Ennek bizonyítása érdekében írok a kultúra szó kialakulásáról és jelentéséről, a kultúra szociológiai megközelítéséről, és a közönség átalakulásáról, majd saját példákkal és gondolatokkal érvelek felvetésem mellett. Mivel nap mint nap a zeneiparban tevékenykedem, így elsősorban erre a területre vonatkoznak a megfigyeléseim, amelyek elsősorban empirikus tapasztalatok alapján kialakult vélemények.

2. A kultúra jelentése

A *culture* angol szó a latin *cultura* szóból származik, amelynek előzménye a *colere* ige. Ez utóbbinak több jelentése is van, ilyen például a “lakik”, a “művel”, a “védelmez”, vagy a “vallásos tiszteletben részesít”. Az angol nyelvben a *culture* ige eleinte az állatok és növények gondozásának folyamatát fejezte ki, majd a 16. századtól jelentését kiterjesztették az emberi fejlődés folyamatára, így a 19. századig a mezőgazdaság mellett ez volt a másik fő jelentése. A metafora elterjedése miatt a szó közvetlen jelentése végül a “gondoskodás” lett, valamint az egyedi folyamatok valamilyen általános folyamattá egyesített, elvont értelmét is magában foglalta. A nagy változás Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* című művének hatására következett be, ahol a szerző így ír a *Kultur* szóról: “semmi sem annyira meghatározhatatlan, mint e szó, és semmi sem megtevesztőbb annál, mint amikor minden nemzetre és korszakra alkalmazzák” (Herder 1978). Emellett úgy gondolta, hogy a civilizáció, vagy a kultúra, mint az emberiség történeti önfejlődése nem lehet egyenes vonalú folyamat. A művében olvasható legnagyobb újítása, hogy véleménye szerint nem kultúráról, hanem kultúrákról kell beszélnünk: a nemzetek és korszakok sajátos és változó kultúrájáról, valamint az egyes nemzeteken belül kialakuló különböző gazdasági és társadalmi csoportok sajátos és változó kultúrájáról. Sok tudós fejtegette e szó pontos jelentését a különböző tudományterületek szemléletében. Raymond Williams 80-as években írt tanulmánya szerint a *kultúra* szó használatának legalább három általános kategóriáját kell megkülönböztetnünk (Williams 1983):

1. önálló, elvont főnév, amely a 18. század óta a szellemi, lelki és esztétikai fejlődés általános folyamatát írja le;
2. önálló főnév Herder óta, amely általános és egyedi értelemben is egy-egy nép, korszak, csoport vagy általában az emberiség sajátos életmódját jelöli;
3. önálló, elvont főnév, amely a szellemi és különösen a művészeti tevékenység gyakorlatát és alkotásait jelöli.

Jelen tanulmányban a művészet, azon belül is a zene kapcsán elsősorban a harmadik jelentés értelmében tárgyalom a fogalmat.

3. A kultúra szociológiai tanulmányozása

A kultúra szociológiai vizsgálatához más idetartozó fogalmak magyarázatára is szükség van. A *societas* a korábban rendekbe, testületekbe szerveződő társadalom tagjainak önkéntes társulásokban – gazdasági, tudományos, irodalmi – szerzett tapasztalatait rendezi és általánosítja. A *civilisatio* a földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás során megismert természeti népektől való különbözőzés felsőbbrendű tudatának kialakulása. Ezekkel szemben a *cultura* eszmei és eszményi mozzanatokat hangsúlyoz, és ez különbözteti meg a civilizációtól (Wessely 1998).

A kultúra kifejezést először Cicero (i.e. 106-43) használta metaforikusan, amikor a filozófiát a lélek műveléséhez hasonlította. Jóval később Norbert Elias *A civilizáció folyamata* (1937-39)

című művében a kitüntetett idő, a területhez való viszony, az egyéni élet megítélése, a cselekvés és a kitüntetett értékek alapján különböztette meg a civilizáció és a kultúra fogalmát, rávilágítva ezzel arra is, hogy miért bukkan fel még napjainkban is a két fogalmat egymás ellen kijátszó megkülönböztetés (1. táblázat).

1. táblázat: A kultúra szociológiája

A nemzeti identitás főbb dimenziói	Fejlett világ; civilizáció	Elmaradott népek; kultúra
a kitüntetett idő	a jelen és a jövő	a közös múlt
a területhez való viszony	terjeszkedés	elhatárolódás
az egyéni élet megítélése	személyes felelősség tárgya	alávetett a közös sorsnak
a cselekvés	a változó külső célokhoz igazodik	a maradandó belső célokhoz igazodik
a kitüntetett érték	a haladás folyamata	a megmaradás, a kiváló teljesítmények

Forrás: Wessely Anna (szerk.) 8. oldal

A második világháború után a kultúra értékrendszerre, normakészletté alakult. Új kultúraszociológia öltött formát, amely már társadalomszervező tényezőként vizsgálta az egyes társadalmi nagycsoportok kultúráját. A tudomány és a művészet egyre inkább közüggé vált, a közönség által keresett olvasmányokban pedig egyre nagyobb részt kapott a gyakorlati tudás. A személyes tapasztalatok egyre kevésbé voltak elégségesek a világban való tájékozódáshoz, így egyre jobban bővült a közönség, akik a kulturális nyilvánosságban elsajátítható tudásra szomjaztak. Így erőre kaptak a kulturális javakat előállító és forgalmazó új intézmények: a nyilvános vita fórumai és a hozzáértő részvételhez szükséges könyvtárak, múzeumok és hangversenytermek. Mindennek köszönhetően a kultúra újratermelő és állandóan megújuló szférává vált. Innentől kezdve a kultúra bizonyos fokú elsajátítása már nem csak kedvtelés dolga, ugyanis lemaradás és elszigetelődés fenyegeti azokat, akik kimaradnak a kulturális szocializáció folyamatából (Wessely 1998).

4. A közönség átalakulása

A 18. század második felében a közönség igényei megosztották az irodalmárok és művészek táborát. A klasszikusnak számító műfajok iránt megcsappant a kereslet, az új közönség a regényekhez, életképekhez kezdett el vonzódni. Herder két csoportra osztotta a közönséget:

1. *reális közönség*: “amelyik itt él körülöttünk, és ha nem is hallatja a hangját, bármikor megszólalhat.”
2. *ideális közönség*: “időnként oly szétszórt, annyira eloszlik a térben és időben, hogy semmilyen szellő nem hozhatja el a hangját a messzeségből vagy az utókorból” (Herder 1978: 491).

A közönség által kedvelt “közönséges” irodalom nem tudott bebocsátást nyerni a fogalmi elemzéssel előállított egyetemes és egységes művészetbe. Ha egy műalkotás nem a befogadó vágyaihoz és igényeihez fordul, hanem a művészet törvényeinek engedelmeskedik, akkor a spontán műélvezet morálisan gyanússá válik, hiszen erőfeszítés nélkül szerzett jutalom, vagyis az olvasó, néző, vagy zenehallgató erkölcsi fogyatékoságának jele. Tocquille ezt a folyamatot a művelődés folyamatának megváltozásával magyarázta. Szerinte “miközben az érvényesülést segítő tájékozódás mindenben a célszerűt keresi a szép szeretetének rovására, a felfrissülés, a gyakorlatias, bizonytalan, egyhangú élet elviseléséhez szükséges érzelmi feltöltődés vágya miatt mind több embernek van szüksége élénk, sebes sodrású érzelemre,

hirtelen megvilágosodásokra, csillogó igazságokra és tévedésekre, amelyek kiszakítják őket önmagukból” (Tocquille 1993: 633).

Az olvasók az olyan alkotásokat szeretik, amelyeket könnyű megszerezni, gyorsan el lehet olvasni, és ami még fontosabb, hogy a szokatlan és új tartalmakat keresik. Ilyen jellegű kínálatról a tömegtermelés gondoskodik. Az 1930-as években kezdték el komolyabban kutatni a tömegkultúrát, amelynek hatásai mai napig vitatottak. Walter Benjamin a kultúra egész termelési módjának radikális átalakulását elemezte, rávilágítva ezzel a változás folyamatára (Benjamin 1936). Az új sokszorosítási technikák és médiumok megjelenésével szerinte érvényüket veszítették azok a kategóriák, amelyekben egykor a művészetről gondolkodtunk. Ilyen kategória volt például az egyediség, az eredetiség vagy a stílus. Ez a változás például a fénykép és a film – és azóta sok más megjelenő technikai vívmány – hatására már megtörtént, így Benjamin szerint be kell látni, hogy a művészetet felváltotta valami más. Mivel bármit bármikor legyárthatnak és sokszorosíthatnak, ezért elveszett az egyszeri, eredeti, történeti, anyagi valósághoz kötődő tekintély. Ez nem csak veszteségként fogható fel, hiszen megszünteti azon tömegek kiszolgáltatottságát, akik nehezen, vagy egyáltalán nem tudják megközelíteni saját koruk alkotásait. Az új képrögzítési technikák szórt figyelmet igényelnek, amely éppen az a típusú észlelési mód, amely a legtöbb munkás ember számára természetes. Benjamin szerint a proletár közönség nem merül bele egy film világába, hanem inkább magához hasonlítja, vagy a saját világához tartozóként ítéli meg azt, amit lát. Véleményem szerint ez nem feltétlenül van így, hiszen az észlelés nem az egzisztenciális helyzetünktől vagy éppen a szakmai beosztásunktól függ, ám e téma elemzéséhez egy másik tanulmány megírásába kellene belekezdeni.

Az 50-es években szinte divat volt ócsárolni a tömegkultúrát. Hannah Arendt sem tette ezt másképp, aki a következőt írta *Society and Culture* című művében: “Tömegkultúra akkor jön létre, amikor a tömegtársadalom lecsap a kulturális tárgyakra, ami azzal a veszéllyel jár, hogy a társadalom életfolyamatai (melyek, mint minden biológiai folyamat, csillapíthatatlan éhséggel anyagcseréjük körforgásába vonnak be mindent, amihez csak hozzáférnek) a szó szoros értelmében elfogyasztják, megesszik, elpusztítják a kulturális tárgyakat (Arendt 1959: 49).” Arendt szerint nem a tömegektől kell félni a kultúra sorsát, hanem azoktól az értelmiségiektől, akik átírják, vagy elgiccsestítik az autentikus alkotásokat a jobb eladhatóság reményében.

Hans Magnus Enzensberger a 60-as években egy új megközelítést vetett fel: szerinte a 20. század kulcsiparája a tudattermelés. A tömegkommunikációs technológiákra támaszkodó ipar véleményeket és ítéleteket árul, és már nem kulturális termékeket. Ennek rendeltetése a fennálló uralmi rend védelme. Ahhoz azonban, hogy ez a szellemi kizsákmányolás megtörténhessen “a tudat-iparnak előbb meg kell adnia a fogyasztóknak azt, amit aztán megvon tőlük (Enzensberger 1962: 15).”

A 70-es és 80-as években több tanulmány is született ebben a témában, amelyek fő kérdése volt, hogy milyen hatásokra, milyen formákban megy végbe a munkásosztály hagyományos közösségeinek felbomlása, valamint hogy milyen új csoportszerveződések és életmódtípusokat teremt ez a folyamat. Herbert J. Gans egyenesen cáfolta a tömegkultúra-elméleteket. Véleménye szerint “a tömegművészet teoretikus védelme csak úgy lehetséges, ha elvetik, vagy legalábbis megkérdőjelezzik a valódi művészet védelmezőinek érvelési bázisát (Gans 1996 In: Wessely 2003: 21).” Gans továbbá úgy véli, hogy az értelmiségi elit mindig akkor érzi úgy, hogy veszélyben van a kultúra a tömegkultúra hódítása miatt, amikor hatalmi helyzete meginog. Ez a festészetben nagyon jól megfigyelhető folyamat volt a fotózás megjelenésekor a realiztikusság és a sokszorosíthatóság következtében. Fejtegetésének jelentős újdonsága, hogy független réteggépző tényezőnek tekinti a kulturális javakban való részesedés mértékét és módját. Az egyének ízlése tehát nem esetleges és nem is a társadalmi

csoport-hovatartozásukból fakadó adottság, hanem erkölcsi megfontolásaikhoz, a jó életről kialakított képükhöz igazodik (Wessely 1998).

Az eddig leírtak alapján is jól érzékelhető, hogy a populáris kultúrát már a kezdetektől nagyon erőteljesen megkülönböztették, sőt a magaskultúra és a népszerű kultúra képviselőit egyenesen harcban álló felekként mutatták be.

5. Népszerű kultúra és magaskultúra

Gans alapvetően nem a népszerű és a magaskultúra konfliktusával foglalkozik, hanem szeretné mindkettőt megérteni. Éppen ezért gondolom úgy, hogy témám szempontjából az ő megállásai sokat segíthetnek. Gans szerint a magaskultúra és a népszerű kultúra közötti intellektuális küzdelem egyoldalúvá vált. A magaskultúra szószólói szerint a népszerű kultúra mind a fogyasztóira, mind pedig a társadalom egészére ártalmas tömegkultúra. A népszerű kultúra használói azonban mit sem törődve ezzel a bírálattal elutasítják a magaskultúrát, és továbbra is a média és a fogyasztási javak kínálatához fordulnak. A tömegkultúra-kritika valódi tárgya a jó élet természete, méghozzá a munkavégzési szerepeken kívüli élet célja, valamint az, hogy a társadalmat milyen kultúra uralja. Ebben az értelemben a tömegkultúra-kritika a társadalom egyik alkotórészének támadása a másik ellen: a művelteké a műveletlenek ellen, az iskolázottaké az iskolázatlanok ellen, a finom ízlésűeké a parlagi ízlésűek ellen, a gazdagabbaké a szegényebbek ellen, a kulturális szakértőké a laikusok ellen. És minden esetben az előbbi bírálja az utóbbit amiatt, hogy nem felel meg a jó élet általa felállított mércéjének (Gans 1974). A bírálatok effajta működése úgy gondolom, hogy a mai kor zeneiparában is nagyon jól megfigyelhető. Szinte soha nem hallottam még olyan beszélgetést popzenészek között, amely bármilyen szempontból negatívan minősítené a komolyzenét, vagy a mai magaskultúra által szentesített jazz-t. Nem ritka azonban ennek a fordítottja, sőt ezen vélemény nagyközönség elé való kinyilvánítása sem.

A tömegkultúra kritikussait a 19. század óta valójában a szabadidős viselkedés aggasztja. Ez kezdetben az alkohol és a tiltott szerelem népszerűségére terjedt ki, később pedig a látványsportok, a filmek és a televízió nézőinek passzivitása is megjelent félelmük tárgyai között. Attól tartanak, hogy a szabadidő növekedésével a tömegkultúra fokozódó használata unalomhoz, elégedetlenséghez, sőt talán társadalmi zűrzavarhoz vezet. Éppen ezért mindig azt támadták, ami éppen a legnagyobb népszerűségnek örvendett, vagy legalábbis számukra úgy tűnt, hogy az a bizonyos tevékenység fenyegető a többség munkaidő utáni viselkedésében. A 60-as évek Amerikájában azonban két szempontból is fordulat következett (Gans 1974):

1. Egyrészt a kritikusok nem támadták tovább a népszerű kultúrát, mert sokkal nagyobb veszélyt láttak az ifjúsági kultúrában és annak radikalizmusában és hedonizmusában.
2. Másrészt a népszerű kultúra befogadta a magaskultúra eszméit, így bár nem tűntek el a különbségek, kicsit mégis összeolvadtak a csoportok.

Gans vizsgálódásai szerint a népszerű kultúra nem jelent fenyegetést a magaskultúrára és az alkotóira sem, sőt sok hasonlóság is felfedezhető az alkotói folyamatokban. A népszerű kultúra hasznos szerepet játszott a történelem során, hiszen ötletekkel és példákkal hozzásegítette a közönséges embereket ahhoz, hogy személyiséggé alakulhassanak, kialakíthassák önazonosságukat, kifejlesszék kreativitásukat, és rátaláljanak önkifejezésük formáira. A tömegmédia mindig is az individualizmus és a személyes szabadság bajnoka volt. A kritikusok azért gúnyolódnak a népszerű kultúrán, mert szerintük téves értesüléseket kínál. A helyzet azonban az, hogy egészen más szemszögből nézik e kultúrát, mint annak közönsége, hiszen feltételezik, hogy mindenkinek ugyanannyira műveltnek kellene lennie, mint ők maguk. Miközben nem tudják, hogy él embertársaik zöme, túlbecsülik saját kultúrájuk ortodoxiáját, és közben elfelejtik, hogy a magaskultúra is ugyanúgy kínál menekülést vagy hamis problémamegoldást. Nem a népszerű kultúra gátolja az embereket abban, hogy részt vegyenek a magaskultúrában, hanem a szükséges előfeltételeknek, valamint

a megszerzésük lehetőségének a hiánya. Ha több embernek lenne magasabb jövedelme és humán műveltséget nyújtó iskolai végzettsége, akkor a népszerű kultúra sok mai rajongója részesedhetne magaskultúrában. Hozzá kell tenni még azt is, hogy hibás az a feltételezés, miszerint a mai magaskultúra nem marad el a múlt magaskultúrájától. A tömegkultúra-kritika tehát lényegében a saját érdekeit segítően nyilatkozik, és nem törődik mással, csak a magaskultúra érdekeivel, valamint hatalmának és erőforrásainak növelésével (Gans 1974).

A magaskultúra alkotói irányultságú. Meggyőződésük, hogy az alkotói szándék a döntő, a közönség értékei viszont csaknem elhanyagolhatóak. Ez az alkotókat védi a közönséggel szemben, megkönnyítve ezzel számukra az alkotást. A népszerű művészeteket ezzel szemben a felhasználói irányultság jellemzi, ami a használók értékeinek és kívánságainak kielégítését szolgálja. Lehetséges, hogy ez a fő mozgatója a magaskultúra népszerűművészet-ellenességének. (Gans 1974).

6. A popzene védelmében

A popzene tömegkultúraként ismert műfaj, amely a második világháború után vált tömegcikké, és így a népszerű kultúra részévé. De mik lehetnek azok a tulajdonságok, amelyek különbséget tehetnek a magaskultúra és a tömegkultúra műalkotásai között? A magas- és a tömegkultúra határai folyamatosan változnak. Egyes tömegkulturális termékek klasszicizálódnak, más magaskulturális művek pedig a tömegkultúra részévé válnak (Bárány 2014).

Az eddig leírtak is azt bizonyítják, hogy vannak, akik úgy gondolják, hogy a sikeres könnyűzenei termékek eredendően különböznek a magaskulturális műalkotásoktól, és ez a különbség az adott művek esztétikai értékkülönbségével is együtt jár. Vagyis a tömegkultúra alkotásai – mondjuk ki – sokak szerint a szó szoros értelmében értéktelenebbek a magaskultúra alkotásainál (Bárány 2014). Vajon az úgynevezett magaskultúrához sorolható zenészek és zeneszerzők művei közül mindegyik egyformán magas értéket képvisel, és tetszik mindenkinek? Vagy csak azok lettek ismertek, amelyek jól sikerültek, fülbemászóak lettek, és ezért váltak népszerűvé?

Adorno, az 50-es évek egyik legvehemensebb kritikusa, akinek talán legkedveltebb témája a populáris kultúra – azon belül is a popzene – volt, a könnyűzenét értéktelennek, radikálisnak, gonosznak és a társadalmi elnyomás eszközének tartotta. Könnyűzene-kritikájában azt fogalmazta meg, hogy az alkotások e fajtája üres, felszínes tömegtermék, ami művészi értéket nem képviselhet, csupán a nagy tömegek elbutítására alkalmas. Úgy gondolja, hogy mivel a kultúripar termékei azonnal befogadhatóak, nem igényelnek erőfeszítést, az esztétikailag képzetlen és öntudatlan tömegek pedig kritika nélkül elfogadják az olcsó mámort, így a művészet áruvá válik. Ráadásul, mivel a megkérdőjelezés képessége sem adatott meg számukra, ezért arra is alkalmatlanok, hogy észrevegyék, mennyire rossz helyzetbe kerülnek, így még csak fel sem láznak a hatalom ellen – merthogy azt is állítja, hogy a könnyűzene a hatalom egyik eszköze az elnyomásra. Adorno popkultúrával és popzenével kapcsolatos kritikáját két fő részre lehet osztani:

1. az egyéni befogadás sekélyességére, és
2. a tömegkultúra üzletszerűsége.

A reflektálatlan, butító befogadást Adorno az ember állati szintre való süllyedésével azonosítja, amely nem csak a zenét művelők számára, hanem minden popzenét kedvelő ember számára igencsak degradáló gondolat. "Napjaink könnyűzenéjének kérlelhetetlen kontroll alatt álló, az eladhatóságot szolgáló banalitása égeti a könnyűzene arculatára a legdöntőbb bélyeget: a vulgaritását. Már-már élni lehetne a gyanúperrel, hogy hallgatósága éppen ezt a tulajdonságot áhítozza benne a legszomjasabban: zenei felfogásukat tekintve a brechti "dehát nem is akarok én ember lenni" lehetne az alaptételük" (Adorno 1970: 418). És a sértegetés itt még nem ér véget, ugyanis szerinte "az emberi létre nem vágyó könnyűzene-fogyasztók

szellemileg kiskorúak, akik saját érzelmeiket és benyomásaikat képtelenek megfogalmazni, ezért jobb híján hamis, sekélyes érzelempótlékokkal érik be, amely mindazt helyettesíti, amelyet a munkaerő üzemeltetésének és újratermelésének malomkövei között reménytelenül őrlődő könnyűzene-hallgató a valóságban nem kaphat meg” (Adorno 1970: 416).

Ahogy Dubrovski Dániel is írja, a posztmodern korban ez a gondolkodás már túlhaladottnak számít, ám ez a fajta elitizmus és kultúraféltés már nagyon is része a kollektív tudatnak, így motívumai rendszeresen felbukkannak a különféle értelmiségi-középosztálybeli társalgásokban (Dubrovski 2012). Saját munkám során is rengeteg olyan beszélgetésnek, vagy inkább lázongásnak voltam szem- és fültanúja, amelynek fő témája a popzene elleni felháborodás volt. Sőt néhány évtizede maga Kodály Zoltán is azt nyilatkozta egyik interjújában, hogy sajnálatos módon egyre többen kérnek jazz-t a rádiós kívánságműsorokban, és ez így nincs rendjén. Külön érdekes, hogy a jazz megjelenésekor a jazz számított ördögtől valónak a komolyzenéhez képest, a jazz után pedig a rock, majd a pop vette át ezt a szerepet. Dubrovski szerint is nyilvánvalóan léteznek tudatosan sablonos, alacsony színvonalú műalkotások, és olyan üzleti és kulturális erők, amelyek a művészetet az eladhatóság és a tömegigényeknek való megfelelés felé hajtják (Dubrovski 2012). Ez minden művészeti ágban előfordul, sőt ha elvonatkoztatunk, akkor azt is mondhatjuk, hogy az élet minden területén találhatunk ilyet. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ez nem ok arra, hogy olyan kategorizáció alakuljon ki, amely miatt a legtöbb ember fejében a művészi élvezet és a szórakoztatás szemben áll egymással, és az előbbi a többség magasabbra helyezi. Sokan a művészet és a szórakoztatás fogalmát két különálló igényként fogják fel, és igyekeznek mindkettőt más jellegű művekkel kielégíteni. Itt merül fel az a kérdés, hogy vajon a most magaskultúrának nevezett komolyzene miért íródott akkor, amikor íródott? Gazdagok és uralkodók szórakoztatására készültek ugyanis. És ez máris megcáfolja a művészet és a szórakoztatás fogalmának szétválasztását.

Az ifjúsági ellenkulturális mozgalmak kialakulása óta a társadalmi identitásképző erő, a szociális hasznosság legalább olyan fontos lett az emberek zenei ízlésének kialakításában, mint a kikapcsolódás. Így különféle szubkulturális tapasztalatok jöttek létre. Az ízlés az énképbe, az énkép pedig a társadalomba ágyazódik. Az utóbbi 40-50 évben a felnőtt fiatalok társadalma számára fontos közösségi tényező és egyben tevékenység volt a zene. Dubrovski csökkenni látja ennek jelentőségét. A zene által alátámasztott énkép képviselheti egy bizonyos csoportba tartozás meglétét, és ezen kívül sok olyan tulajdonságot – igényesség, keménység, életöröm, kívülállás stb. – amit a befogadó azonosulás útján magáénak érez (Dubrovski 2012).

Adorno eméletében megemlíti a pseudo-individualizáció fogalmát, amely azt a folyamatot jelenti, amikor kiszámított dolgokat próbálnak meg spontánnak, egyéninek álcázva eladni. Dubrovski úgy véli, hogy Adorno igazoltnak tekintené elméletének ezt a részét, ha látná a mai popkultúra egyre fokozódó brand-jellegét. Ezzel összefüggésben állítja Dubrovski azt is, hogy az egyes művészek rendszerint ugyanazokon a ciklusokon mennek keresztül. A kevésbé kiszámított és mediatizált, őszinte időszaktól a célközönség és a marketing-niche megtalálásáig, és az annak való megfelelési kényszer eluralkodásáig. (Dubrovski 2012). Tagadhatatlan, hogy egyre inkább megjelenik a zeneiparban a marketing és a marketingkommunikáció, azonban azt senki nem állíthatja, hogy ez csak a könnyűzene területén észlelhető. Rengeteg komolyzenei tartalmat adnak el ugyanolyan brandként, mint a könnyűzene esetében, vagy egy akármilyen más terméket. Nézzük meg például a Havasi-brandet, amely az utóbbi években óriásira nőtte ki magát, vagy figyelemre méltó marketingje van például Cecilia Bartolinak is, ami szintén populáris elveket követ. Nem véletlenül, hiszen a művészet a közönségnek szól, a művészek egyik fő motivációja pedig a közönség tetszésének kiváltása, a közönség szeretete. Manapság nagyon túltelített a zenészek piaca, ezért egyre inkább szükséges a brandek menedzselése.

7. Kulturális alkotások elemzése

Pierre Bourdieu *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* című tanulmányában arra szeretne rávilágítani, hogy mit tekint a kulturális művek elemzési terének. Bourdieu alapvetően az irodalom és a színház világából hozza példáit, én azonban a témám kedvéért megpróbálom mindezeket zeneipari példákkal helyettesíteni.

Véleménye szerint a kulturális termelőket a közös utalások rendszere, a közös keret köti össze, amit ő „lehetőségtérnek” nevez. A kulturális termelők mezői a lehetőségek terét kínálják a bennük tevékenykedőknek. Ez a tér szabja meg keresésük irányát és mindent, amit tudniuk kell ahhoz, hogy részt vehessenek a szükséges folyamatokban. Ez az a tér és tudás, amely megkülönbözteti egymástól a hivatásosokat és a műkedvelőket. A személyek a lehetőségek tere folytán kötődnek egy-egy korszak alkotói korához és a maguk helyzetéhez. Ezért ahhoz, hogy megérthessük, hogy például egy zeneszerző miért úgy dönt, ahogy, meg kell ismernünk a zeneszerzés történetét. Így derül fény a zene azon alkotóelemeire, amelyek befolyásolják az adott szerző döntéseit. A lehetőségek tere egy közös vonatkoztatási rendszer, amely túlnyúlik az egyes cselekvőkön. Ennek következtében a kortárs zeneszerzők egymáshoz viszonyulnak, mivel összekötik őket a mindegyikükre érvényes szellemi koordináták. Egy ilyen típusú külső elemzés, amely a társadalmi világ és a kulturális művek viszonyát összefüggéseiben vizsgálja, közvetlen kapcsolatba hozza a műveket előállítóik, illetve címzettjeik csoportjának társadalmi vonásaival és társadalmi eredetével, hiszen a művek az ő várakozásaiknak kívántak megfelelni. Egy statisztikai elemzés is csak akkor lesz módszertanilag szigorú, ha tanulmányozza azt a folyamatot, amelyben kialakulnak a statisztikus által vizsgált listák és osztályozási rendszerek. Enélkül csak olyan következtetésekre juthatunk, amelyek újra az eredeti kérdéssel fognak szembesíteni minket. Szükség van a mező sajátos szerkezetének ismeretére ahhoz, hogy egy elemzés valódi viszonyokat tárhasson fel. Ha csak az adott mű funkciójára összpontosítunk, akkor elhanyagoljuk a kulturális tárgyak belső logikájának és szerkezetének a kérdését. Megfelelkezünk arról, hogy ezeket a tárgyakat emberek hozták létre, és számukra is van valamiféle funkciója az adott kulturális terméknek (Bourdieu 1993).

A művek tere olyan állásfoglalások mezeje, amelyet csak relacionálisan és a belső viszonyokat feltárva érthetünk meg. A kulturális művek tudományos elemzése tehát két homológ struktúra megfelelését vizsgálja: a művek szerkezetét, valamint a körülötte lévő mező közti összefüggéseket (Bourdieu 1993). Ez a magaskultúra és a népszerű kultúra éles elhatárolásának vizsgálatakor is fontos szempont, hiszen nem elég azzal foglalkozni, hogy kik hallgatják az adott zenét. Nagyon fontos lenne azt is vizsgálni, hogy ki készítette azt és miért, mi volt a motivációja, kikkel dolgozott együtt, kik voltak rá hatással, és még sorolhatnánk.

8. Összegzés

A könnyűzene fogalma alapvetően a mai napig nem tisztázott. Nincs egy konkrét definíció a popzenére, és az sincs pontosan meghatározva, hogy mit kell annak tekintenünk, és mit nem. A meghatározások, elemzések és distinkciók kialakulásának folyamata zajlik jelenleg, amelyben a problémát az előítéletek okozzák, hiszen ezek megakadályozhatják a tényyszerűséget. Bármennyire is élesen fogalmazott Adorno ezzel a témával kapcsolatban, valójában ő sem állt elő pontos definícióval arról, amit ennyire becsmérelt, inkább általánosan fogalmazott róla: „A könnyűzene fogalmát a magátólértetődőség köde veszi körül. Az, hogy mindenki jól tudja, mit várhat, ha minden különösebb terv és cél nélkül bekapcsolja a rádiót – mintha máris felmentene bármiféle töprengés alól, mit is rejt maga a jelenség (Adorno 1970: 407). Ebből a megnyilvánulásából is egyértelműen látszik a véleménye, és annak ellenére, hogy nem határozza meg a fogalmat, ezzel a ködösséggel maximálisan érzékeltetni tudja,

hogy mit gondol róla, és mit ért alatta. Ám ha a mai napig nincs egy határozott könnyűzene-definíció, talán érdemes elgondolkodni azon, hogy van-e értelme olyasfajta kategorizációnak, amelyben egyik csoportot a másik fölé emeljük. Hogy tehetnénk különbséget például egy klasszikus zeneszerző és egy kortárs pop-zeneszerző között? Mi alapján mondhatjuk azt, hogy az egyik jól végzi a munkáját, a másik pedig rosszul, vagy hogy az egyik jó zenét, a másik pedig rossz zenét csinál? Nagy valószínűséggel hasonló folyamatok zajlanak mindkettőjükben egy adott mű megszületése közben. Mindketten szeretnék, ha tetszene az embereknek, amit készítenek, és feltételezem, szeretnék azt is, ha megélhetnének abból, amit csinálnak. Miért lenne ez olyan vágy, ami elveszi a műalkotás művészeti értékét?. Az előítéleteken alapuló kategorizáció azért is problémás, mert nem csak a klasszikus és a popzene között figyelhetők meg különbségek a népszerűség tekintetében, hanem a klasszikus és a modern klasszikus között. Egyértelműen nagyobb rajongótáborral bír például Bach, Mozart, vagy Vivaldi, mint Schnebel vagy Burger, jelen állás szerint mégis mindegyikőjüket a magaskultúra képviselői közé soroljuk. A kategorizáció természetesen fontos a tisztánlátás érdekében, az előítéletek azonban feleslegesek, és téves következtetéseket hozhatnak létre.

A könnyűzenei stílusok az idők során folyamatosan változnak. Mindig más típusú zene szól a rádiókban, mindig más korosztály az, aki jellemzően népszerű, másról szólnak a dalszövegek, és ahogy a divat, a hangszerek és a hangszerelések, szintén változnak. A 90-es években például jellemző módon a fiúcsapatok hódítottak világszerte, manapság pedig ez már retronak számít, és szólóelőadóból, zenekarokból van több. Műfaj szempontjából a 90-es években dallamos, könnyen dúdolható zenét írtak, manapság pedig inkább ritmusos, mélyebb mondanivalójú dalok szólnak a rádióban. Nem hiszem, hogy van recept arra nézve, hogy mi lesz közkedvelt és népszerű, ráadásul az internet még inkább bonyolítja a helyzetet, hiszen attól, hogy valami nem kap rádiós játszást, még lehet ugyanannyira népszerű, vagy akár világhírű is a Youtube, vagy a Facebook segítségével. Ezek a változások nem csupán a zenéről, hanem bonyolult társadalmi folyamatokról szólnak.

Szívem szerint azt mondanám, hogy minden zene szép és jó, és csak a hallgató ízlésén múlik, hogy mit szeret jobban, és mit kevésbé. Ebben van is igazság, ám szakmai szemmel nézve nem teljesen igaz. Manapság beszélhetünk komoly, fajsúlyos könnyűzenéről, és olyanról is, amely a rossz ízlés határán mozog. Születnek ugyanis nagyon profin megkomponált zeneszámok, és vannak olyanok is, amin jól hallható, hogy kevésbé lettek jól összerakva. Ezt okozhatja a technikai felszereltség, vagy felkészültség hiánya, de lehet okozója az igényesség és igénytelenség közötti skálán való elhelyezkedés különbsége, vagy egyszerűen az ízlés. Ezek az eshetőségek azonban minden zenei műfaj területén ugyanúgy előfordulhatnak, és elő is fordulnak. Sokszor a kevésbé igényesnek mondott zenék nagyon betörnek a piacra, és minden babért learatnak az adott időszakban. Ez nyilván zavarja azokat, akik rengeteget dolgoznak, mégsem kapnak rádiós játszást, vagy nincs elegendő fellépésük, koncertjük. Mégis figyelembe kell venni, hogy azok, akik éppen sikeresek, azok igenis tettek érte. Csináltak valamit, ami tetszik az embereknek, adtak valamit. A megkomponáltság, a technikai felszereltség, a felkészültség, vagy az ízlés tehát nem lehet a megítélés egyetlen kritériuma.

Mindezt figyelembe véve tehát azt gondolom, hogy a berögzült kategóriák már idejétmúltak. Nem véletlen, hogy a mai napig nem sikerült senkinek pontosan meghatározni sem a komolyzene, sem a könnyűzene fogalmát, valamint a magaskultúra és a népszerű kultúra definícióját sem. Úgy kellene megtalálnunk a különböző műfaji és történeti besorolásokat, vagy ha úgy tetszik szubkultúrákat, hogy ezzel nem becsmételjük, vagy degradáljuk sem az egyiket, sem a másikat. Előítéletek nélküli kategorizálásra van szükség, amely segíti az eligazodást a zeneművészetben belül, de nem tesz csupán megszokásból értékítéleteket.

Irodalomjegyzék

- [1.] Adorno, T., W.: *Könnyűzene*. In T. W. Adorno, Zene, filozófia, társadalom. Budapest: Gondolat. 1970 pp. 407-434.
- [2.] Arendt, H.: *Society and Culture*. In N. Jacobs (szerk.) Culture for the Millions? Mass Media in Modern Society. Boston: Beacon Press. 1964 pp. 48-49.
- [3.] Bárány T.: *“Nekem minden egyformán popzene”*. *Érvek a magasművészet és a tömegkultúra értékalapú megkülönböztetése ellen*. Alföld 9, 2014. 48-56.
- [4.] Benjamin, W.: *A műalkotás technikai sokszorosíthatósága korszakában*. In: Benjamin W., Kommentár és prófécia. Budapest: Gondolat. 1936
- [5.] Bourdieu, P.: *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához*. In Wessely A. (szerk.) A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó. 1993 pp. 174-185.
- [6.] Dubrovski D.: *A sekélyes értelempótléktól az ál-egyéniségekig: Mit szólna Adorno a mai könnyűzenéhez?* 2012. Letöltve 2015. január 21-én, a Zenei hálózatok weboldalról: http://zeneihalozatok.blog.hu/2012/06/11/adorno_es_konnyuzene
- [7.] Elias, N.: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. 1937-1939. Fordította: Berényi Gábor. Budapest: Gondolat, 1987
- [8.] Enzensberger, H. M.: *Bewußtseins-Industrie*, In: Einzelheiten I., Bewußtseins-Industrie. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 1962
- [9.] Gans, H. J.: *Népszerű kultúra és magaskultúra*. In: Wessely Anna (szerk.) A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó. 1974 pp. 114-149.
- [10.] Gelder, K., Thornton, S. (szerk.): *The Subcultures Reader*. London: Routledge. 1997
- [11.] Rácz J.: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák: Válogatott tanulmányok*. Budapest. 1998
- [12.] Rosengren, K. E.: *Kommunikáció*. Budapest: Typotex. 2004
- [13.] Herder, J. G.: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest: Gondolat Kiadó. 1978
- [14.] Kacsuk Z.: *Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek*. In: Jakab A. Zs., Keszeg V. (szerk.), Csoportok és kultúrák. Tanulmányok a szubkultúrákról. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 2005 pp. 19-50.
- [15.] Tocquille A.: *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Európa. 1993
- [16.] Wessely A.: *A kultúra szociológiai tanulmányozása*. In: Wessely Anna (szerk.). A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó. 1998 pp. 7-27.
- [17.] Williams, R.: *Kultúra*. In: Wessely Anna (szerk.). A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó. 1983 pp. 28-40.

Lektorálta: Dr. Kovács Lajos, adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem

EUROPEAN NEED FOR INDEPENDENT SCIENCE JOURNALISM¹³⁴

Dániel Gergő Pintér

*Budapest University of Technology and Economics, Hungarian Academy of Sciences Institute
for Computer Science and Control, Média 2.0*

István Palugyai, Andrea Kárpáti

Eötvös Loránd University, Budapest

Abstract

The paper presents current research about the access of European adults to scientific and technological information and discusses the resulting image of science in public. European surveys indicate that citizens in this area experience a crisis of trust in journalism. In order to explain this serious obstacle for science communication, changes in media consumption and accessibility as well as changes in the habits of general news consumers will be discussed in order reveal opportunities and problematic issues of independent science journalism in Europe.

The digital revolution and the media convergence, resulting in the interconnection of information and communication technologies, computer networks and media content spreading word wide resulted in a decline in scientific accuracy as generalist newsmen replaced science columnists, despite the layman reader's needs for reliable, up to date and useful for everyday life scientific information. The danger of public relations information presented as science journalism as well as political efforts to influence independent science journalism will be analyzed through case studies.

The new science media landscape is community driven: emerging forms of communicating science through social web or new media applications by citizen journalism. Giant academic networks involve scientist, who often follow discussions, discover recommended papers and comments on research-related topics using these channels. However, these channels do not reach the general public that needs to be informed by independent science journalists to act as responsible citizens and take part in socially relevant, science and technology bases policy decisions.

As a conclusion, we summarize necessary steps to improve this profession. We suggest to reinvent its business models; build consumer relationships across multiple platforms; manage a mix of monetization models across advertising, subscriptions and stablish funding sources for investigative and independent science journalism.

Keywords: science journalism, media consumption, independent journalism, European Union

1. Introduction: Science and the general public

1.1. European adults and science-related information they obtain

The majority of European public does not feel informed about the developments in science and technology, however, at least half of all Europeans are interested in these issues, according to Eurobarometer, 2013. Through this study, we can recognize a clear geographical pattern with Eastern and Southern countries: the population there are less likely to feel informed and at least half of all respondents in Bulgaria and the Czech Republic (both 59%), Hungary and Romania (both 58%), Austria and Slovakia (both 52%) and Portugal (50%) are neither interested in, nor informed about developments in science and technology.

¹³⁴ This work was realized in the frames of OTKA K-109456 "Integrated reasoning"

When asked, where they seek information about developments in science and technology, only 16% of respondents replied that he/she does not look for information in this area at all. The majority (65%) is informed through television, the second large group through newspapers (33%), and the third through websites (32%). The rest find science and ecology-related information through the radio and books (17% and 14% respectively), while social media and blogs are frequented only by 10%. Compared to the results of the same survey in 2007, we may observe substantial changes: the relative frequency of newspapers as major sources of information decreased from 49% to 33%, the internet increased from 28% to 35%, and the radio decreased from 26% to 17%. Although internet usage globally became more and more important, we can observe relevant regional differences: the highest proportion of those using the internet for this kind of information are found in the Scandinavian and Baltic regions, while those living in central and Eastern regions are generally less likely to use the internet when searching for this type of information (Eurobarometer, 2013).

We can observe the important but not unique role of media in science communication when we compare it to other sources. 59% of respondents told that they had read articles of science in printed press or on the internet. A surprisingly high 47% admitted to talking with friends about science, while only 13% had signed petitions or joined street demonstration, 10% attended public debates about scientific issues of social relevance, (Eurobarometer, 2005).

When we are talking about public involvement, we have to realize a substantial regional diversification. While the majority of the member states emphasized that public dialogue was required, in five countries, the majority of respondents believed that it was not required, – and all these countries are located in the Eastern part of Europe (Slovenia, Slovakia, Latvia, Czech Republic and Hungary) (Eurobarometer, 2013).

When we analyze answers to the question about who should be involved in explaining the developments in science and technology, we can see that respondents do not necessarily welcome journalists – a fact that may indicate a crisis of trust in journalism. Scientists and environmental protection associations are more trusted than television journalists. The next in the rank order of trusted sources are consumer organizations and medical doctors, while newspaper journalists occupy only the seventh place, before industry, writers and intellectuals. At the bottom of the science and technology-related trust list we find government representatives (Eurobarometer, 2013). Apparently, the media still has a big role to play in science communication, because the only relevant pieces of scientific information are often transmitted through mass media only. Therefore, it can have a strong influence on both the accessibility and applicability of particular issue attributes (Scheufele and Tewksbury, 2007).

1.2. The image of science in public

Much more respondents (77%) think that science and technology have a positive influence on society overall than say they feel informed (40%) or interested (53%). In addition, three quarters of respondents agree that science and technology provide more opportunities for future generations. Nevertheless, we have to notice that at least six out of ten respondents in each country also agree that scientific and technological developments can have unforeseen side-effects that are harmful to human health and the environment (Eurobarometer, 2013).

In the last few decades, the perception of science and scientists has changed, and not always in a good way. The image of the “mad scientist” with “Armageddon devices” (as seen in the movies), dividing issues like stem cells or GMO had a bad influence on the attitude towards science, as they projected an untrustworthy image of the field. Perceptions have big influence on beliefs: for example, there is a direct relationship between the perception of science and the attitudes towards its public funding. Those who have a positive perception of science tend

to support its public funding as well (Munoz, 2012). Survey results show, that „the media can play a crucial role as an interface in the science domain, helping to increase public support and understanding the need to create a knowledge-based society.” (Eurobarometer, 2007)

Science journalism has a mediative role: the journalist has to measure up to the scientific world and the media too. Thus, usually it is the media that is chosen as the whipping-boy, the media is blamed for the negative attitudes of public to science and scientists in general. Because of the ‘blame the messenger’ perspective, the media has been held responsible for misrepresentations of scientific ideas for the public and, consequently, for the insufficient appreciation of scientific achievement by the public itself (Bucchi, 1998).

As science and technology developments speed up, there is a growing gap between science communities and the public in the level of understanding new discoveries and their consequences. Our chances to close this gap are weakened by global problems of quality and access to science education.

2. Current trends of media consumption

2.1. Consumption and accessibility

The internet has an increasingly important role in people’s lives. American adults find it much harder to give up internet than television use. This trend is a result of considerable changes in the past 8 years. In a survey where indispensable for life information resources had to be selected and ranked, results changed between 2006 and 2014, but the dominance of television did not. In 2006, 38% of respondents said that it would be very hard to give up using the internet, while 44% found it difficult to live without TV. In 2007, the internet was found impossible to miss by 45%, and TV by 43%, and in 2014, the internet was chosen by 53%, while TV was only selected by 35% as an indispensable resource. (Pew Research, 2014). In addition, internet use has grown from 14% in 1995 to 87% in 2014 (Pew, 2014), so accessibility became much easier – an issue that also contributed to a gradual replacement of television with the internet as the most important platform of information and leisure.

In the United States, the internet has gained importance also for Americans, but television saved its leading role. What is more: it increased its popularity. In 2010, television was selected by 66% of respondents as indispensable, while the internet got 41%. In 2013, TV was preferred by 69%, while the internet by 50%. This poll shows a growing importance for the journalist too: 54% of the respondents said that journalists are more important these days than ever to help make sense of the amount of available news and information.

The average time spent with the consumption of different media has significantly changed: in 2010 the US adults spent 4 hours and 24 minutes (4:24) with watching television and 3:11 with using internet, but in 2013, TV time was 4:31 (1:20 increase) while Internet use increased by 2:05, to 5:16. At the same time, printed media consumption decreased from 0:50 to 0:32, and radio from 1:36 to 1:26 (emarketer, 2013).

Current trends in the internet penetration show that 63.5% of the European population uses the internet (2012, Internet World Stats), and we know from 2010 that Europe is currently the world's second largest digital market behind Asia Pacific (com.score 2010). If we focus on Central and Eastern Europe including Russia, we may make predictions from the data of 2012 that show 211.01 million internet users in this area including Russia (eMarketer 2012). The emarketer’s forecast is that in 2016 there will be 270.8 million internet users. If current trends will continue, a large portion of users will access the web via a mobile device (emarketer 2012). The number of social media users in Central and Eastern Europe shows fast increase: in 2010 the 65.2% of internet users, and 26.6% of population (113.1 million users) used social media, in 2011 there were 129.9 million social media users that means 67.6% of internet users and 30.6% of population, in 2012 there were 145.6 million (69.0%, 34.3%), and in 2013 there

were 173.6 million users (82.27%, 40.89%). According to the predictions for 2014, the share of Central and Eastern Europe would exceed that of North America (181.2 million 2013,) for the first time. (New Media Trend Watch, 2013).

2.2. Changes in the habits of general news consumers

In the past few years we can observe interesting characteristics of media consumption. The average reader quickly orientates among the daily news, he or she mostly pays attention to the headline and the lead, and usually doesn't spend much time with one news item. The need for specialized knowledge is limited, too, the news editors have to operate with simple facts and statements. Readers don't want to linger on stories for long, and there is a demand for more compartmentalized stories (even the more educated science news consumers.)

This technological paradigm shift has many consequences for the conventional media but mostly for the public representation of scientific topics. Thanks to the digital revolution and the media convergence, the number of US newspapers with weekly science sections dropped from 95 in 1989 to 19 in 2012 (*Columbia Journalism Review* 2013). While the phenomenon of involving the interconnection of information and communication technologies, computer networks and media content spreading word wide (Jenkins, 2004), in some big European publishing houses specialized editorial departments are closed down and replaced by centralized editorial offices delivering theme pages on health, the automobile industry, IT, etc., to all regional newspapers. As a consequence, the existing science, medical, environmental etc. editorial departments will become dispensable despite the layman reader's needs for reliable, up to date scientific information useful for everyday life.

One of the major models of public understanding of science is the development of contextual approach. This pattern assumes that the society calls for scientific information to be given to the public in ways that relate to their specific interests and concerns (Gregory and Miller, 1998). In this process, the science sections of daily newspapers play an important role in the cooperation between scientists and the public to work together as members of a scientific culture.

2.3. Online news sites versus blogs and social media

Over the last 5 years, an average of 15 papers, or just about 1% of the press industry has vanished each year. While the printed media suffers from advertising clutter, financial deficit, perceived editorial bias, declining quality and rate inequities, the online news portals became more and more popular and their science sections gained more readers. Even though news portals are still one-way communication channels and often politically oriented or tied to local business, they are considered to be more open and liberal than their printed counterparts. The most important reason for the popularity of online news sites is the possibility of interactivity where information transfer was passive previously. The digital era is characterized by unprecedented levels of consumer choice, ubiquity and much more dynamic environment than traditional media (Salovaara-Moring, 2012).

In the new era of media users, the appearance of blogs and social media pages breaks down the old definition of mass communication because online portals are increasingly attracting the public instead of being pushed at it. According to eBizMBA Rank, in October, 2014, the three most popular news site in the world were YahooNews, GoogleNews and Huffington Post (eBizMBA, 2014). Their users are independent people who decide individually or collectively what to consume and what to reject (Salovaara-Moring, 2012). The structure of these discussion or informational sites encourages the visitors not only to read a topic, but to rate, rank, comment on, review and respond. In this collective community consumers can

interact and voice their opinions on issues. Last but not least one of the biggest advantages of online media portals is that they are micro-chunked rather than monolithic. Through this technology, blogs users can read posts and listen to audio content or watch embedded video in various formats (Salovaara-Moring, 2012).

2.4. Citizen journalism and new media in science coverage

Because of new media technology in the background, non-professionals are often able to gather information, distribute content and report breaking news faster and less expensively than traditional communication specialists and mainstream news organizations. Owing to the web 2.0 applications, media-sharing websites and the increasing presence of smartphones, the direct consumer model is expanding. The layman without professional journalism training and specialized education can use the latest technology, worldwide distribution and communication to collect, disseminate and analyse news on blogs, wikis and sharing websites using mobile and wireless technologies on a large scale (Carpenter, 2010).

It is important to note, that conventional online media adapt much easier to the challenge of social media and blogs than print media. Thanks to the emergence of the internet, websites take scientific topics straight to readers and provide content to general online news sites such as Yahoo. Universities, scientific academies and research institutions are also publicizing news directly to audiences through their own websites, social media platforms and video channels. Corporate communication plays an important role in public understanding of science, because this set of activities helps organizations explain their scientific results, social responsibility and combine its many visions and values into a cohesive message to group of targets or stakeholders (Lammers, 2011).

According to a current survey published in Nature (Noorden, 2014), giant academic social networks have taken off to a degree that no one expected even a few years ago. During the collection of data, a subset of scholars who said they “regularly visited” social media sites were quizzed in detail about their activities. Based on the results, a scientist often follows discussions, discovers recommended papers and comments on research-related topics using these channels. From more than 3000 scientists and engineers, no more than 20% declared not to use any social media sites professionally. For example, more than 4.5 million researchers have signed up for ResearchGate, but they often use Twitter, LinkedIn, Facebook, Academia.edu and Mendely also to post their work, seek a job-opportunity or share links to authored content (Noorden, 2014).

While the number of online collaborations and the size of the social-media world has grown rapidly, many science journals are also available now on Twitter, Facebook, Flickr, Google+ and YouTube. These sites provide new ways of communication with consumers and establish the possibility of public participation in scientific research (PPSR) that includes citizen science, volunteer monitoring, data collecting, survey management and other forms of organized research. It is important to decide if these new forms of online collaborations and information-flow are merely supplements or even substitutes of conventional journalistic reporting? In the not so distant future, scientific communities will find out which form of science reporting is likely to reach wider audiences and how to find the right voice, and how to define success in sharing best practices through the World Wide Web.

3. Financial crisis and the media industry

Since 2008, the media has been strongly affected by the global financial crisis, especially in the post socialist countries in Central and South Eastern Europe. The collapse of large financial institutions, stock markets and housing market has brought havoc on the entertainment industry too, especially the sectors most dependent on advertising and consumer spending. Before this economic meltdown, many national media companies had already been suffering from the shrink of their primary audience but due to the crisis of the media industry, they have lost 30 to 60 percent of their income in the European region. Because of the relatively slow growth of digital revenue, decision-makers in the business sector had to face with the problems of lower advertising, declining consumption, collapse of share prices and increased unemployment (Chahine, Künstner and Vollmer 2008).

In this challenging period, media companies were forced to adopt cost-saving measures, including reduced volume, staff layoffs, reduced investigative reporting, and cuts in international and provincial coverage. Several media markets experienced a flight of foreign investors and bankruptcies of independent outlets. The crisis-related constraints and ownership changes caused an overall drop in the quality of news delivery to citizens. Media content has become shallower, more entertainment-focused, increasingly isolationist, more prone to political and business influences, and lacking in investigative bite including less science news!

To handle this crisis and succeed, communication experts have to reinvent their business models and reducing costs first and foremost. Following this, resulting savings need to be invested in capabilities and assets that will drive the next generation of growth. Consequently, local companies must excel in developing deep audience insights; build consumer relationships across multiple platforms and user environments; create targeted content, applications, and advertising opportunities and manage a mix of monetization models across advertising, subscriptions, and commerce. (Corwin, Egol, Hawkes, Tucker, Vogelsang and Vollmer, 2009). Last but not least, media companies have to generate more scientific content to improve the society's technological attitude and public understanding of science.

3.1. Science journalism and Public Relations in the times of financial crisis

While independent journalistic coverage is decreasing and editorial staffs are being reduced, Public Relations is gaining importance and PR products replace journalistic works without being sufficiently identified as PR. Because Public Relations can lead to strong community and industrial partnerships, and even financial support from large companies, the number of PR workers is growing dynamically. For example, in the 90's, there were 162 000 Public Relations professional in the United States, but in 2010 their number was almost 260 000.

According to a recent feature on Yahoo Education, employment of public relations specialists is expected to grow 23 percent from 2010 to 2020, faster than the average for all occupations. Meanwhile, in the last twenty years, the number of journalists has been reduced from 122 000 to 90 000 (Allen, 2013). Another indicator of job popularity is the list of the best and worst jobs of 2013 from the career website CareerCast.com. This compilation further documents the sombre state of journalism. Public relations executive ranks No. 74 on the list, while broadcaster and photojournalist rank near the bottom of the 200 jobs listed (CareerCast, 2013). European countries are following the same direction. In Switzerland for example, in 2013, there were nearly twice as many communication positions at major universities as there are conventional science-journalist jobs.

In the 21st century, the raising professionalism in Public Relations start to create popular and demanding jobs in different fields of communication that increasingly copy journalistic

working methods. Since the role of media relations is changing, because of technology's impact on communications, branded content is on the rise and the PR industry is undeniably booming. The new generation of media experts take on similar tasks as journalists to advance, promote, and benefit the reputation of a product or institution and journalists are often replaced by them. In the changing media environment, PR uses more and more journalistic personnel and the flexible skills required for PR professionals include journalistic writing also (Göpfert 2008).

4. Dangerous trends for independent science journalism

In 1990, an analysis about the influence of public relations on journalism pointed out that PR seems to control subject matter and timing of media coverage as well. According to this interpretation, two-third of the science coverage of news agencies is based on information of PR (Baerns, 1990). Currently, this number could be much higher and one third or less of science coverage is due to the initiative and independent research of science journalists.

Nowadays, due to the low fees usually paid to freelancers, they are forced to supplement their journalistic work with PR activities and as a consequence, Public Relations jobs have taken on a pseudo-journalistic style. Thanks to this trend, while the PR-dependent infotainment quality of science journalism strengthens, its investigative critical character declines. A recent online survey on journalism ethics revealed that the lack of transparency in using PR material is a very dangerous course to follow, because of credibility standpoints (Vermij, 2013).

Besides these dangerous trends, there is political menace for science journalism too. Today, science related topics are not independent from the politics especially in issues that are influenced by social conflicts, for example hydrology, genetically modified organisms, climate change, nuclear energy development or the health industry. In Europe, there are long-term, noticeable effects of the politicization of science when governments or various business groups use economic pressure to influence the findings of academic research or the way it is interpreted (Gauchat, 2012). The rate of democracy influences the distortion and the balance of news also – especially, but not only in post socialist countries. Governments are often attempt to overwhelm objective scientific evidence and to appoint loyal individuals in a variety of positions in order to promote their ideological agenda.

5. An opportunity to improve

To improve the opportunities of science journalism, participants of the media and politics should create better circumstances. There is a big urge to define a new business model for the media, and discuss how investigative and independent science journalism could be part of a business model. For improvements in this field, politicians have to recognize the role of independent science journalism within independent journalism, and have to pay more attention to messages from journalists and researchers. This could influence the mentality of media leaders, and could help obtain more substantial moral and financial support.

The European Union should promote science journalism in different ways: EU should fund new prizes to recognize excellence, establish supported training programs, clear up relationships with PR, and elaborate new and more transparent communication and management models. Some national and international associations already exist (European Union of Science Journalists' Associations/EUSJA/, ABSW, UGIS etc.), but there should be more professional bodies that should actively build bridges between different stakeholders in science journalism.

6. Summary

Traditional science journalism is in crisis. According to statistics, less and less people get scientific and technological information from printed newspapers, and consequently, newspaper journalists are only the seventh place on the list of those who would be involved in explaining developments in science and technology, according to statistics (Eurobarometer, 2013). Although 77% of respondents think that science and technology have a positive influence on society, only 40% feel informed and 53% feel interested. The lack of information and socially and / or economically and politically sensitive issues such as stem cells or GMO exercised a bad influence on public attitude to science, which in turn indicated an untrustworthy image of science itself. Because of the 'blame the messenger' attitude, science journalists are whipping-boys most of the times. In addition, there is a growing gap between science and its general level of understanding that is perhaps the biggest challenge for science journalism.

Reading habits of news consumers have changed: nowadays, the two main sources of news are the television and the internet; newsreaders pay attention for the headline and the lead only; usually they don't spend much time with one piece of news; special knowledge requirements are limited, and scientific information is supposed to be provided for the public in ways that relate to their specific interests and concerns. In addition, citizens are empowered by new technology – they themselves are able to gather information, distribute content and report breaking news faster and less expensively than traditional communication specialists and mainstream news organizations. Because of these tendencies and the global financial crises, the media companies have been forced to adopt cost-saving measures. Consequently, US newspapers with weekly science sections dropped from 95 in 1989 to 19 in 2012, specialized editorial departments were closed down and replaced by centralized editorial offices delivering theme pages like health, automobile, or IT to all regional newspapers; media content has become shallower, more entertainment-centred, increasingly isolationist, more prone to political and business influences, and lacking in investigative bite including less science news. Public Relations is gaining importance and PR products have replaced journalistic products without being sufficiently identified as PR.

To handle this crisis and succeed, communication experts have to reinvent their business models; build consumer relationships across multiple platforms; manage a mix of monetization models across advertising, subscriptions and create sources for investigative and independent science journalism.

References

- Scheufele D. A. and Tewksbury D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of Communication* 57(1): 9–20.
- Bucchi M. (1998): *Science and the Media: Alternative Routes to Scientific Communications*, Routledge
- Special Eurobarometer (2005). *Europeans, Science and Technology*. European Commission - Directorate-General for Research.
- Special Eurobarometer (2007). *Scientific Research in the Media*. European Commission - Directorate-General for Research.
- Special Eurobarometer (2013). *Responsible Research and Innovation (RRI), Science and Technology*. European Commission - Directorate-General for Research.
- The Web at 25 (2014). Pew Research Center.
- Amid Criticism, Support for Media's 'Watchdog' Role Stands Out (2013). Pew Research Center.

- Internet Users in Europe June 30, 2014 (2014). Internet World Stats. Miniwatts Marketing Group.
- Digital Set to Surpass TV in Time Spent with US Media. Mobile helps propel digital time spent (2013). Emarketer.com
- Jenkins, Henry (2004). The Cultural Logic of Media Convergence. *International Journal of Cultural Studies*.
- Gregory J. and Miller S. (1998). *Science in Public: Communication, Culture, and Credibility*. Plenum Trade.
- Salovaara-Moring I. (2012). Digital (R)evolutions? Internet, New Media and Informed Citizenship in Central and Eastern Europe. In: Peter Gross, Karol Jakubowicz (edited): *Media Transformations in the Post-Communist World : Eastern Europe's Tortured Path to Change*. Rowman & Littlefield Publishers.
- The State of the News Media 2012. (2012.) Pew Research Center. An annual report on American journalism.
- Top 15 Most Popular News Website, December 2014 (2014). eBizMBA Rank.
- Carpenter S (2010) A study of content diversity in online citizen journalism and online newspaper articles. *New Media & Society* 12: 1064–1084.
- Lammers, John C. (2011). How Institutions Communicate: Institutional Messages, Institutional Logics, and Organizational Communication. In: *Management Communication Quarterly*, February 2011 25: 154-182.
- van Noorden, Richard. (2014). Scientists and the social network. *Nature* 512: 129. http://www.nature.com/polopoly_fs/1.157111!/menu/main/topColumns/topLeftColumn/pdf/512126a.pdf
- Chahine, Gabriel and Thomas Künstner and Christopher Vollmer. (2008). *Game Not Over: How the Media and Entertainment Industry Can Survive the Downturn*. Booz & Company.
- Gauchat, Gordon. (2012). Politicization of Science in the Public Sphere - A Study of Public Trust in the United States, 1974 to 2010. *American Sociological Review*, April, 2012, Vol. 77, No. 2, 167-187. doi: 10.1177/0003122412438225.
- Corwin, Scott and Matthew Ego, Harry Hawkes, Jeffrey Tucker, Gregor Vogelsang, Christopher Vollmer. (2009). *Media Industry Perspectives for 2010: U.S. and Europe*. Booz & Company.
- Göpfert, Winfried. (2008). The strength of PR and the weakness of science journalism. In: Martin W. Bauer, Massimiano Bucchi (edited): *Journalism, Science and Society*. Sage.
- Allen, Kevin. (2013). Yahoo list says PR specialists will replace reporters. *PR Daily*. http://www.prdaily.com/Main/Articles/Yahoo_list_says_PR_specialists_will_replace_report_15746.aspx
- CareerCast. (2013). *Jobs Rated 2013: Ranking 200 Jobs From Best To Worst*. CareerCast. <http://www.careercast.com/jobs-rated/best-worst-jobs-2013>
- Baerns, B. (1990). Wissenschaftsjournalismus und Öffentlichkeitsarbeit: Zur Informationsleistung der Pressedienste und Agenturen. In: Ruß –Mohl, Stephan (Hrsg.): *Wissenschaftsjournalismus und Öffentlichkeitsarbeit*. Gerlingen. 37-54.
- Vermij, Peter. (2013). Survey: science journalism and other hats. 8th Word Conference of Science Journalists. <http://wcsj2013.org/wearing-hats-preserve-independence/>
https://docs.google.com/forms/d/1Lzr3L6lOnPo0_NXE2yTdncQPIU2TzxUZ_T220fCYsAc/viewform?formkey=dGJGZU9YMWN0dktFT3FTOGdnLXRGWnc6MA#gid=0

Reviewer: Dr. Dankó István PhD, tanársegéd, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

KALÁCS VAGY KORBÁCS? MODERN ENGEDELMESSÉGI ÉS MEGFIGYELÉSI MÓDSZEREK A VILÁGBAN: KÍNA

Rétvári Márton Gergely

*Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, PhD-hallgató,
marton.retvari@gmail.com*

Absztrakt

A társadalom megfigyelése, valamint a társadalmi engedelmesség megteremtésére irányuló tevékenységek nem új keletűek, azonban a modern technológia kihasználásával korábban soha nem látott módszerekkel élhetnek az államok. Az előadás fő vizsgálati pontja egy – amennyiben a megvalósulását a következő években nem szegi keresztbe semmi – a társadalmi engedelmesség kialakításában paradigmaváltást jelentő módszer a Kínai Népköztársaságban által elindítani kívánt szociális engedelmisségi rendszer, amelynek alapjait napjainkban fektetik le. Ezt az alapot jelenleg egy, nyugati országokban már működő hitelminősítő rendszer kialakítása adja, amelyet a kormány privát vállalatoknak adott, akik a saját rendelkezésre álló adataik alapján próbálják megállapítani, mennyire hitelképesek az adott állampolgárok.

Ahogy azonban ezek a cégek felhasználóikat próbálják átvilágítani, a párt szemei folyamatosan figyelik, milyen problémák, akadályok és társadalmi ellenállás alakul ki ezekkel a rendszerekkel szemben, ami a 2020-ban állami szinten is bevezetni kívánt rendszer útjába állhat.

A tanulmányban a különböző piaci megoldásokon alapuló hitelminősítő rendszerek, és a tervezett állami engedelmisségi-index milyen módon kerültek reprezentálásra a médiában, különös tekintettel a nyugati médiumokra.

Ennek oka, hogy több lépésen keresztül a tényleges események egyre jobban torzultak, és sok esetben az olvasók már csak egy –az önmagában is sok szempontból aggasztó– valóság helyett egy orwelli rémálmokat idéző világot láttak kitárulkozni maguk előtt. Az előadásban tisztán bemutatom, hogyan –és miért– torzult el a médiában megjelenő kép lépésről lépésre, és azt, hogy a torzulásnak köszönhetően hogyan kapott a tényleges valóság is újabb erőre a médiában.

Kulcsszavak: Kína, megfigyelés, médiareprezentáció

1. Bevezetés, célok

A társadalom megfigyelése, valamint a társadalmi engedelmisség megteremtésére irányuló tevékenységek nem új keletűek, azonban a modern technológia kihasználásával korábban soha nem látott módszerekkel élhetnek az államok. A dolgozat fő vizsgálati pontja egy – amennyiben a megvalósulását a következő években nem szegi keresztbe semmi – a társadalmi engedelmisség kialakításában paradigmaváltást jelentő módszer a Kínai Népköztársaságban.

A tervezetet 2014-ben adták ki, amelyet Rogier Creemers [1] fordított le angolra, majd először ez a fordított anyag, néhány hónappal később pedig egy, más rendszerekkel való összemosisként keletkezett hír járta körül a világsajtót. Ebben az összemosisban az állami rendszert egybevonták több magáncég által készített rendszerrel.

A tanulmányban bemutatom, jelenleg hogyan alakul Kínában a tervezett rendszernek a bevezetése, megalapozása, valamint hogy a médiában milyen módon került összekapcsolásra ez más szolgáltatásokkal. A második részben, kiegészítve meglévő adatokkal és

eredményekkel, megvizsgálom, hogyan működne a rendszer, amennyiben ténylegesen megvalósulna olyan formában, ahogy az –egészen hihető– összemosások leírták.

Mindenképpen fontos látni, hogy a kialakult szituáció igen kényes, és folyamatosan változik, mivel –ahogy azt a kínai kormány is érzi– egy kiemelkedően nagy társadalmi változásokat megcélzó projektről van szó. Azonban mindezzel együtt úgy gondolom, hogy feltétlenül fontos megismerni és értelmezni a jelenlegi helyzetet, még a teljes kép hiányában is, mivel az előzetes felkészültség segíthet később eligazodni számunkra az állami megfigyelés új hajnalán.

A tanulmány célja kettős: képet adni a jelenlegi helyzetről, amely Kínában történik, valamint bemutatni, hogyan torzult a valóság a nyugati médiában egy sokkal sötétebb rendszerré.

2, A téma tárgyalása

2.1 A kínai helyzet mögött

Mielőtt megvizsgáljuk a médián végigsöprő hírek, valamint a 2020-as tervezetű megfigyelő és engedelmségi rendszert, fontos megértenünk egy tényezőt, ami jelenleg a legnagyobb szerepet tölti be a projektben, és a kialakult szituációban: Kínában nincs egész országot lefedő hitelminősítő rendszer. [2] A működő rendszerek a lakosság kevesebb, mint negyedét fedik le, azonban egy széles réteg létezik, akiknél nincs lehetőség megállapítani a hitelintézetek számára, hogy mennyire megbízható hitelek, ezáltal pedig nem tudják beárazni a kockázataikat a bankok, így a rendszerben nem szereplő lakosok tradicionális úton nem tudtak hitelekhez jutni. Ez több mint 97 milliárd dollár kiesést jelent évente az országnak [3].

A kormány épp ezért döntött úgy, hogy széleskörű reformokkal próbálja meg ezt az üzletágat fellendíteni, valamint kifejéríteni. 2013-ban megnyitotta a magánvállalatok előtt a lehetőséget, hogy kidolgozzák a saját hitelminősítő rendszereiket, felhasználva az adatokat, amikhez hozzáférésük volt. Ezt követően 2015 elején végül nyolc –egyes források szerint 10 – vállalat kapott engedélyt, hogy elindítsa saját rendszerét, és a későbbiekben ezek közül kettő kapott nagyobb médianyilvánosságot. Az első az Ant Financial csoporthoz (az Alibaba partnerei és az Alipay üzemeltetői) tartozó Sesame Credit [4], amely 2015 januárjában kezdte tesztüzemét, és júniusban élesedett. A második szolgáltatás pedig a Tencent partnere által indított China Rapid Finance [5]. A későbbiekben mind a két rendszerről bővebb leírást is adok, hogy pontosabb képet kapjunk, hogyan működnek. Emellett a kormány 2015 júniusában megnyitotta a credit.china.gov.cn weboldalt, ahol nyilvánosan elérhető egy adatbázisban magánszemélyek és kisvállalkozásoknak olyan adatai, amely fontos lehet egy hitelszolgáltatást nyújtó cégnek, mint késedelmes számlák, bírósági ügyek és ítéletek, vagy adócsalási kísérletek [6]. Jelenleg a rendszer folyamatos feltöltés alatt áll, de egyelőre önmagában nem nyújt kielégítő szolgáltatást ahhoz, hogy átfogó hitelminősítő rendszerként tekinthessünk rá, még azon elenyésző számú emberek és vállalatok számára sem, akiket jelenleg listáz az oldal.

Ezen felül a tavalyi év végén tervezetet adtak ki a P2P hitelezés szabályozására. Az ilyen jellegű hitelezés komoly sikernek örvendett az országban, épp azért, mivel rengeteg embernek nem volt más lehetősége, hogy hitelhez jusson. A kormány 2016. január 27-ig várja a visszajelzéseket a tervezetről. A javaslat szigorítani és szabályozni fogja a piacot, előreláthatólag rengeteg céget fog ezzel kiszorítani, azonban cserébe nagyobb átláthatóságot és biztonságot ígérnek a fogyasztóknak. A tervezet egyik fontos pontja, hogy a hitelintézeteknek a hitelek adatait az állam felé nyilvánossá kell tenniük. Ez is azt a korábban taglalt célt szolgálja, hogy egy minél szélesebb rétegre kiterjedő hitelezési rendszert hozzanak létre [7].

A következő fejezetben megvizsgálom az Ant Financial valamint a Tencent partnere által indított szolgáltatásokat, beleértve a rendszerek működését, a pontos céljukat és az

adatgyűjtés módját is. Ez biztosítja az alapját annak, hogy megértsük, hogyan –és miért– mosódtak össze a kormány 2014-ben kiírt nemzeti szociális kreditrendszer tervezetével.

2.2. Sesame Credit és China Rapid Finance

Ahogy a korábbi fejezetben kifejtésre került, a két szolgáltatás a kínai kormány engedélyével jött létre, két nem titkolt szándékkal:

- Kibővíteni a hitelminősítő rendszereket, felhasználva a versenyszféra által gyűjtött adatokat, amellyel fellendíthető lenne egy eddig nem megfelelően kiszolgált üzletág.
- Az együttműködésen keresztül adatokat gyűjteni a rendszer működéséről, megkönnyítve a későbbi, szociális kreditrendszer bevezetését és társadalmi elfogadtatását.

1. ábra: A Sesame Credit app kinézete.

Fotó: techinasia.com

Először a Sesame Credit működését mutatom be. A rendszer a nyugati kreditértékelési rendszerek mintájára került kidolgozásra, adatait pedig elsősorban az Alibaba és az Alipay vásárlói információiból szerzi. Ahogy a China Rapid Finance esetében is látni fogjuk, a cég elsősorban a saját, már meglévő adataira koncentrált, és ezek alaposabb feldolgozásával rendszerezi a felhasználóinak a hitelképességét.

A rendszer több mint 350 millió felhasználóhoz juthat el, és az első hónapokban már 36 millióan használták. Az app alapvetően egy 350-900 pontig terjedő skálán helyez el minden embert,

ahol a magasabb pontszám magasabb hitelképességgel jár.[8]. Ezt a pontszámot alapvetően öt fő kategória befolyásolja, azonban a cég eltérő információkat adott azzal kapcsolatban, hogy ezen felül mik számítanak bele. Az öt alapvető kategória a következő:

- **Az Alipayen keresztül indított vásárlások mennyisége és összege:** Egyes források szerint nem számít, mit vásárol az ember, azonban a cég ezzel kapcsolatban ellentmondó információkat is kiadott: „Ha valaki napi tíz órát tölt videojátékokkal lustának gondolhatjuk, azonban ha valaki gyakran vesz pelenkát, akkor valószínűsíthetően egy szülőről van szó, aki nagyobb valószínűséggel fog felelősségteljesen viselkedni.”[9] Ezt Li Yingyun nyilatkozta a Caixin nevű kínai lapnak.
- **Kitöltött személyes információk:** Lakhely, foglalkozás, stb. Csak az számít, hogy ki van e töltve, maga a tartalma nem, tehát egy mosogató pont ugyanakkora pontszámot kap érte, mint egy cégvezető. Ezzel kapcsolatban nem születtek ezt az egyenlőséget cáfoló hírek.
- **Időben fizetett számlák:** A felhasználók jelentős része Alipayen keresztül intézi ezeket, így relatíve könnyen hozzáférhető információ. A probléma azzal van, hogy sok esetben nehéz lekövetni, hogy maguk a számlák kikhez tartoznak egy nagyobb családban, mivel ez megbontja a pontos, egyénre szabott értékelés lehetőségét.
- **Időben fizetett bankkártya-egyenlegek:** Hasonlóan az előzőhöz, azonban a bankkártya-egyenlegek vizsgálata sokkal egyszerűbb. Ez a két kategória az, ami a leginkább befolyásolja a pontszámot, és ez tudja a legkönnyebben lefelé húzni a végeredményt.

- **A csatlakozott barátok száma:** Fontos kiemelni, hogy a barátok pontszáma, adatai nem számítanak bele a pontszámba, csak növelni tudjuk vele, ha többen csatlakoznak. Egyes lapok utaltak arra is, hogy a pontszám csökkenhet, ha pénzügyileg felelőtlen ismerőseink vannak, azonban ezt a cég egyik szóvivője sem erősítette meg. Ezt azért különösen fontos megemlíteni, mert a későbbiekben tárgyalt szociális kreditrendszerrel szóló hírekben az összemosásnál ez a pont torzult a leginkább

Az összegyűjtött adatok körülbelül 40%-a kerül ki az Alipay használatából, a többit stratégiai partnerekkel való együttműködés során szerzi meg a Sesame Credit. A pontszámoknak jelenleg kisebb előnyei vannak, például:

- **Társkereső weboldalon prémium tagság:** Az ingyenes tagság mellett a profilunkon beállíthatjuk, hogy látható legyen a Sesame pontszámunk a többi felhasználó számára, és a magas pontszámokat előnyben részesítik
- **Magas pontértékkel letét nélküli autóbérlés lehetősége:** Több autóbérlő céggel való együttműködésnek köszönhetően az első két hónapban több, mint 60,000 autót bérelhettek letét nélkül a felhasználók
- **Olcsóbb szállodai foglalás lehetősége:** 3 és 10 ezer forint közötti akciók különböző szállodákban, amely függ a pontszámtól, valamint magától a hotel által megadott kedvezmények lehetőségeitől
- **P2P hitelezőkkel összekapcsolva magasabb hitelösszegek, gyorsabb átfutási idővel**
- **Utófizetés lehetősége bizonyos termékeknél:** Kiemelkedően magas pontszámmal lehetőség van a termék kipróbálása, hogy biztosan elégedettek legyünk vele, mielőtt fizetni kellene érte. Ez csak bizonyos termék kategóriákban működik
- **Elsőbbségi VIP Check-in a pekingi repülőtéren:** Az egyetlen pont, ami a kormánynak szemet szűrt, úgy gondolják nem etikus egy ilyen rendszert hasonlóra használni, amiért elmarasztalták a céget, azonban ezen kívül tényleges megrovás nem történt [10].

A különböző jutalmak mellett akciósorozatok is hirdettek, amely során elsősorban a fiatal, egyetemista korosztályra fókuszáltak: több mint 3,000 egyetemen hirdettek meg versenyt a hallgatók között, arra ösztökélve őket, hogy osszák meg pontszámukat, és a hallgatók, valamint az egyetemek is versenyeztek egymással. A cég közel 220 millió forintnyi készpénzes jutalmat ajánlott föl a résztvevőknek és a verseny győztesének.

A kritikusok igen erősen támadták ezeket a megmozdulásokat, mivel úgy érezték, jogtalan versenyhátrányba hozza, valamint rombolja a reputációját a többi, „komolyan” hitelminősítéssel foglalkozó cégnek.

John Wang, a Wells Fargo elnökhelyettese fogalmazott így a Sesame Credittel kapcsolatban: „A Sesame Pontrendszer olyan, mint egy okos, de rossz kisfiú... ha felnő, vagy nagyon sikeres ember lesz, vagy bűnöző” [11]

Most azonban térjünk át a másik kiemelkedő jelentőségű szolgáltatásra, a Tencent partnerei által készített China Rapid Financera. Bár a cég már 2001-ben megalakult, és az azt követő években az ország egyik legnagyobb online fogyasztói hitelezője lett, most a szolgáltatásaihoz kapcsolt hitelminősítő rendszerei miatt került a média látókörébe. Ahogy a Sesame Credit az Alipay és az Alibaba adataira támaszkodik, úgy a China Rapid Finance a partnerének, a Tencentnek a szociális hálóból gyűjtött információból dolgozik.

A szolgáltatás a régi „Madarat tolláról, embert barátjáról” elv alapján próbálja meg beazonosítani, hogy mennyire hitelképes egy ember. Ezt pedig az összesen több mint 800 millió embert elérő szociális és kommunikációs hálók elemzésével vizsgálják. Olyan szolgáltatások tartoznak ide, mint a WeChat, a QQ és a Qzone.

A vállalat elemzi a felhasználóinak ismerősi körét: milyen munkakörben, mennyit keresnek, van vagy volt e bármelyikjüknek problémája a pénzügyeiben, illetve egyéb, nem teljesen tisztázott pontok alapján. Ezek közül az egyik, hogy vannak e drapériák a lakás nappalijában, mivel azt tapasztalták, hogy a drapériával ellátott lakosok gyakrabban fizetik vissza a hiteleiket [12].

Mindezekkel együtt könnyen elképzelhető, hogy egy ember teljesen eltérő pontszámokat kapjon a Sesame Credit és a China Rapid Fire mérőszámai alapján, nem is beszélve arról, hogy több másik cég is végez –igaz kisebb felhasználószámok mellett– hitelminősítést, ahol szintén eltérőek lehetnek a pontszámok. A rendszerek kritikusai pont ezt tartják ezek legnagyobb hibáinak: bár adhatnak egy kiindulási alapot, nem tudnak felérni egy valódi, országos szinten rendszerezett hitelminősítő pontszámhoz, mint például ami az Egyesült Államokban működik. Ameddig nem sikerül az integrációs és értékelési problémákat megoldani, a rendszerek nem fogják tudni önmagukban ellátni a kitűzött feladatukat, és bár kisebb eredményeket feltétlenül fognak hozni, a nagy, mögöttes problémára nem fognak megoldást nyújtani.

A két fő magáncégek által üzemeltetett hitelminősítő oldal után bemutatom, hogyan tervezi Kína a következő években az ország megfigyelését és szociális nevelését, illetve hogy hogyan sikerült a nyugati médiának nagyon sok helyen összemosnia az előbb leírt szolgáltatásokat az állam által tervezett szociális kreditrendszerrel.

2.3. Szociális kreditrendszer Kínában

A kínai állam a korábban említett pénzügyi reformok mellett azonban nagyobb tervekkel is rendelkezett, amelyeknek fontos része a korábban tárgyalt big data kísérletek megfigyelése, és ellenőrzése. 2014-ben kiadtak egy dokumentumot, amit Rogier Creemers (2014) fordított le angolra. Ez a tervezet igen hosszan foglalkozik azzal, hogy 2020-ra meg kell, hogy valósuljon egy új rendszer, amely több szempont alapján segíti az ország további fejlődését morális és szociális alapon is.

A tervezet alapvetően egy politikai retorikával tűzdelt, kevés konkrétumot tartalmazó dokumentum volt, azonban előrebocsátotta, hogy az állam nem egy egyszerű hitelminősítő pontszámot szeretne, hanem egy olyan értéket, amelyik olyan pozitív jellemvonásokat támogatnának, mint a bizalom vagy az őszinteség, és büntetőleg lépnének föl azok ellen, akik ezek ellen vétének.

A korábban említett nyolc cég, akik engedélyt kaptak saját rendszereik kiépítésére, folyamatosan és alaposan megfigyelés alatt vannak az állami szervek felől, mivel ezeken keresztül vizsgálják, milyen technikai és szociális kihívások elé néznek a következő években. Az állami megfigyelés tisztán látszik abban is, hogy a cégek közül többen tagadtak meg interjút külföldi lapokkal, mivel elveszthetnék a licenszüket, ha külföldi lapoknak nyilatkoznának [13].

A megvalósítandó tervben fontos szerepet játszik a szociális elem: az anyag készítői több alkalommal hangsúlyozzák, hogy *„Az ország az ismerősök országából az ismeretlenek országa lett. Meg kell fordítanunk ezt, ha fejlődni akarunk.”* [14]. Ezen felül nyíltan kijelentésre kerül, hogy a rendszer jutalmazni fogja azokat, akik a *„Ember és állam, vagy emberek egymás közötti bizalom megtörésén dolgozik”*.

Különös figyelmet fordítanak azokra a munkakörökre, akiknek morális integritása különösen fontos az ország építése érdekében: ilyenek a tanárok, bankárok, újságírók és orvosok. Mivel ők pozíciójukban *„hibás”* döntéseikkel komoly kárt tudnak okozni az országnak, ezért különös figyelmet kell szentelni arra, hogy ne tudják ezeket elkövetni.

Az összemosás, miután a szálakat sikerült fölgöngyölíteni, a következő módon történt:

1. A Volkskrant nevű holland lapnak interjút ad Creemers az általa fordított anyagról [15]. A cikkben megtörténik az első kapcsolat: Creemers megemlíti, hogy a nagy cégek partnerek lesznek a kormánynak a bevezetésben. Közvetlenül ezután egy leírás következik a Sesame Creditről, mint „*az első bástya a megfigyelési rendszerben*”
2. A Privacy Online News lehoz egy cikket „*Kínában a hitelminősítésed mostantól függ a politikai véleményedről... és a barátaid politikai véleményétől*”. A cikkben teljesen összemosódik az állami és a magáncégek programjai, itt már említés sincs arról, hogy a kormány miért és milyen módon adott engedélyt magáncégeknek adatbázis építésére. Ezen felül a szankcionált viselkedési formák közé, bekerül a deviáns politikai vélekedés, az állami történelem megcáfolása, valamint a Kínát negatív fényben feltűntető hírek megosztása. Ezek közül –bár bármelyik elképzelhető a párt korábbi döntései mellett–, nyíltan egyik sem szerepel a Creemers által fordított dokumentumban.
3. Az ACLU a korábbi két cikket lehivatkozva ír a témáról, még inkább szenzacionalizálva a helyzetet [16]. Fontos – és érdekes– megemlíteni, hogy ez az első oldal, ahol a későbbiekben frissítéssel látták el a cikket, amiben a szerző megkérdőjelezi –de nem zárja ki– a forrásainak a hitelességét. Az ACLU cikkét több másik portál átvette.
4. Ezek után az Extra Credits készített egy videót, amely az előző portálok alapján mutatja be videóformában a helyzetet Kínában [17]. A videót több mint 940,000 ember látta idáig, és több nagyobb portál –mint az Independent– is átvette az anyagot tőlük. A videó után a készítők a kommentekben reagáltak, miszerint ők is érzékelték, hogy egymásnak ellentmondó információk keringenek, azonban összességében szkeptikusak maradtak azokkal szemben, akik a rendszereket teljesen különállóként kezelik.

Az összemosás azért működhetett, mivel a Creemers által fordított dokumentum tudatosan homályosan fogalmaz, mivel még az államnak sem volt pontos terve, hogy mit és hogyan akar véghezvinni, csak abban voltak biztosak, hogy drasztikus lépések megtételére lesz szükség. Ez, kombinálva az állam korábbi lépéseivel, mint az internetre való videó feltöltés valódi névhez kötése[18], vagy akár csak az Aranypajzs Projekt –ismertebb nevén a Nagy kínai Tűzfal– teljesen hihetővé tette a terv részleteit. Sőt, könnyen lehet, hogy ahogy közeledünk a 2020-as dátumhoz, egyre több fog ténylegesen megvalósulni ezek közül.

Az összemosások nélkül is azonban egészen biztos, hogy egy teljesen új megfigyelési rend fog létrejönni. A kínai internet eddig egy Foucault-féle panoptikumra hasonlított, azonban Creemers ezt egy lépéssel tovább gondolja [19]. Szerinte az új rend inkább a „*panspectron*” irányába mozdul el: nem egy központi megfigyelő van, hanem rengeteg apró megfigyelő, ami az egyént, és ezáltal a tömeget is képes megfigyelni.

A következő fejezetekben megvizsgálom, milyen módszerek kerültek elő az összemosott verziókban, és ezek milyen alapokkal rendelkeznek, valamint hol kerültek már használatra az életünk különböző részein. Először az MMORPG-k világából a framing módszerét vizsgálom meg.

2.4 A World of Warcraft esete a framinggel

A társadalmi ellenállást és engedetlenséget nem csak a tényleges társadalmakban, hanem az online játékoknál is. A játék fejlesztőinek döntése, akár csak egy kormánynak az adott társadalomra, hatással van a játékosok virtuális életére. Amennyiben pedig elégedetlenek, ők is szavaznak... a pénztárcájukkal. Az MMORPG¹³⁵-k világában a fejlesztők hasonló módon próbálják irányítani a játékosokat az „*elvárt*” irányba. Felismerték, hogy a játékfüggőség komoly probléma, ráadásul nem csak a játékosnak és családjának, hanem magának a cégnek is. Amennyiben ugyanis valaki naponta 12-14 órát tud minden korlát nélkül játszani, hamarabb ér a játékban előállított tartalmak végére, hamarabb unja meg, és hagyja ott az egészet. Ezt a problémát először az Ázsiai (különösen a Dél-koreai piacon megjelenő) játékokban ismerték fel, és kezdték el leküzdeni. Ezekben a játékokban komoly szerepe van az ún. „*grind*”-nak, amelynek lényege, hogy a játékos tapasztalati pontokért, illetve tárgyakért repetitív módon öli halomra a különböző szörnyeket. Erre vezették be az ún. „*fatigue system*” rendszereket, amelynek lényege, hogy a játékos, ha egy meghatározott időnél többet játszik, arányosan kevesebb tapasztalati pontot, tárgyat, vagy egyéb jutalmat kap a játéktól. [20] Azonban hogyha pihen, vagyis kilép a játékból, egy idő után ez az érték visszatér a korábbi normális szintre.

Ezt a rendszert emelte át a Blizzard is a World of Warcraft nevű MMORPG-be, amely az évek során a világ legnépszerűbb játékává vált ebben a kategóriában, azonban a nyugati játékosok közössége a fatigue rendszert elfogadhatatlannak találta. Ekkor a fejlesztők egy egyszerű, de zseniális csavart hajtottak végre: Átnevezték a korábbi szinteket, és bevezették a „*rested bonus*” fogalmát [21]. Nem történt más, mint a korábbi *normális* szint lett az új rendszer duplázott pontja, míg a korábbi *fáradt* szint lett az új *normális*. A gyakorlatban ez a következőképpen nézett ki:

- Átalakítás előtt: Szörny tapasztalati pont értéke:
 - o Normál állapotban: 100
 - o Fáradt állapotban: 50
- Átalakítás után: Szörny tapasztalati pont értéke
 - o Kipihent állapotban: 100
 - o Normál állapotban: 50

A játékosok az új rendszert sokkal jobban kedvelték, mint korábban, mivel úgy érezték, jutalmazták őket, amennyiben minden nap belépnek, és felhasználják a kipihent bónuszukat. A későbbiekben a rendszert tovább alakították, és átvezették más játékokba is. Az átalakított rendszer alapja az ún. napi küldetések, amelyeket naponta egyszer csinálhat meg egy karakter, és ezért minden nap új jutalomban részesül. Az előzőhöz hasonló módon a negatív frame helyett egy pozitív, jutalmazó rendszer alakult ki a játékosokban.

A napi küldetéseknek egy ármányosabb válfaja a napi lánc-bónusz, amely egyre növekvő jutalmat ad a játékosnak, amennyiben napról napra belép a játékba, és aktívan játszik. Amennyiben a lánc megtörik, a jutalmak szintje ismét előlről indul el. Az ilyen jellegű játékokban sokszor jelenik meg ezek nélkül is az elsüllyedt költségek csapdája¹³⁶ [22] mivel több száz beleölt játékkora után a játékosok sokszor csak azért is folytatják az adott játékot messze azután, hogy élveznék, mert nem akarják hogy a munkájuk kárba vesszen. Ezek a láncok ezen erősítene tovább, és több játék –különösen a mobiljátékok piacán– igen erősen épít erre üzleti modelljében.

A videojátékok piacán is tisztán látható, hogyan alakítják a játékosok viselkedését a kívánt irányba a különböző játékfejlesztői döntések. Ennek köszönhetően olyan rendszerek

¹³⁵ Masszíván többszereplős online szerepjátékok

¹³⁶ Sunk-cost Fallacy

alakíthatóak ki ezekben a mikroközösségekben, amelyek modellezése a későbbiekben akár a valós társadalmakban is komoly szerepet kaphat.

Érdeemes megemlíteni, hogy mikro szinten ezeknek az elemeknek a való életbe való átültetése az elmúlt években egyre nagyobb sikereket ért el. Egyre több cég próbálja gamifikálni különböző módon a munkafolyamataikat, valamint magánemberek is egyre gyakrabban nyúlnak hasonló módszerekhez. Ennek az egyik legtisztább példája a *Habitica*¹³⁷, amely a mindennapi teendőket, elsajátítandó készségeket és szokásokat egy játékká alakítja, a tradicionális szerepjátékok minden jellemzőjével. Bár még messze állnak ezek a kezdeményezések attól, hogy mindenki életébe beférközhessenek, mindenképp fontos látni, hogy akár kormányok, akár vállalatok milyen módon tudnak a játékok világából átemelni elemeket a való életbe, amivel döntéseinket befolyásolhatják.

Ezek a módszerek már a most meglévő rendszerekben is működnek, és szinte biztos, hogy a tényleges szociális kreditrendszerbe is átemelésre fognak kerülni belőle elemek. Korábban a totalitárius hatalmak a félelem erejét használták, hogy térdre kényszerítsék az ellenállóikat, azonban ez negatív érzelmeket szült az elnyomottaknak. Azonban hogyha a rendszernek sikerül elérnie, pozitív megerősítést tudjon adni azoknak, akik követik a párt érdekeit, akkor sokkal kisebb eséllyel alakul ki ilyen mértékű ellenállás.

Más országokban a politikában is megjelentek már ennek a csírái: a Nudge elmélet, amit Richard Thaler és Cass Sunstein [23] dolgozott ki, épp azt állítja, hogy a pozitív visszacsatolás és indirekt javaslatok hatékonyabbak csoportok befolyásolására és irányítására, mint a szigorú törvényi végrehajtás. A módszert több helyen próbálják alkalmazni, mint az Egyesült Királyságban megalapított *British Behavioural Insights Team*, valamint Sunstein munkássága az első Obama-ciklus alatt. Valószínűsíthetően a következő években bővülni fog azoknak az országoknak a száma, ahol hasonló módszereket próbálnak bevetni a politikai céljaik elérésére.

A következőkben az összehasonlítások egyik legmegkapóbb pontját vizsgálom meg röviden, ami az öngerjesztő társadalmi izoláció vonulata volt.

2.5 Számkivetettek: a radikalizáció megfékezése önkorrekciós módszerekkel és szisztematikus korrupció problémája

Az összehasonlás leginkább megdöbbentő pontja az volt, miszerint a kínai rendszerben a pontunkat nem csak a mi saját döntéseink, hanem barátaink döntései is meghatározzák. Ez, kombinálva az olyan szankciókkal, mint a korlátozott internetelés, importtilalom, szociális lakáslehetőségek megszüntetése, vagy akár bizonyos munkahelyek adott pontszámhoz kötése egy olyan önkorrekciós folyamatot alakítana ki a társadalomban, amely jelentősen megnehezítené a radikalizációját a legtöbb mérsékelt állampolgárnak.

Az összehasonlott terv alapján mindenki látná a barátainak a pontszámát, és azt is, kinek a pontszáma van negatív hatással a sajátjára. Kellően meggyőző jutalmazási rendszerrel, vagy épp elrettentő szankciókkal könnyen elérhető, hogy a legtöbb mérsékelt ember, aki érthető módon szeretné, hogy pontszáma a lehető legmagasabb legyen, saját magától szakítja meg a kapcsolatot radikálisabb ismerőseivel.

Korábban az államnak a legtöbb esetben saját magának kellett beavatkoznia, hogy ezeket a hangokat elhallgattassa, azonban ezek szinte minden esetben ellenállást és gyűlöletet váltottak ki a környezetből, mivel invazív módon tudták csak megtenni. Ez a rendszer lehetőséget biztosítana arra, hogy közvetlen állami beavatkozás nélkül az állampolgárok maguk végezzék el ezt a feladatot. Amennyiben a bejelentése a nem-kíváncsi egyéneknek pozitív

¹³⁷ <https://habitica.com>

eredményeket is hozna (ami a tényleges tervezetben is szerepel), egy, a Stasihoz hasonló rendszer jöhetne létre, ahol az állampolgárok egymást is megfigyelik.

A lakosság „bevonása” a megfigyelésbe azért is különösen fontos, mivel a projekt még ezzel együtt is soha nem látott erőforrásokat igényel majd: 1,3 milliárd embernek a pénzügyi, kommunikációs és személyes adatainak begyűjtése, ellenőrzése és folyamatos rendszerezése a cél. Ehhez minden kapaszkodóra és segítségére szüksége lesz az államnak, hogy képes legyen lépést tartani a mérhetetlen mennyiségű információval. A hihetetlen mennyiségű adat azonban magával vonz egy újabb problémát: Hogyan lehet kiszűrni az adatok manipulálását? Már most látszik példa, miszerint a Sesame Creditben könnyedén föl tudjuk tornászni a pontjainkat, ha egy barátunkkal minden nap egymásnak küldünk egy pénzösszeget. Amennyiben a tényleges szociális kreditrendszer megvalósul, ráadásul olyan szankciókkal/jutalmakkal, amiket a jelenlegi információkból sejteni lehet, akkor egészen biztos, hogy csábítóvá válna a pontrendszerrel csalni.

Épp ezért indította el a kormány a mostani céges pilot projekteket, hogy az ilyen, és ehhez hasonló kérdésekre választ tudjanak adni, mire arra kerül a sor, hogy egy „élesben” is működőképes rendszert hozzanak létre.

3. Összefoglalás

A dolgozat során bemutattam, hogy jelenleg Kína hogyan próbálja meg drasztikusan átalakítani a társadalmi megfigyelési rendszerét. Ehhez jelenleg kezdeti stáriumában cégeket használnak, akik egyelőre pénzügyi értékelő rendszereket próbálnak felállítani, amit a kormány ellenőriz. Ezek a projektek egyfelől egy fontos piaci rést tömnek be, valamint amennyiben sikerül több embert kvalifikálni arra, hogy banki hitelhez jussanak, az ösztönözheti a vásárlókat, hogy a jelenlegi, agresszív megtakarítás helyett kockázatokat vállalva befektessenek, vagy vállalkozzanak.

Másodszorban pedig a projekt remek lehetőséget biztosít az államnak, hogy háttérbe vonulva – így egy esetleges hatalmas bukás esetén sem sérülve – figyelje az eseményeket, és készítse föl az országot a 2020-as rendszer indítására.

A rendszerről, bár jelenleg még pontos információból relatíve kevés áll rendelkezésünkre, tisztán látható, hogy a korábbi megfigyelési módszerekhez képest egy sokkal pervazívabb, az élet minden területére kiterjedő módszerről lesz szó, ugyanis egyszerre lesz megfigyelő, és nevelő célzatú a projekt.

A most futó programok alapján látható, hogy több olyan modern módszert próbálnak bevetni, amely segítségével a lehető legkisebb társadalmi ellenállásba fog ütközni a későbbiekben a projekt. A pozitív framing, a beépített önszabályozó rendszerek, amihez nincsen szükség állami megfélemlítésre mind azt a célt szolgálja, hogy megédesítse a keserű pirulát, amit az ország lakóinak le kell nyelnie ezzel a rendszerrel.

Fontos azonban röviden kitérni arra is, hogy a megfigyelőrendszerek nem csak Kínában, hanem a világ többi táján is egyre mélyebbre hatolnak, az egyetlen különbség, hogy eddig morális nevelő célzatot nem helyeztek még üzenetként a rendszerek mögé. Az NSA programjai az Egyesült Államokban nagyon sok hasonlóságot mutatnak a tervezett rendszerrel megfigyelési szempontokból jelenleg is. Érdekes megfigyelni, hogy bár komoly közfelháborodást keltett a program részleteinek kiszivárgása Edward Snowdennek köszönhetően, a láz hamar lecsillapodott, és a lakosság legnagyobb része nem tud, vagy nem akar foglalkozni az üggyel.

Ennek az egyik fontos oka az, hogy ezek a rendszerek egy egyszerű állampolgár számára teljesen átláthatatlanok, és önmagukban értelmezhetetlenek. Nehéz átlátni hogy pontosan milyen információt és meta adatot hol, milyen módon, milyen célra használ föl jelenleg az állam. Épp ezért van szükség arra, hogy alaposan informálódjunk az ilyen, és ehhez hasonló

rendszerekről, hogyha önmagunkban megváltoztatni nem is tudjuk a működését, legalább megértjük, és a lehetséges lépéseket meg tudjuk tenni ellenük.

Bár természetesen megjelent az NSA oldaláról az üzenet, hogy a megfigyelés csak a terrorelhárítás miatt szükséges, és a „*ha nincs mit rejtegetned, nincs mitől félned*” elv van érvényben, önmagában ez kevés volt ahhoz, hogy pozitívként tudják magukat megjelenteni. Vajon hogyha az NSA is a kezdetektől élt volna azokkal az eszközökkel, amiket a dolgozatban vizsgáltunk, csökkenthető lett-e volna a társadalmi felháborodás a programmal kapcsolatban? Sajnos ezt már nem tudhatjuk meg.

Ami azonban biztos, hogy a következő években a kínai projekt egészen biztosan drasztikus változásokon fog keresztül menni, és a végső formája könnyen elképzelhető, hogy még a mostani összerosott információknál is szigorúbb és külső szemmel megdöbbentőbb lesz. A most futó projektek kitűnő táptalajként szolgálnak ehhez abból a szempontból is, hogy akik most, önkéntes alapon használják ezeket a szolgáltatásokat, azok érdeklődőek, nyitottak és játékként fogják föl az egészet. Hogyha ezt a hozzáállást sikerülni fog átvezetni a 2020-as projektbe is, akkor szinte biztos, hogy a történelem eddigi legkiterjedtebb megfigyelési hálózata alakul ki, amely kevesebb ellenszenvet fog szülni, mint a most létező módszerek.

Irodalomjegyzék

- [1] Creemers, Rogier (2014.06.14): Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020). China Copyright and Media. Letöltve: <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/>
- [2] Einhorn, Bruce (2015.07.02): Credit Scores Come to Debt-Leery Chinese. Bloomberg. Letöltve: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-07-02/china-credit-scores-come-to-a-debt-leery-culture>
- [3] Lan, Lan (2014.08.22): China's social credit system gains momentum. China Daily. Letöltve: http://www.chinadaily.com.cn/china/2014-08/22/content_18472094.htm
- [4] Xiaoxiao, Li (2015.03.02): Ant Financial Subsidiary Starts Offering Individual Credit Scores. Caixin. Letöltve: <http://english.caixin.com/2015-03-02/100787148.html>
- [5] Jing, Meng (2015.08.18): Tencent to use social networks for credit-rating services. China Daily. Letöltve: http://www.chinadaily.com.cn/business/tech/2015-08/08/content_21535587.htm
- [6] Einhorn, Bruce (2015.07.02): Credit Scores Come to Debt-Leery Chinese. Bloomberg. Letöltve: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-07-02/china-credit-scores-come-to-a-debt-leery-culture>
- [7] Alois, JD (2015.12.28): China Releases Draft peer to Peer Lending Rules. Crowdfund Insider. Letöltve: <http://www.crowdfundinsider.com/2015/12/79400-china-releases-draft-peer-to-peer-lending-rules-asks-for-comment/>
- [8] Huang, Zheping (2015.10.09): All Chinese citizens now have a score based on how well we live, and mine sucks. Quartz. Letöltve: <http://qz.com/519737/all-chinese-citizens-now-have-a-score-based-on-how-well-we-live-and-mine-sucks/>
- [9] Xiaoxiao, Li (2015.03.02): Ant Financial Subsidiary Starts Offering Individual Credit Scores. Caixin. Letöltve: <http://english.caixin.com/2015-03-02/100787148.html>
- [10] Yuzhe, Zhang (2015.09.28): Alibaba Firm Riles Gov't with Promotions for Credit Score Service. Caixin. Letöltve: <http://english.caixin.com/2015-09-28/100859064.html>
- [11] Yuzhe, Zhang (2015.09.28): Alibaba Firm Riles Gov't with Promotions for Credit Score Service. Caixin. Letöltve: <http://english.caixin.com/2015-09-28/100859064.html>

- [12] Einhorn, Bruce (2015.07.02): Credit Scores Come to Debt-Leery Chinese. Bloomberg. Letöltve: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-07-02/china-credit-scores-come-to-a-debt-leery-culture>
- [13] Hatton, Celia (2015.10.26): China 'social credit': Beijing sets up huge system. BBC Letöltve: <http://www.bbc.com/news/world-asia-china-34592186>
- [14] Creemers, Rogier (2014.06.14): Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020). China Copyright and Media. Letöltve: <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/>
- [15] Vlaskamp, Marije (2015.04.25): China rates its own citizens - including online behaviour. Volkskrant. Letöltve: <http://www.volkskrant.nl/buitenland/china-rates-its-own-citizens-including-online-behaviour~a3979668/>
- [16] Stanley, Jay (2015.10.05): China's Nightmarish Citizen Scores Are a Warning For Americans. ACLU. Letöltve: <https://www.aclu.org/blog/free-future/chinas-nightmarish-citizen-scores-are-warning-americans>
- [17] Portnow, James (2015.12.16): Propaganda Games: Sesame Credit - The True Danger of Gamification - Extra Credits. Extra Credits. Letöltve: <https://www.youtube.com/watch?v=IHcTKWiZ8sI>
- [18] Carsten, Paul (2014.01.21): China orders real name register for online video uploads. Reuters. Letöltve: <http://www.reuters.com/article/us-china-internet-idUSBREA0K04T20140121>
- [19] Huang, Zheping (2015.10.09): All Chinese citizens now have a score based on how well we live, and mine sucks. Quartz. Letöltve: <http://qz.com/519737/all-chinese-citizens-now-have-a-score-based-on-how-well-we-live-and-mine-sucks/>
- [20] Final Fantasy XIV Tactics (2010.09.12): FFXIV Tactics: Understanding the Fatigue System. Final Fantasy XIV Tactics. <https://www.youtube.com/watch?v=abE09-tqhoM>
- [21] MMO Grinder (2014.11.25): The Truth About Rested XP. MMO Grinder. Letöltve: <http://mmogrinder.net/2014/11/25/the-truth-about-rested-xp/>
- [22] Staw, Barry M. (1997). "The escalation of commitment: An update and appraisal". In Shapira, Zur. Organizational Decision Making. New York, NY: Cambridge University Press.
- [23] *Thaler, Richard H.; Sunstein; Cass R.(2008): Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness. Yale University Press.*

Lektorálta: Dr. Bokor Tamás PhD, adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem

FROM THE OUT-OF-DATE RADIO CHANEL TO THE TRENDY TV PROGRAM

Szayly József

*Doctoral School of Social Communication of the Budapest Corvinus University, PhD-student,
szayly.jozsef@gmail.com*

Abstract

As a student of PTE and then of the Doctoral School of Social Communication of the Corvinus University, I have been researching the change of the **Petőfi Radio Station** of the public service **Hungarian Radio**, with particular regard to the change of perceptions among young radio listeners in respect of Radio Petőfi, which has undergone several changes regarding its program structure since the change of the political regime. In my thesis I present the qualitative researches that have examined the change of the attitude of young listeners in respect of Radio Petőfi in the past two decades; the extent to which my control examination and focus-group research carried out based on such qualitative researches confirmed these researches and the changes my aforesaid examination and research have detected. The fact that the Hungarian Television launched a new television program in the spring of 2015 based on the Radio Petőfi brand gives a special actuality to the topic.

In the spring of 2015 the public television launched a new program for youths. The evening program of Channel m2 uses the name Petőfi TV in trying to attract young people watching less and less TV nowadays. With the aforesaid name, the Media Services and Support Trust Fund (MTVA) has been building the new television program clearly on the Radio Petőfi brand having become popular and fashionable among this age-group in the past years.

The Petőfi brand has undergone a significant transformation in the past decades. Since the 90's several focus-group researches have examined the youths' perception in connection with the mixed-programmed Radio Petőfi of that time. Based on the above, I have performed a focus-group research [5] that can be considered as a certain control examination. In the course of this my primary objective was to obtain information on how the young listeners perceived the changes having taken place in Radio Petőfi and how such perception has changed the image of the Petőfi Station. Based on the examination we can establish whether it was reasonable to suppose that by now Petőfi has become such an attractive brand that the new youth television program is also worth being connected to it.

1. Chapter

In the past two decades enormous changes have taken place in the Hungarian media market. [2] After the change of the political regime five more years had to pass by to achieve the elaboration of the regulation proposed at the Opposition Round Table Negotiations to be enacted following the first free elections within the framework of a two-third law. In the early 90's the "media war" broke out [3]. The government and the opposition could not come to an agreement regarding the re-regulation of the operation of the public service radio and television playing a key role in the change of the regime. In the absence of such agreement the commercial mediums starting the market competition could not be established, either.

The greatest merit of Act I of 1996 (hereinafter referred to as "Media Act") is that it opened the market, i.e. it made it possible to establish national and local commercial radios and televisions.

In Hungary two national commercial televisions and two national commercial radios started to broadcast in 1997, terminating by this the earlier monopoly of the public service stations. Despite the fact that the regulation came into existence very slowly and, consequently, the

Hungarian Television and the Hungarian Radio could operate in a monopolistic situation for six full years following the change of the political regime, the two public service institutions, in particular the television, were unprepared for the situation having developed in the market. The new commercial stations began to operate with serious ambitions and great advertising campaigns and acquired the overwhelming majority of the audience, most of all youths, in a very short time. Soon, the public service television and radio did not mean a serious competition to the commercial market players any more, so after this they were fighting savagely already with each other for acquiring as many viewers and listeners as possible and getting the largest possible share in the advertising market.

The next decade was determined by a rocketing technological development. [4] The construction of the cable networks started already in the 90's and by the millennium these networks spread not only over every city but even over every larger settlement. Today the cable, initially only used for receiving television programs but now also suitable for accessing the internet, reaches more than 70 percent of the homes. The beginning of the 21st century was characterised by the huge expansion of the internet and the broadband internet access becoming considerably cheaper and more common. The second decade can be described by the rocketing spreading of the mobile internet and smart phones becoming everyday devices. This is the period when, in 2013, although with some delay compared to the plans, conversion to digital technology took place in Hungary, too. Analog wireless television has been replaced by digital surface broadcasting.

As regards radios, as a result of the conversion to digital technology, the number of national surface-broadcast digital radio programs could significantly increase, i.e. from the current five ones to nearly thirty. In this case the conversion may still take much longer, if ever at all. In Europe, it still could not be managed to develop the appropriate operable business model for operating the digital radio network. The rapid spreading of mobile internet strongly questions the development of the digital broadcasting of radio programs and making such broadcasting universal. Today, being connected to the internet by a smart phone, unlimited number of radio programs broadcast from any part of the world can be listened to. The connection does not require a large bandwidth and does not disturb surfing on the internet. According to several studies, the development of digital radio broadcasting has become redundant and will generally be replaced by mobile internet radio broadcasting in the future.

2. Chapter

Since its establishment, the Petőfi Radio Station of the public service Hungarian Radio was a radio traditionally addressing young people, too. Its earlier programs specifically made for youths, e.g. "Ötödik sebesség" launched in the 70's, "Reggeli Csúcs" of the 80's and "Apukám világa" in the late 90's are considered already classical these days.

In their own times, these programs brought revolutionarily new things in radio broadcasting concerning both their format and their language. For example, the greatest dispute in connection with the morning program called Reggeli csúcs was at that time evoked by the program addressing listeners by their first names. The informal slangy style of Jenő Csiszár also triggered serious tempers among both the professionals and the audience.

Despite the fact that in the past decades the Petőfi Radio Station presented always new and more and more pregnant youth programs, it was still permanently losing its young listeners. In this field its considerable transformation and being formed into a music station brought changes as of 2007. [15]

After the enactment of the Media Act, the Hungarian Radio made more efforts to stop the continuous erosion of the formerly very popular Petőfi Radio Station and to win the youths, i.e. those between 16 and 29, back. [13] This is particularly important for a radio station

because those having been socialised to listening to a certain radio channel when they were young would readily choose the same station later on, as well. In respect of the public service radio the task is not only to have listeners "get accustomed" to listening to Radio Petőfi but also to socialise the youths to "consume" the public service programs. In addition to the regular quantitative researches measuring the listenership of radio programs, qualitative, more concretely, focus-group examinations were also carried out for the preparation of the successive transformation of the program structure targeting the youths. [12]

Medián Közvélemény és Piackutató Intézet (Medián Opinion and Market Research Institute) carried out the first such research examining specifically the youth programs of the Petőfi Radio Station in 1998. [9] The purpose of the examination was to assess the tendencies that could be detected in the radio listening habits, the expectations of listeners regarding youth programs, the expectations of the young age-group in connection with (morning) youth programs, their opinion about the actually broadcast programs and the changes they considered necessary.

During the first focus-group research performed in 1998 it became clear that the perception of the youths of that time was significantly different from that of the adult generation. Young people not only tolerate well but even demand faster and mosaic-like stimuli and stronger effects. Consequently, editing and presenting programs in the traditional way is slow, boring and weak for them. It triggers impatience in them. The television watching habit of browsing among the innumerable channels taking short samples by the help of the remote control can be linked well to this mentality. This was when sampling browsing started to take on among them also when listening to the radio as a result of the fact that commercial radio stations, listening to the radio while driving and remote-controlled hi-fi towers started to become widespread at that time. It follows from this that they cannot listen to programs edited from longer units. They listen also to the traditional information programs in this spirit. The difference between generations was posing serious problems already at that time among teenagers and those in their 20's, not even mentioning the adults or elderly people. The whirling and mosaic-like style expected by the teenagers is unfollowable, irritating and chaotic even for those still being only in their 20's. At that time, selecting a radio station appeared already as a question of identity for the new generation. This was the time when the world of the media started a rocketing expansion, which also meant that the appearance of the commercial radio stations broke the monopoly of the conventional, old, adult world. Therefore, it resulted involuntarily from the above that the forming of the natural generational identity was accompanied by preferring the new commercial stations against the traditional public service radio. The greatest complaint of the young generation against radios and even radio stations preferred by them is that all of them are very far away from their generation. The fashionable presenters addressing their generation (from Jenő Csiszár and Előd Császár to Lajos Boros) are "old" compared to them and their credibility becomes doubtful in their eyes again and again. An important conclusion of the research is that youths expect colloquial and unsophisticated, even slang talk and would prefer to listen to improvisative and spontaneous programs that do not make them feel that they are edited. The strongest detectable demand was for as much as possible modern music.

The next research with a similar subject took place eight years later, in 2006. This focus-group research was carried out by Szonda Ipsos Média, Vélemény- és Piackutató Intézet (Szonda Ipsos Media, Opinion and Market Research Institute). [14] Its objective was to make the basic demands, expectations, attitudes and aversions of the audience known and to get a picture of the position of the radio in the light of the competitor radio stations. Therefore, the aforesaid research can be considered to be a basic program and position examination. In the course of the research the following were, among others, examined: the reasons behind the youths' selecting certain channels; their expectations towards a radio ideal for them; the

strengths and weaknesses of public service programs in the opinion of young people; their most important expectations towards presenters and the rate of satisfaction regarding the musical supply and the speech-text ratio.

The result of the research revealed, among others, that the youths related numerous positive associations to the activity of listening to the radio and this shows attraction to the radio. At the same time, the role and function of listening to the radio have transformed in the past decades. The appearance and rapid spreading of the television and the commercial radios have pushed the public service radio stations to the background. The quick and stressful way of life makes the program structure of the commercial radios more easily acceptable because their selection of popular music and their shorter and shallower conversations based usually on humour prove to be more restful in a burdened mental and physical condition. So, contrarily to the experiences gained 8 years earlier, this time preferring the commercial radio stations already originated rather from the overstrained way of life and comfort.

The persons asked proved to be satisfied with the program of the Petőfi Radio Station in 2006; they rather requested some change in the tone and the interpretation. The result of the survey shows that the presenters' parlance perceived to be nice and articulated is a strength of the Petőfi Radio Station, especially in comparison to the presentation style of the commercial radios. The listeners of other radio stations mentioned that listening to the radio more frequently was conditioned upon more leisure time and a less stressful way of life, and, on the other hand, being informed about the selection of programs, making the music selection more modern, providing a more youngish and dynamic style, characteristic presenters and creating a unique image, were identified.

According to the members of the focus-group, in this period the Petőfi Radio Station is a transition between public service and commercial radios because it is able to inform and entertain in an equal proportion; it addresses a wide class of people and music and conversation have an equal share in the station. The prestige of the Petőfi Radio Station proved to be higher than that of the commercial stations and the tradition, the generation of nostalgia, the preservation and communication of values and some of the station's typical programs contributing to keeping its uniqueness were evaluated as advantages.

As group members not listening to the Petőfi Radio Station did not know the real program selection of the station, many of them suggested that the station should be made more musical and they considered it expedient to curtail the length of conversations, too, in order not to hear "monotonous" speech for a long time. Particularly the youngest group members between 14 and 18 were, independently from their radio listening preferences, of the opinion that today's hits should be given greater room in the musical selection of the Petőfi Radio Station. It was also proposed that the station could select from several styles of music but from each style it should collect the more popular pieces.

From 1 June 2007 the Petőfi Radio Station presented a completely new program structure. It developed its (mainly musical) profile relying on the research results described above. Contrarily to the earlier selection of programs addressed to youths and young adults between 18 and 39, the determinant style is pop music and within it the styles comprising the trends representing the highest standard of pop music and being not or infrequently present in the musical material of the national commercial radio stations. The station already wanted to reach the (broadly meant) young listeners not only in certain programs but around the clock. The change triggered strong protest among people preferring the earlier selection of the station and rejecting the new program structure and the commercial radio stations seeing competitors in the public service station changing its profile. As a result of the protest, the National Radio and Television Authority (ORTT) initiated, within the framework of a public administration procedure, an examination to decide whether the Petőfi Radio Station is considered to be of a public service nature or not, i.e. whether it is in compliance with the

provisions of the Media Act relating to public service program providers. The dispute between those for and against the renewed program structure of the Petőfi Radio Station was present also in the public already from the beginning: vehement discussions not without any skirmishes developed first of all in the printed press, but particularly on the internet forums. The appearance of the dispute in the media, its mode of arguing often referring to socio-cultural values and its vehemence made the happening similar to the phenomenon defined as "moral panic" by the literature of the socio-communication science. Moral panic means that a certain event, in the present case changing of the program structure of the Petőfi Radio Station, becomes thematized in the media as a socio-cultural problem, as the violation of the legal provisions related to public service and as the loss of cultural values, and a wide dispute and discussion begins about the event experienced as a scandal by a considerable part of those affected by and speaking about it. In such disputes antagonistic approaches, arguments and interests encounter each other in connection with the nature and the possible solutions of the problem. The dispute and the collision of opinions usually results, or may result, in the revision and revaluation of the existing values, standards and procedures and, through this, in the constitution of new standards and rules. [1]

After the dying away of the dispute and the court deciding in favour of the radio in the debate between the Petőfi Radio Station and ORTT, the listenership of the station already renamed to be MR2-Petőfi became permanent. The quantitative researches show that although the number of the listeners of the MR2-Petőfi Radio Station decreased within the entire population by nearly half a million compared to the earlier number, the listenership grew to its multiple in the age-group of 18 to 39.

MR2-Petőfi Rádió I.

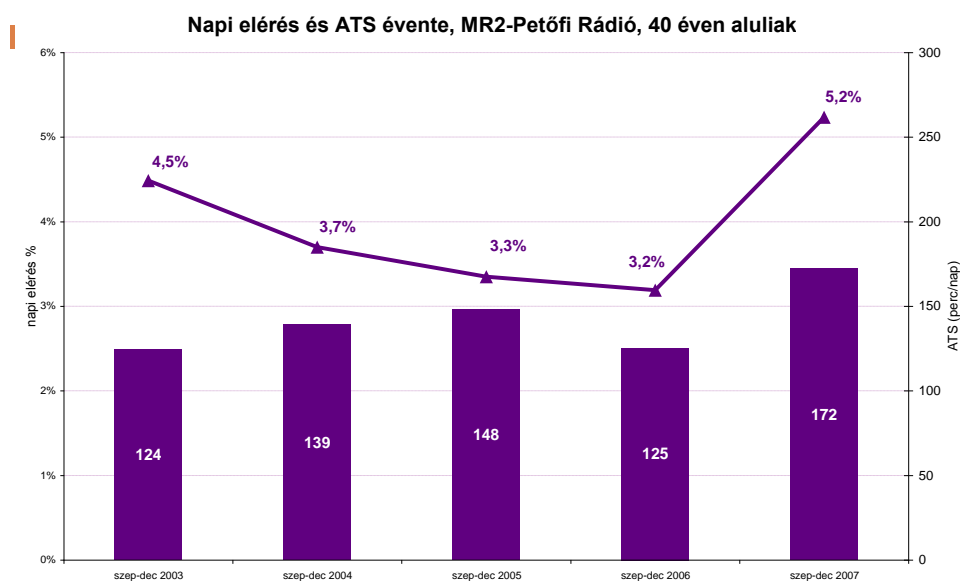

Figure 1. Annual daily access and ATS, MR2-Petőfi Radio Station, persons under the age of 40 [11]

The decrease of the listenership within the entire population could be forecasted in respect of the Petőfi Radio Station as the station had a significant listener base among adults and even pensioners, who showed no interest for the programs of a new station having a musical format. At the same time, despite selecting the strictly musical format being conventional in many respects at the commercial stations, the Petőfi Station could not really keep up with these stations in terms of listenership.

After 2009 significant changes took place in the Hungarian media market. These changes directly affected the renewed Petőfi Radio Station, too, because the concession licences of the two great commercial radio stations, Sláger and Danubius, for national surface broadcasting, expired. According to the then effective Media Act, ORTT announced a tender for these frequencies. The conducted tender procedure caused a stir. Under unexpected and scandalous circumstances the two popular radio stations dominating a considerable part of the radio market lost their frequencies and from 19 November 2009 two brand new channels, Class FM and Neo FM, started to broadcast and became the two new national commercial stations. The two new stations had to build up their program structure, image and listener base from nothing. Meanwhile, the Petőfi Radio Station had been operating its new program for two years already and was considered to be an established radio channel.

In 2010 the regulatory environment, too, changed significantly. The Hungarian Parliament passed a new media act (hereinafter referred to as "Second Media Act"), which, although did not influence the situation of the national radio stations directly, considerably affected the media market, too, indirectly.

The radio market was fundamentally restructured by the termination of the Neo FM station on 9 November 2012. Although the new radio station was the second most-listened-to music channel after Class FM in Hungary, economically it could not cope with the competition, could not perform its unrealistically high revenue undertakings made in the tender and was operating permanently with a deficit from the beginning. Thusly, after a short 3 years' operation, it had to terminate its operation. From then on only two national pop stations, Class FM and the Petőfi Radio Station, remained available in the ether for the domestic radio listeners.

Before this significant change, in the beginning of 2012, a new focus-group research was conducted in connection with the Petőfi Radio Station. [8] Its primary objective was the examination of the image of public service stations and, within them, of the new Petőfi Radio Station, having been operating as a music channel for more than 4 years already.

The research performed by Ariosz showed that most of the listeners of the Petőfi Station do not very much like the "mainstream" music offered by the commercial stations. Fundamentally, they have a desire for variety, some kind of waywardness and novelties. The members of the groups conceived it as a characteristic of the program stream of the Petőfi Radio Station that there is no artificially generated interactivity in it and it has no "idiotic call-in" programs but it has thematic programs known and favoured by the majority of listeners. Certain lingual playfulness and using new words or expressions and unique program titles are also features of the station. The members of the focus-group consider the presenters of the Petőfi Station to be well-prepared and working professionally. Listeners mostly listening to the radio in the background find the music-speech ratio also acceptable and they do not require more conversational or informative programs. The young listeners of the station mention supporting and introducing still less known Hungarian performers as a determinant feature. They like the uniqueness of the songs and that they can listen to and become familiar with recordings that they cannot or can very infrequently meet on other radio stations. It is also highlighted as a characteristic that in the field of music the Petőfi Station „has guts” as regards underground music and musical novelties. Its style is not intrusive or pushy; its pace is calm but not lukewarm.

"Coquetting with the mainstream" that can be more and more frequently observed in the daytime period and that holds the danger of giving up the characteristic uniqueness was mentioned as a negative factor.

3. Chapter

After comparing the focus-group researches examining the listeners of the Petőfi Radio Station and presented so far, it became necessary to perform a control examination, a new focus-group researches [5] which helps specify the following:

- What new tendencies can be observed these days in the radio listening habits of youths, with particular regard to mobile internet and smart phones having become widespread?
- Has the opinion of young listeners changed by now regarding the musical selection of the Petőfi Radio Station with accessing music by the help of the internet becoming more and more easily?
- Do young listeners switch now to a radio station, e.g. to the Petőfi Radio Station, only for music or do they also look for personalities there?
- Has it succeeded to stabilise in youths acceptance following the Petőfi Station becoming a music channel, i.e. do they feel the Petőfi brand to be really their own one?
- I performed the control examination in two focus-groups composed of young people between 16 and 29. [7]

In the earlier researches public service and commercial radios were clearly always differentiated from each other. Before 2010 listeners considered the traditional stations to be of public service nature and in respect of the newly established commercial radios they used the attribute "commercial" typically as a synonym of „modern”, „new”, or "music radio". At the time of the earlier examinations "public service" was rather a pejorative attribute appearing as the synonym of outdated.

In this respect the change that can be observed in the course of my focus-group research is remarkable. The initial signs of this change could be perceived even already in 2012. The participants do not use the radio station classifications "public service" and "commercial" as categories. The Petőfi Station of the public media does not remind us that it is a public service channel and on this basis it is not compared to the commercial radios, either. The attribute "public service" occurs only at the level of mentioning and when mentioned, only in connection with the Kossuth and Bartók stations. We can conclude that as the Petőfi Station has become a music channel positioned to young people, the channel being of a commercial or public service nature in terms of its operation has become unimportant for the listeners.

In the programs of the Petőfi Radio Station music plays the main role. The radio has undertaken to offer a varied composition from the latest and most successful musical selection from Europe and all over the world, laying special emphasis on the young talents of Hungary. The Petőfi Station broadcasts quality music that cannot be found in the selection of any other national radio. In the time slot structure made taking the times of the day into account not only music but information related to lifestyle, culture and public life is also provided in an easy-flowing and exciting "packing".

The participants of the focus-group confirmed well that they perceive the objectives of the Petőfi Station and they link concepts to the Petőfi brand, to the character of the station and to its musical selection that are in line with the objectives of the radio.

Each member of the group had a positive opinion regarding the musical selection of the Petőfi Radio Station. We can establish that they understood and evaluated its efforts. They found it important that the channel gives opportunity also to the young talents of domestic pop music and, although they did not conceive it directly in the conversation, it could be clearly concluded that they consider the Petőfi Station's mission of supporting youths and offering a musical selection different from that of the ordinary radios also as a cultural value and message. The participants did not even pronounce the attribute "public service" in this context

but from what they said it could be well concluded that they consider the Petőfi Station offering such a musical selection to be some kind of a creation of values and a public service duty.

When editing a radio program, one of the most fundamental proven regularities to be taken into account is that at the very moment the listener decides to turn the radio on, he/she immediately makes another decision, too, namely, whether he/she would like to listen to music or speech. Once this decision has been made, he/she will start thinking about what music or speech to choose. [6]

The first decision is, of course, highly dependant also on the circumstances of listening to the radio. Musical programs can also be listened to in the company of others, but listening to a textual program is much rather individual. For instance, if more people travel in the same car, they can listen to music in the background, but in such cases a conversational program can be expressly disturbing because it prevents those travelling together from talking to each other. Listeners switch to conversational programs at home also rather when being alone.

The participants of the groups unanimously switched the Petőfi Station on for music. What had been confirmed by the earlier examination was verified in the focus-group, too, namely, that the young age-group can be addressed by a radio with a musical profile. This is in line with their sphere of interests and lifestyle. When switching the radio on, their first decision is that they would like to listen to music. They think of the Petőfi Station already as a music channel and they do not consider if it is a public service or commercial station; moreover, this aspect does not even occur when they make their decision.

Segmentation has started also in the market of music radios in the past years. There are already several, mainly local or regional stations that compile their selections from a certain musical segment or style. For instance, the Jazzy Radio of Budapest exclusively broadcasts jazz music, while Classic FM compiles its selection from the popular pieces of classical and film music. This tendency and the segmentation can be observed even better in the programs of internet radios. Here the number of emerging radios is technically not limited and launching an internet music radio does not require a significant investment, either. This means that there is a very low limit for entering the market of internet music radios. Due to this there are already numerous music radios on the web (e.g. the Hard Rock or the Soul net radio). Contrarily to these, the Petőfi Radio Station, as a channel broadcasting all over the country, cannot afford to compile its musical selection from a very narrow musical segment, because doing so would exclude a wide sphere of its listeners.

Therefore, in the course of compiling its musical selection, the Petőfi Station designates a much wider musical segment when picking from "the latest and most successful musical selections from all over the world". Consequently, editorial subjectivity may also have room in compiling the program stream and, while listening to the program, listeners often need to make compromises because such songs may be played from time to time as do not fit their taste. When compiling the musical selection, the Petőfi music channel avoids extremities. Listeners can perceive that the station pays great attention to compiling the music list because a very unpopular and rejected song means an immediate "switch-away factor".

Based on the experiences gained in the course of the earlier researches, young listeners identified the Petőfi brand as quite negative. The most frequently used attributes were „serious”, „slow” „state-owned” and „out-of-date”. However, the examination conducted in 2012 detected a significant change in connection with judging the brand. An important question of my focus-group examination was whether the perception of youths has really changed on a permanent basis in connection with the brand of the Petőfi Radio Station. Could it be managed to get rid of the negative associations that had been very typical earlier? Has the radio thrown off the negative interpretation of being of "public service" nature and do young people feel a musical public service radio to be their own one in the long run?

For the more thorough examination of this question I relied on the collage method. The essence of the method is that respondents answer the questions by choosing pictures and they express their thoughts and feelings this way in connection with a product or brand.

The basis of the collage technique is the idea that youths speak a common visual language, irrespective of the given culture or life situation. The visual aspects of a picture, like its shape, size, colour and composition, get a universal meaning in the course of their interpretation, irrespective of the cultural background or what the picture really depicts.

I use the pictures selected by the people for revealing the reactions to the given question or encouragement, avoiding this way traps like post-rationalisation and the pitfalls of the process transforming meanwhile people's thoughts into words.

Within the focus-group examination the collage method confirmed that the group members preparing the collage feel the world of the Petőfi station to be close to them. A major feature of collage compilations is movement and dynamism. The mixture of lively pictures and signs really reminds the viewer of the freshness of the brand. This collage also implies a strong emotional attraction. The picture confirms the conclusion drawn from the previous research, namely, that young listeners feel the new Petőfi brand not only to be close to them but also to be already their own one. The picture of such a brand appears as one to which, in the opinion of the group members, it is good to belong and which is close to their way of thinking and taste. They feel that this radio is worth following and gives excitement and experiences to its listeners.

In their eyes, the Petőfi Station has become a music channel, being a bit different from the others. They notice and appreciate its public service and, mainly, cultural activity, but they did not call the station a public service one in any context when mentioning it either directly or spontaneously. The Petőfi Radio Station has become an accepted and popular brand, which is proudly listened to and is considered to be a benchmark in musical life. The Petőfi brand already means a stage, too, where Hungarian performers appear at festivals visited by youths.

The programs of the Petőfi Station are in line with the age-group but the station itself does not declare itself to be the radio of youths. This, for that matter, is beneficial: all researches have proven that it annoys the target audience and makes its members rejective if a radio wants to tell to whom it broadcasts, whether the given person belongs to such target audience or not.

The image of the brand revealed in the course of the research proves that young people, students and even young adults over 30 feel that the Petőfi Station belongs to them. They find their musical world in it; presenters do not split listeners for whom the pieces of information received there are relevant and interesting; the channel is colourful and lively (both in terms of its programs, external appearance and its communication) and the listeners identify themselves with the image suggested by the radio and dare offer it to their contemporaries.

In the past nearly 10 years a fundamental change has taken place in the perception of youths in connection with the Petőfi brand. Simultaneously with my research, also the professionals of MTVA operating today the Petőfi Radio Station may have drawn similar conclusions. When they decided to launch a popular television program for youths at the beginning of 2015, they were right and had good reason to give the name Petőfi TV to the evening program of the m2 channel. They also have good reason to trust that the age-group's positive judgement of the successful Petőfi Radio Station will attract the youths before the screen of m2, too, in the evenings. The Petőfi Station has become an inevitably strong and attractive brand by the second decade of the new millennium, as confirmed by my research, too. To see, however, if the Petőfi brand is really strong enough to make also a new public service television program popular, could, anyhow, be the subject already of a next research.

References:

- [1] Gripsrud, Jostein: Médiakultúra, médiatársadalom (Media Culture, Media Society) Új Mandátum Publishing House, 2007.
- [2] Gálik Mihály & Urbán Ágnes (2014): *Médiagazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [3] Hankiss Elemér (2000): Médiaháború. 2000, 11. szám, 2000. november
- [4] Péter György: Közzolgálat a globális technokultúra korában. A Magyar Rádió lehetséges stratégiája. (Public service in the age of the global techno culture. The possible strategy of the Hungarian Radio.) Prepared upon the order of the Board of Trustees of the Hungarian Radio Public Foundation in January 2003. In: *Médiakutató* 2005/spring, Vol. 6., No. 1., pp. 95 to 116.
- [5] István Siklaki: Vélemények mélyén: a fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapszere (In the depth of opinions: the focus-group method, the basic method of qualitative public opinion polling), Budapest, Kossuth Publishing House, 2006.
- [6] Service Review Younger audiences: BBC Three, Radio1 and 1Xtra (2009)- BBC trust research
- [7] Szayly József (2015): Az avitt rádiócsatornától a trendi tévéműsorig. *E-nyelvmagazin.hu*, 2015. 12. 23., <http://e-nyelvmagazin.hu/2015/12/23/az-avitt-radiocsatornatol-a-trendi-tevemusorig> (last download: 18. 04. 2016.)

Researches:

- [8] ARIOSZ: Az MR2-Petőfi Rádió hallgatói megítélése – Kvalitatív kutatási tanulmány, 2012.
- [9] Medián: Petőfi Rádió: Reggeli csúcs – Fókuszcsoporthoz kutatás 1998.
- [10] A Magyar Rádió hallgatottságának alakulása 1998–2004. Budapest: Szonda Ipsos 2004. április
- [11] Gallup Intézet: Rádiójelentés 2006.
- [12] Gallup jelentés, Magyar Gallup Intézet, 1997. december 8–14.
- [13] GfK-Hungária – Szonda Ipsos – Médiaanalízis 1998/I.
- [14] Szonda Ipsos: A Petőfi Rádió megváltozott image-ének percepciója a hallgatók körében, 2006.
- [15] Szonda Ipsos: Rádió Navigátor 2007.

Reviewer: Prof. Dr. Balázs Géza, igazgatóhelyettes, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SZTEREOTIP GENDERKÜLÖNBSÉGEK AZ OFFENZÍV NYELVHASZNÁLATBAN

Tóth Loretta

*Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, PhD-hallgató,
loretta.toth@gmail.com*

Absztrakt

A genderkülönbségeket fókuszba helyező feminista gondolkodásban már a kezdetek óta axiómának számít a férfiak és a hatalom, valamint a nők és a hatalomnélküliség között érzékelt, a szociális erőter megannyi színterén megnyilvánuló korreláció. Bár a kurrens gender szakirodalom mindent megtesz azért, hogy eltörölje az alá- és fölérendeltség, valamint a férfi női kategóriák bináris oppozícióját, a társadalomban elfogadott normák és konvenciók által termelt sztereotípiák érezhetően továbbra is jelen vannak (pl. szőke nős viccek). Az udvariatságtudományokban egyre nagyobb támogatottságot kap az az elgondolás, miszerint korreláció fedezhető fel az offenzív viselkedés és az interakciós hatalom között [1]. A nyelvhasználatban és a társas viselkedés módozataiban manifesztálódó genderidentitás kérdése ezért hamar a pragmatikai vizsgálódások tárgya lett, különös tekintettel arra vonatkozóan, hogy a társadalmi nemek hogyan konstruálódnak a másokkal folytatott beszélgetésekben. A jelen dolgozat célja a genderkutatás és az udvariasság-udvariatság jelenségének szociopragmatikai vizsgálatai közötti összefüggések bemutatása, különös tekintettel arra, hogy a társadalmi nemiséggel átítatott beszédaktusoknak milyen szerepe van egy adott megnyilatkozás offenzív viselkedésként való interpretálásában. A jelen tanulmányban emellett érvelek, hogy az interakciós hatalom birtoklása tipikusan a maszkulinnak tulajdonított nyelvi (és nem verbális) viselkedésekkel korrelál, ezen nyelvi eszközök használata pedig offenzívabb hatást eredményezhet, ha a közlő nő. A dolgozatnak nem célja kitérni a kultúrák közötti különbségekre, kizárólag a nyugati társadalomban releváns társadalmi normák és konvenciók mentén értékeli az udvariasság, a hatalom és a gender viszonyát.

Kulcsszavak: szociopragmatika, udvariasság, udvariatság, arculat, gender,

1. Genderidentitás és nyelvhasználat

Az implicit megnyilvánulások mögött meghúzódó összetett beszélői szándékokat, valamint azok megértésének és esetleges félreértéseinek okait vizsgáló nyelvészeti pragmatikai kutatások az 1970-es végétől kezdve kiemelt hangsúlyt helyeztek az interszociális metafunkció kapcsán központi szerepet játszó udvariasság jelenségére [12]. Az eszményi társas érintkezés mögött meghúzódó intenciók megértésének igényével fellépő kutatások azonban – éppen a vizsgálódás nyelvészeti beágyazottsága miatt – sokáig nem tudtak túllépni a nemiség kétpólusú dimenzióként, vagyis a maszkulinitás és a femininitás egymást kölcsönösen kizáró oppozícióként való értelmezésén. A maszkulin–feminin bináris ellentétek „magától értetődő” alkalmazása miatt a társas kapcsolatok ápolásának szándékával fellépő udvariasság alkalmazásának nemek szerinti megkülönböztethetőségét egyszerűen abban látták, hogy az együttműködő kommunikációs stílusokat előnyben részesítő nők jellemzően udvariasabbak, mint a versengő természetű férfiak [14] [15].

Az udvariasságtudomány meghatározó alakjaként számon tartott Robin Lakoff például feltételezte, hogy a nők olyan nyelvet használnak (vagy várnak el tőlük), amely „bizonytalan, gyengének és üresfejűnek állítja be őket”, ami szerénységet, félénkséget és alacsonyabb önbizalmat tükröz, ezzel egyúttal leplezve, hogy nincs határozott állásfoglalásuk vagy véleményük [13] [14] [20]. Érvelése szerint tehát a nők nyelvhasználatbeli

megnyilvánulásai számos olyan jellegzetességgel bírnak, amelyek a férfi beszédben nincsenek jelen: ilyenek a bizonytalan, gyakran tompító célzatú megfogalmazások vagy a közvetettség inadekvát használata, a bizonytalanságot kifejező utókérdések (ugye?, igaz?) alkalmazása, a káromkodás elkerülése, az eufemisztikus megnyilvánulások és más udvarias formulák (indirekt kérdés) előnyben részesítése, amelyek – Lakoff elgondolása szerint – mind a magabiztosság hiányát jelölik, azaz deficitként vannak jelen a nyelvhasználatban [20]. Lakoff tehát nem pozitív attribútumokat tulajdonít a női beszédstílusnak, éppen ellenkezőleg: nem pusztán összehasonlítja, hanem – hiányosságai miatt – alá is rendeli a „normától eltérő” feminin nyelvhasználatot a kívánatosnak tartott maszkulin nyelvhasználatnak, ezzel pedig – bár feminista kutatásról van szó – újratermelte a szexista sztereotípiákat [14].

Az udvariasság- és udvariatlanságkutatás ugyanakkor a genderelméletekkel párhuzamosan, sőt azok hatására számos változáson ment keresztül, a szemléletmódokban bekövetkezett fordulat, valamint az udvariasság/udvariatlanság és a genderidentitás közötti összefüggések megértéséhez azonban először szükséges az udvarias nyelvi viselkedés és a sokáig mellőzött udvariatlanság elméleti hátterének rövid ismertetése.

2. Az udvariatlanság elméleti háttere

Mind az udvariasság, mind az udvariatlanság definiálásának sokáig megkerülhetetlen eleme volt Erving Goffman szociálpszichológiai megalapozottságú arculat¹³⁸ (face) fogalma, amely Penelope Brown és Stephen Levinson udvariassági modelljének köszönhetően vált a pragmatikakutatók kulcselemévé [9] [2] [3]. Culpeper egy korábbi tanulmánya szerint akkor beszélhetünk udvariatlanságról, ha (1) a beszélő szándékosan arculattámadást (face-attack) követ el, vagy ha (2) a hallgató szándékos arculattámadásnak érzékel és/vagy konstruál egy adott viselkedést, vagy ha az (1) és a (2) kombinációja áll fenn [5]. Egy másik meghatározás szerint – amely kiválóan ráértett a prozódiai eszközök udvariatlanságban betöltött szerepére – a durva viselkedés arculatfenyegető aktusként vagy annak egy részeként definiálható. Durvának tekinthető például „az olyan intonáció, amely – az adott szociális kontextusban – megsérti az interakció szociálisan szankcionált normáját” [6] (a prozódia és az udvariatlanság kapcsolatáról lásd bővebben: [21]). Az utóbbi időben azonban előtérbe került az offenzív viselkedés *attitűd*ként való, szubjektív-értékelő meghatározása. Ruhi szerint az udvariasság a (nem) verbális aktusok opcionális metareprezentációja, amely mások szavainak, attitűdjeinek, meggyőződéseinek, hiteinek, tevékenységeinek, valamint kapcsolati és/vagy tranzakciós céljainak reprezentációjára vonatkozik. Amellett érvel továbbá, hogy az udvariasság jobban megragadható az attitűdök mentén, mint nyelvi viselkedésként [6]. Culpeper – az offenzív viselkedést hasonló módon megközelítve – a következő definíciót adja az udvariatlanság jelenségére [6] [7]:

„Az udvariatlanság a társas szerveződéssel kapcsolatos elvárásokra, vágyakra és/vagy hiedelmekre irányuló negatív attitűd, amely adott kontextusban adott viselkedésre irányul. [...] a viselkedésformákat negatívnak tekintjük – és így udvariatlannak –, ha azok ellentétesek azzal, ahogyan elvárnánk, akarnánk és/vagy gondolnánk, milyennek kellene lenniük. Az ilyen viselkedésformáknak mindig van érzelmi következményük legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz sértődést okoz(hat)nak. Számos tényező súlyosbíthatja, hogy mennyire tekintünk sértőnek egy udvariatlan viselkedésformát, pl. hogy világos-e számunkra, hogy adott viselkedés erősen szándékos-e, vagy sem”.

¹³⁸ A *face* terminus technikus magyar megfelelőjeként számos hazai kutató a *homlokzat* (l. [9]) vagy az *arc* (l. [19]) megnevezést részesíti előnyben, azonban a jelen tanulmányban az *arculat* kifejezést használom a *face* magyar megnevezéseként (l. [11]), hiszen a *homlokzat* egy másik goffmani fogalom, a *front* megfelelőjeként is használatos, az *arc* pedig túl konkrét ahhoz, hogy érzékeltesse a Goffman [9] koncepciója által kifejezett többértékűséget.

Előtérbe került tehát az udvariatlanság *társadalmi gyakorlatként* való meghatározása, amely a cselekvésben van jelen, és nem pedig a beszédaktusban [10]. Eszerint az udvariatlanságot csak kontextuális összefüggésben lehet értelmezni, egy adott megnyilatkozás adekvát interpretálásban pedig nagy szerepe van a társadalmi beszédgyakorlatoknak, azaz az egyes csoportokra, gyakorlatközösségekre (community of practice) jellemző beszédmódoknak, sőt, a kulturális gyökerek és a sztereotípiák, vagyis a nőkről és a férfiakról alkotott nézeteink is visszahatnak az egyéni kommunikációs gyakorlatra [17]. A gyakorlatközösség fogalmát Wenger használta először, ugyanakkor az Eckert–McConnell–Ginet szerzőpáros „tökéletesítette” és tette alkalmazhatóvá mind a szociopragmatikai, mind a genderidentitás vizsgálatát célul kitűző kutatások számára [22] [8]. Eszerint a feminista nyelvészetnek nem az egyéni (nemi vonatkozással is rendelkező) beszélők nyelvi aktusainak elemzésével kell foglalkozniuk, hanem a gender és a nyelvi performancia közösségalapú szemléletének vizsgálatával, ami az udvariasság és az udvariatlanság esetében magában foglal bizonyos érzéket az udvariasságra/udvariatlanságra, ami különböző embercsoportok számára különböző funkcióval és jelentéssel bír [17]. A gyakorlatközösség fogalma alatt tehát egyének csoportját értik, akik közös „beszédmódok, hiedelmek, értékek és hatalmi viszonyok” mentén szerveződő közös tevékenységek során jönnek létre, és ezáltal sajátos – más gyakorlatközösségekhez képest eltérő – nyelvi viselkedéskészlettel rendelkeznek [17] [18]. Az értelmezés szempontjából tehát jelentős szerepet játszhat, hogy adott tagok mit tekintenek elfogadhatónak, hiszen ami helyes nyelvi viselkedésként értelmezhető egy munkásosztálybeli fehér bőrű heteroszexuális magyar nő számára, az korántsem bizonyos, hogy ugyanúgy elfogadható nyelvi viselkedésnek számít egy társaival beszélgető középosztálybeli portugál, vagy épp kínai heteroszexuális nő számára.

3. Udvariatlanság és hatalom

Bár sem az offenzív viselkedés, sem a hatalom esetében nem beszélhetünk egy közmegegyezéssel álláspontról arra vonatkozóan, mit értünk pontosan a fogalmak alatt, a kurrens szakirodalomban egyre nagyobb támogatottságot kap az az elgondolás, miszerint korreláció fedezhető fel az udvariatlanság és az interakciós hatalom között [1]. Culpeper szerint a hatalom definiálására vállalkozó szakirodalom leginkább egy ezernyi karral rendelkező poliphoz hasonlítható, ezért óva int a fogalom egységesként való kezelésétől. Bousfield és Locher ugyanakkor megjegyzik, hogy a konceptualizációs nehézségek ellenére sem szabad elhanyagolni az udvariatlanság hatalmi aspektusból való tanulmányozását [6] [1]. A két fogalom közötti korrelációt tanulmányozó kutatások ugyanis, ha nem is egységesek, abban egyetértenek, hogy nincs és nem is létezhet interakció hatalom nélkül, az udvariatlanság pedig a hatalom egyik interakciós gyakorlata, hiszen az vitathatatlanul mindig valamilyen hatással van az üzenet címzettjére, vagyis megváltoztatja a jövőbeni cselekvéskörnyezetet a beszédpartnerek között [1]. Az udvariatlanság tehát – függetlenül attól, hogy azt arculatfenyegető aktusként határozzuk meg vagy sem – elválaszthatatlanul összefonódott a hatalom fogalmával, mivel az offenzív viselkedés célpontjának arculata elkerülhetetlenül sérül az interakció során, ez pedig nagymértékben korlátozza a válaszában lehetséges opcióit. A cselekvéskörnyezet korlátozása kapcsán Wartenberg a következő definíciót adja a hatalomra: egy társadalmi ágens akkor és csak akkor rendelkezik hatalommal egy másik társadalmi ágens felett, ha előbbi stratégiaileg korlátozza utóbbi cselekvéskörnyezetét [1]. A közös nevező tehát az udvariatlanság és a hatalom kapcsolatát a gyakorlatközösségekben vizsgáló kutatók között az, hogy az offenzív viselkedés hatása korlátozza a célpont(ok) lehetséges (válasz)cselekvéseit.

Ahogy már fentebb volt róla szó, a pragmatikai szakirodalom – a maszkulin–feminin bináris oppozíció magától értetődősége miatt – az udvariasság alkalmazásának nemek szerinti

megkülönböztethetőségét egyszerűen abban látta, hogy az együttműködő kommunikációs stílusokat előnyben részesítő nők jellemzően udvariasabbak, mint a versengő természetű férfiak [16]. Ebből – ha nem is egyenesen arányosan, de szinte magától értetődően – következik, hogy sokáig úgy tartották, a nők a férfiaknál kevesebb hatalommal rendelkeznek a társas interakciókban. Az effajta feltételezések azonban nyilvánvalóan túláltalánosítások, a nyelvhasználatban és a társas viselkedés módozataiban ugyanis nem található határozott válasz a genderkülönbségek kérdéseire, vagy a sok kutatás által középpontba állított „női nyelv” attribútumaira. Mindennek ellenére azonban megfigyelhető, hogy bizonyos gyakorlatközösségekben „az általánosított férfi” részéről elkövetett udvariatlanság könnyebben „megbocsátható”, mivel illeszkedik a maszkulin interakció sztereotípiáihoz. Az tehát, hogy egy közlést udvariasnak vagy épp udvariatlannak kódolnak a résztvevők nagyban függ attól, hogy milyen viselkedésmintákat és sztereotípiákat aktivizálnak [17].

Az ilyen jellegű megfogalmazásokkal ugyanakkor óvatosan kell bánnunk, hiszen óhatatlanul ugyanazt a hibát követjük el, mint a nemiség bináris oppozíciójához makacsul ragaszkodó elméletalkotók, vagyis az általánosítás révén kiszorítjuk azokat a csoportokat, amelyek esetében a születésükkor megállapított *biológiai nem* nem azonos a saját maguk által meghatározott nemi identitással vagy társadalmi nemmel (vö. [4]). A gyakorlatközösség koncepciójából ugyanis nyilvánvalóan következik, hogy ugyanaz az egyén egyazon időben több, különböző normákkal rendelkező csoporthoz is tartozhat, más-más pozíciót (domináns–periférikus vagy nemi) „betöltve” [17]. Így a genderidentitások egész skálájával kell számolnunk az egyén társadalmi nemének és nyelvhasználatának vizsgálatakor, amelyek a gyakorlatközösségeken belül aktiválódnak, és amelyet stratégiaileg alkalmazunk. Ugyanis előfordulhat, hogy valaki a genderidentitás szerinti meghatározottságát illetően „egyszerűen” nőként jelenik meg egy számára kevésbé központi gyakorlatközösségben (pl. munkahely), míg egy nagyobb involválódást és ragaszkodást kiváltó csoportban (pl. baráti társaság, családi kör) a genderidentitásának része a homoszexualitás is, vagyis *leszbikus* nőként jelenik meg.

Bár a *gender studies* kortárs elméletalkotói mindent megtesznek a férfi dominancia–női alárendeltség oppozíció eltörlésére, sokszor úgy tűnik, hogy ezzel az igyekezettel egyúttal „a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntik a kádából”, a (nyugati) társadalmakban uralkodó gendersztereotípiák folyamatos félresöpörése ugyanis azt eredményezi, hogy a kutató elveszíti kapcsolatát a „valódi” társadalommal. A feminista vizsgálódásoknak tehát nem preskriptív, azaz előíró módon kell a társadalmi nem különbözőségeinek kérdésével foglalkoznia, vagyis nem azt kell megfogalmaznia, milyennek *kellene* lennie egy ideális társadalomnak, hanem a létező társadalmi jelenségekre kell adekvát választ adnia, ennek pedig még ma is szerves része a sztereotípiák mentén való gondolkodás (lásd a népszerű pop-énekes, Ákos és Kövér László házelnök 2015 végén kialakult botrányát a nemi szerepekről). Mills éppen ezért amellet érvel, hogy az udvariatlanságra mint mások viselkedésének értékelésére kell tekintenünk, az értékelés ugyanakkor soha nem lehet kizárólag individuális, hiszen beszédpartner viselkedéséről alkotott ítéleteink mindenkor az intézményi és/vagy a gyakorlatközösségben elfogadott normák kontextusában konstruálódnak [16]. Eckert és McConnell-Ginet szerint a gender azon számos gyakorlat része, amelyen keresztül az egyének konstruálják az identitásukat, és bár a „gender performanszok” mindenki számára elérhetők, azzal szemben megkorlátások fogalmazódnak meg a társadalomban, hogy ezeket az identitásokat ki teheti magáévá „büntetlenül” [8]. A szerzőpáros felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy bár a társadalmi nemre vonatkozó sztereotípiák nem vehetők készpénznek, szerepük mégsem elhanyagolható a normák konstituálása szempontjából: az előítéletek ugyanis egyfajta orientációs eszközként szolgálnak a társadalmi gyakorlatban, egy olyan „ideológiai térképként”, amely meghatározza azon lehetőségek tartományát, amelyen belül elhelyezzük magunkat és értékelünk másokat [8].

Hogy a nemi szerepekkel és viselkedési elvárásokkal kapcsolatos sztereotípiák milyen élenként élnek a társadalomban, annak kiváló bizonyítéka, hogy számos hollywoodi kasszasikernek ad témát a női szerepbe (vagy akár testbe) bújó férfi és a férfi szerepbe bújó nő. Az örök klasszikus *Van, aki forrón szereti* című, 1959-ben bemutatott vígjáték is éppen annak köszönheti a sikerét, ahogy Joe és Jerry, vagyis Josephine és Daphne a női sztereotíp viselkedéseket túlsarkítva, vagy néhol átütő maszkulinitással formálják meg. A humor tárgya ebben az esetben a domináns férfi és az alárendelt női megnyilvánulások kontradikciójából származik, ami a mai napig számos nagyjátékfilm alapgondolatát adja. Ennek ellenkezőjére is bőséggel találhatunk példákat (l. A vaslady 2011, Az ördög Pradát visel 2006), vagyis a „férfi szerepben” megjelenő nők is rendszeres pillérei a társadalmi diskurzusnak, érdekes módon azonban a maszkulin jellemzőkkel bíró nő egyenessége vagy verbális agressziója, illetve udvariatlansága rendszerint pejoratív színezetben van feltüntetve.

Általánosságban tehát elmondható, hogy a hegemon társadalmi diskurzusban az offenzív viselkedés vagy az élcélődés mint nyelvi játék rendszerint az a műfaj, amelyet a társadalmi sztereotípiákkal összhangban maszkulin interakcióként kódolnak. Persze ez nem azt jelenti, hogy a nők ki vannak zárva az effajta társadalmi gyakorlatból, ugyanakkor – ahogy Clare Walsh rámutatott – a nők, amikor férfiasnak kódolt beszédstílusokat alkalmaznak, kockáztatják, hogy vétkesnek vagy normaszegőnek tekintik őket [17]. A gyakorlatközösségeken belül is előfordulhat tehát, hogy bizonyos tevékenységeket sztereotipikusan maszkulinnak vagy femininnek kódolnak, ezekről a nyelvi tevékenységekről az egész csoport dönt. Ezek alapján megállapítható, hogy a női és a férfi nyelvi viselkedésre vonatkozóan is vannak bizonyos elvárások a gyakorlatközösségeken belül, és bár ez csoportonként és a résztvevők közötti hatalmi viszonyoktól függően változhat, annyi bizonyos, hogy az interakciós hatalommal korreláló udvariatlanság tipikusan maszkulinnak tulajdonított viselkedésként jelenik meg a társadalmi interakciókban.

4. Összegzés

A genderidentitás és a nyelvhasználat, valamint az offenzív viselkedés és a hatalom közötti interdependens viszonyok ismertetésével a jelen dolgozat azt a célt tűzte maga elé, hogy bemutassa, az udvariatlanság nem a nyelvtani formák vagy beszédaktusok inherens tulajdonsága, hanem olyan diskurzív fogalom, amelyben a befogadói megítélés is része a vizsgált megnyilatkozás vagy viselkedés értelmezésének. Láthattuk, hogy egy adott megnyilatkozás udvariatlanként való értékelése soha nem lehet kizárólag individuális, hiszen beszédpartner viselkedéséről alkotott ítéleteink mindenkor az intézményi és/vagy a gyakorlatközösségben elfogadott normák kontextusában konstruálódnak, ami azt bizonyítja, hogy a társadalomban elfogadott normák és konvenciók által termelt sztereotípiák – minden feminista igyekezet ellenére – továbbra is jelen vannak. A férfi női kategóriák bináris oppozíciójára makacsul rátapadt, alá- és fölérendeltségi viszonyt feltételező előítéletek ugyanakkor nem azt jelentik, hogy a nők a férfiaknál kevésbé hajlamosak nyíltan offenzív nyelvi stratégiák használatára, hiszen a lényeg éppen az, hogy ez mindig a beszédpartnerek közötti kapcsolattól és a kontextuális tényezőktől függ. Mivel azonban elfogadhatónak tűnik az az állítás, hogy interakció nem létezhet hatalom nélkül, az offenzív viselkedés pedig a hatalom interakciós gyakorlata, illetve az is nyilvánvaló, hogy a sztereotípiák szerint az udvariatlanság tipikusan maszkulin nyelvi viselkedésként van számon tartva, akkor megállapítható, hogy a társadalmi elvárások és a valós gyakorlatok közötti kontradikció gyakran azt eredményezheti, hogy az udvariatlan nyelvi eszközök használata egy nőtől offenzívabb hatást vált ki, mint egy férfitől.

Irodalomjegyzék

- [1] Bousfield, D. és Locher, M.: *Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 2008.
- [2] Brown, P. és Levinson, S.: Universals in language usage: politeness phenomena. In: Goody, E. N. (szerk.), *Questions and politeness: strategies in social interaction*. Cambridge: Cambridge University Press. 1978 pp. 56–289. [Magyarul: *Univerzálák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei*. In: Síklaki I. (szerk.), *Szóbeli Befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex. 2008 pp. 37–118.]
- [3] Brown, P. és Levinson, S.: *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press. 1987.
- [4] Butler, J.: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge. 1990.
- [5] Culpeper, J.: *Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link*. Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture, 2005. 1 (1), 35–72.
- [6] Culpeper, J.: *Impoliteness: Using language to cause offence*. Cambridge: Cambridge University Press. 2011a.
- [7] Culpeper, J.: “It’s not what he said, it’s how he said it!”: Prosody and impoliteness. In: Members of the Linguistic Politeness Research Group (szerk.), *Discursive Approaches to Politeness*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2011b pp. 57–83.
- [8] Eckert, P. és McConnell-Ginet, S.: *Communities of Practice: where language, gender and power all live*. In: Coates, J. (szerk.): *Language and Gender: A Reader*. Oxford: Blackwell, 1998 pp. 484–494.
- [9] Goffman, E.: *On face-work*. Psychiatry 18, 1955. 213–231. [Magyarul: A homlokzatról. In: Síklaki I. (szerk.), *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex, 2008 pp. 11–36].
- [10] Kádár Z. D. és Haugh, M.: *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press. 2013.
- [11] Nemesi A. L.: *Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban*. In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 2004 pp. 157–179.
- [12] Nemesi A. L.: *A pragmatika mint kommunikációtudomány*. Magyar Nyelv 109 (2), 2013 pp. 177–184.
- [13] Lakoff, R.: *The logic of politeness: Or, minding your p’s and q’s*. In: Claudia Corum & T. Cedric Smith-Stark & Ann Weiser (szerk.), *Proceedings of the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: University of Chicago Press. 1973 pp. 292–305.
- [14] Lakoff, R.: *Language and Women’s Place*. New York: Harper & Row. 1975.
- [15] Mills, S.: *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press. 2003.
- [16] Mills, S.: *Gender and Impoliteness*. Journal of Politeness Research, 2, 2005 pp. 263–280.
- [17] Mills, S.: *Az udvariasság, udvariatlanság és a genderidentitás újraértelmezése*. In: Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat: válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Szeged: SZEK JGYF K1. 2011a pp. 74–88.
- [18] Mills, S.: Discursive approaches to politeness and impoliteness. In: Members of the Linguistic Politeness Research Group (szerk.), *Discursive Approaches to Politeness*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2011b 19–56.
- [19] Szili K.: *Az udvariasság pragmatikája*. Magyar Nyelvőr. 2007, 131 (1), 1–17.

- [20] Talbot, M.: A nemi sztereotípiák újratermelődése kritikai szemszögből. In: Juhász V. és Kegyesné Szekeres E. (szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat: válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Szeged: SZEK JGYF K1. 2011 pp. 89–105.
- [21] Tóth L.: *Prozódia és udvariatlanság az „X-faktor” interakcióiban*. Médiakutató. 2014, 15(4), 51–67.
- [22] Wenger, E.: *Community of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. 1998.

Lektorálta: Dr. Nemesi Attila László, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

AZ INTERNETES MÉMEK ÉS A RETORIKA

Veczán Zoltán

*Budapesti Corvinus Egyetem, Magatartástudományi Intézet, PhD-hallgató,
veczan.zoltan.stud@gmail.com*

Absztrakt

A blogok 2000-es évekbeli felfutása után sok szempontból úgy tűnhet, a 2010-es évek nagy nyertesei az internetes mémek. Eme Davison-i értelemben vett humoros, általában képi és textuális elemeket is tartalmazó műalkotások sorozata – többek között a közösségi médiumok robbanásszerű fejlődése következtében – milliárdnyi emberhez jutnak el, nap, mint nap rezonálva az általánosabb események, jelenségek mellett a közélet, valamint a politikai nyilvánosság történéseire is. Számos más tulajdonságuk mellett nagy számuk, népszerűségük, és könnyű „olvashatóságuk” miatt potenciálisan véleményformáló szereppel bírhatnak, különösen a mainstream politikától elforduló, Y-generáció végi, és a Z, azaz az úgynevezett „új csendes” generáció körében.

Emellett az említett korosztályok számára ez a mainstream médiával szembenállónak is tekinthető ellennyilvánosság, az internetes mémek nyilvánossága különösen vonzó lehet demokratikus jellege, relatíve könnyű hozzáférhetősége és anonimitása miatt is.

Úgy vélem, egy-egy közéleti-politikai vonatkozású internetes mémsorozat végső hatása – sokszor annak céljától is függetlenül is – a befogadó attitűdjének elmozdulása lehet a célkeresztbe került közszereplő vagy esemény kapcsán; a műfaj természetéből fakadóan jellemzően inkább negatív, mint pozitív irányba.

Ez a véleményalakító szerep egyszerre érvényesülhet a műalkotások, és azok együttes hatásának szintjén. A befogadót érő effektusok így igen összetettek, és sok tekintetben vizsgálhatóak a hagyományos médiaelméletek keretein belül. Például az agenda settingtől a framingen át a kétlépcsős modellig, ahol az internetes mémek afféle opinion leader szerepet vehetnek fel. Az egymáshoz hasonló üzenetek sorozatos, ismétlődő megjelenítése jellemzően egy-egy narratíva, értelmezési keret bevézését szolgálja az adott témával és/vagy szereplőjével kapcsolatban, azaz az issue- és/vagy karakterképzés, deheroizálás kimondatlan vagy akár öntudatlan célja az alkotóknak.

A hatás elérésében ezek mellett kiemelt szerep jut a vizuális és a klasszikus retorikának is. Előbbi az egyes alkotások szintjén is erős hatást gyakorolhat, míg a hagyományos retorika komplex hatásának az alkotások sorozata ad teret, még ha a struktúráról a művek véletlenszerű sorrendben történő befogadása miatt nem is beszélhetünk. Amit az általam végzett esettanulmány is alátámaszt: az internetes mémek is az éthosz-páthosz-logosz érvelési forrásaira apellálnak, csakhogy kifordított formában teszik ezt a mémesedés középpontjába került ügy, vagy esemény kapcsán.

Kulcsszavak: mém, internet, retorika, vélemény, befolyásolás

1. Bevezetés, célok

Tanulmányom elsődleges célja, hogy igazoljam a retorika jelenlétét és potenciális érvelő hatását az internetes mémek körében, és felfedjem azt a speciális viszonyt, amely az érvelés tárgyát képező esemény vagy szereplő, illetve az alkalmazott retorikai eszközök kapcsolatát jellemzi.

Ez a viszony ugyanis totális ellentéte a tárgy mellett vagy ellen racionálisan érvelő, hagyományos meggyőző kommunikációnak: az érvelő a kipellengérezett szereplő bőrébe bújva ironikus önreprezentáció örve alatt „sajátjaként” dekonstruálja a célpontba került illető imázsát, vagy ironikusan – állítva tagadva, azaz látszólag támogatva – támadja a szereplő szemszögéből bemutatott jelenséget. Ezt a tevékenységét tudatos irracionalizmussal, és szándékosan működésképtelenségig eltúlzott érvelési hibákkal végzi. Ennek a jelenségnek a bemutatására vállalkoztam egy Facebook-on terjedő, népszerű internetes mém, a Szoci Nyugdíjas elemzésével.

2. Az internetes mémek szerepe

A köznyelv „internetes mémek” alatt a világhálón terjedő, jellemzően humoros, kulturális műalkotásokat érti – csakúgy, mint Patrick Davison [1], aki ehhez annyit tesz hozzá, hogy eme alkotások befolyásukat az internetes transzmisszióból nyerik. Ezzel szemben a mém fogalmának megalkotója, Richard Dawkins [2], és Daniel C. Dennett [3] olyan kulturális „csomagról”, gondolati egységről, narratíváról ír, amely spontán „fertőzés” útján terjed, mert erre kényszere van.

A magam tipológiájában ezt a két definíciót kíséreltem meg szintetizálni, az én értelmezésemben a gondolati egység kapta a „mém” elnevezést, míg ennek fenotípusos megjelenéseit, amelyeknek végül is a sikeres transzmissziót köszönheti, azaz az egyedi alkotásokat „mémképeknek” kereszteltem el. Ezek állhatnak csupán (mozgó)képi, vagy képi és szöveges elemekből, egy vagy több kompozícióból, ami összeköti őket, az a már említett gondolati egység.

2.1 Internetes mémek, integritás és normasértés

A különféle mémképek napi szinten rezonálnak nem csak a mindennapi jelenségekre, eseményekre, de – csak hogy „készpénzre váltsuk” a dolgot – a közélet és a politikai nyilvánosság aktuális történéseire is, méghozzá jellemzően kritikai élel, és elsősorban akkor, amikor normasértés történik – például ha egy személy vagy csoport integritásdeficitet mutat.

A kritika vonatkozhat a Donald Cressey-féle [4] háromszög mindhárom csúcsára, azaz az emberi haszonvágyra, belesodródásra vagy kényszerre, az intézményrendszerre vagy a társadalom destruktív hozzáállására. Súlyosbítja az integritásdeficit normasértés-jellegét, Jancsics Dávid [5] szerint, ha például egyes csoportnormák megengednek korrump gyakorlatokat. Ilyenkor a csoportban az egyén úgy szocializálódhat, hogy viselkedése integritást sértő jellegét észre sem veszi, sőt, a referenciacsoporton belül még elismerést is kivív magának ezzel, és így a normaszegés a pozitív önkép részévé is válhat.

Ebből fakad, hogy ilyen esetekben egy közhatalommal személyes haszonszerzés céljából visszaélő személy¹³⁹ – mint az önkormányzati ingatlanokat barátoknak olcsón kiáruló politikustól az érdekből részrehajló bírón át az élsportolóként nemi erőszakot elkövető, majd azt pozíciójának felhasználásával elsikáló egykori olimpiikon, hosszan sorolhatóak lennének a példák – sokszor nem is érti, mi a felháborodás oka: tagad, az áldozat, vagy éppen a Cressey-háromszög másik két ága felé próbálja hárítani a felelősséget, ezzel pedig újabb normasértést követ el.

¹³⁹ így definiálja a Transparency International a korrupció fogalmát:

2.2 Médiarítus és webkettő

Ezzel pedig újra és újra eléri a média ingerküszöbét – hiszen a normasértések, a sorozatgyilkosságtól a korrupciós botrányokig a legerősebb hírértékkel bíró hírek [6]. Császi Lajos [7] szerint a média pedig dramatizálja ezeket a normasértéseket, (egy normarendszer elfogadottságát pedig a megszegését kísérő reakciók mutatják: minél fontosabb egy norma a közösségnek, annál hevesebben reagál, ha valaki megsérti azt). A lényeg az erkölcsi felháborodás mások deviáns viselkedésén, a felháborodás célja a saját fölényérzet biztosítása, és az erkölcsi normák megerősítése.

Ezt szolgálta a feláldozott bűnbak, a bűnözők nyilvános kivégzése az újkorig, de az egyházi példázatok is ezt a célt szolgálták, ahogy a ponyvairodalom egy jelentős része is, de ezt szolgálják azok az időről időre felbukkanó gyakorlat, amikor a társadalmi normákat nem követő személyek nevét nyilvánosságra hozzák. Tehát nem csak maga a történet érdekes, hanem a rítus is. Császi Durkheim nyomán szekularizált rítusnak nevezi ezt az eseményt, amelyben leleplezik a normaszegést, kibeszélik a történeteket és közösen helyreállítják a társadalom integritását.

A normaszegőt érő büntetés lényege – akármelyik történelmi kort nézzük – pedig tulajdonképpen azonos: az illető morális megsemmisítése. Harold Garfinkel [8] státusbeli lefokozási szertartásnak nevezi, amikor „egy aktor nyilvános identitása alacsonyabb szintűvé alakul át a társadalmi típusok helyi rendszerében” (egy személy identitását pedig „együttesen alkotják egyrészt az indítékok, másrészt a magatartása, ami az indítékok fényében értelmezhető”), nincs olyan társadalom, amelynek struktúrája ne teremtené meg ennek feltételeit. Az erkölcsi felháborodás paradigmája eszerint a nyilvános denunciació (eredeti jelentésében: „feljelent, beárul”), amelynek célja a normasértő személy rituális megsemmisítése, a nyilvánosság előtt megfogalmazott kirekesztő ítélettel: regisztrálja mindenki a tényt, hogy az illető nem az, aminek látszik, hanem egy alacsonyabb rendű valami – az előző identitás, mint társadalmi objektum megsemmisül, és egy új lép a helyébe, a lefokozott normasértő így „új személlyé válik elítélői szemében”. Ezt James Carey [7] úgy fogalmazza meg, hogy „a megszegényítő, lealacsonyító, kiközösítő rítusok”, azok, amelyek „egy egyén értéktelenségét kommunikálják”, és amelyek során „a tiszteletreméltóból a nem tiszteletre méltóba”, „a szakrálisból a profánba” sorolnak át valakit – dekonstruálják a tekintélyét.

Ennek a szekularizált rítusnak, vagy denunciaciónak az egyik mai megfelelője a mémképek készítése, megosztása, befogadása, újragondolása és reciklálása az internetes mémek nyilvánosságában, amely mára elképesztő méreteket öltött. Közhely, hogy az internetes mémek a közösségi médiumok robbanásszerű fejlődése következtében milliárdnyi embert érnek el.¹⁴⁰ Annál is inkább fontos ez, mert a társadalmi norma-kontroll modern formája a Foucault-féle felfogásban a deviancia láthatóságának fokozása.

Ez a műfaj elsősorban a politikailag másképpen sokszor passzív tízen- és huszonévesek körében nagyon népszerű: az internetes mémek nyilvánossága afféle ellen nyilvánossággként is működhet a sokszor korruptnak, megvásároltnak és kirekesztőnek ható mainstream médiával szemben. Vonzó lehet könnyű befogadhatósága, demokratikus jellege, relatíve könnyű hozzáférhetősége és anonimitása miatt is – azaz a Tim O'Reilly [9] által megálmodott webkettes kollektív szerkesztőség elve talán minden más műfajnál érzékletesebben megmutatkozik az internetes mémek nyilvánosságában, ahol internet-hozzáféréssel és néhány kattintással, például a memegenerator.com oldalán bárki elkészítheti a saját mémképét, erősítve, vagy formálva a mémekben hordozott narratívát – vagy vizuális vagy textuális tartalmát esetleg keretként felhasználva más üzenetekhez reciklálva azt.

140 Egyedül a 9gag nevű, népszerű mémmegosztó weboldal havi 200-300 milliónyi egyéni látogatóval büszkélkedhet

2.3 Irónia és dekonstrukció

Annál is inkább vonzó lehet az internetes mémek nyilvánossága az említett generációk körében, mivel a mém maga alapvetően ironikus műfaj, a normák és a normaszegés között feszülő ellentmondást dolgozza fel ezen a módon: a normakövetőknek kijáró tiszteletet magának követelő, de normaszegő személy vagy csoport tekintélyét tagadja – állításba burkolva (lásd Szabó László [10] iróniadefinícióját). Mihail Mihajlovics Bahtyin [11] ezt az egész gyakorlatot szétterítette az emberiségre, mondván, kortünetről van szó: „az irónia mindenütt jelen van... az újkor embere nem kinyilatkoztat, hanem beszél, vagyis amit mond, azt mindig fenntartással mondja”.

Azaz az irónia a politikai témájú, internetes mémek esetében a műfajt általában jellemző kritikai attitűdből fakadóan leginkább a tekintély dekonstrukciójában fogható meg. Hogy ennek milyen közéleti-politikai jelentősége van, nehéz lenne túlhangsúlyozni: talán a legismertebb példa Schmitt Pál egykori köztársasági elnök lemondása, miután a 2012. elejei korrupciós botrány nyomán totálisan tekintélyét veszítette. Az interneten végigsöprő mémképek, amelyek a „Schmitt Pál nem tud helyesen írni” és a „Schmitt Pál plagizált” gondolati egységeket, illetve ezek kombinációit tartalmazták, valószínűleg sokban hozzájárultak az államfő leköszönéséhez. Karafiáth Balázs [12] 2012. őszén egyenesen úgy nyilatkozott: „ha nem lett volna egy lankadatlan figyelmű internetes közösség, amely Schmitt Pálból a legnagyobb magyar mémet csinálta, még talán ma is ő lenne a köztársasági elnök”. A denúciálás működött.

Ugyanez a folyamat a célba vett személy mellett arra a csoportra is kihat, amelynek a „hőse” az a személy, aki a denúciálás elszenvedője, akinek az imázsa támadás alá kerül. Ez akkor is igaz, ha nem konkrét személy, hanem egy archetipikus csoporttag a mémesedés célpontja. Egyrészt, mert elválíkat magától a hús-vér embertől, aki a történetben szerepel: ahogy Hayden White [13] írja, eljátszatják vele a szerepét, és – Jacques Rancière [14] hétköznapi percepció-elmélete szerint – „...úgy válik az igaz lenyomatává, hogy elszakítják kézzelfogható valóságától”, így a „pillanatfelvétel” egy általános jelenség, vagy az őt tagjának tartó közösség részeként észlelődik a befogadók számára. Másrészt pedig azért, mert ahogy Geert Hofstede [15] kultúra-hagymamodellje mutatja, a hősök egy-egy csoport reprezentánsai, mivel a kultúra egyik nagyon fontos rétegét jelentik: a csoport értékeit hordozzák és rítusait végzik el. Ha a tekintélyrombolással sikerül elérni, hogy egy-egy csoport hőseiből deviáns, azaz antihős legyen – vagy egy antihőst sikerül a csoport hőseként beállítani – annak segítségével az egész közösség megbélyegezhető. Függetlenül attól, hogy a „hős” a társadalmi normákkal kerül szembe – ekkor az egész közösséget „magával rántja”, hiszen prominensként vagy archetipikus csoporttagként reprezentálja a közösségét, amely így egészében deviáns értékeket vall – akár saját csoportja normáival kerül szembe – ekkor pedig a közösség hipokrata normafelfogása állítható pellengérré: elvégre a prominens tag illusztrálja, hogy a csoport nem veszi komolyan a saját normáit, vagy akár rendszerszinten azok ellenében cselekszik¹⁴¹.

Az értékekre hivatkozás fontos az ekként interpretált történetek esetében, mert azok bekapcsolásával esetünkben az internetes mémkép készítője szembeállíthatja azokat az ügyet – ahogy Aczél Petra [16] fogalmaz – birtokló személyek valós viselkedésével. A mémesedési rítus pedig – ahogy Victor Turner [17] a társadalmi rítusokról írta – lényegében nem tesz mást, mint hogy átemeli a résztvevőket egyik társadalmi helyzetükből a másikba, a hőseiből antihősebe, akár az államfőéből, azaz a legfőbb közjogi méltóságából a százalmas bohócába.

141 bár azóta fő profilja az alkoholizálás népszerűsítése, az egyik legnépszerűbb magyar internetes mém, az egymilliónál is több Facebook-követőt számláló Tibi Atya eleinte a pedofil, és kicsapongó életet élő – tehát a saját közössége kommunikált normáival szembekerülő – pap karaktereként indult, a mém vizuális tartalmát pedig Stephen Valenta szexuális bűncselekményért elítélt amerikai lelkész fényképe szolgáltatta.

Mindehhez persze szükséges, hogy a virtuális denunciálás sikeres legyen [7]: az esemény és/vagy az elkövető veszítse el hétköznapi jellegét, archetipikus megfelelőként tűnjenek fel, a denunciáló aktor ne egyéni véleményét hangoztató magánember, hanem egy nagyobb nyilvánosság részeként tűnjön fel, akinek véleménye társadalmilag megalapozott értékítéletet hordoz, eme értékeknek pedig ő valamiféle hordozója, a denunciált személyt pedig végezetül rituálisan ki kell rekesztenie. Ez látszólag szemben állhat az iróniával, a tekintély tagadásával, és mindazzal, ami az internetes mémesedés lényege, de ez csak látszólagos ellentét, mert a humoros forma egyáltalán nem zárja ki a komolynak tartott erkölcsi szempontok érvényesítését a mémképeken megjelenő kritikai megnyilvánulásokból. Sőt: azáltal, hogy a mémkép megneveltet, a hitelesség újabb forrásához juthat – Quintilianus Szónoklattanában egész fejezetet szentelt a neveltetés retorikai jelentőségének [18].

Tanulmányomban ennek a rendkívül sok összetevős hatásnak az egyik komponensét vizsgáltam, mégpedig a retorikát – leginkább a hagyományos és érintőlegesen a vizuális retorikát.

2.4 Vizuális retorika és retorika

Ami a vizuális retorikát illeti: a képiség nagyon is fontos. A kép a szimbolizálás folyamatához tartozik, amelynek segítségével elsajátítjuk a bennünket körülvevő világot [19]. Mégis bő negyven évvel ezelőttig – az úgynevezett ikonikus fordulatig – a retorika csak a verbális kódra fókuszált; pedig a vizualitás, legalábbis a szóképek szintjén, mindig előkelő helyet foglalt el a szónoki beszédekben is [20].

A képek erejét azóta sokszor és sokan hangsúlyozták már, a fotóknak Roland Barthes [21] szerint eleve van egyfajta interindexikus, figyelemráirányító szerepe; a vizuális retorikával kapcsolatban Aczél Petra [20] pedig arra a megállapításra jutott, hogy az elsősorban érzelmi folyamatokat indít el – az érzelem pedig elengedhetetlen fűtőanyaga a rítusoknak (és különösképpen a denunciáló rítusoknak, hiszen közfelháborodás nélkül nehéz lenne kiközösíteni és lefokozni bárkit). Ennek kapcsán Jan Assmann [22] szinte figyelmeztet, hogy a képek emocionális hatása veszélyesen erős is lehet: „a kép rabul ejti érzékeinket”, a képek „védtelenné tesznek, kiszolgáltatnak”, és ott komoly baj következhet be, ahol „a képekkel visszaélnek”.

Márpedig vizuális retorikai alakzatok, metaforák igenis léteznek [23]: a képiség kapcsán is éppúgy beszélhetünk retorikai alakzatról, mint a nyelv esetében: a vizuális alakzatokban bizonyos képi elemeket rendelnek egymáshoz oly módon, hogy a szokásostól eltérő egységet alkossanak, a befogadók pedig a megfelelő következtetési módon „elolvassák” azokat.

A képi elemeknek egyébként kiemelt jelentőségük van: metakommunikatív eszközként segítenek felismerni a nem-komolyan-veendő, ironikus értelmezést. Paul Watzlawick [24] a kommunikációt tartalmi és viszony-szintekre osztotta fel; esetünkben a vizuális megjelenés, illetve az abban foglalt kódok általában a viszonszintet jeleníti meg. A mémképek esetében tehát egyrészt hozzákapcsolja a szöveget a szereplőhöz, azaz annak „kimondójához”, másrészt kontextusba helyezi.

Ami a hagyományos retorikát illeti: az internetes mémképek véletlenszerű sorrendben befogadott sorozatába nehéz lenne bármiféle, a szónoki beszédhez hasonló retorikai szerkezetet belelátni. Ami itt az alkotások egységét mindenképpen biztosítja, az a montázshatás. A montázshatás olyan összefüggő narratíva alkotására alkalmas, amelyek az egyes mémképekben önmagukban nincsenek maradéktalanul jelen; a mémképeket közötti kapocs a tematikus és/vagy vizuális asszociáció. Az önállóan is értelmezhető, kis retorikai töredékeként felfogható mémképek, a mém kivételései összességükben hatványozott erővel hathatnak. A montázshatás mellett az ismétlődés, a narratívum – a mém – újbóli és újbóli megjelenítése elősegíti a középpontba állított jelenség egy adott értelmezésének a bevésődését – itt az ironikus, tekintélyromboló jelleg az erre fogékony közegben hálás fogadtatásra talál.

Amiben még más az internetes mémek retorikája, az pedig éppen ez az ironikus önreprezentatív jelleg: a kommunikátor célja ugyanis egyáltalán nem egy logikus érvelés (logosz), amelyet az etikailag kifogástalan (éthosz) szereplő intéz az érzelmileg megnyert hallgatósághoz (páthosz), ahogy Adamik Tamás, A. Játszó Anna és Aczél Petra összegzi [25], hanem éppen ellenkezőleg: miközben kommunikációjukban tudatosan alkalmaznak a hagyományos érveléshez hasonló formát, valójában a retorikai eszközöket totálisan kifordítva, parodizáló (és egyszersmind ironikus: állítva tagadó) módon alkalmazzák. Nem véletlenül: hiszen cél a szereplő diszkreditálása, a hallgatóság szimpátiájának maximális leépítése, és annak a bebizonyítása, hogy ő maga erkölcsileg nagyon is feddhető, érvelése pedig irracionális. emellett a tárgyhoz, beszélőhöz és hallgatóhoz való igazodás arisztotelészi feltételeit is sűrűn és szándékosan megsértik.

Ennek konkrét példáit, a mém-készítő „rétorok” groteszk módon, tudatosan érvelési hibákkal telítődött kommunikációját esettanulmányom eredményeivel kívánom illusztrálni.

3. Az esettanulmány és az eredmények

3.1 A Szoci Nyugdíjas mém

Bár a mémképeknek számos műfaja létezik, kutatásaim során kizárólag azokat az alkotásokat vettem górcső alá, amelyek több állóképi, vagy állóképi és textuális elemeket is tartalmaznak, és amelyek egyetlen kompozíciót alkotnak, azaz nem folytatódnak képregényszerűen több képkockán át. Jelen vizsgálatom alanyául pedig a Szoci Nyugdíjas internetes mémet választottam, amelynek az 50, a Facebook-on (2016 áprilisában) elérhető legfrissebb mémképe szolgált a vizsgálat tárgyául.

A Szoci Nyugdíjas karaktere alapvetően az idős baloldali érzelmű polgárok csoportjának archetípusát karikírozza, és ebből a pozícióból, a politikai baloldal, illetve a Kádár-korszak iránti, groteszkül szélsőséges rajongás pozíciójából reagál a mindennapi aktualitásokra. Mémképei fellelhetőek saját Facebook- és Tumblr-oldalán, de a memegenerator.com oldalon is elkészíthetjük saját verzióinkat.

Az 50 vizsgált mémkép kiválasztásának módjával két fontos szempontot is elengedtem: egyrészt, mivel a Szoci Nyugdíjas mémképei analóg vizuális megjelenítést alkalmaznak, a változatos vizuális retorika dimenziójából, másrészt a mém Facebook-oldaláról történő válogatással a kollektív szerzőség elvéből engedtem, mindezt azért, hogy eme lecsupaszítás után a legsterilebb körülmények között tanulmányozhassam a mémképekben felbukkanó retorikai eszközöket.

3.2 Vizuális retorika

Bár a Szoci Nyugdíjas analóg vizuális megjelenítése nem sok változatossággal kecsegtet, az efféle „egyképes” mémek, illetve ma is népszerű, korai formáik, a rage comic-ok éppen ezzel az ismerősség érzésével tudnak igazán erősen hatni. Ebben az esetben a vizuális alap mindig egy sugárszerűen sávozott betonszürke és önkényuralmi-vörös háttéren elhelyezett, nem túl előnyös Lorán Lenke-portré. Ehhez kapcsolódik a szöveges tartalom, amely a felvezető szavakat jellemzően a portré fölött, a csattanót pedig alatta jeleníti meg, a memegenerator megszokott szabványának megfelelően. Így vizualitásával a watzlawicki értelemben véve is keretbe helyezi a textuális tartalmat.

1. ábra: A Szoci Nyugdíjas egyik mémképe

3.3 Retorika

A mémképek – klasszikusnak mondható – retorikáját három szempontból vizsgáltam.

- Egyrészt megkíséreltem elkülöníteni, hogy egy-egy alkotás célkeresztjében maga a karakter – mint az elvakult baloldali érzelmű polgárok archetípusa – áll-e, vagy a Szoci Nyugdíjas pozíciójából értelmezi az eseményeket, ezáltal a célpont a karakteren kívülre kerül.
- Másrészt az alkalmazott érvelési hibákat vettem számba [25].
- Valamint plusz érdekes elemzési szempontként beemeltem az az arisztotelészi hármas felosztást a szónok megbízhatóságának forrását illetően – hiszen ha elfogadjuk a hős-antihős központi szerepét az internetes mémek e típusának kommunikációjában, akkor ennek kiemelt jelentősége lehet, és ezt is vélhetőleg kifordítva alkalmazzák a mémképek készítői. Eszerint a szónokot megbízhatóvá teszi a bölcsesség (phronézisz), erény (areté) és jóakarat (eunoia) [26], ami valamely szinten ismét a logosz-étosz-páthosz leképeződésének tekinthető [25].

3.4 Eredmények

Az alkotás referenciapontját – mármint hogy a mémkép a karakter építését, vagy annak a külső eseményekre történő reflektálását célozza-e meg – sajnos szinte lehetetlen volt egyértelműen elválasztani, a kettő szinte mindig együtt járt. Az ötven vizsgált mű közül mindössze hat alkalommal (12%) volt valamelyest leválasztható valamelyik: jellemzően a szorosan aktuálpolitikai reflexiótól mentes történelmi utalások és szóviccek voltak, amelyek csak a karakter építését szolgálták (3 db), máskor az ironia letisztult és egyértelmű, maga a kommunikátor pedig az eltávolítás miatt már nem is a Szoci Nyugdíjas, hanem az általa megszólaltatott-idézett személy (3 db). Ez egyébként nem meglepő: mivel az eseményekre adott reakciója a karakter saját viszonyát mutatja meg a történetekkel, így óhatatlanul is karakterizálja a Szoci Nyugdíjast, saját álláspontjának 50 mémképből 47-nél adott hangot, ezzel tovább építve a karakter imázsát.

Bár sok volt a történelmi, vagy múltbeli utalás – összesen 20 alkalommal volt ilyen – mivel a Szoci Nyugdíjas közéleti mém, és nem mondjuk történelmi tematikájú, mint a Rákosival és Kádárral operáló Szocialista Mémgyár, mindössze néhány (összesen három) tisztán történelmi/múltidéző kontextusú mémképet számoltam össze, míg négy kivételével minden mémkép aktualitásokra reagált. Ahol átfedés volt (17 alkalommal), ott pedig jellemzően a történelmi, vagy múltbeli események kerültek párhuzamba az aktuális történésekkel

2. ábra: Szoci Nyugdíjas és egy felejthetetlen történelmi párhuzam

Annál tarkább képet mutattak az alkalmazott érvelési hibák: egyrészt bizonyos tekintetben maga a Szoci nyugdíjas karakterét is értelmezhetnénk egy óriási érvelési hibaként, mégpedig három kirívó gyakorlatot is megvalósít. Egyrészt az úgynevezett „vakcsopotét”, amelyhez a szónok általában a tartozás szándékát szeretné erősíteni a hallgatóságban (közvetlenül, például „a sikeres emberek Obamára szavaznak”, vagy indirekt módon, csak példákkal, vagy hírességekből „kirakott” háttérrel pózoltatva). Itt azonban a vonzás ellenkezője az elrettentés, taszítás érzülete dominál: a Szoci Nyugdíjas egy ilyen negatív vakcsopot archetipizált tagja. Másrészt a Szoci Nyugdíjas önmagában is egy szalmabáb – a szalmabáb-érvelés lényege, hogy egy vitában nem a felkínált, valódi álláspontot támadjuk, hanem annak torzított, eltúlzott változatát, a szalmabábot. A Szoci nyugdíjas nem más, mint a baloldali érzelmű szavazópolgárokat torzán jelképező szalmabáb. Harmadrészt a karakter megszemélyesítése is erősen ebbe az irányba mutat: már Quintilianus [17] említette, hogyha a szónok valakit jellemez, azt megteheti az illető szájába adott, rá jellemző gondolatokkal, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a szónok ezt ne vigye túlzásba, mert akkor az a paródia irányába fog elcsúszni – ahogy teszi azt szándékosan a Szoci Nyugdíjas esetében is.

3. ábra: egyenes támadás a logosz ellen

Emellett a mémképek egyenként is számtalan érvelési hibát valósítottak meg, jellemzően az elvárának megfelelően szándékosan úgy eltúlozva, hogy esélye se legyen a látszólagos szándékolt meggyőző hatást kifejtetni, épp ellenkezőleg: groteskségével az ellenkező – és ezzel a valóban szándékolt – következtetésre jusson a befogadó.

Ezek közül az érvelési hibák közül a négy legjellemzőbbet számoltam össze¹⁴²: a) a paródiába átcúsúzó megszemélyesítést, amely azzal a már említett quintilianusi óvással van összefüggésben, miszerint egy-egy jellemrajznál ügyelni kell arra, hogy ne csússzon át paródiába az ábrázolás, akár az illető szájába adott szavakkal, véleményekkel, akár az szöveg stílusával, azaz a nyelvi regiszterrel próbáljuk lefesteni az illető jellemét. b) a hamis analógiát/hamis összehasonlítást, amikor két, egymástól dimenziójában különböző dolgot állítunk párhuzamba egymással felszínes hasonlóságok alapján. c) a post hoc ergo propter hoc érvelés lényege, hogy időbeli sorrendiségből oksági következtetést von le, miközben a két eseménynek semmi kauzális viszonyulása nincsen (pl. ha rágyújtok, és utána hamarosan jön a busz, akkor állítom, hogy biztosan azért jött a busz, mert rágyújtottam). d) non causa pro causa – ok-okozati összefüggést feltételezni olyan események között, amelyeknek semmi közük egymáshoz (pl. azért hordanak csadort az arab nők, mert csúnyák).

142 Ezzel téve kvantifikálhatóvá az esettanulmány eredményeit, hiszen egyébként több száz, egymással is jelentős átfedésben álló érvelési hiba létezik, és aprólékosabb elemzéssel a szalmazab-érvelés, az ad hominem érvelés különféle verziói is felfedezhetők, viszont más dimenziók kapcsán besorolhatóakká váltak a négy kiválasztott fő kategóriába. Egy-egy mémképnél így is előfordult, hogy többféle érvelési hiba is felfedezhető volt benne, de az esettanulmány lényege az volt, hogy igazoljam eme retorikai fogások jelenlétét a mémképek sorozatában.

Számszerűleg a leggyakrabban a paródiába átcsúszó megszemélyesítés fordult elő – a Szoci Nyugdíjas mém készítői 24 alkalommal szegték meg ezt az érvelési szabályt például a csoportra jellemző nyelvi regiszter eltúlzott alkalmazásával. Egyébként az 50 mémképből negyvennél került sor valamilyen utalásra a nyelvhasználaton keresztül, még ha az esetek bő felében nem is eltúlzottan. Például 14 alkalommal fordult elő az általam nyelvi közelítésnek elnevezett gyakorlat, amikor a Szoci nyugdíjas bensőséges viszonyát próbálta kifejezni: a befogadók „bogaraim” és „aranyom”, Biszku Béla „Béluska”, Horn Gyula „Horn Gyuszi”, Putyin a keresztnévén, „Gyurcsán úr” és a többi. Előfordult még retrográd baloldali nyelvezet (fasisztázás és elvtársazás), de a népies-köznyelvi felháborodás regisztere („bezzeg”, „de nagyra vagy vele”) is tíz alkalommal felfedezhető. Ahogy a Sas-kabaréra jellemző szöviccek (pl. „Blázár János”) és kifordított szlogenek („keményen drogozó kisemberek”, „aki annyira szereti az Orbánt, az vigyen haza és fogadjon be egyet magához”), vagy a szintén ezen a Mikroszkóp-színpadon bevezetőként szolgáló párbeszédindító mondatok (... „és azt hallotta?”). Ezek voltak azok a nyelvi kódok, amelyek a vizuális hatással együttesen, azt erősítve hatottak.

4. ábra: bensőséges viszony Horn Gyulával, a megmentővel

Közvetlenül ezután következett a hamis analógiák/összehasonlítások sora, amely 19 alkalommal fordult elő. Jellemzően itt került elő a történelmi és aktuálpolitikai események teljesen irreleváns szembeállítás (pl. „Kádár alatt bezzeg nem volt internetadó!”), vagy valóságtól elrugaszkodott analógiák megtalálása („A nemzeti konzultációt is a Kádár találta ki – 1957. május 1-jén!). Ez volt az az érvkészlet, amely talán mindennél sikeresebben hatott a logoszra, szembemenve a befogadó történelmi ismereteivel (Kádár János szerepe az 1956-os forradalom leverésében közismert) és a józan ésszel (nyilván Kádár János regnálása alatt nem volt internet sem).

Ötször került sor tisztán kimutatható post hoc ergo propter hoc érvelésre, szintén irracionális túlzásokkal (egy ad hominem érvelési hibát is magában foglaló példa: „nem tudom, min lepődtek meg, bogaraim, az Orbán már nyolcvankilencben is a szovjet menekültek ellen uszított!”).

Emellett négy alkalommal volt tapasztalható *non causa pro causa* érvelés (pl. „Vajon véletlen lenne, hogy csak a fasiszta kormányok alatt van taxisbloká?”), vagy „Remélem, Vlagyimir Vlagyimirovics elvtárs a Biszku Bélust jött kiszabadítani a fasiszták karmaiból”).

Ami pedig a szónok megbízhatóságának forrásait illeti, a Szoci Nyugdíjas mémképei 30 alkalommal reflektáltak a karakter „jóindulatára”, 24 alkalommal a „bölcsségére”, 18 alkalommal pedig az „erényességére”. Értelemszerűen mindezt kifordítva, a szónok hitelességét támadva, azaz egy rosszindulatú, buta és rovott múltú „szónok” képét felvázolva – igen erőteljesen, hiszen 72, azaz mémképenként majdnem másfél ilyen reflexiót számoltam össze.

4. Konklúzió

Bár a vizsgált és beazonosított érvelési hiba mellett még számtalan másik jelenléte kimutatható volna akár a vizsgált ötven mémképből – a lényeg, hogy bebizonyosodott: kiindulva az esettanulmány eredményeiből elmondhatjuk, hogy az említett retorikai elemek markánsan megtalálhatóak az internetes mémek nyilvánosságában. A vizsgált internetes mémképek tartalmi mondanivalóját megfigyelve – a nyelvi regiszter, az érvelés irányultsága, az érvelés irracionálisága alapján – kimutatható, ahogyan a befogadott mémképek aláássák a közlő karakter hitelességét (étosz), a kibocsátott üzenetek igazságértékét (logosz), azonosulhatatlan üzeneteivel pedig maga – illetve az általa ábrázolt csoport – ellen hangolja a befogadókat (páthosz).

A Szoci Nyugdíjas karakterének kommunikációjával – amelyet jellemez a szélsőséges lojalitás az államszocializmus vezetőihez és a jelenlegi baloldali prominensekhez (mi több, családias viszonyulást is sugall a becézgetés); az ennek szolgálatába állított kettős mérce, a teljesen nyakatekert, voluntarista etikai szemlélet, kétes tisztaságú indítékok, a józan ész teljes kizárása. Az alkotók vélhető szándéka, hogy ez a karakter reprezentálja az élemedett korú baloldali szimpatizánsok negatív „vakcsoportját”: azt a csoportot, ahonnan nem hogy nem közösítik ki a Szoci Nyugdíjast, hanem [5] a csoportnormák megengedőek a kipellengérezett attitűddel/viselkedéssel szemben, sőt, a karakter még véleményvezéri szerepet is betölthet ebben a csoportban.

A Szoci Nyugdíjas újra és újra elköveti a normasértéseket, vagy melléjük áll – azaz mimetikusan újra eljártssza a csoportjának tulajdonított normaszegést [7], hogy mindenki levonhassa a konzekvenciát [8]: annak a csoportnak tagjai, amelynek a Szoci Nyugdíjas archetipizált szereplője, nem azok, aminek látszanak – kedves, mosolygós, idős emberek – hanem „annál alacsonyabb rendűek”. Hiszen politikai megnyilvánulásaik logikai értelemben is hazugok, erkölcstelenek és irracionálisak. Így a radikális baloldali érzelmű idős emberek a mémesedési rítus következtében „tiszteletreméltóból a nem tiszteletre méltóba” sorolódnak át [7], mindeközben a Bahtyini „kortünet”, az irónia eszközeit felhasználva.

A mémképek szándékolt üzenete egyébként egyértelmű: ne szimpatizálj a baloldali nyugdíjasokkal, és ne akarj közéjük tartozni, mert azzal magadat is kiteszed a lefokozás veszélyének.

Irodalomjegyzék

- [1] Davison, Patrick: The Language of Internet Memes. New York University, 2012.
- [2] Dawkins, Richard: Isteni téveszme (ford. Kepes János). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007.
- [3] Mérő, László: Memetika – blöff vagy új tudomány? In: J. László, J. Kállai és T. Bereczkei (szerk.): A reprezentáció szintjei (pp. 294–303). Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- [4] Wells, T. Joseph: Principles of Fraud Examination. Wiley, 2008.
- [5] Jancsics Dávid: Interdisciplinary Perspectives on Corruption. Sociology Compass. 8/4 (2014): 358-372.
- [6] Angelusz Róbert: Amíg híreként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. In: Jel-Kép. 2003/3, pp. 3-23.
- [7] Császi Lajos: A média rítusai: a kommunikáció neodurkheimi elmélete, Osiris, Budapest, 2002.
- [8] Garfinkel, Harold: A sikeres lefokozási szertartások feltételei. in: Szabálykövet(el)ők és bajkeverők. Bevezetés a deviancia szociológiájába. Új Mandátum Kiadó. Budapest. 2001.
- [9] Tim O'Reilly: What is web2.0, 2005
<http://facweb.cti.depaul.edu/jnowotarski/se425/What%20Is%20Web%202%20point%200.pdf>
- [10] Szabó László: Az irónia nyelvi reprezentációja. ELTE Sokszt., Budapest, 1978.
- [11] Bahtyin, Mihail: Francois Rabelais művészete – a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. In: Korszerűség és hagyomány: Mai szovjet esszék (ford. Gránicz István, Karig Sára et al.) (pp. 25-68). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- [12] Kurucz Tünde: A jó mém rezonál a környezetére. In: Metropol, 2012/10/27.
- [13] Pászka Imre: Narratív történetformák: a megértő szociológia nézőpontjából. Belvedere Meridionale – Szeged, 2007.
- [14] Jacques Rancière: Esztétika és politika (ford. Jancsó Júlia, Jean-Louis Pierson). Műcsarnok, Budapest, 2009.
- [15] Hofstede, Geert: Kultúrák és szervezetek. VHE, Pécs, 2008.
- [16] Aczél Petra: A hír, mint értékrend reprezentáció. In: Andok Mónika (szerk.): Tanulmányok a médiatudományok köréből (pp. 32-43). EKF Líceum Kiadó, Eger, 2007.
- [17] Felföldi Barnabás: A rituális kommunikációról. Kulturális antropológiai megközelítés. In: Fehér Katalin (szerk.): Tanulmányok a társadalmi kommunikáció témaköréből (pp. 109-135.). L'Harmattan – ZSKF, Budapest, 2007.
- [18] Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan. ford. jegyz., Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, Kopeczky Rita, Krupp József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Tordai Éva, Kalligram, Pozsony, 2008.
- [19] Belting, Hans: Valódi képek, hamis testek. In.: Nagy Edina (szerk.) A kép a médiaművészet korában. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.
- [20] Roland Barthes: Image, music, text, Fontana Press, London, 1977.
- [21] Aczél Petra: Médiaretorika. Magyar Mercurius, Gyomaendrőd, 2012.
- [22] Assman, Jan: Mi a baj a képekkel? Mérleg 2008/1-2. 171-192.
- [23] Phillips, Barbara – Edward MeeQuairre: Beyond visual metaphor. 2004.
- [24] Zsolt Péter: Kommunikációelméletek diszciplínái, EU-Synergion, Vác, 2004.
- [25] Adamik Tamás, A. Játszó Anna és Aczél Petra: Retorika, Osiris, Budapest, 2005.
- [26] Arisztotelész: Rétorika. ford: Adamik Tamás, Gondolat, Budapest, 1982.

Lektorálta: Dr. Bokor Tamás, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem

Közgazdaságtudományi szekció

A FOLYAMATFEJLESZTÉSI TEVÉKENYSÉG EREDMÉNYESSÉGÉNEK VIZSGÁLATA MAKROGAZDASÁGI SZINTEN

Csapó László Attila

Szent István Egyetem, PhD-jelölt, csapo.laszlo.attila@gtk.szie.hu

Absztrakt

Napjaink kiélezett gazdasági versenyében elengedhetetlen a folyamatos fejlődés iránti igény, és az ennek eredményeként megvalósuló fejlődés. A legtöbb esetben azonban megfelelő információk hiányában nehezen meghatározóak a tényleges céljaink, továbbá az ezek eléréséhez szükséges mérföldkövek és ezek határideje. Éppen ezért jelen tanulmányban is kiemeltebb szerepet tulajdonítok az információnak és az azzal történő tudatos gazdálkodásnak.

Ma már általánosságban elmondható az, hogy azon vállalatoknak, amelyek hosszú távon is versenyképesek kívánnak maradni, vagy azzá szeretnének válni, azoknak a folyamatfejlesztési tevékenységét erősíteni és folyamatosan javítani szükséges, hiszen manapság a legtöbb vállalat számára egy folyamatos kihívásként jelentkezik az, hogy egyre rövidebb idő alatt egyre nagyobb hozzáadott értéket kell előállítani, amely a folyamatos fejlesztés (japán szóval élve: kaizen) és az innováció nélkül ma már elképzelhetetlen.

Jelen tanulmányhoz kapcsolódó kutató munka során vizsgálni kívántam azon egyszerű összefüggést, hogy egy kevesebb lépésből álló folyamat elvégzése valóban kevesebb időszükséglettel jár-e? Ugyanis a japánból indult Toyota-módszer egyik legfontosabb célkitűzése, hogy az állandó fejlesztések segítségével a vállalati termelő, vagy szolgáltató folyamatokban csökkenteni kell a veszteségeket és növelni a folyamaton belül a hozzáadott értéket teremtő mozzanatok arányát. Mivel ez mikrogazdasági szinten ugyanazon folyamaton belül egészen triviális, azonban statisztikai igazolhatósága már kevésbé. Éppen ezért én ezen egy kicsit továbblépve jelen vizsgálatomat makro szinten kívántam elvégezni, mely során a hipotézisem igazolására a World Development Indicators (WDI) egyes mutatóit használtam fel. Az SPSS programcsomag használatával azon összefüggést kívántam igazolni, hogy a Vállalkozás indításához szükséges idő (nap) és a Vállalkozás bejegyzéséhez szükséges kezdeti eljárások (szám) között egyenes arányú összefüggés van.

Kulcsszavak: Információ, információmenedzsment, folyamatfejlesztés, lean

1. Szakirodalmi áttekintés

A gazdasági szereplők esetében az anyagot, az energiát, és a tőkét holt erőforrásként értelmezzük. Emellett élő munkaként jelenik meg a munkaerő, míg manapság az információt már egy új erőforrás kategóriaként definiáljuk. Mint speciális erőforrás, a többi erőforrástól eltérően mennyisége az évek során növekszik, ennek birtokában tudnak a vezetők a vállalkozás létevel kapcsolatban döntést hozni, megvalósítható terveket készíteni, eredményes ellenőrző tevékenységet folytatni.

Az információ fogalmát azonban sokan, sokféleképpen definiálják és értelmezik. Nézzünk meg ezek közül néhányat:

Az információ a bizonytalanságot csökkentő ismeret, a vállalatok működését integráló folyamatok egyik összetevője. (Chikán, 2003)

Lakatos János az információ fogalmát megadja a vezetéselméleti szempontból, amely szerint információ: ismeret, adat, hír, tájékoztatás; vagy az adatoknak az a tulajdonsága, amely feldolgozás hatását, következményeit feje ki; vagy az adat tartalma. (Lakatos, 2004)

Az adat hírtartalma jelenti azt, amivel kiegészíti a vizsgált eseményre vonatkozó meglévő ismereteinket. Ebből adódik, hogy az adatban rejlő információtartalom összetett, mivel lehet újdonság, és lehet az adat információ tartalmának megerősítése is.

Az adat hírtartalma jelenti azt, hogy az tartalmilag mire vonatkozik, mire irányul, mit tudunk meg belőle. Ez a hírtartalom irányulhat, már meglévő tudásra, vagy irányulhat teljesen új hírre, tudásanyagra is. Ebből az aspektusból vizsgálva az információ fogalmát, azt lehet mondani, hogy az adatok értékelése, elemzése, összevetése egymással, mindez jelenti az adat információtartalmának megállapítását.

Az információ értékke és jól használva hatalommá vált a mai világban. Minden szervezetben – a kisvállalkozásoktól kezdve a multinacionális cégekig – elsődleges fontosságú az információ gyors és pontos kezelése. A nagy mennyiségű, gyakran változó adathalmazokkal gazdálkodni kell a világunkat behálózó információdömpingben, hogy a bennük rejlő érték haszonná váljon.

Az információ szerepe a társadalmi élet minden szektorában nő, az oktatásban, a közigazgatásban, a kutatásban és fejlesztésben, a szórakoztatásban, és végül, de nem utolsó sorban, a gazdasági életben, termelésben és szolgáltatások területén egyaránt. Az információt, mint erőforrást az információ életciklusában hozzák létre, közlik, használják, karbantartják, visszakeresik, majd újrahasználgják, újracsomagolják, újraközlük, rendelkezésre bocsátják. (Chikán, 2003).

Az emberiség történetében mérföldkövet jelentett a kockázat alapos ismeretének kialakulása, vagyis annak felismerése, hogy a jövő nem csupán az istenek szeszélyének függvénye, hanem az ember a természet, a jövő, és így saját sorsának aktív alakítója is (Bernstein, 1996). Így tehát nem elhanyagolható, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen a bizonytalanság túl sok kockázatot, és túlságosan sokféle kimenetelt eredményezhet.

A szakirodalomban a bizonytalanság, illetve a kockázatok fogalmát többféle módon értelmezik. A közgazdaságtan szempontjából az áttörést (Knight, 1964) műve jelentette, melyben részletesen taglalta a kockázat jelentőségét a gazdasági szereplők szempontjából. A mű egyik legfontosabb tétele, hogy elsőként tett különbséget a kockázat és a bizonytalanság fogalma között.

A magyar nyelv hagyományos felfogásában bizonytalanságnak azt nevezzük, ha valamely (például jövőbeli) mennyiség pontos nagyságát nem ismerjük, csak becsülni tudjuk, kockázatnak pedig az ebből fakadó esetleges veszteségeinket tekintjük. Egyes szerzők azonban kockázatról az esetben írnak, ha ismerjük a vizsgálni kívánt mennyiség lehetséges értékeinek bekövetkezési valószínűségeit, s bizonytalanságnak azt a szituációt nevezik, amikor e valószínűségekről sincs információnk.

Chikán Attila szerint a kockázat egy cselekvési változat lehetséges negatívan értékelt következményeinek teljes leírása, beleértve a következmények súlyának és bekövetkezésének megmutatását is. Míg a bizonytalanság az emberek és a környezet viszonyainak azon tulajdonsága, hogy e viszony alakulása nem látható előre. (Chikán, 2003)

Az információgazdálkodás és döntéstámogatás szempontjából legjobb definíció Thompson nevéhez fűződik, aki szerint a bizonytalanság jelentősége abban jelentkezik, hogy a döntéshozók az optimálistól eltérő döntéseket hozhatnak, mert egy bizonyos eredményre számítanak, de a valóságban ettől teljesen eltérő kimenetellel kell szembesülniük, ami nagyban csökkenti a tervezés és végrehajtás kiszámíthatóságát (Thompson, 2002).

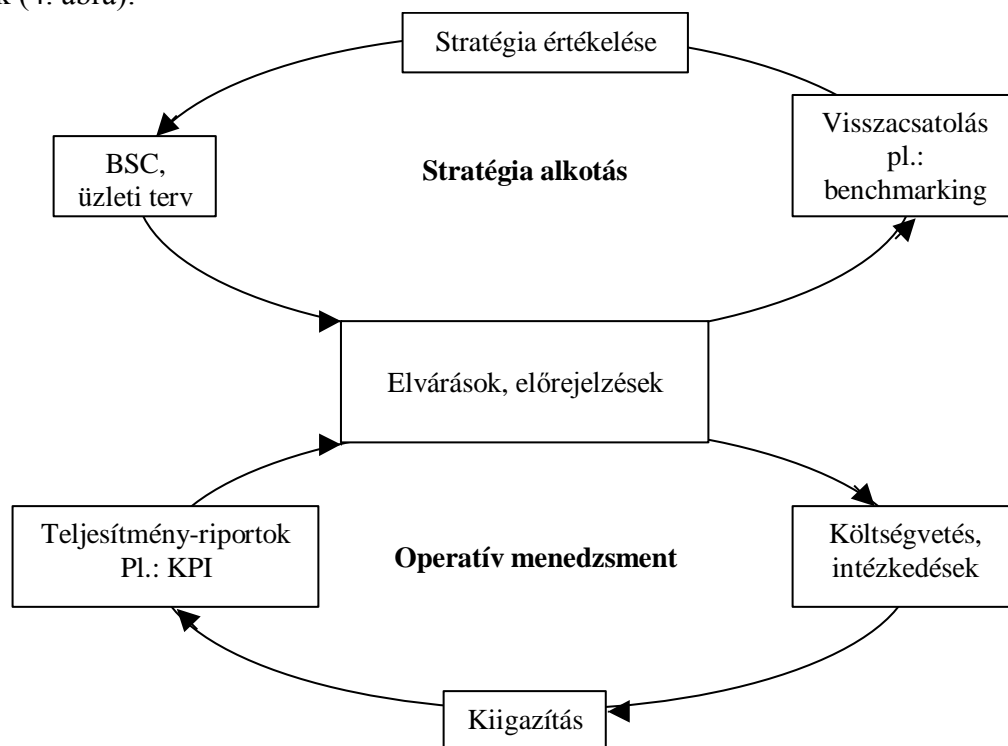
A bizonytalanság és a kockázat esetleges következményeivel többek között Sinar, Wellins és Chris (2012) is foglalkoznak, akik szerint az innováció (és a tudás) egyben a válságra adható legjobb reakciónak is tekinthető. Véleményük szerint az innovativitás előtt a legnagyobb akadály az lehet, ha elmulasztjuk megérteni az érintettek érdekeit, idegenkedünk a kockázatvállalástól, szegényes a végrehajtás, és vérszegény ötletek születnek meg a vállalkozásoknál. Az innováció sikere azon múlik, mennyire menedzseli jól a vezetés az

innovációhoz kapcsolódó folyamatokat. Álláspontjuk szerint tehát a bizonytalanság és a kockázatok mértéke csökkenthető az innovációkkal, a fejlesztésekkel, hiszen így egyre pontosabban fogjuk tudni becsülni a lehetséges kimeneteket, tehát a Kaizen és az innovációs ötletek sora segít csökkenteni a bizonytalanságnak és a kockázatoknak való kitettsége is, úgy hogy közben a versenyképességet is növeli.

Mint azt már említettem valamennyi gazdasági szereplőnek szüksége van információra. A sikeres és a sikertelen projektek közötti egyik legfontosabb és állandó különbség azonban az információ áramlás minősége és sebessége! Ezek minél sikeresebb és eredményesebb működéséhez elengedhetetlen segítséget nyújt az infokommunikációs eszközök rohamos fejlődése és elterjedése.

Az információ fogalma közismerten sokrétű. Az információ vagy pusztán esetleges ismeret, vagy szükségszerű ismeret, azaz tudás is. Az információ a döntések bizonytalanságának csökkentésére szolgál. Jelentősége a vállalat működése szempontjából alapvető, hiszen stratégiaiilag gyenge pont, ha a piaci értékű információk hiányoznak, vagy ha téves információk alapján születnek a stratégiai fontosságú döntések. Az információs rendszernek a stratégia megvalósítási menetéről, a problémákról és az eredményekről, új versenytársak megjelenéséről és az üzleti környezet főbb működési szabályairól is információt kell szolgáltatnia. (Ropolyi, 2006)

A tervezésnek rengeteg információra van szüksége. Első lépésben megtörténik az információs szükséglet meghatározása, ehhez tisztázni kell, hogy ezt a feladatot ki, milyen eszközökkel és időbeli határral végzi. Lényeges a költség-haszon viszony szem előtt tartása, ne fizessünk túl nagy árat a szükségesnek ítélt információért. Második lépés az információk beszerzése és a feldolgozása. Ez után következik az információ átadása és bemutatása, illetve az információ tárolása, azaz az információáramlás. Perényinél a stratégiai és az operatív menedzsment tervezésénél és visszacsatolásánál az információáramlás az ábrán látható nyilak mentén történik (4. ábra):

4. ábra: Stratégiai és operatív menedzsment

Forrás: (Perényi , 2004, p. 12) alapján saját szerkesztés

A 4. ábra mutatja be, hogy a két, merőben más típusú rendszerből hogyan áramlik egymásba az információ.

A Balanced Scorecard (BSC), vagy más néven kiegyensúlyozott mutatószámrendszer 4 különböző perspektívából vizsgálja a vállalati stratégiát, melynek megfelelően a megfelelés és a szabályozás is történik. Ezek a pénzügyi- és a vevői dimenzió, a belső működési folyamatok és a tanulás és fejlődés perspektívája. A BSC gyakorlatilag a jövőképet és a stratégiát fordítja le mutatószámokra, amelyek az információ átadásának könnyítésére szolgálnak. Először a stratégia által meghatározott pénzügyi célok, mutatók és azok értékei kerülnek megfogalmazásra. Ez után fogalmazza meg a vállalat a pénzügyi mutatók teljesüléséhez szükséges cég-specifikus, vevő-orientált célokat, mutatókat és a hozzájuk párosított értékeket. Ezt követően a menedzsment folyamatok következnek, ahol a pénzügyi és vevői célok teljesítéséhez szükséges menedzsment folyamatok feltárása, a célok elérésének mérését segítő mutatók, és értékeik definiálására kerül sor. A folyamat végül a tanulási és fejlődési dimenzióval zárul, amelyet a Toyota-módszer is a fejlődés szükséges és nélkülözhetetlen eszközeként definiál. A mutatószámrendszer kialakításához még meg kell határozni az egyes mutatók megváltozásának többi mutatóra gyakorolt hatását, illetve a hatás jelentkezésének időtartamát, vagyis hogy egy mutató megváltoztatása mikor és mekkora változást generál a többi mutató értékén. A BSC ezen módszertana egy rendkívül összetett, koherens és sokoldalú vállalati rendszer létrejöttét eredményezi, amely biztosítani tudja a tanuló szervezet számára szükséges feltételeket. E cél megvalósulását (Kaplan és Norton, 2000) a stratégiai központú szervezet megvalósulásaként jellemezték.

A BSC ugyanakkor se nem taktikai, se nem operatív mutatószám rendszer, de az innovatív vállalatok - amilyenek a Toyota-módszert alkalmazó vállalatok is számítanak – úgy is tekinthetnek erre a rendszerre, mint egy stratégiai menedzsmenteszközzre, amellyel hosszú távon meghatározható a menedzsment stratégiai irányvonala és ezáltal az információgazdálkodás tudatos gondozása is. (Kaplan és Norton, 2000)

Az egyéni teljesítmény mutatói viszont lényegében operatív mutatókból áll, melyek a vállalat működési hatékonyságát jelző mutatók, tehát nem a stratégiai irányvonalnak történő megfelelést, hanem a végrehajtás hatékonyságát jelzi. A két szint közötti kapcsolatot a teljesítmény riportok biztosítják. A Toyota nagyon kevés KPI mutatóval dolgozik, de azok értékét rendszeresen méri, felülvizsgálja, értékeli és a gyártás adott területén egy jól látható helyen, mindenki számára könnyen érthetően vizualizálja, így az adott folyamat munkatársai szinte folyamatos visszajelzést kapnak az elvégzett teljesítményükről.

Ezeknek köszönhetően végül a BSC mutatók és az egyéni teljesítménymutatók összhangba kerülnek, ha a vállalat stratégiája megfelel a külső és belső környezet adta lehetőségeknek, illetve a vevői elvárásoknak. Amennyiben jelentős eltérés tapasztalható, arra lehet gondolni, hogy vagy a vállalat stratégiája nem megfelelő, vagy a szervezetben működő egyes érdekcsoportok tevékenységének eredményei. Amennyiben ilyen nem egyezőséget mutat a vállalat, akkor ezt a mutatószám rendszert felül kell vizsgálni, ugyanis ha a két vezetői szint egy vállalatban belül arra pazarolja erőforrásait, hogy egymás intézkedéseit kompenzálja, akkor a vállalat könnyen megreked a fejlődésben, és stagnálni, majd később hanyatlani kezd.

A vállalatok indítása, majd folyamatos működtetése során mind a tulajdonosoknak, mind a menedzsereknek sokféle kérdésben kell különböző fajsúlyú, eltérő kihatású döntéseket hozniuk. E döntések rendszerének a meghozatalához folyamatos információkra van szükség ahhoz, hogy a döntések bizonytalanságát és kockázatát csökkenteni tudjuk.

Masaaki (1997) szerint „A gamba minden információ forrása”. Tehát a folyamatok szempontjából az értékteremtés helyszíne a legfontosabb terület, hiszen itt keletkeznek az értékek, ugyanakkor azonban a veszteségek is itt fognak jelentkezni.

Herdon (2004) szerint a nemzetközi tendenciákat figyelembe véve az alábbi jellemzők az informatika agrárgazdasági szerepére minden bizonnyal helytállóak:

Az Internet, mint integráló platform szinte minden alkalmazásban megjelenik, és napi szintű hozzáférés szükséges a működéshez.

A térinformatika, a távérzékelés, az érzékelő és vezeték nélküli (wireless) technológiák integrációja a precíziós mezőgazdasági alkalmazásokban erősödik, és egyre inkább nélkülözhetetlenné válik a gazdaságosság fenntartásához és az adatszolgáltatási kötelezettségek teljesítéséhez.

Az E-business technológiák agrár alkalmazásai is gyors ütemben növekednek.

Ma már tudjuk, hogy ezek az állítások nem csak az agrár, hanem az ipari és a szolgáltatási szektorban is igazzá váltak, és az internet és a vezeték nélküli technikák alkalmazása a technológia rohamos fejlődése révén egyre inkább nélkülözhetetlen.

Mindezen tények ellenére sem megfelelő az ezen a területen elérhető potenciális lehetőségek kihasználása. Ennek talán az egyik oka az, hogy napjainkban egyre gyakrabban találkozhatunk válsággal a különböző nemzetgazdaságoknál, illetve időnként a világgazdaságban is. A szakirodalmak szinte kivétel nélkül egyet értenek abban, hogy válság esetén a legfontosabb tényező, hogy a humán tőkét fejlesszük. Ilyen esetekben a fejlesztés fő irányvonala az alábbi 3 tényező:

1. oktatás
2. egészségügy
3. kultúra

A vállalat tudása tehát valójában az emberek fejében van, az informatika ezt támogatja, ezt segíti. Informatikai támogatás nélkül ma már elképzelhetetlen egy versenyképes vállalat működése. Az informatika tehát a folyamataink egy nélkülözhetetlen segítőjévé vált. Éppen ezért az értékáram térképek jelentősége is felértékelődött a korábbiakhoz képest, hiszen ezen módszertan az anyagáramot és a vele általában ellentétes irányban áramló információt vizsgálja.

A Toyota módszerben jelenleg nem kap kellően hangsúlyos szerepet az információ. Az autógyártás így a Toyota is ma már elképzelhetetlen számítógépek nélkül. Ezek segítségével bonyolítják a gazdasági folyamataikat, itt tartják nyilván a megrendeléseiket, és a fejlesztések adatait. A számítógépeknek nagyon fontos szerepe van az ütemezés elkészítéséhez szükséges számítások elvégzésében is. Éppen ezért fontos és kritikus tényező a gyártási folyamatok kísérő folyamataiban, de nem közvetlenül a gyártásban. Tehát egy fontos eszköz a folyamatokban, illetve az információ-gazdálkodás jól működése a termelő és szolgáltató folyamatok egy célja is kell hogy legyen annak érdekében, hogy a vevői igények kielégítését a lehető legmagasabb szinten segíteni tudja.

A megfelelő információ, vagy méginkább a bizalmon alapuló információáramlás ugyanis lehetőséget biztosít a megfelelő válaszokra a környezet, a termelés, az értékesítés, vagy az egyes stratégiák területén bekövetkező változásokra vonatkozóan. Azonban nem csak egyszerű reakciót biztosít, sokkal inkább a partnerek közti gyors alkalmazkodást is jelenti, vagyis időmegtakarítás érhető el, továbbá a bizonytalanságot és ezáltal a kockázatot is csökkent, amely tényezők így egyben versenyelőnyt biztosítanak a vállalat számára. Mindemellett elérhető a vállalatban belüli, valamint bizonyos szintig a kívüli folyamatok lerövidítése is, ami szintén időmegtakarítással jár együtt. (Mester, Tóth, Gyenge, és Kozma, 2016)

2. Anyag és módszer

A kutatás sikerességét alapvető módon befolyásolja a helyesen megválasztott módszer. Ennek megfelelően mindamellett, hogy a szekunder kutatást a szakirodalomban javasolt útmutatás alapján végeztem, kiemelt figyelmet fordítottam arra, hogy az eredmények kiértékelése a legmegfelelőbb statisztikai módszerek alkalmazásával történjen.

A szekunder adatok olyan adatok, amelyeket más – nem az adott probléma megoldásához – gyűjtött össze. A kutatás szempontjából fontosak ezek az adatok, mert ha az információ megbízható forrásból származik, és ezzel együtt naprakész is, a következőkben segítenek:

- A probléma azonosításában,

- A probléma jobb meghatározásában,

- A probléma megközelítésében,

- A kutatási terv kialakításában

- A kutatás kérdéseinek megválaszolásában (MALHOTRA, 2009)

A szekunder adatok gyűjtésével kapcsolatban általánosságban elmondható, hogy a szervezeti piac vizsgálata során sokkal nehezebb mintát venni, mint a fogyasztói piacon, ezért jelen kutatásom során megfogalmazott hipotézisem igazolására is inkább ezen adatforrást használtam, melyek így kizárólag makrogazdasági szinte korlátozták a vizsgálataimat.

Az elemzések alapját képező adatbázis szekunder adatforrása a fenti indokok miatt a World Development Indicators (Világ Fejlődési Indikátorok - WDI) volt.

A Világbank weboldalán minden felhasználó számára ingyenes hozzáférést biztosít a WDI adatbázisához is, ahol a felhasználók országok, indikátorok és azok témái szerinti keresésekkel érhetik el az adatokat. Az adatbázis 1960-ig visszamenőleg tartalmaz adatokat.

A WDI az elsődleges Világbanki adatbázis, amely a fejlődési mutatók hivatalosan összeállított nemzetközi forrásokból álló adatállománya, amely az alábbi főbb témájú mutatókat közli:

- Mezőgazdaság és Vidékfejlesztés,

- Támogatási hatékonyság,

- Klímaváltozás,

- Gazdaság és növekedés,

- Oktatás,

- Energia és bányászat,

- Környezet,

- Külső adósság állomány,

- Pénzügyi szektor,

- Nem, és egészség,

- Infrastruktúra,

- Labor és Szociális Védelem

- Szegénység,

- Magán szektor,

- Állami szektor,

- Tudomány és technológia,

- Társadalmi fejlődés,

- Kereskedelem,

- Városfejlesztés.

Ezen témakörök szerint az általam vizsgált adatbázis a Föld 248 országára kiterjedő adatokat tartalmaz. Az általam vizsgált év a 2014. év volt, hiszen ez az utolsó olyan lezárt év, ahol a jelenleg rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik az általam vizsgálni kívánt összefüggések lefolytatását. (A 2015. év adatai jelenleg még feltöltés alatt állnak.)

A fent említett adatokból létrehozott adatbázis statisztikai elemzésére az SPSS (Statistical Package for Social Science) programot használtam.

A kiválasztott változók közötti összefüggés vizsgálatára korrelációanalízist használtam. A korrelációs számítás során a két változó között lineáris korreláció (Pearson-féle korreláció) értékét számoltam ki az SPSS programcsomag segítségével. A korreláció értéke -1 és +1 között mozoghat. A korrelációs együttható abszolút értéke a kapcsolat erősségét, vagy szorosságát, míg az előjele a kapcsolat irányát mutatja. Ha a korrelációs együttható értéke nulla, akkor a két vizsgált tényező között nem mutatható ki összefüggés, azaz korrelálatlanok. (Sajtos és Mitev, 2007)

3. Eredmények

A folyamatos fejlesztés, és a Toyota-módszer elmélete szerint is állandó célunk, hogy a teljes folyamatunkat karcsúsítsuk, vagy idegen szóval élve leanesítsuk. Éppen ezért született meg bennem is az az igény, hogy statisztikailag igazolhatóan is kimutathassam azt az összefüggést, hogy minél inkább egyszerűsíteni tudjuk a folyamatainkat, az annak elvégzéséhez szükséges idő is annál kevesebb lesz. Ezen hipotézisem igazolására a WDI adatbázisát hívtam segítségül, amelyet részletesebben is bemutatam az előző fejezetben. Az adatbázishoz kapcsolódóan az a kutatási kérdésem volt, hogy vajon makrogazdasági szinten is ténylegesen kimutatható-e az az összefüggés, hogy minél kevesebb lépésből áll egy adott folyamat, az annak elvégzéséhez szükséges idő is annál kevesebb lesz.

Ezért korrelációanalízist végeztem el az általam kiválasztott mutatók között, amelyek az alábbiak voltak:

Vállalkozás bejegyzéséhez szükséges kezdeti eljárások (szám): A kezdeti eljárásokon a vállalkozás beindításához szükséges lépéseket kell érteni, köztük a szükséges engedélyek megszerzéséhez, a működés megkezdése előtti regisztrációk, ellenőrzések és értesítések végrehajtásához szükséges intézkedéseket. Az adatok a tulajdoni forma, a vállalkozás mérete és a termelés jellege szerinti jellemzők alapján vannak megadva.

Vállalkozás indításához szükséges idő (nap): A vállalkozás indításához szükséges idő a vállalkozás jogszerű működtetéséhez szükséges eljárások végrehajtásához szükséges naptári napok száma. Ha egy eljárás külön költség mellett gyorsabbá tehető, a leggyorsabb eljárást kell beszámítani a költségekre való tekintet nélkül.

Ezek alapján azt feltételeztem, hogy az országoknál már kimutatható lesz az az egyszerű, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy magától érthető állítás, hogy a vizsgált országok esetében minél alacsonyabb az adott tevékenység folyamatlépéseinek a száma, annál kevesebb ezen folyamat elvégzéséhez szükséges idő is. Ehhez egy olyan folyamatot választottam ki, amikor még szinte minden vállalat azonos külső környezettel (legalábbis a hivatali környezetet tekintve) rendelkezik.

Mivel az általam kiválasztott mutatók mind metrikus adatok, így egyedül a korreláció számítási módszertant választhattam az összefüggés vizsgálataim lefolytatásához. A korrelációs elemzés során az SPSS programcsomag lefuttatta az ehhez kapcsolódó számításokat és megállapította azon összefüggési szintet, amelyből következtetni tudunk, hogy milyen függőségi kapcsolat van a vizsgált tényezők között.

A korrelációelemzés eredményei alapján kijelenthető tehát, hogy a Vállalkozás indításához szükséges idő (nap) és a Vállalkozás bejegyzéséhez szükséges kezdeti eljárások (szám) között statisztikailag is kimutatható kapcsolat van. A korrelációvizsgálat eredményeit az 1. táblázat tartalmazza:

4. táblázat: A folyamatok száma és azok elvégzéséhez szükséges idő közötti korrelációk kiválasztott esetei

Correlations		
		Vállalkozás bejegyzéséhez szükséges kezdeti eljárások (szám)
Vállalkozás indításához szükséges idő (nap)	Pearson Correlation	,695**
	Sig. (2-tailed)	0
	N	221

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Forrás: Az SPSS által kiszámított értékek alapján saját szerkesztés

Ezen elemzés segítségével tehát sikerült statisztikailag is igazolni azt a hipotézis alapján kisség triviálisnak is tűnhető állítást, hogy a vállalkozás indításához szükséges folyamatlépések száma és időtartama között kimutatható kapcsolat van. Ez alapján tehát mindenképpen megfogalmazható az a célkitűzés, hogy folyamataink karcsúsítására van szükség, hiszen így csökken az ehhez szükséges idő és így kevesebb veszteséggel, és nagyobb hozzáadott érték aránnyal tud működni a vállalatunk. Az SPSS program által kimutatott korreláció mértéke ebben az esetben tehát azonos irányú volt, ami azt jelenti, hogy minél több folyamatlépésünk van, annál nagyobb lesz az ennek elvégzéséhez szükséges időszolgálat is, vagy fordítva, amelynek a folyamatfejlesztés szempontjából még nagyobb jelentősége van, hogy amennyiben a folyamatlépések száma kevesebb lesz, úgy csökken az elvégzéséhez szükséges idő is!

A hipotézisem tehát ebben az esetben **beigazolódott**, hiszen a kiválasztott tényező között statisztikailag is kimutatható összefüggés áll fent egy folyamat elvégzéséhez szükséges idő és a folyamat elvégzéséhez szükséges folyamatok teljes száma között.

4. Következtetések, javaslatok

A makrokörnyezeti vizsgálatok alapján statisztikailag is kimutatható volt a pozitív irányú összefüggés a WDI Vállalkozás indításához szükséges idő (nap) nevű és a Vállalkozás bejegyzéséhez szükséges kezdeti eljárások (szám) elnevezésű mutatója között, tehát hipotézisem igazolásával matematikai módszerek segítségével is egyértelműen igazoltam, hogy a folyamatfejlesztés szükséges, vagy inkább nélkülözhetetlen a dinamikusan fejlődő jelenlegi versenyhelyzetben. Továbbá a szakirodalmi hivatkozások értelmében egyben arra is következtethetünk, hogy a folyamatfejlesztéseinknek minden esetben igazán sikeresen csak naprakész és ezt követően is folyamatosan frissülő információk birtokában végezhetőek el.

Összefoglalásként tehát elmondható, hogy egy nemzetállam esetén is törekedni kell az állami feladatok rövidítésére, valamint az adminisztratív ügyintézés folyamatának minél hatékonyabb szintű ellátására, hiszen abban az esetben, ha a vállalatok számára külső adottságnak tekintett ügyintézési folyamatok túlságosan időigényesek és indokolatlan mértékben bürokratizáltak, akkor ez kihatással lehet a vállalati belső folyamatokra is. Ezen kijelentések a vizsgálatok alapján tett feltételezéseim, amelyek később újabb hipotézisek megfogalmazását, valamint a kutató munkám egy további lehetséges folytatási irányvonalát hivatott kijelölni.

Irodalomjegyzék

- [1.] Bernstein, P. L., (1996). *Against the gods - The remarkable story of risk*. Canada: Wiley & Sons, Inc..
- [2.] Chikán, A., (2003). *Vállalatgazdaságtan*. Budapest: Aula Kiadó., pp. 293.-298.
- [3.] Herdon, M., (2004). Információtechnológia az agrárgazdaságban. *GAZDÁLKODÁS*, XLVIII: (1). kötet, pp. 1.-13.
- [4.] Malhotra, N. K. (2009): *Marketing Research: An Applied Orientation*, Harlow, England: Pearson Education LTD., pp. 202., 410.
- [5.] Masaaki, I., (1997). *GEMBA KAIZEN – A Commonsense, Low-cost*. New York City: The McGraw-Hill Companies, Inc..
- [6.] Mester, É., Tóth, R., Gyenge, B., Kozma, T., (2016). A bizalom és a pénzügyi döntések szerepe a vállalati gazdálkodásban. In: J. Vágány és É. Fenyvesi, szerk. *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok*. Budapest: BGE KVIK Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztály, pp. 94.-114.
- [7.] Sajtos, L., Mitev, A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*, Budapest: Alinea Kiadó.
- [8.] Kaplan, R., Norton, D., (2000). *Balanced Scorecard*. Budapest: KJK-Kerszöv Kiadó.
- [9.] Knight, F. H., (1964). *Risk, uncertainty and profit*. New York: Sentry Press. , pp. 197.-232.
- [10.] Lakatos, J., (2004). *Bevezetés a kriminalisztikába*. Budapest: Rejtjel kiadó, p. 66.
- [11.] Perényi, Á., (2004). *Vállalati stratégia és teljesítménymérés*. Győr, MTA-SZE.
- [12.] Ropolyi, L., (2006). *Az Internet természete*. Budapest: Typotex kiadó, pp. 11.-19.
- [13.] Sajtos, L., Mitev, A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*, Budapest: Alinea Kiadó.
- [14.] Sinar, E. F., Wellins, R. S., Chris, P., (2012). *Creating the conditions for sustainable innovation, the leadership imperative*. Pittsburgh: The Talent Management Expert.
- [15.] Thompson, K. M., (2002). Variability and uncertainty meet risk management and risk communication. *Risk Analysis*, 22 (3). kötet, pp. 647.-657.

Lektorálta: Dr. Szalay Zsigmond Gábor, egyetemi docens, Szent István Egyetem

ROLE OF INNOVATION CHAMPION IN A HIERARCHICAL COMPANY CULTURE

Csaba Debreczeny

*Pannon University, Management Faculty, Veszprem, PhD-student,
csabadebreczeny@gmail.com*

Kitti Schwartz PhD

*National University of Public Services, Faculty of International and European Studies,
associate professor; schwartz.kitti@uni-nke.hu*

Nikolaus Katsikis PhD

H.C. Starck Ceramics, Selb, Director of Business Development, R&D, katsikis@web.de

Balázs Debreczeny

azenpiacom.hu Managing Director, balazsdebreczeny@gmail.com

Abstract

Although Innovation is defined by many classical sources [1] it is still remains a myth at companies what it really means. It is well understood that sustainable growth is not possible without proper innovation management. Lots of energy is invested to implement and setup well-structured stage gate processes – from idea generation till market launch with state of the art project management, however fundamental question is mostly ignored, neglected: what innovation culture matches to industries, markets certain companies serve. Another important aspect how overall company culture has impact on innovation capability, and what conditions are necessary to conduct innovation under certain cultural aspects. This paper reports about a current research-in-progress online innovation capability model questioning, followed by a quantitative survey as part of a model validation process at a new industry. The model main claim is that there is no good or bad innovation culture. The main question is how innovation culture/capability is matching to the company current and future targeted strategy and operational of excellence. During the validation process two strategic business fields (SBF) are being selected similar in size and challenges (matured markets with stagnating product lifecycles, still need for 5-10 % of innovative growth within next 5 years which can be only reached via competence enhancement – not to be derived from current markets). These conditions provide excellent opportunity to validate the model at this industry and propose if applicable necessary adjustments. Quantitative measurement showed importance of role of management, and shows clear tendency towards a hierarchical overall company culture. Current progress of data processing based on qualitative measurement shows at both SBFs the importance of internal champions which were not been captured at the online survey. Innovation champions seem to play a vital role at the innovation type, overall business culture of these SBFs.

Keywords: Innovation, Innovation Capability, Innovation Culture, Strategy, Company Culture

1. Introduction

Studies have shown that companies conversion rate from initial idea to proof of concept is somewhere around 10% [2] that is another way of saying that minimum around 90% of all innovation efforts are never commercialized or used in general. If any company could raise the ROII (return on investment on innovation) with just 10% this would give them a significant competitive advantage in global competition. It seems, however, that innovation is

still in its infancy as a management discipline, and it seems that if companies start approaching innovation in a more systematic way – e.g. through the application of measured and managed innovation – they could increase their ROI at no or small additional costs.

A Strategic Business Field (SBF) of a leading global German chemical company generating closely triple digit million euro turnover annually is facing a rather big challenge. There is a 3% CAGR goal to be reached till 2020. Current markets served are matured and stagnating so innovative growth plays an important role in strategy.

In order to understand SBF's innovation capability several innovation measurement systems had been looked upon and one was selected for the test. Based on its standard questionnaire SBF mentioned above and another smaller SBF, similar in strategically growth challenge was selected as benchmarking partner and the same questionnaire was applied. The both quantitative measurements were carried out August 2015. Results show that each unit have similar challenges with strong innovation barriers within structures and communication, however the weak innovation barriers such as available resources and risk taking needs also improvement to foster innovation. Currently a quantitative measurement, interviews are being prepared to validate the results of questionnaires. Results will be presented to each business unit's board with concrete action plans.

The paper will first explain definitions used and provide a brief overview about the historical development of innovation measurement systems. Later it will introduce some of the major innovation models and tools which were developed based upon. One of these measurement models is chosen and introduced in more details and used. Qualitative measurements as semi-structured interviews were carried out to validate results of online measurement tool. Initial results of quantitative and qualitative measurement will be introduced. This case study also shows how organisation reacts to such a measurement introduction and hopefully triggers a debate how to handle such a situation best.

2. Definitions

“An innovation is the implementation of a new or significantly improved product (good or service), or process, a new marketing method, or a new organizational method in business practices, workplace organization or external relations.” [3] When innovation meant or addressed this definition is being used in this paper.

The model which is finally chosen – Innolytics – is introducing four types of innovation characteristics which companies can be described:

- ‘Operational Innovators’ are companies which have a creative potential, however they focus on core operational business and processes. Normally there is hardly any detectable innovation strategy. Ideas are generated by individuals or teams during their operational activities.
- ‘Innovative Optimizers’ are focusing on incremental innovation. Innovations are controlled via processes and typically slow decision making. Typical companies are serving mid, long term stable markets.
- ‘Strategic Innovators’: Strong leadership via the whole company, small level of proactivity: Innovation is top down focusing of strategy, ambitious goals and values. Innovation culture is reactive. Typically fast follower strategy is conducted and avoidance of risk.
- ‘Proactive Innovators’: Pioneers for develop markets further. Very high readiness at all employees to drive innovation. Result oriented, strong innovation goals, high level of innovation speed. Able to handle complex, higher innovation grade.

Company culture [4] based on inward vs. outward orientation and flexibility, spontaneity vs. control and stability defines four types:

- Hierarchical: where standardization, formalisation, rules, smooth running processes play major role.
- Clan: where team spirit, familiar atmosphere, development of human resources, commitment of employees are major factors.
- Market: where performance, competition, competitive advantage, market success describes it best.
- Entrepreneurial: where entrepreneurship, readiness to take risk, commitment to innovation and growth are core values.

Innovation Champion an important stakeholder of innovation process: "An individual who informally emerges in an organization [5] and makes "a decisive contribution to the innovation by actively and enthusiastically promoting its progress through the critical (organisational) stages" [6].

3. Brief literature overview

3.1 Historical development of innovation metrics

Innovation indicators [7] over time can be split into four categories (Table 1). First generations of metrics were focusing on inputs such as R&D investment, education expenditure, capital expenditure, research personnel, university graduates, technological intensity

Table 1. Historical summary of innovation indicators [8]

<i>First Generation</i>	<i>Second Generation</i>	<i>Third Generation</i>	<i>Fourth Generation</i>
<i>Input Indicators</i> (1950-60s)	<i>Output Indicators</i> (1970s-80s)	<i>Innovation Indicators</i> (1990s)	<i>Process Indicators</i> (2000+ emerging focus)
R&D Expenditures	Patents	Innovation surveys	Knowledge
S&T personal capital	Publications	Indexing	Networks
Tech intensity	Products	Benchmarking	Clusters
	Quality change	innovation capacity	Risk/Returns
			System Dynamics

The second generation extended input indicator pool with the intermediate outputs of S&T activities, like patents filed, scientific publications, number of new products, processes.

The third generation is focused on surveys and integration of publicly available data. The primary focus was/is on benchmarking and ranking a nation's capacity to innovate.

Fourth generation metrics currently is under development and including indicators about knowledge, network and conditional (internal, external) factors.

‘Knowledge indicators’ are explaining how innovation is created, developed and diffused. ‘Network indicators’ describes interactions within and outside of the company. How different type of partners from the internal, external value chain can be integrated into the innovation creation process. Depending on level of innovation and cooperation capability of educational, government institutions are also considered.

‘Conditions for innovation’ indicators are capturing infrastructural, cultural conditions, social attitudes, economical demand, political, regulatory impacts which are critical for innovation.

3.2 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – Diamond Model

This model has five dimensions for innovation assessment: strategy, process, organization, linkages, learning [9]. The first dimension covers three components of ‘Strategy’ process: planning, how much innovation is embedded into strategy and finally how defined strategy is implemented. Second dimension ‘Process’ implementation: how new product development is part of the DNA of the company. Third dimension ‘Organization’ has two components. One explains how organizational structures enables top-down, bottom-up, lateral communication, the second addresses if management puts in place system to foster internal new product idea generation. Fourth dimension ‘Linkages’ describes how well companies connect with different external entities customers, suppliers, competitors, academe etc. and how these links can bring benefit to the company. Fifth dimension ‘Learning’ has four major aspects: first how organization is committed to learning and training its employees, second the ability to collect information from its ‘Linkage’, third how company can deal with lessons learned from good or failed innovation projects. Fifth how company can share these analysed, collected information within the organization. A set of question is put into a questionnaire and all these 5 dimensions are measured it helps to decide how high or low (Figure 1.) a certain company is concerning innovation and helps to identify areas of development.

Figure 1. Diamond model Company with low innovation capability [10]

3.3 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – Innovation Funnel

Funnel model is describing innovation from end to end as a linear process. Usually split into 3 main, 7-9 sub steps (Table 2). 3 main faces are idea development, concept development, and concept to launch. It is also known as stage gate process. Two types of metrics considered to be used. First types are quantitative and focusing on understanding how work is carried out. Second type of metrics is quantitative and concentrating on conversion rate between different stages and other statistical data.

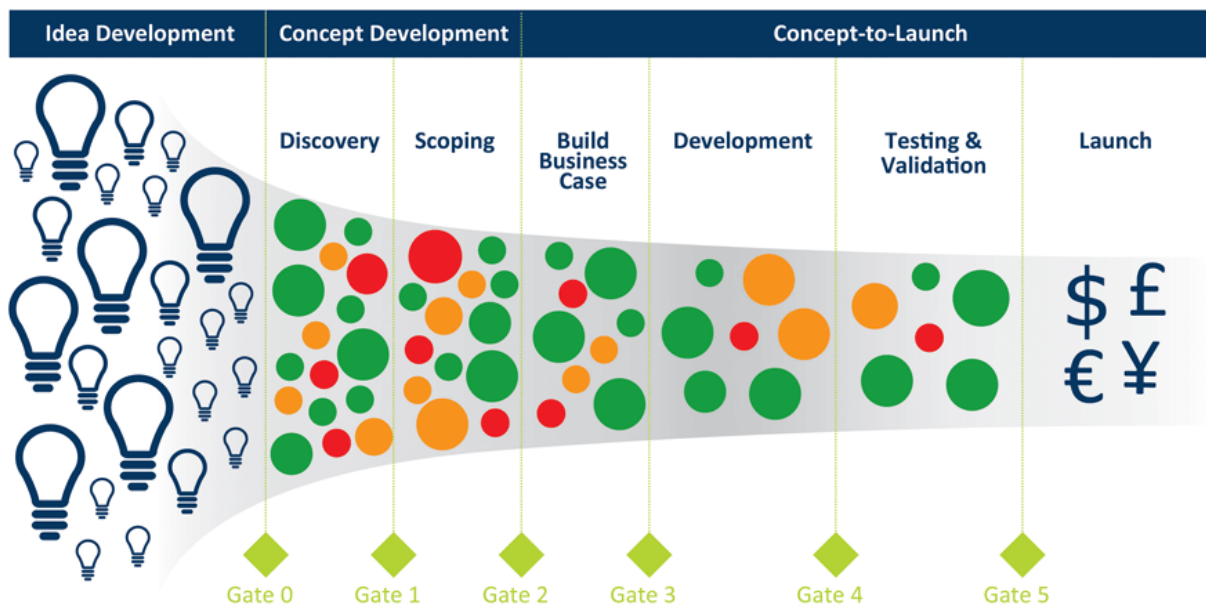

Figure 2. Innovation Funnel [11]

3.4 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – Innovation Value Chain

Innovation Value Chain (IVC) [12]. represents innovation as a three phase process: idea generation, idea development (conversion), diffusion, spreading of developed concepts (Figure 3).

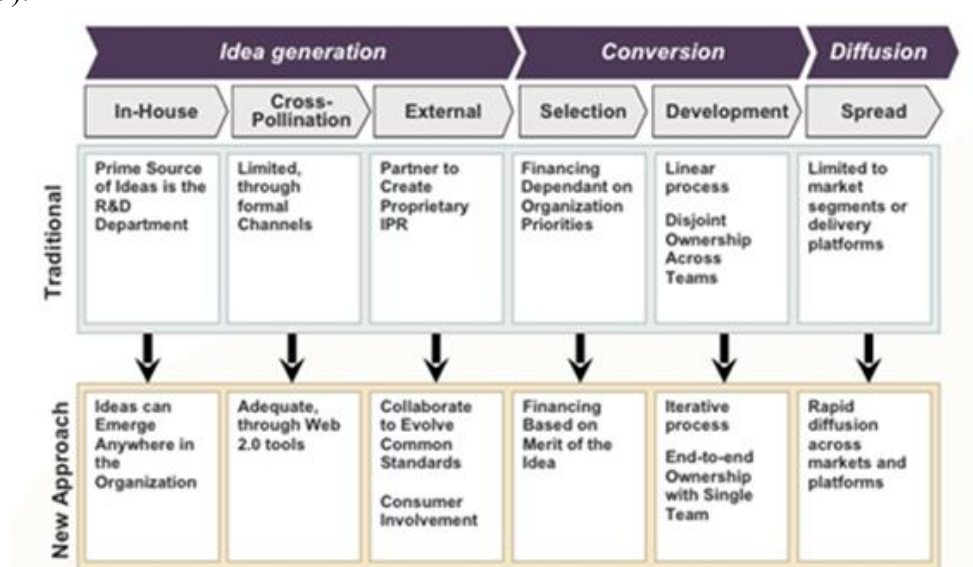

Figure 3. Innovation Value Chain [13]

Three innovation activities are addressed: accessing knowledge, building innovation, commercializing innovation. This model was developed further [14] so it became easier for different industrial sectors and still provide comparability. Therefore this frame work became the base for NESTA, (National Endowment for Science Technology and the Art) United Kingdom's innovation agency innovation indexing project since 2008 [15].

3.5 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – OSLO Manual Innovation Measurement Model

This manual is prepared by a joint cooperation of OECD and Eurostat which provides guidelines for collecting and interpreting innovation data in an internationally comparable manner.

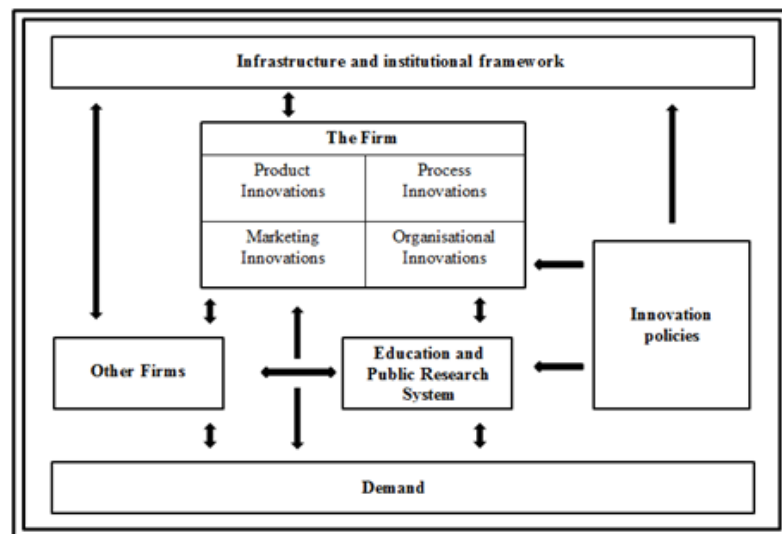

Figure 4. Innovation Model OSLO Manual [16]

It combines different insights from firm based theories and considers innovation as a system. The main components are innovation at the firm, linkages to other external institutions, policies impacting firm and also what type of demand to be fulfilled (Figure 4.). Several models were prepared based on this framework.

3.6 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – IMP3rove - Innova Europe

Innova Europe was established by European Commission to improve innovation management performance of small- and medium-sized enterprises (SMEs). The assessment is systematically assessing along the dimension of A.T. Kearney House of Innovation model. The factors are shown below (Figure 5). It has already a databank with more than 3000 companies data from different sectors provides widest benchmarking of all systems.

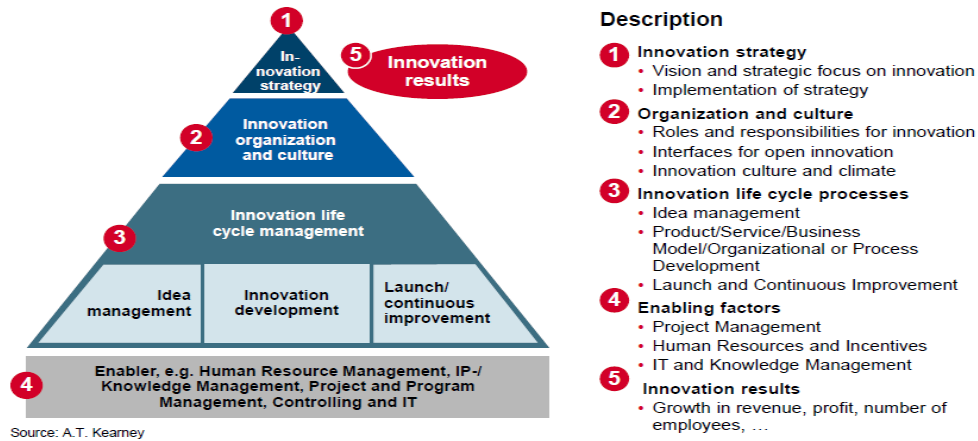

Figure 5. House of Innovation [17]

3.7 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – Innovation Radar

It was developed by Kellogg School of Management’s researchers [18]. It explains if companies take a business model innovation approach, compared to a more ‘simple’ product or process innovation view, are more successful. It addresses four major dimensions (Figure 6):

WHAT: offerings a company creates

WHO: customers it serves

HOW: process it employs

WHERE: points of presence how a company puts their value-proposition to market

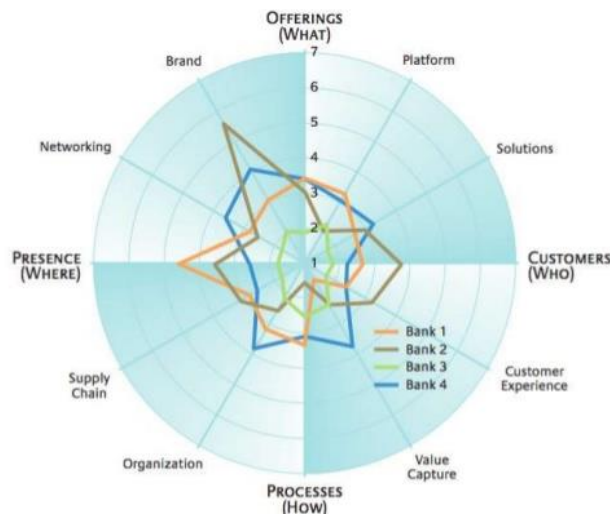

Figure 6. Innovation Radar [19]

3.8 Measurement & Applied Models and Exploration Tools- Innovation Maturity Model

The model developed by NC State University, CIMS. [20]. Assessment is divided into three parts: core competences, management and environmental dimensions. It rates performance on a scale from 1...5 and presents results an easy to understandable heat map (Figure 7).

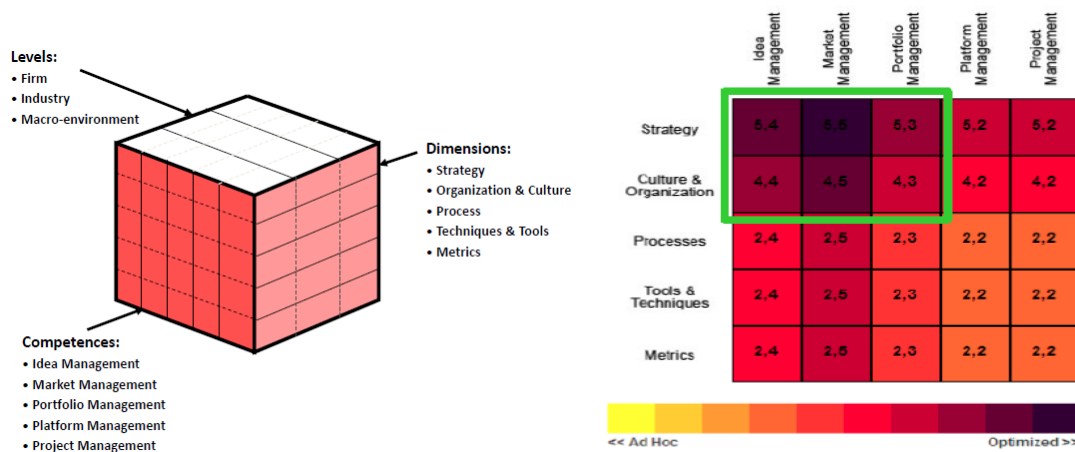

Figure 7. Innovation maturity 3D model with output heatmap [21]

3.9 Measurement & Applied Models and Exploration Tools – Innolytics Model

Amabile's idea that the generation and development of ideas can be promoted on several levels of an organization [22] is applied in the formation of the model. The model defines 4 levels organization, management, staff, environment 10 categories (strategy, values, management structure, management style, resources, team composition, incentives, communication, risk culture, working climate) and 48 items linked to the different categories. [23]. The received information puts it on a 2 dimensional space depending on impact on pace and level of innovation (Figure 8). Fundamental difference is from all other model that it emphasizes depending which current and future markets certain company is serving all 4 types are equally good. There is no such a thing as an absolute great innovative company which has to be all companies role model. What is important business must match its innovation type with markets are currently served and/or intends to serve in the future. This core message next to easy applicability (investment and maintenance cost, local support) and acceptance was the main criteria to choose the metric system for research.

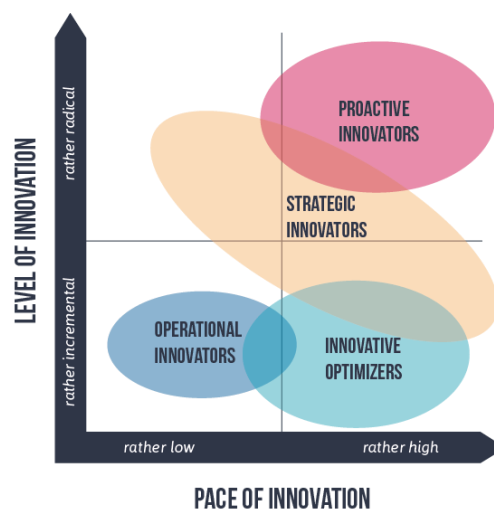

Figure 8. Innolytics model [24]

3.10 Measurement & Applied Models and Exploration Tools- Key Stakeholders of Innovation

Increasing amount of innovation literature shows the significance of individuals in organizations, which otherwise would be emitted. [25]. Overall corporate culture which has major impact on companies innovation capability defines the importance of these different roles/individuals in certain organization types. Innovation champions e.g. acting as informal, decisive contributors who have a strong emotional link to given project, which are key ingredients to successful innovation.

Difference between top down and bottom up personal involvement and facilitation in innovation process is not clear. There are claims that innovation is clear top down driven process. [26]. Doubtless providing strategical framework and resources top management plays a leading role, but depending what overall company culture exists the influence of these stake holders can be different. Others claim [27] this is not necessarily an either/or distinction rather it is best described as a continuum of formalization, support and control. This continuum is well represented in Figure 9.

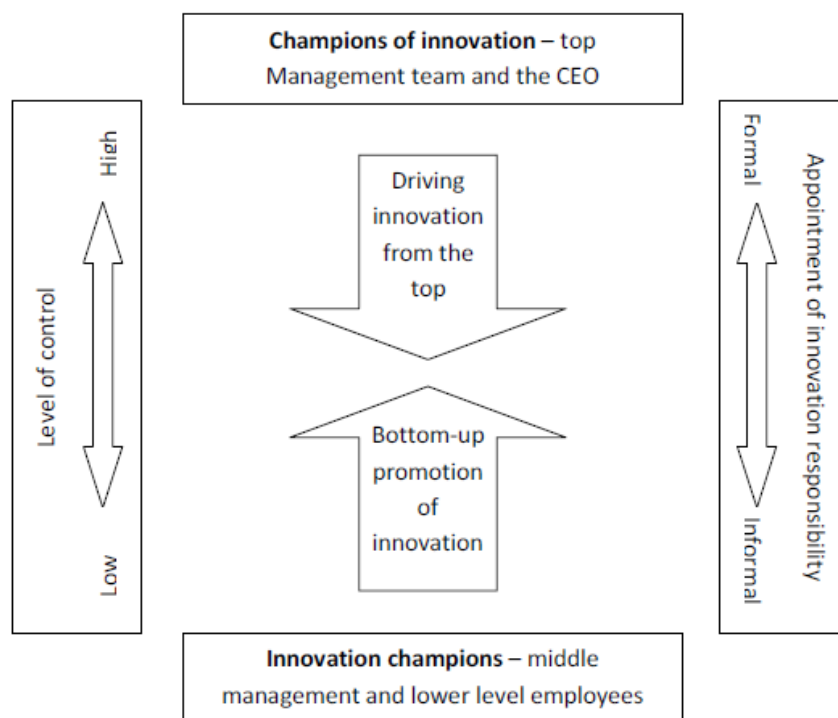

Figure 9. Innovation Champions and Champions of Innovation [28]

Next to Innovation Champions and Champion of Innovation there are other individuals who play important role, like Antagonist. It is argued they improve decision making and alignment with business goals [29]. Finding, measuring the impact of Antagonist is very difficult especially at inside-out, stability driven cultures. Table 2 shows a brief overview about the key stakeholders of the innovation process.

Table 2. Key Stakeholders at Innovation Process [30]

Role	Description
Sponsor	Generally a senior executive who provides protection, resources, mentoring, coaching and encouragement to innovation team members
Innovation Champion	Typical middle management with high level of enthusiasm vital for innovation process inevitable characteristics: confidence, pressure management, creating and motivating network of capable people, good communication skills
Antagonist	An individual who strongly opposes a project and generates negative feelings about it, even when the project receives organizational support

4. Research Design- Preparation for Innovation Questionnaire

After 6 months of internal lobbying and preparation one BU/SBF approved the pilot tailor-made for each SBF specific needs. Parallel to that although SBF agreed to proceed the other BU head overruled it and put all efforts to tilt regardless of project and budgeted resource plan. Regardless of the setback a simple online questionnaire of the base structure was asked to be filled out at one of the SBFs for a small group of people, which provided only individual basic assessment however it was good to test basic design, intelligibility of questionnaire. So after going back to the drawing table and thanks to flexibility of model provider a standardized questioner was agreed to be used for a symbolic fee. After 15 month, March 2015 it was agreed to carry out the online measurement which after 3 months of additional internal formal approval processes (trade unions, compliance office, HR) the online measurement tool was ready to be launched.

4.1 Research design

Two Strategic Business Fields (SBF) of a leading German global company from the chemical industry were selected to participate in the research. Both SBFs are similar in size, similar in challenge: matured product portfolio, serving saturated markets still there is a necessity to grow beyond organic growth via innovation 5-10 % within next 5 years. For the quantitative questioning all white collar workers, management and employee level were selected at each unit including international sales force and asked in German and English language. Prior conducting official questionnaire a pilot test was carried out on one of the SBFs only to validate the overall questionnaire design (Figure 10) and the main questionnaire (Table 3) for innovation and the technological background was set up. Except some translation related topic the original structure of questionnaire was accepted after conducting pilot on a population n=50.

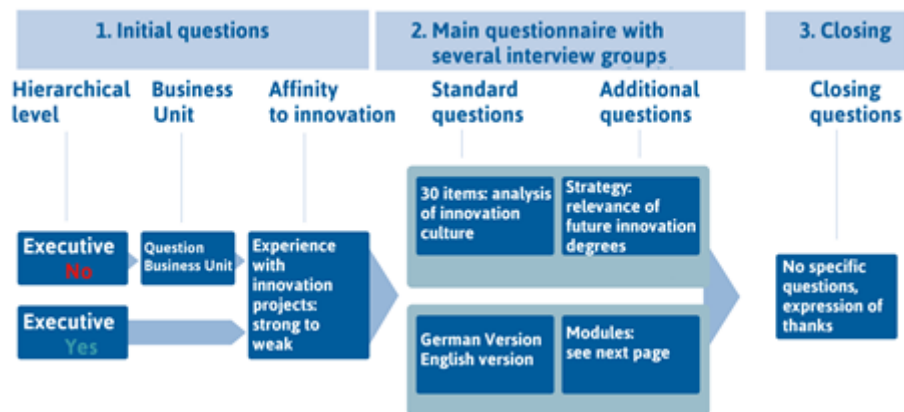

Figure 10. Overall Structure Design [31]

Table 3. Questionnaire structure [32]

<i>Category</i>	<i>Basis</i>	<i>Additional Modules</i>	<i>Configuration</i>
Strategy	3 Questions	Importance of various innovation degrees and categories (10-15 questions)	Evaluation of Strategic Fields of Innovation
Values	3 Questions		
Structures	3 Questions	Process quality	Specific processes and structures
Leadership	3 Questions		Innovation knowhow
Resources	3 Questions		Specific resources
Incentives	3 Questions		Influence on incentives
Team	3 Questions	Creative skills and team roles. Experience with innovation	Specific experience with innovation project
Risk	3 Questions		
Communication	3 Questions		Informal networks
			Quality of networks
Climate	3 Questions		Experience with innovation

5. Results

5.1 Quantitative Measurement – work in progress

The quantitative measurement took place at SBFs (SBF T, SBF N) between 15.06.2015 till 14.07.2015. Addressed population was n=210 at SBF T, n=67 at SBF N. Respond rate was 64% (134) at SBF T, and 80% (54) at SBF N. Management (37)/Employee (97) ratio 0.38 was at SBF T and Management (24)/Employee (30) ratio 0.8 at SBF N.

SBF T and SBF N was found on the same position according to the model: between ‘Innovative Optimiser’ and ‘Strategic Innovator’. For future market challenges due to increased innovation pressure both SBFs suppose change to ‘Strategic Innovator’ type based on model proposal. (Figure 11.,12.)

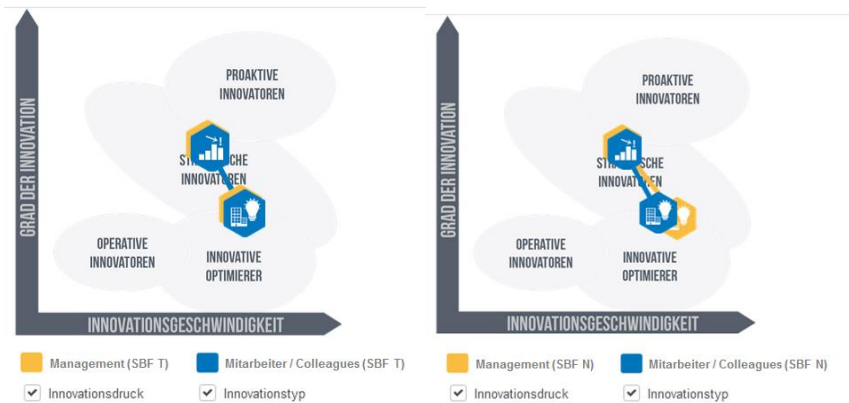

Figure 11 ,12. SBF T and SBF N Innovation Type [33]

I will introduce all 4 levels (organization, management, team, and environment) of summary key finding(s) and question(s) from not the original intended innovation capability point of view, but how these levels are relating to perceived overall company culture. In my view the online model shows direct hints to the company/SBFs overall company culture. Extreme low or high values, could be related to hierarchy are highlighted

Figure 13, 14. SBF T and SBF N Organization Level Assessment [34]

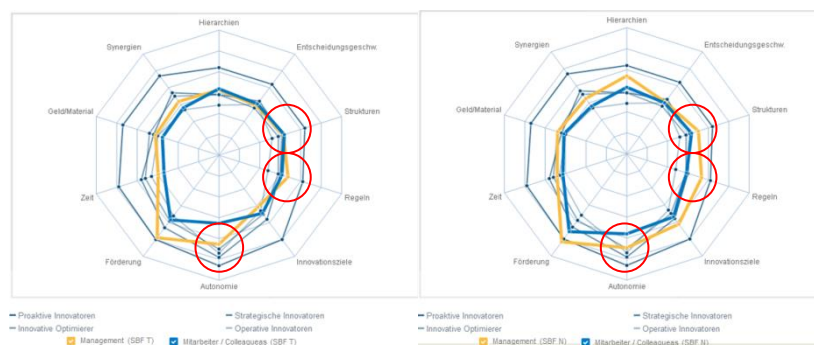

Figure 15, 16. SBF T and SBF N Management Level Assessment [35]

Figure 17, 18. SBF T and SBF N Team Level Assessment [36]

Figure 19, 20. SBF T and SBF N Environment Level Assessment [37]

Organizational level data (Figure 13, 14) are showing management and employee assessment and comparing data to 4 main innovation types provided by the original model. Why there is significant difference between employee and management assessment? What does it mean role model within this organization which looks extremely high? Is it an enabler or a barrier? Does it come from local (German) culture influence and has less to do with company culture? Management level data (Figure 15, 16) are showing management and employee assessment and comparing data to 4 main innovation types provided by the original model. Why there is a huge difference how ideas are push forward from the management and from the employee point of view? Why is there such a large difference between management and employee assessment on authority?

Team level data (Figure 17, 18) are showing management and employee assessment and comparing data to 4 main innovation types provided by the original model. There are extremely homogenous teams on both SBFs. Is this not a clear barrier?

Environment level data (Figure 19, 20) are showing management and employee assessment and comparing data to 4 main innovation types provided by the original model. It shows very low level relating to internal, external partners and meeting culture. What does it mean in reality what are meeting relating to innovation are used for?

5.2 Qualitative Measurement – work in progress

22 qualitative measurements, semi-structured interviews were carried out 6 from SBF N and 16 from SBF T. 3 hierarchy levels; top management, operational management, stuff level and 5 functional areas were asked. 30% were top level, 48% operational management and 22% of stuff level. Questionnaire was prepared which two major blocks. 1st part concentrated on

definition of innovation, best and worst practices and key elements of (non)-successful innovation within the units. 2nd part focused on the results provided by the model and was tested on the individual opinion how its reflecting his/her own opinion. Results show hints to a hierarchical overall company culture [38] and the existence and necessity of innovation champion(s).

Based on initial review of semi-structured interviews over 50% describing a person/role which seems to be vital for all successful innovation project. The expression Innovation Champion is not known, usually it is called as promoter, motor behind innovation project and always emphasized the high level of personal commitment. Few cases the Champion of Innovation/Sponsor is addressed as support from the top management. No sign of Antagonist though in any interview so far.

6. Discussion and Conclusions

The paper describes and addresses results in a working progress phase therefore drawing main conclusions at this stage are limited. Innolytics model though looks applicable at these two SBFs. The current innovation type of both SBF seems to be matching with current empirical assumptions.

High values on the “Leading by Example”, strong values on structure, rules and low perceived value on autonomy clear signal to Hierarchical culture is easy to be seen on both SBFs organisational and management level.

Low level of diversity and lack of “Out of the Box” thinking on team level, low levels on proactivity and informality on environmental level are also clear signs of inside-out thinking, rule triggered Hierarchical company culture.

In such an environment external benchmarking seems to be more difficult to be absorbed. These findings show the online measurement tool could be capable of assessing not only the innovation capability but also the overall company culture as well.

However in such an environment setting up online measurement tool involving wide range of employee and management seem to be contra productive.

Model is not capable of discovering vital components of innovation capability e.g. innovation champion, champion of innovation. Only qualitative measurement is capable to show these deeper structures. Quantitative results showing the importance of innovation champion which probably at this business and this hierarchical overall company cultures are key to go beyond incremental innovation.

It could be more productive to start immediately with top down semi-structured interviews and use quantitative data only to start discussing potential area of improvement. It could help the adaptation of innovation assessment more. However to draw deeper conclusion further analytics of results must be carried out.

References

- [1] Schumpeter, J.A. 1912: *Theory of Economic Development*, tenth printing, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey 2004
- [2,12,13] M. T. Hansen, J. Birkinshaw: *Innovation, Value Chain*. Harvard Business Review 85(6), June 2007
- [3,16] *OSLO Manual 3rd Edition* ISBN 92-64-01308-3, p46, <http://www.oecd.org/sti/inno/oslomanualguidelinesforcollectingandinterpretinginnovationdata3rdedition.htm>2005
- [4,38] Cameron, K. S. & Quinn, R. E. *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. (Rev. ed.). San Francisco, CA: Wiley (Jossey Bass),p120, 2006

- [5] Michael, L. T., & David, N.: *Organizing for innovation*. California Management Review, 28(3), 74-92.
- [6] Achilladelis, B., Jervis, P., & Robertson: *A study of success and failure in industrial innovation*. Sussex, England: University of Sussex Press, 1971.
- [7,8] D. Gamal (2011) *How to measure organization Innovativeness*. <http://www.tiec.gov.eg/backend/Reports/MeasuringOrganizationInnovativeness.pdf>
- [9,12,13] J. Tidd, J. Bessant: *Managing Innovation – Integrating Technological, Market and Organizational Change*. Wiley. ASIN: B005J58TKY, 2011
- [10] Downloaded: <https://technopreneurship.wordpress.com/2007/05/07/how-to-measure-a-firms-innovativeness/>
- [11] Downloaded: www.sopheon.com/idea-concept-development/
- [14] S. Roper, J. Du, J.H. Love: *Modelling the innovation value chain*. ELSEVIER V.37, Issues 6-7, p961-977, July 2008
- [15] P. Goodridge, J. Haskel, G. Wallis: *Innovation Index 2014* www.nesta.org.uk/wp14-07
- [17] Downloaded: <https://www.improve-innovation.eu>
- [18,19] M. Sawhney, R. C. Wolcott, I. Arroniz: *The 12 Different Ways for Companies to Innovate*, MIT Sloan Management Review, April 2006
- [20] L. Aiman-Smith, N. Goodrich, D. Roberts, J. Scinta: *Addressing your Organization's Potential for Value Innovation*. Industrial Research Institute, April 2005
- [21] Downloaded: <http://cims.ncsu.edu/tools-assessments/im-maturity/>
- [22] T. M. Amabile, R. Conti, H. Coon, J. Lazenby, M. Herron. *Assessing the Work Environment for Creativity*. Academy of Management Journal, p1154-1184, 1996
- [23,24] J-U. Meyer: *Strengthening Innovation Capacity through Different Types of Innovation Cultures* Presented at the 2014 ISPIM Americas Innovation Forum, Montreal, Canada 5-8, Oct 2014, 014.papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2506307
- [25] Chakrabarti, A.: *The role of champion in product innovation*. California Management Review, 17(2), 58-62., 1974
- [26] Van de Ven, A. H., Polley, D. E. P., Garud, R., & Venkataraman, S.: *The Innovation Journey* Oxford University Press, 1999
- [27,28] Kriz, A., Molloy, C., & Denness, B. (in press). *The global importance of innovation champions: Insights from China*. In A. Brem & É. Viardot (Eds.), *Evolution of innovation management*: Palgrave Macmillan. Lawless, M. W., & Price, 2012
- [29] Markham, S. K., & Aiman-Smith, L.: *Product champions: Truths, myths and management*. Research Technology Management, 44(3), 44-50, 2001.
- [30] Chakrabarti, A.: *The role of champion in product innovation*. California Management Review, 17(2), 58-62., 1974
- [31-37] Innolytics GmbH + Own Research. Innolytics.de

Reviewer: Prof. Dr. Peter Halmai PhD., Head of Department, International Economics, Pannon University, Veszprem

A HAZAI BIZTOSÍTÁSI PIAC VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁBAN

Eke Zsolt

Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Széchenyi István Doktori Iskola, PhD-hallgató, Groupama Biztosító Zrt., osztályvezető, eke.zsolt_968@yahoo.com

Absztrakt

A vizsgált téma jelentőségét általánosságban az adja, hogy a kedvezőtlen klímaváltozás által generált növekvő számú katasztrófahelyzet okán az öngondoskodás jelentősége folyamatosan növekszik. Egyre inkább sokasodnak a megszokottól eltérő időjárási jelenséget, továbbá azok kedvezőtlen károsító hatásai, az általuk okozott károk mértéke is folyamatosan növekszik. Jelen tanulmány ehhez úgy kapcsolódik, hogy a múltbeli folyamatok vizsgálata a jelen adatain túl további ismertekkel ruház fel minket a vizsgált terület működését illetően, melynek segítségével pontosítani tudjuk várakozásainkat is.

A biztosítási piac a rendszerváltás időszakában jelentős változásokon ment keresztül, amely egyrészt minőségi másrészt mennyiségi változásokat jelentett. Az előadás során arra vállalkozom, hogy jelentős mértékben matematikai, statisztikai vizsgálatok eredményeire támaszkodva bemutassam az ágazati piac legfontosabb változásait abban az időszakban, a '80-as évektől az ezredfordulóig. A vizsgálat fókuszpontjába az ágazati piaci koncentrációt, valamint a kumulált díjbevételt helyeztem.

Ennek keretén belül megfigyelhetjük a tapasztalati adatokat, az 1990-es esztendő előtti várakozásokat, valamint azt, hogy ezek miként változtak az 1990-es éveket követően a változó gazdasági, politikai és jogi környezetben, továbbá az Európára jellemző globális folyamatokba illeszkedően.

Az 1985-2000 közötti időszakot három külön időintervallumra osztva (1985-1990; 1990-1995; 1995-2000) és egyben is vizsgálva az időszakok külön-külön kerülnek elemzésre, ezen belül megvizsgáljuk azt is, hogy az ott megfigyelhető trendek mennyiben nyertek megerősítést a későbbiekben.

Kulcsszavak: Öngondoskodás, rendszerváltás, statisztikai elemzés, kvantitatív és kvalitatív változások

1. Bevezetés, célok

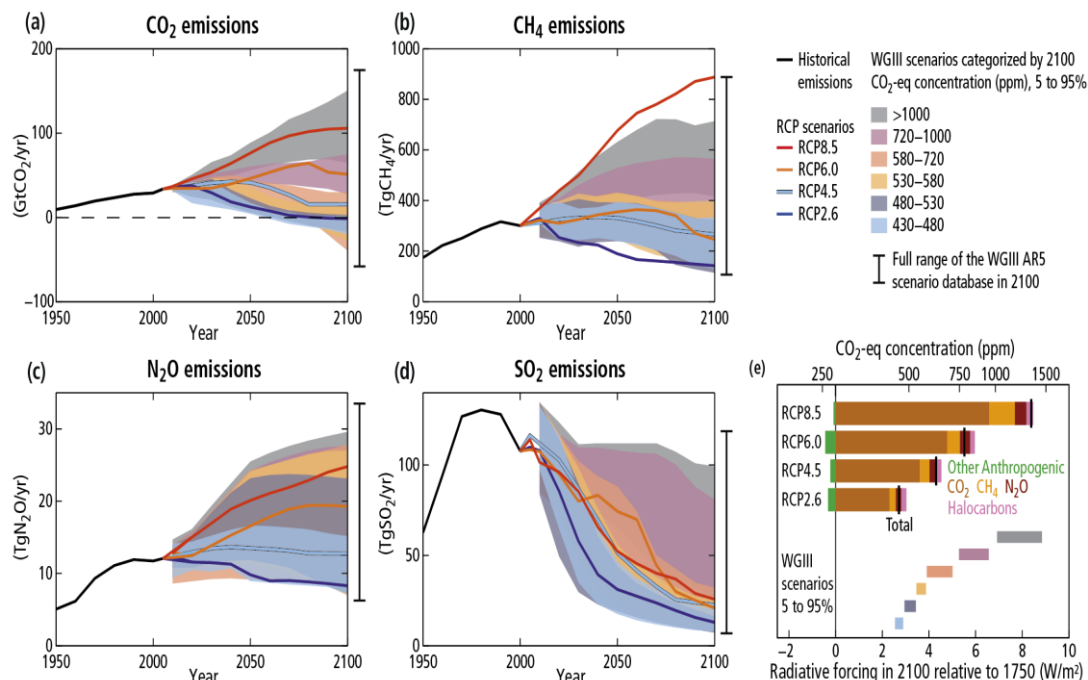
Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy rávilágítson a magyar biztosítási piac változásának sajátosságaira a rendszerváltás időszakában, három konkrét szakaszra bontva:

- 1985-1990 közötti időszak,
- 1990-1995 közötti idő, és
- 1995-2000 éveket felölelő periódus.

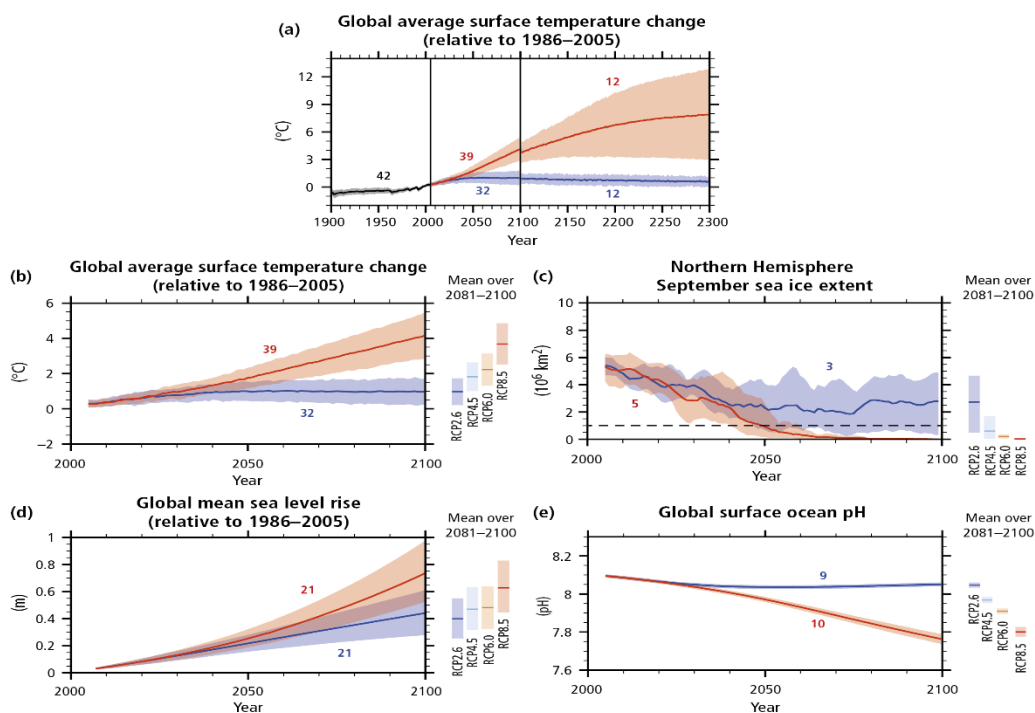
A téma véleményem szerint azért fontos, mert egyrészt a pénzügyi válság rávilágított arra a problémára, hogy az egyéni befektető a válság hatásainak jóval nagyobb mértékben kitett [Banyár, 2003, Szekeres, 2010], mint a megfelelő szakmai és tapasztalati háttérrel és erőforrásokkal rendelkező intézményi befektetők. Emiatt az élet üzletági, hagyományos és befektetési, unit linked jellegű biztosítási termékek jelentősége az ügyfelek részéről jelentős mértékben megemelkedett a biztonságos öngondoskodás szempontjaira tekintettel, aminek jelentőségét még inkább fokozza az általános állami szerepvállalás csökkenése [Adorján et al, 2004].

Másrészt a nem-élet biztosítások oldaláról elmondható, hogy a folyamatban lévő klímaváltozással összefüggésben lévő természeti károk kárgyakorisága (egységnyi

szereződésre jutó károk aránya) és átlagkára (az egy kárra számított átlagos kárkifizetés) folyamatosan emelkedő tendenciát mutat [Asztalos, 1997, Czeglé, 1996] (1. és 2. ábra). Fontos még megemlíteni, hogy a biztosításmatematika makroszintű összefüggései csak megfelelő nagyságú veszélyközösség esetében igazak, ezért is nagyon fontos a piac megfelelő átalakulása.

1. sz. ábra: Kibocsátás és koncentrációváltozás, üvegházhatást kiváltó gázok
Forrás: IPCC (2014)

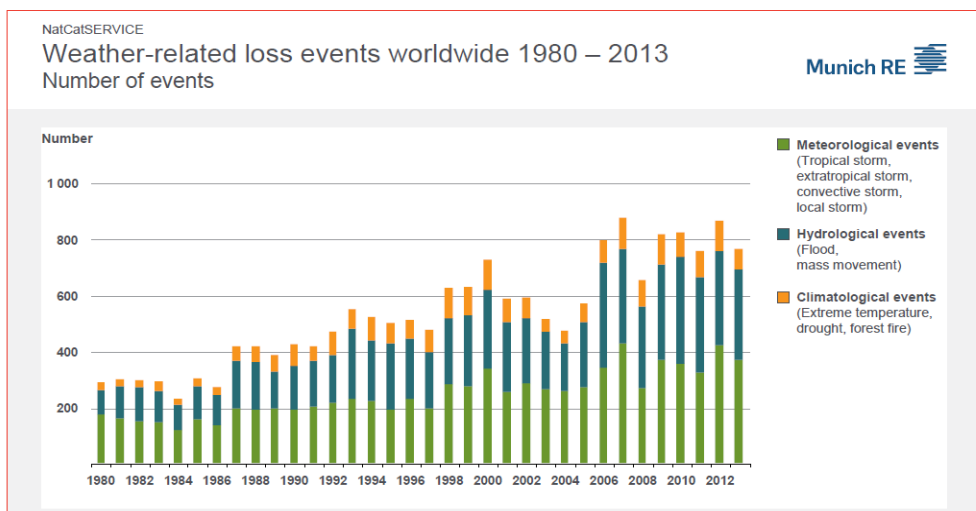

2. sz. ábra: A Föld átlaghőmérsékletének várható változása és egyéb kedvezőtlen hatások

Forrás: IPCC (2014)

Az IPCC (Éghajlatváltozási Kormányközi Testület) jelentései alapján az üvegházhatást okozó gázok mennyiségi felszaporodásának köszönhetően már most jelentős bolygónk felmelegedése. A legfrissebb jelentés alapján 2100-ra akár 5 fokkal is megnőhet bolygónk átlaghőmérséklete.

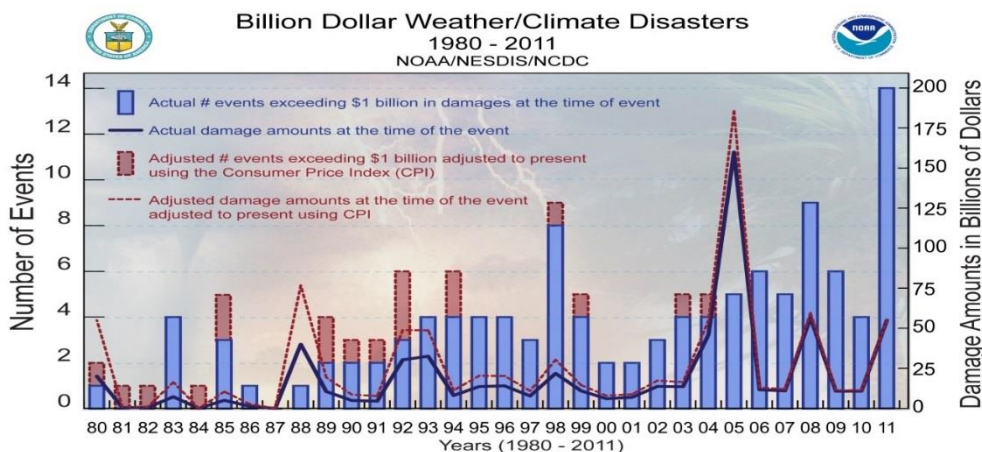
Ennek következménye a szélsőséges időjárási események számának valamint intenzitásának jelentős mértékű megemelkedése, ami 3. és 4. ábrán is megfigyelhető:

Source: 2014 Münchener Rückversicherungs-Gesellschaft, Geo Risks Research, NatCatSERVICE—As at February 2014

3. sz. ábra: Időjárás okozta károk számának változása 1980-2013

Forrás: München Re 2014

4. sz. ábra: Természeti katasztrófák okozta károk és mértékük 1980-2011,

Forrás: NOAA/NESDIS/NCDC 2012

Fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy az öngondoskodás jelentősége a vagyonbiztosítások területén is jelentős mértékben megemelkedett, és ez csak növekedni fog a jövőben [Ébli 1991, 1993, 1993]. Ezt erősíti a kormányzati szerepvállalás csökkenése, ami a rendszerváltás óta folyamatosan jellemző [Horinka-Luttenberg, 2005, Futó, 2010]. (jó példa erre az agrárium legutóbb bevezetett állami díjtámogatott biztosítási rendszere).

A téma általános fontossága mellett a rendszerváltás időszakára jellemző jelenségek számba vétele azért lényeges, mert az akkori folyamatok megértése segít a jelen és a jövő jelenségeinek jobb megértésében, mely lehetőséget az esetleges beavatkozás hatékonyságának növelésére is.

E gondolatoknak az ad nagyobb hangsúlyt, hogy bár a 2014-es év a második volt, melynek éves összesített biztosítási díjbevétele növekvő tendenciát mutatott, a biztosítási penetráció (GDP arányos biztosítási kiadások) mértéke itthon továbbra is a nyugat-európai átlag csak mintegy harmada (3%) körül mozog [Eke-Hegedűs-Pataki-Széles, 2014].

2. A biztosítási piac változásai a rendszerváltás időszakában

2.1. Piaci koncentráció

A piaci koncentráció a biztosítási ágazatban a rendszerváltást megelőzően, 1986-ig elérte elvi maximumát, az egyetlen, monopóliumként működő Állami Biztosító jelenlétével. 1986-ban viszont lehetővé vált biztosítótársaságok alapítása, s egyben megalakult a Hungária Biztosító. Nem volt akkor még valós piaci verseny, hiszen az új, mesterségesen létrehozott résztvevő az Állami Biztosító gépjármű-, vállalati vagyoni-, és nemzetközi biztosítási állományát kapta meg, kijelölve a két szereplő működésének területeit. A teljes piaci nyitás 1988-ban indult el, mely esztendőben a két állami vállalat tevékenységének liberalizációja mellett megalakult a kompozit Garancia Biztosító, és az utazási biztosításokra szakosodott Atlasz Biztosító [Závodnyik, 2004].

Ezt követően a piaci szereplők száma ugrásszerűen megemelkedett, 2000-re mintegy 20-ra emelkedett, mely nagyságrend azóta is jellemző a hazai biztosítási piacra [Pataki-Eke, 2011].

A pontos változásokat az 5. ábra szemlélteti:

5. sz. ábra: A piaci szereplők számának hazai változása 1980-2000 között

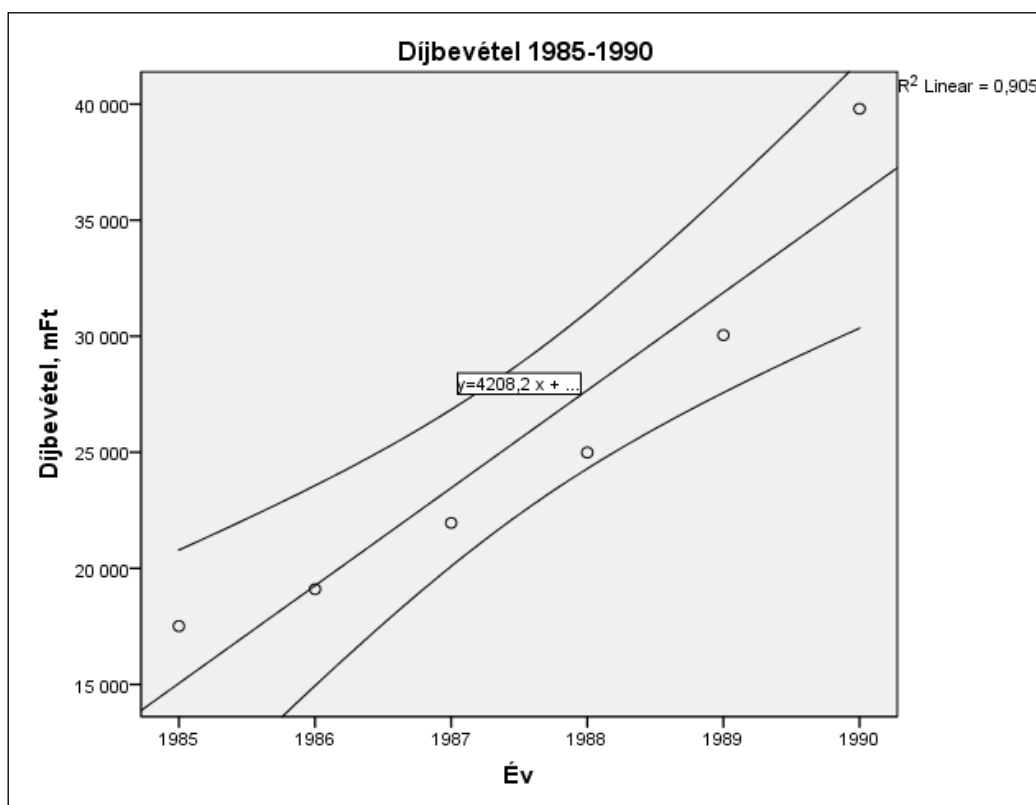
Forrás: MABISZ adatok alapján saját gyűjtés

2.2. Az ágazati összesített díjbevétel

A rendszerváltás időszakát három különböző, a körülményeket illetően elkülöníthető periódusban vizsgáljuk:

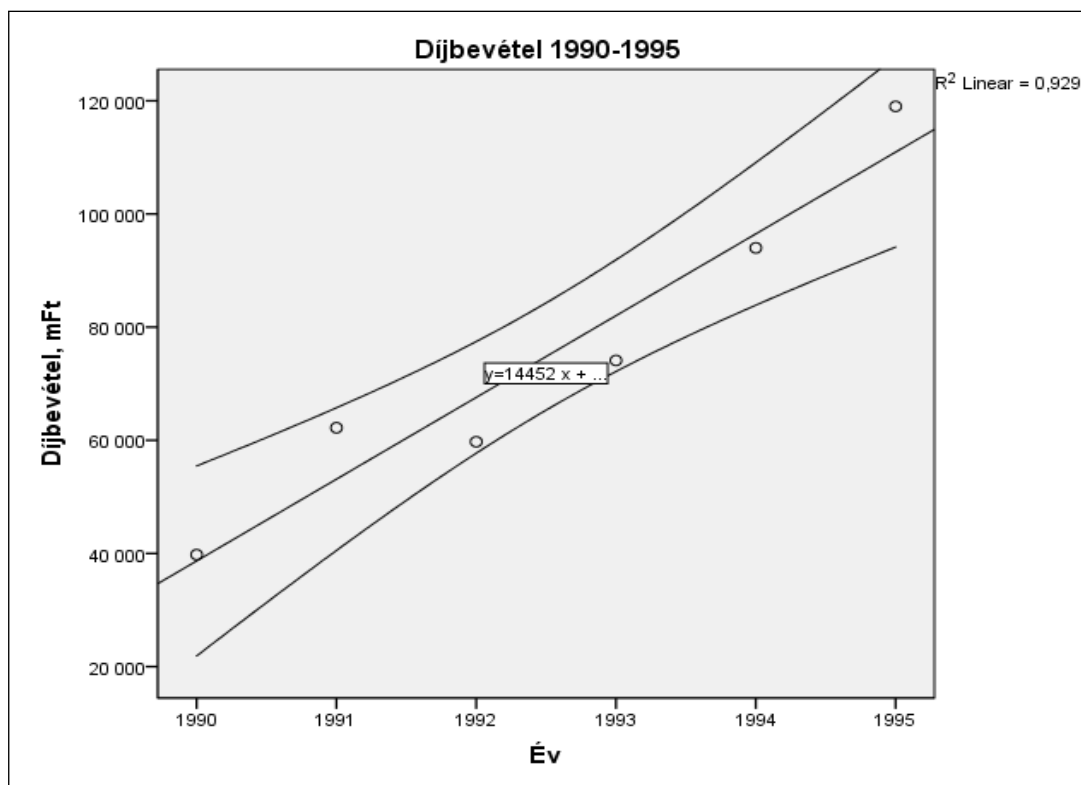
- 1985-1990: az állampárti időszak: az egypártrendszer időszaka, jellemző a piaci liberalizáció hiánya,
- 1990-1995: az útkeresés időszaka: a korábbi értékrend és szabályrendszer fellazult, de még nem lépett a helyébe az új,
- 1995-2000: a konszolidáció évei: megszilárduló piacliberalizációs körülmények.

Vizsgáljuk meg az összesített biztosítási díjbevétel változásait az előbb részletezett három 5 éves periódusban! (6. – 7. – 8. ábra)

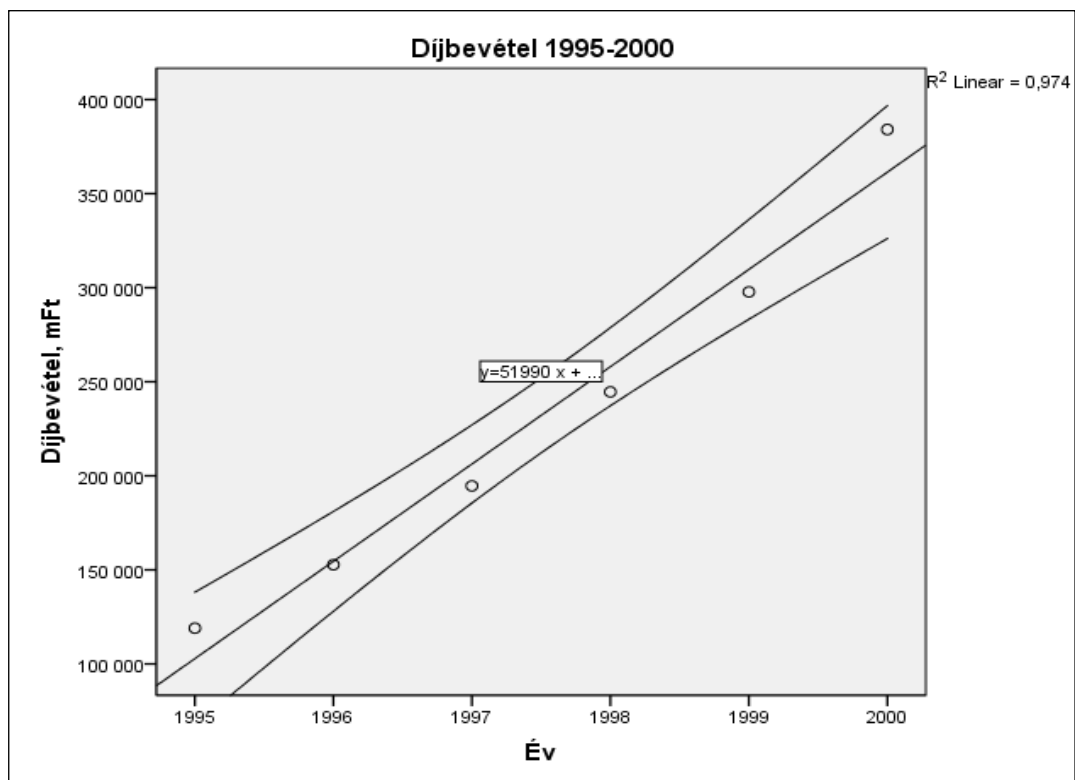

6. sz. ábra: Biztosítási díjbevétel alakulása Magyarországon 1985-1990 között

Forrás: MABISZ adatok alapján saját szerkesztés, eszköz: SPSS program

7. sz. ábra: Biztosítási díjbevétel alakulása Magyarországon 1990-1995 között
 Forrás: MABISZ adatok alapján saját szerkesztés, eszköz: SPSS program

8. sz. ábra: Biztosítási díjbevétel alakulása Magyarországon 1995-2000 között
 Forrás: MABISZ adatok alapján saját szerkesztés, eszköz: SPSS program

Rátekintve a három ábrára az látható, hogy a kumulált díjbevétel adatokra illesztett trendvonal meredeksége nagyjából megegyezik (az alsó és felső görbék a konfidencia intervallumok), de rögtön szembeötlik, hogy a három grafikon y tengely szerinti léptéke nem azonos:

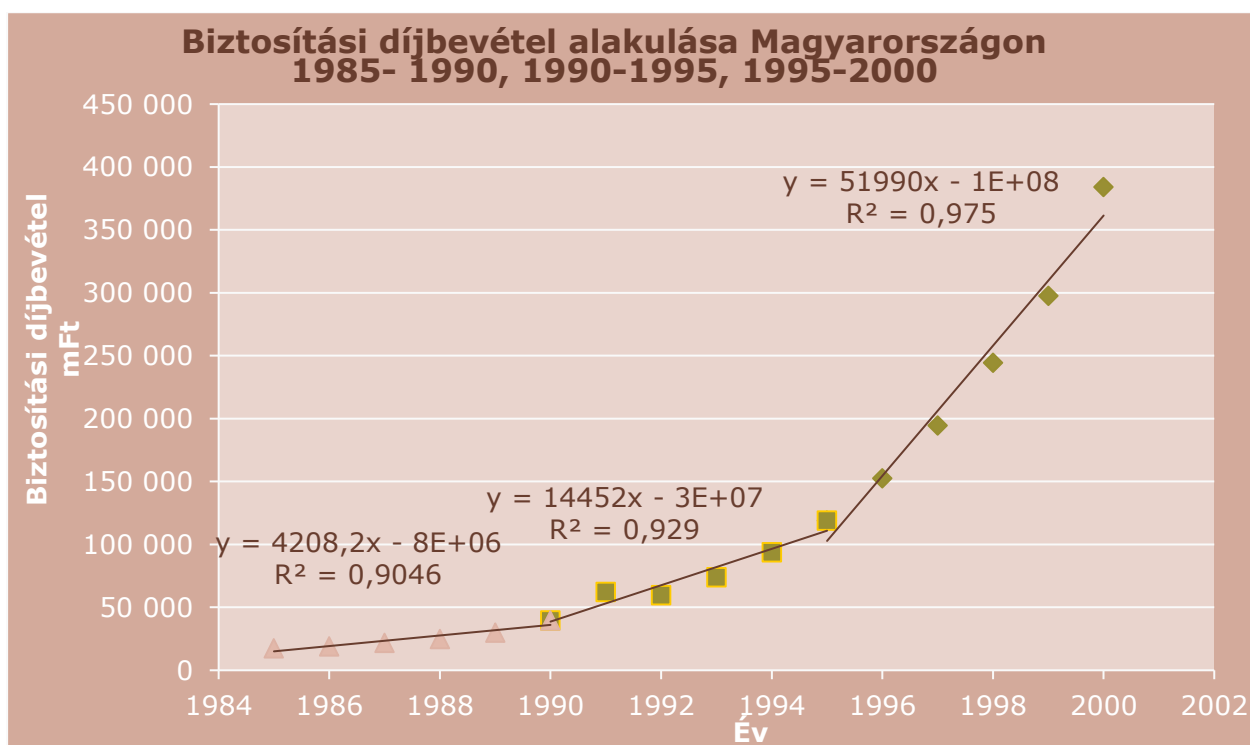
- az 1985-1990 közötti periódust illetően 40 milliárd Ft,
- az 1990-1995 évek adatait ábrázoló grafikonon 120 milliárd Ft, míg
- az 1995-2000 közötti időszak grafikonján 400 milliárd Ft a legmagasabb érték.

Ezt mutatja a trendvonalak grafikonra jegyzett egyenlete is: az évi átlagos díjbevétel

- az első periódusban 4,2 milliárd Ft,
- a másodikban 14,5 milliárd Ft,
- a harmadikban 52 milliárd Ft.

(Az R^2 értéke mindhárom esetben 0,9 fölött van, az utolsó esetben 0,974, az illeszkedés jósága, a kapcsolat szorossága magas fokú.)

Az adatok alapján le is vonhatnánk azt a következtetést, hogy a biztosítási piac növekedésének dinamikája példaértékű volt a vizsgált időszakban. Ha a három adatsort egy grafikonon ábrázoljuk, ez a tendencia még inkább nyomatékot kap:

9. sz. ábra: Biztosítási díjbevétel alakulása Magyarországon 1985-1990, 1990-1995 és 1995-2000 között

Forrás: MABISZ adatok alapján saját szerkesztés, eszköz: Microsoft excel

Vizsgáljuk meg, mi húzódik meg a háttérben, jelentenek-e a megfigyelt adatok valós növekedést?

1. sz. táblázat: Évek, időszakok kumulált díjbevételei nominál és reál értékben

Év	Biztosítási díjbevétel, m Ft	Változás előző évhez képest, m Ft	Változás előző évhez képest, %	Periódus átlaga	Periódus átlagos inflációja	Reál változás
1985	17 511					
1986	19 106	1 595	9,11%			
1987	21 957	2 851	14,92%			
1988	24 990	3 033	13,81%	18,11%	13,70%	4,41%
1989	30 047	5 057	20,24%			
1990	39 797	9 750	32,45%			
1991	62 213	22 416	56,33%			
1992	59 742	-2 471	-3,97%			
1993	74 114	14 372	24,06%	27,05%	26,10%	0,95%
1994	94 005	19 891	26,84%			
1995	119 014	25 009	26,60%			
1996	152 741	33 727	28,34%			
1997	194 654	41 913	27,44%			
1998	244 591	49 937	25,65%	26,46%	17,40%	9,06%
1999	297 756	53 165	21,74%			
2000	384 090	86 334	28,99%			

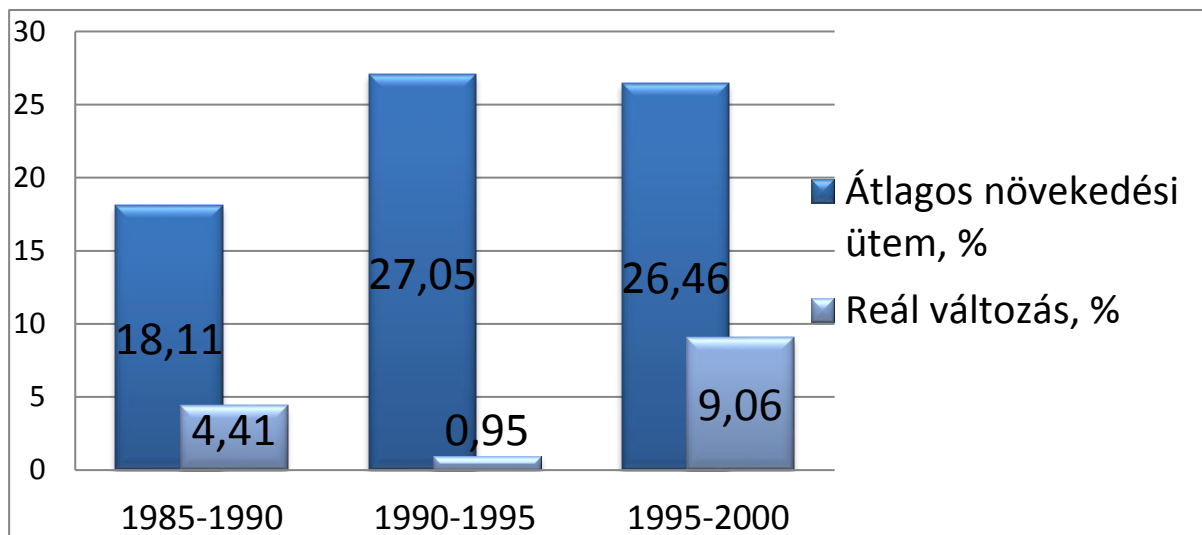
Forrás: MABISZ és KSH adatok alapján saját szerkesztés

Az 1. sz. táblázat adatai azt mutatják, hogy bár nominálisan jelentős volt az ágazati kumulált díjbevétel növekedése mindhárom periódusban, az időszakok átlagos inflációját is a modell részévé téve a fejlődés nem ilyen mértékű: bár megfigyelhető mindhárom időszakban,

- az 1985-1990 közötti időszakban csak 4,41%,
- az 1990-1995 közöttiben mindössze 0,95%,
- az 1995-2000 közti években a legtöbb, 9,06%

volt az átlagos évi fejlődés.

Szemléletesen mutatja ezt a 10. sz. ábra:

10. sz. ábra: Biztosítási díjbevétel változása a három vizsgált periódusban

Forrás: MABISZ és KSH adatok alapján saját szerkesztés

3. Összefoglaló

A tanulmányban rögzített jelenségek bizonyították, hogy a számszerű adatokat milyen mértékben tudják befolyásolni a körülmények, milyen mértékben értékelődik át egy-egy vizsgált jelenség például az inflációt tekintve. Látható, hogy a valós növekedés legnagyobb üteme az 1995-2000 közti időszakban volt megfigyelhető, ami a piaci viszonyok megszilárdulásával, az átmeneti időszak kedvezőtlen jelenségei (reálbér-csökkenés, növekvő munkanélküliség, stb.) után a gazdaság erősödésére, a keresetek növekedésére vezethető vissza.

A további időszakokat tekintve az infláció csökkenésével a valós fejlődés 2007-ig töretlen, a pénzügyi krízis idején jelentősen visszaesik (a 2007-es 930 milliárd Ft-ról 2012-re 768 milliárd Ft-ra esik vissza), majd 2013 és 2014-es években már emelkedést mutatva elérte a 850 milliárd Ft-ot, 2015-ben a 870 milliárd Ft-ot.

A lényegi mérőszám, a biztosítási penetráció továbbra is csupán 3%.

Irodalomjegyzék

Könyvek

- [1] Adorján et al.: Ágazati biztosítástan. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt, Budapest 2004,
- [2] Asztalos László György: Biztosítási kézikönyv. Biztosítási Oktatási Intézmény, Budapest 1997,
- [3] Banyár József: Életbiztosítás. Aula, Budapest 2003,
- [4] Czegle Tibor: Biztosítási alapismeretek. Pénzügyi és Számviteli Főiskola, Budapest 1996,
- [5] Ébli Györgyné: A biztosítás közgazdasági alapjai. Dabas-Jegyzet Kft, Budapest 1993,
- [6] Ébli Györgyné: A biztosítás üzemgazdasági alapjai. Dabas-Jegyzet Kft, Budapest 1993,
- [7] Ébli Györgyné: A vagyonbiztosítás. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest 1991,
- [8] Futó Gábor: Társadalombiztosítás. Penta Unió Oktatási Centrum Zrt, Budapest 2010,
- [9] Horinka Melinda Luttenberg Zoltán: Biztosításelmélet és üzemgazdaságtan. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt, Budapest 2005,
- [10] Szekeres István: Biztosítás ismeretek. SZIE GK egyetemi jegyzet, Budapest 2010,
- [11] Zavodnyik József: Biztosítási jog. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt, Budapest 2004,

Publikációk, tanulmányok

- [12] Zsolt Eke - Mihály Hegedűs - László Pataki - Zsuzsanna Széles: Analysis of the Influencing Factors of Hungarian Insurance Market. Ed.: Csaba Illés Bálint - Anna Dunay - Anna Slocinska: New Trends in Management in the 21st Century. Monograph. Czestochowa, 2014. ISBN978-83-63500-78-8)
- [13] Pataki László - Eke Zsolt: A hazai és nyugat-európai biztosítási piac eltérésének okai két évtizeddel a rendszerváltás után. Változó Környezet Innovatív Stratégiák Nemzetközi tudományos konferencia, Sopron, 2011.

Adatszolgáltatók, adatforrások

<https://www.ipcc.ch>

www.cea.eu

www.eustat.com

www.ksh.hu

<http://www.mabisz.hu/>

Lektorálta: Dr. Pataki László PhD., egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem

LABOUR ASPECTS OF THE RENEWABLE ENERGY PRODUCTION

Gál Balázs Sándor

*University of Miskolc, World- and Regional- Economic Institute, PhD-student,
reggabas@uni-miskolc.hu*

Abstract

The activities and tasks nowadays get, more and more attention against global climate change,. A significant part of the environmental problems, comes from the utilization of fossil sources. Without being exhaustive, may be listed here the intensifying greenhouse effect, acid rain, the increased concentration of dust of atmosphere in the winter season, the emissions what caused the transport and the list goes on to a number of environmental problems. The preventive, avoidance activities so very important, and it would be most useful if based on the principle of sustainability and balanced between its pillars, namely the Environmental / Economic / Social and this principle is applied in practice. Present study examines the labor market effects of the different renewable energy generation investments. My research aims to examine the use of life-cycle approach to analyze the primary and secondary job creation ability of energy production from renewable resources per unit of energy output. That is, I investigate how many new jobs would be created thanks the different forms of renewable energy production. That is why I modeled the energy production based on certain renewable resources, and the production of necessary equipment, installation, operation maintenance, management of final waste and even logistical needs and survey the direct and indirect labor forces what required in the production chain. As a result of this study, near economic and environmental examinations, I wish to fortify the socio-way approach and the sustainability in one. I would like to increase the volume of renewable energy generation, with achieved models of good practice and presentations of positive social examples. In addition, this analysis can help those, who want to produce energy from renewable sources in a sustainable way.

Keywords: Labour, renewable energy, sustainability

1. Main issues of sustainability

The sustainability has three main pillars as Environment, Economy and Society. This paper try to analyse of the labour aspects of the renewable energy production and utilization in the V4 countries. What are the main trends in employment, efficiency, volume of renewable energy sector (RES)? How can help changing the viewpoints in connection with renewable energy?

2. Methodology

2.1. Databases:

Firstly need a statistical dataset for the investigating. This data get from several significant database. The sources of the data are the following: Euroobserver's, World Bank's, Eustat's, OECD's databases. For the comparing need the newest data which are data's of 2014 years in the most case. From this datasets, I collect out the data's in connection with the employment area of the RES.

2.2. Indicators and Comparing

I examined a number of general indicators, including the share of renewable energy in the total energy system, the share of budget of renewable energy development within the investment budget of total energy sector and employment indicators, the RES was assessed in and turnover from employment. However, if we want to get the full view point, it is necessary measuring the production efficiencies in the RES. During the investigations was calculated two types of efficiency, one of the produced energy unit per capita, and the other was the generated turnover per capita in the RES. During the first efficiency calculation for each sector I observed turnover and divided by the number of employees who work in the same sector. This calculation is repeated in the case of all four countries. The second indicator was created by the unit of produced energy per number of employed in each sectors of RES.

3. Countries

To the investigation, we need to choose some countries. For this reason I choose the V4 countries, what are the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovak Republic. There are a differences and similarities between the countries. Same time to connect to the EU. There are economic cooperation between the countries for example CEFTA [1.] They shows similar attitudes in RES sector.

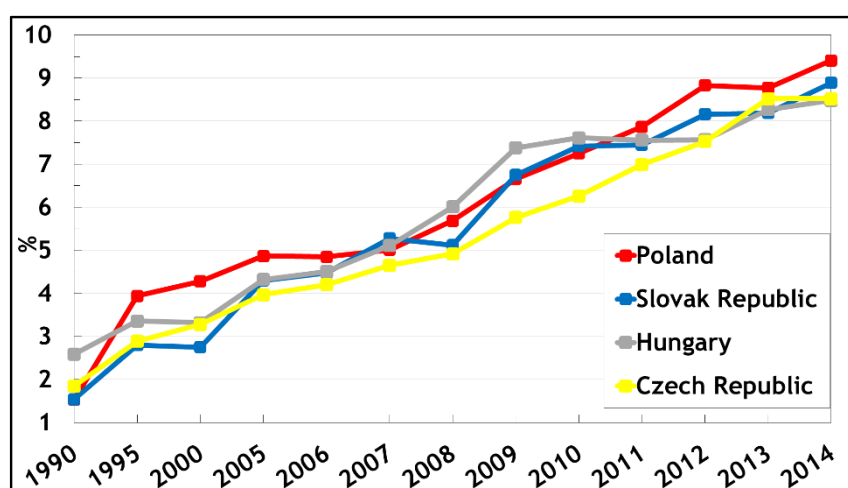

Figure 1. Renewable energy supply, % of TPES [2]

If we look Figure 1. we see that most of was similarly converted in the RES trend in the 90 years from to 2014. A significant outliers cannot be observed. Together the four countries is developing in the field of renewable energy utilization. However, in in the RD & D expenses no longer has that one-dimensional image. Not only gave me a full picture the approximate image in terms of individual countries, because in many cases the data were not available. In the Figure 2. We can observe the fact that Poland and the Czech Republic moved about together, from 2008, fluctuating between 10-20% budgets of the total energy RD & D. Our country is based on the dataset from 2008 to 2012 stagnant, move close to the 5% level. However, in Slovakia from 2008 shows a dynamic increasing trend, than in other countries. From the early 20% level in 2010, after a sharp increase reach the 55% of the budget of total energy, and after a small decline in 2014 exceeds the 60%.

In practice, one country energy supply is lean on renewable sources only partially. Main part of sources are fossil sources, like oil, natural gas and coal. The countries has a different renewable energy properties, which follows from differ geographical abilities. The RES sources of the V4 countries move in a large scale from water sources, up geothermal sources. The main RE sources in Czech Republic the biomass hydro and solar PV [3], in Hungary the biomass and geothermal [4], in Poland the Wind, Biomass and Hydropower [5] and in the Slovak Republic the Biomass, Solar PV and the Water [6].

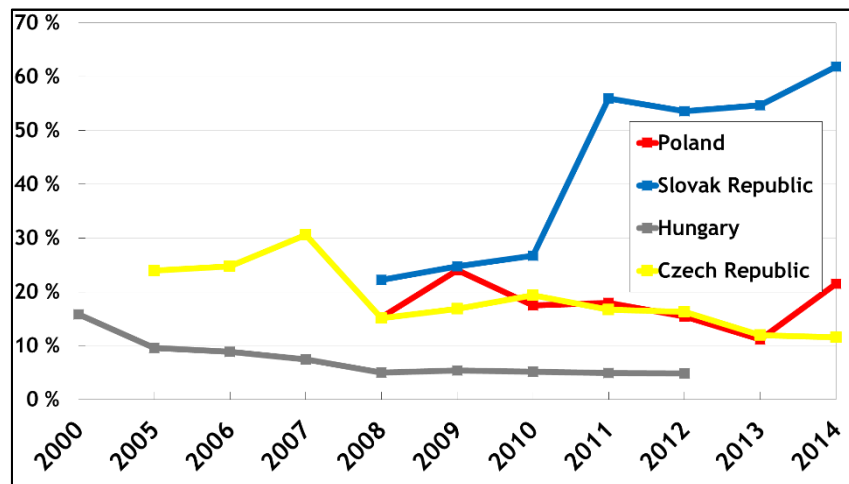

Figure 2. Renewable energy public RD&D budget in % of total energy public RD&D [7]

4. Labor statement

Figure 3 shows the employment of the V4 countries in the RES. By far the highest level of employment has the Czech Republic, this tendency we see in five RES. Which are the solid biomass, biogas, photovoltaic, waste and heat pump. Our country among the Visegrad Four countries in the geothermal energy will rise high up to the others, and Poland in the case of wind energy and biofuels perform similarly. In case of Slovakia in the photovoltaic sector approaches the level of the Czech Republic, Hungary and Poland, is far ahead. However, for in the average of other sectors are performing.

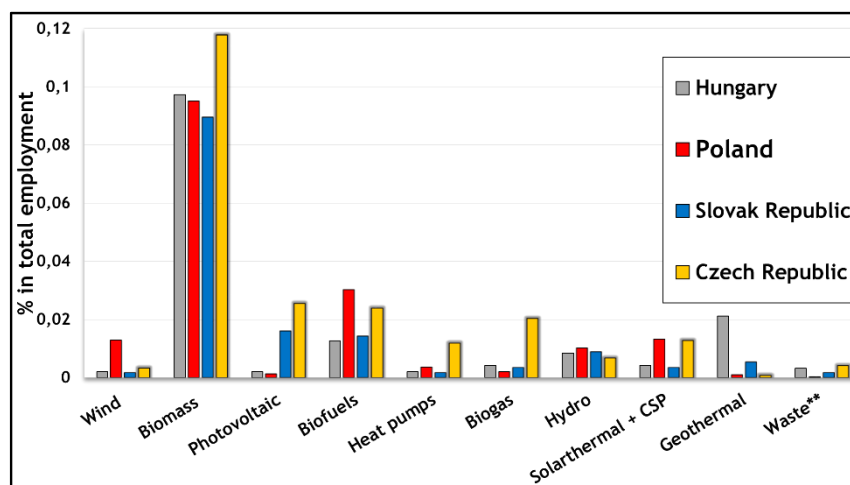

Figure 3. Employment in RES sector of the V4 countries [8]

First sight what we appear that the highest employment linked to biomass utilization. In this conspires that the highest demand for labor can be found in a projected power generation unit. This can be produced in the least energy efficient form of energy. Order to prove this I used the data published by the Euroserver. In Table 1. attempted to compare in different renewable resources for energy efficiency. The number of installed / obtainable power and in the ratio of employed persons were used for this purpose. In order to be able to make transparent in the data received, data from the 2012-2014 average over the year were used for this purpose.

Table 1. Efficiency of power generating [8]

Efficiency of power generating									
Energy form	Wind	Biomass	Photovoltaic	Heat pumps	Biofuels	Biogas	Hydro	Solarthermal + CSP	Geothermal
built-in power type / employment (capita)	MW/capita	ktoe/capita	MWp/capita	sales/capita	ktoe/capita	ktoe/capita	MW/capita	MWth/capita	MWth/capita
Min*	0,062	0,000327	0,036	7,83	95,29966	0,274	0,03525	0,0112	0,0835294
Max*	3,31	0,340878	1,680286	15,06	338,605	1	1,036667	0,181	0,9853333
Avarage*	1,41680119	0,250282	0,842004	10,95949	202,5774	0,544459	0,348204	0,0704123	0,541033
*Összesített V4 adatai, 2012-2014 közötti időszakból									

Significant differences can be observed, the individual forms of energy generation amongst the maximum and minimum values. This depends on the qualities of each country, both in terms of the different renewable energy sources and the utilization of a particular resource type. The most effectivity amount of labor demand obtained from renewable resources has a biofuels. The worst case has the extraction efficiency of the solar thermal and solid biomass are observed. It required in these sectors with the highest demand for human resources. It be considered, the biomass has easy and broad availability, stable and predictable resources. Currently, this sector has the largest amounts of employment.

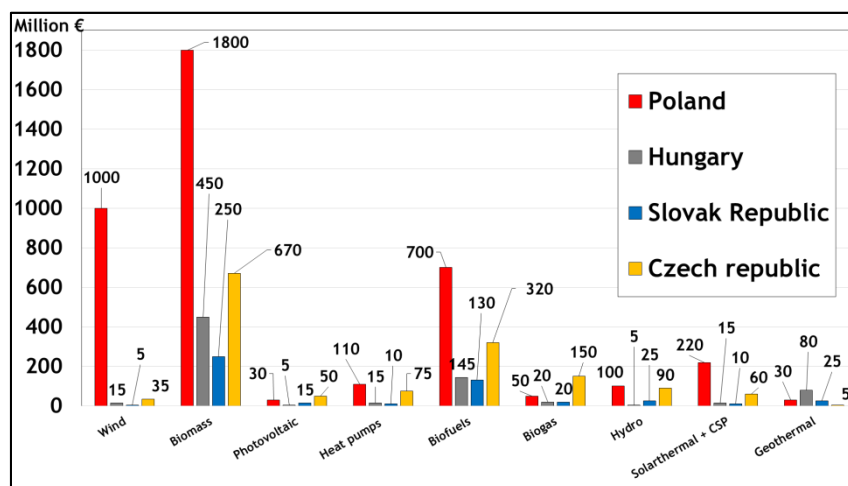

Figure 4. Turnover in RES sector [8]

Figure 4. shows the turnover of the RES in the V4 countries. If we use only this indicator, it could create a false image about role of labour in the comparison. The column high depends of the size of countries and volume of the used technologies, in this form not suitable for efficiency analysis. The figure seems to face during the analysis that the turnover of the V4 countries in GDP of almost equally displayed. However, if we look closely the case of Slovakia, we can view that the turnover per total GDP rate in four-RES were higher ahead of the other countries (Figure 5).

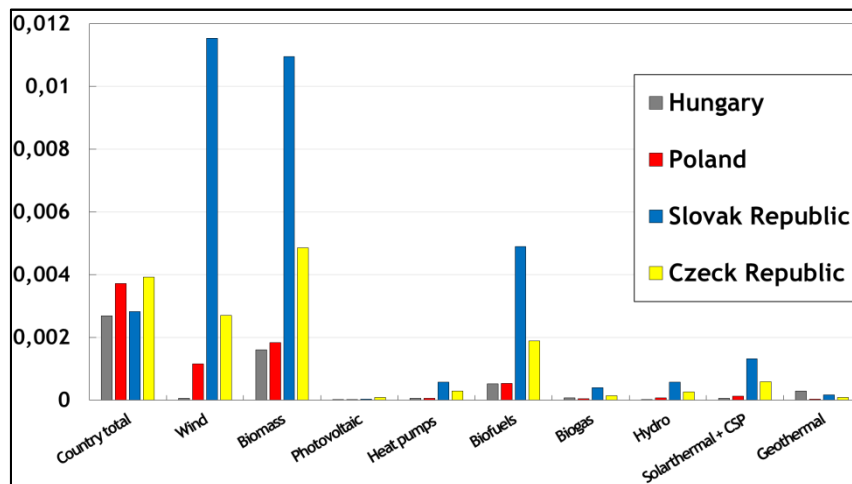

Figure 5. Turnover Million €/total GDP (in € equivalent)
[own construction based on 8,9]

To examine one another aspect, need a modified form of efficacy indicator. To achieve this, a divided the turnover by the number of the RES-workers so I created the efficiency of economic indicators. The results of efficacy studies show the Figure 6. I received interesting results. The highest efficiency in case of biofuels production in Slovakia takes place on the basis of the data. There is a high value means that compared to 4-gang over a second-placed Czech Republic. This review was not possible on the basis of existing data. For other countries even mention Poland wind energy production, photovoltaic, and the Czech Republic efficiency in hydro energy. In case of other sources of energy more or less has uniform efficiency.

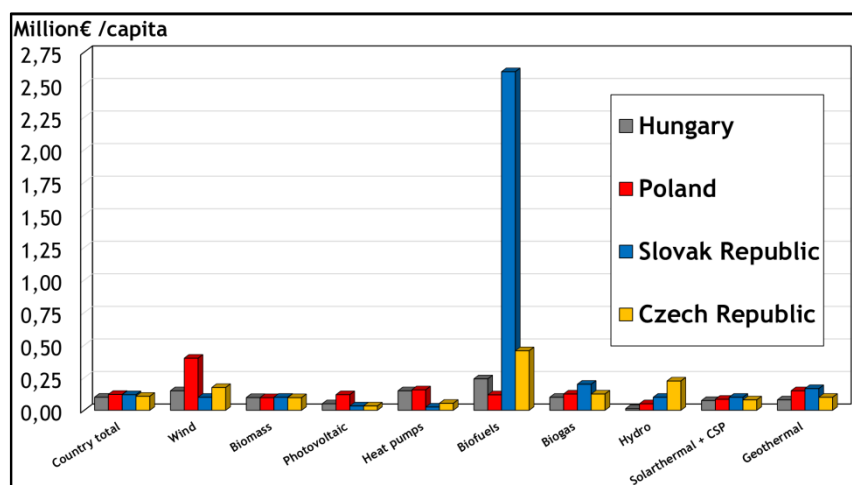

Figure 6. Turnover per capita in RES sector [own construction based on 8]

5. Conclusion

The utilization of the RES is increasing constantly, all in V4 countries. Hungary has prominent rank in geothermal energy utilization. The largest producer in this country and Poland also has a biggest employment in the RES sector. We can see the highest potency of employment making processes has the solid biomass. In the RES has the highest in employment. The point of view the highest income of RES in Slovakia, within values of total GDP. Furthermore, it can be observed here, with the highest renewable RD & D and efficiency ratios (biofuels) too.

6. Possibilities

The higher rate of RES utilization could increase the number of the new jobs and can decrease the unemployment rate. Beside this need increase the efficiency of the RES sectors in all countries. It would be necessary increase the government support for the RES sector in Hungary. In the future should expand the analysis of labour aspect also to the fossil energy sector to get a more complex comparing.

References

- [1] Simon Dániel (2005): *Visegrádi országok az ezredfordulón, különös tekintettel a magyar kapcsolatokra a visegrádi négyek országaival*; 31th of May, 2016) From BGF Külkereskedelmi Kar Elektronikus Könyvtár website: http://elib.kkf.hu/edip/D_11116.pdf
- [2] Oecd (2014): *Renewable energy supply*; 22th of May, 2016; From OECD website: <https://data.oecd.org/energy/renewable-energy.htm>
- [3] Euroobserver (2014): *Country Policy Profile; Czech Republic 2014*; 31th of May, 2016; Euroobserver website: <http://www.eurobserv-er.org/pdf/res-policy/EurObservER-RES-Policy-Report-Country-Profile-2015-12-Czech-Republic.pdf>
- [4] DASzK (2014): *Megújuló Energia Helyzetkép*; 31th of May, 2016; www.mgszki-kaposvár.hu website: <http://www.mgszki-kaposvar.hu/files/Meg%C3%BAjul%C3%B3%20Energia%20Helyzetk%C3%A9p.pdf>
- [5] International Renewable Energy Agency (2015): *Remap 2030 renewable energy prospects for poland*; pp. 13.; 31th of May, 2016; Irena.org website: http://www.irena.org/DocumentDownloads/Publications/IRENA_REmap_Poland_paper_2015_EN.pdf
- [6] UNDP (2012): *Renewable Energy Snapshot: Slovakia*; 31th of May, 2016; www.undp.org website: <http://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/Slovakia.pdf>
- [7] OECD (2016): *Green Growth Indicators*; 31th of May, 2016; www.oecd.org website: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GREEN_GROWTH
- [8] Euroobserver (2016): *Press Realise*; 31th of May, 2016; www.euroobserver.com website: <http://www.eurobserv-er.org/download-press-releases/>
- [9] Worldbank (2016): *Employment to population ratio, 15+, total (%)*; 31th of May, 2016; www.worldbank.com website: <http://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS>

Reviewer: Dr. Tóthné Prof. Dr. Szita Klára, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet

TŐKESZERKEZET A VÁLSÁGBAN – A KÍNÁLATI TÉNYEZŐK SZEREPE A VÁLSÁG VÁLLALATI TŐKESZERKEZETRE GYAKOROLT HATÁSÁNAK FELTÁRÁSÁBAN

Gergelyné Kása Marianna

*Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola, PhD-hallgató,
marianna.kasa@commerzbank.com*

Absztrakt

A tőkeszerkezet elméleti és empirikus kutatására vonatkozó szakirodalom jelentős részében közös elem, hogy a vizsgálatok elsősorban a vállalati, mikroszintű, keresleti faktorok azonosítására, elemzésére irányulnak az elmúlt évtizedekben, továbbá, hogy - kiindulva Miller-Modigliani [1958] tökéletes, végtelen kínálati rugalmasságú tőkepiacra vonatkozó feltételezéséből – a tőkeszerkezet kínálati oldali tényezőit adottnak tekintik. A „hagyományos”, eddig vizsgált determinánsok azonban kis mértékben magyarázzák csupán a megfigyelhető tőkeszerkezetet, annak változását. A tökéletlen piacok, információs aszimmetria és ügynökköltségek létezése miatt, valamint az empirikus kutatások egymásnak ellentmondó és alacsony magyarázó erejű eredményei miatt nem elegendő a keresleti oldal vizsgálata. Továbbá, a szűk monetáris időszakok, válságok felhívták a figyelmet a kínálati oldali folyamatok tőkeszerkezetre gyakorolt hatásának, azok elemzésének szükségességére.

Jelen tanulmány két módon járul hozzá a tőkeszerkezet kutatásához. Egyrészt vizsgálati keretet ad a tőkeszerkezet alakulása, az azt befolyásoló tényezők elemzésének szűk monetáris feltételek, válság során, külön figyelemmel a kínálati tényezők szerepére. Másrészt pedig a vonatkozó gyakorlati kutatásokat áttekintve azonosítja a témakör jelenleg nyitott kutatási területeit.

Kulcsszavak: tőkeszerkezet, válság, szűk monetáris időszakok, kínálati oldal, külső forrásokhoz való hozzáférés

1. Bevezetés, célok

Modigliani és Miller irrelevancia-tétele [1958], valamint második nagyhatású munkájuk [1963] óta a vállalati tőkeszerkezet vizsgálata, az optimális tőkeszerkezet utáni kutatás számos elméletet generált; választásos elmélet, hierarchiaelmélet, ügynöki költségeken alapuló elmélet, jelzésérték-elmélet, valamint a kontraszelekció és az erkölcsi kockázat jelenségeken alapuló elméletek, a fontosabbakat említve. A tőkeszerkezet kutatása, modelljei, elméletei és azok empirikus tesztelésének kiterjedt irodalma és munkái ellenére azonban továbbra sem keletkezett egy egységes, empirikusan is validálható elmélet, mely újabb és újabb megközelítésmódok, modellek kidolgozására sarkallja a kutatókat.

Napjaink tőkeszerkezeti kutatásai esetében két fő irányvonal látszik kirajzolódni. A vizsgálatok egy része túllép a vállalati-, mikroszintű determinánsok körén, és eddig nem vizsgált, iparág- és országspecifikus determinánsok segítségével próbál nagyobb magyarázó erejű modelleket építeni és azokkal a gyakorlatban megfigyelhető tőkeszerkezetet magyarázni. A másik irány – meghaladva a tőkeszerkezet keresleti oldali megközelítését – feloldja az Miller-Modigliani-féle tökéletes tőkepiac kínálati oldalának végtelen rugalmasságára vonatkozó feltételezést és a kínálati oldali folyamatok tőkeszerkezetre gyakorolt hatását vizsgálja.

A speciális gazdasági helyzetek, így a szűk monetáris időszakok tőkeszerkezetre gyakorolt hatását bár több kutatás vizsgálja, a válságok, hitelkínálati sokkok hatását azonban mindeddig

kevés kutatás elemzi. A szűk monetáris időszakok, válságok azonban felhívták a figyelmet a kínálati oldali folyamatok tőkeszerkezetre gyakorolt hatására, azok elemzésének szükségességére.

A kínálati tényezők elemzésének kettős célja van. Első cél, hogy a tőkeszerkezet alakulására ható kínálati tényezők számbavételre kerüljenek; kérdés, hogy van-e hatása a kínálati oldalnak a tőkeszerkezet alakulására. A tanulmány második célja, hogy - a vonatkozó gyakorlati kutatásokat is áttekintve – a témakör nyitott kutatási területeit azonosítsa.

Mindkét cél esetében a várákozás, hogy a kapott eredményeket egy empirikus kutatás vizsgálatába beépítve nagyobb magyarázó erejű modell kerülhessen felépítésre, mint korábbi kutatások esetében.

A céloknak megfelelően a tanulmány definiálja a tőkeszerkezetre ható kínálati folyamatokat, azok hatását, majd bemutatja, hogy a vállalat-specifikus jellemzők - mint méret, tőzsdei jegyzettség és hitelminősítéssel való rendelkezés - hogyan hatnak a tőkeszerkezet alakulására a külső finanszírozási forrásokhoz való hozzáféréseken keresztül. A tanulmány második nagy egysége a válság és tőkeszerkezet kapcsolatát elemzi a kínálati oldali folyamatok szempontjából; a monetáris transzmissziós csatornák segítségével azonosítja a tőkeszerkezetre ható folyamatokat szűk monetáris környezetben, ill. válság során, majd a tőkeszerkezet alakulására vonatkozó elméleti várákozásokat és empirikus kutatási eredményeket mutat be, mindezeket az eltérő vállalati jellemzők figyelembe vételével. A következtetések a témakör nyitott kutatási területeit azonosítják.

2. A tőkeszerkezet kínálati oldali megközelítése

A tőkeszerkezet alakulását keresleti és kínálati oldali folyamatok, tényezők egyaránt befolyásolhatják.

Keresleti tényezőnek nevezzük a vállalat működése, beruházásai során felmerülő tőkeigényt, a tőke típusaira, mennyiségére, időbeliségére vonatkozóan, míg a *kínálati tényezők* a tőke típusainak és azok mennyiségének, rendelkezésre állásának, igénybevételi feltételeinek együttesét meghatározó tényezők. A keresleti és kínálati tényezők tőkeszerkezet alakulásában betöltött szerepe úgy is megfogalmazható, hogy míg a keresleti tényezők eredője, hogy mekkora áttételt szeretne megvalósítani egy vállalat, mekkora áttétel lenne optimális, addig a kínálati tényezők befolyásolják, hogy mekkora áttételt tud megvalósítani a vállalat.

2.1 Kínálati oldali folyamatok

Míg a korábbi tőkeszerkezeti kutatások többsége csak a kereslet oldali determinánsok vizsgálatával foglalkozott - feltételezve az MM-féle tökéletes tőkepiac kínálati oldalának végtelen rugalmasságát -, addig az újabb kutatások feloldják ezen feltételezést, és vizsgálják a kínálati oldali folyamatok tőkeszerkezetre gyakorolt hatását.

Számos kínálati oldali hatás jelentkezik; közös bennük, hogy a tőke biztosítói és felhasználói közötti csatornákra gyakorolnak hatást. A legjelentősebb csatornák a banki, a hitel- és tőkepiaci csatornák.

A kínálati oldal változása több okból is bekövetkezhet; a bankok működésében bekövetkező negatív események, szabályozói változások (Lemmon-Roberts [2010], Leary [2009]), a pénzügyi közvetítők megváltozott, korlátozottabb képessége a hitelkérelmek, projektek megfelelő megítélésére (Faulkender-Petersen [2006]), a monetáris környezet változása (Kashyap et al. [1993]).

A kínálati oldal változásának tőkeszerkezetre gyakorolt hatása lehet közvetlen és közvetett, hatást gyakorolhat a vállalat finanszírozási és beruházási politikájára is¹⁴³.

Mind az idegen-, mind a sajáttőke-ági forrásbevonás kínálati oldalának esetében fontos kiemelni, hogy tisztán kínálati oldali determinánsokat nehéz azonosítani. A legtöbb tényező esetén fellép az endogenitás problémája; nem tisztán az adott tényező kínálata alakítja a tőkeszerkezetet, hanem a tőkeszerkezeti preferenciák, mint keresleti faktor is befolyásolják a vizsgált tényező alakulását. Például egy országban, ahol jelentős a nagy tőkeigényű szektorok (pl. high-tech) aránya, ott várhatóan fejlett, nagy kapitalizációjú tőkepiacok alakulnak ki. Ekkor téves eredményre vezethet a tőkepiaci kapitalizáció mutatóját kínálati oldali determinánsként figyelembe venni¹⁴⁴.

2.2 Eltérő vállalati jellemzők és a kínálati oldal kapcsolata

A vonatkozó kutatások a kínálati oldal vállalati tőkeszerkezetre gyakorolt hatását a vállalati szektor valamilyen szempont szerinti szegmentálásával, annak kínálati oldallal való összefüggésének figyelembe vételével, vagy exogén, a keresleti oldaltól egyértelműen elkülöníthető kínálati oldali események azonosítása segítségével vizsgálja. Előbbi esetben az eddigi kutatások a vállalatméret, a tőzsdén való jegyzettség és a hitelminősítéssel való rendelkezést azonosították, mint a forráskínálattal kapcsolatban lévő tényezőket.

A következőkben a méret, a tőzsdén való jegyzettség, valamint a hitelminősítés és a külső forrásokhoz való hozzáférés kapcsolatát meghatározó tényezők kerülnek áttekintésre. Ennek célja, hogy alátámasztásra kerüljön, megalapozott-e az eltérő vállalati jellemzők szerepe a külső forrásokhoz való hozzáférés során, és amennyiben igen, akkor van-e és milyen differencia az eltérő vállalati jellemzőkkel rendelkező vállalatok külső forrásokhoz való hozzáféréseiben.

A vállalat és hitelezői közötti információs aszimmetria és ügynökköltségek mértéke, valamint a vállalati kontroll típusa és mértéke hatással vannak a vállalat és hitelezői közötti viszonyban fellépő erkölcsi kockázat és kontraszelekció mértékére (lásd pl. Tirole [2005]). A kontraszelekció és az erkölcsi kockázat pedig a hitelkínálat korlátozásához vezethet (lásd pl. Stiglitz-Weiss [1981]). Feltételezhető tehát, hogy minden olyan tényező, mely az információs aszimmetria, az ügynökköltségek és/vagy a vállalati kontroll mértékét befolyásolja, közvetetten kapcsolatban állhat a külső forrásokhoz való hozzáféréssel, a hitelkínálat alakulásával¹⁴⁵.

¹⁴³ Baker [2009] részletes irodalombemutatót ad ezen aspektusokra vonatkozóan.

¹⁴⁴ Fan et al. [2011] szerint a legmegfelelőbb olyan kínálati tényezőket választani, melyeket nem befolyásolhat a vállalatok tőkeszerkezeti preferenciája, azaz ténylegesen külső tényezők. Ilyenek a pénzügyi közvetítő rendszer rendelkezésére álló forrásokat tartalmazó mutatók, pl. bankok rendelkezésre álló források: bankbetétek/GDP.

¹⁴⁵ Jelen kutatás során a hitelkínálat esetében nem kerülnek a mennyiségi és árbeli aspektusok megkülönböztetésre. Akár a mennyiségben, akár az árazásban bekövetkező kedvezőtlen változások okozhatnak kínálatbeli szűkülést.

Vállalatméret

A kisebb méretű vállalatok esetében - főként azok „zárt” jellege miatt, azaz a korlátozott számú vezetés, a tulajdonosi és menedzsment funkciók összefonódása, valamint a megbízható, hozzáférhető adatok (pl részletes, informatív beszámoló) korlátozott mennyisége, illetve hiánya miatt - nagyobb az *információs aszimmetria*, és jelentősebbek az *ügynökköltségek*, mint a nagyobb méretű vállalatok esetében (lásd pl Berger-Udell [1995], Bernanke et al [1996]).

Továbbá az ügynökkonfliktusok - tulajdonos/menedzser és külső érintettek, pl finanszírozók között – kezelése költségesebb a kisebb vállalatok esetében (pl monitoringköltségek).

A nagy méret jó indikációja a vállalat nagyobb diverzifikáltságának, hosszabb élettartamának (Bernanke et al [1996], Gertler-Gilchrist [1994]), mindezek pedig kisebb mértékű információs aszimmetriát, kisebb monitoring költségeket, kisebb csődkockázatot jelentenek, így pedig jobb külső forrásokhoz való hozzáférést.

Továbbá, a vállalatméret a vállalat életkorával (Berger-Udell [1995], Petersen-Rajan [2002]), és reputációjával (Holmström-Tirole [1996]) is pozitív kapcsolatban áll, melyek alapján a nagyobb vállalatméret a finanszírozók számára garanciaként, egyfajta fedezetként szolgálhat (Holmström-Tirole [1996]), jobb hozzáférést biztosítva a külső finanszírozási forrásokhoz.

Míg a nagyobb méretű vállalatoknak *több finanszírozási lehetősége* van (Bernanke et al [1996]), addig a kisebb méretű vállalatoknak kevesebb külső finanszírozási alternatíva áll rendelkezésre. A kisebb méretű vállalatok esetében jellemző a rövid lejáratú banki finanszírozás, ennek fő oka, hogy a bankoknak komparatív előnye van más pénzügyi közvetítőkhöz képest az információk gyűjtésében, feldolgozásában, monitoringolásban, így hatékonyan tudják a kisebb vállalatokat jellemző nagyobb mértékű információs aszimmetriát csökkenteni, alacsonyabb költséggel tudnak hitelt nyújtani a kisebb vállalatok számára is, mint más közvetítők (Gertler-Gilchrist [1994], Bernanke et al [1996]).

Stiglitz-Weiss [1981] szerint információs aszimmetria fennállása esetén az eszközfedezet nyújtása megoldást jelenthet a külső forrásokhoz való hozzáférésre. Ekkor a tárgyi eszköz-arány, ill az összes eszköz változók (tehát a méret) jó mutatói a külső forrásokhoz való hozzáférésnek.

Megemlítendő, hogy némely kutatás *a bankfüggőséget* figyelembe véve vizsgálja a külső forrásokhoz való hozzáférést (Gertler-Gilchrist [1994], Voutsinas-Werner [2011]), ugyanakkor a bankfüggőséget a vállalatméret alapján azonosítják¹⁴⁶. Például Gertler-Gilchrist [1994] megállapítják, hogy bankfüggőnek a kisebb méretű vállalatok tekinthetők, ugyanis egyrészt a méret korrelál azon faktorokkal, melyek hatással vannak a tőkepiaci hozzáférésre, másrészt az információs aszimmetria nagyobb mértékű a fiatalabb, kevés biztosítékkal rendelkező vállalatok esetében. Ezek Gertler-Gilchrist [1994] szerint pedig jellemzően kisebb méretű vállalatok.

A külső forrásokhoz való hozzáférést *a saját tőke idegen tőkéhez viszonyított relatív költsége* is befolyásolja. Ezen költségre hat az információs aszimmetria mértéke, valamint a vállalat feletti kontrollal kapcsolatos megfontolások. A kisebb vállalatméret, valamint a private forma esetén a saját tőke idegen tőkéhez viszonyított relatív költsége magasabb, mint a nagyobb vállalat méret esetén, tekintve, hogy nagyobb mértékű az információs aszimmetria, valamint nagyobb a kontrollmegfontolások jelentősége.

Tőzsdei jegyzettség

A jogi forma esetében, a tőzsdén való jegyzettség csökkenti az információs rést az érintettek között, a tőzsdén való jegyzettség monitoringigénye miatt a jegyzett vállalatok nagyobb mértékű adatszolgáltatásra, transzparensabb működésre kényszerülnek. Mindez kisebb

¹⁴⁶ Gertler-Gilchrist [1994] kutatásában a mérlegfőösszeg 30%-a a cutoff point kis és nagy vállalatméret között.

mértékű *információs aszimmetriát és ügynökköltséget* jelent (Brav [2009]). A jegyzett vállalatok transzparensabb működése, adatszolgáltatási kötelezettsége a banki forrásokhoz való hozzáférést is megkönnyíthetik

A privát vállalatok esetében – a méret alapján történő szegmentáláshoz hasonlóan – érvényesül a korlátozott számú vezetésből, a tulajdonosi és menedzsment funkciók összefonódásából, valamint a kevés megbízható, hozzáférhető adatforrásból adódó nagyobb mértékű információs aszimmetria.

Továbbá a privát vállalatok esetében a *részvénypiaci finanszírozás* nem elérhető.

A *saját tőke idegen tőkéhez viszonyított relatív költsége* a private vállalatok esetében nagyobb, mint a jegyzett vállalatok esetében, tekintve, hogy nagyobb mértékű az információs aszimmetria, valamint nagyobb a *kontrollmegfontolások jelentősége* (Brav [2009]).

Hitelminősítéssel való rendelkezés

A minősítés (rating) a vállalat és hitelezők között fennálló információs aszimmetria mértékét tudja csökkenteni, így a minősítéssel rendelkező vállalatoknak könnyebb hozzáférése van az idegen forrásokhoz, piacokhoz, több, olcsóbb forráshoz juthatnak, mint a minősítéssel nem rendelkező vállalatok (pl Faulkender-Petersen [1996]).

Összefoglalóan megállapítható, hogy a vállalatspecifikus jellemzők, mint méret, tőzsdei jegyzettség és hitelminősítéssel való rendelkezés - az információs aszimmetria, ügynökköltségek és vállalati kontroll mértékére való hatáson keresztül – befolyásolják az adott vállalat külső finanszírozási forrásokhoz való hozzáférését.

3. Válság és tőkeszerkezet

3.1 Gazdasági ciklusok, recesszió, válság

Mindenekelőtt fontos tisztázni a ciklikusság, recesszió és válság fogalmak közötti különbségeket.

A konjunktúraelmélet szerint a gazdaságnak megfigyelhető egyfajta *ciklikus* mozgása. Egy hosszabb időszak (pl évszázad) trendjétől való eltérések, ingadozások lehetnek véletlenszerűek; szabályosak, de nem gazdasági vonatkozásúak (jellemzően évszakhoz köthetőek); ciklikusak. Utóbbiak a konjunktúraciklusok, jellemzően „ingaszerűek”, a lemenő ág létrehozza a későbbi felmenő ág kiváltó okait és fordítva.

A *recesszió* egy ciklusfázis. Ekkor a gazdasági aktivitás 1-2 hónapnál hosszabb ideig visszaesik, de még a trend felett teljesít. Jellemző, hogy a GDP csökken, az ipari termelés, munkanélküliség, kis-és nagykereskedelem mutatószámai romlanak. A jövőbeli CF varianciája növekszik, ennek következtében egyrészt a bevételek volatilitása nő és az adóelőny csökken vagy teljesen eltűnik, másrészt a jövedelmezőség csökken és így a kockázat szintje, csőd-költségek növekednek.

A gazdasági *válság* során a fenti folyamatok tartóssá válnak, elmélyülnek. A válságból való kilábalás ideje változó lehet.

A XX. században számos buborék, összeomlás, gazdasági válság bekövetkezett. Ezek a gazdasági ciklusoktól, fázisoktól – részben - függetlenül következtek be (lásd részletesen pl. Reinhart-Rogoff [2009]).

Elmondható, hogy míg minden fellendülés és válság egyedi, vannak ugyanakkor közös vonások, hasonló mintázatok. A pénzügyi válságok esetében jellemző, hogy valamely fundamentális és/vagy pénzügyi innovációt követően a kapcsolódó eszköz(ök) árának nagymértékű növekedése következik be - akár buborék kialakulásával -, melyet összeomlás követ. Az összeomlás, a lufi kipukkadása áttételeken keresztül továbbgyűrűzik akár a gazdaság egészére, jelentősen csökkentve a gazdaság teljesítményét; a hatás tartós is lehet (Brunnermeier-Oehmke [2012]).

3.2 A tőkeszerkezetre ható folyamatok szűk monetáris környezetben, ill. válság során, eltérő vállalati jellemzők esetében

Az információs aszimmetria, az ügynökköltségek és a vállalati kontroll mértékét befolyásoló vállalati jellemzők hatást gyakorolnak a hitelkínálat alakulására, a vállalatok külső forrásokhoz való hozzáféréseire.

A szűk monetáris környezet, recesszió, válság tőkeszerkezetre gyakorolt hatását alapjaiban határozza meg, hogy mindezen körülmények, események befolyásolják az egyes vállalati jellemzők finanszírozási forrásokhoz való hozzáféréssel fennálló kapcsolatát. Oliner-Rudebusch [1995] szerint – a monetáris transzmisszió működésével - a külső források belső forrásokhoz viszonyított relatív költsége nő monetáris szűkülés esetén. Továbbá a nagyobb információs aszimmetriával szembesülő vállalatok a monetáris szűkülés hatására nagyobb mértékű prémiumot fizetnek a külső forrásokért, mint a kisebb aszimmetriával működő vállalatok, és így azok eltérően reagálnak a monetáris sokkokra. Bernanke et al [1996] szerint a hitelezés során fellépő ügynökköltségek a gazdaság ciklikusságával együtt változnak. Továbbá, a nagyobb információs aszimmetria esetén nagyobb egységnyi külső finanszírozásra eső ügynökköltséggel szembesülnek a vállalatok. Kedvezőtlen sokkok, válságok bekövetkeztekor a nagyobb ügynökköltséggel rendelkező hitelfelvevők pedig kevesebb hitelhez fognak jutni (flight to quality jelenség), így összességében a gazdaság csökkenéséből relatíve nagyobb arányban részesülnek. Ekkor a válságok, kedvezőtlen gazdasági folyamatok hatását a hitelpiaci feltételek romlása felerősítve közvetíti; ezt - a makroökonómiában is megjelenő fogalmat átvéve - „financial accelerator”-nak nevezi Bernanke et al [1996].

A következőkben a szűk monetáris környezet, válság tőkeszerkezetre ható folyamatainak esetleges eltérőségét a vállalatméret és tőzsdei jegyzettség figyelembe vételével vizsgálom Kahle-Stulz [2013] kategorizálását alkalmazva a monetáris transzmisszió reálgazdaságra gyakorolt hatására vonatkozóan¹⁴⁷. Céлом arra a kérdésre választ kapni, hogy az eltérő vállalati jellemzők esetében eltérő hatást gyakorol-e a szűk monetáris környezet, válság a transzmissziós csatornákon keresztül a külső finanszírozási forrásokhoz való hozzáférésre, valamint a tőkeszerkezetre. Amennyiben meghatározható az eltérő vállalati jellemzők szerepe a tőkeszerkezetre ható folyamatok esetében, akkor szükséges ezen jellemzők figyelembe vétele a tőkeszerkezet várható alakulásának meghatározása során.

A *banki hitelezési csatornán* keresztül a szorosabb monetáris politika csökkenti a forráskínálatot, mely erősebb hatást gyakorol a kisebb, kevés biztosítékkal rendelkező, eladósodott vállalatokra (Holmstrom-Tirole [1996], Hancock-Wilcox [1998], Becker-Ivashina [2014]). Ugyanakkor Khwaja-Mian [2008] szerint a kisebb és nagyobb méretű vállalatokra egyaránt jelentős hatást gyakorol a banki hitelezési csatorna, továbbá kiemelik, hogy elsősorban a mennyiségi korlátozáson keresztül működik a monetáris politika hatása.

A tágabb értelemben vett forráskínálat szűkülése a *hitelezési csatornán* keresztül - Bernanke et al [1996], Gertler-Gilchrist [1994], valamint Oliner-Rudebusch [1995] szerint is - erőteljesebben érinti a kisebb méretű, bankfüggő vállalatokat, a jelentős mértékű információs aszimmetria, ügynökköltségek, valamint a kevesebb alternatív forrásbevonási lehetőség miatt. Ugyanakkor a nagyobb vállalatméretű (top 30% méret szerint), a politikai érintettségű, valamint a nagy vállalatcsoportokhoz tartozó vállalatok esetében az alternatív, nem banki forráskínálat ellensúlyozni tudja a banki hitelezési csatorna okozta forrásszűkítést (Khwaja-Mian [2008]). Továbbá Bernanke et al [1996] szerint a tőzsdei cégek várhatóan gazdasági lejtmenetben is jobban tudják finanszírozni magukat, elsősorban többfajta forrásbevonási lehetőségüknek köszönhetően.

¹⁴⁷ Lásd még Gertler-Gilchrist [1994] és Khwaja-Mian [2008].

Oliner-Rudebusch [1995] kiemeli, hogy a monetáris szűkülés a tágabb értelemben vett hitelezési csatornán keresztül a kisebb méretű vállalatokon keresztül fejti ki hatását, míg – kutatásuk eredményei szerint – a nagyobb méretű vállalatok esetében nem megfigyelhető a monetáris szűkülés hatása. A kisebb méretű vállalatok esetében is elsősorban a mennyiségi korlátozáson, kisebb mértékben pedig az ár (kamat) változásán keresztül érvényesül a szűkülés.

A keresleti hatás esetében várható, hogy a jövedelmezőség csökkenése, és így a csődkockázat növekedése kevésbé jelentkezik a nagyobb vállalatok esetében azok diverzifikáltsága miatt. Ekkor a monetáris szűkülés várhatóan kisebb hatást gyakorol a nagyobb vállalatok finanszírozására.

Monetáris szűkülés, válság hatására az eszközök értéke, másodlagos piacon való értékesíthetőségük romlik, így azok fedezeti értéke csökken. A *multiplikátorhatás* következtében a hitelezők c.p. a nagyobb eszközértékű (fedezeti értékű), azaz a nagyobb méretű vállalatok számára kínálnak finanszírozást (Michaelas et al [1999]).

4. A tőkeszerkezet alakulása a válság hatására – empirikus kutatások

Míg néhány kutatási eredmény szerint a válság tőkeszerkezetre gyakorolt hatása megkérdőjelezhető (Akbar et al [2013] hosszú finanszírozási csatorna esetében, Lemmon-Roberts [2010]), addig a kutatások többsége szerint a válságnak van hatása a vállalati tőkeszerkezetre.

4.1 A külső finanszírozási forrásokhoz korlátozott hozzáféréssel rendelkező vállalatok esetében

A külső finanszírozási forrásokhoz korlátozott hozzáféréssel rendelkező vállalatok esetében a belső források válság alatti használatának szerepét hangsúlyozza Campello et al. [2010], Campello et al. [2011a, 2011b], Leary [2009], Akbar et al [2013], Iyer et al [2013].

A kieső banki források más idegen forrásokkal való helyettesítésének hiányát emeli ki Leary [2009], Akbar et al [2013], Iyer et al [2013] és Harrison-Widjaja [2013].

A kereskedelmi hitelezés szerepe a válságban alulkutatott terület. A kereskedelmi hitel alapvetően rövid forrást nyújt a vállalat számára, és alkalmas lehet a hitelszűkülés hatását enyhíteni. Petersen-Rajan [1996] szerint a külső forrásokhoz korlátozott hozzáféréssel rendelkező vállalatok esetében fontos alternatív finanszírozási forrást jelenthet. Ugyanakkor a kereskedelmi hitel jelezheti a vállalat minőségét is, csökkentve ezzel a kontraszelektációs problémát, és ezáltal akár növelve az áttételi mutatót. Ekkor kiegészítő jelleggel bír.

Akbar et al [2013] eredményei mellett, a kiegészítő jelleget támasztja alá Love-Zaidi [2010] kutatása is az ázsiai válságra vonatkozóan, korlátozott külső forrásokhoz való hozzáférés figyelembe vételével, kis- és közepes méretű vállalatok körében végzett kutatás alapján.

4.2 A külső finanszírozási forrásokhoz hozzáférő vállalatok esetében

A belső források használatának szerepét emeli ki Kim et al [2006], Voutsinas-Werner [2011] és Harrison-Widjaja [2013] a tőzsdei vállalatok válság alatti finanszírozásának esetében.

Fosberg [2012], Fosberg [2013] tőzsdei vállalatokat vizsgálva a kötvény- és részvénykibocsátások általi finanszírozás válság alatti visszaesését tapasztalta. Továbbá Voutsinas-Werner [2011] eredményei szerint a külső források nem helyettesítik a kieső banki forrásokat a japán pénzügyi válság során, ugyanakkor kiemelik a kereskedelmi hitelek helyettesítő szerepét. Érdekes eredmény, hogy Fosberg [2013] a rövid banki finanszírozás emelkedését tapasztalta a tőzsdei vállalatok esetében a válság során.

Ugyanakkor Pattani et al [2011], Kahle-Stulz [2013] és Iqbal-Kume [2014] szerint a külső forrásokhoz való jó hozzáféréssel rendelkező vállalatok jelentős mértékben finanszírozták magukat mind a kötvény-, mind a részvénytőzsi piacról a válság során, továbbá Becker-Ivashina [2014] és Adrian et al. [2012] eredményei a kötvénykibocsátások szintjének emelkedését, a kiseső banki források kötvényfinanszírozás általi helyettesítést támasztják alá (kötvénypiaci hozzáféréssel rendelkező vállalatok vizsgálata alapján).

A kereskedelmi hitel válságban való alakulását vizsgálja és helyettesítő jellegét igazolja Love et al [2007] az ázsiai válság esetén nagyméretű, tőzsdei vállalatok esetén.

Továbbá Voutsinas-Werner [2011] eredményei szerint válság esetén a kereskedelmi hitel a kieső banki források helyettesítőjeként lép fel. Minden forrást figyelembe véve azonban kiegészítő jelleggel bír.

Az 1. táblázat a válság hatására bekövetkezett tőkeszerkezeti változásokra vonatkozó empirikus kutatásokat és azok eredményeit összegzi, megkülönböztetve az eredményeket a külső forrásokhoz való hozzáférés szempontjából. A táblázatban dőlt betűtípussal kiemelésre kerültek a monetáris transzmissziós csatornákon keresztül, a kínálati oldali folyamatok tőkeszerkezetre gyakorolt hatásával kapcsolatos várakozásoknak megfelelő eredmények.

5. táblázat - A tőkeszerkezet alakulása válság hatására – empirikus kutatások

	Külső forrásokhoz való korlátozott hozzáférés esetén	Külső forrásokhoz való hozzáférés esetén
Áttétel nő		Iqbal-Kume [2014]; Fosberg [2012, 2013]; Voutsinas-Werner [2011]
Áttétel csökken	<i>Leary [2009]; Iyer et al [2013]</i>	
Bankhitelek állománya nő		Fosberg [2013] – s/t; Iqbal-Kume [2014]
Bankhitelek állománya csökken	<i>Leary [2009]; Pattani et al [2011]; Iyer et al [2013]</i>	<i>Pattani et al [2011]; Adrian et al [2012]; Becker-Ivashina [2014]</i>
Belső források használata nő	Leary [2009]; Campello et al. [2010], Campello et al. [2011, 2012]; Akbar et al [2011]	Kim et al [2006]; Campello et al. [2010], Campello et al. [2011, 2012]; Voutsinas-Werner [2011]; Harrison-Widjaja [2013]
Kötvénykibocsátás növekszik		<i>Pattani et al [2011]; Adrian et al [2012]; Becker-Ivashina [2014]; Kahle-Stulz [2013]</i>
Kötvénykibocsátás csökken		Fosberg [2012]
Sajáttőke-ági kibocsátás növekszik		<i>Pattani et al [2011]</i>
Sajáttőke-ági kibocsátás csökken		Fosberg [2012]; Fosberg [2013]
Kereskedelmi hitelezés növekszik		Voutsinas-Werner [2011] – bankhitelre; Love et al [2007]
Kereskedelmi hitelezés nem növekszik	Akbar et al [2011]; Love-Zaidi [2010]	

Forrás: saját szerkesztés

5. Következtetések, nyitott kérdések a válság tőkeszerkezetre gyakorolt hatásának kutatásában

Bár a szűk monetáris időszakok tőkeszerkezetre gyakorolt hatását több kutatás vizsgálja (Gertler-Gilchrist [1993, 1994], Oliner-Rudebusch [1995], Bernanke et al. [1996], Kashyap et al [1994], Kashyap-Stein [2000]), a válságok, hitelkínálati sokkok hatását azonban mindeddig kevés kutatás elemzi, továbbá jellemző a nagyméretű, tőzsdén vállalatokat tartalmazó minták, azaz a külső forrásokhoz való hozzáférés szempontjából nem korlátozott vállalatokat tartalmazó minták használata (pl Iqbal-Kume [2014], Fosberg [2012, 2013], Harrison-Widjaja [2013]). Így az eddigi kutatási eredmények egyrészt hiányosak, másrészt alkalmazhatóságuk a vállalati szektor egészére (kisebb méretű, nem tőzsdén jegyzett vállalatok) kérdéses.

Továbbá, az empirikus eredmények nem, vagy nem egyértelműen feleltethetők meg az elméleti keretrendszer által megfogalmazott várakozásoknak; az elméleti és gyakorlati eredmények nem alkotnak koherens rendszert.

A tőkeáttétel várt csökkenése néhány tanulmány által alátámasztott (Leary, 2009; Iyer et al., 2013), ugyanakkor van empirikus eredmény a csökkenő áttételre is, főként a nagyobb/tőzsdén jegyzett, tehát a külső forrásokhoz jobb hozzáféréssel rendelkező vállalatok esetében (Iqbal-Kume, 2014; Fosberg, 2012; Fosberg, 2013; Voutsinas-Werner, 2011).

Továbbá kevés kutatás foglalkozik a finanszírozási mix válság alatti alakulásával (pl. Becker-Ivashina [2014]; Iyer et al. [2013]), így feltáratlan, hogy a mix elemei hogyan alakulnak a hitelkínálat szűkülése, válság esetén. Nem meghatározott, hogy a kínálati sokk, válság milyen csatornán keresztül hat a tőkeszerkezetre, mely elemek érzékenyek a kínálati oldal változására, mely elemek lépnek fel alternatív, helyettesítő forrásként.

A csökkenő mértékű banki finanszírozás külső forráshoz való hozzáféréstől függetlenül alátámasztják az empirikus eredmények (Leary, 2009; Pattani et al., 2013; Becker-Ivashina, 2014), ugyanakkor van néhány eredmény növekvő banki finanszírozásra is a 2007-08-as válság esetében (Fosberg, 2013; Iqbal-Kume, 2014).

Nincs egyértelmű eredmény a kötvény- és részvénykibocsátások szűk monetáris időszakok, válságok során történő növekvő jelentőségére, arányára (Pattani et al. 2011; Kahle-Stulz, 2013; valamint Fosberg (2012) és Fosberg (2013) ellentétes eredményei).

A kereskedelemi hitelezés helyettesítő szerepét támasztják alá Love et al. [2007] és Voutsinas-Werner [2011] eredményei a nagyméretű, tőzsdén jegyzett cégek esetében, a rövid finanszírozási csatornára vonatkozóan. A teljes finanszírozás esetében (rövid és hosszú), valamint a külső forrásokhoz korlátozott hozzáféréssel rendelkező vállalatok esetében azonban nem egyértelmű a kereskedelmi hitelezés szerepe (Akbar et al. 2013, Love-Zaidi, 2010).

Az eredmények tehát nem mutatnak egyirányba, nem világos, hogy van-e és milyen hatása a kínálati oldali sokkoknak a tőkeszerkezetre.

A témakör nyitott kutatási területei tehát a kisebb és/vagy nem tőzsdén jegyzett vállalatok tőkeszerkezetének, annak szűk monetáris időszakokban, válság hatására történő alakulása, valamint a finanszírozási mix egyes elemeinek vizsgálata annak érdekében, hogy a kínálati oldali folyamatok és tényzők tőkeszerkezetre gyakorolt hatásáról egyértelmű, tiszta képet kapjunk.

Irodalomjegyzék

Adrian, T. – Colla, P. – Shin, H.S. [2012]: Which Financial Frictions? Parsing the Evidence from the Financial Crisis of 2007-9. *National Bureau of Economic Research*, Working Paper 3487. Cambridge, <http://www.nber.org/papers/w18335>, letöltve: 2015. május 25-én

- Akbar, S. - Rehman, S. – Ormrod, P. [2013]: The impact of recent financial shocks on the financing and investment policies of UK private firms. *International Review of Financial Analysis*. Vol. 26., p. 59-70
- Baker, M. [2009]: Capital Market-Driven Corporate Finance. *Annual Review of Financial Economics*. Vol. 1., No. 1., p. 181-205
- Becker, B. – Ivashina, V. [2014]: Cyclicalities of credit supply: Firm level evidence. *Journal of Monetary Economics*. Vol. 62., p. 76-93.
- Berger, A. - Udell, G. [1995]: Relationship lending and lines of credit in small firm finance. *Journal of Business*. Vol. 68., No. 3., p. 351-382.
- Bernanke, B. – Gertler, M. – Gilchrist, S. [1996]: The Financial Accelerator and the Flight to Quality. *The Review of Economics and Statistics*. Vol. 78., No. 1., p. 1-15
- Brav, O. [2009]: Access to Capital, Capital Structure, and the Funding of the Firm. *The Journal of Finance*. Vol. 64., No. 1., p. 263-308.
- Brunnermeier, M. – Oehmke, M. [2012]: Bubbles, Financial Crises, and Systemic Risk. *National Bureau of Economic Research, Working Paper 18398*. Cambridge, <http://www.nber.org/papers/w18398>, letöltve: 2015. május 22-én
- Campello, M. - Graham, J. – Harvey, C. [2010]: The real effects of financial constraints: Evidence from a financial crisis. *Journal of Financial Economics*. Vol. 97., No. 3., p. 470-487.
- Campello, M. - Giambona, E. - Graham, J. – Harvey, C. [2011a]: Liquidity Management and Corporate Investment During a Financial Crisis. *Review of Financial Studies*. Vol. 24., No. 6., p. 1944-1979.
- Campello, M. - Giambona, E. - Graham, J. – Harvey, C. [2011b]: Access to Liquidity and Corporate Investment in Europe during the Financial Crisis. *Review of Finance*. Vol. 16., No. 2., p. 323-346.
- Fan, J. – Titman, S. – Twite, G. [2011]: An International Comparison of Capital Structure and Debt Maturity Choices. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. Vol. 47., No. 1., p. 23-56.
- Faulkender - Petersen [2006]: Does the Source of Capital Affect Capital Structure? *Review of Financial Studies*. Vol. 19, No. 1., p 45-79.
- Fosberg, R. [2012]: Capital structure an the financial crisis. *Journal of Finance and Accountancy*. p.10. <http://www.aabri.com/manuscripts/121213.pdf> letöltés 2015. május 20-án
- Fosberg, R. [2013]: Short-Term Debt Financing During the Financial Crisis. *International Journal of Business and Social Science*. Vol. 4., No.8., p.5.. http://ijbssnet.com/journals/Vol_4_No_8_Special_Issue_July_2013/1.pdf letöltés 2015. május 20-án
- Gertler, M. – Gilchrist, S. [1994]: Monetary Policy, Business Cycles, and the Behavior of Small Manufacturing Firms. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 109., No. 2., p. 309-340. Hancock, D. – Wilcox, J. [1998]: The “credit crunch” and the availability of credit to small business. *Journal of Banking and Finance*. Vol. 22., No. 6-8., p. 983-1014.
- Harrison, B. – Widjaja, T. [2013]: Did the financial crisis impact on the capital structure of firms? *Discussion papers in economics*. Nottingham Trent University. https://www.ntu.ac.uk/nbs/document_uploads/151944.pdf letöltés 2015. május 22-én
- Holmström, B. – Tirole, J. [1996]: Private and Public Supply of Liquidity. *National Bureau of Economic Research, Working Paper 5817*. Cambridge, <http://www.nber.org/papers/w5817>, letöltve: 2015. május 22-én
- Iqbal, A. – Kume, O. [2014]: Impact of Financial Crisis on Firms’ Capital Structure in UK, France, and Germany. *Multinational Finance Journal*. Vol. 18., No. 18., p. 249-280.

- Iyer, R. - Lopes, S. – Peydró, J. – Schoar, A. [2013]: Interbank Liquidity Crunch and the Firm Credit Crunch: Evidence from the 2007–2009 Crisis. *Review of Financial Studies*. Vol. 27., No. 1., p. 347-372.
- Kahle, K.M. – Stulz, R.M. [2013]: Access to capital, investment, and the financial crisis. *Journal of Financial Economics*. Vol. 110., No. 2., p. 280-299.
- Kashyap, A. – Stein, J. - Wilcox, D. [1993]: Monetary Policy and Credit Conditions: Evidence From the Composition of External Finance. *American Economic Review*. Vol. 83., No. 1., p.78-98.
- Khwaja, A.I. – Mian, A. [2008]: Tracing the Impact of Bank Liquidity Shocks: Evidence from an Emerging Market. *American Economic Review*. Vol. 98., No. 4., p. 1413-1442.
- Kim, H. – Heshmati, A. - Aoun, D. [2006]: Dynamics of Capital Structure: The Case of Korean Listed Manufacturing Companies. *Asian Economic Journal*. Vol. 20., No. 3., p 275-302.
- Leary [2009]: Bank Loan Supply, Lender Choice, and Corporate Capital Structure. *The Journal of Finance*. Vol. 64., No. 3., p. 1143-1185.
- Lemmon, M. –Roberts, M.R. [2010]: The Response of Corporate Financing and Investment to Changes in the Supply of Credit. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. Vol. 45., No. 3., p 555-597.
- Love, I. – Preve, L. – Sarria-Allende, V. [2007]: Trade credit and bank credit: Evidence from recent financial crises. *Journal of Financial Economics*. Vol. 83., No. 2., p. 453-469.
- Love-Zaidi [2010]: Trade Credit, Bank Credit and Financial Crisis. *International Review of Finance*. Vol. 10., No. 1., p. 125-147.
- Michaelas, N. – Chittenden, F. – Poutziouris, P. [1999]: Financial Policy and Capital Structure Choice in U.K. SMEs: Empirical Evidence from Company Panel Data. *Small Business Economics*. Vol. 12., No. 2., p. 113-130.
- Modigliani, F. – Miller, M.H. [1958]: The cost of capital, corporate finance and the theory of investment. *American Economic Review*. Vol. 48., p 261-297.
- Modigliani, F., – Miller, M.H. [1963]: Corporate income taxes and the cost of capital: A correction. *American Economic Review*. Vol. 53., p 433-443.
- Oliner, S.D. – Rudebusch, G.D. [1995]: Is there a broad credit channel for monetary policy? *Economic Review*. Federal Reserve Bank of San Francisco, p 3-13. <http://www.frbsf.org/econsrch/econrev/96-1/3-13.pdf> letöltés: 2015. február 3-án
- Pattani, A. - Vera, G. - Wackett, J. [2011]: Going Public: UK Companies' Use of Capital Markets. *Bank of England Quarterly Bulletin*. No. Q4, 2011. <http://ssrn.com/abstract=1979388>, letöltés: 2015. május 23-án
- Petersen, M. – Rajan, R. [2002]: Does Distance Still Matter? The Information Revolution in Small Business Lending. *The Journal of Finance*. Vol. 57., No. 6., p. 2533-2570.
- Reinhart, C. - Rogoff, K. [2009]: The Aftermath of Financial Crises. *National Bureau of Economic Research, Working Paper* 14656. Cambridge, <http://www.nber.org/papers/w14656>, letöltve: 2015. augusztus 5-én
- Stiglitz, J.E. - Weiss, A. [1981]: Credit Rationing in Markets with Imperfect Information. *The American Economic Review*. Vol. 71., No. 3., p 393-410, letöltve: 2015. március 9-én, <http://links.jstor.org/sici?sici=0002282%28198106%2971%3A3%3C393%3ACRIMWI%3E2.0.CO%3B2-0>
- Tirole, J. [2005]: *The Theory of Corporate Finance*. Princeton University Press, Princeton.
- Voutsinas, K. – Werner, R. [2011]: Credit supply and corporate capital structure: Evidence from Japan. *International Review of Financial Analysis*. Vol. 20., No. 5, p. 320-334.

Lektorálta: Dr Fiáth Attila, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalkozások Pénzügyei Tanszék

AZ UNIÓS ÉS MAGYAR ENERGIAPOLITIKA KILÁTÁSAI

Haffner Tamás

*Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan
Doktori Iskola / Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori
Iskola; haffner.tamas@ktk.pte.hu*

Absztrakt

Az energiapolitika az 1950-es éveket követően a nemzetállamok fontos stratégiai kérdésévé vált, az energiatermelést domináló fosszilis energiahordozók egyenlőtlen földrajzi elhelyezkedése energiaimportőr és energiaexportőr országokra osztotta fel a világot. Az energia meghatározó politikai potenciállá, s több esetben háborút kiváltó okká vált a 20. század második felétől. Az energiahordozók felhasználását a környezetvédelem, a technológiai fejlődés, a politikai események, valamint a világgazdasági folyamatok nagymértékben meghatározzák a mai napig. Az informatikai rendszerek fejlődése, a szállítási lehetőségek kiszélesedése, és ezzel olcsóbbá válása megteremtette a lehetőségét a szükséges energiahordozók távolabbról, akár a világ másik feléről történő beszerzésének. A technológia fejlődése befolyásolta az energiaforrásokhoz való hozzáférést, valamint megnyitotta a kaput a megújuló energiaforrások alkalmazása előtt, melyek terjedését a környezettudatos gondolkodás térnyerése is elősegítette.

Az Európai Unió 2010 márciusában fogadta el az Európa2020 stratégiát. A stratégia az energiapolitika területén rögzítette a 20/20/20 célkitűzések (üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának 20%-os csökkentése, energiahatékonyság 20%-os növelése, megújuló energia részarányának 20%-os növelése) teljesítésének szükségességét. E célkitűzések kiegészítéseként a Tanács megfogalmazta hosszú távú, s grandiózus szándékát, hogy 2050-ig az Európai Unió és más fejlett, iparosodott országok szén-dioxid kibocsátásukat 80-95%-kal csökkentsék. Az Európa2020 stratégia végrehajtásának célszámait az Európai Unió országonként más-más ország specifikus célértékben határozta meg. Magyarország esetén Európai Tanács és Parlament a 2009/28/EK irányelv 1. számú mellékletében 13 százalékbán határozta meg megújuló energiaforrásokból előállított energia részarányára vonatkozó országspecifikus célját. Az uniós cél végrehajtását meghatározó Nemzeti Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Tervben a magyar Kormány a magyar megújuló energia politika legfontosabb stratégia céljaiként az ellátásbiztonság, versenyképesség, és fenntarthatóság érvényesítését jelölte meg. A Nemzeti Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Tervben a magyar Kormány az uniós előírást meghaladóan, 14,65 százalékos mértékű, ágazatonként differenciált vállalást tett a megújuló energiaforrások 2020-as részaránya tekintetében.

Kulcsszavak: energiapolitika, Európa2020 stratégia, megújuló energiaforrások

1. Bevezetés

Az energiapolitika az 1950-es éveket követően a nemzetállamok fontos stratégiai kérdésévé vált, az energiatermelést domináló fosszilis energiahordozók egyenlőtlen földrajzi elhelyezkedése energiaimportőr és energiaexportőr országokra osztotta fel a világot. Az energia meghatározó politikai potenciállá, s több esetben háborút kiváltó okká vált a 20. század második felétől. Az energiahordozók felhasználását a környezetvédelem, a technológiai fejlődés, a politikai események, valamint a világgazdasági folyamatok nagymértékben meghatározzák a mai napig. Az informatikai rendszerek fejlődése, a szállítási lehetőségek kiszélesedése, és ezzel olcsóbbá válása megteremtette a lehetőségét a szükséges energiahordozók távolabbról, akár a világ másik feléről történő beszerzésének. A technológia fejlődése befolyásolta az energiaforrásokhoz való hozzáférést, valamint megnyitotta a kaput a

megújuló energiaforrások alkalmazása előtt, melyek terjedését a környezettudatos gondolkodás térnyerése is elősegítette.

Az Európai Közösség a közös piac létrehozásának kezdeti törekvésén, majd a gazdasági unió megvalósításán túlmutatóan egyre inkább az európai országokat összefogó politikai szövetséggé kezdett válni, melynek egyik célja az államok közti gazdasági, társadalmi és területi kohézió megteremtése lett. A kohézió megteremtésének érdekében a Közösség szakpolitikákat hozott létre, melyekkel fokozatosan mélyíti el az adott terület integrációját. A 36 uniós szakpolitika egyike az energiapolitika, melynek alapját a későbbi alapító országok már az integráció kezdete előtt lerakták, azonban nemzetgazdasági és nemzetbiztonsági kiemelt szerepe miatt mégis az integráció egyik leglassabban fejlődő, legkényesebb területe lett. Az utóbbi két évtizedben ugyanakkor fokozódó figyelem hárult az Európai Unióban az energiabiztonság elérésére, a környezet megóvására és a természeti erőforrások hatékonyabb kihasználására, melynek következtében az energiapolitika az EU meghatározó stratégiai kérdésévé vált.

Magyarország energiahordozókban rendkívül szegény állam, az ország energiapolitikáját és a felhasznált energiahordozók szerkezetét nagymértékben meghatározza az energiaimport-függőség. A II. világháborút követően a szovjet érdekszférába került ország energiaszükségletének meghatározó részét a Szovjetunióból szerezte be. Az ennek kapcsán létrejövő importcsatornák (Barátság I., II. kőolajvezetékek, Testvériség földgázvezeték, KGST országok egységes villamosenergia rendszere) a mai napig meghatározzák az ország energiahordozó beszerzési lehetőségeit. Magyarország a többi közép-európai országhoz hasonlóan az elmúlt 25 évben számos intézkedéssel próbálta meg csökkenteni Oroszországhoz kapcsolódó egyoldalú energiaimport-függőségét, azonban ezek a törekvések csak részsikereket értek el. Az ország orosz energiaimport-függősége napjainkig fennmaradt, így Magyarországnak az uniós előírások végrehajtásától függetlenül is kiemelt érdeke, hogy energiaimport-szükségletét csökkentse. Erre legjobb megoldást a megújuló energiaforrások alkalmazásának fokozása jelenti. A Magyarország által meghatározott, megújuló energiaforrások alkalmazásának növelésére vonatkozó vállalás végrehajtása több száz megújuló energiaforrást használó magyarországi erőmű létesítését, vagy jelenleg fosszilis erőforrásokat használó erőmű megújuló energiaforrások használatára történő átalakítását igényli. Mindkét opció tekintetében élen jár.

2. Megújuló energiaforrások alkalmazásán alapuló Európai Unió energiapolitika

2005-ben az Európai Tanács Hampton Courtban tartott ülésén fogalmazta meg az új uniós energiapolitikának tervét, melynek érdekében a Tanács felkérte a Bizottságot az európai energiapolitika aktuális kérdéseinek újragondolására.[1] A 2006-ban kiadott Zöld Könyv az uniós energiapolitika sarokköveként a fenntarthatóságot, a versenyképességet és az ellátásbiztonság megteremtését határozta meg. A fenntarthatóságot a versenyképes megújuló energiaforrások alkalmazásával és a felhasználás visszafogásával, a versenyképességet a „tisztá” energiatermelésbe és az energiahatékonyságba való beruházással, és az innováció támogatásával, míg az ellátásbiztonságot az importfüggőség csökkentésével, a szükséghelyezettekre való felkészülés javításával, az energiához való hozzáférés biztosításával, valamint a növekvő energiaszükséglet miatt szükséges befektetések biztosításával kívánta elérni. A Zöld Könyvben meghatározott célok elérése érdekében 2007-ben az Európai Tanács elfogadta az EU közös energiapolitikájának alapvetéseit, köztük az úgynevezett 20-20-20 célkitűzéseket. A döntés értelmében az Európai Unió egész területén 2020-ig az üvegház hatású gázok kibocsátásának 20%-os csökkentését, a megújuló energiaforrások 8,5%-ról 20%-ra növelését a bruttó energiafelhasználáson belül, valamint az energiahatékonyság 20%-os javítását kell elérni.

Mindezek végrehajtása érdekében az Európai Unió 2010 márciusában fogadta el az Európa2020 stratégiát, mely három egymást erősítő stratégiai irányt jelöl meg. Az intelligens-, a fenntartható-, és az inkluzív növekedési irányok meghatározásával az Unió a tudáson és innováción alapuló, erőforrás-hatékonyabb, környezetbarátabb, s versenyképesebb gazdaságot kíván 2020-ig megteremteni.[2] A stratégia megalkotását az Európai Unió növekvő energiaimport-függősége, az import ellátásbiztonsági kockázata, a fosszilis energiahordozóktól való túlzott függőség, valamint az ezekből eredő problémákat tovább fokozó, az erőforrások nem hatékony módon történő felhasználása indokolta. Ahhoz, hogy az Európai Unió hatékonyan fel tudjon lépni az energiafüggőség csökkentése és az energiahatékonyság területén, szükségessé vált az uniós tagállamok egységes fellépése. A stratégia az energiapolitika területén rögzítette a 20/20/20 célkitűzések teljesítésének szükségességét. E célkitűzések kiegészítéseként a Tanács megfogalmazta hosszú távú, s grandiózus szándékát, hogy 2050-ig az Európai Unió és más fejlett, iparosodott országok szén-dioxid kibocsátásukat 80-95%-kal csökkentsék.

Az Európa2020 stratégia elfogadását követően, 2010 novemberében fogadta el az Európai Bizottság az Energia2020 stratégiát. A versenyképes, fenntartható és biztonságos energiaellátás és energiafelhasználás megteremtését célzó stratégia részletesen foglalkozik az Európa2020 stratégiában megfogalmazott energetikai célok megvalósításával. A dokumentum rögzíti, hogy az Európai Unió gazdaságának és fejlődésének az alapja a hatékonyan felhasznált, folyamatosan és biztonságosan rendelkezésre álló energia, melynek biztosításához az Európai Uniónak 2020-ig több ezer milliárd eurós összköltségű beruházásokat kell végrehajtania, megteremtve ezzel az energiaiparban a meglévő energiaforrások diverzifikációját, valamint az elavult berendezések cseréjét.[3] Figyelmeztet, hogy a megfogalmazott stratégiai törekvések megvalósítását nehezíti, hogy a csatlakozás előtt álló országok energetikai infrastruktúrája elmaradt az Európai Unió infrastruktúrájához képest, így e rendszerek integrációja további kihívást jelent a tagországok számára. A Bizottság növekedési jelentéséhez hasonlóan ebben a stratégiában is megfogalmazásra kerül 20/20/20 célkitűzésekben vállaltak teljesíthetőségének kételye, amelyet a Bizottság a belső energiapiac fragmentáltságával, a nyílt és tisztességes piaci versenyt akadályozó tényezők nagy számával indokolta. Ennek kiküszöbölését elsődleges feladatként határozta meg, amely megköveteli, hogy több évtizedes lassan zajló folyamatot követően kialakuljon az egységes európai energiapolitika. A dokumentum felhívja a figyelmet rá, hogy bár jelenleg az EU energiatermelésének közel 45 százaléka származik alacsony szén-dioxid-kibocsátású technológiát alkalmazó termelésből, azonban ez nagyrészt atomerőművekből, kisebb részt megújuló energiaforrások felhasználásából adódik, mely termelőkapacitás harmadát az elhasználódás miatt várhatóan 2020-ig pótolni kell. Ez további akadályt jelent az Európa2020 stratégiában meghatározott célok elérésben.[4]

Az Európai Tanács és az Európai Parlament a stratégiában uniós szinten meghatározott, a megújuló energiaforrásokból előállított energia részarányára vonatkozó 20 százalékos célt a tagországok tekintetében eltérő mértékben határozta meg, mert a tagállamok kiinduló értéke, megújulóenergia-adottsága és energiahordozó-összetétele különböző volt. Ennek megfelelően az országspecifikus célokat a 2009/28/EK irányelv 1. számú mellékletében a fenti adottságok és az ország gazdasági teljesítményének figyelembevételével, differenciáltan állapították meg. Magyarország esetén a célérték 13 százalékban került meghatározásra, mely a bázisértékhez képest 8,7 százalékos növelést, azaz a megújuló energiatermelő-kapacitás több mint megtriplázását jelentette.

1. táblázat: Európa2020 stratégia országspecifikus célértékei[5]

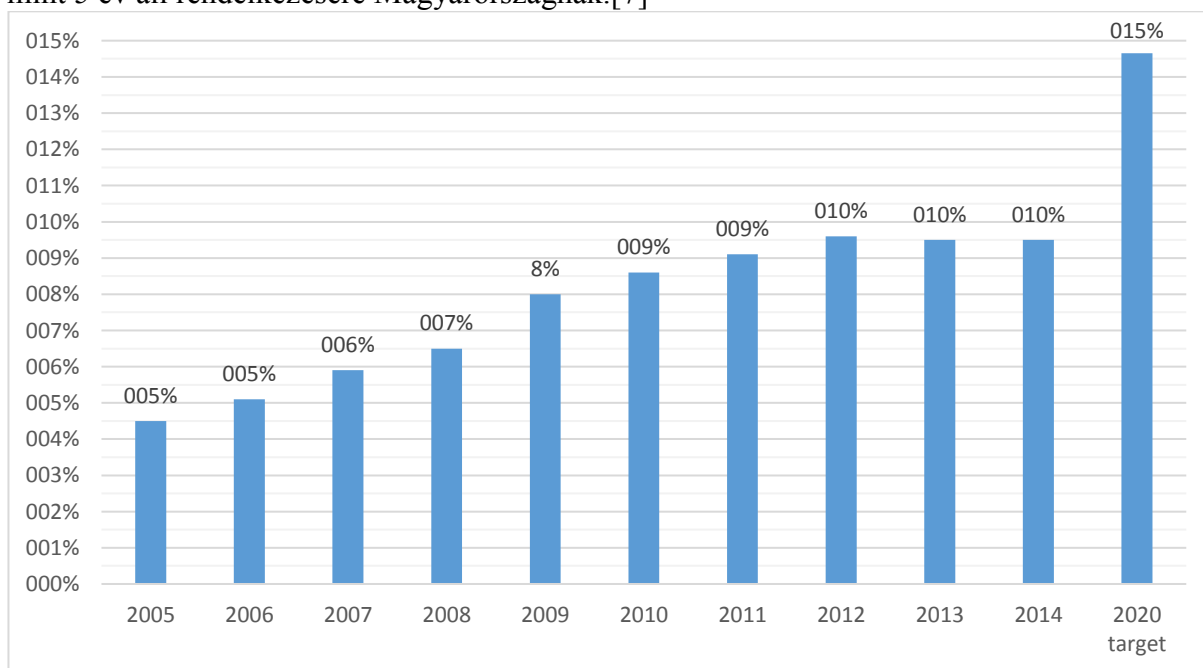
Country	A megújuló energiaforrásokból előállított energiának a 2005. évi teljes bruttó energiafogyasztásban képviselt részaránya	Célkitűzés a megújuló energiaforrásokból előállított energiának a 2020. évi teljes bruttó energiafogyasztásban képviselt részarányára	Aktuális érték (2014)	Elvárt növekedés 15 év alatt
EU-28	-	20%	16%	-
Belgium	2,2 %	13 %	8%	10,8 %
Bulgaria	9,4 %	16 %	18%	6,6 %
Czech Republik	6,1 %	13 %	13,4%	6,9 %
Denmark	17,0 %	30 %	29,2%	13 %
Germany	5,8 %	18 %	13,8%	12,2 %
Estonia	18,0 %	25 %	26,5%	7 %
Ireland	3,1 %	16 %	8,6%	12,9 %
Greece	6,9 %	18 %	15,3%	11,1 %
Spain	8,7 %	20 %	16,2%	11,3 %
France	10,3 %	23 %	14,3%	12,7 %
Italy	5,2 %	17 %	17,1%	11,8 %
Cyprus	2,9 %	13 %	9%	10,1 %
Latvia	32,6 %	40 %	38,7%	7,4 %
Lithuania	15,0 %	23 %	23,9%	8 %
Luxembourg	0,9 %	11 %	4,5%	10,1 %
Hungary	4,3 %	13 %	9,5%	8,7 %
Malta	0,0 %	10 %	4,7%	10 %
Netherland	2,4 %	14 %	5,5%	11,6 %
Austria	23,3 %	34 %	33,1%	10,7 %
Poland	7,2 %	15 %	11,4%	7,8 %
Portugal	20,5 %	31 %	27%	10,5 %
Romania	17,8 %	24 %	24,9%	6,2 %
Slovenia	16,0 %	25 %	21,9%	9 %
Slovakia	6,7 %	14 %	11,6%	7,3 %
Finland	28,5 %	38 %	38,7%	9,5 %
Sweden	39,8 %	49 %	52,6%	9,2 %
United Kingdom	1,3 %	15 %	7%	13,7 %

3. Megújuló energiaforrásokat támogató magyar energiapolitika

Magyarország országgyűlése 2008-ban fogadta el a 2008-2020-as időszakra vonatkozó energiapolitika irányelvét, melyben - összhangban az Európai Unió formálódó új energiapolitikai irányelveivel - az ország hosszú távú energetikai célkitűzéseiként az ellátásbiztonságot, a versenyképességet és a fenntarthatóságot határozta meg. A célkitűzések elérése érdekében a megújuló energiaforrások és a hulladékból nyert energia arányának növelésén kívül a fajlagos energiafelhasználás csökkentését és a környezet- és természetbarát technológiák fokozatos bevezetését tűzte ki célul. Az irányelv elfogadásával az Országgyűlés egyben felkérte a Kormányt, hogy dolgozza ki a megújuló energiaforrások felhasználásának stratégiáját.

Az irányelv alapján elkészített, 2011-ben elfogadott „Nemzeti Energiastratégia 2030” a hosszú távú fenntarthatóság, biztonság és gazdasági versenyképesség biztosítását határozta meg a magyar energiapolitika elsődleges céljaként. A kormányzat a stratégia végrehajtásával kívánja garantálni az ellátásbiztonságot, érvényesíteni a környezetvédelmi szempontokat, valamint ország lehetőségeinek függvényében kiállni a globális problémák megoldása mellett. A stratégia több kiemelt törekvést fogalmaz meg, melyeket a kormányzat feltétlen szükségesnek tart a meghatározott célok elérésének érdekében. Ezek az energiatakarékosság és az energiahatékonyság fokozása, a megújuló energiák részarányának a növelése, az atomenergia jelenlegi kapacitásainak megőrzése, valamint a hazai szén- és lignitvagyon környezetbarát módon való felhasználása a villamosenergia termelésben. Ezzel a három pillérre épülő „Atom-Szén-Zöld” forgatókönyvvvel kívánja a stratégia elérni, hogy 2030-ig megszűnjön az ország villamosenergiaimport-szaldója. Az energiastratégia egyrészt konkrét javaslatokat tartalmaz 2030-ig a döntéshozók és az energetikai szektor szereplői számára, amely az öt éves cselekvési tervek irányát határozza meg, másrészt az uniós stratégiához hasonlóan 2050-ig szóló hosszú távú elképzeléseket tartalmaz. Az uniós célszámtól elmaradó részarány eléréséhez a dokumentum a biogáz és biomassa erőművek létesítését, valamint a geotermikus energiahasznosítást jelöli meg prioritásként. Emellett 2020 utánra prognosztizálja a napenergia alapú hő- és villamosenergia, valamint a szélenergia hasznosításának növekedését, összességében az időszak végére 20 százalékos megújuló energia részarányt előíranyozva a primer energiahordozók körében.[6]

A stratégia részletesen nem foglalkozik a megújuló energiaforrások növekedési ütemének felvázolásával, továbbá nem fogalmaz meg ennek érdekében végrehajtandó konkrét intézkedéseket. Ezek bemutatására a megújuló energiaforrásból előállított energia támogatásáról szóló, 2009/28/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv rendelkezéseinek megfelelően a Nemzeti Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Tervben került sor. A cselekvési tervben a Kormány az uniós 13 százalékos előírást meghaladóan, 14,65 százalékos mértékű, ágazatonként differenciált vállalást tett a megújuló energiaforrások 2020-as részaránya tekintetében, mely eléréséhez intenzív, a megújuló energiaforrások alkalmazását kiemelten támogató kormányzati politikára van szükség. E célok végrehajtására kevesebb, mint 5 év áll rendelkezésére Magyarországnak.[7]

5. ábra: A megújuló energiaforrásokból előállított energia részaránya a teljes bruttó energiafogyasztásban[8]

A fenti diagram alapján látható, hogy Magyarországon 2005-2014 között mindösszesen 5 százalékkal növekedett a megújuló energiaforrások részaránya a teljes bruttó energiafogyasztásban. Külön kiemелendő, hogy 2012 óta nem növekedett, hanem 0,1 százalékkal csökkent az érték. Ehhez a megújuló energiaforrások alkalmazásának fokozott támogatására lesz szükséges, melyet a Kormány a megújuló energiaforrások termelését ösztönző, a megújuló energiaforrások termelésére vonatkozó támogatási és kötelező átvételi rendszer (KÁT) kibővítésével, illetve az európai uniós és hazai fejlesztési források a megújuló energiaforrások alkalmazását minél nagyobb mértékben támogatni tudó módon történő felhasználásával tud biztosítani.[9] Összhangban az Európa2020 stratégiával a 2014-2020-as európai uniós fejlesztési időszak forrásainak felhasználása során kiemelt jelentőséget kap a megújuló energiaforrások támogatása. A pályázati időszakban energiatermelő társaságok részére fosszilis kapacitások megújuló energiaforrásokkal történő kiváltására, és új megújuló energiaforrásokat használó energiatermelő kapacitások létrehozására 995 millió euró támogatást biztosít. Emellett termelő vállalatok számára 208 millió, önkormányzatok számára hozzávetőlegesen 250 millió euró támogatást biztosít saját energiaigényük megújuló energiaforrásból történő fedezésére 2020-ig. A korábbi támogatási mértéket nagyságrendekkel meghaladó támogatási forrás alapjául szolgálhat a megújuló energiaforrások részarányára vonatkozó célok teljesítéséhez.[10]

3. Összefoglalás

A megújuló energiaforrások részaránynak növelése a bruttó energiatermelésben a stratégiában megfogalmazott célok teljesítésénél jóval szerteágazóbb és fontosabb cél. Magyarország és az Európai Unió országai energiahordozó szükségletüket kizárólag nagyarányú import igénybevételével tudják csak biztosítani. Ez kiemelt ellátás-biztonsági kockázatot jelent az Európai Unió országai számára, ami az elmúlt fél évtized világpolitikai eseményei (arab tavasz, orosz-ukrán konfliktus) következtében aktuális és fokozódó problémát jelent. Kevesebb, mint 5 évvel az Európa2020 stratégia energetikai célkitűzéseinek teljesítésére megszabott határidő letelte előtt mind Magyarországnak, mind az Európai Unió számos tagállamnak komoly intézkedéseket kell tennie annak érdekében, hogy a célokat teljesíteni tudja.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány kutatási ösztöndíja, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériuma által meghirdetett Nemzeti Tehetség Program a Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj támogatásával készült.

Irodalomjegyzék

- [1] Katona J., Energiapolitika. In: Bevezetés az Európai Unió politikáiba. Budapest, Wolters Kluwer Kiadó 2009. pp. 1163-1188.
- [2] Szemlér T., Születőben az európai tigris? In: Európai Tükör, Vol. 13 No 2. 2011. pp. 69-77.
- [3] Gosztonyi J., Az energiapolitika uniós aktualitásai In: Európai Tükör, Vol. 16 No 1. 2014. pp. 32-42.
- [4] Haffner T., A közösségi energiapolitika helyzete és kihívásai. Magyarország és az Európai Unió. Budapest, Hungary 2011. pp. 279-310.
- [5] 2009/28/EK irányelv 1. számú melléklete alapján

- [6] Haffner T., A magyar energiapolitika történeti áttekintése. III. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia Pécs, Hungary 2015. pp. 359-376.
- [7] Olajos P. et al., A megújuló energiaforrások szerepe az energiaellátásban. In: Európai Tükör, Vol. 13 No 4. 2011. pp. 78-84
- [8] Saját szerkesztés Eurostat adatok alapján
- [9] Mezősi A., Drága-e a megújuló? – A hazai megújuló villamosenergia-termelés hatása a villamos energia árára. In: Vezetéstudomány Vol. 45. No. 7-8. 2014. pp. 40-52..
- [10] Haffner T. – Schaub A., Paz energiahatékonyság fokozásának és megújuló energiaforrások használatának támogatási lehetőségei. In: Köztes Európa, Vol. VII No 17-18 2015. pp. 130-145.

Lektorálta: Dr. Kaposi Zoltán D.Sc., egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Marketing és Turizmus Intézet

ENERGIATANÚSÍTVÁNYOK A FENNTARTHATÓSÁG SZOLGÁLATÁBAN

Hamburger Ákos

Budapesti Corvinus Egyetem, PhD-hallgató, hamburgerakos@gmail.com

Absztrakt

Az energetika köztudottan az egyik legnagyobb környezeti kockázatokkal járó ágazat, így az elmúlt évtizedekben világszerte egyre több figyelmet kapott ezen a területen a fenntarthatóság szempontjainak érvényesülése, így – többek között – a megújuló energiaforrások hasznosítása is. A piaci és szabályozói fejlődésnek köszönhetően Európában lehetővé vált a fogyasztók részére az, hogy megújuló forrásból származó energiát válasszanak. Ennek legelterjedtebb eszköze a különböző forgalmazható tanúsítványok alkalmazása. Az Európai Unióban – így Magyarországon is – az úgynevezett származási garancia tanúsítványok segítségével igazolhatóak a felhasznált villamos energia tulajdonságai. Sok országban működnek különböző néven hasonló tanúsítványrendszerek, számos esetben állami kvótaelőírások biztosítják a megfelelő keresletet e tanúsítványok iránt. A tanúsítványok villamosenergia-ágazatban alkalmazott módszere kiterjeszthető más energiatípusokra is, így a gázra, hűtési vagy fűtési energiára.

A tanúsítványok alkalmazása lehetővé teszi a fogyasztók számára a választást, és azt, hogy döntésükkel személyesen hozzájáruljanak a fenntarthatóbb technológiák és energiaforrások térnyeréséhez a termelői oldalon – állami támogatásoktól vagy kvótáktól függetlenül. A tanúsítványokért – vagyis a megújuló energiáért – a fogyasztók által fizetett többlet ugyanis részben a termelőknél realizálódik. Ez a többlet versenyelőnyt jelenthet a hagyományos technológiákkal szemben, és ösztönözheti a fenntartható technológiákba történő beruházásokat. Kutatásomban azt kívánom vizsgálni, hogy milyen feltételek esetén járulhat hozzá a tanúsítványkereskedelem az energiaszektor, különösen a villamosenergia-termelés szerkezetének fenntarthatóbbá tételéhez.

A kutatást a tanulmányban a vonatkozó szakirodalom vizsgálatára alapozott kvalitatív kutatással, a fogalomtérkép módszerével alapoztam meg.

A villamosenergia-piacot alapvetően négy tevékenység működteti: termelés, hálózati tevékenység, kereskedelem és fogyasztás. Mindegyik területen számos beavatkozási lehetőség van a fenntarthatóság felé történő elmozdulás tekintetében. A megújuló energia tanúsítványokon keresztül történő fogyasztása egy olyan eszköz, amely felhasználói igény esetén a kereskedelmi tevékenységen keresztül a termelői oldalra van hatással. A kívánt termelői versenyelőny alapfeltétele a megújuló alapon megtermelt energia iránti fogyasztói igény. A tanulmányban a fogalomtérképen összesen hat tényezőt különböztettem meg, amelyek szükségesek a megfelelő fogyasztói igény létrejöttéhez: tájékozottság az energiafogyasztás környezeti hatásaival kapcsolatban, környezettudatos fogyasztói elkötelezettség, fizetőképesség, bizalom a tanúsítványok iránt, szabályozás, üzleti modellek. Ezek a tényezők egymásra is hatással lehetnek ugyanakkor egyaránt feltételei annak, hogy a fogyasztói oldalon kialakuljon egy olyan kereslet a megújuló energiák iránt, amely akár beruházói döntéshozatalban is szerepet játszhat. E tényezők kölcsönhatásának vizsgálata, valamint a felsorolás esetleges újabb elemekkel történő kiegészítése további kutatás eredménye lehet.

Kulcsszavak: villamos energia, fenntarthatóság, energiatanúsítványok, megújuló energiaforrások, zöld áram

1. Kutatási terület, kérdés és módszertan meghatározása

Ahogy a 20. század végére egyre nyilvánvalóbbá váltak az emberi tevékenységek negatív környezeti hatásai, a társadalom részéről megjelent az igény nemcsak az emissziók és negatív környezeti hatások mérséklésére, hanem a környezetbarát, fenntartható termékek iránt is. Egyrészt a politikai döntéshozók hoztak létre olyan szabályozást több területen is, amely a környezetbarát technológiákat előnyben részesíti, másrészt bizonyos fogyasztói csoportok oldalán is megjelent a kereslet a „zöld” termékek iránt. Nincs ez másképp a villamos energia területén sem, mely jelenleg az egyik legnagyobb környezeti hatásokat okozó ágazat [1].

A villamosenergia-ágazatban a megújuló energiaforrások egyik elterjedt támogatási mechanizmusa a kvótakötelezettség, amely bizonyos piaci szereplők – jellemzően kereskedők-szolgáltatók – számára előírja, hogy egy meghatározott arányban megújuló forrás segítségével megtermelt villamos energiát is kötelesek beszerezni. Először ezek a kvótarendszerek hívták életre az ún. forgalomképes villamosenergia-tanúsítványok rendszerét [2], amely lehetővé tette, hogy a hálózatban egyébként fizikailag nyomon követhetetlen villamos energia eredete a fogyasztók felé igazolhatóvá vált.

A világ számos helyén, így az Európai Unióban is végbement piacliberalizációs folyamatok [3] eredményeképpen a fogyasztók nincsenek többé állami szolgáltatóhoz kötve, szabadon választhatnak a villamosenergia-kereskedők ajánlatai közül. Így, a villamosenergia-tanúsítványok alkalmazásával mára önkéntes alapon, szabad piaci körülmények között is lehetővé vált a fogyasztó által megkívánt energiaforrásból megtermelt villamos energia beszerzése.

Kutatásom annak a kérdésnek a megválaszolására irányul, hogy a villamosenergia-tanúsítványok szabad piaci alkalmazása révén létrejövő zöldáram-piac hozzájárulhat-e valamilyen mértékben, illetve milyen módon, az európai, illetve a hazai villamosenergia-ágazat környezeti szempontból fenntarthatóbbá válásához. Zöld áram alatt a következőkben olyan villamos energiát értek, amelyet a szolgáltató igazoltan megújuló energiaforrásból nyújt a fogyasztónak. Mivel kérdésem meglehetősen összetett, jelen tanulmányban ennek a kutatásnak csupán az elméleti megalapozására teszek kísérletet szakirodalmi áttekintéssel, ill. az ún. fogalomtérkép módszerével.

A fogalomtérkép egy elterjedt eszköz a kvalitatív kutatás területén. Segítségével a kutató rendszerezheti, elemezheti a különböző fogalmak és részterületek közötti kapcsolatokat, ugyanakkor hasonló vagy azonos értelmű fogalmak összevonása révén következetesen csökkentheti az adatok mennyiségét [4]. Novak és Gowin [5] megfogalmazása szerint a fogalomtérkép segítségével vázlatos módon lehet bemutatni egy összefüggő keretrendszerbe ágyazott fogalomkészletet. Számomra a fogalomtérkép módszer választása több okból is kézenfekvő volt. Egyrészt a vizsgált ágazat (energetika) és problémakör (fenntarthatóság) egyaránt szerteágazó és összetett terület, így szükséges a főbb összefüggések és logikai kapcsolatok kiemelése és tisztázása, amire kiválóan alkalmas a fogalomtérkép. Másrészt egy kutatás megalapozásakor mindenképp hasznos a főbb fogalmi struktúrák és kapcsolatok megismerése, egy átfogó kép alkotása még azelőtt, hogy a kutató elveszne a részletekben. A fogalomtérkép alkalmazása egyúttal segítséget nyújt újabb kérdések feltevéséhez, melyek az eredetileg kitűzött kutatási cél megvalósításához vihetnek közelebb.

A kutatáshoz azonban mindenekelőtt szükséges bizonyos előfeltevések elfogadása, illetve korlátok megállapítása, mivel a környezeti fenntarthatóság és az energetika területén a gazdasági szempontú elemzés mellett egyaránt szükség van természettudományos, műszaki szempontú vizsgálódásokra. Ezek a kétségekívül nélkülözhetetlen megközelítési módok azonban kívül esnek szakterületemen, ezért az ezekből származó eredmények csupán alapul szolgálhatnak számomra.

Elfogadom azt a tudományos és társadalmi szinten egyaránt konszenzusosnak tekinthető álláspontot, hogy a villamosenergia-ágazat – nemzeti, európai és globális nagyságrendben egyaránt – jelenleg környezetileg nem fenntartható módon működik [6, 7, 8, 9]. Ez azt jelenti, hogy szükség van beavatkozásra az ágazatban ahhoz, hogy környezetileg fenntarthatóvá váljon. Elfogadom azt is, hogy ez a beavatkozás legnagyobb hatékonysággal a termelési oldalon valósítható meg, mivel a környezeti kockázatok, emissziók túlnyomó része a villamos energia előállítása során keletkezik.

Azt, hogy az egyes termelő technológiák milyen mértékben terhelik a környezetet, illetve, milyen jól illeszthetők bele a villamosenergia-rendszerbe, a természettudományok feladata és lehetősége vizsgálni. Nem vizsgálom, hogy az egyes technológiáknak milyen előnyeik és hátrányaik vannak, közgazdászként csupán annyit állíthatok, hogy léteznek a környezeti fenntarthatóság szempontjából „jobb” és „rosszabb” technológiák. Kutatásom arra irányul, hogy energiatanúsítványok piaca hozzájárulhat-e a „jobb” technológiák térnyeréséhez az ágazaton belül. Mindazonáltal a következőkben a „fenntartható”, „megújuló” és „zöld” kifejezéseket egyaránt használok majd az elméletileg „jobb” energiaforrások azonosítására. Ezáltal elfogadom azt az álláspontot is, hogy a megújulók „jobbak”, vagyis „fenntarthatóbbak” a hagyományos fosszilis, illetve nukleáris energiaforrásoknál.

Kutatásom földrajzi célterülete elsősorban Magyarország, amely azonban nem választható el az egységes szabályozói környezettel, szabad villamosenergia-versenypiaccaal és közös energiapiaci jövőképpel rendelkező, így sok szempontból egységesen vizsgálható Európai Uniótól. Más tagállamok tapasztalatai, illetve az ott végbemenő folyamatok felhasználhatóak a magyar villamosenergia-ágazat fenntarthatósági vizsgálatában is.

A tanulmány összesen öt fejezetet tartalmaz. Az 1. fejezetben lehatároltam a kutatási területet, megfogalmaztam a kutatási kérdést, valamint meghatároztam a módszertant. A 2. fejezetben röviden bemutatom, hogy a gyakorlatban milyen módon lehetséges a villamos energia eredetének, illetve egyéb tulajdonságainak igazolása a fogyasztók felé. Ezzel kapcsolatban szükséges a forgalmazható villamosenergia-tanúsítvány szerepének kiemelése, mint a jelenleg legelterjedtebb, és várhatóan a jövőben is meghatározó, praktikus eszköz. A 3. fejezetben a fogalomtérkép megalkotásának folyamatát mutatom be. A 4. fejezetben azokat a szakirodalmi áttekintés alapján azonosított tényezőket ismertetem, melyek befolyásolhatják a fenntartható módon előállított villamos energia iránti fogyasztói keresletet. A 5. fejezetben a fogalomtérképet az előző fejezetben ismertetett tényezőkkel kiegészítve véglegesítem. Konklúzióként a fogalomtérkép megalkotásának eredményeit mutatom be, illetve ezzel összefüggésben a kutatás folytatásának lehetséges irányait vázolom.

2. A villamos energia eredetének igazolása a gyakorlatban

A különböző erőművekben megtermelt villamos energia túlnyomó része az ún. közcélú hálózaton keresztül áramlik a fogyasztási helyek felé. Az erőművek üzemeltetői, a villamosenergia-hálózat működtetői, valamint a fogyasztók külön-külön szereplői a rendszernek. A villamosenergia-kereskedelmet mindezekről a szereplőktől független kereskedők végzik. A kereskedők a hálózatüzemeltetők által biztosított mérések alapján számolnak el mind a termelőkkel, mind a fogyasztókkal. Az a villamos energia, amely fizikailag a hálózatokban folyik, üzleti szempontból olyan kereskedők kezén megy keresztül, akiknek nincs semmilyen tulajdonrészük vagy érdekük a hálózatokban. A hálózatok üzemeltetői az infrastruktúrát, méréseket, csatlakozási lehetőségeket megfelelő díjak ellenében nyújtják a piaci szereplőknek, villamos energiával azonban nem kereskednek [10].

A villamos energia a hálózaton nem követhető nyomon, így a fogyasztási oldalon nem mutatható ki, hogy milyen eredetű villamos energia került felhasználásra. Erre a célra alkalmasak azonban a forgalmazható tanúsítványok. Az európai gyakorlat szerint egy, az

állam által arra kijelölt szerv a termelő részére a hálózatba betáplált villamosenergia-mennyiségnek megfelelő számú forgalmazható energiatanúsítványt adhat ki. A tanúsítvány számos információt tartalmazhat – többek között energiaforrás típusát, az alkalmazott technológiát, az erőmű adatait vagy a termelés időpontját. A piaci szereplők a tanúsítványokkal egy másodlagos piacon kereskedhetnek. A végfogyasztónak villamos energiát szolgáltató kereskedő a megfelelő mennyiségű tanúsítvány beszerzésével igazolhatja, hogy az általa értékesített áram meghatározott forrásból származik. Amennyiben a villamosenergia-fogyasztás nincs tanúsítvánnyal igazolva, az elfogyasztott villamos energia „szürkének” tekintendő, vagyis minden tulajdonsága ismeretlen.

Az energiatanúsítványokkal való kereskedelem az Európai Unió valamennyi tagállamában lehetővé vált a vonatkozó közösségi jogszabályok [11, 12, 13] megszületésének köszönhetően. Ezek kötelezték a tagállamokat arra, hogy az ún. „származási garancia” tanúsítványokra vonatkozóan hozzanak létre nemzeti szabályozást. A tagállamok legalább a megújuló energiaforrásból, illetve a nagy hatásfokú kapcsolt termelésből származó villamos energia tekintetében kötelesek lehetővé tenni származási garanciák használatát. A jelenleg hatályos irányelv erősen támogatja a származási garanciák közösségi szintű kereskedelmét: az egyes tagállamoknak el kell ismerniük más a tagállamokból származó tanúsítványokat.

Meg kell említeni, hogy a forgalmazható tanúsítványok mellett más módszerek is léteznek a villamos energia tulajdonságainak nyomon követésére, azonban a legelterjedtebb gyakorlat Európában a tanúsítványok alkalmazása [14]. A tanúsítványok nagy előnye más rendszerekkel szemben a szabványosíthatóság, ellenőrizhetőség. Az Európai Unió által létrehozott, „Reliable Disclosure Systems for Europe” elnevezésű projekt a tanúsítványokon kívül más nyomon követési módszerek alkalmazását csak bizonyos feltételek esetén tartja indokolhatónak [15]. Előnyeik, illetve elterjedtségük miatt elsősorban a tanúsítványok lehetnek eszközei a jövőben is a villamos energia eredetének igazolásának. A kutatásban ezért – megengedve, hogy más módszerek is működőképesek lehetnek – elsősorban a forgalmazható tanúsítványok alkalmazhatóságát vizsgáltam. (Nem szabad elfeledni ugyanakkor, hogy a cél valójában a zöldáram-piac növekedése, valamint egy fenntarthatóbban működő ágazat, a forgalmazható tanúsítványok tanúsítvány rendszere pedig csupán egy eszköz.)

3. A fogalomtérkép megrajzolásának folyamata

A kutatás megalapozása a szakirodalom szisztematikus feldolgozására alapozott fogalomtérkép megrajzolásával történt. Az energiatanúsítványok alkalmazása egy nagy és komplex rendszernek, a villamosenergia-ágazatnak, csupán egy apró szeletét adja, ezért a fogalomtérkép megrajzolását a teljes rendszerrel kezdtem, és később szűkítettem a vizsgált témakörnek megfelelően, és részleteztem a számomra releváns részeket.

A 2. fejezetben vázoltam a villamosenergia-ágazat működéséhez szükséges négy fő tevékenységet: termelés, hálózati tevékenység, kereskedelem, fogyasztás. Ahhoz, hogy az egész rendszer fenntarthatóbbá váljon, ezeken a területeken van lehetőség beavatkozásra. Mivel az energiatanúsítványok felhasználása alapvetően a fogyasztáshoz kapcsolódó tevékenység, ezért a fogalomtérképen először a fogyasztáshoz kapcsolódó beavatkozási lehetőségeket ábrázoltam. Az alábbi beavatkozási lehetőségeket azonosítottam fogyasztói oldalon:

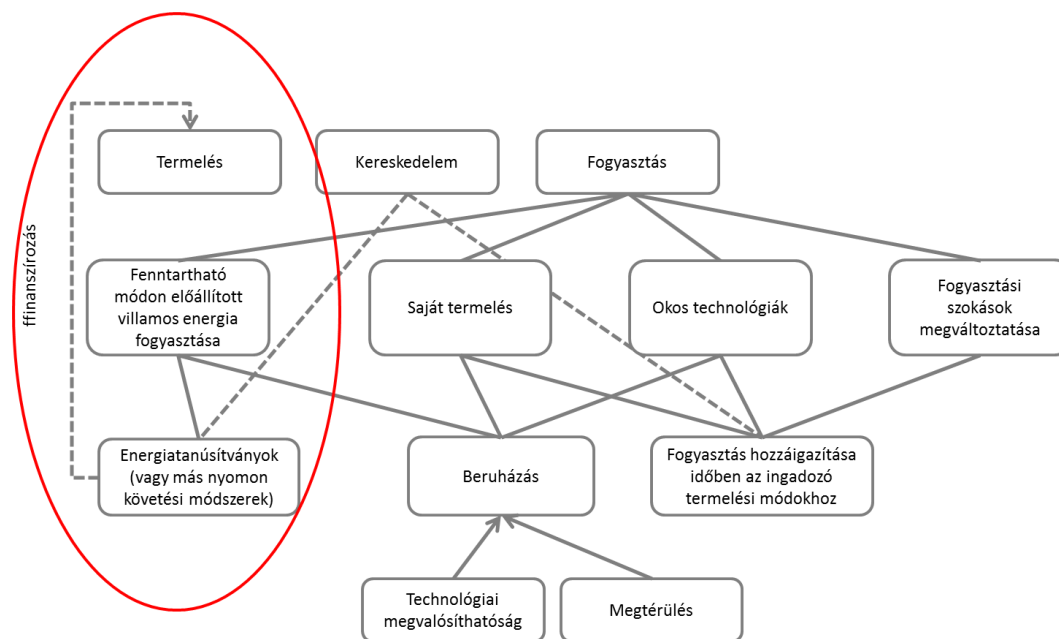
- Energiaigény csökkentése a fogyasztási szokások megváltoztatásával: kevesebb villamos energia felhasználása tudatos viselkedéssel, illetve a fogyasztásnak az ingadozóan rendelkezésre álló megújuló energiaforrások aktuális elérhetőségéhez történő hozzáigazításával [16, 17, 18, 19].
- Energiaigény csökkentése okos technológiák alkalmazásával: különböző okos technológiák (ún. demand response, okos mérés, okos hálózatok) megjelenése

- Energiaigény csökkentése hatékonyabb berendezésekkel: olyan (háztartási vagy ipari) berendezések alkalmazása, melyek hatékonyabb fajlagos energia-felhasználás révén egységnyi teljesítmény eléréséhez kevesebb villamos energiát fogyasztanak [17].
- Fenntartható módon előállított villamos energia fogyasztása: a fogyasztók energiatanúsítványok vagy más nyomon követési módszerek segítségével, illetve saját, megújuló energiaforrást hasznosító termelő berendezés létesítésével biztosíthatják azt, hogy a felhasznált villamos energia fenntartható forrásból származzon [16, 20, 21].
- Saját berendezéssel, fenntartható módon előállított villamos energia fogyasztása: az előző ponthoz is kapcsolódó lehetőséget a szakirodalom a „prosumer” (termelő és fogyasztó egyben) névvel illeti [16, 20].
- Egyéb megoldások: nem zárható ki, hogy a felsoroltakon kívül más beavatkozási lehetőségek is léteznek vagy létrejöhetnek a fogyasztói oldalon. Ennek az elemnek a megjelenítése egy figyelmeztetés arra vonatkozóan, hogy a kutatás során mindig tekintetbe kell venni azt, hogy az eddig megismert vagy elterjedt megközelítések mellett újabbak is felmerülhetnek.

[illegible]

A fenntartható módon előállított villamos energia fogyasztása alapvetően két módon érhető el: energiátanúsítványok használatával, vagy saját termelőegység létesítésével. A saját termelőegységhez azonban beruházás szükséges, ami nem minden fogyasztó számára megvalósítható: egyrészt fizikailag nem minden fogyasztási hely alkalmas ilyen jellegű beruházásra, másrészt a beruházás költségigénye is számos fogyasztó számára korlátot

jelenthet. Ráadásul, a megújuló energiaforrások ingadozó rendelkezésre állása miatt a fogyasztónak feltehetően szüksége lenne arra, hogy legalább időnként a hálózatról vegyen villamos energiát. Az okos technológiák alkalmazása támogathatja akár saját termelés, akár hálózatról történő fogyasztás esetén a megújuló források ingadozásához történő alkalmazkodást, azonban ez csak kiegészítő eszköz lehet. A fogyasztói szokások tudatos megváltoztatása sem jelenthet önmagában megoldást. Ezért megállapítható, hogy tanúsítványok használata az egyetlen eszköz, amelynek segítségével bármely felhasználó számára, korlátozás nélkül, egyszerűen lehetővé válik a fenntartható módon előállított villamos energia fogyasztása. Így a 2. ábrán látható fogalomtérképhez jutottam. Az ábrán kiemelt terület jelenti a kutatásom fókuszát.

2. ábra: fogalomtérkép, második fázis [saját szerkesztés]

A 2. ábrán egy logikai kapcsolatot is jeleztem az energiatanúsítványok használata és a termelési oldal között. A zöld energiát fogyasztók ugyanis a tanúsítványokon keresztül a fenntartható technológiát alkalmazó termelőket finanszírozzák. A termelők a saját tanúsítványaik értékesítésével valamikorra bevételt realizálnak. A fosszilis tüzelőanyagokat hasznosító erőművek nem tudnak ilyen tanúsítványokat értékesíteni, így a megújuló alapú technológiák számára a tanúsítványok piacán való részvétel versenyelőnyt jelent. Ennek a versenyelőnynek akkor lehet jelentősége, ha olyan mértékű és stabil többlet bevételt jelent a megújuló technológiák számára, amely a beruházásokra is kedvező hatással van.

A dolgozat elején felvetett kérdésre tehát egyelőre egy elméleti válasz áll rendelkezésre: amennyiben a villamosenergia-tanúsítványok piacán megfelelő mértékű kereslet és kellően magas ár alakul ki, az növelheti a megújuló energiaforrást hasznosító technológiákba történő beruházások mennyiségét, így hozzájárulhat az ágazat fenntarthatóságának növekedéséhez. Bár fontos ez a megállapítás, gyakorlati, érdemi választ még nem ad. Azonban segítségével újabb, a részletekre irányuló kérdések is megfogalmazhatók, melyek szisztematikus megválaszolása közelebb vihet a kutatás céljához. Milyen mértékű kereslet és van jelenleg a megújuló energiák piacán? A tanúsítványok iránti mekkora kereslet és milyen ár lenne elégséges a termelői oldal beruházásainak befolyásolására? Milyen tényezők vannak hatással a zöld áram iránti keresletre?

4. A zöld áram iránti kereslet mozgatórugói

Mivel a tanúsítványok piaca alapvetően a zöld áram iránti keresleten nyugszik, a következőkben a megújuló iránti fogyasztói kereslet okait kerestem. Továbbra is a szakirodalomra alapozva, a fogalomtérképet a fenntartható villamos energia iránti kereslet mögött meghúzódó tényezőkkel egészítettem ki. A fogyasztói oldalon négy elemet azonosítottam: környezeti elkötelezettség, megfelelő tájékozottság, fizetőképesség, bizalom a termék hitelessége iránt. A fogyasztói oldalon megjelenő keresletre azonban további tényezők is hatással lehetnek: a szabályozói környezet közvetve, a szolgáltatók, kereskedők üzleti modelljei pedig közvetlenül is hathatnak arra, hogyan alakul a zöld áram iránti kereslet.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a kereslet mögött két, alapvetően különböző fogyasztói csoport áll: a vállalkozások az egyik, a lakosság a másik oldalon. E két csoport motivációi, attitűdje, preferenciái alapvetően különböznek egymástól, ugyanakkor hatással is lehetnek egymásra. Amikor tehát a kereslet mögötti mozgatórugókat vizsgálom, igyekszem figyelembe venni mindkét csoport sajátosságait.

4.1 Környezeti elkötelezettség

Ahhoz, hogy fogyasztói igény jöjjön létre a megújuló vagy fenntartható energia iránt, természetesen nélkülözhetetlen a megfelelő attitűd. Csak akkor fognak ezzel a kérdéssel foglalkozni akár vállalkozások, akár lakossági felhasználók, amennyiben fontos számukra (vagy vállalkozások esetében: ügyfeleik számára) a környezettudatosság. Azonban a környezeti problémák iránti fogékonyság nem elegendő, alátámasztja ezt az a kutatás [22], amely szerint a környezettudatos attitűd nem mindig jár együtt ténylegesen környezettudatos magatartással, illetve legalábbis nem mutatható ki ökológiai lábnyom tekintetében. A belső elkötelezettségnek tehát a magatartásban is meg kell jelennie. Más kutatások szerint [23] a fogyasztók nem hajlamosak szokásaik megváltoztatására, inkább többletet fizetnek a környezetbarát szolgáltatásért. Ennek fényében lehet szerepe az energiatanúsítványoknak, mivel azok alapvetően a fogyasztók által fizetett többletre építenek, nem pedig a viselkedésük adaptálására. Tabi Andrea eredményei szerint [16] a magyar lakosság 64%-a lenne hajlandó többlet fizetni azért, hogy az általa felhasznált villamos energia megújuló forrásból származzon. Ez alapján elmondható, hogy nemcsak pozitív attitűd, hanem számottevő fizetési hajlandóság is van a hazai fogyasztókban a megújuló alapú villamos energia iránt. A valóságban azonban a fogyasztóknak ennél sokkal kisebb hányada választja az egyes szolgáltatóknál ma már elérhető zöld tarifákat.

A környezettudatos fogyasztói attitűd lehet annak is egy eszköze, hogy a vállalkozások saját környezeti teljesítményükre nagyobb gondot fordítsanak. Ha bármilyen termék piacán a fogyasztók a fenntartható technológiával készült darabokat keresik, ha szolgáltatás igénybe vételekor a környezetileg elkötelezett vállalkozást választják, az hatással lehet a cégeknél a szervezeti folyamatok vagy akár a villamosenergia-fogyasztás zöldítésére.

Feltétel tehát egy környezettudatos fogyasztói hozzáállás. Kérdés azonban, hogy mi szükséges ennek kialakulásához. Egy kutatás szerint a környezeti elköteleződést a tájékozottság hiánya csökkenti. [24] A tájékozottság nyilván az egyik legfontosabb tényező abban, hogy a pozitív környezeti attitűd kialakuljon.

4.2 Tájékozottság

A tevékenységek környezeti kockázatainak ismerete nyilvánvalóan feltétele annak, hogy a fenntarthatóbb megoldások iránti elköteleződés kialakuljon a fogyasztók részéről. Az ebből a tudásból fakadó attitűd befolyásolhatja döntésüket. A megfelelő attitűd kialakításának

azonban gátja lehet, hogy a laikus fogyasztók nem láthatják át a komplex ágazat valamennyi részletkérdését, és az is, hogy a tömegtájékoztatásban nagyon sok, egymásnak gyakran ellentmondó információval lehet találkozni. Mindez hozzájárulhat a környezeti problémákkal szembeni szkepticizmus növekedéséhez. [25] Az ellentmondásos tájékoztatás eredményeként azonban egy, a téma iránt érdeklődő, környezetileg elkötelezett fogyasztó is könnyen összezavarodhat. A fogyasztók tisztánlátását nagyon sokszor éppen a piaci szereplők akadályozzák. Minden technológiának megvan ugyanis a maga érdekképviselője, lobbija, mely a saját előnyöket hangsúlyozza, de a hozzá kapcsolódó környezeti kockázatokat elhallgatja, kisebbiti. A zavaros, sokszor egymásnak ellentmondó információk özönében egy laikus fogyasztó nem könnyen tudja eldönteni, hogy mi lenne a fenntartható magatartás a részéről. Különösen igaz ez az energetika területén, ahol még tudományos szinten is komoly viták folynak arról, hogy mi tekinthető fenntarthatónak.

A megfelelő tájékozottság ugyanakkor kulcsfontosságú lenne ahhoz, hogy a megújuló energiák piaca, illetve egy tanúsítványpiac hatékonyan tudjon működni. Ideális esetben ugyanis – mint már kifejtettem – a fogyasztói elvárások (amelyek a tájékozottságon és az ebből fakadó elkötelezettségen alapulnak) kényszerítik ki a piacon az egyre fenntarthatóbb megoldásokat és innovációkat. Ezért megállapítható, hogy mind tudományos fórumokon, mind a média szintjén minőségi, a kérdés komplexitását figyelembe vevő párbeszédre és tájékoztatásra van szükség az ágazat és az egyes technológiák környezeti hatásaival kapcsolatosan.

A megfelelő információ azonban nem csak valós és hiteles, hanem a fogyasztó számára átlátható és érthető is, ami alapján képes választani. A legjobb szándékkal összeállított, korrekt adatokat tartalmazó tanúsítvány is összezavarhatja a laikus fogyasztókat, ha túl sok és túlzottan részletekbe menő információt tartalmaz. Az európai származási garanciák például számos információt tartalmaznak, azonban a kereskedők feladata, hogy ezek közül a fogyasztók számára releváns adatokat jelenítsék meg zöld ajánlataikban. Ebből következik, hogy egy fogyasztónak nem is kell feltétlenül tisztában lennie az energiatanúsítványokra vagy épp származási garanciákra vonatkozó szabályozással. Elég, ha a kereskedők és szolgáltatók zöld ajánlatai a szabályozó szervek felé tanúsítványokkal kerülnek igazolásra. Az ajánlatok információtartalma pedig – továbbra is a tanúsítványok alapján – idővel módosulhat, amennyiben a fogyasztók számára újabb és újabb részletek válnak relevánssá. A Markard-Truffer szerzőpáros szerint [26] a zöldáram-piacok jelentősége éppen abban állhat, hogy egy tanulási folyamatot indít be valamennyi érintettben, amely hatással lehet a szereplők környezeti orientációjára.

4.3 Fizetőképesség

Természetesen a fogyasztói oldal fizetőképessége is nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megfelelő kereslet alakuljon ki a megújuló forrásból származó villamos energia iránt. Az, hogy mekkora többletet kell a zöld áramért a fogyasztóknak fizetni, természetesen hatással lehet a kereslet nagyságára, azonban európai példák bizonyítják, hogy az alacsony ár nem garancia a piaci elterjedésre [26].

4.4 Bizalom

Hiába van meg a fogyasztói oldalon a szükséges tájékozottság, a környezetbarát attitűd és még a fizetőképesség is, ha a tanúsítványok hitelességét illetően nincs meg a kellő bizalom. A villamos energia fizikai tulajdonságai miatt a hitelességre mindenképpen figyelmet kell fordítani. Azzal ugyanis, hogy egy fogyasztó zöld villamosenergia-szolgáltatást vesz igényben, az ő oldalán semmilyen érzékelhető változás nem fog történni. Amennyiben a

tanúsítványok nyilvántartását és a vállalkozásokat egy nemzeti hatóság felügyeli, az a zöldáram-termékek fogyasztói elfogadottságát növelheti [27].

4.5 Szabályozás

A tanúsítványok piacának tekintetében a szabályozás szerepének vizsgálata azonban nemcsak emiatt kikerülhetetlen, hiszen az más módon is hathat a keresletre. A szabályozás legalapvetőbb célja az, hogy biztosítsa a rendszer működését. Lehetőleg egyszerű, betartható szabályokra van szükség, amely mellett a piaci szereplők széles mozgástérrel alakíthatják stratégiájukat.

Amennyiben kötelező kvóta van meghatározva, az természetesen a kvóta szintjéig biztosítja a keresletet. Amennyiben nincs államilag előírt kvóta, a kereslet kizárólag valós piaci igényből táplálkozhat. Akár van kvóta, akár nincs, a kereslet és a kínálat viszonya határozza meg az egyensúlyi mennyiséget és árat. Kvóták előírása mellett más ösztönzők is hozzájárulhatnak a tanúsítványok kereskedelméhez.

Egy tanúsítványrendszerhez jellemzően díjak kapcsolódnak, amelyet a piaci szereplők az állami hatóság, illetve a tanúsítványok kibocsátásáért felelő szerv részére fizetnek meg. Az illetékes szerv részben vagy egészben e díjakból fedezi a rendszer és a nyilvántartás költségeit. Az, hogy a szabályozó e tekintetben milyen stratégiát követ, hatással van a díjak mértékére, a díjaknak a nagysága pedig hatással lehet a piac méretére. A díjak ugyanis a piaci ár függvényében, meghatározott teljesítmény alatti erőművek számára belépési korlátot jelenthetnek.

A tanúsítványok piacára nemcsak a közvetlenül rájuk vonatkozó, hanem tágabb értelemben az egész villamosenergia-szektorra érintő állami szabályozás is hatással lehet. Amennyiben például a szabályozás ösztönzi a szabad piaci fogyasztást a villamosenergia-piacon, akkor a felhasználók tudatosabb magatartást tanúsítanak az áramszolgáltatókkal szemben, aminek köszönhetően hajlamosabbak lehetnek alternatív, esetleg zöld ajánlatok választására. Amennyiben az állami szabályozás a villamos energia közszolgáltatás-jellegét erősíti, a fogyasztók feltehetően kevésbé gondolják, hogy nekik bármilyen többletterhet kéne vállalniuk a rendszer fenntarthatóságáért.

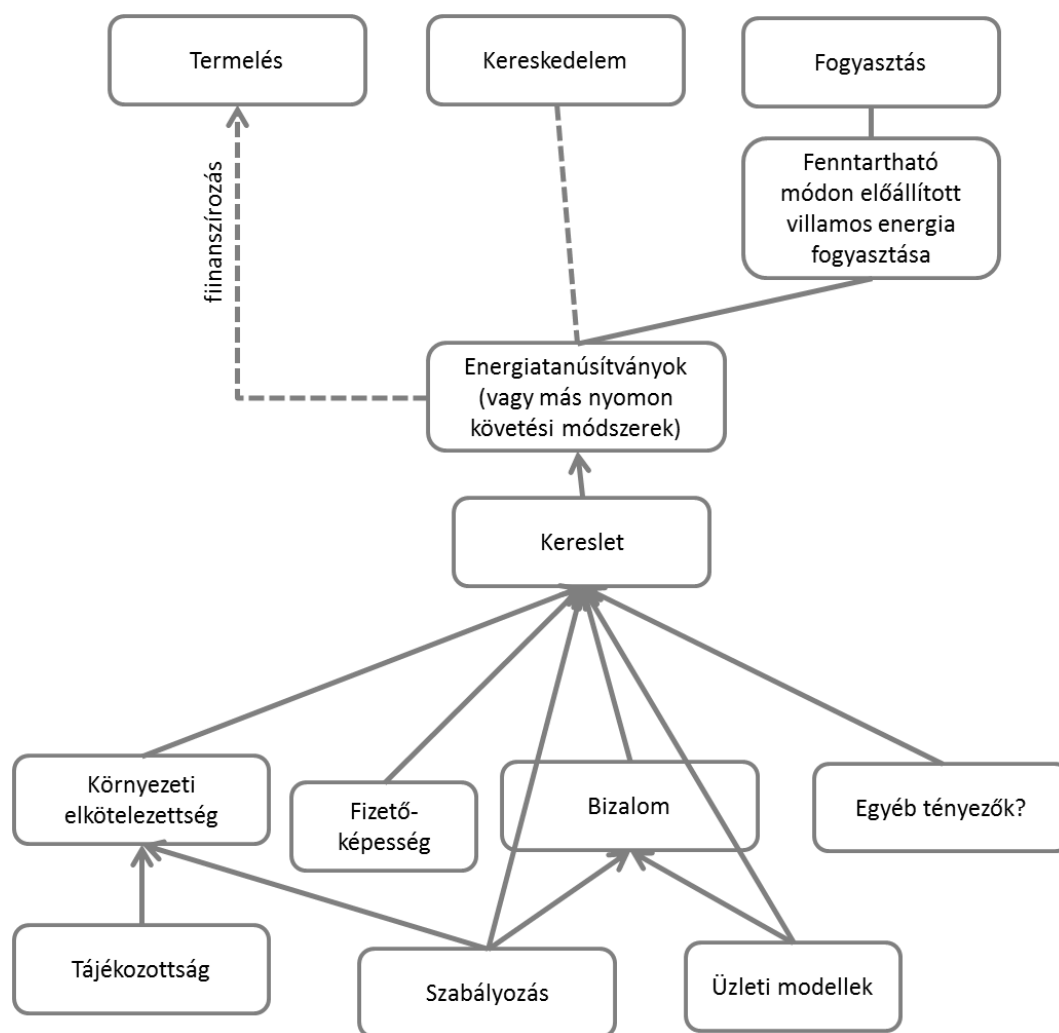
A szabályozás hathat a fogyasztók tájékozottságára, illetve attitűdjére is, így közvetve befolyásolva a keresletet. Az Európai Unió tagállamaiban a végfogyasztót ellátó kereskedők kötelesek évente tájékoztatást adni ügyfeleiknek a szolgáltatott villamos energia eredetéről, valamint a villamos energia előállítása által okozott környezeti hatásokról [3].

4.6 Üzleti stratégiák

Ha a fogyasztói oldalon adott a megújuló alapon termelt villamos energia iránti elkötelezettség és fizetőképes kereslet, továbbá adott a megfelelő szabályozás, akkor a vállalkozásoké a feladat, hogy kihasználják az üzleti lehetőséget. Mivel a „zöld” és a „szürke” áram között nincs a fogyasztók számára érzékelhető különbség, számos kereskedő igyekszik valamilyen hozzáadott értékkel megszólítani az ügyfeleit. A termék láthatóvá tételét szolgálhatja az, ha a fogyasztó a zöld energiát megjelenítő hűtőmágnest, matricát, ajtóra kitehető névtáblát kap a szolgáltatás mellé [28]. A skandináv országokban a vállalkozások egy része nem csak zöld villamos energiát szolgáltat, hanem környezetbarát energetikai beruházások megvalósítását is ígéri a bevételből [29]. A fogyasztó tehát nem csupán zöld forrásból származó villamos energiát kap, hanem azt is elmondhatja, hogy választásával hozzájárul újabb fenntartható beruházásokhoz is. Ez a gyakorlat a legszerencsésebb, hiszen – ahogy az korábban megállapításra került – az energiatanúsítványok használata akkor járulhat hozzá ténylegesen a fenntarthatósághoz, ha új zöld beruházások megvalósulását eredményezi.

5. A fogalomtérkép véglegesítése és konklúziók

A 2. ábrán bemutatott fogalomtérképből kiemelve a releváns elemeket, és ezt kiegészítve a keresletet meghatározó tényezőkkel, a 3. ábrán látható, fogalomtérképhez jutottam. A keresletet befolyásoló tényezők esetében a nyilak közvetlen és közvetett kapcsolatokat is jeleznek. Ez a fogalomtérkép tartalmazza a tanúsítványrendszerek működési logikáját, számos releváns elemet, amelyek a zöldáram iránti kereslet háttérében állnak. Bár ez az ábra az ágazat egyéb, a kutatási témához szorosan nem kapcsolódó egyéb elemeit már nélkülözi, mégsem volt felesleges azoknak a feltérképezése, mivel így nagyobb biztonsággal kijelenthető, hogy a fogalomtérkép megalkotásakor minden lehetséges szempontot figyelembe vettem. Amennyiben a jövőbeni tapasztalatok alapján a kutatás fókuszának megváltoztatására, esetleg bővítésére lesz szükség, a fogalomtérkép megalkotásának tapasztalatai nagy segítséget nyújthatnak.

3. ábra: fogalomtérkép, harmadik fázis [saját szerkesztés]

A fogalomtérkép tovább fejleszthető, kiegészíthető, azonban már jelen állapotában elégséges ahhoz, hogy segítséget nyújtson a kutatás más szinten történő folytatásához. A tanulmányban bemutatott következtetések alapján a következőkben a zöld áram iránti kereslet okainak mélyebb megismerése lehet az elsődleges cél, lehetőség szerint valós esetek, gyakorlati példák feldolgozása révén. A villamosenergia-tanúsítványok működési logikája szerint más

energetikai ágazatokban (gáz, fűtés-hűtés) is léteznek hasonló rendszerek, így kísérletet lehet tenni arra, hogy ezekre a területekre is kiterjesszük a modellt.

Jelenleg a villamosenergia-szektor termelői beruházásait jellemzően nem a fogyasztók fenntarthatósági szempontok szerinti kereslete határozza meg. Markard és Truffer [17] is megállapította, hogy a zöldáram-piac önmagában aligha hozhat el fenntartható villamosenergia-rendszert. Azonban azzal, hogy adott a lehetőség a megújulók választására, a felsorolt tényezők megfelelő alakulása révén a forgalmazható tanúsítványokkal igazolt zöldenergia-piacnak lehet szerepe a fenntartható technológiák reménybeli elterjedésében. Ezért a jövőre nézve hasznosnak tartom ennek a területnek az eddiginél mélyrehatóbb vizsgálatát.

Irodalomjegyzék

- [1] Stern, N.: *The Economics of Climate Change*. Cambridge, Cambridge University Press. 2007.
- [2] Gillenwater, M.: *Redefining RECs – Part 1.: Untangling attributes and offsets*. Energy Policy, 36, 2008. 2109-2119. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [3] *Az Európai Parlament és a Tanács 2009/72/EK irányelve a villamos energia belső piacára vonatkozó közös szabályokról és a 2003/54/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről*. 2009. Letöltve 2015. november 19-én az EUR-Lex weboldáról: <http://eur-lex.europa.eu/>
- [4] Daley, B. J.: *Using concept map sin qualitative research*. 2004. Letöltve 2015. december 16-án: <http://cmc.ihmc.us/papers/cmc2004-060.pdf>
- [5] Novak, J. D., Gowin, D. B.: *Learning how to learn*. Cambridge, Cambridge University Press. 1984.
- [6] *Az Európai Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: Párizsi Jegyzőkönyv – terv a globális éghajlatváltozás 2020 utáni kezelésére*. 2015. Letöltve 2016. április 22-én az EUR-Lex weboldáról: <http://eur-lex.europa.eu/>
- [7] United Nations Framework Convention on Climate Change: *Adoption of the Paris Agreement*. 2015. Letöltve: <https://unfccc.int/>
- [8] Fouquet, D., Johansson, T. B.: *European renewable energy policy at crossroads – Focus on electricity support mechanisms*. Energy Policy, 36, 2008. 4079-4092. Letöltve: www.sciencedirect.com/
- [9] Kharrazi, A., Sato, M., Yarime, M., Nakayama, H., Yu, Y., Kraines, S.: *Examining the resilience of national energy systems: Measurements of diversity in production-based and consumption-based electricity in the globalization of trade networks*. Energy Policy, 87, 2015. 455–464. Letöltve: www.sciencedirect.com/
- [10] Fazekas O. (szerk.): *A magyar villamosenergia-szektor működése és szabályozása I*. Budapest, CompLex Kiadó. 2010.
- [11] *Az Európai Parlament és a Tanács 2001/77/EK irányelve a belső villamosenergia-piacon a megújuló energiaforrásokból előállított villamos energia támogatásáról*. 2001. Letöltve 2015. december 2-án az EUR-Lex weboldáról: <http://eur-lex.europa.eu/>
- [12] *Az Európai Parlament és a Tanács 2009/28/EK irányelve a megújuló energiaforrásból előállított energia támogatásáról, valamint a 2001/77/EK és a 2003/30/EK irányelv módosításáról és azt követő hatályon kívül helyezéséről*. 2009. Letöltve 2015. december 2-án az EUR-Lex weboldáról: <http://eur-lex.europa.eu/>
- [13] *Az Európai Parlament és a Tanács 2012/27/EU irányelve az energiahatékonyságról, a 2009/125/EK és a 2010/30/EU irányelv módosításáról, valamint a 2004/8/EK és a 2006/32/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről*. 2012. Letöltve 2015. december 2-án az EUR-Lex weboldáról: <http://eur-lex.europa.eu/>

- [14] Reliable Disclosure Systems for Europe - Phase II: *Reliable Disclosure Systems in Europe: Status, Improvements and Perspectives – Final report from the project „Reliable Disclosure Systems for Europe - Phase II”*. 2015. Letöltve 2016. január 22-én a RE-DISS II weboldaláról: www.reliable-disclosure.org
- [15] Reliable Disclosure Systems for Europe - Phase II: *Best Practice Recommendations*. 2015. Letöltve 2016. január 22-én a RE-DISS II weboldaláról: www.reliable-disclosure.org
- [16] Tabi A.: *Megújuló energia felmérés 2013 – A megújuló energiatechnológiák társadalmi elfogadottságának vizsgálata*. Budapesti Corvinus Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék. Letöltve 2015. május 25-én: <http://korny.uni-corvinus.hu/>
- [17] Ek, K., Söderholm, P.: *The devil is in the details: Household electricity saving behavior and the role of information*. Energy Policy, 38, 2010. 1578-1587. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [18] Grønhøj, A., Thøgersen, J.: *Feedback on household electricity consumption: learning and social influence processes*. International Journal of Consumer Studies, 36, 2011. 138-145. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [19] Vannin, P., Taggart, J.: *Solar energy, bad weather days, and the temporalities of slower homes*. Cultural geographies, 22(4), 2015. 637-657. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [20] Rodríguez-Molina, J., Martínez-Núñez, M., Martínez, J., Pérez-Aguilar, W.: *Business Models in the Smart Grid: Challenges, Opportunities and Proposals for Prosumer Profitability*. Energies, 7, 2014. 6142-6171. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [21] Bureau Européen des Unions de Consommateurs: *Trustworthy ‘green electricity’ tariffs – Policy recommendations for more transparency, better choice and environmental benefits*. 2016. Letöltve 2016. március 14-én a BEUC weboldaláról: <http://www.beuc.eu/>
- [22] Csutora M.: *One More Awareness Gap? The Behaviour–Impact Gap Problem*. Journal of Consumer Policy, 35, 2012. 145-163. Letöltve: <http://web.b.ebscohost.com/>
- [23] Hanimann, R., Vinterbäck, J., Mark-Herbert, C.: *Consumer behavior in renewable electricity: Can branding in accordance with identity signaling increase demand for renewable electricity and strengthen supplier brands?* Energy Policy, 78, 2015. 11-21. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [24] Lorenzoni, I., Nicholson-Cole, S., Whitmarsh, L.: *Barriers perceived to engaging with climate change among the UK public and their policy implications*. Glob Environ Change 17 (3–4), 2007. 445-459. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [25] Tobler C., Visschers V. H. M., Siegrist M.: *Consumers’ knowledge about climate change*. Climatic Change, 114, 2012. 189-209.
- [26] Markard, J., Truffer, B.: *The promotional impacts of green power products on renewable energy sources: direct and indirect eco-effects*. Energy Policy, 34, 2006, 306-321. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [27] Klimscheffskij, M., Van Craenenbroeck, T., Lehtovaara M., Lescot D., Tschernutter A., Raimundo C., Seebach D., Timpe C.: *Residual Mix Calculation at the Heart of Reliable Electricity Disclosure in Europe – A Case Study on the Effect of the RE-DISS Project*. Energies 2015, 8, 4667-4696. Letöltve: <http://web.b.ebscohost.com/>
- [28] Paladino, A., Pandit A. P.: *Competing on service and branding in the renewable electricity sector*. Energy Policy, 45, 2012. 378–388. Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/>
- [29] Bröckl, M., Pesola, A., Vehviläinen, I., Tommila, P.: *Guarantees of origin and eco-labeling of electricity in the Nordic countries*. Gaia Consulting Oy. 2011. Letöltve 2015. november 3-án: <http://www.diva-portal.org/>

Lektorálta: Dr. Harangozó Gábor, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem

KORSZERŐ MOBILTECHNOLÓGIÁK ALKALMAZÁSA A VÁROSMARKETINGBEN

Iványi Tamás

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar,
MSc-hallgató, tamas@ivanyitamas.hu*

Absztrakt

A tanulmány célja elemezni az okostelefonok piacán az IT nyújtotta lehetőségeket, az elérhető informatikai funkciókat, és rámutatni ezek szerepére, valamint fejlesztési lehetőségeire a városmarketingben.

A vizsgált téma, elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt, az információ- és a marketingmenedzsment határterületét érinti. A bemutatott fejlesztési és alkalmazási lehetőségek arra irányítják rá a figyelmet, hogy a korszerű IT megoldások miként segíthetik elő a települések és a turizmus életét szervező intézmények munkáját, hogyan növelhetik a turizmus, illetve városmarketing hatékonyságát.

Marketing oldalról bemutatom a város- és a desztináció-marketinget, mint a szolgáltatásmarketing egy sajátos területét, annak fő jellemzőit, céljait, eszközeit. Kitérek a desztináció-marketing fő érintettjeire, és a turizmus fogyasztói folyamatára. Az okostelefonos alkalmazások szempontjából három szakaszra bontom, amelyek különböző marketing és IT fejlesztési stratégiákat követelnek meg. A szakaszok részletes bemutatása mellett, kiemelt hangsúlyt kell arra is fektetni, hogy nem csak a turisták számára, hanem a helyi „törzsgyökeres” lakosok számára is fontos funkciókat tudnak nyújtani az applikációk, amely széles fogyasztói kör ugyancsak több fejlesztési stratégia alkalmazásának lehetőségét adja.

A fentiek tükrében vizsgálom meg, hogy milyen szolgáltatások érhetőek el a legnépszerűbb Web-es alkalmazásokkal, ezek felhasználásával milyen előnyök realizálhatók a városmarketinges applikációkban. Bemutatok már létező, a vizsgált applikációkban is sikeresen alkalmazott mobiltelefonos IT technikákat (Például a QR-kód, helyfüggő szolgáltatások, keresési lehetőség). Külön hangsúlyt kap, hogy az alkalmazások révén hogyan növelhető a felhasználói élmény, a városhoz és egyúttal az applikációhoz való kötődés.

Munkámban egyrészt a szakirodalmakra, szekunder forrásokra támaszkodom, másrészt primer kvalitatív és kvantitatív kutatási eredményeimre, mélyinterjúk és online kérdőíves megkérdezés alapján.

A tanulmányban a már megvalósult alkalmazások vizsgálata és kutatási eredményeim alapján több fejlesztési javaslatot fogalmazok meg egy sikeres városmarketinges mobil applikáció fejlesztési stratégiájára vonatkozóan, amelyek három fő fejlesztési irányelvben foglalhatóak össze: összekapcsolt webes és mobilalkalmazás párhuzamos fejlesztése; az üzenetek pontos célzására és szelektált megjelenítésére felhasználható okostelefonos funkciók kihasználása illetve a felhasználói élmény növelése a technológiai lehetőségek, a közösségi oldalak és a játékosítás integrációjával.

Kulcsszavak: IT menedzsment, városmarketing, desztináció-marketing, okostelefon, applikáció fejlesztés

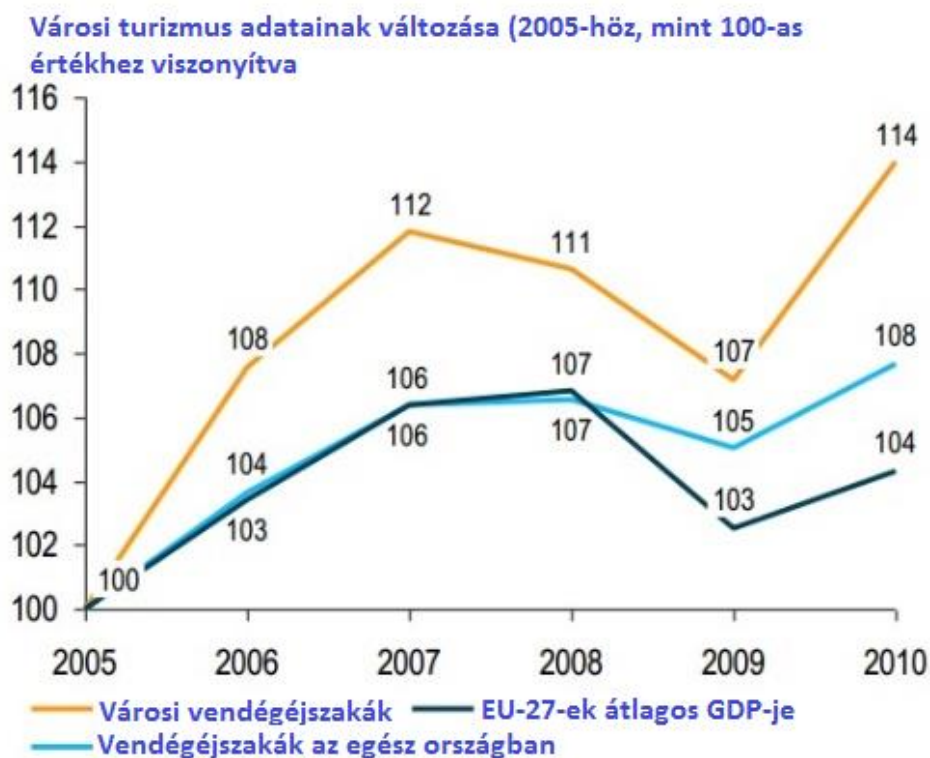
1. Bevezetés

1.1. Magyarország turizmusának helyzete

„Az a város, amely megfogalmazza turizmus stratégiáját, több vendégéjszakát és jóval magasabb számú turistaérkezést tudhat magáénak.” állította Roland Berger 2011-ben, amely fő mottója lehet egy turizmust élénkítő stratégia tervezésének, mint ahogyan a budapesti turisztikai stratégiaváltásnak, frissítésnek is ez lett a bevezető gondolata 2012-ben (BTDM, 2012). A turistaérkezések és a vendégéjszakák számának a növelése tehát a marketing tevékenység végcélja kell, hogy legyen, azonban az ehhez vezető út a mai információs technológiák által keresztülszótt világban nem egyszerű és folyamatos figyelmet igényel.

Kutatási területként azért választottam a turizmust, mert ez az a terület, ahol Magyarországon meglátásom szerint a mobil technológiák még nincsenek kellőképpen elterjedve, miközben egyértelműen van létjogosultságuk az iparág jelentősége miatt. A turizmus ma Magyarország gazdaságának egyik motorja. A KSH adatai alapján 2013-ban 1268 milliárd forintot költöttek a külföldi látogatók, és 258 milliárd forintot tett ki a magyarok többnapos belföldi turisztikai utazása. A különböző programok, mint például az Új Széchenyi Terv kiemelt prioritással kezelik a szolgáltatásipar ezen részét, amely 2013-ban több mint 160 ezer munkahelyet jelentett (KSH, 2014).

Bár a válság a turizmusra is hatott, Roland Berger európai nagyvárosokban végzett felmérése azt mutatja, hogy 2009 után a teljes iparágban növekedés volt tapasztalható, a „city break” utazások, vagyis a városok kulturális érdeklődésű látogatása pedig még nagyobb mértékű növekedésnek indult és a turisztikai ágak közül a legkiemelkedőbbé vált (Roland Berger, 2012). Az 1. ábrán is ez figyelhető meg: világos kékkel jelezve a vendégéjszakák számának változását látjuk valamennyi vizsgált országra, narancssal kiemelve a „city break” jellegű utazások esetén a növekményt. Sötétkékkel összehasonlításképp az EU 27 vizsgált országának GDP változásával vehetőek össze a mérési eredmények.

1. ábra: A City Break jellegű utazások jelentősége

Forrás: Roland Berger (2011) alapján saját szerkesztés

Már ez a néhány számadat is felhívja a figyelmet a turizmus jelentőségére egy ország gazdasági életének szempontjából. A turizmus azonban nem csak országos szinten fontos bevételi forrás, hanem a települések, önkormányzatok számára is, hiszen az idegenforgalmi adó mellett, a helyi turizmusból élő vállalkozások iparüzési adóját vagy akár az említett magas munkahely arányból származó személyi jövedelemadót is meghatározza.

Három évvel Roland Berger felmérésének megjelenése után „*egy tanulmány szerint, amelyet a World Economic Journal 144 országot vizsgálva publikált, hazánk turisztikai infrastruktúrája az első harmadban végzett, a kormányzat elkötelezettsége a második harmadban, míg a turizmus marketing hatékonysága az utolsó harmadban helyezte el hazánkat.*” (Turizmus Trend, 2014, p. 17.) Ez az eredmény arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarország kedvező turisztikai adottságait sokkal jobban ki lehetne használni megfelelő, magas színvonalú és a XXI. század IT technológiáit felhasználó marketing technikák alkalmazásával.

1.2. Az okostelefonok és a turizmus jelenlegi kapcsolata

A dolgozatban részletesen ismertetett IT lehetőségek új kapukat nyithatnak meg a turizmus, a városmarketing számára, általuk a fogyasztók tömege aktivizálható. Az emberek életében az okostelefonok és az általuk elérhetővé váló IT technológiák egyre lényegesebb szerepet játszanak, s nincs ez másképp a turizmus szolgáltatásait igénybe vevő fogyasztóknál sem. A csúcstechnika, az információs szupersztráda a fogyasztók zsebébe került, technikai lehetőséget, elérhetőséget biztosítva, egyre inkább elérhető áron. Azonban fontos kérdés, hogy **megfelelően ki van-e használva a technológia a turizmusban**, a városmarketingben is sok további területhez (szórakoztatóipar, közösségi hálózatok, kommunikáció, játékok) hasonlóan. Léteznek már városmarketinges, turisztikai célból készült mobil alkalmazások, dolgozatomban ezekre is ki fogok térni. Felkutatom és bemutatom azokat a **lehetőségeket, amelyeket a hagyományos útikönyveken, turisztikai prospektusokon túl ezek az alkalmazások nyújtani tudnak** a felhasználóknak.

A fentiekből kirajzolódik, hogy dolgozatom témáját miért két terület, az IT és a marketing határmezsgyéjéről választottam. A városmarketing kiemelt fontosságú szakterület, a sikeres gyakorlatok a gazdaság egészére jelentős hatással bírnak. Az okostelefonok pedig a mai fogyasztók döntéseinek már-már nélkülözhetetlen tartozékai, az IT és az internetes fejlesztések ma már ezeknek köszönhetően bárki számára azonnal elérhetőek.

A téma jelentőségét támasztja alá az is, hogy a **turizmusmarketing csak igen sok szereplő összehangolt, együttes munkájának eredményeképpen lehet sikeres, s a feladatokat, tevékenységeket koordinálását a városmarketinges applikációk nagyban elősegíthetik.**

A kvalitatív kutatáshoz a mélyinterjú módszerét alkalmaztam, felkerestem a már megvalósult fejlesztésekért felelős személyeket. Ezek során feltártam a jelenleg elérhető, a témában releváns okostelefonos applikációkat, melyeket mind technológia, mind marketing szempontból elemeztem.

2. A város- és desztináció-marketing szerepe

Tanulmányomban a város- és a településmarketing kifejezéseket - a szakirodalomnak megfelelően - szinonim fogalmakként értelmezem, régiómarketing alatt pedig a városmarketinggel azonos tevékenységet értek, azonban nagyobb földrajzi területet érintve. A desztináció-marketingre, mint külön alkalmazási területre tekintek, amelynek részletes indoklását a következő alfejezetekben ismertetem.

2.1. A városmarketing céljai, eszközei

A városmarketing lényegében nem más, mint a *településre vonatkozó márkázási folyamat*. A település maga a termék, amelyet a különböző fogyasztói szegmenseknek (lakosok, befektetők, vállalkozók például) egyszerre akar eladni a város vezetése, miközben azok más-más célokra szeretnék azt felhasználni (Szabó, 2011). A városmarketingben a legfontosabb, hogy a város komparatív versenyelőnyeit feltárják és azt a megfelelő közönség felé kommunikálják. A marketing-mix 4P modelljéből, a városmarketing leginkább a promotion részre helyezi a hangsúlyt.

A város, a település egy igen komplex termék, amely sajátos tulajdonságokkal rendelkezik. Jellemzően rugalmatlan, nehezen lehet a „vevők” igényeihez igazítani, vagy ha szeretnének is változtatni rajta, az komoly beruházásokat és időt igénylő folyamat. Ráadásul a konkurencia is lassan változik. További specialitása, hogy az adásvételkor nem történik tulajdonjog változás, azonban a város szervezete folyamatosan cserekapcsolatba kerül az egyes szereplőkkel (helyi és külső vállalkozók, lakosok, turisták). A város önmagában egységes hely, mint fizikai kiterjedés és egyben szolgáltatások (oktatás, egészségügy, kereskedelem, kulturális), létesítmények, vállalkozások, emberek összefogója, olvasztótégelye is. A város magában hordozza a történelmét, műemlékeit, kultúráját, hagyományait is (László, 1998; Boros-Garamhegyi, 2009).

A fentiekből kirajzolódik, hogy a városmarketing egy igen tág terület. A piac, a fogyasztói kör összetett, és a verseny is több szinten zajlik: egy település versenyez a lakosokért, a befektetőkért, a forrásokért (pályázatok, európai uniós források) és a turistákért egyaránt.

2.2. A desztináció-marketing szerepe

A korábbiakból már kiderült, hogy a városmarketing fő területe nem a turizmus, hanem *az egész város irányításának és kommunikációjának a megfelelő stratégiája*, mellyel a helyi jólét növelése a cél. Ennek egy szelete a turizmusra vonatkozó összehangolt marketing tevékenység, amely önálló marketing ággá formálódott.

Desztinációnak nevezzük a várost, települést, földrajzi területet turisztikai szempontból, vagyis olyan turisták által kiválasztható célállomást, amely ennek megfelelő összehangolt szolgáltatásokkal van ellátva.

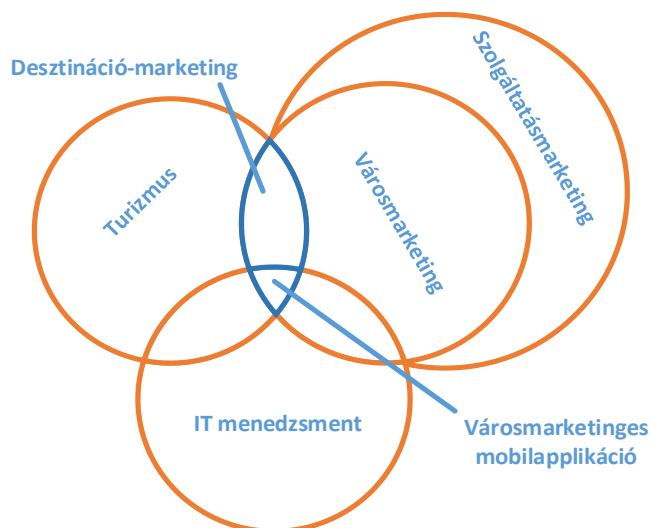
Piskóti definíciója szerint (2014, p. 8): „A *desztináció-marketing a településmarketing része*, sajátos szakmaterületi síkja, mely a turisztikai piaci versenyképesség növelésével tud hozzájárulni a településcélok eléréséhez.”

A turisztikai versenyképesség a település egésze, illetve a településen található szereplők (stakeholderek) szemszögéből is megközelíthető. Mivel egy igen összetett kooperációból és versenyből álló területről van szó, a menedzselési feladok ellátására önmagában az önkormányzat, a város vezetősége nem képes, így helyi szervezetet, úgynevezett *TDM-eket (Turisztikai Desztináció Menedzser)* szükséges létrehozni a megfelelő szolgáltatási minőség nyújtása érdekében.

A TDM-nek végig kell követnie a turisztikai fogyasztás láncát, amelyet a 3. fejezetben mutatok be részletesen. Segítenie kell a vállalkozásokat a termékfejlesztésben, értékesítésben a turisztikai kínálat minden területét összehangolva, egészen az elégedettség méréséig, illetve a fogyasztás eredményeiként jelentkező adók, vendégéjszakák, látogatottság összesítéséig.

Ahogy azt később részletesen is bemutatom, a turisztikai fogyasztói folyamatból kiindulva *a városmarketinges IT alkalmazás az önkormányzat városmarketinges munkája és a TDM desztináció-marketinges feladata közötti határterületen helyezkedik el.*

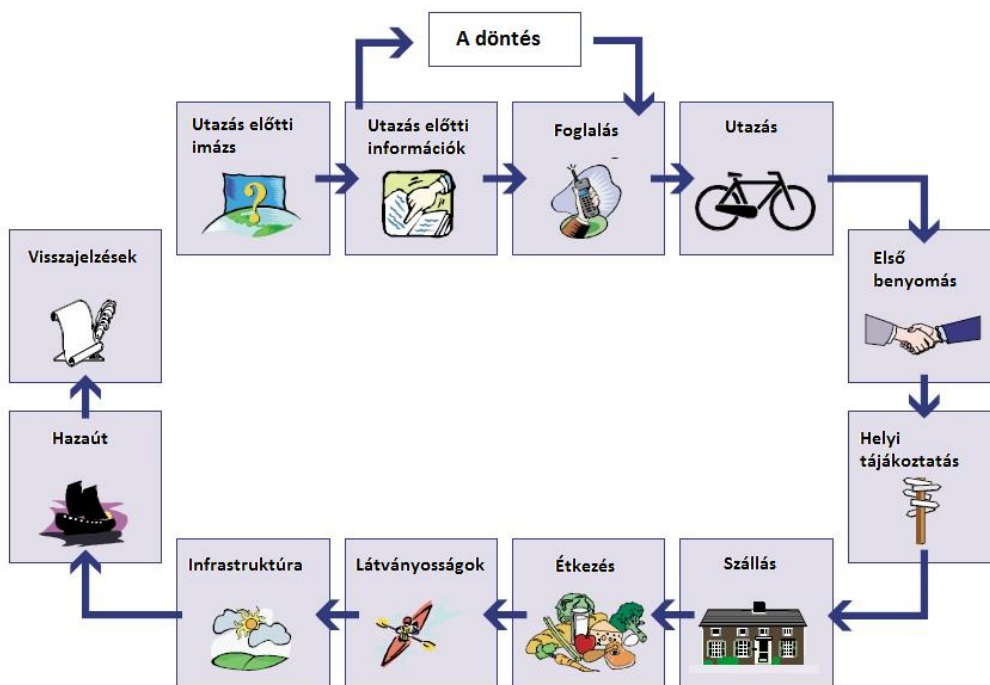
Az előzőekben ismertetett marketing szakterületek, az IT menedzsment és a turizmus kapcsolatát bemutató diagramot láthatunk a 2. ábrán. A diagramon ábrázolt három tudományág metszeteként kapjuk a dolgozatban részletesen vizsgált mobil applikációkat.

2. ábra: A városmarketing, IT menedzsment és a turizmus kapcsolata
Forrás: saját szerkesztés

3. A turisztikai fogyasztói folyamat és mobil applikációs lehetőségei

A 3. ábrán láthatjuk a turisztikai folyamat fogyasztási láncát.

3. ábra: A turisztikai folyamat fogyasztási lánc
Forrás: European Council (2002) p. 32

Az itt látható fogyasztói lánc a TDM összes folyamatára ad általános sémát. Ha azonban specifikusan a mobil applikációkra vizsgáljuk a fogyasztó igényeit, illetve viselkedési folyamatát, akkor két nagyon fontos megállapítást kell tennem, mielőtt további vizsgálódásokba kezdenék:

Egyrészt fontos azt látni, hogy már eddig is hangsúlyozottan kétféle csoporttal (a település állandó lakóival és a turistákkal) foglalkoztunk a városmarketingben, amelyek közül a desztináció-marketing csak a turistákat célozza meg.

Másrészt a helyi lakosok és a turistaként érkezők igényei között sok átfedés lehetséges, ezek miatt azonban nem szabad úgy kezelni a két csoportot, a helyi lakosokat és a turistákat, mintha azonos igényeik lennének, azonos döntési folyamaton mennének keresztül.

Fontos megjegyezni, hogy a dolgozatban használt *helyi lakos* kifejezést több fogyasztói szektorra együttesen értelmezem: *ide értem a törzsgyökeres helyi lakókat, és a költözési döntés után helyivé váló lakókat*. A helyi kifejezést pedig tágabb értelemben értelmezem, vagyis közvetlen helyben lakók és közeli településeken, településrészekben lakókat is beleértem. Példaképpen említeném az agglomerációban, alvóvárosokban élőket, ugyanis ők bár nem a város lakói, de életük egy meghatározó részét a közeli városban töltik, és vásárlási döntéseiket alapvetően ott hozzák meg.

Megállapítható továbbá, hogy a desztináció-marketing folyamatában (amelyet tehát a 3. ábrán láthattunk) **három jól elkülöníthető szakaszt** lehet definiálni, a különböző fázisokban eltérő IT technológiai igényekkel.

- Az **első** szakasz az **érdeklődés, tervezés, döntés, foglalási** szakasz, amelyet a felhasználó saját lakóhelyén, az utazás megkezdése előtt végez. Képzeljük most magunkat egy amerikai turista helyébe, aki Európába szeretne utazni!

Első lépésben felméri, hogy milyen városokba érdemes menni, képeket nézeget, leírásokat keres, könyveket böngészik az interneten. Ehhez az általános információszerzéshez alapvetően asztali gépet, laptopot használhat IT eszközökből és javarészt feltételezhetően otthonában végzi mindezt. A tervezés fázisában nem spontán kérdésekre keres azonnal válaszokat, hanem böngészik.

Döntés után részletesebben is rákérdez a desztinációra és elkezd a foglalásokat. Ezt továbbra is hasonló körülmények között végzi, mint az első lépést.

Az első fázis tehát alapvetően egy **számítógéphez kötött és kevésbé mobileszközű**. Ez alól kivétel lehet, ha a felhasználó helyi utazás közben (például munkahelyére utazva), nem otthonában szeretne tovább tájékozódni, ehhez sok segítség lehet, ha mobiltelefonján, tabletén is elérhetőek az adott tartalmak: *Onnan tudja folytatni a böngészést, ahol otthon abbahagyta*.

Ehhez azonban a legfontosabb feladat, hogy a weboldalnak reszponzívnak kell lennie, vagyis mobil eszközön is könnyen megjeleníthető legyen. Egy másik megoldás lehet, hogy a városmarketinges applikációban elérhetővé tesszük azokat az oldalakat, tartalmakat, amelyek a weboldalon is megtalálhatóak. Ahhoz azonban, hogy a felhasználó már ekkor is használja a mobil applikációt, megfelelő mértékben kell a weboldalon hangsúlyozni és kommunikálni, hogy az információk az alkalmazásból is elérhetőek, bárhol, bármikor. Ha közelíteni szeretnénk, akkor meglátásom szerint ebben a fázisban körülbelül 80% -a az információszerzésnek nem mobil környezetben történik, még egy olyan társadalomban is, ahol az okostelefonok penetrációja magas.

- A **második** szakasz az **utazás fázisa**. Ekkor a felhasználó „*útközben van*”. Ez a **mobilitenzív** időszak, vagyis az, amikor a mobil szolgáltatásokat gyakran és célratörően használjuk. Itt a felhasználó **gyors és konkrét kérdésekre vár azonnali választ**. Alapvetően mobil applikációnkba erre a folyamatra kell koncentrálnunk.

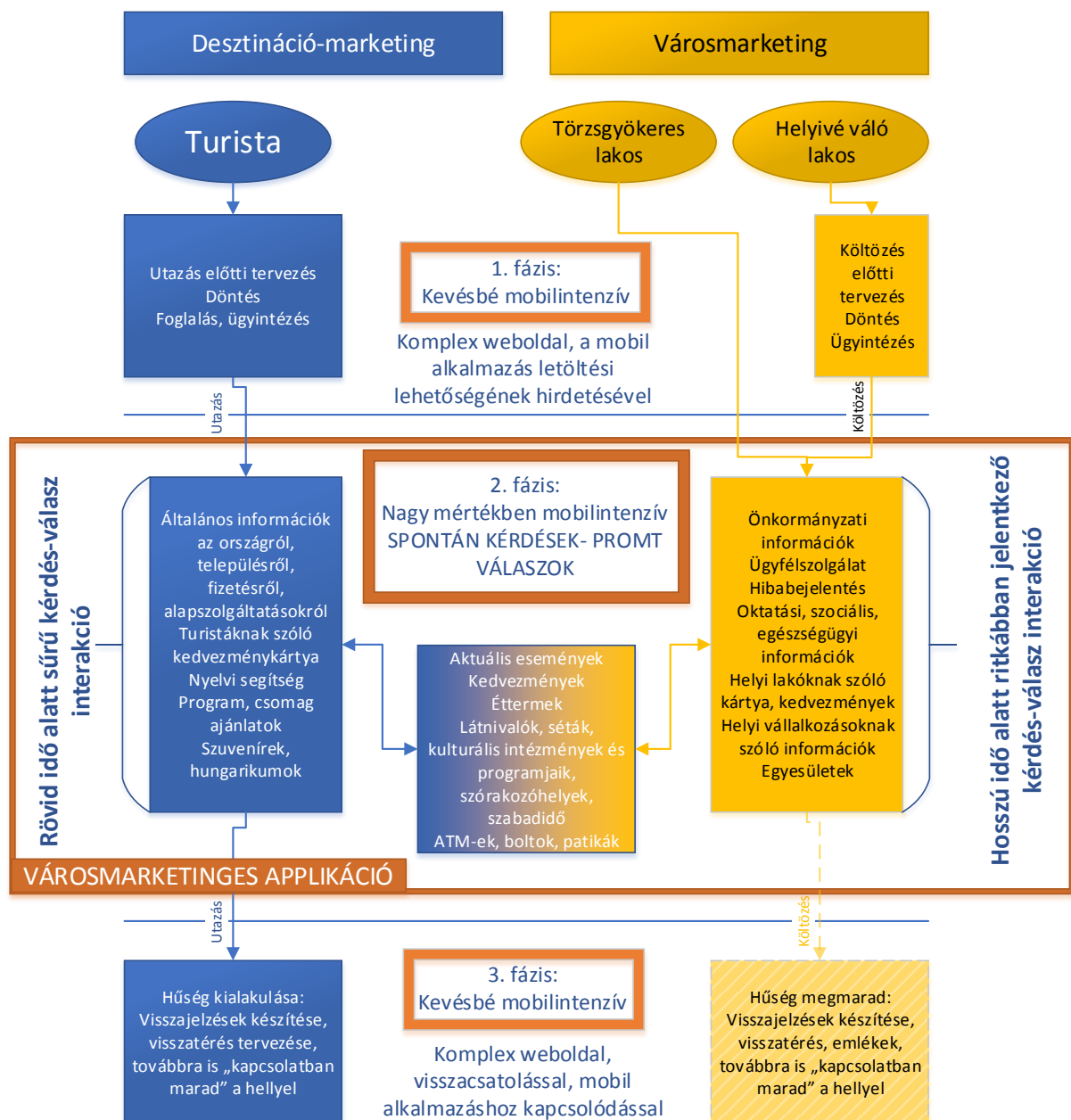
Azért is érdemes erre a szakaszra koncentrálni, mert a helyi lakosok és a turisták döntési folyamata közti átfedések ezen időszakban jelentkeznek a fogyasztói láncban.

A helyi lakosok esetében is elméletben definiálható egy hasonló folyamat, két fő szakasszal, ez azonban *időben jobban elnyújtott folyamat*. A helyi lakosok esetében is, ha csak nem oda születik, az a döntés, hogy melyik lakóhelyet válassza magának egy hosszabb döntési folyamat, mérlegelés és kompromisszumok eredményeképpen születik meg. Amikor már helyi lakóvá válik, rögtön a második szakaszba csöppen, amely hosszú időt ölölhet fel, eközben sok esetben a turistához hasonló prompt kérdésekkel és döntési dilemmákkal, s ezeknél a mobil applikáció jelentős segítség lehet.

A turisták esetében ebben a fázisban további kérdések, problémák is felmerülhetnek: például milyen adatokat tároljunk offline a telefonon, hiszen nem biztos, hogy lesz internetelérése külföldön. Mérlegelni kell, esetleg hol legyen elérhető wifi hálózat.

Látható, hogy akár helyi lakosokról, akár turistákról van szó, az applikáció jelentősége nem azonnali, azonban biztosan eljön egy időszak, amikor számukra ez hasznos tud lenni. Fontos már ezt megelőzően kommunikálni a felhasználók felé, hogy számoljanak ilyen lehetőséggel, használják ki ennek előnyeit.

- A fogyasztói döntési folyamatban definiálhatunk egy **harmadik** szakaszt is (amely javarészt a turisták esetében jelentkezik), ez a **hazatérés utáni időszak**. Ekkor ugyancsak, mint az első szakaszban, inkább **számítógépen, otthonról** érik el az oldalakat, készíthetnek például saját maguk és további látogatók számára hasznos visszajelzéseket. Ezért a visszajelzés rendszert úgy kell kialakítani, hogy azt be tudja küldeni számítógépről (akár azonnal helyben okostelefonról is). Mivel a „következő” felhasználó már helyben fog érdeklődni azonnali válasz igényével, lényeges, hogy okostelefonról elérhetőek legyenek a korábbi értékelések.

4. ábra: A fogyasztói lánc értelmezése mobilapplikációs szempontból (saját szerkesztés)

Az elmondottak alapján, a korábban bemutatott ábrát (3. ábra) továbbfejlesztettem, és két fő folyamatot vázoltam fel, amelyek között a párhuzam, illetve kapcsolódás véleményem szerint egyértelműen felfedezhető. A bemutatott szakaszokat és a városmarketingben megjelenő releváns funkciókat összefoglalva készítettem el a 4. ábrát. A diagram jól ábrázolja a mobil applikáció célját és helyét a desztináció-marketing és a városmarketing fogyasztói folyamatában.

Az ábrában a két folyamat, a *városmarketinges* és a *desztináció-marketinges* fogyasztói lánc a második szakaszban, a mobilalkalmazások területén összefonódik.

A különböző szereplők különböző szakaszokban csatlakoznak be a folyamatba, döntéseik fajsúlya eltérő, ezáltal az időbeli kihatása is változik. A helyi lakosok például azonnal a második fázisba csöppennek bele. Más a döntési kockázat: amíg egy turista számára a döntés általában néhány napot, hetet befolyásol az életéből, addig egy helyivé váló lakos számára hosszú éveket határoz meg a döntésének eredménye.

Miután a marketing ágak felelősei (koordináló szervezetei) az önkormányzatok illetve a TDM szervezetek, így megállapíthatjuk, hogy a helyi lakosokat és a turistákat megcélzó városmarketinges alkalmazás a TDM és az önkormányzat összefogása, közös projektjeként jöhet létre.

4. Az IT háttér alapjai egy okostelefonos alkalmazáshoz

Vizsgáljuk meg, hogy az okostelefonok milyen előnyökkel tudnak szolgálni számunkra városmarketinges céljaink elérésében!

Az okostelefonok esetében talán a legfontosabb előny és lehetőség az, hogy dinamikusan tudjuk a felhasználó igényeihez igazítani a tartalmi kínálatot, amellyel hatékonyabban tudjuk megvalósítani az előző alfejezetben bemutatott „pull marketinget”. Mindehhez két nagyon fontos kellék:

A felhasználó hely koordinátáinak felhasználása illetve a felhasználó (eddig) viselkedésének analízálása.

Azáltal, hogy az ember életének egy meghatározó részét az okostelefonját használva tölti és ezzel intézi ügyeit, nagy mennyiségű adatot szolgáltat a marketing szakemberek számára az életéről, amelyek a targetálás során kiemelkedően fontosak. Ilyen adatok például a híváslistánk, a (Facebook) ismerőseink köre, a naptárunkban elhelyezett események, a levelezésünk tartalma és címzettjeink, a fizikai mozgásunk a koordináták alapján, a megosztásaink vagy akár az is, hogy milyen Weboldalakot böngészünk.

A felhasználói élményt teszi teljessé a Web 2.0 és az okostelefon összekapcsolása: most már bármikor, bárhol meg lehet osztani, „likeolni”, kérdezni és válaszokat adni, a közösségi tudáshoz hozzáférni és azt bővíteni.

Alapvetően elmondhatjuk, hogy bár néhány éve még az elterjedtség sem volt kiemelkedő, az elérhető szoftverek száma sem volt kielégítő és fejlettségünk is még kezdetleges volt, azonban mára az okostelefon piac annyira jelentős lett, hogy már nem lehet figyelmen kívül hagyni.

2011-ben már több mint 400 ezer iPhone alkalmazás és több mint 200 ezer Android szoftver volt elérhető az online boltokban, amely szám folyamatosan nő. Egy ugyancsak 2011-es statisztika alapján „egy alkalmazást átlagosan 9.6 percig, és összességében 19.9-szer használnak, a várható élettartama 3 óra 10 perc”. (Turizmus Panoráma, 2011, p. 24) Tehát az applikáció fejlesztésénél különösen oda kell figyelni, hogy az alkalmazást ne csak néhányszor és rövid időre indítsa el a felhasználó, hanem hosszan tartó élményt nyújtson, ezáltal a desztináció-marketinges tevékenységet hosszútávon tudjuk folytatni.

A következőkben olyan technológiákat említek meg, amelyek már megjelentek városmarketinges alkalmazásokban (lásd később 5.1. fejezetben) illetve még nincsenek kihasználva, de létjogosultságuk lehet egy városmarketinges applikáció fejlesztésekor:

- *Telefonálás*, amelyet elhelyezhetünk az applikációkban egy adott helyszín, étterem, múzeum gyors eléréséhez.
- *Wifi kapcsolat*, amely megkönnyíti a gyors adatletöltést, különösen külföldön, ahol a mobilinternet csomagok drágák és nem garantáltan érhetőek el. Az adott helyszínen biztosított wifi hasznos segítség lehet, akár úgy is, hogy lekorlátozza a szolgáltató az adatforgalmat csak az adott helyszínhez kapcsolódó oldalak és az applikáció használatához szükséges adatok küldésére, fogadására.
- *Hang lejátszása* audio guide készülékké alakíthatja az okostelefont, akár úgy is, hogy valamilyen automatikával rögtön induljon a lejátszás (például a később bemutatott QR kóddal, vagy NFC chippel) – ez a funkció nagyon kevés applikációban érhető el, annak ellenére, hogy rendkívül kézenfekvő megoldás lehet.

- *Bluetooth kapcsolat* segítségével ugyancsak könnyen lehet a közelben található készülékekre adatokat küldeni, így például látványosságok sugározhatják bluetooth jelekkel a telefonokra a szükséges tudnivalókat, az idegenvezetés ahhoz kapcsolódó szövegét.
- *A kamera felvétel* rendkívül sok módon hasznosítható: lehet például információkat megosztani az applikáció üzemeltetőivel (kátyúk, nem működő közvilágítás). Ugyancsak gyakori a QR-kódok (kétdimenziós vonalkódok) beolvasása, amellyel kisebb mennyiségű szöveget, névjegykártya adatokat, web címet lehet a telefonon megjeleníteni. Ez különösen hasznos lehet, ha például letöltőkódot lehet belolvasni az applikációhoz egy szórólapos hirdetésen vagy egy idegenvezetést lehet léptetni a különböző helyszínek között 1-1 kód beolvasásával.
- *Az augmented reality (kiterjesztett valóság)* több funkciót egyesít a telefonon: a kameraképet és a GPS jeleket kombinálva a képernyőn virtuális valóságban mutatja azt, amit a fogyasztó amúgy is lát, azonban rengetek információval kiegészítve. Így interaktív tárlatvezetések, helyszínekre való keresések valósíthatóak meg.
- *NFC chip* használatával érintésre a QR-kódhoz hasonló információkat tudunk a fogyasztóval közölni.
- *A push potifcation*, vagyis az értesítési sávban felugró üzenetek segítségével a fogyasztót akkor is el tudjuk érni friss információkkal, amikor nem használja az alkalmazásunkat.

4.1. Kapcsolódás további működő web alkalmazásokhoz

Az Appsters cég - amely több, a későbbiekben bemutatott, városmarketinges alkalmazást is fejlesztett - bemutatkozó oldalán is láthatjuk (Appsters, 2014), hogy az általuk összerakott rendszer a Facebookhoz vagy az Expedia.com-hoz képes csatlakozni. A 4. fejezetben már korábban láthattunk példákat arra, hogy hogyan lehet az okostelefonok technológiáját kihasználni városmarketinges alkalmazásokban, a következőkben azt fogjuk sorra venni, hogy milyen lehetőségek adódnak a Webes oldalakhoz, szolgáltatásokhoz kapcsolódásra a városmarketinges applikációkban.

4.1.1. Az Application Programming Interface-k (API-k) használata

Az API-k Web alkalmazásokhoz készített kapcsolódási felület, amely lehetőséget nyújt más applikációk számára az alkalmazás által kezelt adatokhoz hozzáférni, szerkeszteni. Felhasználói szemszögből nézve olyan parancsokat tudunk végrehajtani egy alkalmazásban, ami egy másik alkalmazáshoz kapcsolódik. Vegyünk például egy városmarketinges alkalmazást, amely térképes navigációt szeretne nyújtani a felhasználó számára. Ilyen kifejlesztett szolgáltatás már létezik, például a Google Maps nyújt ilyen lehetőséget a felhasználónak. A Google Maps API-ján keresztül azonban ez a lehetőség beépíthető a mi alkalmazásunkba is, tehát például API kommunikációban elküldjük a navigáció megtervezéséhez szükséges adatokat, a Google Maps szervere elkészíti a választ, vagyis a navigációs üzeneteket és a térkép adatokat, majd API-n keresztül megküldi az alkalmazásnak. Jól érzékelhető ebből is a módszer előnye: olyan funkciót tudunk beépíteni a rendszerünkbe, amelyet más fejlesztett ki, nem szükséges számunkra is elkészíteni. Ezáltal fejlesztési költségeket takaríthatunk meg, de ami még fontosabb: megbízható, széles körben ismert és alkalmazott megoldást tudunk nyújtani.

4.1.2. Az RSS Feed-ek használata

Az RSS Feed technikai oldalról egy szabványosan formázott szöveges adatfolyam, amely megfelelő olvasó programmal egy speciális objektum gráffá alakítható, melynek fő célja hír, cikk jellegű adatbázisok legfrissebb elemeinek az egységes lekérdezése. Gyakorlati szempontból számunkra azért lehet nagyon fontos ez, mert a legtöbb weboldalt üzemeltető motor - ezáltal a legtöbb hírportál - képes arra, hogy egységes formázással a legújabb információit gép, másik program által könnyen feldolgozható módon közreadja.

Ezt a funkciót a hírek bemutatásánál tudjuk alkalmazni a városmarketinges szoftverünkben, különösen a helyi lakosok igényeinek kielégítésére. Alapvetően megállapítható, hogy a mobil alkalmazások mellett a településnek weboldala is működik, az ott megjelenő hírek pedig RSS Feed-ben az applikáció számára elérhetővé lehet tenni, így mindig naprakész híreket lehet bemutatni ott is.

Fontos szolgáltatás lehet továbbá például az okostelefonok „*push notification*” (lásd 4. fejezetben) és az RSS hírfolyamok összekapcsolás. Ez a lehetőség az eddigi megvalósítások során nem lett igazán kihasználva, annak ellenére, hogy szerintem az egyik legfontosabb felhasználó megtartó lehetőség a „*push notification*” szolgáltatás a mobiltelefonokon.

5. A jelenlegi rendszerek vizsgálata

A következő fejezetekben az eddig megvalósult applikációkat vizsgálom és értékelem. A mélyinterjúk, a szakirodalom és saját vizsgálati eredményeim alapján összegyűjtöm a felmerült problémákat, hibákat és megoldási javaslatokat vázolok fel ezek korrigálására.

5.1. Elérhető városmarketinges mobil applikációk

A lehetőségek felméréséhez megvizsgáltam a már létező városmarketinges magyar megoldásokat, illetve több program készítőjével fel is vettem a kapcsolatot, hogy mélyinterjúk keretében részletesen is megismerhessem a céljaikat és a megvalósult programokat.

Alapvetően megállapítható, hogy Budapest több kerülete rendelkezik a területet bemutató alkalmazással, illetve a nagyobb városok között is találunk mobil applikációra példát. Megfigyelhető, hogy ezen szoftverek igen nagy arányát néhány fejlesztő cég készítette, így a továbbiakban ezeket csoportosítva fogom tárgyalni.

- Az *Appsters* esetében alapvetően kategóriákba rendezett tartalmakból (látnivalók, hasznos információk, üzletek, azok elérhetőségei, oda vezető útvonal tervezése, Facebook elérhetősége), a tartalmak térképes megjelenítéséből, események listájából, Facebook kapcsolódásból, könyvjelző rendszerből áll. A rendszer kinézetének elemei, színei változtathatóak, testreszabhatóak. Néhány alkalmazásban fotó beküldő modul is elérhető (Appsters, 2014).
- Az *InsideApp* fejlesztések ugyancsak egy keretrendszerrel dolgoznak, amelyre dizájn és tartalom elemek vannak ráhúzva, azonban a turisztikai adatok mellett jóval több funkció van kihasználva ezeknél, mint az Appsters által nyújtott rendszer esetében. Ilyen különleges funkciók például a helyi éttermek napi menü ajánlata, a helyi kulturális szolgáltatók műsorrendjei, a hirdető cégek akciózásai, több hírforrást is lehet bennük olvasni. A felhasználói interakció is ki lett dolgozva (regisztráció után lehetőség van visszajelezni, kommenteket írni, ajánlani egy helyet, vagy „elmondani”, hogy éppen hol járunk, mit csinálunk, kedvenceket lehet gyűjteni).

- A *myApps.hu* cég Szegedre és környékére koncentrál (székhelyük is ott található) és egészen más koncepcióval rendelkeznek, mint az eddig tárgyalt két fejlesztő. Bár a Szeged Guide relatív összetett alkalmazás, az ő esetükben inkább egy-egy részterületre, témára koncentrálnak egy alkalmazás esetében (például külön készítették Móra Szegeden elnevezésű alkalmazást), így több kisebb applikációt készítettek el.
- A *Sightspot Network* mindkét alkalmazásában rengeteg a hiba és nagyon nehezen átlátható és kezelhető, a sémázás azonban jól megfigyelhető. Programok, helyek és közélet hármasa határozza meg az alkalmazást, mindegyikben alkategóriákba sorolva az egyes bejegyzéseket. Az interakcióra is lehetőség van azonban: különböző bejelentéseket lehet tenni például traffipax, baleset, útinфо, talált tárgyak, kóbor állatok kategóriában. Kiforratlan még, de meglátásom szerint mindenképpen jó fejlesztési irány.

Néhány fejlesztő csak 1-1 applikációval rendelkezik. Ilyenek például:

- A *hd Open!* által fejlesztett Irány Szentendre! applikáció, hasonló a sémákra épülő alkalmazásokhoz, fontos szempont ennél, hogy a megvalósítás egy komplex rendszerként történt, vagyis összetett weblap és mobil applikáció együtt készült el, a két felület sok esetben összekapcsolódik. A megvalósítás különlegessége, hogy játék modul is be lett építve, egyénileg fejlesztve, illetve a komplex rendszer személethől adódóan a városban fizikailag is ki lett építve például a programhoz kapcsolódó táblák, jelzések és Wifi hálózat.
- A *Visit Pécs!* alkalmazás, a MarkCon fejlesztésében ugyancsak egyéni megoldás, profi módon kidolgozva, azonban fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben csak turisztikai célokat valósít meg a rendszer, a helyi lakosok igényeinek kielégítését jóval kevésbé veszi figyelembe. Nagyon fontos eleme a rendszernek a többnyelvűség, amely a bemutatott alkalmazások egyikében sem volt közvetlenül elérhető (bár vannak olyan fejlesztések, amelyek külön letölthetők magyarul és angolul is).

5.2. A jelenlegi alkalmazások értékelése, problémái és javaslattételek

Az elméleti fejezetek következtetéseire, a programok kipróbálására és mélyinterjúkra alapozva a következő alfejezetekben bemutatom a kutatási eredmények alapján leginkább releváns és megoldandó problémákat, példát mutatok az alkalmazások között a jó, innovatív kivételekre és saját megoldási javaslatokat fogalmazok meg. Bár a problémákat külön-külön pontokban tárgyalom, sok esetben összefüggenek egymással, illetve hatásuk összeadódik.

A fejezetben hivatkozott alkalmazások a kézirat lezárásakor mind elérhetőek voltak a Google Play Áruházban az itt megjelölt nevükön.

5.2.1. Rendszer szemlélet - komplex weboldal és alkalmazás

A probléma

Meglátásom szerint a jelenleg megvalósított alkalmazások fontos problémája a rendszerszemlélet hiánya. a 3. fejezetben bemutatott ábrából is látható, hogy az az IT alapú desztináció- és városmarketing kulcsfontja az, hogy a három fogyasztói folyamatot együtt kezeljük, de más-más eszközökkel. A bemutatott példák legtöbbször hiányzik a komplex interaktív weboldal és ezáltal a mobil alkalmazással való kapcsolat is.

Szerintem csak az lehet sikeres alkalmazás, amelyik a „hagyományos weboldalakkal” összeköttetésben, közös platformon készül el. Ez előnyös az üzemeltetőnek is, mivel egy felületen tudja kezelni a tartalmakat.

Sok esetben azt látom, például az Appsters által megvalósított rendszereknél, hogy nincs kapacitás a tartalmak dinamikus frissítésére, mert minden esetben az alkalmazásba külön kell bevinni az adatokat.

Követendő példa

Ez a szemlélet talán a szentendrei rendszernél valósult meg igazán, ahol a honlap és az alkalmazás szoros kapcsolatban van, azonban ott - mivel önálló fejlesztésről volt szó - a magas költségek miatt nem sikerült teljes egészében megvalósítani a rendszert.

Megoldási javaslat

A mélyinterjúk alapján a megrendelők (önkormányzatok, desztinációmenedzserek) *olyan alkalmazást tudnak kényelmesen használni, amelyet a weboldal adminisztrációs felületéről lehet szerkeszteni* (például úgy, hogy az egyes cikkeknel be lehessen jelölni, hogy a weblapon, az alkalmazásban vagy mindkettőben megjelenjen). Ez egyrészt nagymértékben csökkenti a rendszer emberi erőforrás igényét, másrészt a korábban bemutatott turisztikai fogyasztói folyamattal is összhangban van. Az ott bemutatott első fázis esetében a mobil eszköz abban segíti a felhasználót az információszerzésben és a döntésben, hogy a számítógépen elkezdett böngészést ugyanott tudja folytatni, így azonos információkat ér el.

Fontos továbbá az is, hogy a *rendszert ne csak virtuálisan értelmezze a megrendelő önkormányzat, desztináció menedzser*. Ahhoz, hogy a látogatók, az ott élők valóban használják az alkalmazást, tudatosítani kell bennük a létezését, ehhez pedig *minden kapcsolódási pontban érdemes hivatkozni rá*: a látványosságoknál kihelyezett táblán például QR-kódos elérhetőséget használnék, a tartalmak között megtalálható szolgáltatóknál ugyancsak lehet matricával „hirdetni az alkalmazást”.

A Hegyvidék alkalmazást megvizsgálva megállapítható, hogy gyakran frissül és igen sok modult, funkciót tartalmaz. Ehhez kapcsolódóan figyelmet szentelnek annak is, hogy a kapcsolódó szolgáltatásoknál is megjelenjen a „hirdetése” az alkalmazásnak, illetve sok intézményben plakáton is felhívják a figyelmet az applikáció létezésére. Tehát nagyon *fontos az „offline” kommunikációban való megjelenés és az összetett, rendszerben való gondolkodás*.

5.2.2. Csak együtt lehet sikeres, minél több szereplővel

A probléma

Több alkalmazás esetében megállapítható, hogy a számos stakeholderek közül kevesen „*vannak jelen*”. Ezáltal a kínálat üres lesz, nem tud igazi alternatívát nyújtani.

Egyrészt a tartalomelemzés során a letöltési adatokból, másrészt a kérdőíves megkérdezésből is megállapítható, hogy a probléma forrása, hogy a nagy konkurenciák, mint például a helyszín keresésben a Foursquare jóval több szereplőt tartalmaznak, így a felhasználók inkább azokat a szolgáltatásokat választják az alkalmazás helyett.

Ha megvizsgáljuk például a GyőrApp-ot a *Cégtár* részben kategóriánként jóval kevesebb a felsorolt cég, ahhoz képest, hogy a Google keresőben vagy a Foursquare-en ugyanezekben a kategóriákban mennyit találhatunk. Így a felhasználó számára nem tud a program teljeskörű információt nyújtani. Ennél az applikációnál partneri kapcsolatot kell kialakítani a fejlesztővel, ahhoz hogy bekerülhessen egy cég az alkalmazásba.

Követendő példa

A Hegyvidék illetve a Józsefváros alkalmazás a helyi kerületi kártya összes résztvevőjét beemelte az alkalmazásba, mint egy online katalógusba, hogy könnyen kereshető legyen, hol kap az ember kedvezményt (ami még vonzóbbá teszi a szolgáltatást) helyi lakosként.

Megoldási javaslat

Azokban az esetekben, ahol az önkormányzat igyekszik *minden lehetséges helyi vállalkozást beépíteni* és ezzel teret adva nekik ingyenesen (hiszen, ha nő a forgalom az adóbevétel is nő, tehát közvetetten az önkormányzat nyeresége is nő), sokkal inkább el lehet érni azt, hogy a felhasználók ezt használják keresésre.

Ezen felül a Foursquare funkcióit be is lehet építeni a rendszerbe a már korábban bemutatott API-n keresztül, amellyel így a szolgáltatás rajongóit is meg lehet fogni és az alkalmazás használatára lehet ösztönözni.

5.2.3. Többszínűség, a célközönség meghatározása

A probléma

Kevés az olyan megvalósítás, ami több nyelven is elérhető lenne, illetve van olyan többszínű alkalmazás, amelyik esetében pedig nem feltétlenül szükséges ez az extra.

A fenti megállapítás első ránézésre paradoxonnak tűnhet, azonban a valódi probléma e mögött az, hogy nincsen jól meghatározva az alkalmazás célközönsége. Ahogyan azt a 3. fejezetben bemutattam a desztináció-marketing és a városmarketing fogyasztói folyamatában egy alkalmazás szólhat a külföldi és magyar turistáknak, illetve a helyi lakosoknak is. Akár mindkettőt egyszerre is megcélozhatja funkciók széles választékával, azonban az eddigi megvalósítások legtöbbször csak a városmarketing vagy a desztináció-marketing folyamatra összpontosítottak.

Követendő példa

A Visit Pécs! alkalmazás egyértelműen desztináció-marketinges feladatot lát el, ennek megfelelően három nyelven is könnyen elérhető minden információ az alkalmazáson belül.

Megoldási javaslat

A tervezési fázisban tehát figyelembe kell venni azt a *fontos marketing szempontot, hogy ki a célközönség és az milyen információkra, funkciókra kíváncsi*. Ha az alkalmazás desztináció-marketinges feladatokat szeretne megvalósítani, akkor mindenképpen *vizsgálni kell, hogy milyen nyelvterületről érkezik a legtöbb turista* és a magyar mellett azokon a nyelveken is elérhetővé kell tenni az információkat. Mindez a letöltési számot és az alkalmazás kihasználtságát is növelni fogja.

5.2.4. A játék élménye

A probléma

A lojalitás kialakítása nagyon nehéz főleg a turisták körében, de a mélyinterjúk során az is kiderült, hogy a helyi lakosok sem érdeklődőek eléggé, főleg hosszútávon az alkalmazás iránt.

A probléma összefügg és megoldást nyújthat rá a - már korábban tárgyalt - folyamatos jelenlét a telefonon, azonban ennél többen sokkal komolyabb megoldásokat javasolnak és én magam is úgy látom, hogy összetettebb megoldást kell kitalálni.

Követendő példa

A játék élményét próbálja a feladatok útján kincskereső városi túrával megvalósítani a szentendrei alkalmazás. A Keszthely-HévízApp pedig a Foursquarehez hasonló lojalitás pontgyűjtő funkcióval rendelkezik.

Elméleti megoldás

A cél meglátásom szerint a Csíkszentmihályi Mihály által megfogalmazott és egyre inkább előtérbe kerülő *flow elmélet* megvalósítása, vagyis a „*tökéletes pszichológiai élmény*”. Ehhez pedig a megoldást nyújthat a 2010-es év környékén megjelenő és azóta egyre inkább elterjedő *gamification*, vagyis életünk játékosítása (Jakabffy, 2014).

A cikk szerint „*a videojátékokat oly vonzóvá tevő trükkök azonosíthatók és a játékon kívül is működnek. A recept egyszerű: végy egy Nagy Célt, amely a játékost mindvégig hajtja, hogy túljusson az akadályokon. Oszd fel a Nagy Célhoz vezető utat részcélokra. Ha a játékos kellő gyakorisággal eljut egy-egy újabb szintre, ahol fokozatot és új képességeket kap, fennmarad a motivációja.*” (Jakabffy, 2014)

A 2. fejezetben bemutatott város-termék márkázási folyamatát is össze lehet vonni a gamificationnal, így jöhet létre a turizmusban az *advergame*, amely a hirdetés és a játék angol szavak összevonásából jött létre és egy olyan interaktív játékot jelent, amely teljes egészében a márka köré épül. A márka így szerves részévé válik a játéknak, ezáltal a játékhoz való kötődés egyben tudat alatt a városhoz való kötődést is megteremti. Annak ellenére, hogy a legtöbb szektorban ezt az eszközt nagy sikerrel használják a turizmusban egyelőre kevésbé elterjedt marketingtechnika. „*Az advergamek remek lehetőséget biztosítanak, hogy elérhessük a potenciális közönségünket, miközben olyat adunk számukra, ami örömet okoz, ingyenes és megéri velük játszani. Minden egyes alkalommal, amikor elindítja a felhasználó a játékot, újból és újból találkozik a márkával, tehát minél egyedülállóbb a játék, annál nagyobb lesz a márkatudat a játékosban.*” (Celtek, 2010, p. 267, a szerző saját fordítása) Egy ilyen funkció, *játék beépítése a városmarketinges alkalmazásba, folyamatos felhasználói aktivitást fog eredményezni*, amely Celtek (2010) szerint, tehát a város, mint márka tudatos beépülését eredményezi a felhasználó mindennapjaiba.

Gyakorlati megoldási javaslat

Lényegében az élet minden területén elkezdtek bevezetni a pontgyűjtő játékokat, a hűségfokozatokat és hasonló vásárlással, vásárlói aktivitással megszerezhető „élményeket”. Ilyen például a Foursquare bejelentkezésért járó pontok, vagy akár a bejelentkezések után járó ajándékok, kedvezmények ígérete.

A pontok gyűjtése könnyen végezhető, rutincselekvésszerű, amely így a felhasználó mindennapjaiba is beépíti az alkalmazás használatát, nem csak a városhoz, a pontrendszerbe bevont helyszínekhez fog jobban kötődni a fogyasztó, de az applikációt is gyakrabban használja majd és így könnyebben el lehet érni a felhasználót az aktuális hírekkel, ajánlatokkal is, anélkül, hogy ezt túlzónak vagy erőszakosnak érezné.

A pontverseny mellett fontos összetevő lehet egy kvíz vagy interaktív tárlatvezetés beépítése a rendszerbe. Az ilyen játékok ugyancsak a flow élményt valósítják meg és elősegítik az alkalmazás gyakoribb és intenzívebb használatát is.

6. Összefoglalás

Ma Magyarországon több mint 300 olyan önkormányzat van, amelyik egyáltalán nem használja ki a korszerű mobil technológiákat. Azok pedig, amelyek már hasznosítani próbálják ezeket az új megoldásokat, sok esetben hibás mintákat, rosszul megtervezett összeállításokat követnek, s így az alkalmazás zsákutcába kerül.

Az elemzés során felhasználtam, illetve a kutatási témám szempontjai alapján **továbbfejlesztettem a szakirodalomban fellelhető modelleket. A fogyasztói lánc modell** továbbfejlesztése során egyrészt arra törekedtem, hogy rámutassak azokra a fogyasztói döntési fázisokra, amelyeknél az alkalmazás hasznos és sikeres tud lenni, másrészt hogy kirajzolódjanak a desztináció- és a városmarketinges fogyasztók döntési mechanizmusában

rejlő különbségek. Kihangsúlyoztam, hogy az alkalmazás fejlesztése önmagában nem elegendő, komplex rendszerszemléletre van szükség.

Munkám során arra a következtetésre jutottam, hogy *a városmarketing eredményessége a korszerű okostelefonok által nyújtott technológiai lehetőségek kihasználásával érdemben növelhető lenne, de csak egy komplex, weboldallal együtt összeállított rendszer lehet életképes.* Továbbá minden tartalom kifejlesztésénél és elhelyezésénél fontos szem előtt tartani azt, hogy a **döntési folyamat** mely szakaszában tart a fogyasztó. Ez alapján lehet meghatározni a weboldal és a mobil applikáció hasznos és szükséges funkcióinak listáját és a használni kívánt nyelveket.

Fontos megállapítása a tanulmánynak, hogy *a legtöbb rendszer hasonló sémára épül fel, így az önkormányzatok, TDM-ek összefogásával a fejlesztési költségek csökkenthetők, jobban szétoszthatóak, s így a kooperációra épülő **turizmus stakeholder térképének** több szereplője tud az alkalmazásból profitálni.*

Fontos marketing előny, hogy az interaktív technológiák révén a helyi vállalkozások, szervezetek üzeneteikkel, akcióikkal, eseményeikkel *sokkal könnyebben el tudják érni a célcsoportot, az üzenetek célzása és egyedi felhasználói igényekhez való igazításapontosabban kivitelezhető.*

Napjaink marketing gyakorlatában kiemelt szerepet játszik a **fogyasztói élmény nyújtása**, különösen a szolgáltatások területén. Úgy gondolom, hogy *a kiterjesztett valóság olyan technológiai megoldás, amely növeli a felhasználói élményt, és ezáltal megerősíti az alkalmazáshoz való kötődést.* Ez hosszútávon elvezethet a város, városrészhez való lojalitáshoz is. A **gamification** pedig a „tökéletes élmény pszichológiáját”, a *flow* élményt adja a felhasználónak. A kettőt együtt használva, továbbá az interaktív funkciókat beépítve, a megfelelő információkat kiválasztva és összerendezve *együttesen olyan alkalmazást lehet nyújtani a felhasználóknak, amely az internetes óriások és a hagyományos információs anyagok, könyvek, brossúrák, füzetek hatékony alternatívája tud lenni.*

Visszaulva arra az elemzésre, amely a turizmusmarketing hatékonysága alapján az utolsó harmadba helyezte el hazánkat, úgy gondolom, az IT nyújtotta lehetőségek kihasználása ebben jelentős előremozdulást eredményezhetne. Bízom benne, hogy a tanulmánnyal ezt több oldalról is alá tudtam támasztani, és javaslataimmal hozzá tudok járulni a korszerű megoldások gyakorlatba való bevezetéséhez, illetve azok elterjesztéséhez.

Irodalomjegyzék

- Appsters (2014): *Mit tudnak alkalmazásaink*. <http://appsters.me/hu/mit-tudnak-alkalmazasaink> (letöltve: 2014. 10. 10.)
- Bodnár D. (2014): *Turisztikai attrakciók megjelenítése - mobil applikációk, digitális eszközök*. In: Jászberényi M. (szerk.): *A kulturális turizmus sokszínűsége*. Nemzeti Közszerológati és Tankönyv Kiadó, Budapest, pp. 129-142.
- Boros L. - Garamhegyi Á. (2009): *Bevezetés a településmarketingbe*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged
- BTDM (2012): *Ugorjunk! Budapest Turizmus Stratégia 2012/2013-2017*. Budapest Turisztikai Desztináció Menedzsment Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság, Budapest
- Canalys Estimates (2013): *Smart mobile device shipments exceed 300 million in Q1 2013*. <http://www.canalys.com/newsroom/smart-mobile-device-shipments-exceed-300-million-q1-2013> (letöltve: 2014. 10. 1.)
- Celtek, E. (2010): *Mobile advergates in tourism marketing*. In: *Journal of vacation marketing*, Vol. 16 Issue 4, pp. 267-281.
- European Commission (2002): *Using natural and cultural heritage to develop sustainable tourism*. Directorate-General for Enterprise Tourism Unit, Brüsszel
- Google (2014): *Our Mobile Planet: Magyarország*. <http://services.google.com/fh/files/misc/omp-2013-hu-local.pdf> (letöltve: 2014. 10. 1.)
- Jakabffy É. (2014): *Játékosítottad már az életed?* http://tudomany.blog.hu/2014/09/30/jatek_es_jatekositas (letöltve: 2014. 10. 15.)
- Kozma G. (2002): *Terület- és településmarketing*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- KSH (2014): *Jelentés a turizmus 2013. évi teljesítményéről*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur13.pdf> (letöltve: 2014. 10. 17.)
- László É. (1998): *Városmarketing*. KGF, Szolnok
- Nyíró A. (2013): *Appsters Trendbook*. <http://mek.oszk.hu/11300/11305/> (letöltve: 2014. 9. 6.)
- Piskóti I. (2012): *Régió- és településmarketing: Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Piskóti I. (2014): *A települések marketingjének holisztikus modellje, és jó megoldásai a turizmusban*. In: Tózsza I. (szerk.): *Turizmus és településmarketing*. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest, pp. 7-16.
- Roland Berger (2012): *European capital city tourism*. http://www.rolandberger.com/media/pdf/Roland_Berger_European_Capital_City_Tourism_20120127.pdf (letöltve: 2014. 10. 1.)
- Szabó Z. (2011): *Turisztikai és vendéglátó marketing*. SZIE GTK, Gödöllő
- Tózsza I. (2014): *A településmarketing elmélete*. In: Tózsza I. (szerk.) *Turizmus és településmarketing*. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest, pp. 129-157.
- Turizmus Panoráma (2011): *Mobilboom előtt: Online marketing trendek*. In: *Turizmus Panoráma*, XI. évf., 5. szám, p. 24.
- Turizmus Trend (2014): *A turizmusirányítás aktuális kérdései*. In: *Turizmus Trend*, 2014. október, p. 17.

Lektorálta: Dr. Bíró-Szigeti Szilvia, adjunktus, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Menedzsment és Vállalatgazdaságtan Tanszék

A NEMZETKÖZI SZÁMVITELI STANDARDOK KIALAKULÁSA

Jakkel Vivien

*Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Üzleti Információgazdálkodási és Módszertani
Intézet, PhD-hallgató, stjakkel@uni-miskolc.hu*

Absztrakt

Napjainkban rendkívül fontos szerepet játszanak a nemzetközi számviteli standardok, mind a gazdasági életben, mind a számviteli politikában. A számvitel az elkövetkezendő években – szakmai és szabályozási okokból - várhatóan jelentősen át fog alakulni. A változást követően a standardok – a célkitűzések szerint - az Unió előírásoknak és az Unió által megalkotott jogszabályoknak megfelelnek. Célja egy olyan számviteli rendszer működése, melyben az összeállított éves beszámoló adatai, információi megbízható, valós képet adnak, mivel a vállalkozás könyvviteli rendszere, a főkönyvi és az analitikus számviteli elszámolások rendszere megfelel a számviteli alapelveknek, előírásoknak. Kutatásom során e rendszer kialakulásának, fejlődésének létrejöttét vizsgálom továbbá a nemzetközi standardok hazai számviteli politikába való beépülésével és annak hatásaival foglalkozom.

A nemzetközi kapcsolatoknak köszönhetően az elmúlt években jelentősen növekedett azon vállalati tevékenységek száma, amelyek, átlépik a nemzeti kereteket. A saját nemzeti számviteli szabályok alapján készülő - eltérő tartalmú - pénzügyi kimutatások alapján egy-egy ország gazdálkodóinak teljesítménye csak nehezen vagy egyáltalán nem hasonlítható össze. A tőkepiacok fejlődése és a versenyképesség javításának érdekében Magyarországon elfogadták az IFRS hazai alkalmazásának lehetőségét, ezáltal a nemzetközi standardok közelítését a magyar számviteli szabályozás felé, melyek alapján készítik a vállalkozások számviteli elszámolásait és melyek alapján összeállítják pénzügyi kimutatásaikat. Az IFRS beépülésének, elfogadásának köszönhetően létrejön egy egységes számviteli rendszer, mellyel a pénzügyi kimutatások könnyen összehasonlíthatóak lesznek. Kiemelt jelentőséggel bír, hogy napjainkban a nemzetközi standardok hogyan és milyen szempontok alapján épülnek be a magyar számviteli rendszerbe, mivel egy-egy nemzet gazdasági és jogi szabályozását „le kell küzdeni” vagy az új rendszer normáit úgy kell beleépíteni a már meglévő szabályozásokba, hogy a lehető legkevesebb eltérés mutakozzon az új és a „rég” rendszer között.

Kulcsszavak: nemzetközi standardok, egységes számviteli rendszer, beépülés, nemzetközi kapcsolatok, összehasonlíthatóság

1. Bevezetés, célok

Napjainkban, a gazdasági életben a nemzetközi vállalati kapcsolatok kiépítése és a gyors tőkeáramlás a jellemző. Ahhoz, hogy a különböző országok befektetői, vállalkozói össze tudják mérni teljesítményeiket a számvitel harmonizációja és a közös „kommunikációs nyelv” a cél, ezért az IASC (International Accounting Standard Committee) előtt két választási lehetőség állt néhány évtizeddel ezelőtt. [4]

1. Harmonizációs szerepvállalás, ahol a standardok fejlesztésével a nemzeti standardalkotók foglalkoznak.
2. Globális standardalkotóvá válás, amely a befektetők érdekeit szolgálja egy egységes, globális standardrendszer segítségével. [4]

A számviteli harmonizáció a hasonló nagyságú és teljesítményű gazdálkodók összehasonlíthatóságának növelését szolgálja ennek érdekében egy egységes – önkéntes alapon alkalmazott - szabályozási módszert, a nemzetközi számviteli standardokat - kezdetben

az IAS-t, majd később az IFRS-t – vezették be, melynek célja egy olyan szabályozási rendszer kialakítása, amelyet a világban bárhol lehet alkalmazni. [1] 2002-ben a Norwalk egyezmény aláírásra került az IASB (Nemzetközi Számviteli Standard Bizottság) és a FASB (USA Pénzügyi Számviteli Standard Testülete) által. Az egyezmény aláírása az IFRS és a US GAAP közeledését teszi lehetővé. [4]

1. táblázat: Globális standard alkotás [4]

Előnyei	Hátrányai
nemzeti keretek átlépése	jogi környezet eltérő
nemzetközi kapcsolatok folyamatos növekedése	
tőkepiacok fejlődése	
versenyképesség javítása	gazdasági környezet eltérő
befektetési lehetőségek kiszélesedése	
a beszámoló készítés és a könyvvizsgálat egyszerűsödik	politikai környezet eltérő
érthető és összehasonlítható számviteli információk	a nemzeti versenytársak szokásaihoz való alkalmazkodás
nemzetközi tőkepiacokra való bejutás lehetősége	

Jelenleg a harmonizáció következményeként egy világméretű konvergencia rendszer születik, mely a Norwalk egyezmény aláírásával és a standardok összehangolásával vette kezdetét. [4]

2. Az IFRS-ek kialakulásának kezdeti lépései

1973-ban 10 ország szakmai szervezetének képviselőivel megalakult az IASC (International Accounting Standard Committee), mellyel egy időpontra tehető az IFRS-ek megalakulása, majd két év elteltével nyilvánosságra kerültek az első IAS-ek. 1982-ben a 10 fős IASC 17 főre bővült, melyből 13 tag az IFAC (Könyvvizsgálók Nemzetközi Szervezete) tagjává vált. Az IASC (Tanácsadó Testület) 1994-ben jött létre, melynek feladata felügyelettel és finanszírozási feladatokkal kapcsolatos. 1997-től az Állandó Értelmezési Bizottság (SIC) segítségével és az IASC tagjainak jóváhagyásával értelmezések készülnek az IAS standardokhoz. 2000-ben az átdolgozott IASC alapokmányát elfogadták, majd 11 hónappal később 2001-től az IASC IASB-vé alakult át és innentől kezdve a nemzetközi standardok elnevezése IAS-ról IFRS-re változott. 2002-ben az Állandó Értelmezési Bizottság neve is megváltozott IFRIC-re, majd 2003-ban megjelentek az IFRS-ek és az azokhoz kapcsolódó értelmezéstervezetek. Végül, 2005-től kötelezővé tették a konszolidált pénzügyi kimutatások IAS szerinti összeállítását. [1]

3. Az IFRS és az Európai Unió közeledése

A nemzetközi számviteli szabályozás két normarendszere:

- 1) US GAAP
- 2) IAS és IFRS [2]

Az Unió harmonizáció érdekében az Európai Unió az 1970-80-as években egy egységes számviteli rendszer kidolgozását kezdte el, ugyanis a nemzetközi kapcsolatoknak köszönhetően a korábbi években jelentősen növekedett azon vállalati tevékenységek száma,

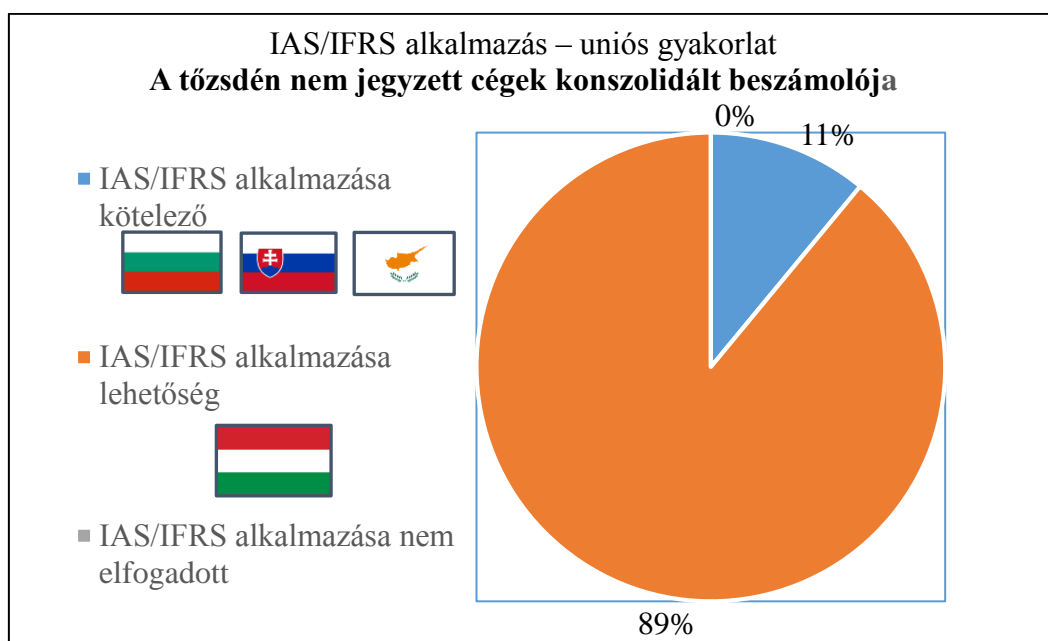
amelyek, átlépik a nemzeti kereteket. [1] Célja egy olyan számviteli rendszer működése, melyben az összeállított éves beszámoló adatai, információi megbízható, valós képet adnak, mivel a vállalkozás könyvviteli rendszere, a főkönyvi és az analitikus számviteli elszámolások rendszere megfelel a számviteli alapelveknek, előírásoknak. [4] A saját nemzeti számviteli szabályok alapján készülő - eltérő tartalmú - pénzügyi kimutatások alapján egy-egy ország gazdálkodóinak teljesítménye csak nehezen vagy egyáltalán nem hasonlítható össze, ezért 2005-től az Európai Unió és az EGT (Európai Gazdasági Térség) tagállamok tőzsdén jegyzett társaságainak a konszolidált éves pénzügyi beszámolóit a nemzetközi számviteli standardok alapján kell elkészíteni, amely a magyarországi tőzsdén jegyzett társaságokat is érinti. Az Unió irányelveknek köszönhetően a tagállamoknak be kell építeniük a standardokat a nemzeti szabályozásokba, mellyel a pénzügyi kimutatások jobban összehasonlíthatóak lesznek. [4]

Hatása megfigyelhető például:

- Az értécsökkenés szabályozásánál illetve az eszközök befektetett eszközök közé sorolásánál.
- Letétbe kell helyezni, közzé kell tenni az elfogadott pénzügyi kimutatás és könyvvizsgálói záradék teljes szövegét. [1]

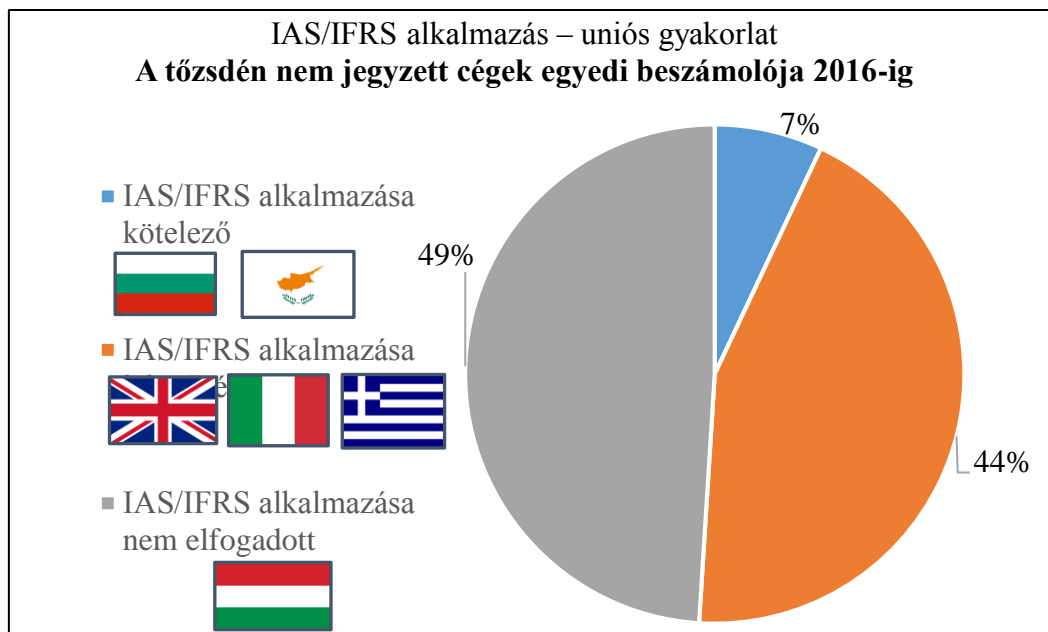
A harmonizáció célja, hogy az egy csoportba tartozó vállalkozások számviteli információi azonos előírások, szabályok alapján készüljenek. [4]

Európában egyes tagállamok a nem tőzsdei cégek számára is lehetővé teszik, hogy az IFRS szerint készítsék a konszolidált vagy egyedi pénzügyi kimutatásaikat. [4]

1. ábra: A tőzsdén nem jegyzett cégek konszolidált beszámolója [4]

- Kötelező például: Bulgária, Ciprus, Szlovákia
- Lehetővé teszi például: Magyarország [4]

2. ábra: A tőzsdén nem jegyzett cégek egyedi beszámolója [4]

- Kötelező például: Bulgária, Ciprus
- Lehetőség például: Dánia, Észtország, Finnország, Görögország, Írország, Olaszország, Litvánia, Luxemburg, Málta, Hollandia, Szlovénia, UK
- Nem elfogadott például: Magyarország [4]

Az IFRS-ek alkalmazásának első lépései - hogy befogadják a tagállamok a számviteli rendszerbe történő beépülését - a következők:

1. Az EFRAG (European Financial Reporting Advisory Group, azaz az Európai Pénzügyi Beszámolási Tanácsadó Csoport) tagjai kétharmados többség támogatásával benyújtják a bevezetési véleményt az Európai Bizottságnak, mind az IFRS-re, mind az IFRIC-re vonatkozóan.
2. A SARG (Standard Advice Review Group, azaz a Standard Tanács Felülvizsgáló Csoport) tagjai véleményezik a bevezetési javaslatot.
3. Az ARC (Accounting Regulatory Committee, azaz az Európai Bizottság Számviteli Szabályozó Bizottság) tagjai javasolják a bevezetést.
4. Az Európai Parlament és az Európai Tanács meghozza döntését a bevezetésről. [1]

A bevezetés hosszú folyamat eredménye, mivel több, különböző fórumon kell keresztül menniük a standardoknak, ahol véleményezik és jóváhagyják azokat, továbbá az Európai Unió az összes standardot lefordíttatja minden hivatalos nyelvére. [8] A valós értéken történő értékelés, az IFRS elfogadása és a standardok beépülése komoly erőfeszítést igényel, mivel a kis (mikro) és közép vállalkozások beszámolóinak készítéséhez ezek a standardok már túlzottak, ezért az Unió tagállamai arra a döntésre jutottak, hogy az IFRS-ek hazai számviteli rendszerbe történő beépítésével, a szabályozások átalakításával alakítják ki ezt az egységes rendszert. Az új rendszer normáit úgy kell beleépíteni a már meglévő szabályozásokba, hogy a lehető legkevesebb eltérés mutakozzon az új és a „rég” rendszer között. [3]

Nyilvánvaló, hogy a jelenleg is hatályos számviteli törvények az európai uniós irányelvek előírásainak meg kell, hogy feleljenek, de ezek az irányelvek mozgásteret biztosítanak a nemzeti, tagállami szabályozásoknak is. Ebből adódik tehát, hogy az Európai Unió tagállamainak számviteli rendszere nem egységes. A nemzetközi számviteli standardok beépülése a nemzeti szabályozásba folyamatos törvénymódosítást idéz elő. A

törvénymódosításnak azonban meg kell előznie a standard hatályba lépését vagy egy időpontban kell hatályba lépnie a standardnak és a törvénymódosításnak. [3]

4. Standardalkotás

A hazai standardokat a nemzetközi standardokkal összhangban kell megalkotni, mely során a hatályos IAS/IFRS előírásait kell figyelembe venni. A standardalkotás során alkalmazni kell a nemzetközi fogalmakat, mivel az átmenetet ezáltal lehet biztosítani a hazai és nemzetközi számviteli szabályozás között. [5]

5. Hazai gyakorlat

2005-től Magyarországon is kötelező a konszolidált éves beszámolót az IFRS szerint készíteniük a tőzsdén jegyzett cégeknek, továbbá 2007-től szintén az IFRS szerint készítik konszolidált beszámolójukat azok a gazdasági társaságok, amelyek hitelviszonyt megtestesítő értékpapírokkal kereskednek. Azok vállalatok, amelyek a tőzsdén nem jegyzettek választhatnak aközött, hogy az IFRS vagy a magyar GAAP szerint készítik el konszolidált (összevont) éves beszámolójukat. Azonban azok a cégek, amelyek a számvitel hatálya alá tartoznak a magyar számviteli szabályozás alapján kell, hogy készítsék egyedi éves beszámolójukat. [4] A hazai számviteli hagyományokat fenntartva az uniós előírásokat betartva kell a magyarországi szabályozás arányait előírni, kialakítani és kifejleszteni. [4]

Az IFRS bevezetésének előnyei:

- Az IFRS rendszerének való megfelelés - teljes átvétel nélkül - mind az uniós, mind a nemzetközi elvárásoknak.
- Fenntartva a magyar számviteli hagyományokat, a szakma mégis tovább fejlődik.
- A vállalati számviteli információs rendszer fejlesztése.
- Átlátható, egyszerű, összehasonlítható rendszer kialakulása a vállalkozások jelentős részénél. [6]

2004-ben a standardokat megalkotó szervezet létrejöttével megszülettek az első önálló hazai számviteli standardok. 2005-ben elfogadásra kerültek a számviteli politika, a készletek és a lízing standardoknál az általános koncepciók, de a hazai standardok megalkotásának folyamata megrekedt [5], majd 2016-ban az alábbi változások következnek be:

- Új fogalmak jelennek meg a mérlegben és az eredménykimutatásban (pl. jelentős tulajdoni részesedés).
- Azok a sorok az eredménykimutatásban, amelyeknek a neve nem változott meg azoknak a tartalma jelentősen megváltozott (Például: A tartósan adott kölcsönök értékvesztése megjelent a Részesedések, értékpapírok, bankbetétek értékvesztése sorban).
- Az egyéb ráfordítások között kell kimutatni azokat a veszteségeket, amelyek behajtatatlan követelésként származnak az Adott kölcsönök értékvesztése sorból.
- Megszűnik az eredménykimutatásnál a kétoldalas változat, tehát egy fajta összköltség és egy fajta forgalmi költség eljárás alapján eredménykimutatás készíthető.
- Eltörlik a rendkívüli tételeket, mivel az EU irányelv nem tartalmazza ezt a fogalmat.
- Azokat a tételeket, amiket a rendkívüli tételek között számoltunk el 2016-tól az Egyéb bevételek és egyéb ráfordítások között kell kimutatni, kivéve a Hitelviszonyt megtestesítő értékpapírok, részesedések és a Tartósan adott kölcsönök egyes tranzakcióinak változásait, mivel ezeket a Pénzügyi műveletek közé soroljuk be.
- Kimutatásra kerülnek a kivételes nagyságú vagy előfordulású tételek, melyek a rendkívüli tételeket „helyettesítik”.

- Megszűntetésre kerül a mérleg szerinti eredmény és ezáltal megváltozik a nyereségfelosztás.
- Az előző változásnak köszönhetően az adózott eredmény kerül be a saját tőkébe, mely az osztalékkifizetés szabályozását idézi elő.
- Az osztalékkal kapcsolatos döntés évében kerülnek elszámolásra a kapott illetve a fizetett osztalékok is (időbeli elhatárolás nem értelmezhető egyik esetben sem).
- Összeghatártól függetlenül a kiegészítő mellékletben fel kell tüntetni a tőkeműveletekkel, átalakulásokkal, egyesülésekkel, szétválásokkal kapcsolatos tételeket.
- Módosításra került az üzleti vagy cégérték fogalma.
- A módosítással egyidejűleg törlésre került a minősített többséget biztosító befolyás szerzés esetén keletkező üzleti vagy cégérték aktiválásának lehetősége.
- Bővítésre kerül a könyvvizsgálói jelentés tartalma, mivel az üzleti jelentés nem része az éves beszámolónak, azonban a könyvvizsgálói véleményt ismernie kell a befektetőnek, így a könyvvizsgálónak nyilatkozatot kell tennie arról, hogy az üzleti jelentés megfelel a Számviteli törvénnyel és más jogszabályokkal, továbbá arról, hogy az üzleti jelentésből feltárt-e lényeges, hibás állítást és, ha igen akkor az milyen jelleggel bír.
- Az EGT tagállamaiban, ha az értékpapírt kibocsátó gazdasági társaság értékpapírjait elfogadják kereskedelmi szempontból, akkor arról az üzleti jelentésben vállalatirányítási nyilatkozatot kell tenni, melyről a könyvvizsgáló köteles véleményt írni és nyilatkozni arról, hogy ezeket az információkat ténylegesen megkapta. [7]

A magyarországi számviteli standardok - mind az Európai Közösségek számviteli előírásainak, mind az IFRS előírásainak megteremtésével - egy egységes számviteli gyakorlatot alkotnak, és ezáltal megjelenik a független testület által megalkotott és a szakmai konszenzuson alapuló rendszer is, mely módosítja a szabályozási feltételeket. A hazai standardalkotás célja, hogy nem hagyja figyelmen kívül a nemzetközi, azaz az IFRS folyamatait, miközben arra törekszik, hogy a felhasználókat minél hatékonyabban és célszerűbben tudja kielégíteni. [3]

A hazai szabályozási lehetőségeinek lehetséges felosztása:

1. Nemzetközi vállalati kör, amely az IFRS-t teljes egészében átveszi, tehát az IFRS-IAS standardok teljeskörű használata kötelezően vagy választás alapján történik a tőzsdei, külföldi tulajdonban lévő és külföldön működő cégek körében.
2. Közepes vállalati „hazai” kör, amely a nemzeti standardokat alkalmazza (IFRS SME) a számviteli törvény és az azokhoz kapcsolódó szabályozások alapján.
3. Kivállalkozások, amelyek bevétel-nyilvántartást vezetnek a szűkített információszolgáltatás érdekében. [5]

6. Következtetések/Összefoglaló

A számvitel az elkövetkezendő években – szakmai és szabályozási okokból - várhatóan nagymértékben át fog alakulni, mely jelentősen érinti a számviteli és könyvvizsgálati kérdéseket is. Az európai integrációnak köszönhetően azonban a számvitel szabályozását érintő rendszerek folyamatos fejlődéseken, átalakulásokon és változásokon esnek át, melyek befolyásolják mind a hazai, mind a nemzetközi előírásokat is.

A számviteli beszámolóktól azt várják el, hogy a gazdasági szereplők számára megbízható, valós képet adjon. Azonban az egyes országok eltérő pénzügyi, jogi és politikai háttérrel rendelkeznek, ezért ezek feltételrendszerei különböző módon kerülnek kialakításra, mivel a nemzetközi kapcsolatok kiépítése, növekedése és a tőkepiac fejlődése összehasonlíthatóságot követel meg. Ennek következtében a számvitel összehangolásra kerül, valamint több ország hasonló rendszert alakít ki, mint a nemzetközi szabályozási rendszer. Magyarország az

Európai Unió tagjaként az EU által megalkotott IFRS szerinti szabályozást építi bele a hazai számviteli rendszer kereteibe, így ezáltal már nemcsak a tőzsdén jegyzett vállalkozások, hanem minden gazdálkodó lehetőséget kap az IFRS szerinti beszámoló készítésre.

Számos különbség mutatkozik még az IFRS szerinti előírás és a magyar számvitel között, melyet a közel jövőben orvosolni kell, ahhoz, hogy az új rendszer normáit úgy lehessen beleépíteni a már meglévő szabályozásokba, hogy a lehető legkevesebb eltérés mutakozzon az új és a „rég” rendszer között. Az IFRS rendszerének bevezetése nem váltja fel az EU által eddig megalkotott számviteli szabályozást, melyek továbbra is hatályosak és alkalmazandók. Az irányelveket tartalmazó előírásokat egységes irányelvbe foglalták - megkönnyítve ezzel a standard alkotást -, megvalósítva ezzel a konvergencia rendszerét az IAS és az irányelvek között.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Dr. Pál Tibornak (a Miskolci Egyetem Számvitel Intézeti Tanszék intézetigazgatójának, tanszékvezető egyetemi docensnek, a Magyar Könyvvizsgálói Kamara elnökének), hogy publikációm megírása során segítséget nyújtott, észrevételeket, javaslatokat tett, valamint Várkonyiné Dr. Juhász Máriának (egyetemi docens) is köszönettel tartozom cikkem lektorálási munkájáért.

Irodalomjegyzék

- [1] Bartha, Á., Gellért, H., Madarasiné dr. Sz. A.: *Nemzetközi számviteli ismertek*. Budapest, Perfekt Kiadó. 2013
- [2] Botos, K.: *Pénzügyek és globalizáció*. In D. István (szerk.), *A globalizálódó számvitel*. Szeged, CT: ATEPress. 2005 pp. 201-214.
- [3] Fekete, I.: *A számvitel szabályozás változásai*. 2006. Letöltve 2016. március 28.-án, a Budapesti Gazdasági Főiskola Elektronikus Könyvtár weboldalról:
http://elib.kkf.hu/okt_publ/szf_17_01.pdf
- [4] Pál, T.: *A számvitel nemzetközi gyakorlata napjainkban*. 2014. Letöltve 2016. március 28.-án, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar weboldalról:
[http://gtk.uni-miskolc.hu/files/3039/Nemzetközi+számvitel+\(szerkesztett\)+1-6..pdf](http://gtk.uni-miskolc.hu/files/3039/Nemzetközi+számvitel+(szerkesztett)+1-6..pdf)
- [5] Pál, T.: *Lehetőségek és korlátok a hazai számviteli szabályozásban*. 2012. Letöltve 2016. március 28.-án, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar weboldalról:
<http://gtk.uni-miskolc.hu/files/3040/Nemzetk%C3%B6zi+sz%C3%A1mvitel+7..pdf>
- [6] Pál, T.: *Lehetőségek és korlátok a hazai számviteli szabályozásban – a számvitel jövőképe*. 2012. Letöltve 2016. március 28.-án, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar weboldalról:
<http://gtk.uni-miskolc.hu/files/2332/Sz%C3%A1mviteli+szab%C3%A1lyoz%C3%A1s+III.+el%C5%91ad%C3%A1s.pdf>
- [7] Veit, J.: *A 2016. évi számviteli törvényi változások*. 2016. Letöltve 2016. március 28.-án, a Magyar Könyvvizsgálói Kamara Oktatási Központ weboldalról:
<https://www.mkvkok.hu/a-2016-evi-szamviteli-torvenyi-valtozasok>
- [8] Vén, K.: *Az IFRS bevezetése az egyedi beszámolóknak Magyarországon*. 2015. Letöltve 2016. március 28.-án, a SZAK-MA weboldalról:
http://szak-ma.hu/data/cikk/10/806/cikk_100806/Ven_Krisztina_Az_IFRS_bevezetese_az_egyedi_beszamolokban_Magyarorszagon.pdf

Lektorálta: Várkonyiné Dr. Juhász Mária, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Számvitel Intézeti Tanszék

A MIKRO- ÉS KISVÁLLALKOZÁSOK INNOVÁCIÓS POTENCIÁLJÁNAK VIZSGÁLATA A NYUGAT-DUNÁNTÚLI RÉGIÓBAN

Keresztes Gábor

Nyugat-magyarországi Egyetem, tanársegéd, keresztes.gabor@nyme.hu

Absztrakt

Az utóbbi évtizedekben az innovációs folyamatok vizsgálata kiemelt területté vált a tudományos szféra és a gazdaság számára egyaránt. Nem véletlen, mivel a szereplők felismerték, hogy a hosszú távú és fenntartható fejlődés csak az innovativitás figyelembevétele és alkalmazása mellett valósulhat meg. Az államok, a nemzetközi szervezetek és a gazdasági élet vezetőinek érdeklődése a kutatás-fejlesztési folyamatok felé fordult. Rájuk kívül a társadalom tagjainak, a fogyasztóknak is sokkal fontossabbá vált, hogy hozzájussanak az innováció nyújtotta előnyökhöz és ezáltal életszínvonaluk növekedjen. Különösen fontos téma ez a XXI. század kezdetén, amikor a tudásalapú társadalmak jelentősége megnőtt és a tudás az egyik legértékesebb tőkévé vált.

A mikro-, kis- és középvállalkozások innovációs tevékenységének vizsgálata és erősítése különösen fontossá vált a nemzetgazdaságok számára, mivel ezen cégek többsége hazai tulajdonban működik és jelentős munkáltatói, növekedés-befolyásolási, valamint piacdinamikai szereppel rendelkezik.

A KKV-szektor számára az innovációs folyamatok megértése és a komplex, hétköznapi gyakorlatban is alkalmazható eredmények szakszerű alkalmazása jelentős lehetőségeket rejt magában, melyet a tapasztalatok alapján, jellemzően nem sikerült kellő mértékben kiaknázni az elmúlt évtizedekben. Ez az elvesztett, vagy egyelőre fel nem használt K+F+I potenciál jelentős kihatással van a vállalati szektor termelékenységére és a gazdaság versenyképességének az állapotára. Magyarország erősen centralizált, ezért is fontos a vidéki régiók további erősítése, melynek alapja ezen területi egységek KKV-szektorának feltérképezése és fejlesztése.

A dolgozat aktualitását adja az Európai Unió 2020-ra vonatkozó törekvése, melynek célja az Innovatív Unió megteremtése. Ezen cél egyik prioritása a KKV-szektor innovációs teljesítményének fejlesztése, a KKV-k helyzetbe hozása, így meglátásom szerint a kutatás megfelelően illeszkedhet ezen rész cél monitoring-folyamatához, a döntéshozók felhasználhatják eredményeit.

Mindezeket a kérdéseket a Nyugat-dunántúli Régióban vizsgálja a tanulmány, elsősorban a gyakorlat számára fontos szempontok figyelembe vételének szándékával.

Kulcsszavak: KKV, innováció, Nyugat-Dunántúl

1. Bevezetés

2012-ben Nyugat-Dunántúlon mintegy 42 ezer társas és 114 ezer önálló vállalkozást tartottak nyilván. A működő vállalkozások¹⁴⁸ 99,1%-a létszámkategóriájuk szerint kisvállalkozás, 0,8%-a közepes, míg 0,1%-uk nagyvállalat. A nyugat-dunántúli működő vállalkozások 19,4%-a a kereskedelemben, 13,9%-a a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység ágazatban, míg 10%-a az építőiparban tevékenykedik. A mezőgazdaságban a cégek 4,8%-a van bejegyezve [KSH, 2012a]. A társas vállalkozások kétharmada Kft-ként, 30%-a betéti társaságként működik [KSH, 2012b]. A Regionális Versenyképességi Index *innovációs részindexe* alapján 262 régióból Nyugat-Dunántúl a 213. helyet foglalja el [EC, 2013].

¹⁴⁸ Egy adott évben működő vállalkozásnak tekintünk egy vállalkozást, ha az év folyamán volt árbevétele, vagy foglalkoztatottja [KSH, 2012]. A regisztrált vállalkozások száma ennél lényegesen több.

Nyugat-Dunántúl a mérsékelt innovátorok közé sorolható az erre vonatkozó fontosabb mutatók alapján. A regionális *GERD értéke* 0,6% körül mozog, mely fele az országos értéknek. Feltűnő, hogy a magyar régiókat tekintve relatíve jobb gazdasági teljesítmény az innovációs eredményeknél nem jelenik meg, sőt szinte minden mutatót tekintve az utolsó Nyugat-Dunántúl. Az EU ezt nevezi *nyugat-dunántúli innovációs paradoxonnak*: az innováció inputmutatóinak emelkedése ellenére nem sikerül átütő sikereket elérni a KFI teljesítmény tekintetében. Ráadásul ezen innovációs eredményeket főként a külföldi kézben lévő vállalatok állítják elő és nem a magyar KKV-szektor [Eurostat, 2014].

Tovább vizsgálva a KKV-szektor innovációs teljesítményét, Nyugat-Dunántúl az EU-régiók átlaga alatt teljesít, de néhány tekintetben megközelíti azt (pl. alkalmazottak száma a medium-tech és high-tech ágazatokban). Legfőbb probléma, hogy az üzleti szektor K+F tevékenysége az uniós átlag 50%-a alatt van: a KKV-k K+F ráfordítása (<50%), a KKV-k önálló K+F tevékenysége (33%), a bejelentett szabadalmak aránya (10%). A KKV-k másokkal való együttműködése és a nem K+F alapú innovációs kiadások az EU-átlaghoz közelítenek [Eurostat, 2014].

2. A módszer

A kis- és közepes vállalkozásokat Magyarországon az Európai Unió standard definíciójával megegyezően szabályozzák a törvények. Itthon a *2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról* szóló jogszabály határozza meg a vállalatok kategorizálását, amelyet az 1. táblázat mutat be. A létszám az egyik fix komponens, míg az éves forgalom, illetve az éves mérlegfőösszeg közül csak az egyik feltételnek kell megfelelni az adott kategóriához (ezeken kívül meg kell még említeni az ún. „két éves szabályt” illetve a „függetlenségi kritériumot, melyeknek szintén meg kell felelni).”

1. táblázat: A KKV-k méretbeli küszöbértékei

Kategória	Létszám: éves munkaerőegységben	Éves forgalom (millió EUR)	Éves mérlegfőösszeg (millió EUR)
Mikro-	< 10	≤ 2	≤ 2
Kis-	< 50	≤ 10	≤ 10
Közép	< 250	≤ 50	≤ 43

Forrás: saját szerkesztés

Fontosnak tartom előre rögzíteni, hogy a kutatás során – igazodva a nemzetközi standardokhoz (pl. OECD) – *innovatívnak* tekintettem minden olyan vállalkozást, mely az elmúlt 3 évben legalább egy innovációt végrehajtott.

A *primer* kutatás során az adatok felvétele egy 36 kérdésből álló online kérdőív formájában valósult meg, kvótás mintavétel alapján. A kérdőív főként nem metrikus (pl. nominális, ordinális skála) skálákat tartalmazott, de arányskála is fellelhető benne. Jellemzően ismerv-változatokból épült fel, főként minőségi, kevésbé mennyiségi ismérvek gyűjtésére szolgált. A válaszok feldolgozása, tisztítása és rendszerezése után kezdődtek meg a statisztikai számítások. Jellemzően egyszerűbb, leíró statisztikát használva, egyváltozós elemzéseket végrehajtva, helyzetmutatói és szóródási számításokat végezve.

Ezen primer kutatás¹⁴⁹ bizonyos részeit ismerteti jelen dolgozat.

¹⁴⁹ A teljes kutatás itt elérhető: Keresztes Gábor [2016]: A KKV-k innovációs tevékenységének vizsgálata a Nyugat-dunántúli Régióban és Burgenlandban, PhD. értekezés, 2016.

http://doktori.nyme.hu/548/1/Keresztes%20G%C3%A1bor_Doktori%20%28Ph.D.%29%20%C3%A9rtekez%C3%A9s_2015_11_25.pdf

3. A kutatási eredmények

Nyugat-Dunántúlon 522 vállalkozás (kitöltési arány: 3,3%) töltötte ki a kérdőívet. A kutatás a nagy elemszáma miatt *megbízhatónak*¹⁵⁰ tekinthető. További tény, hogy a válaszadók *méret szerinti aránya* az alkalmazotti létszámadatok alapján megfelel a szekunder adatoknak, illetve érvényesül a *regionális* feltétel is. A következőkben a kutatásban feltett kérdésként szerepelnek az eredmények.

1. Melyik kategóriába sorolható az Ön cége, alkalmazotti létszám alapján?

2. táblázat: Válaszadók besorolása az alkalmazotti létszám alapján

Kategória / Régió	Nyugat-Dunántúl	%
Mikrovállalkozás I. (0-1 fő)	212	40,6
Mikrovállalkozás II. (2-9 fő)	222	42,5
Kisvállalkozás (10-49 fő)	66	12,6
Összesen	500	95,8
Középvállalkozás (50-249)	16	3,1
Nagyvállalat (250-)	6	1,1
Összesen	522	100

Forrás: saját szerkesztés

A kérdésre érkezett válaszok alapján megállapítható, hogy a válaszadók döntő többsége a 10 fő alatti létszámkategóriába esik, vagyis mikrovállalkozásnak minősül, míg a kisvállalatok aránya lényegesen kisebb. *A közepes és nagyvállalatok száma elenyésző, így ezek a további vizsgálatokból kimaradtak.* Ezzel az aránnyal *sikeresnek* nyilvánítható a primer adatfelvétel, hisz főként a mikro- és kisvállalkozásokra kívántam koncentrálni.

2. Melyik kategóriába sorolható az Ön cége, az éves nettó árbevétele alapján?

Az árbevétel alapján a cégek szinte kivétel nélkül megegyeztek az alkalmazotti létszám kategóriájával, s mivel főként a létszám a döntő szempont, ezért e vizsgálat részletes eredménye nem kerül ismertetésre. Annyit azonban szükséges közölni, hogy *a régióban, valamennyi mikro-, kis- és közepes vállalkozás KKV-nak minősült a vonatkozó jogszabályok alapján.*

3.a. Mi az Ön cégének vállalkozási formája?

A gazdálkodási forma szerint a vizsgált cégeket a következőképpen lehet csoportosítani:

- 77%: kft.
- 14%: bt.
- 7%: egyéni vállalkozás
- 2%: rt.

3.b. Milyen tulajdonban van a cég?

A vizsgált, nyugat-dunántúli mikro- és kisvállalkozások szinte mindegyike, 96,6%-a magyar tulajdonban volt. Elenyésző a külföldi és a vegyes tulajdonú vállalatok száma.

¹⁵⁰ A statisztikai számítások során a 100 feletti elemszám már nagy mintának számít.

4. Melyik nemzetgazdasági ágban működik a cég?

A nemzetgazdasági ágak tekintetében nagy szórást mutattak a beérkezett válaszok, szinte valamennyi ágból volt válaszadó. A régióban a vizsgált válaszadók 15%-a az építőiparban, 14%-a az egyéb szolgáltatások ágazatában, míg 12,6%-a a kereskedelemben tevékenykedett, ezek a főbb ágazatok. Megemlíthető még az információ, kommunikáció, a szakmai, tudományos tevékenység és a pénzügyi tevékenység 8-8-8%-kal, a többi ág jóval alacsonyabb arányban jelenik meg. Az építőipar és a kereskedelem, ezzel együtt a szolgáltató ágak dominanciája megfelel a szekunder információknak. *A régió adataiból következik, hogy a válaszadók főként a tercier szektorban működnek. A szekunder szektorból csak az építőipart és a feldolgozóipart érdemes megemlíteni, elenyésző a primer szektor megjelenítése.*

5. a.-b. Melyik megyében/járásban van a vállalkozás székhelye/telephelye bejegyezve?

A válaszadók fele (50%) Győr-Moson-Sopron megyében van székhely szerint bejegyezve, 24%-a Vasban, míg 22%-uk Zalában. A maradék pár százalék az ország más részeiben, azonban telephellyel ezek mindegyike rendelkezik a régióban, így hozzá számíthatóak a térség teljesítményéhez.

A vizsgált cégek tehát megfelelnek a regionális feltételeknek, vagyis székhellyel, vagy telephellyel rendelkeznek a területeken, így releváns adatokként vehetőek figyelembe.

6. Melyik évben alapult meg a cég?

A régióban vizsgált vállalkozások 22,6%-át a 2000-es évek előtt alapították, 23,6%-át 2000 és 2007 között, míg 53,8%-át 2008-ban és azután. *A cégek közel harmada 3 éves, vagy annál fiatalabb.*

A válaszadók jelentős része tehát több, mint 3 éves működést tud felmutatni, mely segíti a hosszú távú innovációs tevékenység vizsgálatát és megértését.

7. Hogyan írná le néhány szóval az innováció fogalmát?

A kérdés feltevését azért véltem szükségesnek, hogy megvilágításba kerüljön, hogy a mikro- és kisvállalkozók milyen alapossággal ismerik a fogalmat, hogyan definiálják azt. A válaszok többsége alapján kiderült, hogy a vállalkozók megfelelően jellemzik az innovációt, kielégítően tudják azt meghatározni. A kérdésre adott válaszok a kutatás további részeihez nyújtottak számomra biztos támpontot. Igazoltá vált, hogy a válaszadók értik az innováció lényegét.

8. Az Ön cége hajtott-e végre innovációs tevékenységet az elmúlt 3 évben?

Összességében a vizsgált válaszadók 42,6%-a válaszolt igennel, 57,4%-a nemmel.

3. táblázat: Válaszadók besorolása az innovációs tevékenység alapján

Méret/Válasz	Igen	Nem
Mikrovállalkozás I. (0-1 fő)	26,9%	73,1%
Mikrovállalkozás II. (2-9 fő)	51,8%	48,2%
Kisvállalkozás (10-49 fő)	62,1%	37,9%
Összesen	42,6%	57,4%

Forrás: saját szerkesztés

A 8. kérdés után a kérdőív kettéágazott: amely cégek igennel válaszoltak, azoknak részletező kérdések kerültek feltevésre a végrehajtott innovációra vonatkozóan (ld. 9.). Amely válaszadók nemmel feleltek, ott ennek okaira irányult a további vizsgálat, részletező kérdésekre nem válaszolhattak (ld. 16.).

9. Amennyiben igen, akkor milyen típusú fejlesztést hajtottak végre, s milyen együttműködéssel?

Az innovációt folytató vállalkozások 55,4%-a termékfejlesztést, 76,1%-a technológiafejlesztést, 46,5%-a szervezetfejlesztést, 51,6%-a marketingfejlesztést hajtott végre az elmúlt 3 évben. A cégek 44,1%-a hard fejlesztést, vagyis termék- és technológiafejlesztést is végrehajtott, míg a válaszadók 1/3-a soft innovációt hajtott végre, vagyis szervezet- és marketingfejlesztést egyaránt végbevitt. A vállalkozások 19,2%-a valamennyi típusú fejlesztést alkalmazta.

4. táblázat: Az innovációk típusa és megvalósításuk módja Nyugat-Dunántúlon

Innováció típusa / Megvalósításának módja	Önállóan, saját erőből	Más cégekkel, kutatóhelyekkel, felsőoktatási intézményekkel együttműködve	Más vállalatoktól adaptálva, licencvásárlással, megrendeléssel	Nem hajtottunk végre ilyen típust
Mikrovállalkozás I. (0-1 fő)	%			
- termékfejlesztés	43,9	7,0	3,5	45,6
- technológiafejlesztés	64,9	1,8	10,5	22,8
- szervezetfejlesztés	21,1	3,5	0,0	75,4
- marketingfejlesztés	28,1	5,2	3,5	63,2
Mikrovállalkozás II. (2-9 fő)				
- termékfejlesztés	43,5	5,2	5,2	46,1
- technológiafejlesztés	57,4	5,2	8,7	28,7
- szervezetfejlesztés	45,2	4,3	3,5	47,0
- marketingfejlesztés	49,6	5,2	5,2	40,0
Kisvállalkozás (10-49 fő)				
- termékfejlesztés	48,8	7,3	4,9	39,0
- technológiafejlesztés	61,0	9,7	17,1	12,2
- szervezetfejlesztés	51,2	0,0	7,3	41,5
- marketingfejlesztés	39,0	4,9	4,9	51,2
Összesen				
- termékfejlesztés	44,3	5,4	5,9	44,4
- technológiafejlesztés	61,1	4,3	9,2	25,4
- szervezetfejlesztés	36,8	5,4	3,2	54,6
- marketingfejlesztés	40,0	6,5	4,9	48,6

Forrás: saját szerkesztés

A vizsgált vállalkozások adataiból összességében az tűnik ki, hogy jellemzően valamennyi vállalatméret esetén önállóan, főként saját erőforrások felhasználásával valósították meg az innovációt, különösen igaz ez a technológiafejlesztésre. A vállalkozások nagy része nem működött együtt a fejlesztés során külső szereplőkkel és az adaptálás sem gyakori. A vállalatméret növekedésével általában együtt nő az önálló fejlesztések aránya és leggyakrabban a technológiafejlesztést alkalmazták. A mikro I. vállalkozások esetében alacsony a szervezet-, vagy a marketingfejlesztés.

10. Kérem, röviden írja le, hogy mi/k volt/ak a konkrét fejlesztés/ek!

A kérdés általánosságban kérdezett rá a mikro- és kisvállalkozások fejlesztési tevékenységeire, annak érdekében, hogy átfogó képet kaphassunk ezzel kapcsolatban. A cégek jellemzően a következő típusú fejlesztéseket hajtották végre: termékfejlesztés, gyártósor, gépek beszerzése, új szolgáltatások, járművek, termelési eszközök, informatikai eszköz, honlapfejlesztés, webshop, VIR kiépítése, tudatos marketingtevékenység, tanfolyamok, továbbképzések, telephely-fejlesztés vagy korszerűsítés, humán erőforrás-fejlesztés, létszámbővítés, termésmenővelő anyagok, korszerű hulladékkezelő berendezések, ISO, ITIL kiépítése, számlázóprogram bevezetése, profiltisztítás, cégstruktúra átalakítása, munkafolyamatok racionalizálása, új árképzés, profit-center kialakítása, folyamatok újraszervezése, szervezetfejlesztés, környezettudatos fejlesztések, új értékesítési csatornák.

11. Volt-e a cégnek árbevétel-növekedése az innováció következtében?

A cégek 2/3-a válaszolta, hogy növekedett az árbevétele a fejlesztés következtében, 11,3%-ának nem növekedett, 19,2%-a nem vezet erről külön nyilvántartást, a maradék nem tudja.

12. Bekövetkezett-e költségcsökkenés a fejlesztés következtében?

Az innovációval megvalósítható költségcsökkentés ugyanolyan fontos a vállalat számára, mint az árbevétel növekedésének lehetősége. A cégek 35,2%-a nyilatkozott úgy, hogy az innováció költségcsökkentéssel járt, 45,5%-a szerint nem, 14,6%-a nem vezet külön, a többi nem tudja.

A 11. és 12. kérdést együtt vizsgálva megállapítható, hogy árbevétel-növekedés és ezzel együtt költségcsökkentés a vállalatok 23,7 %-ánál következett be, tehát nem jellemző, hogy mindkét cél megvalósult volna.

13. Az innovációs tevékenységből származott-e valamelyik eredmény az alábbi jogvédelmi lehetőségek közül?

A kérdés főként az innováció gyakorlati eredményeire irányult. A válaszlehetőségek között megjelölhető volt a szabadalom, a formatervezési mintaoltalom, a használati mintaoltalom, a védjegy és védjegyoltalom, továbbá az „egyik sem” és a „nem tudom” válaszlehetőségek. A válaszadók elsöprő többsége 86%-a azt válaszolta, hogy ezen iparjogvédelmi lehetőségek közül egyetlen egyet sem sikerült megteremteni. 7,5%-a pedig nem tudott választ adni erre.

14. Az elmúlt 3 évben átlagosan, az árbevétel kb. mekkora részét fordították innovációs tevékenységre?

A vizsgált vállalkozások legnagyobb arányban az árbevételük 2-5%-át fordították innovációs tevékenységre. A cégek fele az árbevétel 1-10%-át költi kutatás-fejlesztésre, a vállalkozások kb. kétharmada fordít 2%-nál többet erre a tevékenységre, mely véleményem szerint kedvezőbb érték a vártnál (a szekunder szakirodalom ezt 1%-ra becsüli).

15. Amennyiben adtak be innovációs pályázatot, milyen forrásból értesült a lehetőségről?

A kérdés érdeklődő jelleggel arra kívánt rákérdezni, hogy melyek a legfontosabb hídképző szervezetek, innovációt segítő intézmények, források.

A vállalkozások jellemzően a következőket említették (116-an adtak választ, mivel ez a kérdés nem volt kötelező jellegű): 16% említette az innovációs ügynökségeket, 45,7%-uk az internetet jelölte meg, mint fő pályázati hírforrást, a kamarát 19,8% jelölte meg, a partnervállalatot és a könyvelőt egyaránt 16,4%, a konferenciákat 11,2%, míg egyébnek jelölték meg a pályázati írókat és az ismerősi kört.

A hídképző szervezeteknek és az innováció-szolgáltató szervezeteknek tovább kell erősíteniük jelenlétüket a szektorban, hogy a megfelelő információval és támogató háttérrel lássák el a KKV-kat, a pályázati aktivitás növelése érdekében.

16. Amennyiben cége nem hajtott végre innovációt, akkor milyen okból nem?

A kérdés azon vállalkozásokra vonatkozott, amelyek a 8. kérdésre azt válaszolták, hogy nem végeztek korábban innovációs tevékenységet. A kérdésre több választ is meg lehetett adni, így a legjellemzőbbek kerülnek bemutatásra.

A válaszadók 47,4%-ánál szerepelt indokként a belső forráshiány, 17,8%-ánál a külső forráshiány, 9,4%-a említette a szakemberhiányt. 18,1% szerint hátráltató tényezőt jelentenek az innováció magas költségei, 10,1%-a az innovációval kapcsolatos piaci, keresleti bizonytalanságot jelölte meg. 15,7%-a a kiszámíthatatlan jogi szabályozásokat okolja, míg 27,5%-a szerint nincs szükségük az innovációs tevékenységre. Mindebből az következik, hogy a külső források hiánya nem olyan jelentős mértékű probléma, mint azt korábban a szekunder adatok sugallták. Megállapítható még, hogy a cégek harmadának egyáltalán nincs szüksége az innovatív tevékenységre.

Jelentős azon cégek aránya (kb. 1/3) tehát, amelyeknek nincs szüksége innovációra vagy nem is fontos számukra. Hátráltató tényező a belső forráshiány, illetve az innovációval járó magas költségek. További problémaként hozható fel még a külső forráshiány és a kiszámíthatatlan jogi szabályozás.

17. Általánosságban szükségesnek tartja-e, hogy cége fejlesztéseket hajtson végre?

A kérdés a vállalkozások jelenlegi véleményére utalt, illetve azon attitűdjeiket kívánta felmérni, hogy hogyan viszonyulnak az innovatív folyamathoz mindazon válaszadók, amelyek végeztek KFI tevékenységet és azok is, amelyek ezt nem tették.

A cégek döntő többsége, 89,2%-a szükségesnek véli az ilyen fajta tevékenységet, 7,4%-uk nem, a maradék nem tudja eldönteni a kérdést. Visszautalva a 8. kérdésre (ahol arról szólt a kérdés, hogy végzett-e a cég az elmúlt 3 évben innovatív tevékenységet): azon vállalkozások, melyek arra a kérdésre igennel válaszoltak, a jelenre vetítve 99,5%-uk tartja fontosnak az ilyen folyamatokat. Amelyek nem végeztek korábban innovációs tevékenységet, azoknak a 81,5%-a ettől függetlenül szükségesnek véli a fejlesztések végrehajtását, 12,8%-uk továbbra sem, 5,7% nem tudja.

Megállapítható tehát, hogy a cégek többsége szükséges folyamatként tekint az innovációra, mely a jövőorientáltságukat fejezi ki. Azon cégek többsége, amelyek eddig nem végeztek ilyen fajta tevékenységet különböző okokból, hasonlóan fontosnak vélik a fejlesztéseket.

18. Van-e kapcsolatuk innovációs ügynökségekkel?

Az innovációs ügynökségek szerepét és a KKV-szektorhoz való kapcsolódásának szorosságát kívánta e kérdés megismerni. A vállalkozások 90,4%-ának egyáltalán nincs kapcsolata ilyen ügynökségekkel, 2,4%-ának aktív és 6,4%-ának ritka a kapcsolata, a többi nem tudja. A válaszok alapján egyértelmű, hogy nincsen számottevő kapcsolata ezeknek a szereplőknek.

19. Milyen az együttműködése a felsőoktatásnak és az Ön cégének?

Az együttműködések típusai kategorizálásra kerültek a következők szerint: *mérsékelt együttműködés* pl.: hallgatók szakdolgozatának segítése, bírálata, szakmai gyakorlata stb.; *közepes együttműködés* pl.: kutatási kapcsolatok, időnként találkozások, állásbörze stb.; *intenzív együttműködés* pl.: rendszeres találkozások, közös kutatások, projektek, felsőoktatási testületekben részvétel stb.

A válaszokból látható, hogy a régióban gyér az együttműködése a két szektornak, a válaszolók túlnyomó részének egyáltalán nincs kapcsolata a felsőoktatással. Itt is szükséges előrelépéseket tenni, elég, ha csak utalok a Triple Helix-hatás fontosságára.

5. táblázat: A vizsgált cégek kapcsolata a felsőoktatással

Válasz / Régió	Nyugat-Dunántúl
- nincs együttműködés	77,8%
- mérsékelt együttműködés	14,2%
- közepes együttműködés	4,2%
- intenzív együttműködés	2,6%
- nem tudom	1,2%
Összesen	100,0%

Forrás: saját szerkesztés

20. Kérem, röviden fejtse ki, mit vár a 2014-2020-as EU-s költségvetési ciklustól?

A nyugat-dunántúli mikro- és kisvállalkozások véleményeiket és elvárásait fejezhették ki a következő időszak meghatározó politikáival kapcsolatosan. Szinte tökéletesen egyeztek az elvárások a főbb témakörökben, mindezek alapján egyaránt fontos a cégek számára:

- a stabil gazdasági és jogi környezet, melyek kiegyensúlyozottságot, tervezhetőséget és racionális célokat biztosítanak,
- a munkahelyek megtartása és növelése, a versenyképesség javulása,
- a pályázati lehetőségek növelése a KKV-k számára, melyek segítik a nemzetközi piacra való kilépést, a tőkeerősség növelését,
- a pályázati rendszer és az információk egyszerűsítése, a döntések átfutásának és a kifizetések idejének felgyorsítása,
- a KKV-szektorra rakódó közterhek könnyítése, a szektor kiemelt támogatása,
- a korrupció csökkentése, állami támogatások újragondolása,
- a bürokrácia és a felesleges adminisztráció csökkentése,
- a politikai döntések háttérbe szorulása,
- az innovációs folyamatok és támogatások előtérbe helyezése.

21. Mi a véleménye a magyar kutatás-fejlesztési-innovációs rendszer helyzetéről?

A leggyakoribb válasz az volt, hogy nem tudja, nincs rálátása, információja, ezért véleményt sem fejt ki. A válaszadók többsége szerint fejleszteni kell a rendszert. Általánosságban a következő vélemények hangzottak el:

- nagyvállalatok számára van kitalálva, nekik kedvező, KKV-knak kevésbé,
- időigényes és bonyolult a KKV-k számára, nem jutnak hozzá kellő információhoz,
- szeretnék, ha a KKV-k alkalmazhatnák az egyetemi kutatásokat,
- kevés az erős, innovatív KKV, amelyik képes fejleszteni,
- az ötletek adottak, de hiányzik hozzá a tőke,
- jól szervezett, de pénzügyi nehézségekkel küzd,
- a fejlesztési pénzek nagy része az alkalmazottak bérköltségére megy,
- nagy szervezeti vízfokok a rendszerben, kevés az eredmény,
- gyakorlatorientált, innovációs brókerekre lenne szükség,
- változó mértékű a szektorban dolgozó emberek hozzáértése,
- hiányoznak az igazi inkubátorok,
- hiányzik az oktatási rendszerből az innovativitás, a kreativitás fejlesztése.

4. Következtetések

Az innovációs tevékenység a hosszú távú, perspektivikus gondolkodásmód leképezését jelenti a hétköznapi gazdasági döntések során. A kutatás bebizonyította, hogy a vállalatok számára a versenyben maradás és a sikeres működés feltétele az innovációs folyamatok szakszerű alkalmazása.

Nyugat-Dunántúl relatíve kedvezőbb gazdasági helyzetben van, mint Magyarország többi régiója, de még így is jelentős a lemaradása Közép-Magyarországhoz képest. A régió ipari szerkezete hangsúlyosabb, mely az ide betelepült külföldi tőkének és a körük épülő magyar beszállítóknak köszönhető. A régió belül földrajzilag nagy eltérések figyelhetők meg, fellelhető egy Észak-Dél irányú fejlettségbeli különbség.

A régióban vállalkozások fele sem nevezhető innovatívnak, a többség harmada nem is tartja ezt a tevékenységet különösebben fontosnak. A vállalkozások többsége saját maga hajtja végre a fejlesztéseket, hiányzik a cégek egymás közötti kooperációja. Ugyancsak hiányos az innovációs ügynökségekkel, a hídképző szervezetekkel és a felsőoktatással történő kapcsolattartás. Mivel határmenti régióról van szó, ezért kiemelten fontos lenne az Unió által előteremtett határon átnyúló lehetőségek kiaknázása.

A válaszadók többsége pesszimistán várja a következő időszakot. Nem várnak érdemi javulást sem a politikai, sem a gazdasági döntések területén. Várják a bürokrácia csökkentését, a stabil környezet megteremtését és a pályázati rendszer reformját, hisz szeretnék munkahelyeiket megtartani és a versenyképességüket fejleszteni.

Átgondolandó a szektorra rakódó terhek csökkentése, egyszerűsítése, a pályázati lehetőségek kitérítése és az ezzel kapcsolatos vállalkozói, adminisztratív feladatok redukálása. A szektor szereplői számára hiányzik a megfelelő, rendelkezésre álló idő, a szaktudás és a kapcsolati tőke. További probléma, hogy a hídképző szervezetek sem töltik be maradéktalanul küldetésüket, akadózik a szektorban az információ-áramlás. Fontos a gazdasági szabályok és a jogalkotás stabilitása, átgondolt módosítása, hisz e folyamatok a szektort hatványozottabban érintik, mint a nagyvállalkozói kört.

A mikro- és kisvállalkozói szektor fejlesztése egyaránt fontos az Uniónak és a tagállamoknak, sok esetben azonban ezen elképzelések nem megfelelően, vagy nem kellő mértékben érik el a kitűzött célokat. A KKV-k sajátos törődést igényelnek, mind az állam, mind az Unió és ezek szervei részéről. Európa jövője ezen vállalkozások kezében van, hisz a foglalkoztatás és a közteher viselésében az élen járnak. A KKV-szektor fejlesztését az innovációs rendszer bővítésével, újragondolásával parallel módon javasolt elvégezni, mivel hosszú távú sikeres gazdasági működés kizárólag ilyen feltételek mentén érhető el.

Irodalomjegyzék

1. 2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról
2. EC [2013]: EU Regional Competitiveness Index. RCI 2013.
http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/6th_report/rci_2013_report_final.pdf
3. EUROSTAT [2014]: Regional Innovation Monitor Plus. West-Transdanubia.
<http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/regionalinnovation/monitor/base-profile/west-transdanubia>
4. KSH [2012a]: Működő vállalkozások száma.
<http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp?wcf97f1ea33=x>
5. KSH [2012b]: A gazdasági folyamatok regionális különbségei Magyarországon 2011-ben. KSH. Budapest, 2012. december
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfejl/debrecengazdfejl11.pdf>

Lektorálta: Prof. Dr. Székely Csaba DSc., egyetemi tanár, Nyugat-magyarországi Egyetem

VISEGRÁGI NÉGYEK KUTATÁS-FEJLESZTÉS TELJESÍTMÉNYÉHEZ KAPCSOLÓDÓ BEMENETI INDIKÁTOROK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Konka Boglárka

*Pannon Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, PhD hallgató,
boga03@freemail.hu*

Absztrakt

Az országok kutatás-fejlesztés (K+F) teljesítményéhez kapcsolódó vizsgálatok fontosságát az adja, hogy hatást gyakorolhatnak az adott állam gazdasági növekedésére, az export tevékenységére, vagy a társadalom jólétére. A nemzetek közötti különbségek, hasonlóságok elemzése hozzájárulhat egy hatékony szakpolitika megalkotásához, amely segítheti az országokat gazdaságuk fejlesztésében. A Frascati kézikönyv meghatározása alapján a K+F olyan módszeresen folytatott alkotómunka, amely a már meglévő ismeretanyagot bővíti tovább, vagy az új alkalmazások kidolgozását segíti elő.

Az országok K+F teljesítményének mérése komplex és sokat vitatott kérdéskör. Elemzésem fókuszába a K+F ráfordításainak alakulását állítom. Az elemzett államok a következők: Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia, más néven a Visegrádi Négyek (V4). Adatbázisom az Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) és az Eurostat által elérhető nyilvános adatokra épül.

A K+F ráfordítások elemzése után az OECD által alkalmazott vállalati K+F ráfordítás (BERD), a bruttó (teljes) K+F ráfordítás (GERD), a kormányzati szektoron belül végzett K+F ráfordítások (GOVERD) és a felsőoktatás K+F ráfordítása (HERD) elnevezésű mutatószámokat vetem össze a vizsgált országokban. Bemutatom a K+F-ben foglalkoztatottak számának alakulását és összetételét.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a K+F fent említett bemeneti indikátorai a V4 országok Európai Unió (EU) csatlakozása után hogyan változtak meg. Mennyire hasonlít, vagy éppen különbözik a négy ország egymástól, illetve az EU-s átlagtól. A 2004-es EU-s csatlakozás után vélhetően a V4 K+F ráfordításai emelkedtek és közelítik az EU átlagát. Feltételezem, hogy a magasabb egy főre eső GDP-vel rendelkező országok jelentősebb összeget fordítanak K+F-re, mint az alacsonyabb mutatószámmal rendelkező államok. Hipotézisem szerint Csehország lesz a vezető a vizsgált országok közül. Magyarország az EU csatlakozáskor jobban teljesített, mint Szlovákia és Lengyelország az egy főre eső GDP alapján. Ez a tendencia megfordult. Szlovákia már a listavezető Csehországot közelíti, Lengyelország pedig utolérte Magyarországot. Górcső alá veszem, hogy a gazdasági válság hatására visszaestek-e a V4 K+F-hez kapcsolódó ráfordításai. Hipotézisem alapján az OECD mutatóiban és a K+F-ben foglalkoztatottak létszámában szignifikáns csökkenés történt a 2009-es válság hatására.

Tanulmányom célja, hogy általa pontosabb képet kaphassunk a V4 tagjainak K+F területén nyújtott teljesítményéről. Ismertetem a vizsgált országok közötti eltéréseket és azonosságokat.

Kulcsszavak: Visegrádi négyek, kutatás-fejlesztés, Európai Unió

1. Bevezetés

Tanulmányomban a kutatás-fejlesztéshez kapcsolódó ráfordításokat elemzem a visegrádi országoknál. A szakirodalom áttekintése és az adatbázis ismertetése után arra keresem a választ, hogyan befolyásolta a vizsgált országok K+F ráfordításait az Európai Unió csatlakozásuk, a gazdasági világválság, illetve az azt követő recesszió.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért is érdemes figyelmet fordítani a K+F ráfordítások vizsgálatára. Szoros kapcsolatát többek között a fenntartható fejlődéssel, a gazdasági növekedéssel, a versenyképességgel, a termelékenység és a foglalkoztatottság alakulásával, valamint az életszínvonallal és a társadalmi jóléttel kutatások bizonyítják. A korrelációk pontos irányáról a kutatók véleménye eltér, mégis a jövőbeli kihívások egyik megoldásként tekintenek rá.

A Frascati kézikönyvben megfogalmazott definíció alapján K+F tevékenységnek nevezhető az a módszeresen végzett alkotómunka, amely a már meglévő ismeretanyag bővítésére vagy új alkalmazások, módszerek, szemléletmódok kialakítására irányul [1]. Ilyen típusú tevékenység például egy prototípus megtervezése, kivitelezése és tesztelése. Nem képezik a K+F ráfordítások részét azon költségek, amelyek a szükséges javításokon már átesett, elkészült prototípushoz kapcsolódnak.

A K+F tevékenységek költségei (például kutatók bére) és beruházásai (például egy vállalat szoftver beszerzése) alkotják a K+F ráfordításokat, amelyek finanszírozójuk alapján különböző csoportokba oszthatóak. Megkülönböztethetők ez alapján az állami költségvetés (GOVERD), az üzleti (BERD), a non-profit és a felsőoktatási (HERD) szektor ráfordításai.

A K+F ráfordítások alakulását a visegrádi országok (Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia) körében vizsgáltam. Az 1991. február 15-ei visegrádi találkozón a magyar és a csehszlovák köztársasági elnök valamint a lengyel elnök együttműködési megállapodást írt alá. Csehszlovákia 1993-ban történő szétválása után a kooperáció a Visegrádi Négyek (V4) elnevezést kapta [2]. A szövetség célul tűzte ki a szocialista rendszerből való átmenet elősegítését a szabad, demokratikus társadalomba, illetve az Európai Unióhoz (EU) és az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO) történő mielőbbi csatlakozást [3]. 2004 után a kooperáció új célokat fogalmazott meg. Ezek között megtalálható a K+F tevékenységek és az innovációs kapacitások összehangolása, amelyek kulcspontjai lehetnek az EU Horizont 2020 keretprogramja által finanszírozott, közösen elnyert pályázati projekteknek [4]. A hatékony stratégia kialakítása érdekében célszerű átlátni, mely szektorokban keletkeznek K+F ráfordítások, illetve milyen különbségek/egyezőségek figyelhetők meg ezen államoknál.

2. Szakirodalom bemutatása

A kiélezett versenyhelyzet, a megoldásra váró, globalizációval érkező problémák (például az öregedő társadalom) és a dinamikus gazdasági növekedés utáni vágy magával hozta azt a kérdést, hogy az országok számára milyen lehetőségek állnak rendelkezésre gazdaságuk élénkítése érdekében. Több kutató a K+F tevékenységekben, és a hozzájuk kapcsolódó ráfordítások növelésében látja a megoldást. Tanulmányok mutatják ki a GDP és az ilyen típusú ráfordítások közötti pozitív kapcsolatot [5-11]. Akcali és Sismanoglu 2015-ös közös publikációjukban 19 országot vizsgáltak és mindegyiknél szignifikáns, pozitív kapcsolatot találtak a két tényező között. Csehország, Magyarország és Lengyelország esetében arra az eredményre jutottak, hogy a K+F ráfordításokban történő 1 százalékos növekedés 0,7-0,8 százalékos GDP emelkedést okoz [12].

Magyar kutatók szintén vizsgálták a hazai K+F ráfordítások alakulását uniós viszonylatokban. Török, Csuka szerzőpáros 2014-es publikációjukban arra a megállapításra jutott, hogy az ezredforduló után mind az EU, mind Magyarország helyzete romlott a nemzetközi innovációs versenyben. A visszaesés okai között megtalálható egyes fejlődő országok gyorsütemű K+F felzárkózása, illetve az európai nemzeti innovációs rendszerek viszonylag lassú intézményi fejlődése. Magyarország K+F pozíciója még kedvezőtlenebbül alakult volna az uniós támogatások nélkül [13].

V4 országokat több kutató is elemezte különböző gazdasági szempontok alapján [3, 14-17]. Tanulmányokban vizsgálták többek között az ágazatokon belüli kereskedelmüket [18], az árfolyam volatilitásukat [19], vagy azt, hogy a kereskedelmi bankjaik mennyire érzékenyek a bizalmi válságra a hazai és a bankközi piacokon [20]. Fawn a V4 kooperáció múltját, jelenét és jövőjét vette górcső alá cikkeiben kiemelve milyen kihívásokkal szembesült az 1991-es megalakulása óta. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy fontos az együttműködés fenntartása, hiszen reális célokat tűz ki és egyedülálló platformot biztosít a közös célok megvalósításához [21-23]. A V4 szövetséget elemzők fő témája az üzleti környezet összehasonlítása volt 2015-ben. Kutatási kérdéseikben arra keresték a választ, melyik V4 országban könnyebb új vállalkozást létrehozni [24, 25]. A fellelhető szakirodalomban egyelőre nem találtam olyat, amely összekapcsolja a V4-ek és a K+F ráfordítások témakörét.

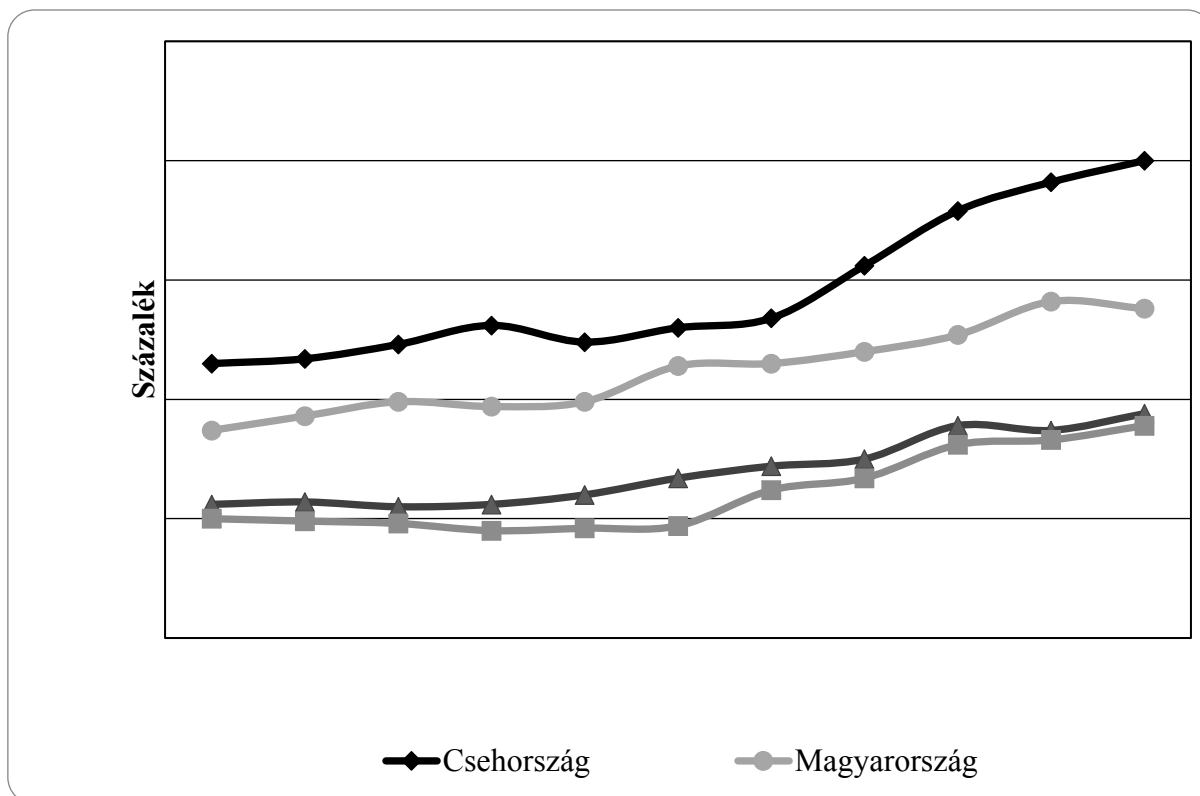
3. K+F teljesítményhez kapcsolódó indikátorok összehasonlítása

Elemzésem során ismertetem a V4-ek K+F ráfordításainak alakulását az EU-s csatlakozás, illetve a gazdasági világválság kitörése után. Hipotézisem alapján 2004 után a K+F ráfordítások dinamikusán emelkedtek, majd 2009 után visszaestek. Hasonló tendenciát feltételezek a K+F-ben foglalkoztatottak számának változásában is. Korábbi tanulmányok pozitív kapcsolatot mutattak ki a GDP és a K+F ráfordítások alakulása között a fejlett országokban [5-11]. Erre a gondolatmenetre és az egy főre eső GDP-re alapozva feltételezhető, hogy Csehország költött a legtöbbet K+F-re 2014-ben, őt pedig Szlovákia, Lengyelország és Magyarország követi.

Kutatásom adatbázisa az Eurostat és az OECD által szolgáltatott nyilvános információk. A vizsgált államok területe, lakossága, gazdasági fejlettsége eltérő, ezért a pontosabb összehasonlítás érdekében súlyozott, fajlagos mutatókat [26] alkalmazok, pontosabban a K+F ráfordítások GDP-hez viszonyított arányát, a K+F ráfordítások megoszlását az egyes szektorokban, illetve a K+F-ben alkalmazottak arányát a teljes foglalkoztatottságon belül.

3.1. K+F ráfordítások elemzése

Egy adott állam évenkénti K+F ráfordításainak GDP-hez viszonyított arányát (GERD), más néven a K+F „intenzitását” szemlélteti az 1. ábra. Ez az indikátor alkalmazható különböző országok innovációs tevékenységeinek mérésére, összehasonlítására. Megmutatja, hogy a V4 tagok gazdasági erejükhöz képest mennyit költenek új tudás előállítására. A K+F ráfordítások elemzése abból a feltételezésből indul ki, hogy ha egy állam jelentős összeget költ új tudás előállítására, ott sok új találmány, fejlesztés születik, amelyeket az adott ország határain belül hasznosítanak [27].

6. ábra: V4 országok K+F ráfordításainak GDP-hez viszonyított arányainak alakulása 2004 és 2014 között [29,37]

Elemzők kimutatták, hogy a 2004-es EU-s csatlakozás hozzájárult a vizsgált államok GDP-jének dinamikus növekedéséhez [28], a lendületes emelkedés azonban a K+F ráfordításokban rövidtávon (5 éven belül) elmaradt. A bekövetkezett változások hosszabb távú hatását nehéz pontosan meghatározni a gazdasági világválság kitörése miatt. 2008 után az indikátor értéke folyamatosan emelkedett a V4 országokban. Ez egyfelől a növekvő K+F ráfordításoknak köszönhető, hiszen a gazdaságok a recesszióból való kilábalás egyik megoldásaként e tényező növelését választhatták. Másik oka, hogy a pénzügyi krízis hatására jelentősen visszaesett a GDP, amely kedvezőbb helyzetbe hozta a K+F intenzitást, mivel az egy GDP-hez viszonyított mutatószám. Ez főleg Csehország és Magyarország adataiban figyelhető meg, amelyekben az egy főre eső GDP még 2014-ben sem érte el a 2008-as mértékét [29].

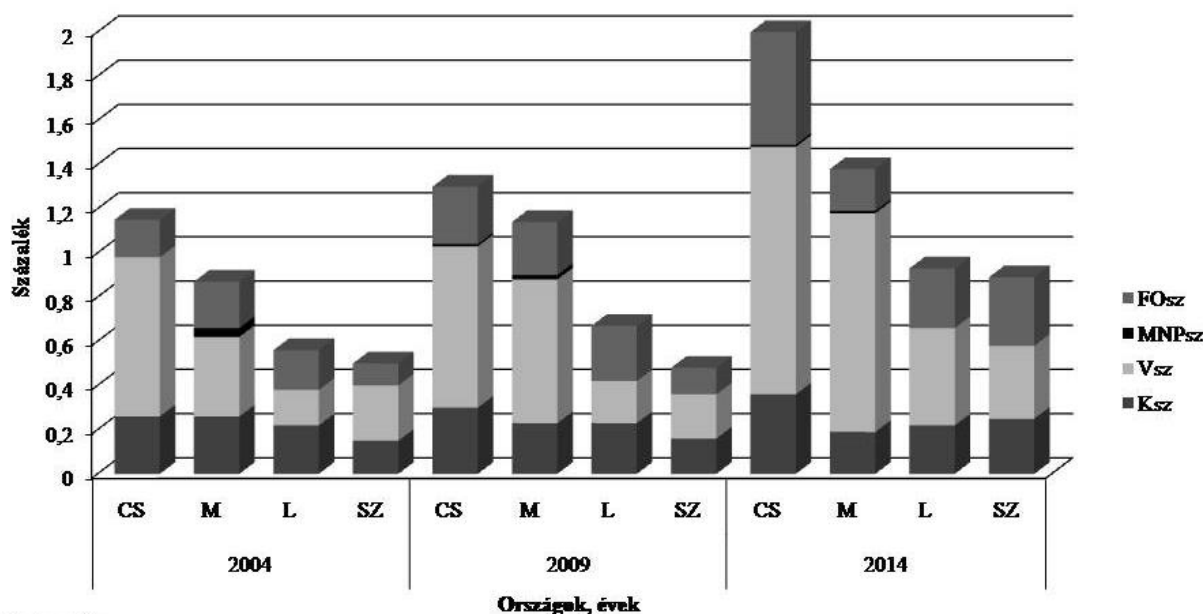
Az EU a Lisszaboni stratégiájában célul tűzte ki tagállamainak a GDP-hez viszonyított 3 százalékos K+F ráfordítások elérését [30, 31]. Az 1. ábrából kiderül, hogy egyik V4 ország sem közelíti a meghatározott küszöbértéket. Ha megmaradnak a 2014-ig tapasztalt növekedési tendenciák, akkor valószínűsíthetően 2020-ra sem fogják elérni a 3 százalékot. Az EU2020 stratégiában már egyéni célokat fogalmaztak meg a tagállamok. Magyarország, Csehország, Szlovákia valószínűleg el fogja érni a kitűzött értékeket, Lengyelország esetében kérdéses, hogy 2020-ra el tudja-e érni az 1,7 százalékot.

Előzetes várakozásoknak megfelelően a V4 országokon belül Csehországban a legmagasabb a K+F ráfordítások GDP-hez viszonyított aránya. Második helyen Magyarország áll. Ez a helyezés már nincs összhangban felállított hipotézissel, amely szerint az utolsó helyen kellene állnia, amennyiben a gazdasági fejlettség és a K+F ráfordítások közötti kapcsolatot vesszük alapul. A V4 országokhoz viszonyítva Magyarország fejlettségi szintjéhez képest többet költ K+F tevékenységekre, míg Szlovákia és Lengyelország kevesebbet. Lengyelország alacsony intenzitású teljesítményét okozhatja az érvényes ösztönzők, szabályozási keretek hiánya, amelyek következtében a gazdasági szereplők szigorúbb nyilvántartásokat vezethetnének a K+F ráfordításairól [39]. Az EU-ban az a tendencia is

megfigyelhető, hogy a fejlettebb, nagy tagállamok az alkalmazott, míg a kisebb tagállamok alapkutatót végeznek. Mindkét típusú kutatás új ismeretek megszerzésére törekszik, csak hogy az alkalmazott kutatásnak van egy konkrét, gyakorlati célja, tárgya, míg az alapkutatás az elméleti háttér bővítésére koncentrál kitűzött kutatási célok nélkül. [1] Például alapkutatás, ha a vegyész, kísérletezés közbe egy új vegyületet fedez fel. Alkalmazott kutatásban pedig azon dolgozik, hogy ez a vegyület hogyan gyógyíthatja meg a betegeket, vagyis gyakorlati eredménye van, amely hozzájárulhat többek között a profitszerzéshez, a technológiai fejlődéshez.

3.2. Szektoronkénti K+F ráfordítások

A K+F ráfordításokat finanszírozói alapján kormányzati (Ksz), vállalati (Vsz), magán non-profit (MNPsz) és felsőoktatási (FOsz) szektorra lehet felosztani [32], amelyek megoszlását a 2. ábra prezentálja. A magán non-profit szektor ráfordításainak elemzésétől eltekintek, mivel aránya nagyon alacsony a másik 3 szektorhoz képest.

Megjegyzés:

CS: Csehország, M: Magyarország, L: Lengyelország, SZ: Szlovákia, FOsz: Felső oktatási szektor, MNP: Magán non-profit szektor, Vsz: Vállalati szektor, Ksz: Kormányzati szektor

7. ábra: V4 országok GDP-hez viszonyított szektoronkénti K+F ráfordítás arányainak alakulása 2004, 2009 és 2014 évében [29, 37]

A ráfordítások megoszlása alapján két csoport figyelhető meg. Az egyik Lengyelország és Szlovákia, ahol a 3 finanszírozó aránya közel azonos a K+F ráfordításokon belül. A másik Magyarország és Csehország, ahol az évről évre emelkedő vállalati szektor ráfordításának aránya a legdominánsabb.

2014-ben Magyarországon 72 százalék, míg Csehországban 56 százalék volt a vállalati szektor részesedése a K+F ráfordításokon belül. Ezek az értékek megfelelnek az EU által javasolt keretszámoknak, ugyanis az Unió a 3 százalékos K+F ráfordítás elérése mellett a vállalati szektor 2/3-os arányát határozta meg a Lisszaboni stratégiájában [30]. A vállalati szektor túlsúlya azért kedvezőbb, mert a magánkézben lévő cégek hatékonyabban használják fel a rendelkezésükre álló erőforrásokat, mint a közszféra intézményei [35]. Profitorientált karakterük miatt a kutatások gyakorlati alkalmazására, megvalósítására helyezik a hangsúlyt, amely kulcsfontosságú tényező lehet az európai paradoxon visszaszorítása érdekében [33].

Néhány kutató kimutatta a vállalat értékének illetve a vállalati szektor K+F beruházásának együttes növekedését [41], azonban más vélemények szerint nem áll fenn erős kapcsolat a K+F-es beruházások és a megnövekedett eladások között [34].

Lengyelországban és Szlovákiában a vállalati szektor alacsony arányát az okozhatja, hogy a K+F beruházási feltételei nem elég vonzóak a cégek számára. A V4 országok nincsenek könnyű helyzetben, hiszen a K+F tevékenységek jelentős részét a betelepedett multinacionális vállalatok végzik [27]. A fejlett országokban ezzel szemben a haza tulajdonú cégek általában árbevételeiknek nagyobb hányadát fordítják K+F tevékenységekre, mint a külföldi tulajdonban lévő társaságok [35]. A V4 államok esetében az a kérdés is felmerül, hogy a multinacionális vállalatoknál a V4 szakemberei által kifejlesztett új technológiákat, termékeket, alkalmazásokat a cég székhelyén vagy a kitelepített üzemében jelentik-e be [35]. Magyarországon fontos szerepet játszik a gyógyszeripar, amely a gazdasági krízis ellenére is tovább tudta növelni beruházásait, export kivitelét, valamint foglalkoztatottainak számát. A gyógyszeripari vállalatok egyik erőssége az innovációs képességükben és a folyamatos beruházásaikban rejlik. 2011-ben a teljes haza K+F ráfordítások 18 százalékát adta ez a szektor és alkalmazottainak egy hatod része dolgozott K+F területen. 2011 után évről évre tovább növelték K+F ráfordításaikat és alkalmazotti állományukat [36]. Az OECD adatbázis alapján megállapítható, hogy V4 tagjain belül Lengyelországban van még jelentős számú kutatói állomány a gyógyszeriparban, vagyis ezen a területen is kialakítható lenne szorosabb, hatékonyabb kooperáció a két ország között [37].

A vállalati szektor erősítése mellett ugyanakkor szükség van a felsőoktatás támogatására is, hiszen a kutatások elméleti hátterét ez a szektor biztosíthatja. K+F-re legtöbbet költő uniós országoknál (Finnország, Dánia, Svédország) 2014-ben a felsőoktatási szektor átlagosan 28 százalékos részaránnyal állt a vállalati szektor mögött, míg az EU28-nál ez az érték 23 százalék volt [29]. Hasonló adatok figyelhetők meg 2014-ben Csehországban (26 százalék) és Lengyelországban (29 százalék). Szlovákiában azonban már 35 százalékos volt, míg Magyarországon csak 14 százalék. A különbség hátterében az a tényező állhat, hogy a K+F ráfordítások jelentős részét Szlovákiában a közszféra, míg Magyarországon inkább a magánszféra finanszírozza. A cégek és a felsőoktatási intézmények között létrejövő kooperáció eredményesebbé teheti a K+F tevékenységeket, és pozitívan hathat az adott állam gazdasági fejlődésére. A V4 országokban az ilyen típusú együttműködések száma ellenben még igen alacsony [35]. Közös stratégiájuk egy új célkitűzése lehet a felsőoktatási intézmények és a vállalatok szövetségének elősegítése, támogatása, motiválása, illetve a regionális együttműködések előmozdítása.

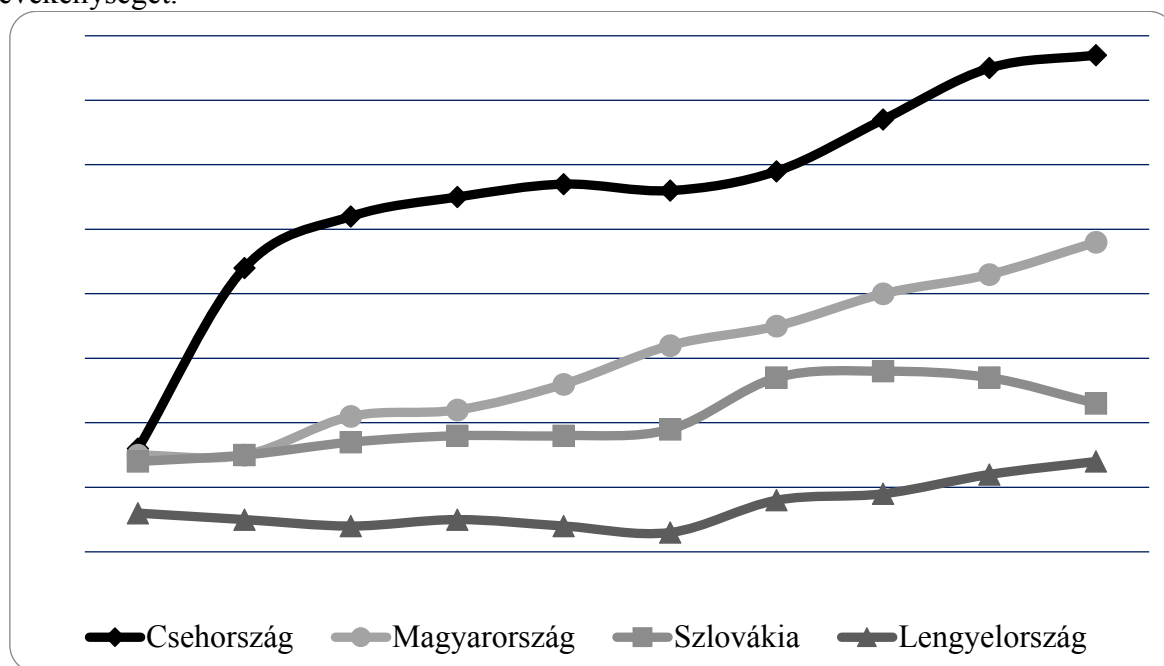
Csehországgal ellentétben Magyarországon a vállalati szektor magasabb aránya a K+F ráfordításokon belül a közszféra háttérbe vonulását eredményezte, vagyis az állam egyre kevesebbet fordít az ilyen jellegű tevékenységek finanszírozására [29]. Az állami és a vállalati K+F ráfordítások nem helyettesítik egymást, mivel más-más kutatási területre koncentrálnak. Az állam K+F-ben történő szerepvállalása kiemelten fontos lehet, mivel a K+F tevékenységből származó bevételek nem mindig annál keletkeznek, aki kitalálta, megalkotta az adott újítást. Például egy gyógyszergyár hosszú évek munkájával kifejleszti, majd piacra dobhatja egy súlyos betegség ellenszerét. Ha a fejlesztő érdekeit nem védik rendelkezések, szabályok akkor a versenytársak azonnal lemásolhatják, tovább fejleszthetik a gyógyszert, így a bevétel jelentős része már náluk fog realizálódni. Az eredeti gyógyszer megalkotó vállalat ennek fényében dönthet úgy, hogy termékét nem vezeti be a piacra, mivel kutatási költségei nem térülnének meg. Az államnak közbe kell avatkoznia motiválva a cégeket a termék piacra bocsátására és a magasabb intenzitású K+F tevékenységekre. Ösztönözhet többek között különböző kedvezményekkel (például adókedvezmény) vagy szellemi tulajdonjog védelmével (például szabadalom, védjegy) [38]. Hatékony támogatási rendszert kidolgozás nem egyszerű feladat. A Deloitte 2014-es Vállalati K+F jelentéséből kiderült, hogy a válaszadó cégek

háromnegyede nem kíván a K+F projektjeik megvalósításához külső partnert bevonni, inkább egyedül végzi az ilyen típusú tevékenységeket. Ha az állam ezt az állítást figyelmen kívül hagyva közös megvalósítású K+F projekteket támogat, akkor eredeti szándéka ellenére csökkentheti a vállalatok K+F ráfordításait [39]. Az állam szerepvállalása azért is központi kérdés, mert a kiszámítható szabályozói környezet a K+F ráfordítások növekedésének egyik alapfeltétele. Az ilyen jellegű tevékenységekhez kapcsolódó adókedvezmények megléte, az adószabályok könnyen érthetősége és átláthatósága szintén befolyásoló tényezők.

3.3. K+F-ben foglalkoztatottak

K+F-ben nélkülözhetetlen szerepkört tölt be az emberi erőforrás [40], a teljes foglalkoztatottságon belüli arányuk mégis nagyon alacsony a V4 országokban. A megfelelően képzett, tapasztalt kutatók létszáma befolyásolja a K+F ráfordítások alakulását, illetve az ilyen típusú tevékenységek hatékonyságát. Ha egy ország megfelelő szellemi tőkével rendelkezik, akár K+F-re is szakosodhat, ezáltal olyan nehezen utánozható, egyedi jellemvonásra tesz szert, amely versenyelőnyhöz juttathatja régiós és globális szinten is.

Kiolvasható a 3. ábrából, hogy Magyarország, Csehország és Szlovákia szinte ugyanarról a szintről indult 2004-ben. A gazdasági válság kitörése előtt Csehországban dinamikus, Magyarországon mérsékelt emelkedés volt megfigyelhető, Szlovákia, Lengyelország mutatója pedig stagnált. A GDP-hez viszonyított K+F ráfordításokhoz hasonlóan 2009-től ugrásszerűen emelkedett a K+F-ben foglalkoztatottak aránya mind a négy országban. A lendületes emelkedést Szlovákia nem tudta megőrizni, 2010 és 2012 között stagnált a vizsgált indikátor majd 2013-ban csökkenésnek indult. Ez meglepő tény, mivel a szlovák gazdaságot dinamikus növekedés jellemzi. 2009-ben Szlovákiában ugyancsak visszaesett az egy főre eső GDP, de már 2010-ben meghaladta a 2008-as értéket és utána is követte az emelkedő trendvonalat. Annak ellenére, hogy a régióinkban és az EU-ban is mind autógyártásban, összeszerelésben, mind híradástechnikai eszközök gyártásában jelentős szerepet tölt be, K+F ráfordításokban és e területen foglalkoztatottak számában mégis elmaradt országnak számít. Az adott országba betelepülő vállalatok még nem folytatnak jelentős mértékű K+F tevékenységet.

8. ábra: V4 országok K+F-ben foglalkoztatottainak arányának alakulása a teljes foglalkoztatottsághoz viszonyítva 2004 és 2013 között [29,37]

A K+F-ben foglalkoztatottak és a K+F ráfordítások szektoronkénti megoszlása összhangban áll egymással a V4 államokban. Csehországban és Magyarországon évről évre nő a vállalati szféra K+F-ben foglalkoztatottainak aránya, 2013-ban már átlépte az 50 százalékot. A kormányzati szférában foglalkoztatottak száma mindkét országban csökken, azonban a felsőoktatásban elhelyezkedők aránya csak Magyarországon zsugorodik évről évre, Csehországban lassan, de stabilan növekszik. Lengyelország és Szlovákia esetében a foglalkoztatottak közel fele a felsőoktatási szektorban helyezkedik el, ezzel is magyarázható ezen államok magasabb K+F ráfordítása a felsőoktatásban. E terület megfelelő támogatása azért is elengedhetetlen, mert befolyásolhatja a kutatói utánpótlás alakulását. A két ország vállalati szektora csak 2013-ra tudta utolérni a kormányzati szektor által foglalkoztatottak arányát [37].

4. Összefoglalás

Egyre több ország tűzi ki célul a tudásalapú gazdasággá való átalakulást, amelynek egyik fontos alappillére a K+F ráfordítások és a hozzá kapcsolódó tevékenységekben foglalkoztatottak létszámának növelése. Tanulmányomban ezeket az indikátorokat az 1991-ben létrehozott V4 kooperáció tagországaiban vizsgáltam 2004 és 2014 között.

Az elemzett periódus alatt Csehországban volt a legmagasabb a GDP-hez viszonyított K+F ráfordítás, meglepő módon Magyarország állt a második helyen. Hazánk fejlettségi szintjéhez képest többet költ ilyen jellegű tevékenységekre, mint Lengyelország és Szlovákia. Ez többek között azzal magyarázható, hogy 2004-től folyamatosan emelkedett a K+F-ben foglalkoztatottak száma, főleg a vállalati szektorban. Másfelől 2009-ben a gazdasági világválság hatására annyira visszaesett az ország egy főre eső GDP-je, hogy még 2014-ben sem érte el a 2008-as értékét. Utóbbi szintén választ adhat a V4-ek dinamikusan emelkedő K+F ráfordításaira 2008 után. Az EU-s csatlakozás következtében rövidtávon (5 éven belül) jelentős növekedés nem volt megfigyelhető, hosszú távú hatásainak kimutatását megnehezíti a gazdasági világválság kirobbanása és az azt követő recesszió.

A kooperációt az EU-hoz és a NATO-hoz való csatlakozás elősegítése hívta életre. 2004 után a tagok együttműködésük folytatásaként új célokat fogalmaztak meg, amelyekben a K+F is helyet kapott. Együttes erővel magasabb összegeket pályázhatnak meg, és nyerhetnek el az uniós keretprogramokból. Ehhez ismerniük kell azokat a közös pontokat, jellemvonásokat, amelyekre építkezve a projektek hatékonyan kivitelezhetőek. Magyarország és Csehország közös sajátossága a vállalati szektor egyre nagyobb térhódítása a K+F tevékenységeken belül. A profitorientált üzleti szektor hatékony erőforrás felhasználás mellett a gyakorlati kutatásokat támogatja, ugyanakkor nem helyettesítheti a közszféra ráfordításait. EU a Lisszaboni stratégiájában a vállalati szektor kétharmados arányát javasolta, amely az innovatív államokat, illetve Magyarországot és Csehországot is jellemzi.

A vállalati szektor mellett fontos szerepkört lát el a felsőoktatási és az állami szektor, mivel többek között az alapkutatásokra és a kutatói utánpótlásra koncentrálnak. Az állam által teremtett stabil szabályozói háttér és ösztönzői rendszer növelheti a gazdasági szereplők K+F ráfordításait. Szlovákiában és Lengyelországban a felsőoktatási, a vállalati és az állami szektor közel azonos arányban veszi ki részét a K+F ráfordításokból. Szlovákia egyik problémája, amely a többi V4 országra is jellemző, hogy a fejlettebb államokkal ellentétben a K+F tevékenységet főleg a betelepített multinacionális vállalatok végzik. Ezek a cégek az anyavállalat székhelyén működtetik K+F tevékenységeiket, nem a külföldi leányvállalataikban.

A hasonló szerkezeti egység miatt Magyarország Csehországgal, míg Lengyelország Szlovákiával alakíthat ki szorosabb kooperációt. A közös, V4 stratégia a magyar és cseh vállalatok, illetve a lengyel és a szlovák felsőoktatási intézményekre, valamint ezek

együttműködésére alapozhat, amely segítségével még több uniós forrás elnyerése sikerülhet. A Deloitte 2014-es felméréséből kiderült, hogy a megkérdezett vállalatok nem ismerik eléggé a K+F fogalmi, szabályozási hátterét (például az ehhez kapcsolódó adótörvényeket), ugyanakkor a támogatások összege is meghatározó szerepet játszik K+F ráfordításaik mértékében. Ennek fényében a V4 országoknak célszerű lenne a jelenlegi start-up vállalkozásokat népszerűsítő rendezvények mellett olyan előadások szervezése, amelyek fő témakörei a K+F tevékenységekhez kapcsolódó fogalmak, adószabályok, kedvezmények, közös projektek kivitelezése.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom az MTA-PE Regionális Innovációs és Fejlesztési Hálózati Kutatócsoportnak, illetve a Pannon Egyetem TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0004, A Pannon Egyetem tudományos műhelyeinek támogatása elnevezésű projektnek.

Irodalomjegyzék

- [1] OECD: *Frascati Manual 2015: Guidelines for Collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities*. Paris, OECD Publishing, 2015.
- [2] *Visegrádi Négyek*. 2016. Letöltve 2016. május 3-án a Visegrad weblapról: <http://www.visegrad.hu/visegradi-negyek>
- [3] Gałaś, S., Gałaś, A., Zelenáková, M., Zvijáková, L., Fialová, J., Kubíčková, H.: *Environmental impact assessment in the Visegrad Group countries*. Environmental Impact Assessment Review, 55, 2015. 11-20.
- [4] Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal: *Szlovákia és Magyarország közös fellépése a visegrádi országok KFI partnerségének erősítéséért*. 2015. Letöltve 2016. május 3-án a NKFIH weblapról: <http://nkfi.gov.hu/hirek/hivatal-hirei/szlovakia-magyarorszag>
- [5] Wang, D. H-M., Yu, T. H-K., Liu, H-Q.: *Heterogeneous effect of high-tech industrial R&D spending on economic growth*. Journal of Business Research, 66, 2003. 1990-1993.
- [6] Tiryakioğlu, M.: *Research and development-relationship of economic growth: Application on selected OECD countries*. Afyon, Afyon Kocatepe University Institute of Social Sciences, 2006.
- [7] Genç, M.C., Atasoy, Y.: *The relationship between R&D expenditure and economic growth: Panel data analysis*. The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management, V, 2010. 27-34.
- [8] Güloğlu, B., Tekin, R.B.: *A panel causality analysis of the relationship among research and development, innovation, and economic growth in high-income OECD countries*. Eurasian Economic Review, 2, 2012. 32-47.
- [9] Gülmez, A., Yard, F.: *The relationship between R&D expenditures and economic growth in OECD countries: Panel cointegration and panel causality analyses (1990-2010)*. Maliye Dergisi, 163, 2012. 335-353.
- [10] Inekwe, J.N.: *The contribution of G&D expenditure to economic growth in developing economies*. Social Indicators Research, 124, 2014. 727-745.
- [11] Özcan, B., Ari, A.: *The relationship between research & development expenditures and economic growth: Panel data analysis*. Maliye Dergisi, 166, 2014. 39-55.
- [12] Akcali, B. Y., Sismanoglu, E.: *Innovation and the effect of research and development R&D) expenditure on growth in some developing and developed countries*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 195, 2015. 768-775.

- [13] Török, Á., Csuka, Gy.: *Magyarország a nemzetközi innovációs versenyben az EU-csatlakozás után*. Közgazdasági Szemle, LXI, 2014. 509-526.
- [14] Borsi, B.: *A visegrádi országok perspektívája az Európai Kutatási és Innovációs Térségben*. Információs Társadalom, 3, 2006. 54-70.
- [15] Hanousek J., Novotný J.: *Price jumps in Visegrad-country stock markets: An empirical analysis*. Emerging Markets Review, 13, 2012. 184-201.
- [16] Pádár, Zs., Nogel, M., Kovács, G.: *Accreditation of forensic laboratories as a part of the „European Forensic Science 2020” concept in countries of the Visegrad Group*. Forensic Science International: Genetics Supplement Series, 5, 2015. 412-413.
- [17] Müllerová, M., Kozak, K., Kovács, T., Smetanová, I., Csordás A., Grzadziel D., Holý K., Mazur J, Moravcsík A., Neznal M., Neznal M.: *Indoor radon survey in Visegrad countries*. Applied Radiation and Isotopes, 110, 2016. 124-128.
- [18] Molendowski, E.: *The Visegrad Group Countries – changes in intra-industry competitiveness of their economies during the world financial and economic crisis*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 110, 2014. 1006-1013.
- [19] Kočenda E., Valachy, J.: *Exchange rate volatility and regime change: A Visegrad comparison*. Journal of Comparative Economics, 34, 2006. 727–753.
- [20] Vodová, P.: *Commercial banks from the Visegrad countries and their sensitivity to crisis confidence on the interbank market*. Procedia Economics and Finance, 14, 2014. 650-659.
- [21] Fawn, R.: *The elusive defined? Visegrád Cooperation as the contemporary contours of Central Europe*. Geopolitics, 6, 2001. 47–68.
- [22] Fawn, R.: *Visegrad: the study and the celebration*. Europe-Asia Studies, 60, 2008. 681–692.
- [23] Fawn, R.: *Visegrad: Fit for purpose?* Communist and Post-Communist Studies, 46, 2013. 339-349.
- [24] Svobodová, L., Hedvičáková, M.: *Doing business in the countries of Visegrad*. Procedia Economics and Finance, 34, 2015. 453-460.
- [25] Buno, M., Nadanyiova, M., Hraskova, D.: *The comparison of the quality of business environment in the countries of Visegrad group*. Procedia Economics and Finance, 26, 2015. 423-430.
- [26] Borsi, B., Telcs, A.: *A K+F tevékenység nemzetközi összehasonlítása országstatisztikák alapján*. Közgazdasági Szemle, LI, 2004. 153-172.
- [27] Némethné Pál, K.: *Innovációs tevékenység mérése a magyar vállalatoknál*. Ph.D. értekezés, Budapesti CORVINUS Egyetem, 2010.
- [28] Erste Bank: *Visegrádi Négyek: tíz éve az EU-ban*. 2014. Letöltve 2016. május 3-án az Erste Bank weblapról: <https://www.erstebank.hu/hu/sajto/2014-i-felev/2014-aprilis-23>
- [29] Eurostat adatbázisa. 2016. Letöltve 2016. február 1-jén a EUROSTAT weblapról: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- [30] Gács, J.: *A lisszaboni folyamat-egy hosszú távú stratégia rejtélyei, elméleti problémái és gyakorlati nehézségei*. Közgazdasági Szemle, LII, 2005. 205-230.
- [31] European Commission: *Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels, European Commission. 2010.
- [32] Vitola, L., Erina, J.: *R&D expenditures by high education sector and analysis of performance indicators of Baltic States*. Procedia-Social and Behavioral Science, 213, 2015. 223-228
- [33] Keresztes, G.: *Európai paradoxon = magyar paradoxon?* In Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Tehetség és kreativitás a tudományban. Sopron, NYME-KTK. 2012. 64-77.

- [34] Chan, L. K. C., Lakonishok, J., Sougiannis, T.: *The stock market valuation of research and development expenditures*. The Journal of Finance, 56, 2001. 2431-2456.
- [35] Losoncz, M.: *Az EU-csatlakozás és a magyar kutatás-fejlesztési és technológiai innovációs stratégia*. Közgazdasági Szemle, LV, 2008. 169-182. 64-77.
- [36] Magyar Gyógyszergyártók Országos Szövetsége: *A Magyar gyógyszeriparról*. 2016. Letöltve 2016. március 3-án a MAGYOSZ weblapról: <http://www.magyosz.org/hu/oldal/a-magyar-gyogyszeriparrol>
- [37] *OECD adatbázisa*. 2016. Letöltve 2016. február 1-jén az OECD weblapról: <http://stats.oecd.org/>
- [38] OECD: *Understanding Economic Growth*. New York, Palgrave Macmillan. 2004.
- [39] Deloitte: *Vállalati K+F Jelentés*. Budapest, Deloitte Magyarország. 2014.
- [40] Inzelt, A., Csonka, L.: *Magyarországi kutatás-fejlesztés az Európai Unió mércéjéhez mérten*. Európai Tükör, X, 2005. 39-71.
- [41] Berzkalne, I. Zalgale, E.: *Innovation and company value: evidence from the Baltic countries*. Regional Formation and Development Studies, 3, 2012. 39-50.

Lektorálta: Dr. Csuka Gyöngyi, adjunktus, Pannon Egyetem

ÉRZELMI INTELLIGENCIA AZ OKTATÁSBAN

Kovács Enikő

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, tanársegéd,
kovacs.eniko@ajk.elte.hu*

Absztrakt

Napjainkban egyre divatosabb az érzelmi intelligencia „fogalmának” használata. A hétköznapi nyelvezetben gyakran találkozhatunk ezzel a kifejezéssel, ugyanakkor csak kevesen vannak birtokában annak tartalmi jelentésével. Jelentőségét tekintve mind nagyobb teret hódít a munkahelyi környezet kialakításában, ezért fogalmi tisztázottsága, mérése, vizsgálata is ennek köszönhetően releváns kérdéseket vet fel. Az intelligencia szó hallatán gyakran azonosítják az értelmi intelligenciával (IQ), e tekintetben a félreértések tisztázása nem elhanyagolható kérdés. A szakirodalmak jelentős részében a versenyszféra vezetői és alkalmazottai tekintetében foglalkoznak ezzel a témakörrel, de úgy gondolom, nem szabad lekorlátoznunk kizárólag erre a területre a fogalom használatát, alkalmazhatóságát. Minden embernek érdemes tisztában lennie az érzelmi intelligencia jelentésével, és ami elengedhetetlen, a tanulhatóságával. Ezért a tanulmányomban az érzelmi intelligencia kialakulásának bemutatását követően, a fogalmi meghatározottságon túl szeretnék kitérni a vállalkozói szférán keresztül a közsféra dolgozóira, különös tekintettel a pedagógusokra. Ennek kiemelkedő fontosságát abban látom, hogy a „tudásalapú” oktatásból, kimaradnak azok az anyagok, leckék, amelyek olyan képességekkel, készségekkel vértetik fel a jövő nemzedékét, mely megtanítják őket élni, másokkal bántani. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen kapcsolat fedezhető fel az érzelmi intelligencia és az iskolában folytatott oktatási feladatok között. Az iskolákban dolgozó szakembereknek nemcsak oktató, hanem nevelő munkát is kell folytatniuk, ennek gyakorlati szempontból történő megvalósítását egy konkrét példán keresztül mutatom be. Természetesen az általam ismertített módszer, „csak” egy a számos alternatíva közül, bemutatva azt, hogy az oktatás mellett a nevelés is – az érzelmi intelligencia fejlesztése – beépíthető a tantárgyi és tanórai keretek közé. Következésképpen minden pedagógusnak meg kell találni azokat a perspektívákat, melyek tantárgy-specifikusan beilleszthetők a tantárgyi keretek, elsajátíthatóság, célok megvalósíthatósága érdekében.

Kulcsszavak: érzelmi, intelligencia, oktatás, nevelés, projektmódszer

1. Bevezetés

A munka világa változóban van, több mércével ítélik meg a munkáltatók a munkavállalókat, nemcsak az alapján, hogy milyen okosak vagy milyen képzettséggel, tapasztalattal rendelkeznek, hanem az alapján is, hogy mennyire tudnak bántani munkatársaikkal és saját magukkal. Egyre inkább előtérbe kerül ennek jelentősége és ez alapján döntenek el, hogy ki lehet sikeres dolgozó és ki a legesélyesebb munkája során a kudarcra. Az intellektuális képességeket és szakmai tapasztalatot adottságként kezelik, helyette személyes tulajdonságokra helyezik a hangsúlyt, ilyen a kezdeményezőkézség, az empátia, az alkalmazkodás és a meggyőzés képessége. Kutatások igazolják, milyen tulajdonságok jellemzik a sikeres dolgozókat, illetve milyen emberi képességek adják a kiemelkedő vezetői munka összetevőinek nagy hányadát.

Az érzelmi intelligencia szerepének jelentősége a vezetésfejlesztésben, a vezetői képességek meglétében keresendő. Manapság a vezetők, alkalmazottak kiválasztása során nemcsak kizárólag a meglévő képzettség alapján választják ki a megfelelő munkaerőt, hanem a munkakörhöz szükséges kompetenciák meglétének vizsgálata is megtörténik. Egy vállalat sikerességét számos tényező meghatározza, ilyenek például a vezetői eredményesség, a

munkavállalók lojalitása, az adott gazdasági helyzet, a vállalat rendelkezésére álló anyagi erőforrások és az állandóan változó gazdasági helyzethez való alkalmazkodás képessége, végül, de nem utolsósorban a hatékony szervezetfejlesztés. Ezen tényezőkre nagy hangsúlyt kell fektetni. Egy szervezet sikerességét több szempontból mérhetjük, egyrészt gazdasági mutatók segítségével, másrészt a dolgozói elégedettség és a vezetői sikeresség oldaláról. Abban az esetben tekinthető teljes mértékben sikeresnek egy vállalkozás, ha mindkét területen jó eredményekkel büszkélkedhet.

Úgy gondolom, hogy ezen kompetenciák meglétének meghatározása nemcsak a vezetők esetében szükséges, hanem az alkalmazottak esetében is, különösen akkor, ha az alkalmazottak ügyfelekkel is kapcsolatba kerülnek. Az érzelmi intelligencia fogalmának használata a hétköznapi életben a versenyszférában alkalmazandó, ugyanakkor az érzelmi intelligencia megléte nemcsak ezen a területen befolyásoló tényező, hanem a közsférában is, ezért ehhez kapcsolódóan szeretném bemutatni, hogy milyen hatással lehet egy iskolai közegben az érzelmi intelligencia fejlesztése, az oktató-nevelő munkában, mind a diákok, mind a tanárok életében.

2. Történeti áttekintés

Az érzelmi intelligencia egy gyűjtőfogalom, mely magában foglal érzelmi kifejezőmódokat, önkontrollfunkciót, erkölcsi magatartást, motivációs szükségleteket. A civilizációnk hajnala óta foglalkoztatja az embereket az érzelmeknek az ember gondolkodására és viselkedésére gyakorolt hatása. Platón volt az első, aki úgy vélte, hogy az érzelmek, az érzések az emberek egy gyengébb oldala. Freud és társai szerint az érzelem aláássa az ésszerű gondolkodást. A legújabb kutatások azonban mást mutatnak. Ezek szerint az érzelmek hasznosak, sőt lényegi összetevői a társas helyzeteknek, gyengíthetik vagy serkenthetik a gondolkodást és a válaszreakciókat. Az új versenyhelyzetben az érzelmi intelligencia felértékelődik a munkahelyen.

Az érzelmi intelligencia a coaching része, amely azt jelenti, megvannak azok a képességeink, amelyek által képesek vagyunk mások érzéseit felismerni, motiválni másokat és önmagunkat, az érzelmeinkkel bánni emberi viszonyainkban. Nem összekeverendő az értelmi képességekkel vagy intelligenciával, melyet az intelligenciahányadossal mérnek. Sok esetben az érzelmi intelligenciát nélkülöző ember olyan vezetővel dolgozik együtt, akinek alacsonyabb az IQ-ja, de nagyon jó érzelmi intelligenciával rendelkezik.

Az értelmi és érzelmi intelligencia az agy különböző területeinek tevékenységét tükrözi.

1920-ban E. L. Thorndike a Columbia egyetemen a „társas intelligencia” kifejezést használta, hogy leírja azt a képességet, ami meghatározta azt, hogy hogyan tud az ember másokkal kapcsolatot teremteni és azt fenntartani, vagy ami meghatározza ennek a kapcsolatnak a minőségét. Az intelligencia legnagyobb hatású elméletalkotója egy harvardi pszichológus, Howard Gardner volt, aki először kimutatta az értelmi és érzelmi készségek közötti különbségeket. 1975-ben, Howard Gardner írása a *The Shattered Mind* elindította a több részből álló intelligencia modelljének kialakulását és fejlődését. Gardner nyolcfajta intelligenciát azonosított, amiben nemcsak verbális és matematikai képességek találhatók, hanem két személyiségjegye is, melyek az egyén belső világának ismerete és a szociális alkalmazkodó készség. Tartalmazzák az interperszonális és az intraperszonális intelligenciát. Gardner, úgy gondolja, hogy a hagyományos intelligenciára irányuló mérésekkel, mint az IQ-tesztek, nem lehet teljesen megmagyarázni ezt a kognitív képességet.

1990-ben két pszichológus, Peter Salovey és John Mayer az intelligencia átfogó elméletét dolgozta ki. Az érzelmi intelligencia egy másik modelljét tette közzé az 1980-as években az izraeli pszichológus Reuven Bar-On.

Az érzelmi hányados Keith Beasley cikkében jelent meg 1987-ben. Számos megállapítása, többféle meghatározása van az érzelmi intelligenciának, amelyek mind más modellt és más méréseket hirdetnek.

Az EQ (Emotional Quotient) az érzelmi intelligencia mérése nem egységesített, a különböző módszerek nem összehasonlíthatóak, csak az azonos módszerrel vizsgált eredményekből lehet következtetéseket levonni.

John D. Mayer és Peter Salovey alkalmazták az érzelmi intelligencia fogalmát a pszichológiában. Véleményük szerint, az érzelmek érzékelésének és megértésének képessége egy újfajta intelligenciát határoz meg. A Mayer–Salovey-modell az érzelmi intelligenciát az érzelmi információk megértésének képességével, és az érzelmekkel való érvelés képességével definiálja.

Az érzelmi intelligenciát négy fő területre osztják:

1. képesség az érzelmek pontos érzékelésére
2. képesség a gondolkodás érzelmek segítségével való előremozdításában
3. képesség az érzelmek jelentésének megértésére
4. képesség az érzelmek kezelésére

Goleman öt érzelmi készség kategóriája

Kitágítva Howard Gardner intelligenciafajtáinak meghatározását, Salovey az érzelmi intelligencia öt kategóriáját jelölte ki. Goleman (1995) átvette Salovey definícióját, és a következő öt érzelmi készség kategóriát határozta meg:

1. Én-tudatosság: A képesség felismerni és megnevezni saját érzelmi állapotunkat; megérteni a kapcsolatot az érzelmeink, gondolataink és tetteink között.
2. Önszabályozás: Az érzelmeink kezelésének a képessége – képesnek lenni ellenőrzést gyakorolni felettük, illetve a nem kívánatos érzelmi állapotokat kívánatosabb érzelmi állapotok irányába tolni el.
3. Motiváció: Képesség arra, hogy tudatosan olyan érzelmi állapotba kerüljünk, amely produktivitáshoz és sikerességhez vezet. (Az önmotiválás képessége.)
4. Empátia: Képesség mások érzéseinek olvasására, érzékenynek lenni azokra, illetve befolyásolni őket.
5. Társas készségek: Képesség kielégítő kapcsolatok létrehozására és fenntartására. [2]

Az érzelmi intelligenciát mérő teszt szerint, egy magasabb EQ pontszámmal rendelkező személy képes saját érzelmeit kontrollálni, mások érzelmeit könnyebben megérteni. Önmagát és másokat is könnyen motivál. Kiemelkedő a szociális kapcsolatok terén.

Az alacsonyabb EQ értékkel rendelkező emberek az érzelmeiket nehezebben kezelik, nehezebben tudják valós érzéseiket kimutatni. Problémái akadhatnak céljai megvalósításával, mivel nehezebben ismeri fel a folyamatokat kísérő érzelmi megnyilvánulásokat.

Pályakövetéses vizsgálatok bizonyítják, hogy az intelligencia hányados (IQ) segítségével nem jelezhető előre az egyén sikeressége a való életben. Ezzel szemben a magas érzelmi intelligenciával (EQ) rendelkezők sokszor az üzleti életben magasabbra ívelő karriert futnak be, és magánéletükben is sikeresebbek, mint az átlag.

Az érzelmi intelligencia az IQ-val szemben tanulható és fejleszthető bármilyen életkorban.

Az érzelmi intelligencia jelensége iránt megnövekedett az érdeklődés, ezért annak sokféle definíciója és mérőeszköze terjedt el. Az érzelmi intelligencia vizsgálata az 1970-es években elkezdődött, mint kutatási terület az 1990-1993 közötti években terjedt csak el. Sokféle intelligencia fogalom létezik. Goleman szerint az érzelmi intelligencia „az a képesség, hogy felismerjük az érzelmek jelentését és kapcsolatait, valamint gondolkodjunk és problémákat oldjunk meg mindezek alapján”. [3] Az érzelmi intelligencia nem kognitív képességek, kompetenciák és készségek együttese, amely befolyásolja az emberek azon képességét, hogy megküzdjenek a külső környezet követelményeivel és nyomásával.

Lényeges kérdés, hogy miért van egyre nagyobb jelentősége az érzelmi intelligenciának, miért foglalkoznak egyre többen annak vizsgálatával és miért lehet lényegi kérdés egy új munkaerő felvételénél. A válasz a változó környezetben található meg, a magasabb iskolázottság, a globalizáció, az internet terjedése mind-mind hozzájárult ehhez.

A fiatalok mai generációja érzelmileg sokkal labilisabbak, egyre magányosabbnak érzik magukat, depresszióra hajlamosak, rendtelenebbek, idegesebbek, impulzívabbak és agresszívebbek. Ennek köszönhetően egyre nő az elkeseredés, az elidegenedés, a kábítószer használat, bűnözés, erőszak, a gyengébbek megfélemlítése és az iskolakerülés.

3. Érzelmileg intelligens szervezet fontossága

A vezető képességein kívül az alkalmazottak, és az általuk képviselt értékek is befolyásolhatják a szervezet érzelmi intelligenciáját. Ha az alkalmazottak féltik a tudásukat, olyan munkahelyi légkört tapasztalnak, ahol a szabályok, az előírások, korlátozzák tudásuk megosztását, hiába törekszik a vezető az együttműködés, a csapatmunka előmozdítására. A vállalati kultúra tehát ugyancsak hatással van a vállalat érzelmi intelligenciájára. „A vállalati kultúra az adott szervezetet meghatározó értékek és jellegzetességek kombinációja. Hatást gyakorol arra, hogy az alkalmazottak hogyan viszonyulnak egymáshoz, a vevőkhöz, a részvényesekhez és az üzleti partnerekhez, befolyásolja a viselkedést, egységbe kovácsolja a dolgozókat az adott értékrend körül. Hozzájárulhat a teljesítmény növeléséhez és a munkakörnyezet javításához.” [1]

Az érzelmileg intelligens szervezetek képesek befolyásolni az alkalmazottaik tehetségét azzal, hogy hatékonyabban megismertetik velük a változó környezet kihívásait. Ezek a szervezetek nagyobb alkalmasságot mutatnak a csapatmunka, az együttműködés, az alkalmazkodó képesség, a megvalósítás orientáltság, az ügyfél-orientáltság felé, és ők hajlamosabbak a hálózatban együttműködésre és a rugalmasságra, ellentétben a hierarchikusan felépülő szervezetekkel. Ahogy a szervezetek egyre hálózottabbak lesznek, egyre több érzelmi intelligenciát kívánnak meg a dolgozóiktól, mint a hagyományosan hierarchikus szervezetek teszik. Hálózatban működő szervezeteknél az emberek gyakrabban dolgoznak csapatokban, és a csapattagok gyakran találják magukat irányító szerepben olyanokkal szemben, akik nem közvetlenül nekik jelentenek. A tagoknak képesnek kell lenniük jól együttműködni másokkal (önkontroll, empátia, csapatmunka és együttműködés, konfliktus menedzsment, kommunikáció), hatni másokra együttműködésen alapuló módszerrel (empátia, befolyásolás, vezetői képesség), és találni egyre gyorsabb és gyorsabb utat, hogy végrehajtsák a stratégiai és operatív programokat egyaránt (kezdeményezés, teljesítmény orientáltság). [5]

Egy érzelmileg intelligens szervezet képes az alkalmazottaiban nagyobb elkötelezettséget kiépíteni, ezáltal a fluktuációt csökkenteni. Az elkötelezettség által az alkalmazottak belsőleg lesznek motiváltak a munkavégzésre, mely a termelékenységük növekedésével járhat. A munkáért való lelkesedésük a vevőkkel való kapcsolattartásban is megmutatkozik, amely a vevői hűség, lojalitás révén nagyobb árbevétellel is járhat. A vállalatok vezetői rendszerint azt hangoztatják, hogy a cégük legfontosabb célja az ügyfelek igényeinek kielégítése. A vállalatok hatalmas erőforrásokat áldoznak arra, hogy megtudják, mit szeretne a vevő, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a termék vagy a szolgáltatás a belső ügyfelek, azaz az alkalmazottak miatt olyan amilyen. Ők is a szervezet szerves részei, s ma egyre fontosabbá válik az alkalmazottak körütekintő kiválasztása, mely biztosítja azt, hogy olyan emberek kerüljenek be a szervezetbe, akik pozitívan viszonyulnak a céghez és a vevőkhöz. [8]

A lelkes alkalmazottak szívesen keresik a vevők kedvét. Benjamin Schneider kutatásokkal igazolta, hogy az alkalmazottak munkahelyi elégedettségével egyenes arányban nő a vásárlók elégedettsége és a bevétel. Az üzletfelekkel érintkező, alacsony elégedettségi szintű alkalmazottak akár három évre előre vetítik a munkaerő fluktuációját és a vásárlók növekvő

elégedetlenségét. A szervezetek hatékonyságát vizsgáló kutatók szerint pozitív összefüggés van a munkahely légköre és teljesítménye között. A vezetők azonban igyekeznek ezt figyelmen kívül hagyni, és helyette a „kemény” üzleti tennivalókra összpontosítanak.

4. Érzelmileg intelligens iskola

Felmerül a kérdés, hogy milyen kapcsolat fedezhető fel az érzelmi intelligencia és az iskolában folytatott oktatási feladatok között. A tanulási és oktatási folyamatot nagyon sok tényező befolyásolja. A kisiskolás gyermekeket még a természetes kíváncsiság hajtja, él bennük a tudásvágy, aztán az iskola falai között korlátok közé szorított tanulás vár rájuk. Megjelenik a szorongás, a megfelelési kényszer, amely visszaveti őket abban, hogy szeressenek tanulni. Ezáltal a tanulás egy szükséges rosszá válik számukra. Ehhez nyújt segítséget, ha a látókörüket újra kinyitjuk, megteremtve a szükséges feltételeket ahhoz, hogy az iskolai munka egyszerűbbé és hatékonyabbá váljon. Nagy szerepet játszik ebben a motiváció, illetve egy olyan tanulási környezet biztosítása, ahol kihívásokkal kell szembenéznük, de oly módon, hogy ne érezzék magukat fenyegetve, pozitív hozzáállást tanúsítsanak mind a tanulás, mind a tanáraik felé. Ennek egyik módszere, ha a diákok és tanáraik érzelmi intelligenciáját fejlesztjük, de nem kényszer útján, hanem önkéntes alapon, tudatosan, összefogva.

Az érzelmi intelligencia egyik fejlesztési formája a projektmódszer, melynek nagyszerűsége abban rejlik, hogy a „nagybetűs” élethez szükséges készségeket, képességeket, feladatközpontú, aktív tevékenységen alapuló oktatási módszerekkel tehetjük elsajátíthatóvá. Ezen módszer segítségével a tapasztalás az elsődleges ismeretszerzési mód, ahol a diákok nem passzívan vesznek részt befogadóként, hanem aktív és kreatív létrehozói, megalkotói a feladatoknak, egymással konszenzusban hajtják végre a feladatokat, melyeknek materiális produktuma van. A módszer előnye, a diákok játszva tanulnak, nem érzik tehernek a feladatok megoldását, ugyanakkor lehetőséget biztosít a differenciálásra, vagy a gyengébben teljesítő tanulók felzárkóztatására, a tehetségesebbek kiemelésére.

A feladatok megoldása során a diákok megismerkedhetnek a mindennapi élethez szükséges készségekkel, az esetlegesen felmerülő problémákkal és azok megoldási alternatíváival, amelyeket a későbbiekben nagy hatékonysággal hasznosíthatnak.

A módszer nagymértékben megkönnyíti a diákok motivációját és az érdeklődésük felkeltését, mivel konkrét kézzelfogható eredménnyel zárul a munka, ezáltal érzékelhetik a munka szépségét és annak sikerességét is fel tudják mérni.

A projektmunka során a tanár szerepe is jelentősen megváltozik, ebben a minőségében a feladatok meghatározásával, a munka koordinálásával és szervezésével kell foglalkoznia. Ki kell lépnie a hagyományos értelemben vett tanári szerepből és a diákok segítő partnerévé kell válnia. Ez a típusú munka sokkal több felkészülést igényel a pedagógustól, a hagyományos tanári munkától.

A projektmódszer számos területen alkalmazható, de azt gondolom, hogy ennek legékesebb példája a szeretet jegyében zajlik. Miért fontos ez, a diákok körében? A mai elanyagiasodott világban oda kell figyelnünk, fel kell hívnunk a diákok figyelmét arra, hogy a belső értékekre fókuszáljanak, egy apró kis kedvességnek sokszor kedvezőbb a fogadtatása, mint a drága ajándékoknak. Ezt a módszert leginkább karácsony közeledtével érdemes végrehajtani, mert ekkor érezhető leginkább a jelentősége. Sajnos egyre több esetben tapasztalható, hogy ezt az alapvető emberi gesztust a diákok saját családjuk körében sem élhetik meg, ezért példát kell mutatnunk és segíteni a fejlődésüket, hogy az iskolát valóban a második otthonuknak tekintsék. A diákok elmondásai alapján megdöbbenve hallható, hogy karácsonykor nem díszítenek karácsonyfát, nem töltik együtt a családjukkal a szent estét, inkább az utcákat róják baráti társaságban. Az iskola feladata a szeretet és az ünnep jelentőségének nyomatékosítása.

A projektmódszer célja, az érzelmi intelligencia növelése, egy meghatározott időintervallumon belül, olyan feladatok megvalósítása, amelyeknek kézzel fogható eredményét tapasztalhatják a diákok. Ezt elősegítve nemcsak iskolai kereteken kívül, hanem azokat beépítve a tanórákba is. A tananyag részévé téve, egy olyan vers, forrás feldolgozásával, mely tananyag-specifikus.

A módszer számos kompetencia fejlesztésére alkalmas, ilyenek például az anyanyelvi kompetencia, empátia, figyelem, információk bemutatása és rendszerezése, együttműködési készség, kommunikációs készség, kreativitás, önismeret, önkifejezési készség, összefüggések felismerése, szociális kompetencia.

A fenti kompetenciák fejlesztésével összefüggésben pedagógiai eredmények is várhatóak, ilyenek a diákok motiváltsága csoportmunkában, a tanár – diák kapcsolatának elmélyülése. Ennek következménye lehet, hogy a tanórák jobb hangulatban, oldottak légkörben zajlanak és ezáltal növelhető a hatékonyságuk. Nő a diákok önbizalma, aktivitása, toleranciaszintjük, felismerik az igényt egymás elfogadására, megismerésére. Javul az osztályközösség, csökken a magatartási problémák száma. A diákok az iskola falain kívül is kamatoztatják képességeiket, a családi légkör javulása várható, a tanulók szülőkhöz, felnőttekhez való viszonya pozitív irányba változik.

A projektmódszer egyik lényeges eleme az értékelés, az érzelmi intelligencia fejlődésének hatása különböző értékelőlapok segítségével történik, melynek során nemcsak a diák, hanem a tanár is rendszeresen értékelést végez, ezzel is ellenőrizve, tudatosítva az elért vagy elérni kívánt eredményeket, esetleges kudarcokat. A tanulói értékelés tanulói kérdőívvel történik, melyben önmagát is értékeli, hozzáállását, csoportjának munkáját, az elvégzett feladatokat, a koordináló tanárt és az elkészített produktumot. A pedagógusnak szintén kell önértékelést végeznie, figyelembe véve a diákok visszacsatolását. Ezáltal meggyőződhet arról, mennyire volt sikeres az elvégzett munka az adott célcsoport tekintetében. Értékelnie kell, mennyire tudta megvalósítani az elképzeléseit, terveit és a várt pedagógiai eredményeket sikerült-e elérnie. Lényeges szempont a tanár által is értékelni a diákokat, mind csoportban, mind egyéni teljesítmény alapján.

5. Összefoglalás

A XXI. század elejére a hagyományos, tudásalapú oktatás, az internet uralta világban már elvesztette jelentőségét. Az elméleti tudásnál, a fejben felhalmozott adathalmaznál sokkal fontosabbá vált a gyakorlatias, alkalmazható tudás, készség, mert ez felel meg a munkaerőpiac, a felsőoktatás kihívásainak és figyelembe veszi a megváltozott szociális környezetet. Ennek köszönhetően fogalmazódott meg a kompetencia alapú oktatás, annak igénye, hogy az iskolából kikerülő diákok olyan készségekkel rendelkezzenek, amelyek a mindennapi élethez, a munkavállaláshoz elengedhetetlenül szükségesek. Mindezt nagymértékben befolyásolják azok a társadalmi változások is, amik a családok szétesésével, a válások számának növekedésével, a biztos családi háttér hiányával küzdő tanulók esetében egyre gyakrabban viselkedési zavarokkal és beilleszkedési problémákkal járnak. Egyre nő a sajátos nevelési igényű tanulók száma. Ebben a megváltozott környezetben mind nagyobb feladat hárul a pedagógusra és már nemcsak a tudás átadója szerepében kell megjelennie az osztálytermi órákon, hanem egy olyan „vezetőként”, aki figyelembe veszi a diákok eltérő szociális, kulturális környezetét. Ennek tekintetében nagyon fontos az érzelmi intelligencia fogalmának felismerése, fejlesztése, mind a pedagógusok, mind a diákok körében, hogy a jövőre vonatkozóan hatékony és hasznosítható tudást adjanak át a diákoknak, kilépve az iskola falai közül.

Irodalomjegyzék

- [1] Fairbairn, Ursula F.: „*A HR mint stratégiai partner: kulturális váltás mint esettanulmány*”. In: Mike Losey, Dave Ulrich, Sue Meisinger (eds.): *A HR jövője: Az emberierőforrás-menedzsment perspektívái*, HVG Kiadó Rt., Budapest. 2006.
- [2] Goleman, Daniel: *Érzelmi intelligencia*, Magyar Könyvklub, Budapest. 1995.
- [3] Goleman, Daniel: „*Érzelmi intelligencia*”, Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest. 1997.
- [4] Goleman, Daniel: „*Érzelmi intelligencia a munkahelyen*”, SHL Hungary Kft., Budapest. 2002.
- [5] Jacobs, Ruth L.: „*Using Human Resource Function to Enhance Emotional Intelligence.*” In: Cary Cherniss and Daniel Goleman (ed): *The Emotionally Intelligent Workplac*, Jossey-Bass, San Francisco. 2001. 159–181.
- [6] Dr. Orbán Józsefné: *A kooperatív tanulás: szervezés és alkalmazás*, Pécs, 2009.
- [7] Pethőné Nagy Csilla: *Módszertani kézikönyv*, Korona Kiadó, (Befogadásközpontú és Kompetenciafejlesztő irodalomtanítás). 2007.
- [8] Wellemin, John: „*Az ügyfél szolgálatában*”, SHL Hungary Kft., Budapest. 1998.

Lektorálta: Dr. Kunos István, egyetemi docens, Miskolci Egyetem

FELSŐOKTATÁS GAZDASÁGI SZEMSZÖGBŐL VIZSGÁLVA

Krajcsik Zsolt

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Gazdaságelméleti Intézet, PhD-hallgató

krajcsik.zsolt@uni-miskolc.hu

Absztrakt

Elsőre senki sem gondolná annak, hogy a felsőoktatás definíciójának meghatározása nehéz feladat. Az eltérő történelmi, kulturális és gazdasági tényezők hatására az országok felsőoktatási rendszere jelentős különbségeket mutat, azonban a cikk terjedelmi korlátja és a kutatásom előrehaladottsága miatt ezt későbbi publikációmban kívánom bemutatni.

A közgazdaságtan szerint az oktatás, így a felsőoktatás piacán jelentkező elégtelenségek piaci kudarcot jelentenek. Tehát azt, hogy az oktatás piacán létrejövő verseny nem oldja meg a kialakult problémát, hogy milyen végzettségre lehet szükség, és mire nem, melyik felsőoktatási intézmény működése létkérdés, és melyiket ítélik bezárásra. Emellett a felsőoktatás révén keletkező pozitív externális hatás következtében a hallgató a jövőben többletjövedelmet fog realizálni, ami miatt fizethet költségtérítést, azonban nem csak az egyén, hanem a társadalom is többletjövedelmet realizál az egyén magasabb iskolai végzettségéből és ennek mérése nehéz, így az egyénnek nem szándéka kifizetni azokat a jövedelemtörödékeket, amely társadalom más szereplőinél elaprózódva, azonban aggregálva nagy összeget képviselve jelentkezik. Továbbá felmerül az a kérdés, hogy mennyit fizessenek a képzésért a hallgatók, amire nehéz helyes választ adni. Amennyiben a rendszer igazságos és méltányos, annak fenntartása jelentős többletköltséget igényel, az általános tandíj megfizetése pedig alulmotiválhatja az oktatásban résztvevő hallgatókat, ugyanis a támogatásokból jellemzően kimaradnak.

A magasabb iskolai végzettségű személyek magasabb jövedelemre tesznek szert, az állam és annak alrendszerei számára nagyobb összegű adót fizetnek be, például személyi jövedelemadó formájában, vagy akár vásárlásaik révén fogyasztási adót, magasabb diszkrecionális jövedelemmel rendelkeznek, magasabb rendű szükségleteiket is ki tudják elégíteni. Emellett az elhelyezkedési lehetőségeik is jobbak, alacsonyabb a munkanélküliségi rátájuk, társadalomban elfoglalt helyük is előkelőbb, de még a várható élettartamuk is magasabb, illetve számos kutatás – a teljesség igénye nélkül: Kuznets, Becker és Romer – rávilágított arra, hogy a felsőoktatás, vagy a tudásbővülés milyen hatást gyakorol egy-egy makrogazdaság teljesítményére.

Kulcsszavak: felsőoktatás, oktatás-gazdaságtan, egyetem, gazdasági növekedés, gazdaságpolitika

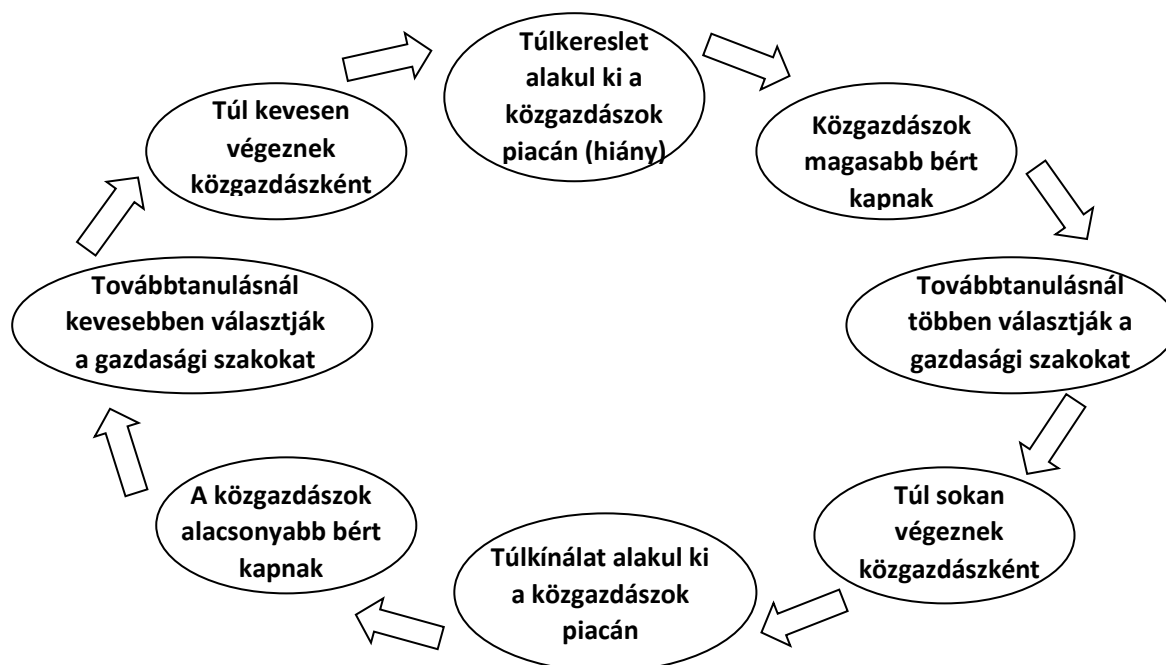
1. Bevezetés

A téma aktualitását bizonyítja, az 1960-as évekhez képest ma majdnem hétszer annyian, míg a rendszerváltáskori hallgatói létszámhoz képest több mint két és félszeresére duzzadt a felsőoktatásban részt vevők száma hazánkban, csökkenő népességszám mellett is sok éven át megfigyelhető volt az egyetemisták és főiskolások létszámának gyarapodása. [1] Ennek okán a felsőfokú képzés általánosságban véve fontos szerepet játszik a gazdaságpolitikai döntésekben – emlékezzünk vissza a választási időszakok alatt tett ígéretekre – ugyanakkor az egyének életére is jelentős hatást gyakorol. A felsőoktatásban való részvétel jellemzően költséget jelent az egyén és az állam számára, ugyanakkor a jövőben jelentős többletbevétel realizálását eredményezi, emiatt relatíve sokan kezdenek bele felsőfokú tanulmányokba. A XXI. században egyre nyomasztóbb kimaradni a felsőoktatásból, ami egyrészt az általános társadalmi nyomásból ered, amely rákényszeríti az egyéneket, hogy felsőfokú képzésben

vegyenek részt, másrészt befolyásolja az egyén attitűdje és preferenciája, mindemellett a téma gazdasági megközelítése is fontos, mellyel az alábbi cikkben kívánok foglalkozni.

2. Felsőoktatás: makroszinttől a mikroszintig

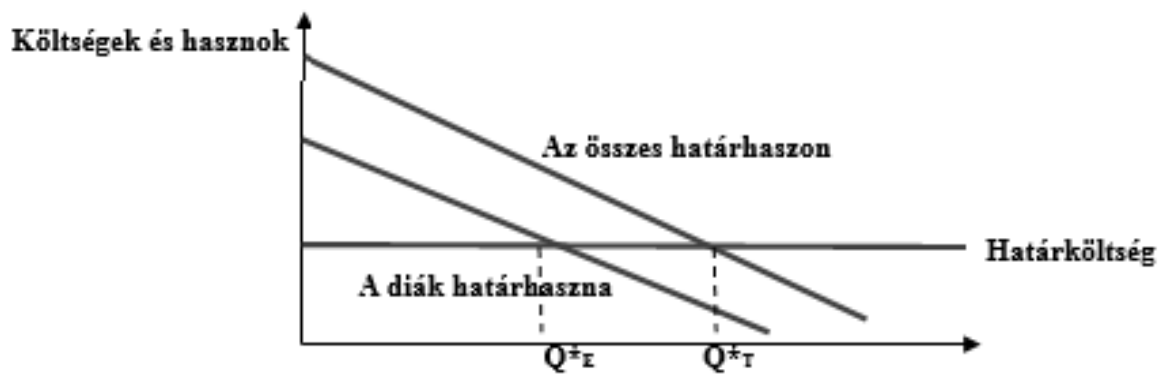
A társadalom bizonyos tagjai a versenyképesség javítására hivatkozva minél kisebb méretű államot, és alacsony bürokráciát kívánnak elérni, ugyanakkor a szociális szempontok a túlméretezett és feladatokban túlvállalt állam szerepét körvonalazzák. Úgy vélem, hogy az országoként jelentős eltérést mutató politikai, kulturális és gazdasági környezet eredményeképp valamennyi állam méretére és feladatkörére kiterjedő, általános gyógy mód nem adható meg, a szakirodalom sem egységes a témát illetően. [2] A drasztikus és erőteljes kormányzati beavatkozás a felsőoktatás piacán – amit ma is megfigyelhetünk hazánkban – hosszú távon nem tekinthető kifizetődő megoldásnak, amennyiben elfogadjuk a Cobweb-ciklust, miszerint 11-15 éves időperiódusonkénti ismétlődik az oktatás- és munkapiac túlkeresletéből túlkínálatossá, majd ismételten túlkeresletessé válása. [3]

1. ábra: Cobweb-ciklus a közgazdászok oktatás- és munkapiacán [3]

Ugyanakkor a felsőoktatás terén megkérdőjelezhetetlen az állam jelenléte. A felsőoktatás mai állapotában nem tekinthető sem tisztán közösségi, sem pusztán magán finanszírozású intézményrendszernek, ugyanis a piac jellemzően a magánszektorhoz köthető, addig a közösségi finanszírozás jellemzően a kormányzathoz kapcsolódik, ebből az összefüggésből adódik, hogy magán viseli mind a piaci, mind pedig a kormányzati kudarcok vonását. A kormányzati döntéshozatalok szintén egyénekhez kapcsolódnak, akik döntéseiket a leendő népszerűségük, a választási ciklus közelsége, valamint egyéni érdekeik alapján hozzák meg. [2]

A közgazdasági logika értelmében azt várnánk el, hogy a határköltségek és határbevételek figyelembe vételével történjen meg a szabályozás, úgy, hogy a társadalmi optimumot is szem előtt tartják, ugyanakkor a gyakorlatból látjuk, hogy erre egyrészt vagy nem is törekednek, másrészt ennek teljesítése gyakorlatilag lehetetlen. [2]

2. ábra: Az oktatás egyéni és társadalmi optimális szintjét szemléltető ábra [2]

A pozitív externális hatás révén keletkező társadalmi többletbevétel számszerűsítése nehézkes, ezt nem is veszik figyelembe az egyéni döntések meghozatalakor. Az oktatásból – így a felsőoktatásból is – akkor lépnek ki, amikor az egyéni határbevételük a határköltséggel egyezik. Noha a felsőoktatás is pozitív externáliának tekinthető, mégsem sikerül elérni a társadalmilag optimális szintet, az egyéni szint ennél jellemzően alacsonyabb. (lásd 2. ábra) [2] Az egyéni felsőoktatási szolgáltatások igénybevételére vonatkozó döntés során vizsgáljuk meg, a felmerülő költségeket és a jövőben elérhető hasznokat szokás összemérni. [4]

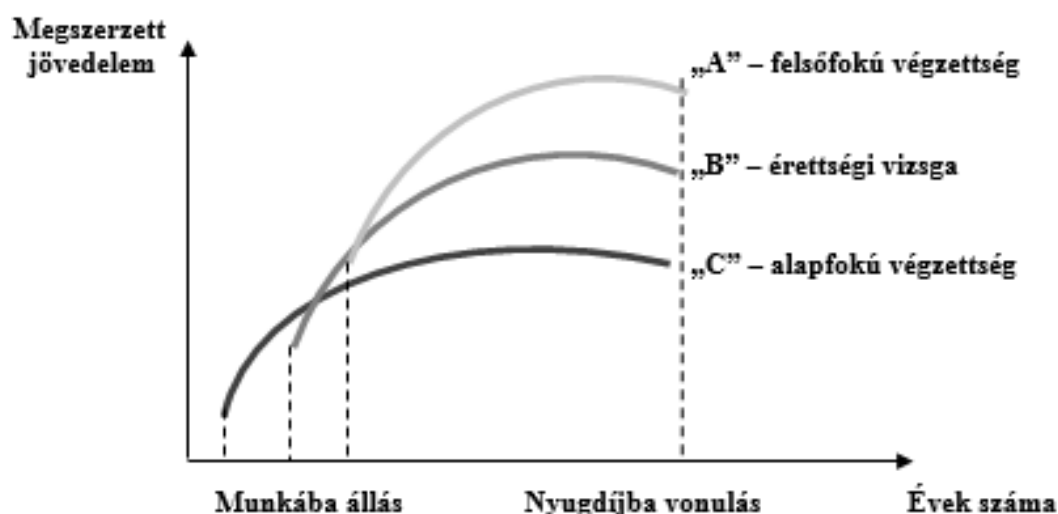
Az emberi tőkébe történő beruházás is hasonló elven működik, mint a vállalati életben lezajló beruházás-gazdaságossági számítások. [5] Az emberi tőkébe történő befektetéseket azt várjuk, hogy a jelenben történő investíció – mely gyakran jelentős összeget jelent és éveken át tart, az életkereset révén megterüljön, tehát megérje felsőoktatásban részt venni. A számításnak alapvetően egy típusa van, viszont megközelítése többféle. Az egyik szerint a jövőbeli hozamokat és költségeket diszkontráta segítségével mai értékűvé alakítjuk és nettó jelenérték számításra hajtunk végre. A másik kategóriája az, amikor az előző egyenletből egy tagot ismeretlenként hagyva (beruházási összeg, hozam, kamatláb vagy év) kritikusérték számításra hajtunk végre, tehát keressük az adott változónak azt az értékét, amely mellett éppen megtérül a felsőoktatásban való részvétel. A felsőoktatás során durva becsléssel meghatározható az emberi tőkébe történő kritikus beruházási összeg, a kritikus „élettartam”, vagy a realizált hozamok kritikus szintje. [5]

Természetesen sok esetben értelmetlen összehasonlítani az emberi tőke, valamint a fizikai tőke jövedelmezőségét, azonban amennyiben megközelítő számításra végzünk a kamatláb kritikus szintjére, annak segítségével más típusú beruházásokkal nagyságrendben összehasonlíthatóvá válik oktatási beruházásunk. [4] [5]

$$NPV \geq -\sum_1^n \frac{K}{(1+i)^n} + \sum_1^n \frac{H}{(1+i)^n} \quad (1)$$

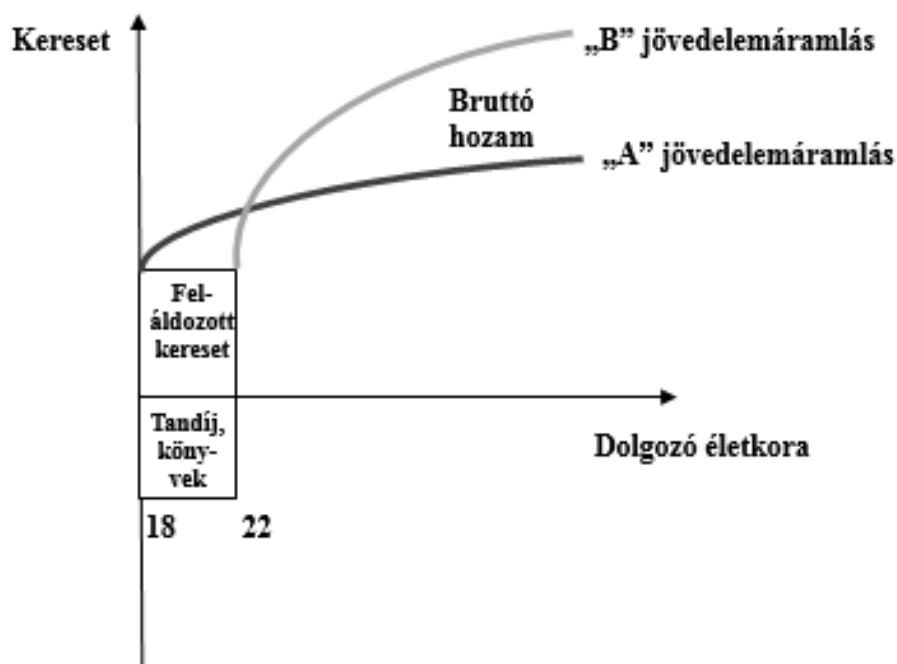
Az emberi tőkébe történő beruházás alapmodellje szerint a költségek három kategóriába sorolhatók. Az első kategóriába a zsebből fedezett, vagy közvetlen költségeket tartozik, ami például az oktatás díja, a jegyzetek, tankönyvek ára. A költségek másik nagy hányada az elmaradt kereset az „*opportunity cost*” elvén, ugyanis a felsőoktatásban való részvétel ideje alatt a teljes, 40 órás munkavégzés kivitelezhetetlen. Másrészt olyan költségek sorolandók még az emberi tőke beruházásához, amit a szakirodalom pszichés veszteségként definiál. [6] [7] Pszichés veszteségbe, vagy pszichés költségek kategóriájába soroljuk azokat a tételeket, melyek a lelki és mentális betegségek megelőzése, enyhítése, illetve kezelése érdekében merülnek fel. A teljesség igénye nélkül ilyen lehet például a különféle konfliktus, az

időnyomás, az erőfeszítés, a túlhajszoltság, a kimerültség megszüntetésére, a regenerálódásra fordított összeg. [8] A költségek megtérülését a jövőben felmerülő hozamok biztosítják, melyet az életkereseti görbék segítségével szemléltetnek.

3. ábra: Életkereseti görbék iskolai végzettség szerint [4] [9]

Az életkereseti függvény azon pontok halmazát jelenti a síkban, amelyek az életkor, valamint a megszerzett jövedelem közötti összefüggést mutatják be. A 3. ábra szemlélteti, hogy a magasabb iskolai végzettségű hallgatók életkereseti görbéje későbbi időszakban kezdődik, és nagyobb ütemben növekszik, mint az alacsonyabb végzettségű társaiké. [9] Mindez arra vezethető vissza, hogy jelentős induló költséget, úgymond az emberi tőkébe történő beruházást jelent a felsőoktatásban való részvétel. Az életkereseti görbék alakjáról nincs szakmai konszenzus, az irodalom egyik része visszahajló görbét mutat be, tehát az éves kereset az utolsó néhány évben stagnál, illetve csökken, míg más források ezt az empiriából nyert eredményt az elméleti modellben nem szerepeltetik. (vö. 3. és 4. ábra) Az oktatás- és munkagazdaságtan irodalma abban egyetért, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők keresetének meg kell haladnia idővel az alacsonyabb végzettségűek keresetét, különben a tanulásba senki sem ruházna be. [10] [11] Az Egyesült Államokban született irodalmak optimista nézőpontot képviselnek a növekedési ütem alakulása tekintetében, a pályakezdők bérnövekedési üteme a legmagasabb, majd az idő előrehaladtával a bérnövekedési ütem lecsökken, a nyugdíjba vonulás előtt nem ritkán megáll, majd az utolsó években a magas végzettségű személy leköszönése miatt a nominálbérek csökkennek, ez ad magyarázatot a sajátos alakú életkereseti görbékre, melyet a 3. ábra szemléltet. [9] [10]

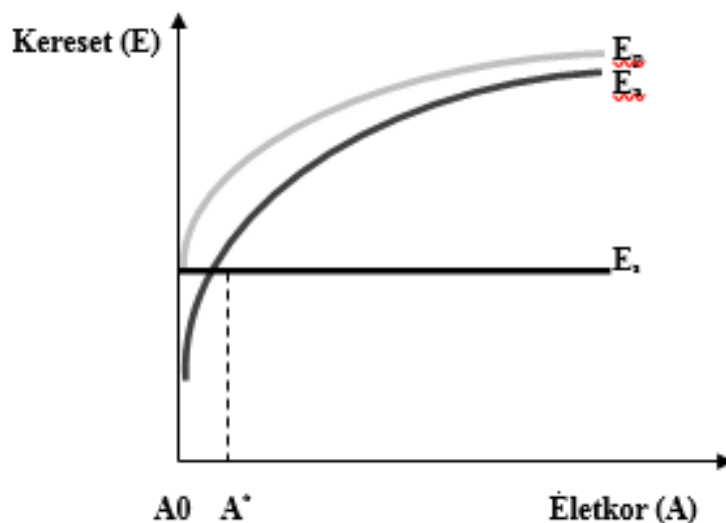

4. ábra: Alternatív keresetáramlások [6]

A 4. ábra egyrészt grafikusán szemlélteti az életkereseti görbék kiinduló helyzetének eltérését, másrészt a később bemutatásra kerülő, magyar viszonylatban elvégzett, egyszerű számpélda bemutatásához nélkülözhetetlen.

Ehrenberg és Smith szerint négy jelenség figyelhető meg a felsőoktatás terén, valamint ezek várhatók a közeljövőben:

- A jelenre orientált egyének alacsony hányadát jelentik a felsőoktatásnak.
- A felsőoktatásban részt vevők jelentős része fiatal.
- A részvételi szándék csökken, ha a felsőoktatási költségek emelkednek – lásd magyarországi költségtérítési jogi és közgazdasági képzés.
- A felsőoktatási részvétel emelkedik, ha az érettségivel rendelkezők, valamint a diplomások bérkülönbözete növekszik. [10]

5. ábra: Beruházás munka közbeni képzésbe az életciklus folyamán [10]

Az eddigi életkereseti görbék nem vették figyelembe az élethosszig tartó tanulás (life-long learning) egyre nagyobb szerepét, hiszen az 5. ábrán látható, hogy az életciklus egészére történik meg a keresetek kivetítése. [10] Amennyiben valaki a teljes időben végzett szervezett képzést befejezi, ezzel E_s keresetet ér el A_0 életkorban, és mivel további képzésben nem vesz részt, a munkával töltött években keresete továbbra is E_s korábbi összegével egyezik. Amennyiben valaki úgy érzi, hogy a makrokörnyezet (technológiai, jogi, gazdasági környezet) változásának eleget téve további képzésben vesz részt, az növeli a kiadásait, ugyanakkor jövőben realizálható jövedelme is magasabb lesz. Az évek előrehaladtával a tényleges és a potenciális jövedelem különbsége jelentősen lecsökken, hiszen ekkorra visszaszorul az oktatás, mint humán tőkébe történő investíció az egyének szintjén.

3. Alkalmazott modell

Az oktatás- és munkaerőpiac makro- és mikroszintű kutatása Magyarországon nem tekinthető a legkutatottabb közgazdasági területnek. A lefolytatott kutatások jellemzően az amerikai szakirodalom összefüggéseit veszik át, továbbá néhány évtizeddel korábbi számadatok felhasználásával végeznek kalkulációt. Ezt az űrt tölti ki az általam végzett számítás.

Az alkalmazott számításnál a bruttó kezdő fizetés főiskolai végzettségű személynél átlagosan 181.000 Ft, aminek nettó értéke – az aktuális levonások figyelembe vétele mellett – megközelítőleg 120.000 Ft. A 2016-ban hatályos jogszabály szerint a minimálbér bruttó értéke 110.000 Ft, aminek nettósított értéke kerekítve 74.000 Ft. A számítás során ez az elvesztett vagy elszalasztott jövedelem, mely a közgazdász hallgató főiskolai képzése alatt realizálható volt, ha a főiskolai végzettség alatti legmagasabb iskolai végzettséggel helyezkedik el. [6] [12]

A 2. fejezetben ismertetett közvetlen költségek típusából a kalkuláció során kettőt veszek figyelembe. A zsebből fizetett, vagy közvetlen költségek között a szakirodalomban általánosan elfogadott tandíjat, mint kiadást, valamint a tankönyvek és jegyzetek árát összesítem. [13] A modellben alkalmazott tandíj mértéke egy vidéki felsőoktatási intézmény féléves alapszakos közgazdász képzésének díjával egyezik meg, addig a tankönyvek, jegyzetek, magánórák, nyelvórák és egyéb, a hallgató képzéséhez kapcsolódó díjak megközelítőleg 100 ezer forintra tehetők. Fontos megjegyezni, hogy a táblázat nem tartalmazza például azokat a költségeket, melyek a felsőoktatásban való részvétel nélkül is felmerülnek, így a lakhatási, az utazási, az étkezési, és egyéb, az életvitelhez szorosan kapcsolódó költségek a számításba nem kerültek bele. Ennek oka az, hogy ezek a kiadások akkor is léteznek, hogyha valaki nem vesz részt felsőoktatásban, így a diplomás bérnek ezeket az összegeket nem kell megtérítenie. A modell eredményének számítása során nem vettem figyelembe az ún. pszichológiai költségeket, ugyanis ezek egyénenként jelentős eltérést mutatnak és összegükből adódóan szignifikánsan nem befolyásolják a humán tőkébe történő investíció megterülését. [4]

1. táblázat: Alapszakos vidéki közgazdász hallgató becsült költségei (e Ft)

	1. év	2. év	3. év	4. év
1. Zsebből fizetett vagy közvetlen költségek	340	340	340	205
a) Tandíj (155e Ft/félév)	310	310	310	155
b) Tankönyvek, jegyzetek	100	100	100	50
2. Elmaradt kereset (74e Ft/hó)	888	888	888	444

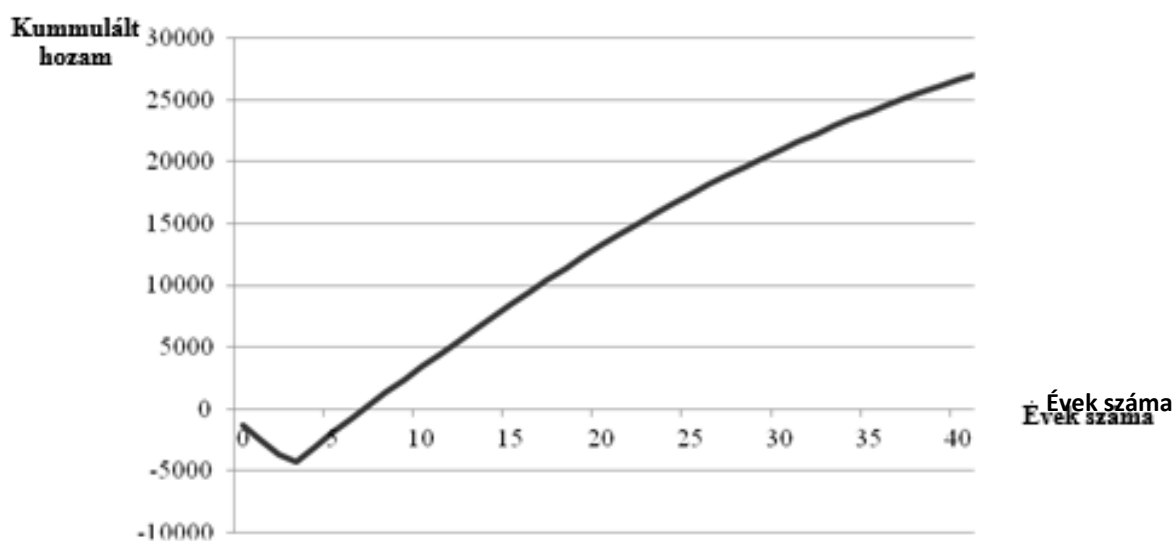
A felépített modell számos egyszerűsítéssel él, így például nem számol azzal, hogy a hallgató tanulmányait egyetemi szintű képzéssel, posztgraduális képzéssel, vagy Országos Képzési Jegyzékben (OKJ) szereplő végzettséggel egészíti ki, illetve a munkával töltött évek során

esedékes oktatási kiadások is – amennyiben vannak – feltételezéseim szerint a munkaadót terhelik. A modell másik egyszerűsítő feltétele a kamatláb. Mivel a humán tőkébe történő befektetés értékelése nettó jelenérték számításra alapszik, a szakirodalom ezt – gépek, berendezések vásárlása esetén – a vizsgált élettartam során változatlanul tekinti. A humán tőkébe történő befektetés anyagi vonzatainak hiánya esetén a hallgatók jellemzően kamattámogatott hitelt, Diákhitelt vesznek fel, így annak kamatlába, ami megközelítőleg 5% nominálértéken, megfelelő arra, hogy a humán tőkébe történő befektetést értékelni tudjuk. Mivel a bérek tekintetében a jelenlegi nominálbérrel, valamint a továbbiakban annak növekedési ütemével vizsgálódok, így a reálkamatláb használata nem indokolt. [4]

Ahogy azt a cikk korábbi részében már említettem, az oktatás- és munkapiac összefüggéseit jellemzően az amerikai szakirodalom feldolgozása adja, a posztszocialista munkapiac például bérnövekedés tekintetében jelentős eltérést mutat, emellett megfigyelhető, hogy bizonyos területek, például NUTS2 régiók esetében a kifizetésre kerülő bérek, valamint a térség GDP-hez való hozzájárulása között területi autokorreláció figyelhető meg. Az alkalmazott számítás egyszerűsítésképpen relatíve olcsó, vidéki főiskolai képzést vett alapul, valamint a hazai átlagbért, mivel úgy vélem, a területenként eltérő fizetések és a fiatalok mobilitása összefügg, így célszerű az átlagos frissdiplomás bérszínvonallal számolni.

2. táblázat: Nominális bérnövekedési ütem a munkakezdés évétől számítva

Évek száma	Növekedési ütem
1.-5.	2%
6.-10.	5%
11.-15.	3%
16.-30.	2%
31.-36.	1%
37.	0%
38.	-1%
39.	-2%
40.	-3%

6. ábra: Beruházás munka közbeni képzésbe az életciklus folyamán

A 6. ábra szemlélteti, hogy a kiadások és jövőben realizált bevételek előjelhelyes összehasonlítása eredményeképp már a 7. évben megtérül a felsőoktatásban való részvétel. Amennyiben a pályakezdő 150 ezer forintos kezdő fizetéssel helyezkedik el, és a korábban ismertetett bérnövekedési ütem megmarad, akkor az emberi tőkébe történő beruházás még alapszakos diploma esetén is kifizetődő. Fontos megjegyezni, hogy három és fél éves képzést követően fél éves álláskeresősi idővel számoltam, valamint az elkövetkező 40 évre folyamatos munkaviszony meglétét feltételeztem. A 40 éves munkaviszony esetében olyan magas kamatrátát kapunk, ennek reciprokaként olyan alacsony diszkontrátával számolhatunk, amely jelentősen alulértékeli a nyugdíj előtti évek keresetének jelenre gyakorolt hatását.

Az általam végzett számítás segítségével – a 2. fejezetben már említett – kritikus érték számítását végezhetünk arra vonatkozóan, hogy különböző kamatláb, oktatási kiadás, illetve fizetés mellett mikor térül meg humán tőkébe történő befektetésünk. Emellett a gazdaságpolitikai döntéshozatal során is felhasználható számításom, például a kormányrendeletben meghatározott Diákhitel kamatlábának módosítása hatást gyakorol a humán tőke megtérülésére, ugyanis növelheti, vagy visszavetheti a költségtérítési képzés iránti igényt. További számítások végezhetők arra vonatkozóan, hogy a tandíj, vagy a bértetszőleges éves növekedési üteme miként módosítja az emberi tőke megtérülését. [14] [15]

Az alkalmazott modell számos egyszerűsítése mellett nem vizsgálja az ingyenes felsőoktatás lehetőségét, valamint a világ nyugati felén feltörekvően lévő, hazánkban megjelenő digitális felsőoktatást, tehát azt a lehetőséget, amikor otthon ülve végezhetünk el bizonyos kurzusokat. A jövőben akár diplomát is szerezhethetünk otthonról a karosszékünkben ülve úgy, hogy jelentős többletköltségekkel nem kell kalkulálnunk. Jelenleg ez a lehetőség a mai oktatási kínálat komplementereként értelmezhető, hosszú távon pedig akár alternatívaként, akár versenytársként is tekinthetünk rá.

4. Összefoglalás

A felsőoktatásban való részvételt elősegítheti, illetve gátolhatja az aktuális kormányzati döntéshozatal. Számos szakirodalom foglalkozik a témával, miszerint a magasabb iskolai végzettségű személyek magasabb hozzáadott értéket teremtenek, így a felsőoktatásban való részvétel egyéni, valamint makrogazdasági szinten is jövedelmező befektetésnek bizonyul. [16] [17]

A cikk megírásával az egyéni döntést vizsgáltam mikroszinten, ahol a különböző költségek és kiadások számszerűsítése mellett jelenérték számítás segítségével meghatároztam egy alapszakos közgazdász diploma megtérülési idejét. Úgy vélem, attól, hogy relatíve kevés idő alatt leföli a hozamok diszkontált értéke a kiadások és költségek jelenértékét, attól még nem célszerű a tandíjat tovább növelni gazdaságszociológiai megfontolásból, ugyanis jelen feltételek mellett sem engedheti meg számos család a felsőoktatásban való részvételt a gyermekei számára és sokan elutasítják a Diákhitel felvételét az eladósodottság elkerülése érdekében. [14] Az ismertetett téma feldolgozása középiskolás hallgatók kérdőíves megkérdezésével történhetne, ahol Aizen magatartás szempontú pszichológiai vizsgálatát használhatnánk.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni korábbi témavezetőmnek, Dr. Bartha Zoltán (intézetigazgató helyettes, tanszékvezető egyetemi docens), valamint új témavezetőmnek, Sáfrányné Dr. Gubik Andrea (egyetemi docens) részére, hogy észrevételeikkel, javaslataikkal hozzájárultak publikációm elkészüléséhez, valamint Dr. Berényi László (egyetemi docens) Úrnak is köszönettel tartozom cikkem lektorálási munkájáért.

Irodalomjegyzék

- [1] Központi Statisztikai Hivatal: *2.5 Oktatás (1960-)* Letöltve: 2016. május 12-én a KSH weboldáról:
https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001a.html
- [2] Heyne, P., L., Boettke, P. J., Prychitko, D. L.: *A közgazdasági gondolkodás alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004.
- [3] Teperics, K.: *Humánerőforrások fejlesztése előadásanyag*. Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen, 2008. Letöltve: 2016. május 5-én a Debreceni Egyetem weboldaláról:
<http://geo.science.unideb.hu/tarsfold/Pub/2008Humaneroforraspdf/KozgazdelmeletekI1.pdf>
- [4] Varga J. : *Oktatás-gazdaságtan*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp., 1998.
- [5] Illés, M.: *Vezetői gazdaságtan*. Kossuth Kiadó, Bp., 2004.
- [6] Ehrenberg, R. G., Smith, R. S.: *Korszerű munka-gazdaságtan. Elmélet és közpolitika*. Panem Kiadó, Bp., 2008.
- [7] Varian, H. R.: *Mikroökönómia középfokon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2010.
- [8] OEFI: *Útmutató a lelki egészség gazdasági megközelítéséhez*. Munka Lélekre Hangolva, Move Europe Letöltve: 2016. május 24-én az OEFI weboldaláról:
<http://www.oefi.hu/lelekrehangolva/utmutatogazd.pdf>
- [9] Tóthné, Sikora, G.: *Humán erőforrások gazdaságtana*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000.
- [10] Óhidy, A.: *Lifelong-learning* Letöltve: 2016. május 27-én az OFI weboldaláról:
<http://ofi.hu/tudastar/ohidy-andrea-lifelong>
- [11] Borjas, G. J.: *Labor Economics*, 5th ed. Boston, MA: McGraw-Hill/Irwin, 2010.
- [12] *A pályakezdők átlagosan bruttó 160 ezret keresnek* Letöltve: 2016. május 23-án a [fizeteselek.hu](http://www.fizeteselek.hu) weboldaláról:
<http://www.fizeteselek.hu/elemezesek/a-palyakezdo-atlagosan-brutto-160-ezret-keresnek/50032>
- [13] Semjén, A.: *Költségmegosztás a felsőoktatásban. Utak és tévutak*. KTI Könyvek, Budapest, 2013.
- [14] Semjén, A.: *A tandíj közgazdaságtana*. Közgazdasági szemle, LIX. évf., 2012. január, 2012. pp. 31-62.
- [15] Cseke, H.: *Sarc és mentőöv – Tandíj a felsőoktatásban*. Figyelő, 50. évf. 27. sz, 2006. pp. 14-16.
- [16] Berlinger, E.: *Vödör a fejre. Négy téves eszme a felsőoktatásról*. Magyar narancs, 2011/42, 2011. október 20.
- [17] Halász, G.: *Az oktatási rendszer*. Letöltve: 2016. május 27-én az OFI weboldaláról:
http://halaszg.ofi.hu/download/Oktatasi%20rendszer%20-%20HTML.htm#_Toc117492938

Lektorálta: Dr. Berényi László, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Vezetéstudományi Intézet

AZ EGÉSZSÉGTUDATOS MAGATARTÁS, MINT A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS KÖZPONTI ELEME

Mató-Juhász Annamária

Miskolci Egyetem, tanársegéd, efkegtur@uni-miskolc.hu

Dr. Szegedi Krisztina

Miskolci Egyetem, egyetemi docens, vgtkrisz@uni-miskolc.hu

Absztrakt

A fenntartható fejlődés napjaink egyik legnagyobb gazdasági és társadalmi kihívása. Az egészség nemcsak a fenntartható fejlődés egy fontos elemeként értelmezhető, hanem összefügg annak mindhárom pillérével, azaz a környezeti, a gazdasági és a társadalmi dimenzióval is. Az egészség kiindulása, és egyben eredménye is a fenntartható fejlődésnek, sőt a fenntartható fejlődési célok elérésének egyik fontos indikátora is. Az egészség fontosságát figyelembe véve kutatásunk célja a fenntartható fejlődést elősegítő holisztikus egészségtudatossági modell kialakítása volt. Holisztikus egészségtudatossági modell alatt olyan modellt értünk, amely magába foglalja az egyén testi, lelki és mentális egészségét, valamint az egyéni felelősség mellett az egyént körülvevő környezetből eredő hatásokat és beavatkozási aktorokat is figyelembe veszi. A kutatás során elősorban arra keressük a választ, hogy milyen stakeholderek játszanak szerepet az egészségtudatosság fejlesztésében? Milyen szerepe van az egyéneknek, az államnak, a vállalatoknak és a civil szervezeteknek az egészségtudatosság fejlesztésében? Az empirikus kutatás első szakaszában a szakirodalom és a korábbi kutatások tanulmányozása alapján kialakítottuk a holisztikus egészségtudatossági modellünk első változatát, amit a továbbiakban hipotézisként kezeltünk. Ezt követően egészségügyi szakemberekkel folytatott interjú alapján teszteltük a holisztikus egészségtudatosság modell elemeire és összefüggéseire vonatkozó hipotézisünket. A kutatás eredményei alapján módosítottuk kiinduló modellünket. Jelen empirikus kutatás ugyanakkor rámutatott arra is, hogy célszerű a modell elemei közötti összefüggéseket tovább vizsgálni és a kutatást kiterjeszteni az egyes aktorok szerepének részletes vizsgálatára. A cikk bemutatja a fenntartható fejlődés és az egészség fogalmát, azok összefüggéseit és elemzi az egészségtudatos magatartás megközelítéseit. Részletezi a hipotézisként holisztikus egészségtudatossági modellt, majd bemutatja az empirikus kutatás, módszerét és a nyert információkat, valamint az azok alapján módosított modellt. Az összefoglalás tartalmazza a kutatás fő eredményeit a további kutatási irányokat.

Kulcsszavak: fenntartható fejlődés, egészségtudatosság, vállalati társadalmi felelősség

1. Bevezetés

Az egészség nemcsak a fenntartható fejlődés egy fontos elemeként értelmezhető, hanem összefügg annak mindhárom pillérével, azaz a környezeti, a gazdasági és a társadalmi dimenzióval is. Az egészség kiindulása, és egyben eredménye is a fenntartható fejlődésnek, sőt a fenntartható fejlődési célok elérésének egyik fontos indikátora is. Az egészségi állapot kapcsán többek között a várható élettartam, a tipikus betegségek, az életmódbeli tényezők, az egészségügyi rendszer állapota játszanak jelentős szerepet. Az egészség különösen aktuális kérdéskör ma Magyarországon.

A magyarok jelenlegi egészségi állapota rosszabb a hasonló gazdasági fejlettséggel rendelkező országokhoz képest. Az MNB legutóbbi Növekedési jelentése szerint Magyarországon a születéskor várható élettartam 79 év a nők és 72 év a férfiak esetében. Az Európai Unióban ezek az értékek átlagosan 83, illetve 78 évet tesznek ki. A magyarok

kevesebb egészségben töltött évre számíthatnak, mint az uniós országok lakói. A halálozási okok között a szív- és érrendszeri megbetegedések háromszor nagyobb arányban, az öngyilkosság kétszer nagyobb arányban, míg a rák másfélszer nagyobb arányban fordulnak elő, mint az európai átlag. A rossz egészségi állapotban szerepet játszhat az egészségügyi ráfordítások alacsony szintje is. Magyarországon 2013-ban magán- és állami forrásból összesen a GDP 7,4%-át költöttük egészségügyre. Az OECD országokban ez 9% körüli. Ez azért lényeges, mert a gazdagabb országok az összjövedelem nagyobb részét tudják egészségügyi kiadásokra fordítani, jobb életkörülmények között élnek, és egészségtudatosabbak lehetnek [1]. Az ENSZ Boldogság Indexe alapján Magyarország a 156 vizsgált ország közül a 91. helyen áll, tehát a magyarok elég boldogtalannak mutatkoznak [2]. Ahhoz, hogy az egészségi állapot pozitív irányba változzon, és valóban elősegítse a fenntartható fejlődést, holisztikus megközelítésre van szükség. Nem véletlen, hogy az ENSZ 2015-ben elfogadott fenntartható fejlődési céljai között együtt kezeli a jó egészséget és a jóllétet [3]. Ezen kívül a fenntartható fejlődési javaslatok kiemelik, hogy az egészség fejlesztése is több szereplő és szektor összehangolt kezdeményezései alapján lehetséges [4]. A holisztikus egészségmodell kialakítása érdekében arra kerestük a választ, hogy milyen stakeholderek játszanak szerepet az egészségtudatosság fejlesztésében? Milyen szerepe van az egyéneknek, az államnak, a vállalatoknak és a civil szervezeteknek az egészségtudatosság fejlesztésében? A cikk első részében a vonatkozó szakirodalom főbb megállapításait foglaltuk össze, majd empirikus kutatásunk főbb eredményeit. Kutatásunk fő megállapításait az összefoglalás tartalmazza.

2. Szakirodalmi összefoglaló

A szakirodalmi összefoglalóban a fenntartható fejlődés és az egészség összefüggéseire valamint az egészségtudatos magatartásra fókuszálunk.

2.1 A fenntartható fejlődés és az egészség összefüggése

A fenntartható fejlődés kapcsán az elmúlt évtizedekben sokáig kevésbé hangsúlyosan jelent meg az egészség és annak komplex összefüggése a fenntartható fejlődéssel. Annak ellenére így van ez, hogy már az ENSZ 1972-es emberi környezetről szóló konferenciája rávilágított arra, hogy az ember okozta károk, a víz, a levegő, a föld és az élőlények veszélyes mértékű szennyezése; a bioszféra ökológiai egyensúlyának jelentős és nemkívánatos megzavarása, az erőforrások megsemmisítése és kimerülése károsak az emberek fizikai, mentális és társadalmi egészségére [5]. Az 1987-es Brundtland jelentés leírja, hogy „a jó egészség az emberi jólét és a termelékenység alapja” (93.o.), így a fenntartható fejlődéshez elengedhetetlen az egészség széleskörű fejlesztése, amely szorosan összekapcsolódik a környezeti feltételekkel és a fejlődési problémákkal [6]. Az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban rendezett Környezet és Fejlődés Konferenciáján létrehozott nyilatkozat első alapelve szerint „A fenntartható fejlődés gondolatának középpontjában az ember áll. Az embernek joga van a természettel harmóniában lévő egészséges és produktív élethez” [7]. Erre a gondolatra alapozva a 2002-es johannesburgi Fenntartható Fejlődés Világkonferencia lehetőséget nyitott a fenntartható fejlődés kapcsán az egészség szerepének megerősítésére [8]. A 2012-es Rio+ konferencia rávilágított arra, hogy „az egészség előfeltétele, eredménye és indikátora a fenntartható fejlődés mindhárom dimenziójának.” (27. o.) Az egészség társadalmi és környezeti tényezőinek elősegítése lényeges a befogadó, igazságos, gazdaságilag produktív és egészséges társadalom megvalósításához [9].

A World Health Organization (WHO) az 1900-as évek közepén az egészséget a következőképpen határozta meg: „Az egészség a teljes testi, lelki és társadalmi jólét állapota,

és nem csupán a betegség vagy fogyatékoság hiánya” [10]. Később a WHO definíciójában már megjelent az egyéni felelősség, és az egyéni ismeretek is helyt kaptak. Mára már az is egyértelművé vált, hogy az egészség nemcsak önmagában értékes, és egyike az alapvető emberi jogoknak, hanem egyszerre a fenntartható fejlődés forrása, és annak az eredménye is [11].

Az ENSZ a 2015 szeptemberében tartott Fenntartható Fejlődésről szóló találkozásán meghatározta a fenntartható fejlődés fő céljait [12]. A minden korosztály számára megvalósítandó egészséges élet és jóllét kapcsán többek között az anyai halálozás, az újszülött és gyermek halálozás csökkentését, súlyos betegségek, mint az AIDS, a tuberkulózis és a malária megszüntetését, valamint a hepatitis és a víz útján terjedő betegségek és egyéb fertőző betegségek elleni küzdelmet tűzték ki célul. A veszélyes vegyi anyagok a levegő, a víz és a talajszennyezésből és a szennyezettségéből származó halálesetek és betegségek számát szintén jelentősen csökkenteni kell. Ugyancsak előtérbe került a mentális egészség és a jóllét ösztönzése, függőségek megelőzésének és kezelésének erősítése, beleértve a drogfüggőséget, a káros alkoholfogyasztást és a dohányzást. Lényeges célkitűzés az egyetemes egészségügyi ellátás megvalósítása, a minőségi alapvető egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint a biztonságos, hatékony, minőségi és megfizethető alapvető gyógyszerekhez és oltóanyagokhoz való hozzáférést mindenki számára [13].

Az egészség a fenntartható fejlődés forrása, mivel a fenntartható fejlődés céljai nem érhetők el abban az esetben, ha gyakori a súlyos betegség, az ugyanis akadályozza a gazdasági fejlődést és a szegénység enyhítését. A gazdasági fejlődéshez egészséges és produktív népességre van szükség. A lakosság egészsége viszont nem tartható fenn egészséges környezet és felelős egészségügyi rendszer nélkül. A környezet állapotának romlása, a természeti erőforrásokkal való helytelen gazdálkodás és az egészségtelen fogyasztási és életmódbeli szokások negatívan hatnak az egészségre és növelik az egészségügyi rendszer költségeit, visszahatva ezzel a gazdaságra. Ugyanakkor az egészség pozitívan hat mind a gazdasági, mind a társadalmi fejlődésre. Különösen a fejlődő országokban hozzájárul a nemek közötti egyenlőség növekedéséhez, valamint a társadalmi szolidaritáshoz. Az emberek egészségi állapotának fejlesztésébe történő befektetések multiplikátor hatásúak. Az egészség a fejlődés és a jóllét egyik fő indikátora, így végső soron a fenntartható fejlődés egy eredménye is. Összességében elmondhatjuk, hogy az egészség a fenntartható fejlődéshez való összetett kapcsolódása miatt, a fenntartható fejlődés központi elemének tekinthető [4] [11].

2.2 Az egészségtudatos magatartás

Egészségtudatosság alatt azt értjük, hogy az egyén hajlandó tenni valamit a saját egészsége érdekében. Az ilyen emberek tudatában vannak a saját jóllétüknek, és motiváltak arra, hogy életminőségüket fenntartsák vagy javítsák azzal, hogy egészséges magatartást folytatnak [14]. Az egészségtudatos magatartási modellek azt írják le, milyen tényezők befolyásolják az egyének egészségét. Az erre vonatkozó kutatások keresik a beavatkozási pontokat is, és gyakran arra fókuszálnak, hogy van-e az egyének felelőssége saját egészsége, életminősége kapcsán, és ha igen, milyen és mekkora mértékű.

Wolinsky háromdimenziós egészség-betegség modellje a WHO definícióból indul ki, de az egészség és betegség kategóriák mellett további hipotetikus állapotokat is meghatároz az egyénnél értelmezett három dimenzió mentén: (1) orvosi (orvosi értelemben beteg-e), (2) pszichés dimenzió (betegnek tartja-e magát), és (3) társadalmi (teljesíti-e a társadalmi szerepeit, feladatait) [15].

A Nemzeti Egészség Jelentésben leírt modell szerint az egészség alapvetően három tényezőcsoporttól függ. Az első tényezőcsoport az egyéni adottság és a magatartás csoportjába tartozó ismérvek, úgymint: biológiai tulajdonságok, lelki tulajdonságok,

képzettség (mentális tulajdonságok) és az egyéni magatartás, amely kihat a másokkal és az önmagunkkal való tevékenységeinkre, leginkább a szervezetünkre. A második tényezőcsoport, amely kívülről hat a magatartásunkra: család és ismerősök, értékek és ismeretek, háziorvos, lakó- és munkahely, anyagi helyzet, valamint a szabadidő eltöltése. A harmadik tényezőcsoportba azt a meghatározó környezetet soroljuk, amely a második tényezőcsoportba felsorolt elemekre is hatnak. A kulturális környezet hat az értékekre, az ismereteinkre, a társas környezet hat a családunkra és az ismerőseinkre, a fizikai környezet hat a lakó- és munkahelyünkre, a gazdasági környezet hat az anyagi helyzetünkre, a politikai környezet kihat a hétköznapi szabadidő eltöltésünkre, az egészségügyi ellátó rendszer pedig kihat az orvosi ellátáshoz való hozzáférésünkre [16].

Az egészségtudatos magatartás megjelenési formái közé az egészséges táplálkozás, a testedzés és a szűrővizsgálatok igénybevétele; míg az egészséget magyarázó tényezők közé a szabadidő, a neveltetés és az informáltság tartozik. A fogyasztók egészségtudatossága a magatartásukkal, a motivációjuk pedig a cselekedeteiket magyarázó tényezők kombinációjának eredőjeként írható le. A modell szerint az egészségtudatosság szintjét befolyásoló (1) belső tényezők: családméret, nem, iskolai végzettség; (2) külső tényezők: média, lakóhely, környezeti hatások; (3) motivációs tényezők: neveltetés, szabadidő, informáltság. Az egészségtudatosság magatartás legmeghatározóbb tényezői az: egészséges táplálkozás, a testedzés-mozgás, a szűrés látogatása [17].

Az egészséget meghatározó tényezők közül a leggyakrabban a genetikai tényezőket, a külső tényezőket, az életmódot, a társas közeg hatásait és az egészségügyi ellátás összefüggéseit emelik ki [18]. A Dzsakartai Nyilatkozat alapján, az egészség külső környezeti tényezők (external environmental factors), az egyéni viselkedés tényezői (personal behavior factors), valamint a személyes tényezők (host factors) együtt hatásaként jellemezhető [19]. Az Amerikai Holisztikus Egészség Egyesület állásfoglalása szerint az egészségünket 53%-ban az életmódunk, 18%-ban az öröklött tulajdonságaink, 19%-ban a környezetünk és 10%-ban az egészségügyi ellátó rendszer határozza meg [20].

3. Holisztikus egészségtudatossági modell

Szekunder kutatásunk keretében vizsgáltuk a holisztikus egészségi állapot megközelítéseit, az egyéni tudatosság szerepét az egészségben. Az egészségtudatosság „az embernek önmagáért, épsége megőrzéséért vállalt felelőssége, amely azt kívánja, hogy gondoskodjunk mi magunk jó közérzetünkről, testi-lelki és kapcsolati egyensúlyunkról” (6.o.) [21]. Nem csak az értelmezésben jelenik meg az egyén felelőssége, hanem a jóllétet, az egészséget, az életminőséget meghatározó cselekedetekben is, a harmónia kialakításában és fenntartásában is. A mai korban rendkívül nehéz ezt megtenni, hiszen a fogyasztói társadalom olyan mértékű elvárás-rendszerrel sújtja az embereket, amely akár tudatos, akár tudat alatti szinten az ember belső feszültségét növeli. A harmadik évezred kihívása egyrészt az, hogy valósítsuk meg önmagunkat, másrészt feleljünk meg a ránk zúduló sok-sok szerepnek, mindezt pedig az idő és a pénz szorításában tegyük.

Az Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet az egészségtudatos magatartás elemeit a következő tényezőkben határozza meg: káros szenvedélyektől való mentesség, egészséges, mértékletes táplálkozás, rendszeres testmozgás, lelki egészségről való gondoskodás, nyugodt élet, stresszkerülés, egészséges szexualitás, szűrővizsgálatokon való rendszeres megjelenés, védőoltások, táplálék-kiegészítők, vitaminok fogyasztása, betegségek kezelése. Az egészségtudatos magatartás elősegítése az Egészségügyi Ágazati Stratégia fontos célkitűzése [22].

Az egészségtudatossághoz azonban szükséges megvizsgálni az egyén társadalomban betöltött szerepét is, amit mind a magán, mind pedig a munka életterületén szükséges megtenni. Így

magánemberként elemezni kell a gyermek, a társ, a szülő, a nagyszülő, a barát és a lakó szerepek, míg dolgozó emberként elemezni kell a munkáltató, a munkavállaló és a vásárlóként betöltött szerepeket. Az egészségtudatos magatartás egyfajta felelős fogyasztást is jelent, hiszen a fogyasztói társadalom további erősítése épp az egészségi állapot rongálását tudja előidézni. Felelős fogyasztással csökkenthető ennek a hatása.

Terjedelmi okok miatt jelen cikkben csak a szekunder kutatás eredményeként kialakított holisztikus egészségtudatossági modellünk első változatát mutatjuk be, nem térünk ki az egyes elemekkel kapcsolatos korábbi szakirodalom elemzésére. A modell központi eleme a holisztikus egészségi állapot, amelyre támogató és gátló hatások érkeznek az egészség makro környezetéből, valamint azoktól az aktoroktól, akikkel kapcsolatban van az egyén. A modellt és annak elemeit hipotézisként fogtuk fel, és empirikus kutatásunk során teszteltük (1. ábra).

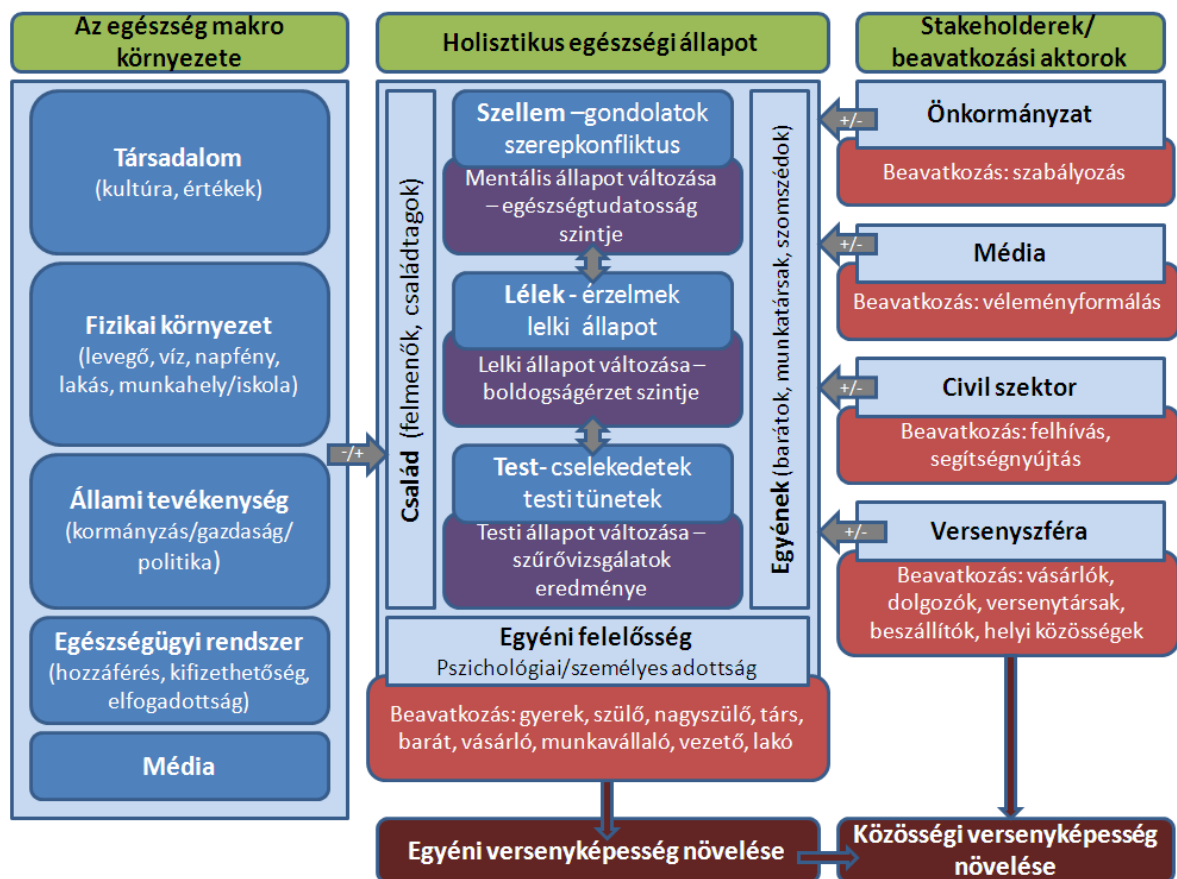
3.1. Holisztikus egészségi állapot

Modellünkben a holisztikus egészségi állapot a testi-lelki-szellemi, valamint a szociális kapcsolatok pillanatnyi állapotát írja le. A pillanatnyi testi állapotot a pillanatnyi fizikai állapotként értelmezzük. A testi tünetek megfelelő jelzőrendszerként nyújtanak információt testünk kondíciójáról. A nem érzékelhető testi tünetek beazonosítására a szűrővizsgálatok nyújtanak lehetőséget.

A pillanatnyi lelki állapotot az adott pillanatban bennünk lévő érzések halmazaként írjuk le. Az érzelmek pontos megfogalmazása és azok megélése az egyén boldogságérzetét befolyásolják. Az általános boldogságindex lehetőséget biztosít az általános lelki állapot leírására.

A pillanatnyi szellemi, vagy mentális egészségi állapotot a pillanatnyi gondolatok összességéként definiáljuk. Az egyén tudatossága meghatározza az egyén életében megtalálható szerepeit. A magasabb tudatossági szint kisebb szerepkonfliktusokat eredményez.

A pillanatnyi szociális kapcsolatok minőségére, - azaz a családdal, barátokkal, munkatársakkal, szomszédokkal való kapcsolatra – egyrészt a holisztikus, a három összetevős egészség egyensúlyának pillanatnyi állapota, másrészt az egyén saját életéért, döntéseiért, cselekedeteiért történő felelősségvállalása hat.

9. ábra: A holisztikus egészségtudatosság kiinduló modellje

Forrás: Saját kutatás

Ugyanakkor a szociális kapcsolatok minősége hatással vannak az egyén egészségére, hiszen a szocializációja során ezek a személyek mutatnak gondolkodásmódbeli, érzelmi és cselekvési mintákat.

3.2 Az egészség makrokörnyezete

A modell megalkotása során abból indultunk ki, hogy az egyén egészségére számos makrokörnyezeti tényező fejt ki támogató vagy gátló hatást. Az egyik legfontosabb tényező a társadalom, amely képviseli az adott közeg értékeit, kultúráját. Ezek a szocializáció folyamán az egyén tudatos és tudatalatti részeibe ivódnak, formálva az egyén gondolkodásmódját, érzelmi reakcióit, valamint döntéseit, cselekedeteit. Minél inkább az egyéni felelősségvállalást képviseli az adott társadalom, annál nagyobb az egyén holisztikus egészségének kialakítási és fenntartási lehetősége köszönhetően az egyes részek egyensúlyba hozásának képességének.

A következő fontos tényező, amely az egyén egészségi állapotára nagy hatást fejt ki, az maga a fizikai környezet; a levegő minősége, az ivóvíz minősége és hozzáférése, a napfény mértéke, a lakhatási körülmények, az iskolai és a munkakörülmények. Minél tisztább és kényelmesebb, annál inkább fejt ki pozitív hatást az egyén egészségére, jellemzően a testi egészségére, bár közismert a friss levegő és a napfény szellemi és mentális egészségre gyakorolt hatása is.

Az eddigieken kívül meghatározó tényező az egyén egészségére nézve az állam és tevékenységei. Ebbe a halmazba a politika, a kormányzás területei tartoznak, hiszen ezek nagyban meghatározzák az egyének lehetőségeit. Egy ország gazdasági működése és teljesítő

képessége egyértelműen befolyásolja az egyén jóvedelmét, ezáltal jövőképét. Az oktatási rendszer hatással van a gondolkodásmódra, az általános műveltségre és az érzelmi intelligenciára, valamint a döntési és cselekvési mechanizmusokra. Az oktatási rendszer a szellemi, mentális egészségre döntő hatással bír.

Szorosan kapcsolódik az állami tevékenységekhez az egészségügyi rendszer, azonban az egészségre, különösen a testi egészségre való hatása miatt külön kategóriaként kerül említésre. Az egészségügyi ellátó rendszerhez történő hozzáférés, a szolgáltatások kifizethetősége, valamint a rendszer elfogadottságának mértéke élet-halálkérdés lehet.

Rendkívül nagy jelentőséggel bír a média a befolyásoló tényezők közül. A pillanatnyi normát közvetíti, ami a globalizáció hatására még összetettebb, mint valaha.

3.3 Stakeholderek/aktorok

A modell tartalmazza azokat a stakeholdereket is, akik beavatkozási aktorként hatást fejtenek ki az egyén egészségére. A stakeholder és a beavatkozási aktor között a modellben az a különbség, hogy a stakeholderekhez aktorként olyan tudatos cselekedetek kapcsolhatók, amelyek az egyének egészségét támogatják.

Már az 1992-es Agenda 21 kiemelte azt, hogy az egészség és a környezeti, társadalmi, gazdasági fejlődés közötti kapcsolat szektorok közötti együttműködést igényel, beleértve az oktatást, a lakhatást, a közművek és a közösségi csoportok, köztük vállalkozások, iskolák, valamint az egyetemek és a vallási, civil és kulturális szervezeteket [7]. Ezt a fenntartható fejlődéssel foglalkozó anyagok később is megerősítették. Az egészség fejlesztése több szektor összehangolt törekvéssel lehetséges, ugyanis számos közös tényező kapcsolja össze az egészséget a környezetvédelemmel, a mezőgazdasággal és az élelmiszer-iparral, a víz és az energiagazdálkodással, a városfejlesztéssel és közlekedéssel, a kereskedelemmel és beruházással, valamint a kommunikációval [4].

Az egészség szempontjából stakeholder az önkormányzat, ami egészségvédelmi és egészségfejlesztési szabályozással beavatkozási aktorrá válhat. A média, azon belül a social média az egészségtudatosság növelésével lehet beavatkozási aktor. Ide tartozhat a figyelemfelhívás az egészségmegőrző lehetőségekre, valamint a véleményformálás az egészségmegőrző lehetőségek pozitívabb elfogadása érdekében. A civil szektor különböző szemléletformáló és segítségnyújtó tevékenysége révén válhat beavatkozási aktorrá. Felhívhatja a figyelmet a fenntarthatatlan társadalmi és környezeti folyamatokat előidéző gyakorlatra, és megoldási javaslatokat fogalmazhat meg és hajthat végre az egészségmegőrzés kapcsán. A vállalati szféra beavatkozási aktorrá válhat, különösen vállalati társadalmi felelőssége alapján, amennyiben a vevők számára egészséges termékeket, szolgáltatásokat nyújtanak, a dolgozóik számára cafeteria rendszert biztosítanak, kulturális programokat szerveznek, közvetítenek, egészségmegőrző munkakörülményeket biztosítanak, megbecsültség érzését erősítik, egészségmegőrző, regeneráló lehetőségeket biztosítanak. Lehetőségük van továbbá arra, hogy a versenytársaikkal szemben az egészségmegőrzésre pozícionálják magukat, a beszállítók részére egészségmegőrzést szolgáló előírásokat fogalmazzanak meg, a helyi közösségek számára egészségmegőrző programokat, lehetőségeket biztosítsanak.

A modell azt is szemlélteti, hogy mi szükséges az egyéni versenyképesség növeléséhez, azaz az önmegvalósításhoz, és milyen egyéb, plusz lépések kellenek a közösségi versenyképesség javításához. Ahhoz, hogy egy egyén kihozza magából a maximumot az kell, hogy a saját maga felelősségét maximálisan vállalja és megélje. Ahhoz azonban, hogy egy közösségből hozzunk ki maximumot, szükséges, hogy a közösség minden szereplője vállalja és megélje a saját maga felelősségét, azaz minden stakeholderből beavatkozási aktor legyen.

A holisztikus egészségtudatossági és felelősségvállalási modell két szempontból is holisztikus. Elsőként a test-lélek-szellem harmóniájából indul ki az egyén szintjén. Ennek a hármas egységének a folyamatos egyensúlyban tartásaként, azaz pillanatnyi állapotok egymásutánjaként értelmezzük az egészségi állapotot. Másodsorban a modell holisztikus, mivel tartalmazza azokat a társadalmi stakeholdereket, amelyek képesek az egyéni egészséget befolyásolni, sőt abba beavatkozni is, így társadalmi aktorrrá válni.

4. Empirikus kutatás

Empirikus kutatásunk célja a fenntartható fejlődést elősegítő holisztikus egészségtudatossági modell tesztelése volt. A kutatás során arra kerestük a választ, hogy milyen stakeholderek játszanak szerepet az egészségtudatosság fejlesztésében? Milyen szerepe van az egyéneknek, az államnak, a vállalatoknak és a civil szervezeteknek az egészségtudatosság fejlesztésében? Egészségügyi szakemberekkel folytatott interjú alapján teszteltük az egészségtudatosság modell elemeire és összefüggéseire vonatkozó hipotézisünket.

A kiinduló modellünk tesztelésére a stakeholderek között 10 mélyinterjút készítettünk 2016 áprilisában. A mélyinterjú négyszemközt készülő kvalitatív eljárás, amelynek a válaszadó legmélyebb motivációinak, tudattalan indítékainak megismerése a célja. Az interjúalanyok kiválasztásának szempontja az volt, hogy a modellben szereplő stakeholderek minden csoportja képviseltetve legyen. A megkérdezettek között volt egy közérzetet javító szolgáltatásokat nyújtó személy, egy szakújságíró, egy egészség tréner, egy szociálpedagógus, egy egészségügyi szervező, két civil szervezet képviselője, két egészségügyi karon dolgozó egyetemi docens és egy pedagógus. Az 1. táblázatban foglaltuk össze a szakértők mélyinterjújuk során tett javaslatait.

6. táblázat: Szakértői javaslatok a holisztikus egészségtudatossági modell fejlesztésére

A szakértő javaslata
A család alatt az egy háztartásban élőket értjük. Az ábrában jobban el kellene különíteni ezeket.
Az állami tevékenységhez odaírni: oktatás, foglalkoztatás, szociális védelem. A család és egyének kategóriákat jobban ki kellene emelni. Az egyéni felelősség helyett egyéni adottságokat használna a modellben, amely hozott és tanult lehet. Ezen kívül a genetika is meghatározza. A rendszerlátáshoz a spirituális intelligencia és az érzelmi intelligencia kifejezéseket oda kellene írni, hiszen tanulható és mérhető lehet így. Az oktatást jobban ki kellene emelni; a szeniorok, mint mentorok jelenhetnek meg, akik mintaként is szolgálhatnak. A versenyszférát lehet bontani pénzügyi és magán szektorra.
A makro környezeti sorrendet célszerű megváltoztatni: fizikai, társadalom, média, állam, egészségügyi rendszer. A stakeholdereknél a média helyett social média kellene, mert az felvállalt vélemény, vagy magán és kereskedelmi bontás is lehet, de muszáj megkülönböztetni a két kategóriát. Óriási az elmaradottság lelki témakörben, az érzelmek terén, az IQ tanulható és mérhető, meg kellene jeleníteni. Az egyéni adottság (genetika, pszichológia, fizikai környezet) helyett egyéni meghatározottságok kifejezést lenne célszerű használni.
Azokat is kell segíteni, akik jól működnek, akik egészségesek. A turizmus szektor jelentős szerepet tölt be ebben. Érdemes a modellben megjeleníteni.
Az egyház fontos az iskolák miatt, be kell venni őket az ábrába. A versenyszféra helyett gazdasági szereplőket javasol.
Az egyház szükséges a stakeholdereknél. Az önkormányzathoz a szociális ellátást be kell venni. A környezeti blokk lentről felfelé: fizikai, egészségügyi rendszer, állam, társadalom. A média, mint szűrő függőleges lehet a képi megjelenítésben.
A család és egyének egy kategóriában lehet. Oda-vissza nyilak lehetnek az ábrában, hiszen a hatások is ilyenek.
Az érzelmi intelligenciát be lehet venni a szellemi egészséghez. A civil szektor az ismeretátadásban is jó, ezzel is be tud avatkozni.
Gatekeeper funkcióban van két kategória, az értékek és a család. A versenyszféra esetében is a tevékenységeket kellene felsorolni, nem a szerepeket.
Az oktatásnak nagyobb hangsúlyt kell kapnia a modellben.

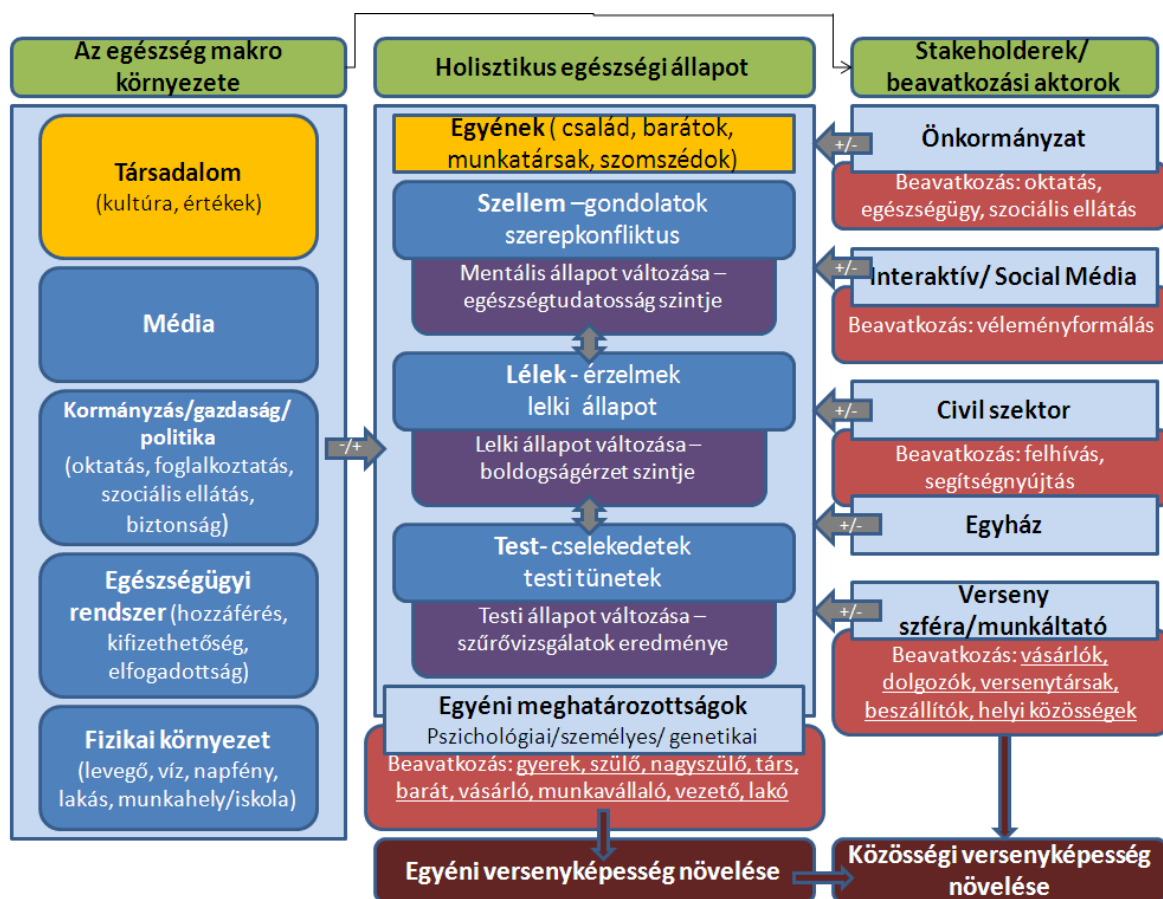
Forrás: Saját kutatás

Az interjúk során elhangzottak beépítésre kerültek a modellbe. A beavatkozási aktorok közé bekerült az egyház. Az egyénre ható többi egyén egy kategóriába került. Ez a csoport, valamint a makrokörnyezet között a társadalom megkülönböztetett kategóriaként került definiálásra a gatekeeper funkciójuk miatt. Az állami tevékenységek között az oktatás az első helyre került. Az egyén és a versenyszféra felelősségét vizsgálva a beavatkozásnál a szerepek kerültek előtérbe a tevékenységekkel szemben. A módosított modell a 2. ábra mutatja.

5. Összefoglalás

Az egészség fontossága fenntartható fejlődés kapcsán azzal magyarázható, hogy az egészség a fenntartható fejlődés forrása. A gazdasági fejlődéshez egészséges és produktív népességre van szükség. A lakosság egészsége viszont nem tartható fenn egészséges környezet és felelős egészségügyi rendszer nélkül. A környezet állapotának romlása, a természeti erőforrásokkal való helytelen gazdálkodás és az egészségtelen fogyasztási és életmódbeli szokások negatívan hatnak az egészségre. Másik irányból vizsgálva az összefüggést elmondhatjuk, hogy az egészség pozitívan hat mind a gazdasági, mind a társadalmi fejlődésre. Az egészség fejlesztése holisztikus megközelítést kíván.

Az egészség fontosságát figyelembe véve kutatásunk célja a fenntartható fejlődést elősegítő holisztikus egészségtudatossági modell kialakítása volt. Holisztikus egészségtudatossági modell alatt olyan modellt értünk, amely magába foglalja az egyén testi, lelki és mentális egészségét, valamint az egyéni felelősség mellett az egyént körülvevő környezetből eredő hatásokat és beavatkozási aktorokat is figyelembe veszi. Az önkormányzat egészségvédelmi és egészségfejlesztési szabályozással beavatkozási aktorral válhat. A média, azon belül a social média az egészségtudatosság növelésével lehet beavatkozási aktor. A civil szektor különböző szemléletformáló és segítségnyújtó tevékenysége révén válhat beavatkozási aktorral.

2. ábra: A holisztikus egészségtudatosság módosított modellje

Forrás: Saját szerkesztés

A vállalati szféra beavatkozási aktorral válhat, különösen a vállalati társadalmi felelőssége alapján, amennyiben a vevők számára egészséges termékeket, szolgáltatásokat nyújtanak, a dolgozók számára cafeteria rendszert biztosítanak, kulturális programokat szerveznek, egészséges munkakörülményeket biztosítanak, a megbecsültség érzését erősítik,

egészségmegőrző, regeneráló lehetőségeket biztosítanak. Lehetőségük van továbbá arra, hogy a versenytársaikkal szemben az egészségmegőrzésre pozícionálják magukat, a beszállítók részére egészségmegőrzést szolgáló előírásokat fogalmazzanak meg, a helyi közösségek számára egészségmegőrző programokat, lehetőségeket biztosítsanak.

Az egészségügyi szakemberekkel folytatott interjú rávilágított arra, hogy célszerű a modell elemei közé bevenni az egyházat is, hiszen nagy szerepe lehet, különösen a mentális egészség megőrzésében. Az egyénre ható többi egyén a korábbiakkal ellentétben egy összevont kategóriába került. Az állami tevékenységek között az oktatás az első helyre került, annak egészségre gyakorolt jelentős hatása miatt. Az egyén és a versenyszéra felelősségét vizsgálva a beavatkozásnál a szerepek kerültek előtérbe a tevékenységekkel szemben. A kutatás eredményei alapján módosítottuk kiinduló modellünket.

Empirikus kutatásunk rámutatott arra is, hogy célszerű a modell elemei közötti összefüggéseket tovább vizsgálni és a kutatást kiterjeszteni az egyes aktorok szerepének részletes vizsgálatára. A továbbiakban a modell további fejlesztésén kívül, az egyik legnagyobb aktort a vállalati szférát kívánjuk vizsgálni. Célunk, hogy tartalomelemzéssel a legnagyobb árbevételű nemzetközi és hazai vállalatok egészségtudatosság fejlesztésére irányuló gyakorlatát elemezzük, azok fenntarthatósági jelentései, és a honlapjukon közzétett információk alapján. Célunk továbbá, hogy nemzetközi és hazai best practice példákat mutassunk be, amelyek elősegíthetik az egészségtudatosságot, az egészség javítását, hozzájárulva ezzel a fenntartható fejlődés céljainak megvalósításához. A kutatás a jövőben modell további elemeinek részletes vizsgálatával lehet teljes.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki az empirikus kutatásban részt vevő szakértőknek és a cikk lektorának.

Irodalomjegyzék

- [1] MNB: *Növekedési jelentés*. 2015 Letöltve 2016. május 30-án, az MNB weboldáról: <https://www.mnb.hu/letoltes/hun-novekedesi-boritoval.pdf>
- [2] Helliwell, J, Layard, R, and Sachs J. (szerk.): *World Happiness Report 2016*. Letöltve 2016. május 30-án a következp weboldáról: http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2016/03/HR-V1_web.pdf
- [3] UN: *Sustainable Development Goals (SDGs)* 2015. Letöltve 2016. május 30-án, a Sustainable Development Knowledge Platform weboldáról: <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs>
- [4] Sustainable Development Solutions Network: *Health in the Framework of Sustainable Development. Technical Report for the Post-2015 Development Agenda*. 18 February 2014. Letöltve 2016. január 18-án <http://unsdsn.org/wp-content/uploads/2014/02/Health-For-All-Report.pdf>
- [5] United Nations: *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*. 1972. Letöltve 2016. január 8-án az UNEP weboldáról: <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=97&articleid=1503>
- [6] World Commission on Environment and Development: *Our Common Future*. 1987. Letöltve 2016. január 8-án <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>
- [7] United Nations: *Rio Declaration on Environment and Development*. 1992. Letöltve 2016. január 8-án az UNEP weblapról: <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=78&articleid=1163>

- [8] UN System Task Team on the Post-2015 UN Development Agenda: *Health in the post-2015 UN development agenda. Thematic Think Piece UNAIDS, UNICEF, UNFPA, WHO*. May 2012. Letöltve 2016. január 8-án http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/Think%20Pieces/8_health.pdf
- [9] United Nations General Assembly: *The Future We Want*. Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012. Letöltve 2016. január 8-án http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/288&Lang=E
- [10] World Health Organization: WHO definition of Health. 1948. Letöltve 2016. január 8-án www.who.int/about/definition/en/print.html.
- [11] World Health Organization: *World Summit on Sustainable Development*. 2016. Letöltve 2016. január 8-án <http://www.who.int/wssd/en/>
- [12] United Nations General Assembly: *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Letöltve 2016. január 10-én: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
- [13] Sustainable Development Knowledge Platform: *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. 2015. Letöltve 2016. január 10-én: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
- [14] Newsom, J. T., McFarland, B. H., Kaplan, M. S., Huguet, N., Zani, B.: *The health consciousness myth. Implications of the near independence of major health behaviors in the North American population*. The Journals of Gerontology, 2005, 60(6), 304-312.
- [15] Wolinsky, F.D.: *The Sociology of Health. Principles, Professions, and Issues*. Boston, Toronto, Little, Brown and Co. 1980.
- [16] Nemzeti Egészség jelentés 2004.
- [17] Szántó Á.: *Egészségpiac és egészségtudatosság – vásárlói döntést befolyásoló tényezők marketing szemléletű vizsgálata* PhD. Értekezés tézisei. Miskolci Egyetem, 2008.
- [18] Pikó, B.: *Lelki egészség a modern társadalomban*. Akadémia Kiadó, Budapest, 2006
- [19] Nagy L, Barabás K.: *Az egészségműveltség és egészségmagatartás diagnosztikus mérésének lehetőségei*, In: Szerk.: Csapó Benő, Szerk.: Zsolnai Anikó Kognitív és affektív fejlődési folyamatok diagnosztikus értékelésének lehetőségei az iskola kezdő szakaszában. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2011. pp. 173-224.
- [20] Walter, S.: *Holistic Health*. Letöltve 2016. 05. 31-én az American Holistic Health Association weboldalról: <http://ahha.org/selfhelp-articles/holistic-health/>
- [21] Bagdy E.: „Vitalitásgenerátorok”. LAM (Lege Artis Medicinae), 20. évfolyam 1. szám, 2010.
- [22] Emberi Erőforrások Minisztériuma: „Egészséges Magyarország 2014-2020” Egészségügyi Ágazati Stratégia. Tervezet. Letöltve 2016. május 30-án a kormány weboldaláról: http://www.kormany.hu/download/e/a4/30000/Eg%C3%A9szs%C3%A9ges_Magyarorsz%C3%A1g_e%C3%BC_strat%C3%A9gia_.pdf

Lektorálta: Dr. Berényi László, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar

A MAGYARORSZÁGI MIGRÁCIÓ A GENERÁCIÓK KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK TÜKRÉBEN

Mikó Eszter

*Nyugat-magyarországi Egyetem, Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok
Doktori Iskola, PhD-hallgató, mikoeszter2012@gmail.com*

Absztrakt

A Magyarországról külföldre irányuló migráció nem új keletű folyamat hazánkban. A történelem során minden nagyobb történelmi vagy gazdasági változás újabb és újabb migrációs hullámot indított el akárcsak az Unió munkaerő-piaci korlátok megszűnése, vagy a 2008-as gazdasági világválság. Egyes becslések szerint 2008 és 2015 között a külföldre kivándoroltak száma elérte az 500 ezer főt és további kivándorlás feltételezhető. Tanulmányomban a jövőbeli kivándorlási szándék feltárására teszek kísérletet egy empirikus kutatás révén, aminek a célja annak meghatározása, hogy mekkora az itthon dolgozók és a jelenleg középiskolában tanulók között a kivándorlási szándék napjainkban. A jelenleg középiskolában tanulók képzik országunk következő dolgozó nemzedékét, így a kivándorlási szándékuk jelentős hatást gyakorolhat országunk jövőjére is. Kutatásom során vizsgáltam a migráció okát, illetve a kivándorlási célországot, hogy miért azt az országot választanák a kivándorlók. A kutatást kérdőíves vizsgálat segítségével végeztem el mind a két korcsoportnál. Az empirikus vizsgálat legfőbb megállapítása, hogy hazánkban továbbra is magas a migrációs szándék mind a két korosztálynál ugyanakkor azok aránya, akik konkrét lépéseket tettek a kiutazásért már nem tekinthető magasnak. A kivándorlási szándék mögött mind a két korosztálynál a jobb életkörülmények és a magasabb munkabér áll. Bár a konkrét lépéseket tevők aránya nem tekinthető kirívóan nagynak, az látszik, hogy a megkérdezettek között a kivándorlási szándék számottevő. Az nehezen megállapítható, hogy a kivándorlást tervezők közül a jövőben kik lesznek ténylegesen országot elhagyók.

Kulcsszavak: migráció, Magyarország

1. Bevezetés

A Magyarországról külföldre irányuló migráció már a középkortól jelen van hazánkban. Minden nagyobb történelmi vagy gazdasági esemény újabb és újabb migrációs hullámot indított el. Ilyen történelmi esemény volt a tatárjárás, a török megszállás, az 1848-49-es szabadságharc, az I. világháború utáni trianoni békeszerződés, a II. világháború és az 1956-os forradalom is.

1871-1913 között a becslések szerint közel 2 millió ember hagyta el az akkori Nagy-Magyarország területét. A kivándorlás oka a jobb életkörülmények, a magasabb jövedelem reménye volt. Mások itthoni vagyonukat kívánták Amerikába átmenekíteni, mivel féltek az elszegényedéstől (Bódi 2008).

Az 1914-1918 között lezajlott I. világháború és az azt lezáró trianoni békeszerződés kétirányú migrációt indított be hazánkban. Az I. világháború után összesen körülbelül 400 ezer magyar költözött át az új Magyarországra az elcsatolt területekről. (Pándi 1995). Ugyanakkor hazánkat is sokan hagyták el, akik számára a kis Magyarország már nem jelentett akkora lehetőséget, mint a Monarchia volt. A becslések szerint körülbelül 340 ezer ember hagyta el az akkori kis Magyarország területét (Bódi 2008).

A II. világháborút követően jelentős német származású magyar állampolgár kényszerült elhagyni hazánkat körülbelül 200 ezer főre becsülhető a számuk. Az 1945-ös cseh Kassai kormányprogram hatására 40 ezer magyar nemzetiségű menekült át Magyarországra (Pándi 1995). A Csehszlovák kormány és Magyarország között létrejött lakosságcsere következtében

rengeteg szlovák és cseh nemzetiségűnek vallott személy hagyta el Magyarországot és érkezett helyükre kényszerből a Csehszlovák Köztársaság területéről magyar nemzetiségű személy. A becslések szerint ekkor körülbelül 200 ezer magyar származású személy települt le hazánkba a Felvidékről, Csehország területéről, továbbá körülbelül ugyanennyi cseh és szlovák nemzetiségű hagyta el hazánkat. Az 1947-es párizsi békét követően pedig újabb 400 ezer magyar költözött vissza a régi trianoni határ mögé. Ezen kikényszerített népességmozgásnak a végét körülbelül 1951-re, azaz a Genfi Egyezmény elfogadásának időpontjára tehetjük (Bódi, 2008).

A II. világháborút követően hazánk is belépett a Varsói Szerződés országai közé, innentől kezdve az országot elhagyni szinte lehetetlenné vált, az akkori kormány hatalmilag akadályozta meg a külföldre irányuló migrációt. Az országot csak illegálisan lehetett elhagyni, s akik ily módon távoztak azokat disszidenseknek hívjuk. 1956 ősze és 1957 tavasza között a forradalom és az azt követő megtorlások hatására a becslések szerint mintegy 200 ezer fő hagyta el az országot, akiknek a többsége fiatal volt. 1956 és 1988 között pedig a becslések szerint mintegy 400 ezer ember hagyta el az országot illegálisan (Bódi 2008). A rendszerváltást követően hazánkban a migrációs szándék és a kivándorlók száma nem növekedett egészen 2008-ig.

A jelenkori migrációs folyamatokra az Európai Unióhoz való csatlakozásunk, az Unió munkaerő-piaci korlátok megszűnése és a 2008-as gazdasági világválság hatott leginkább. Egyes becslések szerint 2008 és 2015 között a külföldre kivándoroltak száma elérte az 500 ezer főt. A KSH adatai szerint 93.751 fő hagyta el hazánkat 2008-2014 között (www.ksh.hu). Az Eurostat tükörstatisztikai adatai ugyanakkor 106.110 fő emigránst tart számon 2008-2013 között (<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>). A jelenlegi hivatalos statisztikák esetében nincsenek olyan részletes információk, mint amit az empirikus kutatás lehetővé tesz.

Az utóbbi 10 évben jelentősen megnőtt azok aránya, akik hosszabb vagy rövidebb időre, de külföldre mentek dolgozni vagy tanulni. Azok a személyek, akik külföldre vándoroltak ki – amennyiben nem térnek haza – jelentős károkat okozhatnak a magyar gazdaságnak és szociális rendszernek. A problémát tovább súlyosbítja, hogy a kivándorlók száma elsősorban a fiatalok körében kiemelkedően magas.

Tanulmányom célja annak meghatározása, hogy az itthon dolgozók körében mekkora a kivándorlási szándék napjainkban, illetve hogy a jelenleg középiskolában tanulók között mekkora a migrációs hajlandóság. A jelenleg középiskolában tanulók képezik országunk következő dolgozó nemzedékét, így az ő kivándorlási szándékuk jelentős hatást gyakorol országunk jövőjére is. Hazánk esetében gazdasági és szociális hajtóerőről beszélhetünk a migráció kapcsán. Ezen hajtóerők általában a munkavállalási, életszínvonalbeli, gazdasági és tanulási szándékon alapuló hajtóerők.

Empirikus kutatásom során arra kerestem a választ, hogy a dolgozók és a középiskolások körében mekkora a külföldre vándorlási szándék továbbá, hogy ezen személyek milyen időtávban gondolkodnak külföldi kiutazás esetében. A kutatást kérdőíves vizsgálat segítségével végeztem el, melyet interneten, megkeresés révén és postai úton töltöttem ki 2015 novembere és 2016 márciusa között.

A kérdőívek három fő témakörből álltak össze. Az első fő kérdéskör a válaszadók demográfiai, tanulmányi vagy munkatapasztalatra vonatkozó adatai voltak. Ilyen adat volt a válaszadók kora, születési-, lakó- vagy tanulmányi helye, az iskola típusa ahova járnak vagy jártak, nyelvtudásuk mértéke. Dolgozók esetében további kérdés volt a munkatapasztalat mértéke, a munkahely jellege. A kérdőív következő kérdésköre a migrációs szándék megismerését célzó kérdések voltak. Ezen kérdések a munkavállalási célú migráció okait és célországát kívánta meghatározni.

2. A migráció fogalma és néhány jellemzője

Jelenleg sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban nincs egységes megfogalmazása a migrációnak, ahogy az sincs pontosan meghatározva, hogy kiket tekintünk migránsoknak. Minden tudományos szakterület máshogy határozza meg ezeket a fogalmakat.

A társadalomtudomány területén dolgozó Póczik Szilveszter és Dunavölgyi Szilveszter megfogalmazása alapján a migráció az emberi történelem folyamán mindenkor jelen levő népmozgalom, amelynek során kisebb vagy nagyobb számú népesség földrajzi tekintetben elmozdul, átmenetileg vagy végleges szálláshelyet, települési területet változtat. A migráció fogalma magában foglalja a meghatározott területről való kivándorlást, és egy másik területre való bevándorlás teljes esemény- és hatástörténetét, valamint a mechanizmusait (Póczik – Dunavölgyi 2008).

1998-ban az Egyesült Nemzetek szervezete ajánlást adott ki a tagországok számára a migráns fogalmának meghatározásához. Azt a személyt tekintik migránsnak, aki legalább 1 évig tartózkodik egy másik országban. Ezzel ellentétben a tartózkodási időre vonatkozóan az Európai Unió országaiban általában 3 hónap és 1 év között mozog az az időtartam ahonnan valakit bevándorlónak tekintenek. A migránsok meghatározásánál Ciprus, Svédország és Nagy-Britannia szigorúan tartja az 1 éves időkorlátot, míg Németország esetében már a tartózkodás megkezdésétől migránsnak tekintik a bevándorló személyt (de Beer-Raymer-van der Erf-van Wissen 2010).

Véleményem szerint a migráció egy igen összetett fogalom, amely tömören vándorlást jelent. A vándorlás lehet országon belüli és országon átvélő folyamat is. Úgy gondolom, hogy a migráció egy olyan folyamat, amely adott ország lakosságának térbeli mozgását írja le, s amely a történelem során folyamatosan jelen volt. Lehet egyéni és csoportos döntés eredménye, szólhat rövid illetve hosszú távra, de akár örökre is. A migráció továbbá lehet egy egyszeri, de ismétlődő cselekvés eredménye is.

Ahogy a migráció fogalmát és a hozzá kapcsolódó meghatározásokat, úgy annak fajtáit is többféle szempont alapján határozza meg a szakirodalom.

Cseresnyés a migrációt 4 féle aspektusból közelíti meg. Ez a 4 típus a térbeli, időtartam, döntés kiváltó okai és a terjedelem szempontjai. Térbeli szempont esetén megkülönböztet belső és nemzetközi vándorlást is, nemzetközi vándorlás esetén pedig kontinentális és interkontinentális vándorlást. A migráció időtartama alapján lehet tartós vagy folyamatos. A döntés kiváltó okokra vonatkozó csoportosítás önkéntes és kényszeren alapuló vándorlási folyamatot határoz meg. A terjedelem szempontjából megkülönböztet egyéni és csoportos vándorlást is (Cseresnyés 2005).

Póczik és Dunavölgyi a migráció következő típusait különítheti el: legális, ezen belül letelepedési vagy hosszú távú tartózkodási célú migráció, továbbá illegális migráció, és a menekültek. Az illegális migráció tovább csoportosítható az okok alapján. Ezen okok lehetnek a gazdasági-szociális célú, azaz jobb életfeltételek, gazdasági javak megszerzése miatt indult illegális migráció, rendkívüli politikai helyzet miatti, amely a határok ideiglenes átlépésére kényszeríti a bevándorlókat, lehet továbbá a határok későbbi bünelkövetés céljával történő illegális átlépés, és lehetnek az illegális migrációnak egyéb okai is (Póczik – Dunavölgyi 2008).

Összességében véve a szakirodalom alapján az alábbi migrációs folyamatokat elindító tényezők határozhatók meg:

1. táblázat: A migráció csoportosítása a főbb okok alapján

Migrációt kiváltó főbb okok	Fajtái
gazdasági és szociális	munkavállalás
	életszínvonal megtartása és növelése
	gazdasági javak szerzése
	tanulási szándék
társadalmi	családegyesítés
	nemzetiségi kérdés – anyaországba történő visszatelepülés
külső kényszer	negatív politikai és társadalmi hangulat
	diszkrimináció
	etnikai és vallási üldöztetés
	háború
	éhínség
	klimaváltozás
	természeti katasztrófák

Forrás: Saját összeállítás szakirodalom alapján, 2016

A migráció jelentős hatást gyakorol mind a kibocsátó, mind a befogadó országra egyaránt. A 2008 óta folyamatosan növekvő magyarországi kivándorlás várhatóan hosszú távon hatással lesz a magyar gazdaságra és társadalomra egyaránt. A kivándorlásnak ugyanakkor nem csak negatív, de pozitív hatásai egyaránt lehetnek.

2. táblázat: A kivándorlás pozitív és negatív hatásai a küldő ország szempontjából

Megnevezés	Pozitív hatások	Negatív hatások
Társadalmi megközelítésben	csökkenő munkanélküliség	fiatalok elvándorlása
	több munkalehetőség	aktív korú népesség elvándorlása
	alacsonyabb szociális kiadások	a szociális ellátórendszer fenntarthatósága veszélybe kerülhet szorosabb munkaerőpiac miatt bérnyomás
	ha a gazdaságilag kevésbé termelékeny csoport megy el, akkor a gazdaság termelékenysége nő	ha a gazdaságilag termelékenyebbek mennek külföldre, a gazdaság termelékenysége csökken
	ha olyan szakmákból mennek el, amiből túlkínálat van, a kereslet-kínálat egyensúlya javul	ha a hiányszakmákból mennek el, a kereslet-kínálat munkaerő-piaci egyensúlya tovább romlik
Anyagi-pénzügyi szempontból	a hazautalt összegek növelhetik az életszínvonalat, forrása lehet hazai beruházásoknak	ronthatják a hazai termelékenységet
Szellemi potenciál alapján	„brain gain” - a külföldön dolgozók kint szerzett tapasztalataikat, tudásukat idehaza megosztják	„brain drain” – a képzésekbe és az oktatásba befektetett erőforrás elvesz, az ország versenyképessége csökken

Forrás: Bodnár Katalin, Szabó Lajos Tamás (2014) alapján

A migrációnak a befogadó országokat nézve is megvannak a negatív és pozitív hatásai is. Pozitív hatás a gazdaság működéséhez szükséges képzett munkaerő biztosítása. A bevándorlás a népesség összetételére is pozitív hatással van, hiszen a kivándorlók többsége a gazdaságilag aktív fiatalok körébe tartozik akik egészségesek. Negatív hatás lehet a befogadó országra a nyelvi és kulturális problémák, etnikai és vallási feszültségek a bevándorlók között (Kiss, 2005).

3. A felmérésben résztvevők demográfiai jellemzője

A dolgozók körében 176 fő töltötte ki a kérdőívet melyből 175 volt feldolgozható. A középiskolások körében a kérdőívet összesen 1244 fő töltötte ki, melyből 1242-t lehetett az elemzéshez felhasználni. Mivel a kérdéskörök egyik csoportja jövedelem és költségadatokat is tartalmazott emiatt a már dolgozók körében igen alacsony volt a válaszadási hajlandóság. Feltételezhető, hogy ez az oka annak, hogy esetükben ilyen alacsony számú a kitöltött kérdőívek aránya.

A dolgozók átlagos életkor 36 év, míg a középiskolásoké 18 év.

A válaszadók nem szerinti megoszlása a középiskolások körében az alábbiak szerint alakult.

A válaszadók közül 438 fő férfi és 768 fő nő volt. A dolgozók esetében 56 fő férfi és 119 fő nő válaszolt a kérdésekre. Lakó- és tanulmányi hely alapján a válaszadók az ország különböző területeiről származnak (2 táblázat).

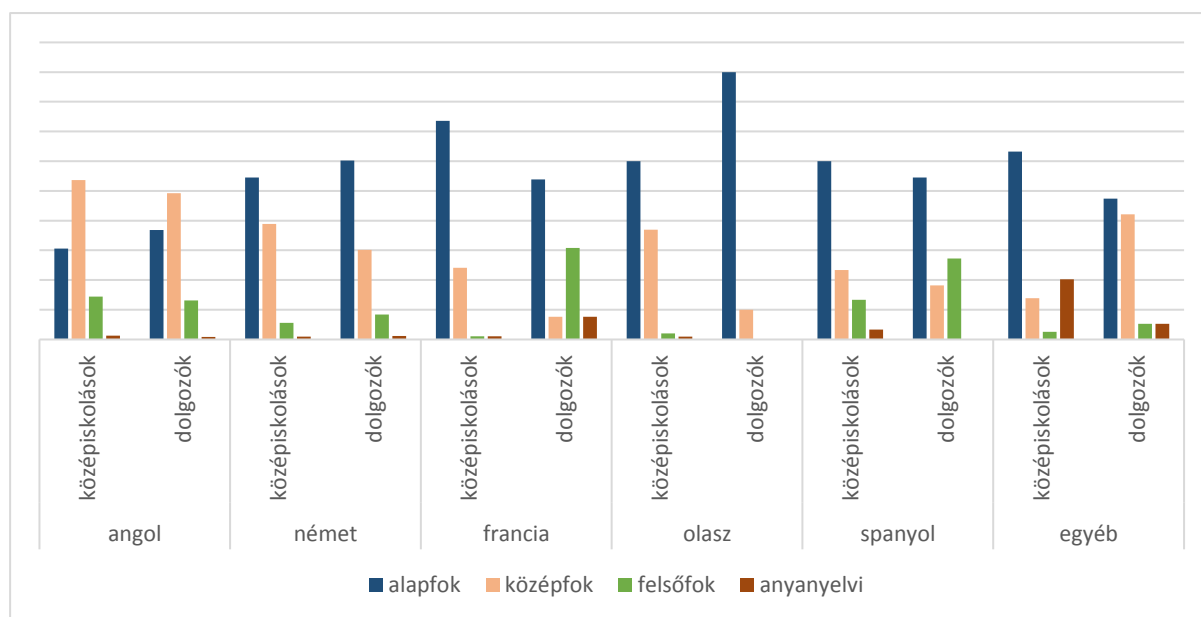
3. táblázat A válaszadók száma lakóhely és tanulmányi hely szerint, 2015

	középiskolában tanulók	dolgozók
Baranya	164	5
Bács-Kiskun	0	4
Borsod-Abaúj-Zemplén	212	2
Csongrád	1	0
Fejér	2	25
Győr-Moson-Sopron	290	22
Hajdu-Bihar	180	2
Heves	0	1
Jász-Nagykun-Szolnok	0	2
Komárom-Esztergom	2	9
Nógrád	0	4
Pest	170	81
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	1
Tolna	0	3
Vas	1	2
Veszprém	64	10
Zala	140	2

Forrás: 2015 évi felmérés

4. A felmérés tapasztalatai

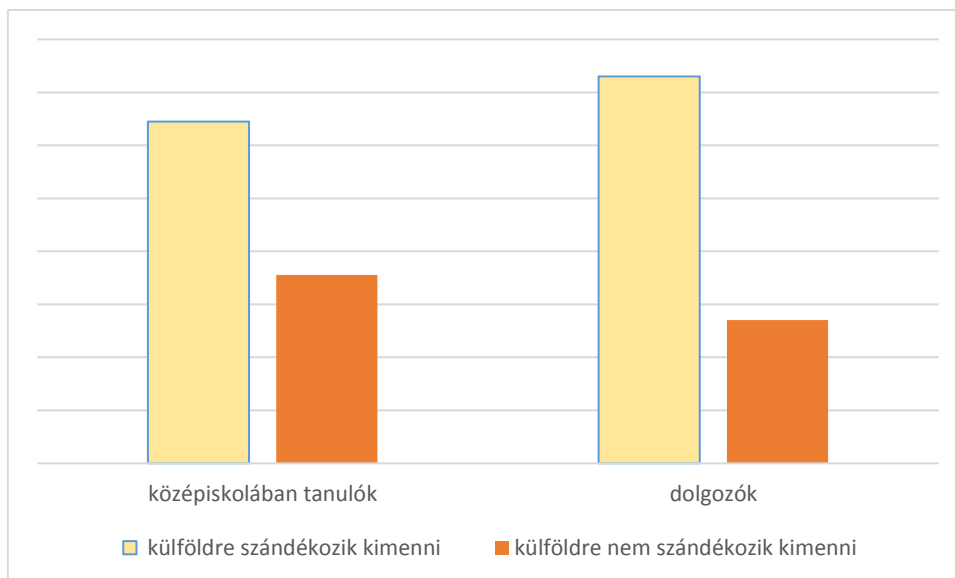
A felmérésben résztvevők mind a két korcsoportban elsősorban az angol nyelvet használják. Mind a középiskolások, mind a dolgozók középszinten használják, vagy középszintűnek ítélik a nyelvtudásukat. A dolgozók körében igen magas az egyéb nyelv használata is. Ez az egyéb nyelv az orosz, melynek oka, hogy a rendszerváltásig az angol helyett ez volt a kötelezően oktatandó nyelv. 57 fő idősebb 40 évnél, ők középiskolába még a szocialista időszakban jártak, amikor az orosz volt a kötelező nyelv. Mint a későbbiekben látni fogjuk a válaszadók körében igen magas a külföldi munkavállalási szándék. Ugyanakkor mind a két korcsoport esetében igen alacsony azok aránya, akik felsőfokon vagy anyanyelvi szinten beszélik bármelyik idegen nyelvet. A felsőfokú nyelvtudás a legnagyobb arányban a dolgozóknál francia és spanyol nyelvből van meg, ezzel szemben a középiskolásoknál az angol és a spanyol a leginkább felsőfokú szinten beszélt nyelv. A dolgozók és a még középiskolában tanulók ezen válasza érdekes anomáliát fed fel. Míg felsőfokon az angolt és a spanyol nyelvet beszélik a legtöbben a középiskolások körében, dolgozóknál pedig a franciát és a spanyolt, addig a kivándorlási célországok között Spanyolország nem szerepel az első öt között, ugyanakkor a német nyelvterületek, mint Ausztria és Németország, és az angol nyelvterületek, mint Nagy-Britannia és az Amerika Egyesült Államok ez első öt kiutazási célország között van. Középfokú nyelvtudásban ugyanakkor mind a két korosztálynál már az angol nyelv szerepel kiugróan az első helyen.

1. ábra A válaszadók nyelv és nyelvtudás mértéke szerint, 2015

Forrás: 2015 évi felmérés

A válaszok arányában, a külföldi munkavállalási szándék mind a két korosztály esetében magas. A már dolgozóknál nagyobb a kivándorlási szándék a jövőre nézve, mint a még csak középiskolában tanulóknál. Ezzel egyidejűleg a középiskolában tanulók körében is a kivándorlást tervezők aránya meghaladja a 60 %-ot. Ez óriási fordulatot jelent, az 1990-es évek elején végzett kérdőíves felmérés tapasztalataihoz viszonyítva. Akkor ugyanis a megkérdezett középiskolások döntő többsége nemhogy külföldre nem akart menni, de még akkori lakóhelyét sem kívánta elhagyni (Kiss, 1992).

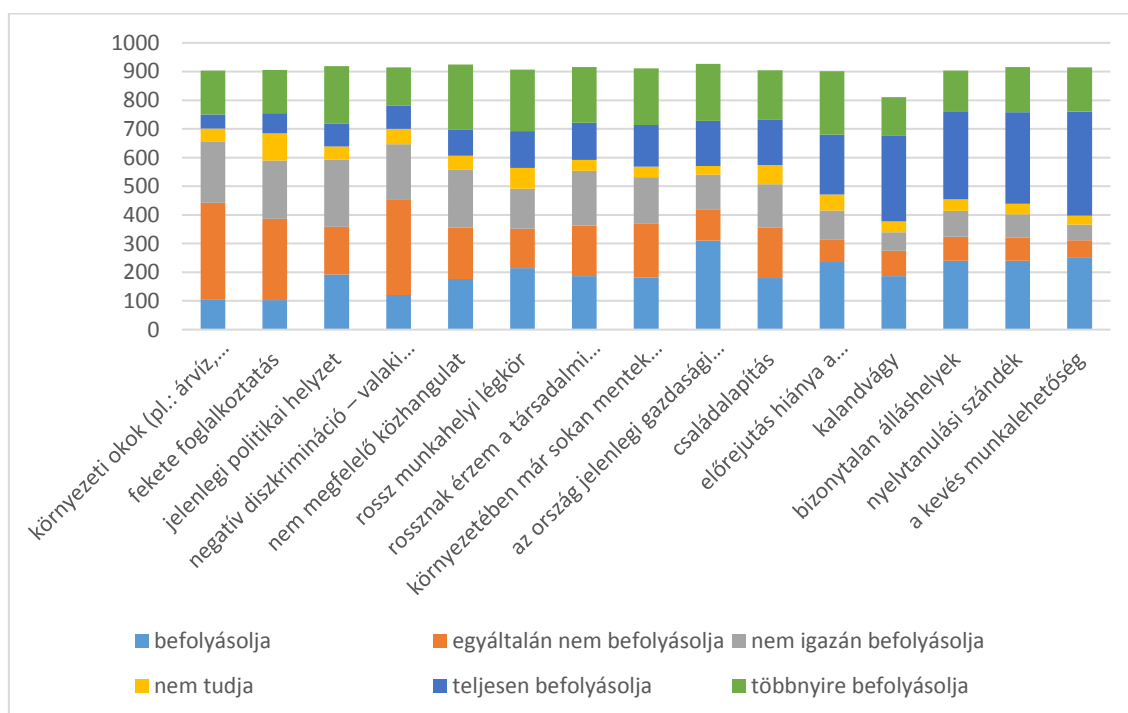

2. ábra A középiskolások és a már dolgozók külföldi munkavállalási szándék szerint, 2015

Forrás: 2015 évi felmérés

A már dolgozóknál 18 fő már konkrét lépéseket tett meg a kiutazásért, tehát ők már szinte biztos, hogy elhagyják hazánkat. További 42 fő már utána érdeklődött a külföldi munkavállalás lehetőségeinek, 70 főnek viszont még csak a gondolataikban merült fel a külföldi munkavállalás. Náluk, egyelőre csak gyenge migrációs szándékról beszélhetünk.

A kivándorlást ösztönző tényezők eltérnek a két korosztálynál. A már dolgozók körében a kivándorlásra a gazdasági-társadalmi alapú motiváció jellemző. A kiutazás oka a magasabb bérszínvonal és magasabb életszínvonal elérése. A középiskolásoknál a gazdasági okok mellett, a kalandvágy és nyelvtanulás, mint motivációs tényező is ugyanúgy jelen van. Ez azt mutatja, hogy a kíváncsiság a külföldi kultúra és élet megismerése iránt épp oly motivációs tényező, mint a gazdasági okok.

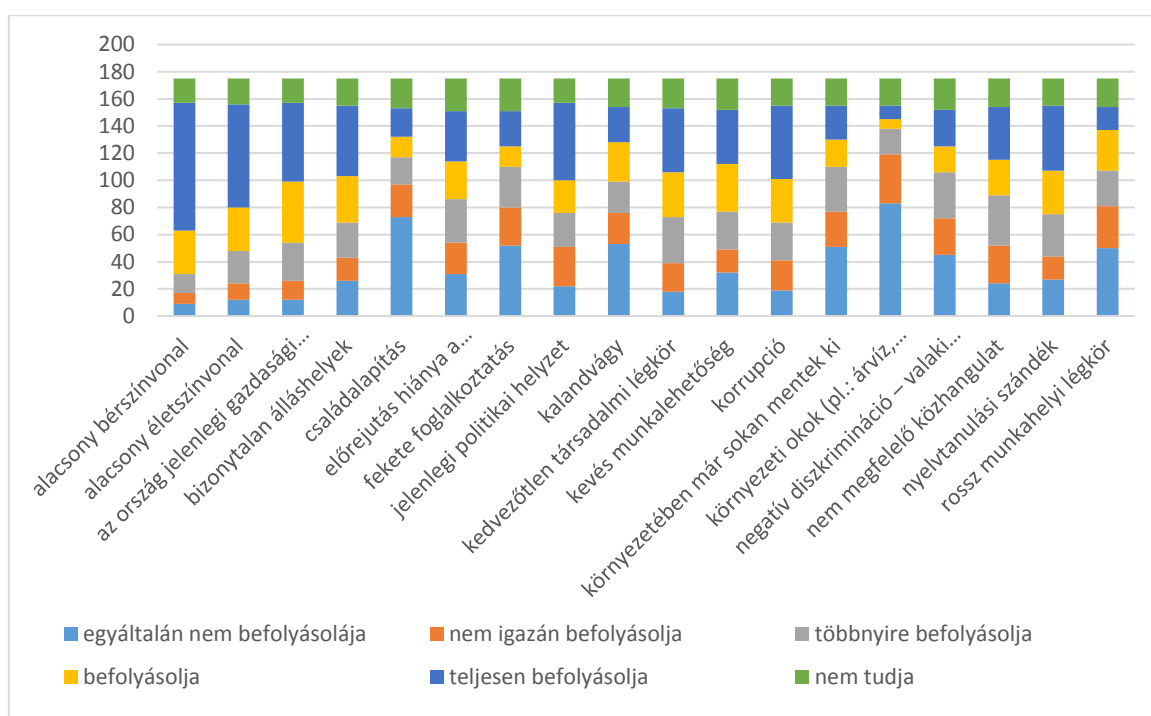

3. ábra A középiskolások migrációs szándékára ható tényezők, 2015

Forrás: 2015 évi felmérés

A középiskolások kivándorlási szándékára leginkább négy fő tényező hat. Ez a négy tényező a kevés hazai álláslehetőség, a bizonytalan álláshelyek, a nyelvtanulási szándék és a kalandvágy (3. ábra).

A válaszokból is látszik, hogy a fiatalok tisztában vannak azzal, hogy a nyelvtudás kiemelkedően fontos tényezővé vált a világban, mely kihat jövőbeli munkalehetőségeikre. Nyelvtudás nélkül a jól fizető állás megtalálása a jövőben meglátásom szerint lehetetlenné válik, hiszen a multinacionális vállalatok számára már ma is minden fontosabb munkakör betöltéséhez elengedhetetlen a magas szintű nyelvismeret. Nyelvet pedig a legjobban, abban az országban lehet megtanulni ahol azt beszélik. A kalandvágy, mint fő kiutazást motiváló tényező a fiatal korosztály sajátja. Minden történelmi időszakban a fiatalok voltak a fő kivándorló korosztály. Ennek egyik oka az, hogy ők itthon nem rendelkeznek még stabil anyagi háttérrel, tehát mobilabbak, továbbá saját családjuk sincs, mely itthon tartaná őket. Ezen felül a fiatal korosztályra mindenhol és minden korban jellemző az alapvető kíváncsiság, az új és eltérő kultúra megismerésére való igény.

4. ábra A dolgozók migrációs szándékára ható tényezők, 2015

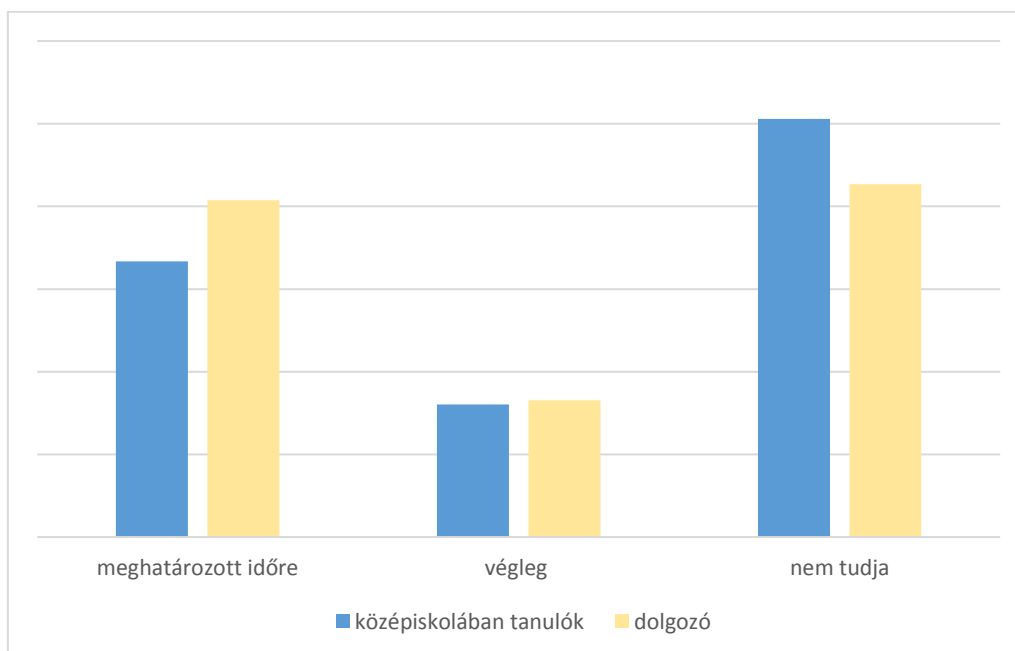
Forrás: 2015 évi felmérés

A dolgozóknál a migrációt leginkább kiváltó négy tényező a középiskolásoktól eltérően az alacsony bérszínvonal, az alacsony életszínvonal, az ország jelenlegi gazdasági helyzete és a jelenlegi politikai helyzet. (4. ábra) Ezen négy tényező hatással van egymásra. Azon emberek, akik alacsony jövedelemmel rendelkeznek, alacsonyabb életszínvonalon is élnek. A 2008-as gazdasági világválság után nőtt meg jelentősen hazánkban a kivándorlási szándék, ezen válság pedig jelentősen visszavetette hazánk gazdasági fejlődését, ami szintén kihatott az egyének bér- és életszínvonalára. A középiskolások által megjelölt négy tényező közül a kevés hazai álláslehetőség a dolgozó esetében csak a kilencedik, a bizonytalan álláshelyek a hatodik, a nyelvtanulási szándék a hetedik és a kalandvágy csupán a tizennegyedik helyen áll. A dolgozók által megjelölt négy tényező közül kettő a középiskolások kérdőívében nem szerepelt. Ez a két tényező az alacsony bér- és életszínvonal. Ezen tényezők azért nem kerültek be a középiskolások kérdőívébe, mert nem biztos, hogy jól megtudták volna ítélni, hiszen a legtöbben a szüleik, családjuk anyagi-jövedelmi helyzete alapján ítélik meg az

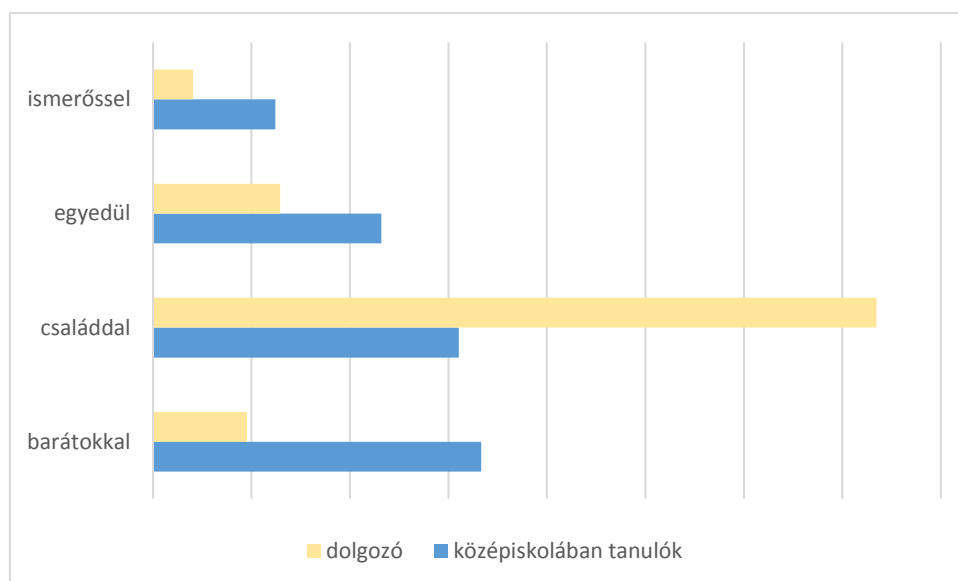
életszínvonalat. Míg az alacsony bérszínvonal jövedelem hiányában relevánsan nem mérhető tényező. A másik két tényező, mint az ország jelenlegi gazdasági helyzete csupán a hetedik, a jelenlegi politikai helyzet pedig csupán a tizenharmadik helyen állt.

A válaszokból jól látszik, hogy a két korcsoportnál teljesen mások a motivációs tényezők a jövőbeni migrációs szándék tekintetében. Ennek oka a két korcsoport világlátási és élettapasztalat közötti különbségben keresendő. A már dolgozók jól ismerik a jelenlegi hazai munkaerőpiacot, míg a fiataloknak erről közvetett tapasztalataik vannak, sok esetben feltételezéseket tesznek csak arra vonatkozóan. A fiatalok migrációt motiváló tényezője korosztályukra jellemzően egyfajta a munkaerő-piaci tényezők mellett a világ megismerését célzó tényezők.

A következő kérdés a külföldön tartózkodási időintervallumra vonatkozott. Érdekes, hogy mind a két korosztálynál ugyanannyi válaszadó nyilatkozott úgy, hogy végleg kint kíván maradni. Ezen válaszok aránya mind a két korosztálynál alacsony, csupán 16% volt. Minimális eltérés a két korosztálynál a meghatározott időre kimenők és azok között található, akik még nem tudják, hogy mennyi időre mennének ki. A dolgozóknál nagyobb azok aránya, akik csupán meghatározott időre mennének ki, mint azoké, akik még nem tudják. Ennek oka véleményem szerint az, hogy a már dolgozók jelentős része családdal rendelkezik, így ők csupán anyagi helyzetük rendezése, javítása miatt kívánnak külföldön dolgozni és később haza kívánnak térni családjukhoz. A középiskolások nem rendelkeznek saját családdal, házastárssal vagy gyerekekkel és így a családtól való elválás is könnyebb számukra. Ezt a feltételezésemet támasztja alá az, hogy a dolgozók körében kiemelkedően magas azok aránya, akik valamilyen családtaggal, házastárssal, gyerekekkel terveznek kimenni külföldre, míg a középiskolában tanulók többsége barátokkal menne ki elsősorban. A fiataloknál a család, mint választási lehetőség a szülőket, testvéreket jelenti. Mivel a fiataloknál jelentős a migrációra ható tényezők közül a kalandvágy, így ezt inkább barátokkal vagy egyedül kívánják megtenni akiktől könnyen el tudnak válni, amennyiben haza kívánnak térni, amennyiben a dolgok nem a terveik szerint alakulnak (5 és 6. ábra).

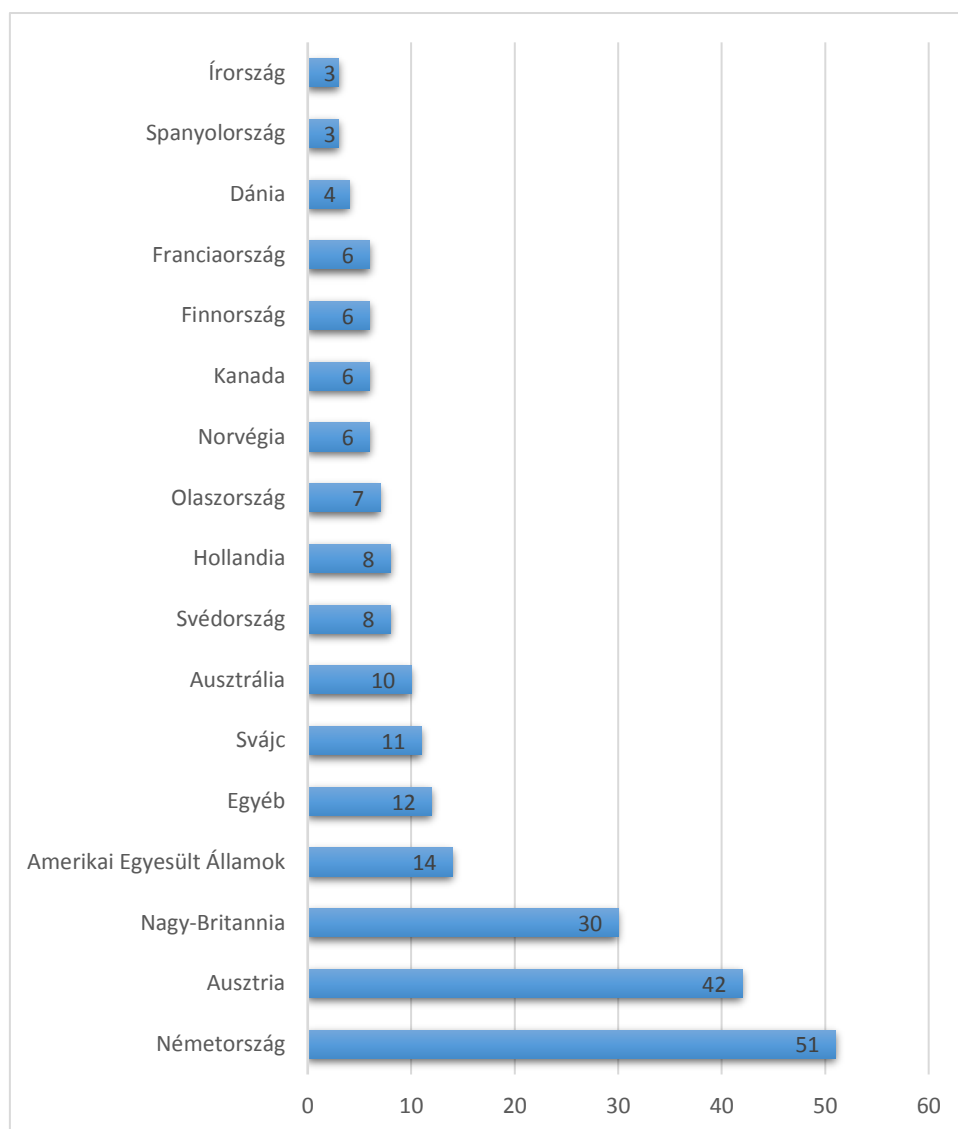
5. ábra A válaszadók megoszlása a külföldön tartózkodás időintervalluma szerint, 2015
 Forrás: 2015 évi felmérés

6. ábra A megkérdezettek a szerint, hogy kivel szándékoznak kimenni külföldre, 2015
 Forrás: 2015 évi felmérés

A kiutazási célországnál is jelentős eltérés tapasztalható a két korosztály között. A középiskolásoknál a kiutazási célországok között első helyen Nagy-Britannia áll, amit 193 fő jelölt meg, mint lehetséges célországot. A második legnépszerűbb munkavállalási célország a válaszadók körében az Amerika Egyesült Államok állt 98 válasszal, amit 95 válasszal Ausztria követett. Csupán 21 fő jelölte meg célországgént Németországot és 11 fő Franciaországot. Európa összes többi országát kevesebb, mint 10 fő jelölte meg. Ugyanakkor összesen 14 jelölte meg Ausztráliát vagy Új-Zélandot, 15 fő pedig ázsiai célpontot jelölt meg, ebből 4 fő Dél-Koreát, 10 fő Japánt, 1 fő pedig Kínát jelölte meg munkavállalási célországgént.

A már dolgozóknál a kiutazási célországok között első helyen 51 fővel Németország áll, míg második helyen Ausztria található. Nagy-Britannia, ami a középiskolásoknál kiemelkedően első helyen álló célország, a dolgozóknál csak a harmadik helyen található. Ennek oka meglátásom szerint az, hogy a dolgozók esetében a kiutazási úticél a régi, hagyományos német „rokoni” célországok. Másik ok lehet, hogy a rendszerváltás előtt a dolgozók az orosz mellett a német nyelvet tanulhatták, így oda könnyebben beilleszkednek, előbb találnak ott munkát (7. ábra).

7. ábra Kiutazási célország a már dolgozók körében, 2015

Forrás: 2015 évi felmérés

Mind a két korosztálynál az első öt fő célország között szerepel Ausztria, Nagy-Britannia és az Amerika Egyesült Államok. Ausztria közelsége és jó gazdasági helyzete vonzza a kiutazni vágyókat. Hiszen ez az ország szomszédos hazánkkal és legtávolabbi pontjáról is 5-6 órán belül elérhető a magyar határ. Nagy-Britannia és az Amerika Egyesült Államok az angol nyelvhasználatnak és kiváló gazdasági helyzetének köszönhetően számít elsődleges célországnak. A középiskolásoknál ugyanakkor Nagy-Britannia szerepel az első helyen a célországok között, a már dolgozók esetében ez csupán a harmadik helyen áll. A dolgozók körében az elsődleges célország Németország. Ezen ország a történelem során is elsődleges célország volt a magyar kivándorlók körében. Ennek egyik oka az volt, hogy Magyarország Németországgal és a Monarchiával állt elsősorban gazdasági kapcsolatban, ezen országok kultúrája állt hazánkhoz a legközelebb, továbbá a többi országgal ellentétben a régi közlekedési technológiával is elérhető közelségben volt. A globalizáció és a technológia fejlődésének hatására ugyanakkor már a mai fiatalok számára Nagy-Britannia kultúrája épp úgy ismert és hozzájuk közelálló, mint a már dolgozó korosztály számára Németorszáé. A technológia változásának hatására Nagy-Britannia is elérhető távolságra került. Autóval 20 óra alatt, repülővel 2-2,5 óra alatt elérhető Magyarország.

Az Amerikai Egyesült Államok, mint kivándorlási célország először az 1900 évek elején vált célországgá a magyarok számára. Kiváló gazdasági helyzete, magas bér- és életszínvonala pedig azóta is vonzó a kivándorlók számára.

A középiskolában tanulóknál a kiutazási célországok között megjelentek a közel és távol-keleti célországok is. Több középiskolás megjelölte kivándorlási célországnak Dél-Koreát, Japánt vagy Kínát. Ezen országok esetében a kivándorlási célországgént való megjelölésének legfőbb oka a kultúra megismerése, a kalandvágy. A másik ok, amiért többen ezeket az országokat jelölték meg az az volt, hogy ismereteiket – elsősorban technológiai tudásukat – ezekben az országokban tudják kamatoztatni, továbbá hogy szaktudásukat itt tudják a leginkább fejleszteni, itt tudnának belőle megélni a legjobban. Az ázsiai úti célok másik okában a globalizációt látom. A távoli és az Európától idegen kultúrák vonzzák a fiatalokat, továbbá az ázsiai országok, mint Kína vagy India gazdasági szerepe egyre növekszik a világban. A dolgozók körében a válaszok között alacsony az ázsiai célországok aránya. Az egyéb országok között inkább más Európai országok szerepelnek, sem mint távol-keleti országok. Véleményem szerint ennek oka, hogy a dolgozóknál nagyobb azok aránya, akik csak meghatározott időre mennének ki és emiatt közelebbi kiutazási célországot választanának.

5. Összefoglalás

Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk és az Unió munkavállalási korlátok megszűnése nem csak hazánk, de az egész Közép-Kelet Európai térségben jelentős migrációs folyamatokat indítottak be. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint körülbelül 100 ezer ember hagyta el hazánkat az elmúlt 8 évben és vállalt külföldön munkát. Más becslések szerint ez a szám eléri az 500 ezer főt is. Empirikus kutatásom során arra kerestem a választ, hogy a jelenleg itthon dolgozó és a még középiskolában tanulók körében mekkora a migrációs szándék a jövőre nézve. A kutatást kérdőíves vizsgálat segítségével végeztem el mind a két korcsoportnál. A kutatás legfőbb megállapítása, hogy hazánkban továbbra is magas a migrációs szándék mind a két korosztálynál ugyanakkor azok aránya, akik a kérdőív kitöltésének pillanatában konkrét lépéseket tettek a kiutazásért már nem tekinthető magasnak. Az nehezen megállapítható, hogy a gondolkodó személyek közül a jövőben kik lesznek ténylegesen országot elhagyók. A kivándorlási szándék mögött mind a két korosztálynál a jobb életkörülmények és a jobb munkabér áll, bár a középiskolásoknál a kalandvágy és a nyelvtanulási szándék is kiemelkedő helyen szerepel. A dolgozóknál kimagasló azok aránya, akik családdal együtt kívánnak külföldre menni. Esetükben nem csak az ő munkatapasztalatukat, szaktudásukat és a jövedelmükből befizetett adót veszítjük el, de amennyiben végleg kint maradnak akkor gyerekeiket, azok jövőbeli munkaerejét, tudását, befizetett adóikat is. Ez nagy veszteséget jelent, s különösen igaz ez egy öregedő társadalomban, mert a jövőbeli szociális- és nyugdíjellátások kifizetésének az ő adójuk adná az alapot. A KSH adatai alapján 2006 óta magasabb a 65 évnél idősebben aránya a 15 évnél fiatalabbakhoz képest és 2060-ra a 65 évnél idősebben aránya egyharmadra növekszik, és a számuk két és félszerese lesz a 14 évnél fiatalabbakénál (Földházi 2015). Hazánk jövőbeli gazdasági helyzete és társadalmi stabilitása miatt is fontos, hogy a középiskolában tanulók és a már dolgozók ne menjenek ki végleg külföldre, hanem tudásukat és képességeket itthon kamatoztassák, itthon találják meg a számításukat.

Irodalomjegyzék

1. Bodnár Katalin, Szabó Lajos Tamás: *A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra* MNB-tanulmányok 114. Magyar Nemzeti Bank 2014
2. Bódi Ferenc: A helyi szociális ellátórendszer: Tanulmánygyűjtemény: *Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon* 321-332.o. MTA Politikai Tudományok Intézete 2008
3. Cseresnyés Ferenc: *Migráció az ezredfordulón A népességmozgások társadalmi és politikai következményei Közép-Európában* Dialóg Campus Kiadó Budapest-Pécs 2005
4. Földházi Erzsébet: *A népesség szerkezete és jövője*. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest: 213-226. 2015
5. Joop de Beer, James Raymer, Rob van der Erf, Leo van Wissen: *Overcoming the Problems of Inconsistent International Migration data: A New Method Applied to Flows in Europe*, Eur J Population (2010) 26:459-481 p. Springer 2010
6. Kiss Éva: *Külső (nemzetközi) és belső migráció* In: Kiss Éva Az Európai Unió a XXI. század elején Akadémiai Kiadó, Budapest 462p pp.215-224. 2005
7. Kiss Éva: *A szellemi potenciál néhány jellemzője a Közép-Tiszavidéken* Alföldi Tanulmányok 14. pp139-157. 1992
8. Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763-1993* Térképgyűjtemény Osiris-Századvég Kiadó Budapest 1995
9. Póczik Szilveszter – Dunavölgyi Szilveszter: *Nemzetközi migráció – nemzetközi kockázatok* Budapest HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 2008
10. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu> letöltve 2016.április 09.

Lektorálta: Prof. Dr. Kiss Éva, egyetemi tanár, Nyugat-magyarországi Egyetem

RECOVERING STOCK ANALYSTS' LOSS FUNCTIONS FROM BUY/SELL RECOMMENDATIONS

Viola Monostoriné Grolmusz

*Central European University, Department of Economics, PhD-student,
Grolmusz_Viola@phd.ceu.edu*

Abstract

Although forming expectations about the future based on our currently available information is a necessity in economics, we know little about the preferences of professional forecasters. In this paper, I aim to identify professional forecasters' loss functions from observations of forecasts and realizations of a binary variable, together with variables contained in the forecasters' information set. Using time series that provide sufficient variability, it is possible to identify a set in which the parameter summarizing the forecaster's loss function lies. A point estimate of this parameter cannot be produced in the general case, since the econometrician does not observe the full information set on which the forecaster has based his prediction. This parameter captures the relative cost of overestimating versus underestimating the forecast target. By estimating this parameter, we acquire valuable information about forecaster behavior, and if the estimated set is narrow enough, we can check whether the forecast was made using symmetric or asymmetric loss functions. Moreover, by publishing the estimates, we can provide important information for forecast users. This is because forecasts are constructed to be optimal with regard to the forecaster's loss function. It is useful for the forecast user to know the directions of the possible asymmetries underlying the forecast. In my novel application, I use analyst stock (buy/hold/sell) recommendations to estimate a parameter c that captures the analyst's relative cost from overpredicting versus underpredicting the stock performance. I find that the estimated intervals for c usually do not include values closest to one, meaning that we can rule out the case where analysts are extremely reluctant to suggest a buy strategy. This is in line with the frequent statement from the analyst recommendations literature, that optimism relative to the consensus is rewarded in analyst recommendations.

Keywords: directional forecast, loss function, time series, professional forecasts

1. Introduction

In this paper, I estimate bounds for the parameter characterizing analysts' loss functions in making stock recommendations. In a binary variable forecasting environment, it is possible to set-identify the parameter that accounts for the forecaster's relative cost for overestimating versus underestimating the target [1]. In this empirical application of the Lieli and Stinchcombe result, I use binarized analyst stock recommendations as forecasts: buy recommendations account for positive, while hold or sell recommendations account for negative forecasts. The forecast is compared to the six-month-ahead price performance of the stock relative to the market. In the estimation, I also use a proxy for the publicly observed part of the forecaster's information set, which is chosen to be the short history of the stock price performance compared to the market.

While financial professionals do not all agree on the information content of analyst stock recommendations, their widespread use and several pieces of evidence from the literature confirm that they are in fact relevant and useful forecasts for the future performance of stocks. It has been shown that analysts' earnings forecasts are superior to mechanical time series models ([2], [3], [4]). Empirical evidence also shows that recommendations have some investment value, as they are successful in predicting short-run stock returns [5]. In their 1998

paper, Barber et al. document that an investment strategy based on the consensus recommendations of security analysts earns positive returns. For the analyzed period between 1986 and 1996, purchasing stocks most highly recommended and selling short those with the worst recommendations yielded a return of 102 basis points a month [6]. The statement from Barber et al. is confirmed by more recent findings as well: see [7] and [8].

Another straightforward argument on the relevance of analyst recommendations is that brokerage houses produce and sell them for millions of dollars every year¹⁵¹. If they were in fact useless, why would so much money be spent on their production and sale?

We can see that analyst stock recommendations are in fact relevant. This is also confirmed if we look at the massive attention analyst recommendations get in the academic literature (for a comprehensive picture, see the review on the financial analyst forecasting literature by [10].

We can deduct some important inference from this large body of academic literature on what characteristics of analysts' recommendations are rewarded. First, unsurprisingly, evidence suggests that forecast accuracy is important for an analyst's prestige and career prospects. In their 2003 paper, Hong and Kubik relate earnings forecasts made by security analysts to job separations. They find that forecast accuracy is indeed a substantial factor in an analyst's career outcomes, such as how prestigious is its employer brokerage house, or what kind of (how prestigious) stocks is she assigned to cover [11]. Forecasts are not directly evaluated on their accuracy, but for building reputation and influence among the buy side, it is substantial for the analyst to make the right calls [11].

Although accuracy is important, evidence suggests that it is not everything: for the best career perspectives, an analyst also has to publish relatively optimistic recommendations. Controlling for accuracy, analysts who issue a large fraction of forecasts that are more optimistic than the consensus are much more likely to move up the career hierarchy ladder [11]. This observation is confirmed by [12], among others. Lim argues that incorporating positive bias in earnings forecasts is a rational action.

Anecdotal evidence also supports the above statement. Lim argues that it is widely known throughout the financial analyst profession that a negative report on a company might result in the involved company's management limiting or eliminating the pessimistic analyst's information flow [12]. Other pieces of anecdotal evidence emphasize that analysts need to go along with the management's optimistic projections, or if they do not, they risk being passed over for more loyal analysts ([11], [12]). The importance of following the management's guidelines is even higher for young and inexperienced analysts, as their risk of unfavorable job separation is much higher than it is for their older colleagues [13]. This is the reason why younger analysts tend to avoid making bold forecasts and are more likely to herd [13].

Different theories on the driving forces behind creating analyst recommendations suggest different implications for the direction of bias in the observed recommendations. The above arguments support low risk aversion in analysts for making buy-side recommendations: as analysts are rewarded for issuing relatively optimistic recommendations, they tend to incorporate a positive bias into their recommendations. However, sound arguments for the reverse can also be found. Consider that if an analyst issues a buy recommendation, then in the case of underperformance of the stock, her client will lose money for sure. However, if the analyst recommendation is "sell", then the client can still lose in the sense of opportunity cost, but it might not be as painful for her (due to loss aversion), and the client might not even observe the performance of the stock as it is not anymore in her portfolio. This argument suggests that a risk-averse analyst should only issue a "buy", if the probability of the stock outperforming the market is very high. Thus, analysts should be motivated to avoid making overly optimistic recommendations.

¹⁵¹A first year equity analyst earned a yearly base salary of \$68,200 plus a bonus of \$48,100 on average in 2013, as reported by the Wall Street Oasis 2013 Compensation Report [9].

The contribution of this paper to the literature is that I inspect stock analysts' relative costs for overpredicting versus underpredicting the stock's performance, by using a flexible and general method that has not been used up to now. By doing this, I am able to draw conclusions on the relative empirical relevance of the above two channels.

The remainder of the paper is organized as follows. In section 2, I outline the theoretical background for preference recovery in a binary forecasting environment, relying on the results from [1]. In section 3, I introduce the methodology and the data used in the empirical application. Section 4 presents and interprets the results from the unconditional and conditional logit regressions, while the last section concludes.

2. Preference Recovery in a Binary Forecasting Environment

The theoretical background for the empirical investigation used in this paper comes from the 2013 paper of Lieli and Stinchcombe. In a binary variable forecasting environment, Lieli and Stinchcombe's paper provides a set identification result for the parameter characterizing the forecaster's loss function. In this section, I summarize this theoretical result.

Let us denote the variable to be forecast by y (actual, target), and its forecast by \hat{y} . In a binary variable forecasting setting, $y, \hat{y} \in \{0, 1\}$ and a loss function can be represented in the following way:

	$y=1$	$y=0$
$\hat{y}=1$	0	$\ell(1,0)$
$\hat{y}=0$	$\ell(0,1)$	0

Where $\ell(\hat{y}, y)$ is the loss from forecasting \hat{y} when the realization will be y . We assume that $\ell(1,0) \geq 0$ and $\ell(0,1) \geq 0$. For expected loss minimizing forecasters, assuming that the loss is zero when the forecaster *hits* the target ($y=\hat{y}$) is true without loss of generality¹⁵².

We assume that forecasters produce their forecasts by minimizing expected loss. Let I denote the information set of the forecaster. Then the forecaster solves the following problem:

$$\min_{\hat{y} \in \{0,1\}} \ell(\hat{y}, 0)P(y = 0 | I) + \ell(\hat{y}, 1)P(y = 1 | I) \quad (1)$$

The solution to this problem is to predict one if $P(y = 0 | I) > c$, where $c = \frac{1}{1 + \frac{\ell(0,1)}{\ell(1,0)}}$, $c \in [0,1]$.

The cutoff c depends on the forecaster's relative loss from overpredicting versus underpredicting the target. It is the parameter I would like to estimate.

The key identification problem is that the econometrician does not observe the whole information set on which the forecast is based, at most the public part of it. Following [1], let us partition the information set I into two subsets: the part that the econometrician also observes, Z , and the private information of the forecaster, Z' . As the forecast is based on the whole information set that is only partly observed by the econometrician, that is, the forecaster predicts one if $p_{Z,Z'} \equiv P(y = 1 | Z, Z') > c$. Therefore, the econometrician cannot identify c exactly, she can only estimate a set in which c lies [1].

¹⁵²This fact is due to the following standardization: $\ell^{(c)}(\hat{y}, y) = \ell(\hat{y}, y) - \ell(y, y)$ where $\ell^{(c)}$ is the canonical form of the loss function [1].

Knowing Z , the econometrician observes the following two quantities:

$$p_Z = P(y = 1 | Z) \quad (2)$$

$$Q_Z = P(\hat{y} = 1 | Z) = P(p_{Z,Z'} > c | Z) \quad (3)$$

where Q_Z is the proportion of times $\hat{y}=1$ is observed conditional on Z . It is true by the law of iterated expectations¹⁵³, that $E[p_{Z,Z'} | Z] = p_Z$.

Using this relationship, [1] derive the following bounds for c :

$$\frac{p_Z - Q_Z}{1 - Q_Z} \leq c \leq \frac{p_Z}{Q_Z}. \quad (4)$$

Let us denote the lower bound as c_L , and the upper bound as c_U : $c_L = \frac{p_Z - Q_Z}{1 - Q_Z}$, $c_U = \frac{p_Z}{Q_Z}$. It is easy to show that $c_L \leq c_U$. It can happen that $c_U \geq 1$ or $c_L \leq 0$, in these cases the bound is not informative. p_Z and Q_Z could be estimated from the data using logit regressions, and using these estimates, we can give lower and upper bounds c_L and c_U for c .

Lieli and Stinchcombe highlight that their result is very general, as there are no assumptions about the number of omitted variables Z' , nor about their distributions. This makes loss function parameter identification possible in a general framework.

3. Empirical Strategy and the Data

In this section, I show the empirical strategy based on the theory outlined in section 2 that I use for the set-identification of c from analyst stock recommendations.

3.1. Empirical Strategy

To estimate the bounds given in section 2, we need to estimate $p_Z = P(y = 1 | Z)$ and $Q_Z = P(\hat{y} = 1 | Z)$. If Z is an empty set, p_Z and Q_Z are used to give the unconditional bounds for c . In this case, $p_Z = P(y = 1)$ and $Q_Z = P(\hat{y} = 1)$ are estimated by the unconditional sample probabilities of observing a realization of one, or a forecast of one, respectively.

If Z is non-empty, then p_Z and Q_Z could be estimated using fitted values from the following logit regressions, using observations collected over time:

$$\hat{p}_{Z_t} = \text{logit}(Z_t' \hat{\beta}_p) = \frac{1}{1 + e^{-Z_t' \hat{\beta}_p}} \quad (5)$$

$$\hat{Q}_{Z_t} = \text{logit}(Z_t' \hat{\beta}_Q) = \frac{1}{1 + e^{-Z_t' \hat{\beta}_Q}} \quad (6)$$

One can use the time series \hat{p}_{Z_t} and \hat{Q}_{Z_t} ($t=1, 2, \dots, T$) to decide **Hiba!** and **Hiba!** for every t . We could use different definitions for the overall bounds for c . We can either take max **Hiba!** and min **Hiba!** to be lower and upper bounds, respectively, or we could choose the minimum range min **Hiba!** and denote its bounds as the overall highest and lowest bound. I use the latter method in the empirical exercise.

¹⁵³ $p_Z = E[y | Z] = E[E(y | Z, Z') | Z] = E[p_{Z,Z'} | Z]$

3.2. Data

As forecast data, \hat{y} , I use monthly analyst stock recommendations for shares of Tesla Motors, Inc. Analyst stock recommendations are usually published using similar rating scales, categorized into three to five levels. I standardize the different scales and binarize the recommendations in the following way: take $\hat{y}=1$ if the recommendation is strong buy, buy, or equivalent, and take $\hat{y}=0$ otherwise: for hold, sell, and strong sell recommendations. Recommendations are given at the end of the month, however there are some missing observations in my data. In those cases where the recommendation is missing, I impute the missing values by zero (I also present results where I impute one).

The time series I compare the forecasts to is y , called the actual or realized series. I define y to be one if the price¹⁵⁴ growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast, i.e., $\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$, and zero otherwise.

After presenting the unconditional results, I include explanatory variables in the logit regressions. The included variable is a proxy for the public part of the analyst's information set used to make the recommendation. A straightforward variable to include in the information set of the forecaster is the short history of the relative performance of the analyzed stock compared to the market. Specifically, I take the relative price growth of Tesla stocks compared to the market between t and $(t-1)$, $(t-1)$ and $(t-2)$, and $(t-2)$ and $(t-3)$, and include their average in the regressions as variable Z :

$$Z = \frac{\sum(\log P_{T,t} - \log P_{T,t-1}) + (\log P_{T,t-1} - \log P_{T,t-2}) + (\log P_{T,t-2} - \log P_{T,t-3})}{3} \quad (7)$$

All the data I use was accessed using a Bloomberg Terminal¹⁵⁵.

4. Empirical Results

In this section, I show and interpret the results from the empirical analysis. I start by introducing the results from the unconditional and conditional logit regressions made for the consensus. As the consensus results capture the behavior of the representative analyst, these results give us a baseline for the interpretation. For different institutional stock analysts, we can expect slightly varying patterns in behavior. Also, the bounds estimated for institutional investors are expected to be more narrow than the consensus estimate. Lastly, in order to make the estimated bounds even narrower, I include an explanatory variable in Z and perform conditional logit regressions that way.

4.1. Results for the Consensus

In this subsection, I show and interpret the results from the unconditional and conditional logit regressions made for the consensus. The unconditional logit regressions give us the estimated sample probability of observing a forecast of one (\hat{Q}) and the estimated sample probability of observing a realization of one (\hat{p}). In the analyst stock recommendations framework, (\hat{Q}) can be interpreted as the sample probability that an analyst proposes a buy strategy, and (\hat{p}) captures the sample probability that the stock outperforms the market in the analyzed period (six months).

¹⁵⁴Price is taken to be the end-of-month closing price of Tesla stocks. Analyst recommendations are also published at the end of each month.

¹⁵⁵I have access to Bloomberg Terminals in Corvinus University of Budapest's Financial Laboratory.

I perform unconditional logit regressions to estimate \hat{p} and \hat{Q} and use these estimated values to derive bounds for c , the parameter characterizing the forecaster's loss function. I present results for the case where the actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast $\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$, and zero otherwise.

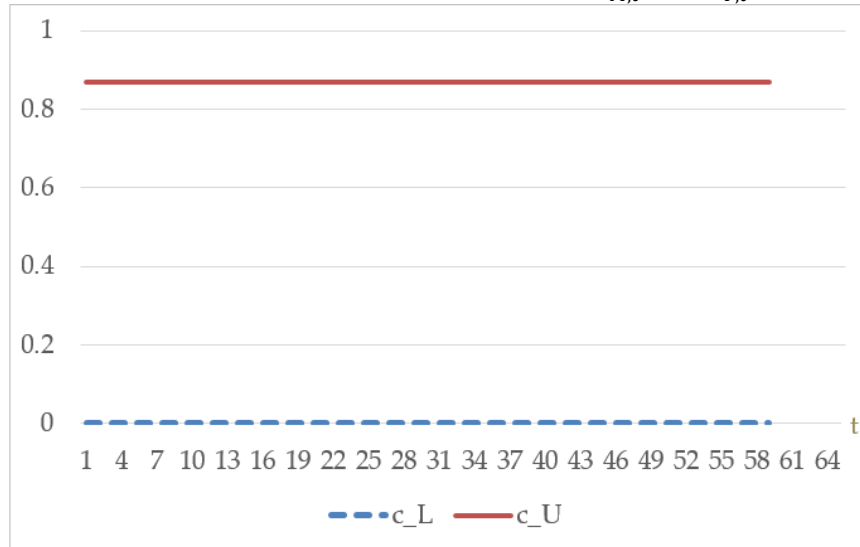

Figure 1: Upper and lower bounds for c based on unconditional probability estimates, consensus

Bounds for c estimated using an unconditional logit regression. The forecast value is the binarized consensus analyst recommendation for Tesla made in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and zero otherwise. Missing values imputed by zero.

Table 1: Estimated bounds for c for consensus estimates, forecast compared to six month ahead actual

Consensus estimates	c_L	c_U	range
unconditional	0	0.87	0.87
conditional on Z	0	0.64	0.64

Bounds for c estimated using unconditional and conditional logit regressions. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is 1 if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and 0 otherwise. The explanatory variable Z is the moving average of the most recent available relative price growth of Tesla stocks compared to the market and its two lags.

Figure 1 shows the estimated unconditional bounds for c for the consensus of forecasters. The estimated bounds are quite wide, yet we can deduct some important information from the result. We see that the bounds do not include the interval above 0.87. Ruling out the highest values for c means that the representative analyst is not extremely risk-averse in proposing a buy strategy. I explain this statement through a simple example in the next paragraph.

Assume $\hat{c} = 0.9$. This would mean that

$$\begin{aligned}
0.9 &= \frac{1}{1 + \frac{\ell(0,1)}{\ell(1,0)}} \\
&\quad \downarrow \\
\frac{1}{9} &= \frac{\ell(0,1)}{\ell(1,0)} \\
&\quad \downarrow \\
\ell(1,0) &= 9 \times \ell(0,1),
\end{aligned}$$

meaning that the cost $\ell(0,1)$ of proposing a sell strategy ($\hat{y}=0$) when there would be excess return from buying more of the stock ($y=1$) is nine times smaller than the cost of recommending a buy strategy ($\hat{y}=1$) when there would not be excess return from holding the stock ($y=0$). Thus, a “false buy” would be much more costly than a “false sell”. This would lead to analysts being much more reluctant to propose a buy strategy, they would only do so, if p_Z was very high.

However, as now the estimated c is lower than 0.87, we can rule out the case where the representative analyst is extremely reluctant to propose a buy strategy. We therefore expect the forecasters to propose buy strategies more easily. This result is consistent with the hypothesis that security analysts’ recommendations are frequently overoptimistic as their optimism is rewarded by their managers.

Naturally, we could not draw very strong conclusions from such a wide estimated interval. The wideness of the interval estimated for the consensus in the unconditional probability case is due to two main reasons. First, the recommendations that make up the consensus could vary strongly, and a few extremely risk-averse analysts’ recommendations can substantially increase the median. Therefore, we can expect to see narrower bounds when looking at the forecasts separately. I show the results for the separate institutional analysts in subsection 4.2.

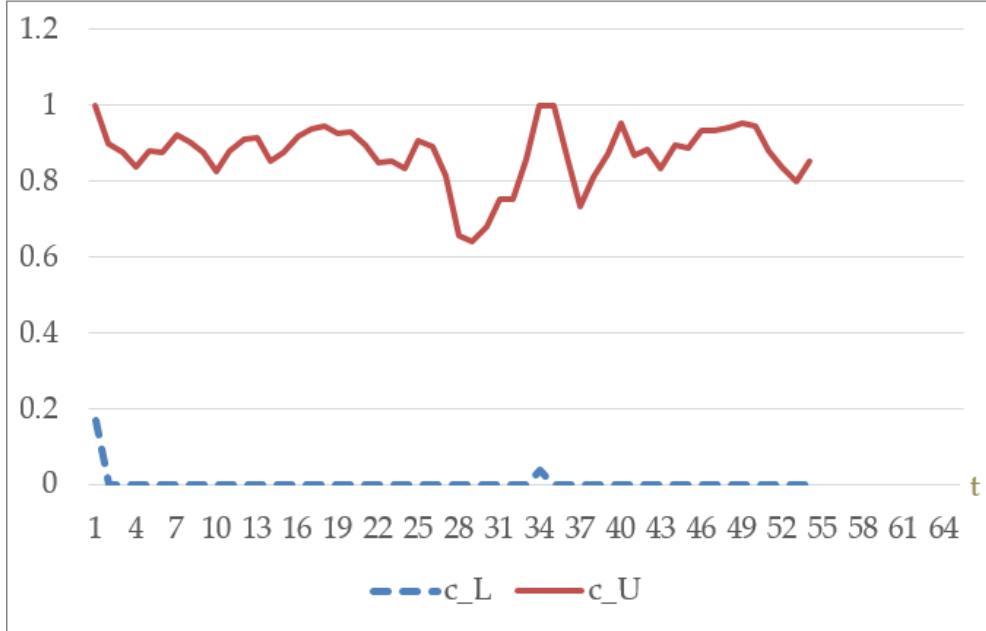

Figure 2: Upper and lower bounds for c based on conditional probability estimates, consensus

Bounds for c estimated using a conditional logit regression. The forecast value is the binarized consensus analyst recommendation for Tesla made in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and zero otherwise. The explanatory variable Z is the moving average of the most recent available relative price growth of Tesla stocks compared to the market and its two lags.

Second, the unconditional logit regressions are expected to result in a much wider interval for c , compared to the case where we use conditional logit regressions with some meaningful explanatory variable. The question naturally arises: what information does the analyst use when making a recommendation? The exact answer to this question is not publicly available, but we can make some intelligent guesses about what might be used when making the forecasts.

A straightforward variable to include in the information set of the forecaster is the short history of the relative performance of the analyzed stock compared to the market. The financial literature on momentum strategies also confirms the relevance of the past performance of a stock for its future performance (see, for example [14]). In this paper, I follow this strategy¹⁵⁶. Specifically, I take the relative price growth of Tesla stocks compared to the market between t and $(t-1)$, $(t-1)$ and $(t-2)$, and $(t-2)$ and $(t-3)$, and include their average in the regressions as variable Z .

It can be seen from table 1 and figure 2, that the estimated range for c from the conditional results have decreased largely, from 0.87 to 0.64 compared to the unconditional estimate. Now, in the conditional case, a large part of the highest values for c can be eliminated, meaning that we can rule out the majority of cases where the analyst is reluctant to propose a buy strategy. Thus, by including a meaningful explanatory variable in the regression, we are able to estimate c more precisely, and therefore, to draw stronger inference from the result. We can conclude that the channel which makes analysts more likely to propose “false buys” than “false sells” seems to be more important for the representative analyst than the reverse channel.

4.2. Results for the Institutional Analysts

The consensus estimate aggregates all available analyst recommendations, which might consists of very heterogenous values¹⁵⁷. Therefore, when analyzing the institutional analysts separately, we can expect to estimate narrower bounds than in the consensus case, which is affected by the heterogeneity in the separate analyst recommendations.

Columns two to four of table 3 show the unconditional results for the institutional analysts. We can observe that all intervals are indeed narrower than 0.87, the unconditional interval estimated for the consensus. In four of six cases, the upper bound is lower than one, and is even lower than 0.87, the c_U estimated for the consensus. We can therefore infer that these four analysts working at Morgan Stanley, Robert Baird, Dougherty and Stifel are more likely to propose a “false buy” ($\ell(1,0)$) than a “false sell/hold” ($\ell(0,1)$). Moreover, the upper bound is smaller than 0.5 in two cases, meaning that the loss functions of these analysts (working at

¹⁵⁶In further stages of my research however, I aim to include different explanatory variables in the observed part of the forecaster’s information set. I will perform the analysis for Z ’s containing the short history of price per earning ratios of Tesla compared to the S&P500’s price per earning ratios. Next, as Tesla is a special firm in the sense that a large percentage (28.5 percent as of February 2016) of its outstanding shares is being shorted, measures of short interest could also be included in Z in the hope for estimating narrower intervals for c .

¹⁵⁷The consensus is not the average of the six separate recommendations I use, but the consensus of a more comprehensive set of forecasters. The consensus data is reported by Bloomberg and aggregates information on all the available analyst recommendations for the given period.

Robert Baird and Dougherty) are for sure asymmetric: it is more costly for them to underestimate the future relative performance of the Tesla stock (“false sell/hold”, $\ell(0,1)$) than to overestimate its future relative performance (“false buy”, $\ell(1,0)$).

Table 2: Estimated bounds for c for institutional estimates, forecast compared to six months ahead actual, missing values imputed by zero

Institutional estimates	unconditional			conditional		
	c_L	c_U	range	c_L	c_U	range
Morgan Stanley	0	0.58	0.58	0	0.53	0.53
Robert Baird	0	0.48	0.48	0	0.47	0.47
Dougherty	0	0.49	0.49	0	0.37	0.37
Stifel	0	0.76	0.76	0	0.40	0.40
Morningstar	0.17	1	0.83	0.36	1	0.64
Barclays	0.34	1	0.66	0.39	1	0.61

Bounds for c estimated using unconditional and conditional logit regressions. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is 1 if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and 0 otherwise. The explanatory variable Z is the moving average of the most recent available relative price growth of Tesla stocks compared to the market and its two lags. Missing values imputed by zero.

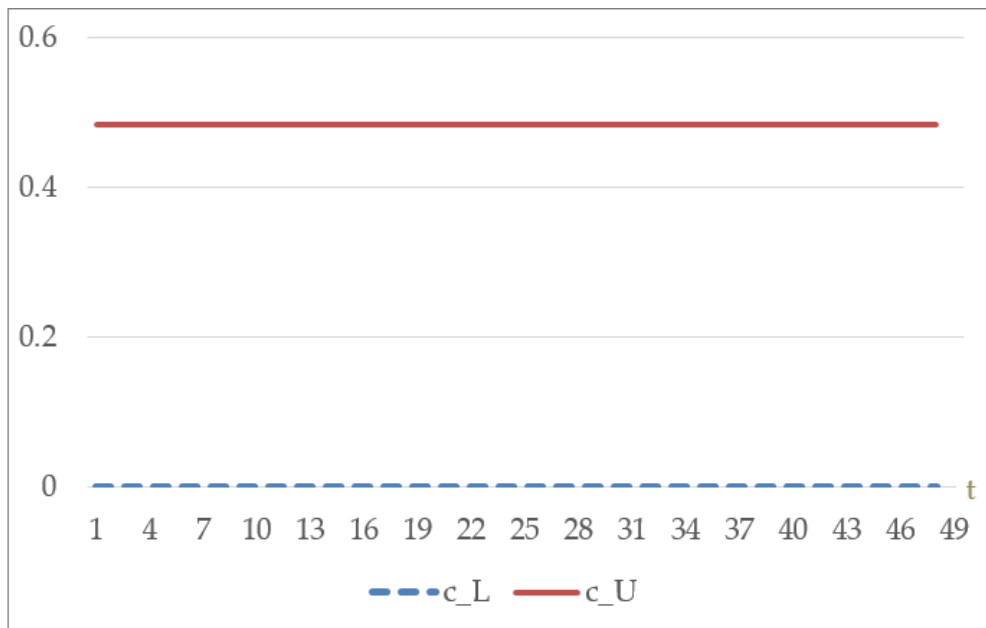

Figure 3: Upper and lower bounds for c based on unconditional probability estimates, Robert Baird

Bounds for c estimated using an unconditional logit regression. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made by Robert Baird in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and zero otherwise. Missing values imputed by zero.

The estimates for the analysts of Morningstar and Barclays are quite different from the other four estimates. In these two cases, the lowest values for c are ruled out, suggesting that we can rule out the case of these analysts being extremely reluctant to propose a sell strategy. This indicates that in the case of Morningstar's and Barclays' analysts, the hypothesis for high risk-aversion in making buy-side recommendations seems to be more significant than the reverse hypothesis. The reason for this different behavior might lie in different firm cultures or analyst's individual risk-taking preferences.

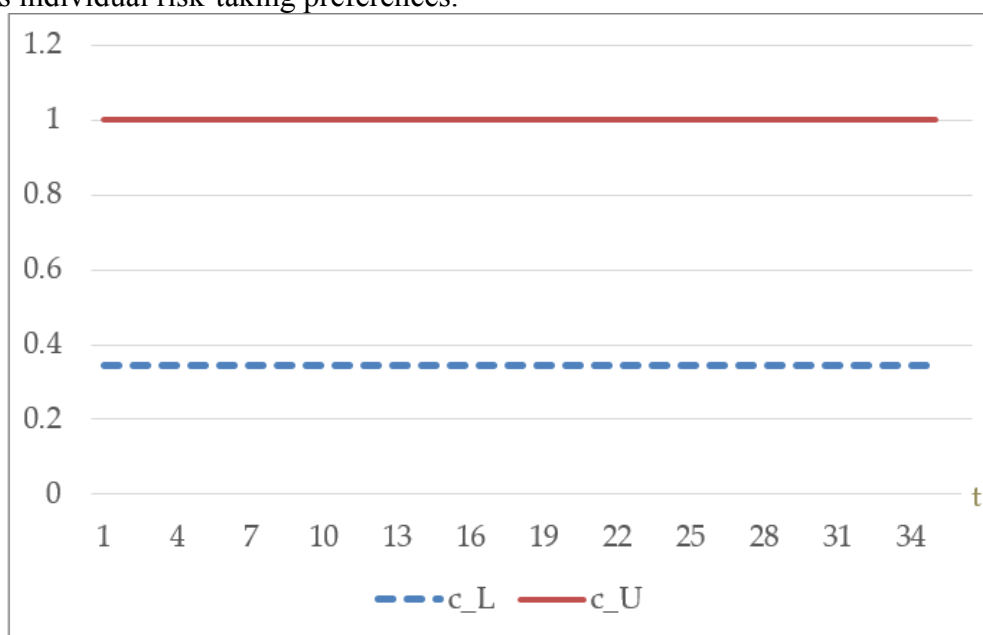

Figure 4: Upper and lower bounds for c based on unconditional probability estimates, Barclays

Bounds for c estimated using an unconditional logit regression. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made by Barclays in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and zero otherwise. Missing values imputed by zero.

The conditional logit results give narrower bounds in every case analyzed (see columns five to seven in table 3). The decrease in the interval width is most substantial in those cases where the unconditional bounds were more than 0.7 apart: the interval range decreased from 0.83 to 0.64, and from 0.76 to 0.4 for Morningstar's and Stifel's analysts, respectively. Adding an explanatory variable to the logit regressions did not change the inference of the results, it only made the estimated bounds narrower. For the analysts of Morgan Stanley, Robert Baird, Dougherty and Stifel, we are able to rule out less extreme cases of reluctance to propose a buy strategy, compared to the unconditional results. This strongly confirms our interpretation of these analysts being likely to publish overly optimistic recommendations.

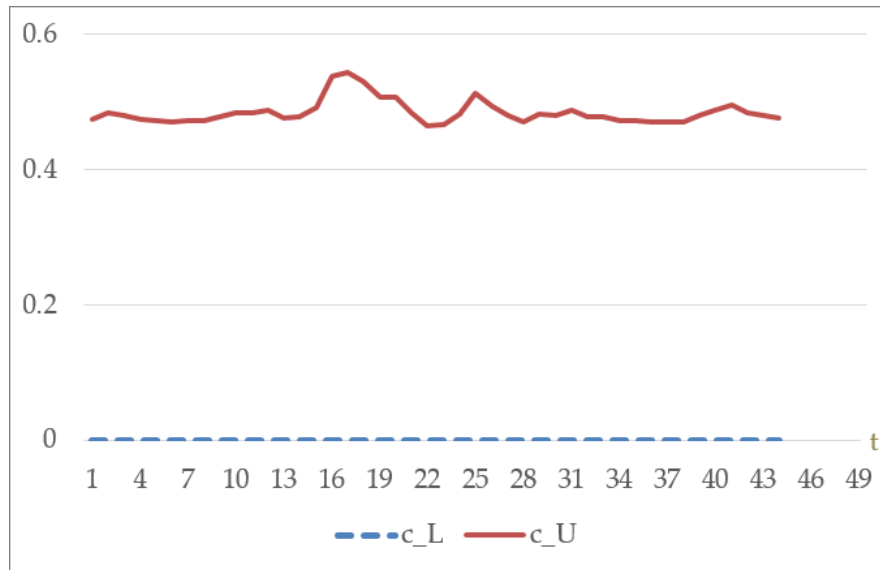

Figure 5: Upper and lower bounds for c based on conditional probability estimates, Robert Baird

Bounds for c estimated using a conditional logit regression. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made by Robert Baird in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and zero otherwise. The explanatory variable Z is the moving average of the most recent available relative price growth of Tesla stocks compared to the market and its two lags. Missing values imputed by zero.

However, the bounds get narrower for Barclays and Morningstar as well, meaning that we can rule out cases of less extreme reluctance to propose a *sell strategy*. So the evidence *against* overoptimistic forecasts is stronger in these latter two cases. We see that the inference in the conditional case is in line with the inference from the unconditional case, and the estimated intervals became narrower when adding an explanatory variable to the regressions.

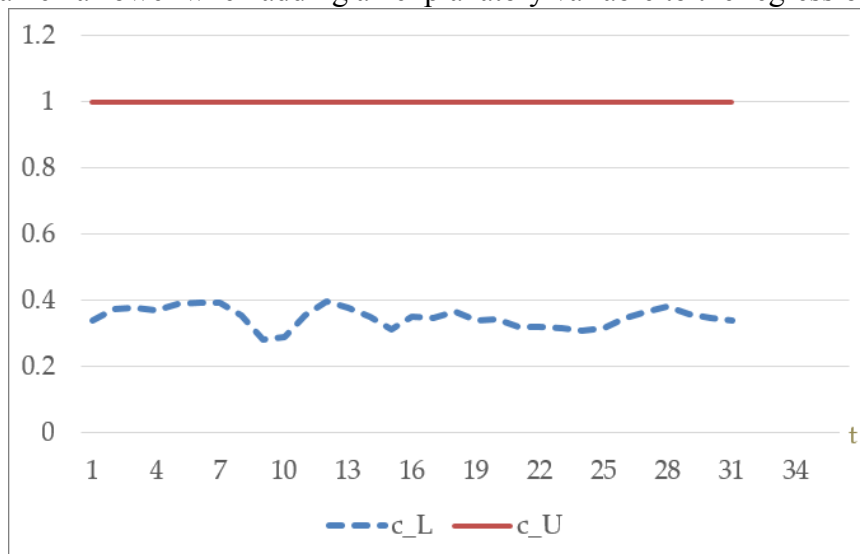

Figure 6: Upper and lower bounds for c based on conditional probability estimates, Barclays

Bounds for c estimated using a conditional logit regression. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made by Barclays in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong

sell: 0). The actual value is one if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and zero otherwise. The explanatory variable Z is the moving average of the most recent available relative price growth of Tesla stocks compared to the market and its two lags. Missing values imputed by zero.

Not all analysts prepare new analyst recommendations monthly for every stock they follow. In the results presented above, the missing values in the forecasts and actual realizations are imputed by zero. However, if I impute by one, it slightly changes the results (see table 3).

Table 3: Estimated bounds for c for institutional estimates, forecast compared to six months ahead actual, missing values imputed by one

Institutional estimates	unconditional			conditional		
	c_L	c_U	range	c_L	c_U	range
Morgan Stanley	0	0.85	0.85	0.32	1	0.68
Robert Baird	0	0.86	0.86	0	0.83	0.83
Dougherty	0	0.89	0.89	0	0.87	0.87
Stifel	0.18	1	0.82	0.44	1	0.56
Morningstar	0.58	1	0.42	0.75	1	0.25
Barclays	0.72	1	0.28	0.75	1	0.25

Bounds for c estimated using unconditional and conditional logit regressions. The forecast value is the binarized analyst recommendation for Tesla made in t (strong buy, buy: 1; hold, sell, strong sell: 0). The actual value is 1 if price growth for Tesla outperforms the market (S&P500) in six months from making the forecast ($\frac{P_{M,t+6}}{P_{M,t}} < \frac{P_{T,t+6}}{P_{T,t}}$), and 0 otherwise. The explanatory variable Z is the moving average of the most recent available relative price growth of Tesla stocks compared to the market and its two lags. Missing values imputed by one.

In the unconditional estimates (columns two to four of table 3), the upper bounds increased for both Morgan Stanley, Robert Baird and Dougherty. Now they are all very close to the consensus estimate. We could conclude therefore that although the results are sensitive to the treatment of missing observations, the conclusions on the risk preference does not change substantially for most of the analysts¹⁵⁸.

We can still rule out extreme reluctance to propose a buy strategy in the case of the representative analyst (consensus) and in the case of three institutional analysts. We expect the majority of analysts to propose a “false buy” strategy more easily than a “false sell/hold”, and this supports the claims that these analysts are frequently overoptimistic in their forecasts.

The estimated interval for Stifel changed substantially, now the values below 0.18 are ruled out for c . Therefore, we could not draw clear conclusions for the risk preference of Stifel’s analyst, as the results strongly depend on the treatment of missing observations.

When imputing the missing observations by one, the conditional results change even more than in the unconditional results do (see columns five to seven of table 3). The estimated intervals for Robert Baird and Dougherty approximately double in width, but the inference stays the same. However, the inference is changed for not only Stifel’s estimates, as in the unconditional results, but for Morgan Stanley’s estimates as well. In the case where I impute missing values by one, the lowest possible values for c are ruled out in the case of these two

¹⁵⁸The consensus stays the same, as it does not contain missing observations.

institutions. Therefore, we could not draw clear conclusions for the risk preference of Stifel's and Morgan Stanley's analysts.

It is unfortunate that the conditional results depend so heavily on the treatment of missing observations. However, since the consensus recommendation is reported for every single month, we could rely on the consensus result regardless of the imputation problem. From the consensus it is clear that the representative analyst proposes a buy strategy more easily, therefore, she is more likely to produce overly optimistic forecasts.

5. Conclusion

In a binary variable forecasting environment, I carry out an empirical analysis to estimate bounds for the parameter characterizing the forecaster's loss function. I use analyst stock recommendations as forecast data, and compare it to the six-month-ahead relative price performance of the analyzed stock. In the conditional probit regressions, I include a proxy for the publicly observed part of the forecaster's information set as an explanatory variable. Using a theoretical result from [1], I set-identify the parameter that captures the analyst's cost of over- versus underpredicting the target.

Previous research suggests that incorporating positive bias in stock analyst's forecasts is a rational action (Lim (2001)). It is also shown that controlling for accuracy, analysts who frequently issue optimistic forecasts are rewarded: they are much more likely to be offered higher prestige positions, with higher wages (Hong and Kubik (2003)). Therefore, we can expect analysts to issue overly optimistic forecasts more easily than pessimistic ones.

The reverse side of the argument can also be supported by intuitive claims. Consider that if an analyst issues a buy recommendation, then in the case of underperformance of the stock, her client will lose money for sure. However, if the analyst recommends a sell strategy, then her client might not even observe if the stock indeed outperforms the market. This suggests that analysts should avoid proposing overly optimistic recommendations.

In the analysis, I find that the highest possible values for c are usually ruled out, meaning that most analysts are not extremely reluctant to propose a buy strategy. This is in line with the first argument that analysts frequently form overly optimistic forecasts. When including an explanatory variable in the regression, the estimated bounds become narrower, while the inference does not change.

For two (Morningstar, Barclays) out of the six analysts however, the lowest possible values for c are ruled out. From this, we can infer that their forecasting behavior seems to be explained in a large part by the "risk-aversion channel" that causes analysts to avoid making overly optimistic recommendations.

In further stages of my research, I plan to include different explanatory variables in the observed part of the forecaster's information set, in order to estimate c even more precisely and to be able to draw stronger conclusions from the results. I will perform the analysis for Z 's containing the short history of price per earning ratios of Tesla compared to the S&P500's price per earning ratios. Next, as Tesla is a special firm in the sense that a large percentage of its outstanding shares is being shorted, I will include measures of short interest in Z and repeat the analysis that way.

I also plan to conduct a more comprehensive analysis by including more analysts' recommendations for many stocks. Deriving estimates for c for more analysts would also enable me to compare the behavior of analysts from different brokerage houses and relate the results on c to the reputation of the brokerage house.

In this stage of the research, I did not include confidence intervals for the estimated results. I plan to derive them by using a block bootstrap procedure and include them in the future.

Acknowledgements

I am most grateful for my supervisor, Róbert Lieli for his helpful comments and guidance throughout my work. I am also very thankful for my husband and family for creating an optimal working environment for me. This research project was in part financed by the Pallas Athéné Domus Scientiae Foundation.

References

- [1] Lieli, R. P., Stinchcombe, M. B.: On the Recoverability of Forecasters' Preferences. *Econometric Theory*, 29(03), 2013. pp. 517-544.
- [2] Elton, E. J., Gruber, M. J.: Earnings estimates and the accuracy of expectational data. *Management Science*, 18(8), 1972. pp. B-409.
- [3] Brown, L. D., Rozeff, M. S.: The superiority of analyst forecasts as measures of expectations: Evidence from earnings. *The Journal of Finance*, 33(1), 1978. pp. 1-16.
- [4] Crichfield, T., Dyckman, T., Lakonishok, J.: An evaluation of security analysts' forecasts. *Accounting Review*, 1978. pp. 651-668.
- [5] Womack, K. L.: Do brokerage analysts' recommendations have investment value? . *The Journal of Finance*, 51(1), 1996. pp. 137-167.
- [6] Barber, B., Lehavy, R., McNichols, M., Trueman, B.: Can investors profit from the prophets? Security analyst recommendations and stock returns. *The Journal of Finance*, 56(2), 2001. pp. 531-563.
- [7] Jegadeesh, N., Kim, J., Krische, S. D., Lee, C.: Analyzing the analysts: When do recommendations add value? . *The Journal of Finance*, 59(3), 2004. pp. 1083-1124.
- [8] Green, T. C.: The value of client access to analyst recommendations. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 41(01), 2006. pp. 1-24.
- [9] Rapoza, K.: *How Much Do Wall Streeters Really Earn?*. 2013. Letöltve 2016. március 13-án a Forbes Investing weboldalról:
<http://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2013/03/13/how-much-do-wall-streeters-really-earn/#3a92a01c7f08>
- [10] Ramnath, S., Rock, S., Shane, P.: The financial analyst forecasting literature: A taxonomy with suggestions for further research. *International Journal of Forecasting*, 24(1), 2008. pp. 34-75.
- [11] Hong, H., Kubik, J. D.: Analyzing the analysts: Career concerns and biased earnings forecasts. *The Journal of Finance*, 58(1), 2003. pp. 313-351.
- [12] Lim, T.: Rationality and analysts' forecast bias. *The Journal of Finance*, 56(1), 2001. pp. 369-385.
- [13] Hong, H., Kubik, J. D., Solomon, A.: Security analysts' career concerns and herding of earnings forecasts. *The Rand Journal of Economics*, 2000. pp. 121-144.
- [14] Asness, C. S., Moskowitz, T. J., & Pedersen, L. H.: Value and momentum everywhere. *The Journal of Finance*, 68(3), 2013. pp. 929-985.

Reviewer: Zoltán Monostori, associate, Morgan Stanley

AZ E-LEARNING BEVEZETÉS KOMPLEXITÁSA – EGY PÉLDA A MAGYAR PIACRÓL

Nagy Vitéz

Budapesti Corvinus Egyetem, PhD-hallgató, vitez@eloszk.hu

Absztrakt

Az internet térhódításával egy olyan új eszköztár, az e-learning megjelenése nyit új kapukat a vállalati, közoktatási, és közigazgatási szféra számára egyaránt, amely komplexitását tekintve sokkal több, mint egy újabb pusztán IT megoldás. Egyes szerzők az e-learninget egyenesen az oktatás-módszertan egy új paradigmájának nevezik. Az e-learning térnyerése nem csak nemzetközi, de hazai viszonylatban is egyre jelentősebb méreteket ölt. Cikkemben egy olyan esetet kívánok feldolgozni, amelyben egy, több tízezer dolgozóval rendelkező cég megelőző e-learning tapasztalat nélkül kívánja implementálni a szervezeti kultúrába az e-learninget tendereztetés és külső beszállító közreműködésével. Az esettanulmány fókuszába azt a kérdéskört helyezem, hogy az e-learning nagyvállalati környezetben történő bevezetése mennyire komplex folyamat, mennyivel túlmutat egy pusztán IT projekt keretein, mik azok a további területek, amelyek közreműködése és bevonása elengedhetetlen a sikeres adaptációhoz.

Cikkem első fejezetében röviden bemutatom az e-learning fogalmi megközelítéseit, majd ezt követően összefoglalom az e-learning adaptációra irányuló projektek sikertényezőit. A harmadik fejezetben bemutatom az esettanulmány fókuszába állított nagyvállalatot és legfontosabb jellemzőit, illetve az e-learning rendszer bevezetését elnyerő beszállító céget. A bevezetés komplexitását alátámasztandó részletesen kitérek továbbá a projekt érdekcsoportjaira, majd ismertetem a bevezetés folyamatát. A negyedik fejezet a projekt utóéletéről szól: azokról a fenntartó feladatokról, amely a rendszerbevezetést követően annak hosszútávú fenntarthatóságát szolgálják. Az ötödik fejezet összefoglaló gondolatait követően rövid kitekintést teszek az e-learning hatékonyságának és eredményességének mérési nehézségeire, az ebben rejlő további kutatási lehetőségekre.

Kulcsszavak: e-learning, IT projekt, rendszerbevezetés, projektvezetés

1. Bevezetés

Az e-learning fogalma és terjedése megosztó jelenség a társadalomban. Valamilyen formában szinte minden számítógépes felhasználó találkozott már e-learning tartalommal, ebből fakadóan gyakorlatilag mindenki képes laikusként is véleményt formálni, még ha az teljesen szubjektív is, és nélkülöz bármilyen stabil alapokra támaszkodó érvrendszert vagy háttértudást, adatokat, statisztikákat. Ugyanez jellemző a kutatói társadalomra is: viszonylag új területről lévén szó rengeteg megközelítést, fogalmi magyarázatát olvasni az e-learningnek, amely egyrésztől tovább nehezíti a szilárd alapok lefektetését, a korrekt összehasonlító elemzések elvégzését, másrésztől viszont segíti egy szélesebb látókör kialakítását és elsajátítását, amely komplexebb kutatási eredményekhez vezethet.

Az e-learninget sokan sokféleképpen definiálják. Több szerző is azt a célt tűzte ki tanulmányában [1] [2], hogy összegyűjtse azokat a fogalmi meghatározásokat, amelyek az e-learninget írják körül. Ennek alapján 4 fő kategóriába sorolták tanulmányaikban a definíciókat:

1. *technology driven*, azaz a **technológiai** megközelítésű;
2. *delivery function*, azaz a **hordozót** fókuszba állító;
3. *communication and interaction*, azaz a **kommunikációt és interaktivitást** előtérbe helyező;

4. *educational paradigm*, azaz az e-learninget egy teljesen új **oktatási paradigmaként** feltüntető megközelítés.

Jelen cikknek nem célja ezen definíciók, és az azokat megalkotó szerzők munkáinak részletezése, azonban arra mindenképp érdemes, hogy az e-learningről alkotott sokszínű véleményt illusztrálja.

Az esettanulmány feldolgozása során azokat a tapasztalatokat kívánom megosztani, amelyet a fent említett bevezetési projekt kapcsán mint beszállító oldali tanácsadó szereztem meg, kiegészítve a megrendelővel folytatott egyéni mélyinterjúkkal és munkacsoportos interjúkkal, ezáltal nyújtva teljes képet az ilyen projektekből rejlő kockázatokról, azok volumenéről és a lehetséges megoldásairól. Jelen cikk célja tehát az e-learning egy speciális területe, a vállalati környezeti adaptáció megismertetéséhez való hozzájárulás a teljesség igénye nélkül, egy esettanulmány alapján.

Az esettanulmány végén kitekintek továbbá arra is, hogy egy sikeres bevezetési projektet követően melyek azok a fenntartó feladatok, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy az adaptált e-learning rendszer és kapcsolódó folyamatok, tartalmak naprakészek legyenek, és hosszútávon támogassák a szervezet érdekeit, illetve azon módszerekre, amelyek segítik az bevezetett e-learning hatékonyságának mérését.

2. A sikeres e-learning adaptáció elméleti megközelítései

Az e-learning bevezetések hatékonyságát és sikerét több szempontból, többféle elméleti megközelítésből is vizsgálhatjuk [3]:

1. **Kritikus sikertényezők** (*CSF – Critical Success Factors*). Ennek lényege, hogy különféle – objektíven mérhető, vagy szubjektíven skálázható – sikertényezőkhez kötik az adaptáció sikerességét. Ezeket a sikertényezőket jellemzően valamilyen szempontrendszer szerint csoportosíthatjuk, és meghatározhatjuk azokat a minimum kritériumokat, kritikus pontokat, amelyek végül az adaptáció sikerességét osztályozzák. A sikertényezők egy ilyen csoportosítás lehet például technológia tényezők, instruktori jellemzők és tanulói jellemzők szerinti bontás [4], amit kiegészíthet az intézményi támogatás [5].
2. **Emberi megismerés elmélete** (*SCT – Social Cognitive Theory*). A technikát teljesen a háttérbe szorító, az egyént a központba helyező megközelítés elsősorban az emberi viselkedést tanulmányozza, melynek alapjául az „én-hatékonyságot” illetve kimeneti elvárásokat helyezi. Ez a kettő együttesen nagy befolyással bír a vizsgált technológia használatának hajlandóságára [6].
3. **Információs rendszerek sikerének modellje** (*ISSM – Information System Success Model*). Kicsit tágabb megközelítésből tekintve az e-learning bevezetések sikerét mérhetjük olyan mutatókkal, melyek általánosságban az összes információs rendszerre vonatkozhatnak. Egy népszerű tanulmány hat összetevőt alkalmaz: nettó megtérülés, hajlandóság a rendszer használatára, felhasználói elégedettség, a rendszer minősége, az információk (adatok, tartalom) minősége, és a szolgáltatás minősége [7]. Az e-learning esetében a modell alkalmazhatóságánál arra érdemes különös figyelmet fordítani, hogy melyik összetevőt milyen mérőszámokkal vizsgálunk, és milyen súlyozással vesszük azt figyelembe.
4. **Technológiai elfogadás modellje** (*TAM – Technology Acceptance Model*). Az erre az alapra építő modellek azt vizsgálják, hogy a felhasználók mennyire elfogadják az adott technológiával (esetünkben e-learning) szemben. Négy alapvető összetevőt fogalmaz meg: észlelt hasznosság, észlelt használati nehézségi szint, viselkedésből fakadó használati hajlandóság, és tényleges használat [8]. Az alapmodell természetesen

kiegészíthető a rendszer funkcionalitása alapján további tényezőkkel is, mint például bizalom, észlelt kockázat, kultúra [9].

5. **Motivációs elmélet** (*MT – Motivation Theory*). Az SCT-hez hasonlóan szintén az egyént helyezi a középpontba, mégpedig annak motiváltságára fókuszál. Megkülönbözteti az érdeklődésből és élvezetre törekvő belső, illetve a valamilyen cél elérését hajtó külső motivációt [10]. Amint azt korábban említettem, az e-learning meglehetősen megosztó jelenség a laikusok között is, így a sikeres e-learning adaptáció egyik kulcsfontosságú eleme az érdekeltek (nem csak tanulók, hanem oktatók, képzésszervezők, menedzsment stb.) motiváltsága is.

Mint látható, az egyes megközelítések között találhatók átfedések, így ezek valamilyen kombinációja jelentheti a megfelelő vizsgálatot. Fontos továbbá kiemelni, hogy a fenti megközelítések az e-learning bevezetések és adaptációnak az önmagában vett sikerét mérik, nem jelentenek komparatív elemzést a korábbi, hagyományos képzési formához és struktúra és az e-learning nyújtotta lehetőségek kihasználása között, és az ilyen módon vizsgálandó hatékonyság tekintetében.

Mint az a projektekről általánosságban elmondható, az e-learning bevezetések is esetenként eltérőek a felmerülő kockázatok, kihívások és eredmények tekintetében is. A fentiekben bemutatott sikertényezőkre építve a magyar közigazgatási szektorban bevezetett e-learning képzési megoldás is elemzésre került, melynek fókuszában elsősorban a tananyagfejlesztés áll [11]. Az általam elemzett példa elsősorban nem tananyag, hanem rendszer központú, a találkozási pontokon azt is vizsgálom, mennyiben vonható párhuzam a vállalati szektor és az előbbiekben említett tanulmányban bemutatott közigazgatási bevezetés esetében.

3. E-learning bevezetés

A következőkben egy konkrét példán keresztül mutatom be az e-learning bevezetésének egy lehetséges kivitelezését. Az eset a hazai (magyar) nagyvállalati szektorból vett példa, melynek során az e-learninget bevezetni kívánó cég tendereztetés útján választotta ki a beszállítót. Egy előzetesen elkészített igényspecifikáció alapján meghatározták azokat a sikerkritériumokat és funkcionális elvárásokat, amelyeknek az e-learning rendszernek meg kellett felelnie.

3.1 Előzmények

A vizsgált vállalat egy összetett szervezeti hierarchiában működő cég, mely több tízezer alkalmazottat foglalkoztat, képzési struktúrája éves szinten több száz különféle képzésből áll össze. A nagyvállalat megelőző e-learning tapasztalattal csak minimálisan rendelkezik, mely külső beszállítótól vásárolt – de nem használt – dobozos e-learning tananyagok birtoklásából, és néhány, a belső hálózatra feltöltött dokumentumból és képernyővideóból adódik. A jelenlegi informatikai eszköztárban ugyan megtalálható az SAP integrált vállalatirányi rendszer LSO¹⁵⁹ modulja, azonban ennek használata csak a képzésszervezésig terjed, e-learning funkciókat nem használnak.

A tendert megnyerő beszállító egy több mint 5 éve működő, kifejezetten e-learning szolgáltató magyar kisvállalkozás, mely mind e-learning és képzésmenedzsment rendszerek bevezetésével, mind e-tananyag fejlesztéssel is foglalkozik. Alkalmazottjaik között egyaránt megtalálhatók programozó, andragógia, menedzsment végzettségűek, így a fejlesztéstől kezdve a tanácsadáson át a projektvezetésig a teljes e-learning bevezetés folyamatát saját erőből, alvállalkozó nélkül képesek megvalósítani.

¹⁵⁹ SAP Learning Solution

3.2 A bevezetést érintő feladatok

Bár a pályázati kiírás pusztán egy e-learning rendszer IT megközelítésű bevezetését célozta meg, hamar felismerésre került a feladat komplexitása, amely nem egy kiválasztott rendszer telepítését és testreszabását jelenti, hanem folyamatok ki- és átalakítását, e-learning kompetencia kiépítését egyaránt. Az elméleti felvezetés során bemutatott, sikeres adaptációt jellemző elvárásokkal tehát beszállító oldalról szükséges volt tisztában lenni ahhoz, hogy végül a projekt sikerrel záruljon. A projektben összességében háromféle feladattípust különíthetünk el, melyek három célt szolgálnak:

1. **Kimondott cél:** informatikai rendszer bevezetése a megrendelő által elkészített igényspecifikáció alapján. E tekintetben a beszállítónak informatikai tanácsadói/szakértői szerepet kellett vállalnia. Az elvégzendő feladatok közé tartozott az infrastruktúra feltérképezése, a kiválasztott rendszer telepítése, arculati tervek elkészítése és implementálása, paraméterezés, lokalizáció és testreszabás, az SAP rendszerrel való kétirányú kommunikációs interface kialakítása, egyéb egyedi fejlesztések megvalósítása.
2. **Rejtett célok:** azok a háttérben elvégzendő feladatok, amelyek szükségesek a rendszer megfelelő konfigurálásához és fejlesztéséhez. Tanácsadói és szakértői szerepet is vállalt a beszállító, melynek során feltérképezte a szervezeti hierarchiát, a jelenlegi képzési struktúrát, a képzésszervezési folyamatokat, felmérte az e-learning tananyagfejlesztői kompetenciát.
3. **Projektvezetői célok:** a bevezetés koordinálását és kontrollját mind megrendelő, mind beszállító oldalról dedikált projektmenedzser végezte. Mivel a megrendelő és beszállító oldali informatikának szoros együttműködésben kellett dolgoznia az infrastruktúra kialakításától kezdve az e-learning és a vállalatirányítási rendszer között megvalósítandó kommunikáció és szinkron okán, a projektvezetők folyamatos együttműködése elengedhetetlen a határidőre történő projektzáráshoz.

10. ábra: A projekt céljaihoz kapcsolódó beszállítói szerepek

Általánosságban elmondható, hogy a projekt során az egyes szerepeket beszállító oldalról különböző személyek képviselték. Ezzel könnyedén elhatárolhatók az egyes feladatokhoz köthető felelősségi körök, amely hatékonyabb kontrollt tesz lehetővé a projektvezetők számára. Továbbá a megrendelő felé is nagyobb bizalmat kelt, ha az egyes területeknek saját szakértői vannak, és ezáltal nem mosódnak össze a különféle kompetenciák. Egyértelművé válik így továbbá az is, hogy milyen kérdésekben kihez szükséges fordulni.

3.3 Stakeholderek

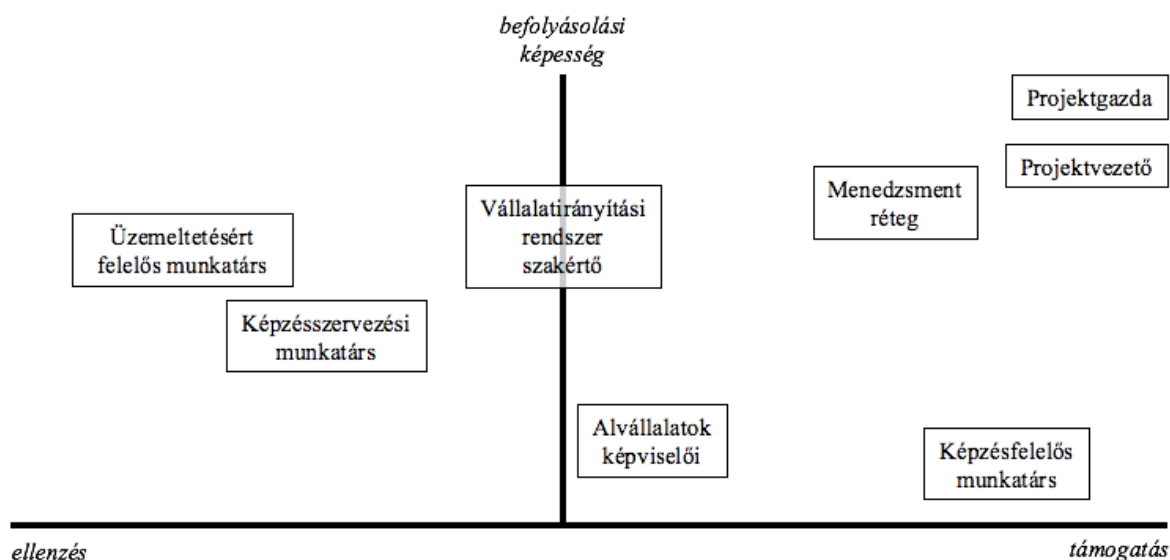
Az e-learning bevezetés projekt komplexitását szintén jól mutatja, hogy megrendelő oldalról milyen érintettek vettek részt aktív vagy passzív módon a projektben. A következő táblázatban az egyes résztvevők szakterületét, feladatait és érdekeltységét mutatom be:

- **Projektgazda** (IT osztály): a projekt kiírójaként elsődleges célja egy, a jelenleginél gazdaságosabb és hatékonyabb képzés és képzésmenedzsment rendszer és folyamat kiépítése. Értelemszerűen nagy befolyással bír a projektre, a kritikus döntések meghozataláért felelős.
- **Projektvezető** (IT osztály): a bevezetett rendszer minőségi elvárásoknak való megfeleltetése, a projekt határidőre való megvalósítása a kitűzött büdzsé keretein belül maradva.
- **Képzésszervezési munkatárs** (oktatóközpont): a jelenlegi struktúra és folyamat szerint az a személy, aki az éves szinten több száz képzés szervezéséért felelős. Célja egy olyan rendszer bevezetése, amely a saját és beosztottjai igényeit a legjobban kiszolgálja, az adminisztrációt a lehető legkönnyebbé teszi. Mivel egy új rendszerhez kell külső nyomásra alkalmazkodnia, eleinte inkább ellenzi a projektet.
- **Képzésfelelős munkatárs** (oktatóközpont): a központilag előállított képzések és oktatások (pl. munka- és tűzvédelem) szakmai tartalmáért felelős munkatárs, aki a későbbiekben az e-tananyagok fejlesztéséért is felel. Célja az e-learningben rejlő lehetőségek megismerése, e-learning kompetencia megszerzése. Az új megoldásokra nyitott, támogatja a projekt megvalósulását, bár befolyása a projekt sikerére minimális.
- **Üzemeltetésért felelős munkatárs** (IT osztály): a hardveres háttér kialakításáért felelős kolléga célja egy robosztus, az IT biztonsági szabályoknak megfelelő rendszer bevezetése, amely a jelenlegi infrastruktúrába könnyedén beilleszthető, fenntartása kevés pluszfeladattal jár. Befolyása aránylag magas, hiszen kritikus részét képezi a rendszernek a megfelelő IT infrastruktúra kialakítása, melynek közreműködésében (szándékosan vagy nem, de) hátráltatta a projekt haladását
- **Vállalatirányítási rendszer szakértő** (IT osztály): a meglévő SAP és az a bevezetésre kerülő rendszer közötti integráció kialakítását támogató kolléga. Célja olyan interface kialakítása a beszállító céggel, amely megvalósítható a vállalatirányítási rendszer fejlesztése nélkül. A rendszerek közti integráció megvalósítása szintén kritikus pontja a projektnek, ezért az üzemeltetéshez hasonlóan relatíve magas befolyással bír, míg semleges hozzáállása annak köszönhető, hogy fejlesztés nélkül plusz munka nem kerül a feladatai közé.
- **Az alvállalatok delegáltjai** (minden esetben a HR osztályról): az összetett vállalatcsoport egyes szervezeti egységei által delegált munkatársak célja olyan képzésszervezési folyamatok kialakítása, amelyek a saját területükhöz igazíthatók, továbbá az e-learningben rejlő lehetőségek megismerése, e-learning kompetencia megszerzése. Az új megoldásra nyitottak, hozzáállásuk inkább pozitív.
- **Menedzsment réteg** (vegyesen minden osztályról): operatív szinten a rendszer által generálható riportok, rendszeres jelentések átláthatósága a céljuk, míg globális szinten a hatékony képzési rendszer. Közvetlenül nem vesznek részt a projektben.

A korábban már említett közigazgatási esetben, amely elsősorban tananyagok fejlesztéséről szól, a szerző a fejlesztő (programozó), tanuló, tanár, kurzustervező, forgatókönyvíró, vezető szerepeket különíti el [11]. Ez bár némi átfedésben van a rendszerbevezetés projekt esetén megtalálható szerepekkel, új elemek is megtalálhatók benne, melyek kiemelten a tananyagfejlesztésre jellemzőek. Egy komplex e-learning bevezetés hosszú távon természetesen a rendszer- és a tananyagfejlesztés együtteséből tevődik össze, amely így a két esetben meghatározott szerepek unióját képezi.

A következő ábrán látható az egyes érdekcsoportok projekthez való viszonyulása (támogató vagy ellenző), illetve a befolyási képesség mértéke. Fontos megjegyezni, hogy jelen ábra a projekt kezdetén jellemző állapotot mutatja. A projekt hátráltatói, ellenzői között a leginkább felismerhető közös vonás, hogy a jelenlegi munkaterhelésükhöz képest vagy többletfeladatot

kapnak (pl. üzemeltetés), vagy a megszokott munkafolyamatokat kell másként szervezni, egy új logika szerint kell a feladatokat elvégezni (képzésszervezés). Megfelelő vezetői és beszállítói kommunikációval azonban az ellenző érdekcsoportok végül a projekt támogató oldalára kerültek, így annak sikeresmegvalósulását nem fenyegette további veszély.

11. ábra: Stakeholder elemzés

3.4 A bevezetés folyamata

Ahogy a rejtett céloknál már említésre került, a bevezetés első lépése egy állapotfelméréssel indult. Ez magába foglalta a jelenlegi képzésszervezési folyamatok és az ehhez használt informatikai rendszerek, szoftverek, offline táblázatok tanulmányozását, szakértőkkel való konzultációt. Ezzel párhuzamosan zajlott a teljes szervezeti és képzési struktúra feltérképezése, amelyen keresztül megszerzett információk megalapozták a később újraalakított képzésszervezési folyamatokat, melyek az új rendszer konfigurálása és fejlesztése szempontjából kritikusak. Informatikai oldalról a hardveres lehetőségek felmérése jelentette az első feladatot: meghatározásra került a rendszer serverigénye, illetve megtörtént az IT biztonsági előírások áttanulmányozása is. A feladatokra fordított munkanapok számát és átfutási idejüket a következő táblázat foglalja össze.

1. táblázat: A felmérési szakaszra fordított emberi erőforrások

Feladat	Ráfordított munkanapok száma	Átfutási idő
Szervezeti és képzési struktúra feltérképezése	2 x 5 nap	1 hónap
Képzésszervezési folyamatok és az ehhez használt informatikai rendszer átvizsgálása, majd az új folyamatok kialakítása	3 x 20 nap	3 hónap (az előzőt követően)
A rendszer hardverigényének meghatározása, és a szükséges infrastruktúra (topológia) összeállítása	1 x 10 nap	6 hét (párhuzamosan az előzőekkel)

A feladatok és felelősségek könnyebb elkülöníthetősége érdekében a fentiek alapján két munkacsoport jött létre:

- **Képzésszervezési munkacsoport:** melynek feladata az új rendszerrel szemben támasztott funkcionális elvárások deklarálása volt, ideértve a szervezetet érintő változások kialakítását a kapcsolódó folyamatok újraszervezésével.
- **IT munkacsoport:** melynek feladata az IT infrastruktúra kialakítása mellett a vállalatirányítási és az e-learning rendszer közötti interface kialakításának technikai specifikálása volt.

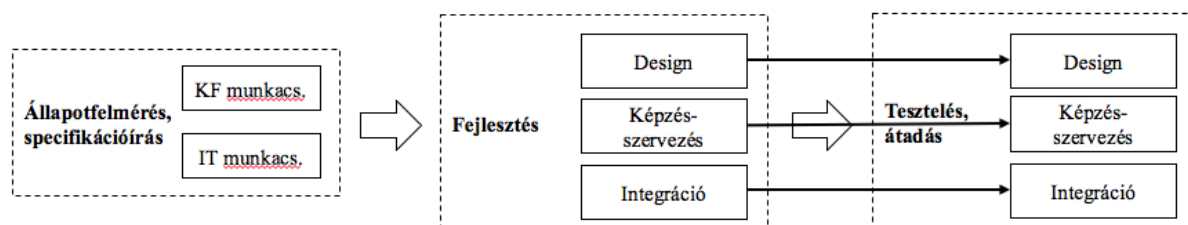
A munkacsoportok heti rendszerességű találkozók keretein vették pontról pontra a meghatározandó alapokat, melyek eredményeképp megszületett a fejlesztői specifikáció és rendszerterv. Ez a két dokumentum az alábbiakat tartalmazta:

- a bevezetett rendszer általános ismertetését,
- egy architektúra tervet (a hardver, adatbázisok és fejlesztési zónák kapcsolatáról),
- a rendszerintegráció technikai megvalósításának tervét,
- drótváz jellegű képernyőterveket,
- arculati elvárásokat a bevezetendő rendszerről,
- jogosultsági mátrixot,
- tesztelésre vonatkozó elvárásokat,
- továbbá a különböző típusú képzésekhez tartozó folyamatábrákat és –leírásokat, melyek magukba foglalták a szükséges fejlesztéseket is.

A specifikáció véglegesítése és elfogadása utána a projekt a fejlesztési szakaszba lépett, mely a megszületett dokumentáció alapján történő programozási feladatokat foglalta magában. Ennek keretében telepítésre került az alaprendszer¹⁶⁰, és megtörtént annak felparaméterezése és lokalizációja (nyelvi beállítások, jelszó szabványok meghatározása, szükségtelen funkciók kikapcsolása). A beszállító fejlesztői három fejlesztésen dolgoztak párhuzamosan:

1. Megszületett a rendszer arculati terve, mely megrendelői jóváhagyás után implementálására is került.
2. A meghatározott képzésszervezési folyamatok leképezése és az ehhez szükséges fejlesztések megvalósítása a rendszerben.
3. Rendszerintegráció megvalósítása a bevezetendő e-learning rendszer és a megrendelőnél már működő SAP között, kiegészítve a központi Active Directory-ből történő autentikációval.

A három különböző fejlesztési folyamat egymástól függetlenül fejleszthető, így tesztelhető és átadható is volt – ez jelentette a harmadik és egyben utolsó lépését a bevezetésnek. Ennek keretében több alkalmon keresztül megtörtént a kulcsfelhasználóinak oktatása, majd a képzésfejlesztési folyamatok leképezése, a design és a rendszerintegráció tesztelését követően a rendszer átadható, átvehető stádiumba került. Az e-learning rendszer bevezetése tehát három fő szakaszra bomlott, melyet az alábbi ábra foglal össze.

12. ábra: Az bevezetés szakaszai

¹⁶⁰ Totara LMS

4. E-learning fenntartás

Az e-learning rendszer (informatikai) bevezetése egy olyan nulladik lépés, amely nélkül a szervezeti e-learning adaptáció el sem indulhat. Fontos azonban kiemelni, hogy a telepített és testreszabott rendszer nem hagyható magára, szükséges egy olyan szervezeti háttér kialakítása, amely annak fenntarthatóságáért felel. Jelen vállalat esetében az alábbi táblázatban összefoglalt feladatok kerültek meghatározásra, amelyek könnyedén általánosíthatók, és más szervezetek által is átvehetők.

2. táblázat: E-learning fenntartó feladatok

Feladat	Leírás	Felelős
Helpdesk	A rendszer használói által bejelentett hibák, kérdések (pl. elfelejtett jelszó, funkcionális kérdések) napi szintű kezelése.	Oktatási központ
Üzemeltetés	A rendszer SLA-nak megfelelő folyamatos üzemeltetése, a megfelelő szintű rendelkezésre állás és stabil működés biztosítása.	IT osztály
IT monitoring	A rendszer folyamatos (manuális és automatikus) monitorozása annak teljesítményét és biztonsági előírásainak betartását illetően.	IT osztály
Képzésszervezés	A tanfolyamok az újragondolt, a rendszerhez és a szervezethez egyaránt igazodó folyamatok szerint történő szervezése az SAP képzésszervező moduljában.	Oktatási központ
Tananyagfejlesztés	Az e-learning funkciók kihasználását, és a hatékonyabb oktatást célzó e-tananyagok fejlesztése.	Oktatási központ
Szinkron felügyelet	A bevezetett rendszer és az SAP között történő napi rendszerességű szinkron folyamatok és delta állományok szűrőpróbaszerű ellenőrzése.	IT osztály
Marketing	A rendszert reklámozó, annak használatát ösztönző belső kommunikációs anyagok összeállítása, az alkalmazottak folyamatos tájékoztatása.	HR osztály

Mint a táblázatból is látható, számos olyan feladat került meghatározásra, amely folyamatos munkát igényel a rendszer bevezetését követően, és amely elengedhetetlen ahhoz, hogy az e-learning a vállalati kultúra részévé váljon, és valóban megvalósítsa azokat az elvárásokat, amelyeken keresztül hatékonyabb képzési program valósítható meg a szervezetben.

5. Összegzés

Az e-learning bevezetés, adaptáció és fenntartás tehát egy meglehetősen komplex folyamat, amely a bemutatott eseten keresztül is látszik: az érintett szereplők száma meglehetősen nagy, és a projekthez való hozzáállás jellege is diverzifikált. Nem szabad az e-learning bevezetést pusztán IT projektként kezelni, sőt, az informatika talán csak egy kis szeletét jelenti. A gyakran tapasztalható szkeptikus hozzáállás, és az általánosságban vett változástól való félelem, a meglévőhöz való ragaszkodás csak jól felépített kommunikációval, a stakeholderek folyamatos elemzésével és újrapozicionálásával változtatható meg, amely feladat gyakran nem is a belső projektgazdára, hanem a külső szállítóra hárul.

Fontos továbbá az e-learning adaptációt követő fenntartó folyamatok deklarálása és felelősökhöz rendelése, elengedhetetlen ugyanis a bevezetett rendszer karbantartása, a kialakított folyamatok felülvizsgálata és fejlesztése. Nem csak az e-learning, hanem összességében az IT projektek esetén jellemző, hogy a szervezeti változásra való nyitottság nélkül próbálják bevezetni az új rendszereket. Ennek eredménye egy olyan megoldás lesz, amely során a meglévő folyamatokra és struktúrára erőltetnek rá egy olyan rendszert, amely egyébként a megfelelő alkalmazkodás mellett sokkal hatékonyabban lenne képes kiszolgálni a szervezetet. Erre a problémára nyújthatnak megoldást a folyamatszervezési módszerek (pl. BPR¹⁶¹).

6. Kitekintés

Zárásként érdemes még szót ejteni a bevezetést követő hatékonyság méréséről is: az e-learning esetében vannak olyan kulcstényezők, amelyek számszerűsítve, helyenként akár objektíven mérhetők (pl. a felhasználók és egyéb stakeholderek elégedettsége, költségek), s ilyenformán összehasonlíthatók a korábbi struktúrával [12]. Ennél azonban jóval összetettebb és komplexebb kérdések is felmerülnek, amelyek azt vizsgálják, hogy vajon az egész szervezet teljesítményére és hatékonyságára milyen hatással van az új képzési megoldás bevezetése. Figyelembe véve az e-learningben érintett szereplőket egy szervezeten belül, a hatékonyság és megtérülésnek rengeteg dimenzióját lehet érdemes vizsgálni. Ennek fényében további kutatási kérdés lehet egy olyan módszertan kidolgozása, amely meghatározza a kulcsszereplőkhöz köthető mérési és elemzési megoldásokat. Szintén az érintettek köréből fakadóan érdemes lehet azt is megvizsgálni, hogy milyen tekintetben szükséges más szemmel tekinteni például a piaci (vállalati) és felsőoktatási közegben lévő e-learning adaptálhatóság kérdéskörére.

Irodalomjegyzék

- [1] Sangrà, A., Vlachopoulos, D., & Cabrera, N.: *Building an inclusive definition of e-learning: An approach to the conceptual framework*. The International Review of Research in Open and Distributed Learning, 13(2). 2012. pp. 145-159.
- [2] Guri-Rosenblit, S., & Gros, B.: *E-learning: Confusing terminology, research gaps and inherent challenges*. International Journal of E-Learning & Distance Education, 25(1). 2011.
- [3] Bhuasiri, Wannasiri, et al.: *Critical success factors for e-learning in developing countries: A comparative analysis between ICT experts and faculty*. Computers & Education, 58.2. 2012. pp. 843-855.
- [4] Volery, Thierry, and Deborah Lord: *Critical success factors in online education*. International Journal of Educational Management, 14.5. 2000. pp. 216-223.
- [5] Selim, Hassan M.: *Critical success factors for e-learning acceptance: Confirmatory factor models*. Computers & Education, 49.2. 2007. pp. 396-413.
- [6] Gong, Min, Yan Xu, and Yuecheng Yu: *An enhanced technology acceptance model for web-based learning*. Journal of Information Systems Education, 15.4. 2004. pp. 365.
- [7] Delone, William H., and Ephraim R. McLean: *The DeLone and McLean model of information systems success: a ten-year update*. Journal of management information systems, 19.4. 2003. pp. 9-30.

¹⁶¹ Business Process Reengineering

- [8] Hsu, Chin-Lung, and Judy Chuan-Chuan Lin: *Acceptance of blog usage: The roles of technology acceptance, social influence and knowledge sharing motivation*. Information & management, 45.1. 2008. pp. 65-74.
- [9] Warkentin, Merrill, et al.: *Encouraging citizen adoption of e-government by building trust*. Electronic markets, 12.3. 2002. pp. 157-162.
- [10] Meyer, John P., and Marylene Gagne: *Employee engagement from a self-determination theory perspective*. Industrial and Organizational Psychology, 1.01. 2008. pp. 60-62.
- [11] Monda, E.: *e-Learning sikertényezők. Egy e-Learning projekt elemzése*. Információs társadalom, 14. évf. 1. sz. 2014. pp. 29-51.
- [12] Wang, Y. S., Wang, H. Y., & Shee, D. Y.: *Measuring e-learning systems success in an organizational context: Scale development and validation*. Computers in Human Behavior, 23(4). 2007. pp. 1792-1808.

Lektorálta: Prof. Dr. Nemeslaki András, egyetemi tanár, Nemzeti Közzolgálati Egyetem

VERSENYKÉPES SMART CITIES

Nick Gábor András

Széchenyi István Egyetem, PhD-hallgató, gabor.nick@gmail.com

Absztrakt

A 21. századi Európa iparának komoly kihívásokkal kell szembenéznie. Az egyre csökkenő nyersanyagállomány, a növekvő energiaárak, és a demográfiai változás a jelenlegi modell módosításának szükségességét vetíti előre a fokozódó versenyhelyzetben.

A 2011-es Hannoveri Vásár egy új korszak kezdetét jelentette a német ipar számára: ekkor került először publikálásra egy tudományos projekt, az Industrie 4.0 – Negyedik Ipari Forradalom, amely szerint a jövőben okos gyárakban (smart factory) okos termékeket (smart product) fognak létrehozni a globális piac számára.

Az innovációk sorozata, az Infokommunikációs (ICT) fejlesztések, a Cyber-fizikai (CPS) rendszerek, valamint az eszközök és a szolgáltatások hálózatának bevezetése a termelési folyamatokba, ami visszahat a gazdaság szereplőire, így befolyásolva a regionális versenyképességet.

Az Industrie 4.0 egy elképzelt jövő, mely megítélésem szerint közvetlen vagy közvetett módon, de alapvetően fogja befolyásolni az okos városokat (smart city) és azok környezetét, régióját, tekintve, hogy elsődleges célja egy ország versenyképességi helyzetének javítása.

A tanulmány első részében bevezetem az Industrie 4.0 és az Okos város fogalmát, illetve bemutatom gondolatiságát a ma fellelhető források alapján.

A dolgozatban áttekintem a World Economic Forum Globális versenyképességi indexét és a Technisches Universität Wien Okos város rangsorának ismérveit. Megállapítom, hogy van statisztikai összefüggés a két rangsorban szereplő városok és országaik esetében. Rámutatok, hogy ezen városok országaiban mennyire domináns a versenyképességet befolyásoló innováció az Industrie 4.0 bevezethetőségének elősegítéseként. Zárásként klaszter elemzés segítségével feltérképezem azon ismérveket, melyek hozzájárulnak a városok egymásközi versenyének alakulásához.

Kulcsszavak: Okos város, Industrie 4.0, versenyképesség

1. Bevezetés

A 21. század városainak és Európa iparának komoly kihívásokkal kell szembenéznie. Az egyre csökkenő nyersanyagállomány, a növekvő energiaárak, és a demográfiai változás a jelenlegi modell módosításának szükségességét vetíti előre. A fokozódó versenyhelyzet, amelyet elsősorban az ázsiai ipar egyre erőteljesebb produktivitása, és innovációja gerjeszt, egyértelművé teszi, hogy a termelő iparágaknak olyan megoldásokra van szüksége, amelyekkel hatékonyan tudnak reagálni a kihívásokra [1].

Az alábbiakban azon tényezőket adom meg, melyek megítélésem szerint kihívásokat jelentenek a XXI. század ipara számára [2]:

- A globális verseny
- Piaci volatilitás
- A megrendelő személyére szabott termék
- Time-to-market és a szállítási teljesítmény (sebesség)
- A termék teljes életciklusának fenntarthatósága
- A termelékenység (az erőforrás-hatékonyság, értéorientáció)
- Szakmunkások hiánya

Az elmúlt évtizedekben a gyártási és termelési rendszerek fokozatosan információtechnológiai támogató eszközökkel egészültek ki, hiszen az egyre összetettebb

technológiák, a sokszor több telephelyen történő termelés és a támogató logisztikai folyamatok irányítása mind komplexebb feladatot jelentet. Napjainkban a gyártási folyamatok 90%-át ennek megfelelően valamilyen információtechnológiai eszköz támogatja. Az IT a vállalatoknál alkalmazott egyre markánsabb és kikerülhetetlen szerepe megváltoztatta az élet- és munkakörülményeket, amelynek jelentősége megkérdőjelezhetetlen.

A miniatürizálás és a kommunikációs technológiák fejlődése lehetővé teszi, hogy a fizikai- és a virtuális világ egyre inkább összeolvad, és egy új, úgynevezett CPS – Cyber-Physical System rendszert hoz létre. Az ipari termelés integrálhatóvá válik egy intelligens környezetbe, melyet a szakirodalom okos gyárnak (smart factory) hív. Németország erre a technológiai evolúcióra alapozva hirdette meg az Industrie 4.0-t melyet a negyedik ipari forradalomként aposztrofál.

A 2000.év paradigmaváltás volt abból a szempontból is, hogy immár a Föld lakosságának többsége városokban él. Globális világunkban fokozódik a városok gazdaságirányító, kultúraformáló és társadalom meghatározó szerepe is. A városok hálózatokba rendeződnek és megosztják funkcionális szerepeiket [3]. A korábbi hierarchikus kapcsolatrendszert a horizontális integráció váltja fel. A városi koncentrációt korábban indokolta a vállalatok egymásra utaltsága, egymástól való technológia függése, melyet mára felváltottak a közös milióból fakadó gazdasági előnyök, az innovációk, közös tudás kiaknázására irányuló érdekek. A városok prioritásai között dominánsan megjelent a fenntarthatóság szükségyszerűsége, versenyképességük fokozása. Olyan hosszú távú stratégiákat kell kidolgozzanak, melyek élhető és környezettudatos tereket biztosítanak úgy helyi, mint régiós szinten gazdasági szereplőnek és helyi lakosnak egyaránt [1].

2. Industrie 4.0

2.1. Innováció és ipariforrádalom

A XX. század elején az innováció első gazdaságelméleti megközelítése Schumpeter osztrák-amerikai közgazdászhoz köthető, aki 1911-ben *A gazdasági fejlődés elmélete* [4] című könyvében, abból a megközelítésből indult ki, hogy a gazdasági körfolyamat alapvetően egy egyensúlyi helyzet. A termelőket nem készíti semmi alkotó tevékenységre, számukra csupán a fogyasztók igényeinek kielégítése a cél. Kifejtette, hogy ezen igények minőségileg nem, csupán mennyiségileg változnak. Az innováció helyet a *fejlődés* szót használta melyről így írt [4] értelmezésünkben a fejlődés különálló jelenség, mely teljesen idegen mindattól, ami a körfolyamat során vagy az egyensúlyhoz tartó tendenciában megfigyelhető. A fejlődés a folyamat pályájának spontán, lökészerű változtatása, az egyensúly zavara, amely egyszer s mindenkorra módosítja, áthelyezi a korábban létező egyensúlyi helyzetet. Meglátása szerint az alábbi öt eset állhat fent:

- új termékek, javak előállítása vagy egyes javak új minőségben történő bevezetése
- új iparági termelési eljárások bevezetése, mely akár új kereskedelmi eljárás is lehet
- új piacok megnyitása
- új nyersanyagok vagy félkész termékek beszerzése még akkor is, ha azok már léteztek, csak eddig nem vették őket figyelembe
- új szervezet létrehozása, mely lehet összeolvadás vagy szakadás

Rechnitzer János [5] a fogalmat bővítve rámutat, hogy innováción érthetünk új emberi és közösségi viselkedési módokat is. Az innováció témakörét tanulmányozva fel kell ismernünk az összefüggést az ipari forradalmakkal, melyeket, mint innovációs özőnvizeket lehetne értelmezni, azaz egy olyan jelenséget, ahol az innováció egy pontba sűrűsödve robbanásszerű módon, mindent magával sodorva, önmagát megsokszorozva fejti ki a hatását. Ha számba vesszük az innováció ismérveit be kell lássuk, hogy az ipari forradalmakkal kapcsolatban is értelmeznünk kell és lehet annak környezetét, miliójét [6] versenyképességi hatásait.

2.2. Az eszközök és a szolgáltatások hálózata

Az információ technológia fejlődése erősíti a számítógépes adatfeldolgozás és az információs rendszerek jelentőségét az iparban (Weyer; Fischer 2015). A miniaturizálás lehetővé teszi, hogy az egyre kisebb mikroszámítógépek vezetékek nélkül kommunikáljanak egymással. Ez a folyamat azt eredményezi, hogy a fizikai- és a virtuális világ egyre inkább összemosódik, összeolvad és egy új, úgynevezett Cyber-fizikai (CPS) rendszert hoz létre [7]. Egy ilyen hálózatban időben lekérdezhető, aktuális információk válnak elérhetővé a gépek állapotáról és környezetükről. Nagy térbeli távolságokból magas komplexitású technikai folyamatokat lehet vezérelni, sőt a CPS segítségével ellenőrizhetővé válik az értékteremtés az összes termék-életciklus esetén [8].

Az egész ipari termelés integrálhatóvá válik egy intelligens környezetbe [7], létrejöhet az összeköttetés az erőforrások, objektumok, információk és emberek között, ami az ipart alapjaiban változtatja meg amely méltán nevezhető a negyedik ipari forradalomnak [10]. A termékek, a rendszerek, a gépek egymással kommunikálnak majd közvetlenül [10]. A termelési folyamatok átalakulnak [9], a gyárak hatékonyan lesznek képesek előállítani (tömeg)termékeiket. A gyártás nem központosítva, hanem decentralizáltan történik. A termék mondja meg, mi történjen vele az adott gyártói soron [11]. A gyárak szolgáltatásra specializálódnak, országhatárok nélkül, piaci igényeket kiszolgálva. A szolgáltatások globálishálózatának ideájának megvalósulása már ma is felismerhető konszernek esetében.

3. Okos város

Az európai város rendszer, noha erősen heterogén történelmi, kulturális és gazdasági gyökérrel rendelkezik, egységes képet mutat a globalizáció korában [12]. Noha az egységes európai irányelvek (oktatási, pénzügyi, gazdasági) adottak, a városok nem vesztek egyéniségeikből.

A transznacionális gazdasági szervezetek jelentik a legfőbb integráló erőt és egyben a kutatás-fejlesztések, a termelő ágazatok és az üzleti szolgáltatások motorjai is. Tipikusan a legfontosabb városok adnak otthont a konszernszékhelyeknek és a leányvállalatok pedig behálózják az egész kontinenst, de gyakran az egész világot.

Az európai városhálózat sajátossága, az egymáshoz képest közeli, átlagosan kevesebb, mint 20km-es földrajzi távolság [12]. Enyedi álláspontja szerint [12] noha az ipari forradalmak befolyásolták a városiasodás folyamatát, de súlyuk nem olyan jelentős, mint azt sokan vélelmezik, tekintve tipikusan a már meglevő városok fejlődtek, bővültek. Új városok elsősorban bányavidékeken vagy Kelet-Európában főleg politikai, pártpropagandai céllal alakultak ki.

Mi várható a jövőt illetően a városok tekintetében? Fenntartható-e a fejlődés, megszűnnek-e azon problémák, melyek a növekedéssel egyetemben kerültek fókuszba (pl. társadalmi egyenlőtlenségek, környezetkárosítás) és ha igen lépnek-e helyükre olyan újak melyekre a jövő városainak vezetői kell megoldást találniuk. Enyedi [12] megközelítése szerint a városi konfliktusok társadalmi folyamatoknak, e folyamatok belső ellentmondásai térbeli megjelenési formái; feloldásuk tehát e társadalmi folyamatokba történő beavatkozásnak lehet eredménye.

Tekintve a környezet fenntarthatóságának feltétele a társadalmi feltételek biztosítása, a társadalmi fenntarthatóság. A város feladata a versenyképesség biztosítása mellett a fenti társadalmi jelenségek kezelése is. A társadalmi környezet erősen függ a gazdasági fejlettségtől, a politikai berendezkedéstől de a helyi önkormányzat szerepe külön kiemelve.

A városi politika hat akcióterületét versenyképességi súlypontját Polese és Stren [13] az alábbiak szerint azonosítja:

- városkormányzás

- szociális és kultúrpolitika
- lakossági infrastruktúra és közszolgáltatások
- városi földhasználat és lakáspolitikai
- városi közlekedés
- foglalkoztatás és gazdasági növekedés támogatása

Az okos, vagy élhetőbb város olyan települést takar, mely a rendelkezésre álló infokommunikációs technológiai lehetőségeket olyan innovatív módon használja fel, amely elősegíti egy jobb, diverzifikáltabb és fenntarthatóbb városi környezet kialakítását [14];[15]; [16]; [17]. Egy várost akkor nevezhetünk „okosnak”, ha az emberi tőkébe, tradicionális infrastruktúrába (pl. közlekedés), valamint a modern információs és kommunikációs infrastruktúrába történő befektetés ösztönzi és hajtja a fenntartható gazdasági fejlődést és növeli még tovább az életszínvonalat - miközben a természeti erőforrásokat bölcsen kezeli [18],[19].

A jelenleg is folyó globális társadalmi és gazdasági változások kiváltójaként két tényezőt emelek ki. A tudás, mint nem megfogható termelési tényező és az info kommunikációs technológiák szerepének felértékelődése, melyek együttesen egy újfajta, a digitális gazdaságról való gondolkodást tesznek szükségesé. Ezt erősíti meg az IBM Magyarország kft megbízásából készült *Smarter cities* tanulmány [19] is. A város és az informatika egymást támogatva közös sikereket érhet el, az élhető vagy okos város, mint elérendő cél együttes megvalósítása által.

Lados és Horváthné megállapítja [19], hogy okos vagy kreatív városnak tekintjük azokat melyek kihasználják gazdasági és politikai erejüket valamint az informatika technológiai fejlesztéseit, annak érdekében, hogy a város fejlődését új alapokra helyezték, ezáltal a versenyképességét fokozzák úgy hazai, mint nemzetközi szinten.

A városok működését hét alrendszerbe csoportosíthatjuk [20]:

- Emberek alrendszer (beleértve a közbiztonság, egészségügy, oktatás)
- Üzleti alrendszer (beleértve a város üzleti életet, politikát, szabályozási környezetet)
- Városi szolgáltatások alrendszer.
- Közlekedési alrendszer.
- Kommunikációs alrendszer.
- Vízgazdálkodási alrendszer.
- Energiagazdálkodási alrendszer.

4. Versenyképesség, sikeresség

A versenyképesség tipikusan a sikerességgel összefüggő gondolat. Versenyben mindenki győzni akar. Ahogy a mindennapi életben az emberek, úgy az országok, régiók, városok folyamatos versenyben vannak egymással a mind jobb erőforrások elérése céljából, saját fejlődésük zálogát látva ezen entitások meglétében. Felismerve azt a tényt, hogy a jobból jobb születhet, cél pl. a mind kvalifikáltabb munkaerő számosságának növelése, a többől több lesz, a mind nagyobb összegű pénzügyi forrás biztosítása majd ezekből mind kedvezőbb környezeti feltételek megteremtése, azaz jó alapok lerakása egy új szebb, jobb, gazdagabb jövő érdekében.

Közgazdasági értelmezésben a verseny alatt két vagy több szereplő egymással szembeni előnyszerzésre irányuló, adott szabályok között zajló tevékenységét értjük. Vállalati környezetben a piaci szintű, országok, térségek esetében regionális szintű, a konkurens térségekkel való összevetésben a jobb helyzetet jelenti.

Az OECD álláspontja rögzíti, „versenyképesség a vállalatok, iparágak, régiók és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas tényezőjövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint létrehozására egy fenntartható bázison, miközben a nemzetközi versenynek tartósan ki vannak téve” [21].

4.1. Területi versenyképesség

A versenyképességet sokan és sokféle képen definiálták. Általánosság összehasonlíthatóvá teszi a vállalkozásoknak, vállalkozások csoportjainak, vagy nemzetgazdaságoknak azt a képességét, hogy egy adott piacon termékeket vagy szolgáltatásokat értékesítsenek. A versenyképesség nemzetgazdaságokra, régiókra történő értelmezését sok közgazdász vitatja. Részemről látom a regionalitás létjogosultságát és osztom Lengyel álláspontját, miszerint a versenyképességet a környezeti és társadalmi tényezők is alakítják. Megállapítja továbbá, hogy a regionális gazdaságfejlesztés célja olyan a környezet kialakítása, mely biztosítja az adott régió vállalkozóinak hosszú távú fejlődését a versenyelőnyök alapján.[21]. Ezt megállapítást erősíti Lados és Rechnitzer álláspontja mely szerint az innováció és humán erőforrás az alappillérei a regionális versenyképességnek és ez által a sikerességnek [22].

A sikeresség város szintű értelmezésében [23];[24], az alábbi tényezőket vehetjük figyelembe

- Gyors szerkezet váltás
- Erős innovációs képesség
- Döntést hozó hatalom
- Tudás alapú termelés
- Városi társadalom, erős és gyarapodó középosztály
- Foglalkoztatás és jövedelem növekedések
- Külső, globális kapcsolatok

A városok versenyét egyértelműen élénkíti a decentralizációs folyamat, melynek eredményeképpen kormányzati funkciók jelennek meg ezen a szinten [24]. Noha léteznek olyan tárgyiasult tudás elemek, innovációt támogató technológiák melyeket lehet importálni, de a valóban sikeres települések, melyek tartós versenyelőnyre tesznek szert ott alakulnak és maradnak fent hosszútávon, ahol az erős és pozitív az innovációs miliő.

4.2. Okos város sorrend

Az okos városok kutatásának egy vezető tudományos központja Bécs Műszaki Egyeteme (Technisches Universität Wien, TUW) [25] ahol is rendszeresen publikálásra kerül, az általuk kiválasztott indikátorok rendszeréből levezetett európai városok egyfajta versenyképességi, „okossági” Okos Város Index (Smart City Ranking, SCR, TUW SCR) sorrendje.

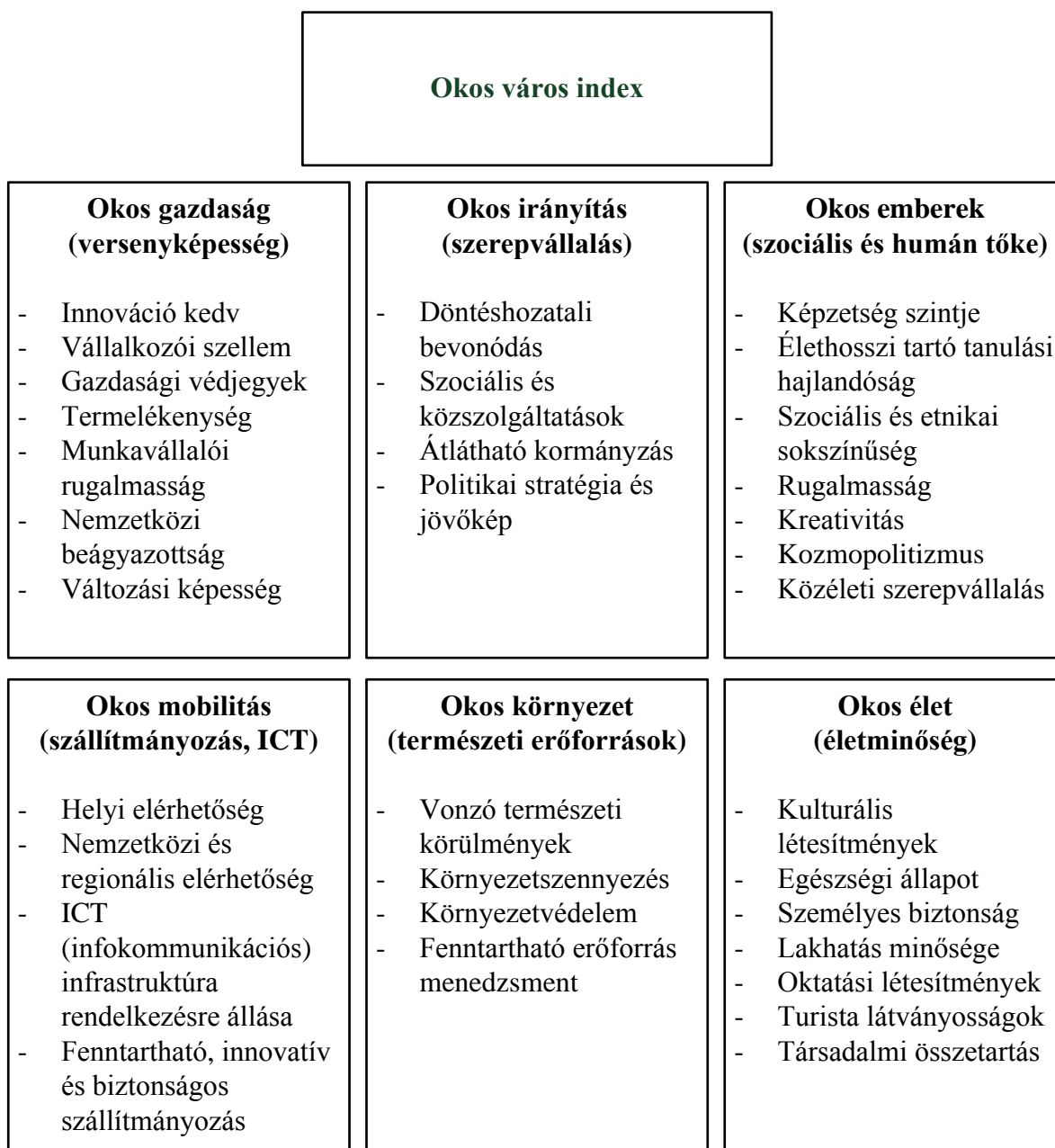
Hat alap karakterisztikát különböztetünk meg (1. ábra) azonosítottak vizsgálataikhoz [26]:

- okos gazdaság
- okos irányítás
- okos emberek
- okos mobilitás
- okos környezet
- okos élet,

melyek súlyozottan jelenítik meg a városok aktuális és egyben egymáshoz viszonyított sorrendjét, az okos város ismérvek számbavétele mellett.

Európa egyes országait tekintve eltérő számú város kerül kiválasztásra, alapvetően az alábbi kritériumoknak eleget tevő városok kerülnek évről évre összemérésre:

- A város lakossága 100 ezer és 500 ezer fő között kell legyen
- Az indikátorok 80%-ra vonatkozó adatoknak elérhetőnek kell lenni
- A városnak szerepelni kell az az Eurostat Urban Audit adatbázisban
- Legalább működő egyeteme kell legyen

13. ábra: Okos város index karakterisztikái [26]

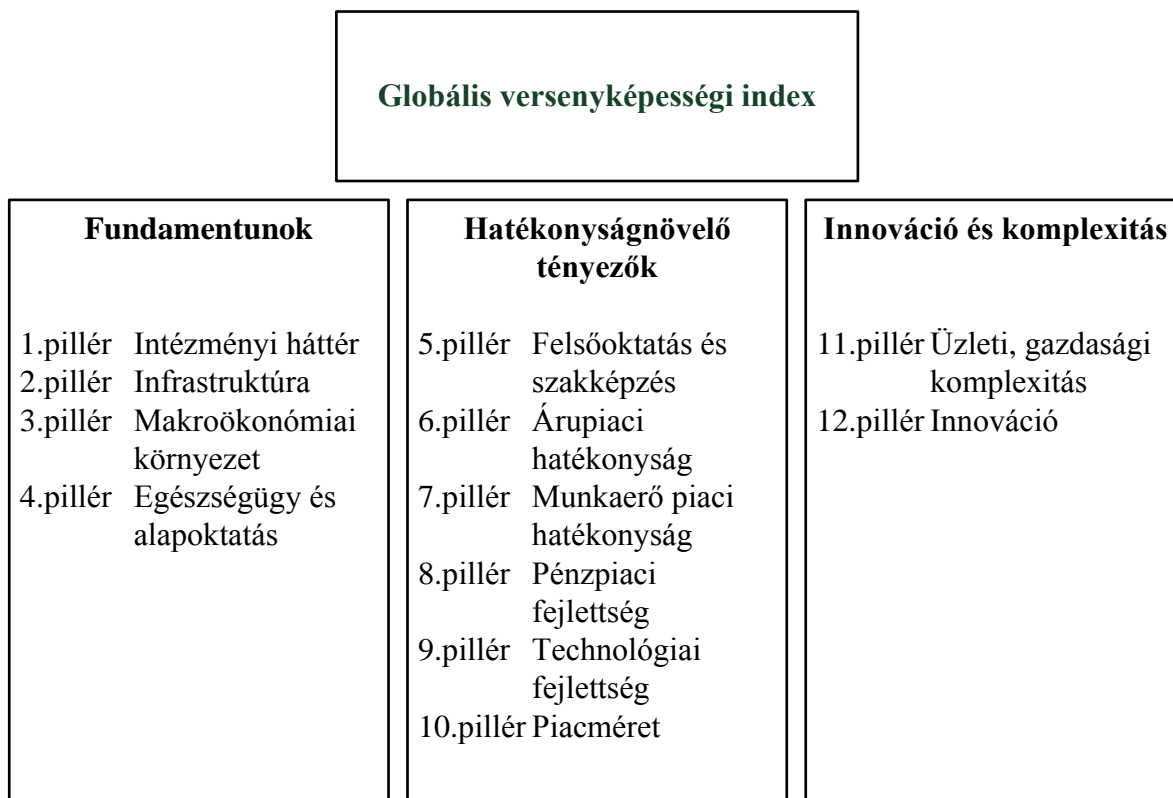
A karakterisztikákhoz faktorokat rendelnek, melyek indikátorokból veszik adataikat. Példának okáért a számomra most érdekes *Okos gazdaság (versenyképesség)* karakteren belül találjuk az *Innovációs kedv* faktort, mely három NUTS2 indikátorból számítható:

- K+F kiadások a GDP százalékában / R&D expenditure in % of GDP
- Foglalkoztatottság a csúcstechnológiai ágazatokban / Employment rate in knowledge-intensive sectors
- Benyújtott szabadalmak a lakosság arányában / Patent applications per inhabitant

4.3. Globális versenyképességi index

Makro szintű versenyképességi mutató tekintetében mindenképpen mértékadó a World Economic Forum (WEF) évente megjelenő témába vágó publikációja a The Global Competitiveness Report [27]

A dokumentum részletesen tárgyalja a Globális Versenyképességi Index (Global Competitiveness Index, WEF GCI) mutató felépítést, számítási módját, bemutatja az input adatokat és az ezekből származó országok versenyképességi sorrendjét. A versenyképességi index úgynevezett pilléreket definiál (2. ábra) [28] szám szerint tizenkettőt, melyek több mint 300 indikátorból származtatva adja meg az országok végleges sorrendjét.

14. ábra: Globális Versenyképességi Index pillérei [27]

5. Hipotézisek

Az innovációk sorozata, az Infokommunikációs (ICT) fejlesztések, a Cyber-fizikai (CPS) rendszerek, azaz az Industrie 4.0 noha alapvetően az ipart érinti, hatásait biztosan - a korábbiakhoz hasonlóan kifejti a városokra, régiókra és azok versenyképességeire, tehát kihatással lesz versenyhelyezetünkre. A versenyképesség méréséhez, a mind egzaktabb összehasonlíthatóság érdekében mutató számokat célszerű alkalmazni. Tekintve számtalan ismérv, indikátor és ezek súlyozása jöhet számításba adott terület esetében több már létező és bevált gyakorlatot alkalmazhatunk vizsgálódásaink során. Úgy vélem a statisztikában megismert a Pearson féle korreláció számítás az egyes versenyképességi sorrendek tekintetében releváns információkat ad úgy a versenyképességi sorrendeket befolyásoló belső tényezők, mint pedig az egyes sorrendek összehasonlítása során, ennek megfelelően ezt fogom használni alábbi hipotéziseim bizonyítása során.

- A versenyképes országok, városok alkalmasak a leginkább innovatív megoldások bevezetésére.
- Az okos városok rangsora és a versenyképes országok rangsora pozitívan korrelál egymással
- Az okos városok és a versenyképes országok rangsorát alapvetően befolyásolják az innovációs indikátorok. A sorrendiség és az innováció korrelációja magas és pozitív irányú.

6. Eredmények elemzése, kiértékelése

Számításaimat az IBM SPSS segítségével végeztem el, melynek adatai részben az

- EUStat adatbázisból
- Bécsi Műszaki egyetem Smart City Ranking modellből
- Világgazdasági Fórum Global Competitiveness Index-ből
- saját szerkesztésben, származtatott úton keletkeztek.

Vizsgálataimat a 2013 évi Technisches Universität Wien Okos Város Sorrendjében szereplő városok és országaik ugyan ezen évi a Világgazdasági Fórum Riportja alapján végeztem el. 24 ország 71 városáról van szó [26].

A legtöbb város szám szerint 7-7 db Németországból és Olaszországból került kiválasztásra, melyek így a teljes sokaság 9,9 - 9,9%-át reprezentálják. Domináns, 6 és 4 közötti város számmal Lengyelország, Franciország, Ausztria, Hollandia és az Egyesült Királyság. Írország, Lettország, Litvánia, Luxemburg és Portugália 1-1 városával szerepel.

A vizsgálatomban szereplő országok között a Világgazdasági Fórum az alábbi sorrendet állította fel. A 2013 évi indexet tekintve Finnország a harmadik, Németország a negyedik, Svédország a hatodik helyen található (1. táblázat).

7. táblázat: 2013 évi WEF GCI [27]

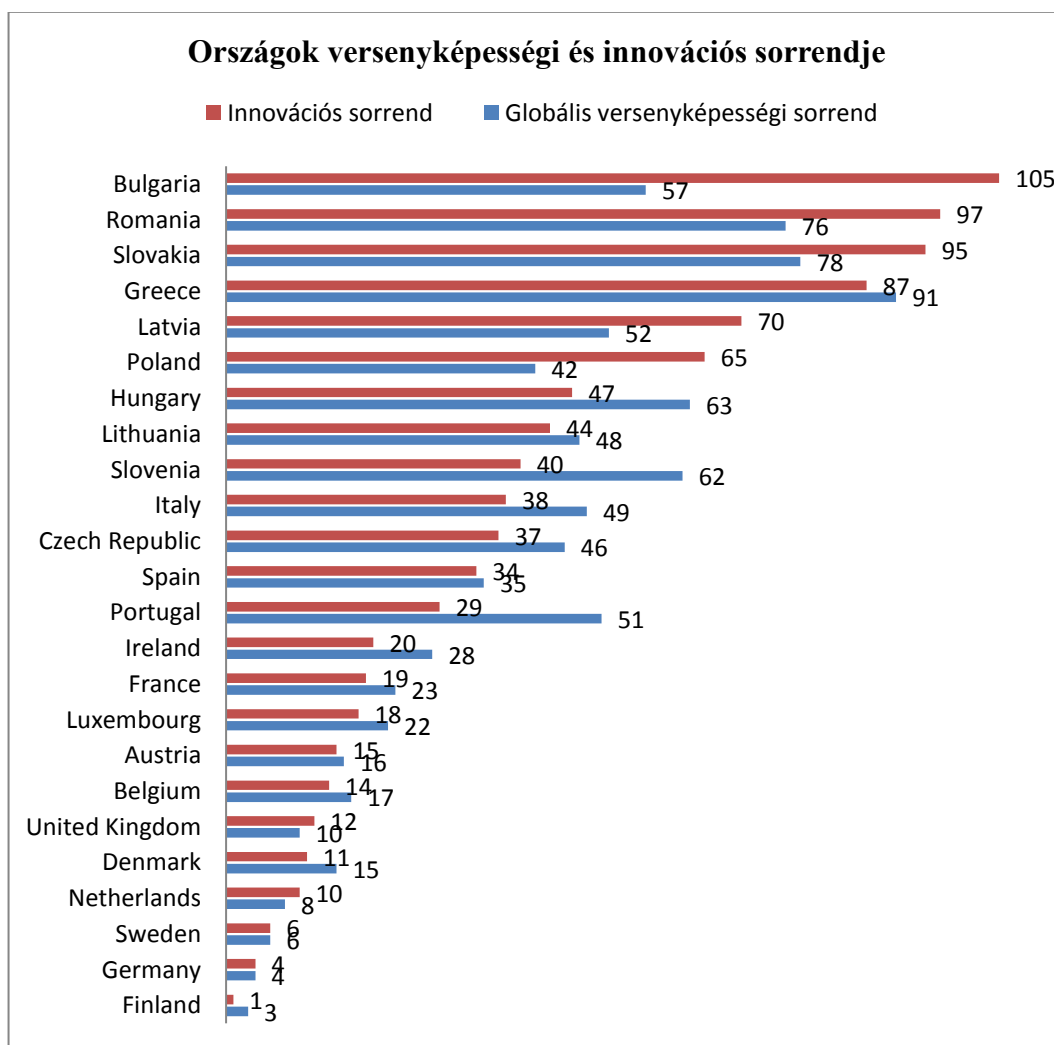
Country	Sorrend	Tényleges Érték
Finland	3	5,54
Germany	4	5,51
Sweden	6	5,48
Netherlands	8	5,42
United Kingdom	10	5,37
Denmark	15	5,18
Austria	16	5,15
Belgium	17	5,13
Luxembourg	22	5,09
France	23	5,05
Ireland	28	4,92
Spain	35	4,57
Poland	42	4,46
Czech Republic	46	4,43
Lithuania	48	4,41
Italy	49	4,41
Portugal	51	4,40
Latvia	52	4,40
Bulgaria	57	4,31
Slovenia	62	4,25
Hungary	63	4,25
Romania	76	4,13
Slovakia	78	4,10
Greece	91	3,93

Az egyes országok versenyképességi értékeit vizsgálva (2. táblázat) megállapíthatjuk, hogy a maximum érték 5,538 (Finnország), míg a legkisebb érték, 3,928 (Görögország) . A medián értéke 4,515. Tekintve, hogy a terjedelem értéke 1,61 ami kicsi, szórás értéke 0,518 valamint a variancia 0,268 elmondhatjuk, hogy az értékek nagyon közel vannak egymáshoz.

8. táblázat: WEG GCI statisztikai elemzése saját szerk

Átlag		4,7
Az átlag sztenderd hibája		0,1
Medián		4,5
Szórás		0,5
Variancia		0,2
Terjedelem		1,6
Minimum		3,9
Maximum		5,5
Percentiles	25	4,3
	50	4,5
	75	5,1

A versenyképességi rangsor egy kumulált érték, melyről láttuk, hogy több pillérből kerül levezetésre. Számunkra az innovációval kapcsolatos érték a fontos, így az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a modellben milyen összefüggés mutatható ki az egyes országok teljes versenyképességi sorrendje és a 12. pillérként azonosított *Innovációs* pillér esetében elért sorrend között.

15. ábra: WEF GCI és innováció 2013 [27]

A grafikonról (3. ábra) leolvasható, hogy az *Innovációs sorrend* és a teljes *Versenyképességi sorrend* (WEF GCI) egymással kapcsolatban van, láthatjuk, hogy magas innovációs helyezéshez magas versenyképességi sorrend társul. A két sorrend értékeit statisztikailag vizsgálva (3. táblázat) megállapíthatjuk, hogy korrelációjuk szignifikáns. Pearson korrelációjuk 0,894 ami szorosnak nevezhető (tekintve 0,7 és 1,0 közé esik). Kapcsolatuk iránya pozitív előjelű, azaz megállapítható, hogy amely országban az innovációs ranglistán elől szerepel, ott az ország versenyképessége is magas. Pl. amíg Finnország az *Innovációs pillér* sorrendjének első helyén szerepel, addig a teljes *Versenyképességi index* sorrend tekintetében csak a harmadik helyén. Hazánk az innovációs pillér sorrendjének 47. helyén szerepel, addig a teljes versenyképességi index sorrend tekintetében csak a 63. helyén. Azaz ha a jelen versenyképességi index innovációs pillérét nézzünk, megállapítható, hogy Magyarország innovációs területen erősebb versenyképességi jegyeket mutat, mint általános esetben.

Az innováció jelen modellben beöltött befolyásoló szerepét vizsgálandó, nézzük meg, hogy az egyes országok többi pillérben elért helyezése milyen korrelációban áll a végleges sorrendben elért helyükkel.

Hipotéziseim ellenőrzése okán megvizsgáltam, hogy milyen korreláció mutatható ki egy ország végleges versenyképességi sorrendbeli helye és az index egyes pilléreihez rendelt ország sorrend között, azaz milyen kapcsolat létezik ha az adott ország a példának okáért a WEF GCI-ben a 10. helyen szerepel és az adott ország *Infrastruktúra* pillérben elért 20. helyezése között.

A 3. táblázatban láthatjuk, hogy a legdominánsabb rész az *Intézményi háttér* (0,930), azaz a WEC végső sorrendje és ezen indikátor között mutatható ki a legnagyobb korreláció, míg a másik oldalon, a *Makroökonómiai környezet* (0,381) és a *Piacméret* (0,441) gyenge kapcsolatban van, gyakorlatilag gyengébb a szerepe az index felépítésében. Az általam vizsgálni kívánt és korábban már bemutatott *Innováció* esetében 0,894 a korreláció értéke, mely erős kapcsolatot jelent, tehát a modellben is láthatjuk, hogy az innovációk jelentősen befolyásolják egy ország versenyképességét.

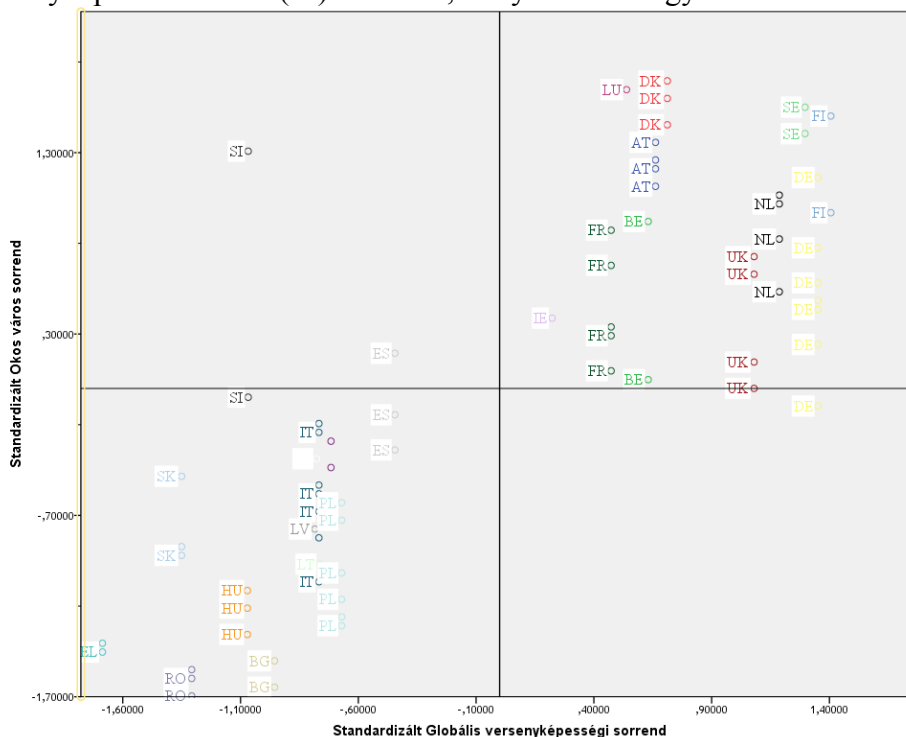
9. táblázat: WEF GCI pillérek és a WEF GCI Pearson korrelációi saját szerk.

Versenyképességi pillérek		Globális versenyképességi sorrend
Intézményi háttér	Pearson korreláció	,930**
Infrastruktúra	Pearson korreláció	,740**
Makroökonómiai környezet	Pearson korreláció	,381**
Egészségügy és alapoktatás	Pearson korreláció	,696**
Felsőoktatás és szakképzés	Pearson korreláció	,889**
Árpiaci hatékonyság	Pearson korreláció	,907**
Munkaerő piaci hatékonyság	Pearson korreláció	,733**
Pénzpiaci fejlettség	Pearson korreláció	,683**
Technológiai fejlettség	Pearson korreláció	,896**
Piacméret	Pearson korreláció	,441**
Üzleti, gazdasági komplexitás	Pearson korreláció	,886**
Innováció	Pearson korreláció	,894**

** . Korreláció a 0.01 szinten szignifikáns

Amennyiben a városok országainak versenyképességi sorrendjének (WEF GCI) standardizált és az okos város sorrendjük (TUW SCR) standardizált értékeit koordináta rendszerbe ábrázoljuk (4. ábra), vizuálisan is megjelenik a két érték összefüggése. Statisztikailag

vizsgálva a két standardizált sorrend korrelációjának szignifikancia szintje 000, tehát létezik, Pearson korrelációjuk 0,808, ami szoros kapcsolatra utal, kapcsolatuk iránya pozitív, azaz minél versenyképesebb egy ország, annál nagyobb az esélye annak, hogy a területén megtalálható város a smart sorrendben is kedvezőbb helyezést érjen el. Az ábra jobb felső kvadránsában találhatóak a nagyon versenyképes országok, úgymint Finnország (FI), Németország (DE), Svédország (SE), nagyon okos városai. Érdekes kiugró érték látható a kevésbé versenyképes Szlovénia (SI) esetében, melynek van nagyon okos városa.

16. ábra: Standardizált ország-város sorrendek saját szerk.

Noha a Globális Versenyképességi, Okos Város és regionális sorrend, három különböző szinten vizsgálja a versenyképességet, feltételezéseim igazolása vagy cáfolásaként szükséges megvizsgálni milyen kapcsolatban állnak egymással.

Pozitív irányú erős korreláció figyelhető meg (4. táblázat) mind a Globális versenyképességi index és az Okos város sorrend (0,794), mind Globális versenyképességi index és a NUTS2 versenyképességi sorrend (0,842), mind pedig NUTS2 versenyképességi sorrend Okos város sorrend (0,829) között, mely bizonyítja azon hipotézisemet, hogy az Okos városok regionális (mezo) és ország szintű (makro), versenyképes térben helyezkednek el.

10. táblázat: Versenyképességi sorrendek korrelációi saját szerk.

		Globális versenyképességi sorrend	Okos város sorrend	NUTS2 versenyképességi sorrend
Globális versenyképességi sorrend	Pearson korreláció	1	,794**	,842**
Okos város sorrend	Pearson korreláció	,794**	1	,829**
NUTS2 versenyképességi sorrend	Pearson korreláció	,842**	,829**	1

** . Korreláció a 0.01 szinten szignifikáns

Vizsgálataimat mezo szinten folytatva, megállapítom, hogy a NUTS2 szintű regionális versenyképességi sorrend (NUTS2 RCI) és az okos városok egyes faktorai között pozitív irányú, erős korreláció figyelhető meg (5. táblázat).

11. táblázat: TUV SCR és a NUTS2 RCI sorrend közti Pearson korrelációs együtthatók saját szerk.

		NUTS2 versenyképességi sorrend
Gazdaság	Pearson korreláció	,860**
Emberek	Pearson korreláció	,805**
Irányítás	Pearson korreláció	,566**
Mobilitás	Pearson korreláció	,774**
Környezet	Pearson korreláció	,398**
Élet	Pearson korreláció	,688**

** . Korreláció a 0.01 szinten szignifikáns

Az okos város sorrend (TUV SCR) és belső faktorai között szignifikáns, pozitív irányú és erős kapcsolat van (6. táblázat). Ez a kapcsolat az *Emberek* változó esetében a legerősebb (0,938). A leggyengébb (0,664) kapcsolati értéket a *Környezet* és az *Élet* változók esetében tapasztaltam. Hipotéziseim szempontjából a kérdéses *Gazdaság* változónál erős korrelációt (0,845) találtam, így megállapítom, hogy az okos város modell esetében az innovációt is magába foglaló mutató erősen befolyásolja az adott település város sorrendben elfoglalt helyét.

12. táblázat: TWU SCR és faktorai közti Pearson korrelációs együtthatók saját szerk.

		Okos város sorrend
Gazdaság	Pearson korreláció	,845**
Emberek	Pearson korreláció	,938**
Irányítás	Pearson korreláció	,735**
Mobilitás	Pearson korreláció	,808**
Környezet	Pearson korreláció	,664**
Élet	Pearson korreláció	,664**

** . Korreláció a 0.01 szinten szignifikáns

A végleges okos város sorrendiséget (TUV SCR) kialakító hat faktor egymás közötti korrelációit vizsgálva (7. táblázat) megfigyeltem, hogy az *Emberek* és a *Gazdaság* változók között nagyon erős (0,822) a kapcsolat, míg *Mobilitás* és a *Környezet* változók között a közepesnél gyengébb (0,380) kapcsolat mutatható ki.

Ha megnézzük az egyes faktorok mögött korábban már bemutatott indikátor alkotókat (1. ábra) megfigyelhető hogy amíg a *Képzés*, *Tanulás*, *Kreativitás* mint humán tőke szorosan összefügg a versenyképességhez tartozó *Innovációs*, *Vállalkozói szellemmel*, *Termelékenység*szel, addig az *ICT fejlesztések*, *Nemzetközi elérhetőség* és a *Vonzó természeti körülmények* között ugyan ez már nem módható el.

A többi változó pár korrelációjának értéke közepesen erősnek, illetve erősnek mondható, tekintve értékeik 0,749 és 0,437 között találhatók. Egységesen megállapítható, hogy valamennyi kapcsolat pozitív irányú és szignifikáns.

13. táblázat: TUW SCR faktorok közti Pearson korrelációs együtthatók saját szerk.

		Gazdaság	Ember	Irányítás	Mobilitás	Környezet	Élet
Gazdaság	Pearson korreláció	1	,822**	,462**	,749**	,437**	,665
Ember	Pearson korreláció	,822**	1	,703**	,738**	,665**	,643**
Irányítás	Pearson korreláció	,462**	,703**	1	,485**	,511**	,549**
Mobilitás	Pearson korreláció	,749**	,738**	,485**	1	,380**	,622**
Környezet	Pearson korreláció	,437**	,665**	,511**	,380**	1	,486
Élet	Pearson korreláció	,665**	,643**	,549**	,622**	,486	1

** . Korreláció a 0.01 szinten szignifikáns

Az okos városok karakterisztikáinak sorrendiségét felhasználva kétlépcsős klaszterelemzés (Two step clustering) módszer segítségével klasztereket képeztem a vizsgálataim tárgyát képező városok tekintetében. A használt módszer előnye, hogy standardizálja a beléptetett - esetemben 6 db - változót (*Gazdaság, Ember, Irányítás, Mobilitás, Környezet, Élet*) és automatikusan felajánlja az optimális klaszterszámot. A klaszteranalízis eredményeképpen összesen 5 db elkülönült csoport képződött városaimból a város karakterisztikákban elért sorrendiség alapján. Céлом az volt, hogy mind jobban megértsem a városok sorrendjét meghatározó változók közötti összefüggéseket és lehetséges trendeket is képes legyek megragadni.

Az egyes változók fontossági sorrendbe rendezhetőek és eltérő mértékben játszanak szerepet a klaszterek kialakításában. A vizsgált változók a klaszterképzésben betöltött fontossági sorrendben a következők: *Ember* majd *Gazdaság* mint a két a legnagyobb szerepű változó a klaszterek kialakításában. E kettőt követi az *Irányítás*, a *Mobilitás* és a *Környezet*. Mind közül az *Élet* játszotta a legkisebb szerepet a klaszterek kialakítása során.

Az első, számosságát tekintve a legnagyobb klaszter a teljese elemszám 39,4%-át, a második a 15,5%-át, a harmadik a 8,5%-át, a negyedik a 19,7%-át, az ötödik pedig a 16,9%-át teszi ki. Az egyes klaszterek áttekinthetőek az alapján (5. ábra), hogy az összes elemhez tartozó átlagokhoz viszonyítva hol helyezkednek el az egyes változók. Ezzel megkülönböztethetővé válik a klasztereken belül átlag feletti, átlagos valamint átlag alatti értékekkel leírható változó. A kialakult klasztereket elneveztem a rájuk jellemző jegyek alapján. Így meg tudom vizsgálni, hogy az adott klaszter értékei hol helyezkednek el, mely klaszterek tekinthetőek minden változott figyelembe véve jobb illetve rosszabb helyzetűnek a többi csoporthoz viszonyítva.

Az egyes klasztereket egy rájuk jellemző alapján elneveztem, a későbbi könnyebb hivatkozás érdekében.

Az első *Élenjáró* klaszterben vannak azok a városok, amelyek összességében is a legjobb helyeken végeztek a városok TUW SCR sorrendjében. Domináns és átlag feletti a *Gazdaság*, az *Ember* és a *Mobilitás* változó. Az *Irányítás* változó klaszterközéppontja az értékek nagy szórása miatt a nagy átlaghoz van közel, de sehol nem kerül átlag alá. A *Környezet* és az *Élet* változó értékei széles skálán mozognak.

A városok sorának áttekintése után (AARHUS, LUXEMBOURG, AALBORG, UMEAA, TAMPERE, ODENSE, JOENKOEPIG SALZBURG, LJUBLJANA, LINZ, INNSBRUCK, REGENSBURG, GRAZ, EINDHOVEN, GRONINGEN, OULU, GENT, NIJMEGEN,

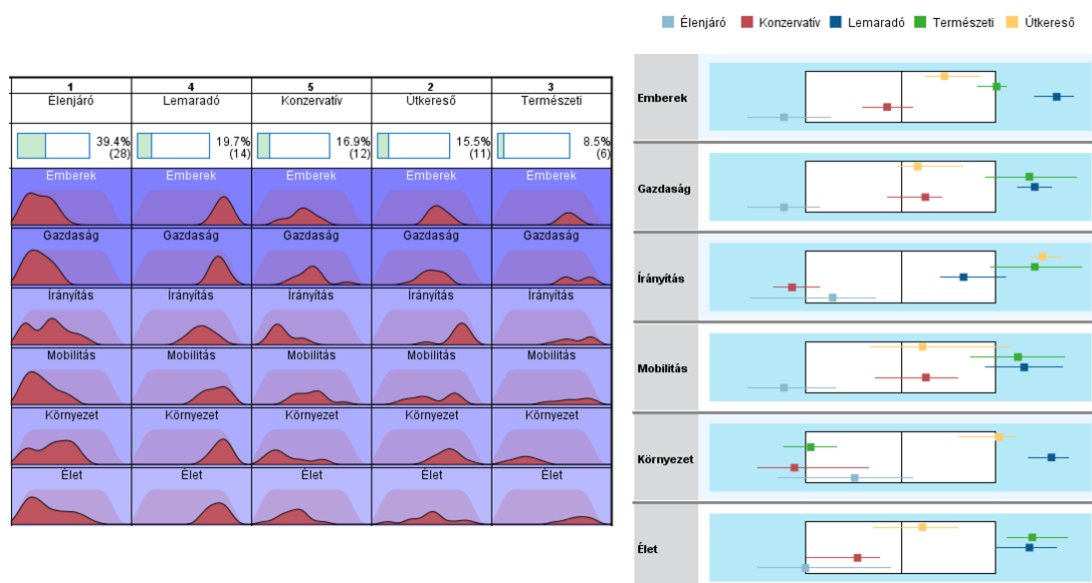
GOETTINGEN, CARDIFF, ERFURT, ENSCHEDE, TRIER, KIEL, CORK, PORTSMOUTH, LEICESTER) világosan kirajzolódik, hogy ide egy, a Szlovén Ljubljana kivétellel Nyugat-Európa és Skandináv országok városai kerültek. Ljubljanának rendkívül jó a *Gazdaság* (4) és az *Élet* (3) sorrendben elfoglalt helye. A klaszter NUTS2 régióinak magas az GDP értéke, továbbá a foglalkoztatási ráta 75%-felett van.

A második, *Útkereső* klaszter városai minden változó esetében, klaszterközéppontjaikat tekintve átlag alatti sorrendet foglalnak el. Különösen igaz ez az egységesen rossz *Irányítás* változó értékére nézve, mely átláthatatlan kormányzást, politikai stratégiai és jövőkép hiányt, valamint gyenge szociális és közszolgáltatásokat jelent. A Környezeti változót vizsgálva meg kell állapítsam, hogy a környezetvédelem sem a fókuszok középpontjában található. Ide tartozó városok: VENEZIA, VERONA, PLZEN, OVIEDO, USTI NAD LABEM, TRENTO, TRIESTE, PERUGIA, LIEPAJA, PADOVA, KAUNAS

A harmadik, *Természeti* klaszterben tipikusan Görög és Szlovák városokat találunk. Ez a legkisebb elem számú csoport, a maga hat városával: BANSKA BYSTRICA, KOSICE, NITRA, ANCONA, LARISA, PATRAI. Ezen településeken rendkívül magas a *Környezet* változóban elért pozíció, ugyan akkor a többi változó értéke kivétel nélkül átalagon aluli. A foglalkoztatási ráta 63%-körül alakul a régiójukban, melyhez szerény GDP termelés tartozik. A kutatásfejlesztésre fordított összeg a GDP 60%-alatt marad.

A negyedik, *Lemaradó* klaszter tagjai között van hazánk minden, a felmérésben szereplő és a volt Kelet-Európa térségének legtöbb városa: RZESZOW, SZCZECIN, BYDGOSZCZ, GYOR, BIALYSTOK, PECS, KIELCE, SUWALKI, MISKOLC, RUSE, SIBIU, TIMISOARA, PLEVEN, CRAIOVA. Valamennyi érték az átlag alatt marad. Érdekes, hogy a legjobb értékeket az *Irányítás* változó vizsgálat a hozta. Alacsony GDP, 60%-körüli foglalkoztatottság jellemzi őket.

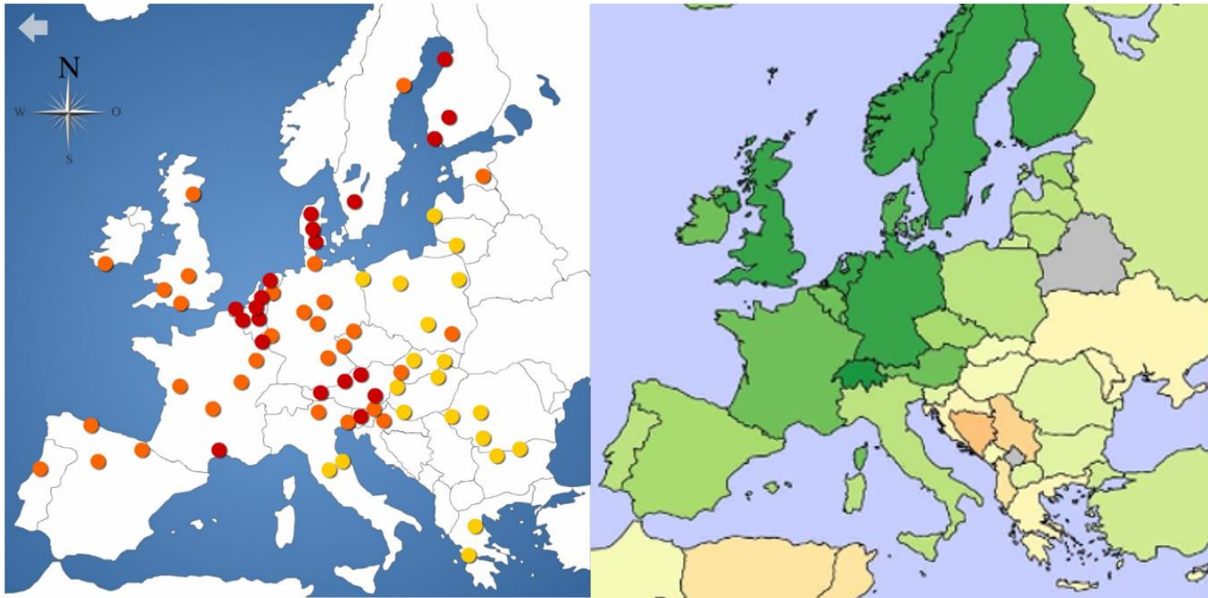
Az ötödik, *Konzervatív* klaszter foglalja magába azon nyugati városokat, melyek kiszorultak az *Élenjáró* klaszterből: MONTPELLIER, NANCY, CLERMONT-FERRAND, POITIERS, ROSTOCK, PAMPLONA, DIJON, BRUGGE, MARIBOR, MAGDEBURG, VALLADOLID, COIMBRA. Igaz tovább, hogy itt is van egy Szlovén város, Maribor, ami a *Környezetben* és az *Emberek* változóban egyaránt elérte az előkelő tizenhatodik helyet. A klaszter ismérve, hogy magas a benyújtott szabadalmak száma.

17. ábra: Városok klaszterei saját szerk.

A klaszterelemzés öt önálló klasztert alkotott, de ha az egyik oldalon az *Élenjáró* és a *Konzervatív* valamint a másik oldalon az *Útkereső*, a *Természeti*, és a *Lemaradó* klasztereket összevonjuk elének rajzolódik a megosztott Nyugat és Kelet Európa képe.

Európa térképén ábrázolva (6.ábra) a vizsgált Okos városokat és országaik versenyképességi indexét –minkét esetben a sötétebb szín jelenti a sorrendben előrébb elfoglalt helyet – kirajzolódik a hipotézisekben felvetett, majd korreláció elemzéssel igazolt állítás, az okosabb városok versenyképesebb országban találhatóak.

18. ábra: WEF GCI és TUV SCR EU térképén[26] [27]

7. Összefoglaló

Az elvégzett korreláció számítások alátámasztották azon hipotézisem, hogy az okos városok rangsora és a versenyképes országok rangsora pozitívan korrelál egymással, ennek okán az Industrie 4.0 építhet az okos városok nyújtotta innovatív környezetre.

Megállapíthattam azt is, hogy az okos városok és a versenyképes országok rangsorát alapvetően befolyásolják az innovációs indikátorok, továbbá a sorrendiség és az innováció korrelációja magas és pozitív irányú.

A klaszter elemzés lehetőséget adott feltérképezni azon ismérveket úgy mint a gazdaság teljesítő képessége és innovációs képessége valamint az ott élő emberek iskolázottsága, rugalmassága, melyek hozzájárulnak a városok egymásközi versenyének alakulásához. Érdekes és ugyan akkor megdöbbentő volt látni, hogy nyugat és kelet határa jóval a rendszerváltozások után még mindig markánsan kirajzolódik. Úgy vélem ezen éles határ miben létének további vizsgálata lehet a dolgozatban megkezdett kutatómunka folytatása.

Szeretném a jövőben az alábbi NUTS2 és NUTS3 statisztikai adatok relevanciáját az okos városok sorrendiségében értelmezni.

- A tudomány és a technológia emberi erőforrásainak (HRST)
- A tudomány és a technológia területen a foglalkoztatottság adatai
- Benyújtott szabadalmak száma
- Város és régió lakosság eloszlása

Tovább nagyobb lélekszámú (ötszázezer – egy millió közötti) városok versenyképességi rangsorát is szerencsés lenne bevonni a vizsgálatokba.

Irodalom jegyzék

Könyvek:

- McKinsey & Company (2013): How to make a city great. Letöltve http://www.mckinsey.com/insights/urbanization/how_to_make_a_city_great
- United Nations (2011). Population distribution, urbanization, internal migration and development: An international perspective. New York: United Nations Department of Economics and Social Affairs.
- Vanolo A. (2013). Smartmentality: The smart city as disciplinary strategy. Urban Studies, 51(5), 883–898.
- Schumpeter J. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete, Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest
- Rechnitzer J. (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr.
- Rechnitzer J. (1998): A területi stratégiák. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Broy M. – Kargermann H. – Achatz R. (2010): Agenda Cyber Physical Systems: Outlines of a new Research Domain., Acatech, Berlin
- Weyer S.; Fischer S. (2015). Gemeinschaftsprojekt Industrie 4.0 – Fortschritt im Netzwerk. In: ZWF: Zeitschrift für wirtschaftlichen Fabrikbetrieb, Vol. 01-02, Page 50-53
- Lapp Group AG (2014): Die Zukunftsfabrik. Kabelwelt: Industrie 4.0, Revolution in der Fabrikhalle. Vol.2, Page 6-10
- Kargermann H. – Wahlster W. – Helbring J. (2013): Securing the Future of German Manufacturing Industry: Recommendations for Implementing The Strategic Initiative Industrie 4.0. Final report of the Industrie 4.0 Working Group, Forshungsunion im Stifterverband für die Deutsche Wirtschaft e.V., Berlin
- Ostertag A. (2014). Industry 4.0: Flexible production with Plug & Produce. Festo AG & Co. KG, Esslingen am Neckar
- Enyedi Gy. (2012): Városi világ, Akadémiai kiadó, Budapest
- Plose M. Stern R. (szerk) (2000): The Social Sustainability of Cities. University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London
- Allwinkle S, - Cruickshank P. (2011). Creating smarter cities: An overview. Journal of Urban Technology, 18(2), 1–16.
- Hollands R. (2008). Will the real smart city please stand up? City, 12(3), 303–320. Intelligent Community Forum (2014). Top 7 By Year. Letöltve <https://www.intelligentcommunity.org/index.php?src=gendocs&ref=Top7&category=Events&link=Top7>
- Ponting A. (2013). The political and economic implications of the smart city. (Honors thesis) Stanford, CA: Stanford University.
- Weisi F, Ping P. (2014). A discussion on smart city management based on meta-synthesis method. Management Science and Engineering, 8(1), 68–72.
- Smarter Cities for Smarter Growth, IBM Institute for Business Value (2010). http://www.zurich.ibm.com/pdf/isl/infoportal/IBV_SC3_report_GBE03348USEN.pdf Letöltve 2015.december 07-én
- Lados M. - Horváthné B. B. (2011): Smart cities tanulmány, MTA RKK NYUTI, Győr
- Dirks S.–Keeling M. (2009): A vision of smarter cities. IBM Institute for Business Value. Somers, USA.
- Lengyel, I. - Rechnitzer, J. (2004): Regionális gazdaságtan., Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Lados M (2014): Fanntartható önkormányzat előadás. E-tananyagbemutató konferencia, Győr.

Rechnitzer J, Smahó M (2011): Területi politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
Enyedi Gy. (1996): Regionális folyamatok Magyarországon, Hilscher R. Szoc.pol. Egy..
Budapest
<http://www.smart-cities.eu> Letöltve 2015. október 13-án
Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Kalasek, R., Pichler-Milanovic, N., & Meijers, E.
(2007). Smart cities—Ranking of European medium-sized cities (Report). Vienna
University of Technology (letöltve http://www.smart-cities.eu/download/smart_cities_final_report.pdf).

Internetes hivatkozások:

<https://www.weforum.org/> Letöltve 2015. október 13-án
<http://www.kopint-tarki.hu> Letöltve 2015. október 13-án
<http://ec.europa.eu/>

Lektorálta: Dr. habil Csizmadia Zoltán, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

WOMEN MANAGERS' CAREER PROSPECTS IN HUNGARY

Katalin Oborni

Corvinus University of Budapest, PhD-student, katoborni@gmail.com

Abstract

Hungarian women managers' career advancement is rather an under researched area compared to the international literature produced in this field of social research. My intention is to assess the relevant literature conducted on Hungarian women managers from the period of the 1990's to the present. The primary aim of this review process is to ascertain what is currently known about women managers' position, leadership competencies and their career opportunities in the Hungarian socio-economic context. Based on the reviewed articles, the following issues are identified as particularly being in the interest of social research: the impact of economic and political transition from state socialism on women managers' status in management, social attitudes on women's and men's role in society, women managers' acceptance as leaders in work organizations and the difficulties of managing work and life. The overall conclusion is that women managers in Hungary experienced first stagnation then a decline in their presence in managerial positions since 1989. In addition, women managers' position in work organizations is hindered by the reaffirmation of traditional gender relations and conservative attitudes on gender roles. Furthermore, organizational culture is reported to be not supportive for women managers, especially for those who aspire into higher positions. Women managers with young children are especially face difficulties in balancing work and life. It is also considered that the poor implementation of equal opportunity on organizational level contributes to women managers' weaker position in the labour market.

Based on considering the specific socio-economic context and findings of available empirical social research on women managers, organizational career and work-life balance, I identified twelve factors that particularly challenge and shape women managers' career advancement in Hungary.

Keywords: Women manager, career advancement, Hungary

1. Introduction

More than four decades of social research produced an extensive literature on women and career in international literature [9, 5]. Gender sensitive research emerged by the 1990's, it provides a closer examination on the limiting barriers women managers face during their career [2, 23], and revealed the gendered nature of career advancement in a great length [7, 38]. Some of the questions lost its significance, especially those concentrating on women managers' full absence in top level management [58] and the discourse on women managers as being exclusively victims of male norms have been also reconsidered [3]. Instead, perspectives on women managers of being active agents having various career experiences and aspirations have been introduced in scientific literature [33, 53].

Taking an international perspective, both statistical data and empirical research findings show that women managers gained significant power in economy in the last decades. First of all, there is a positive tendency regarding women's proportion in the management [10, 28, 40, 59] - although it progressed more rapidly before the economic crisis of 2008 [11]. However, the other side of the coin is that women managers' proportion increases mainly on the lower and middle level of organizational hierarchy and they are still significantly underrepresented in the higher level decision making positions [9, 28]. At the same time, strong horizontal segregation exists in the managerial jobs. It is well-documented that women managers' statuses are higher in certain types of managerial fields [24, 38], such as human resources,

public relations, communications, finance and administration [28]. Although these feminized fields of management contribute in a greater acknowledgment of the female leadership style [7, 35], research agrees that women managers working in feminized fields have limited career prospects, because these positions don't provide real power and experiences being sufficient for executive positions [28, 35, 38].

Empirical research continuously reports that women managers still face persistent inequalities during their career development [9, 12]. Some of them are visible signs of discrimination such as lower payment or slower promotion comparing to male managers. Others are culturally based barriers such as stereotypes and prejudices towards women managers [1, 9, 59].

In case of the Hungarian context, studying women managers' status and career advancement is especially a relevant scientific issue. First of all, work organizations of the Hungarian post-socialist society have been rarely analyzed from a gender perspective, especially how gender relations are shaped in work organizations (see exception: Nagy and Vicsek [52]). Secondly, there is a strong critique on equal opportunity policies and family friendly programs of organizations as they are not able to eliminate the negative impacts of having children on women's career development and not able to change the traditional linear career system which serves men's interest [1, 12, 51, 53]. In case of CEE countries, it is worth to take into consideration that there is even a strong resistance for promoting women managers as a targeted group as it would be against competition [41].

This paper reviews existing social research on women managers in Hungary. The main purpose is to summarize the existing knowledge on women managers' career advancement and related issues, such as views on women leaders, career opportunities, and work-life tensions. In order to better understand how women managers' careers unfold in contemporary Hungary, I identified twelve challenges women managers have to face while maintaining their career.

2. How to discuss career advancement in social research

Factors affecting gender differences in career patterns are many and complex. Scientific research clearly suggests that examining women's career path is not only about distinguishing women's career path from men's or finding the similarities and differences as an outcome. Quite the contrary, applicable approaches in gender sensitive social empirical research consider both structural and cultural factors of different levels in identifying the impacting factors on career advancement [49]. The complexity and intersectionality of the factors deriving from different levels indicates that none of the factors could give a full explanation of the subject by its own but all of them contribute in explaining the relationship between gender, leadership and career development [59]. Among the impacting factors, individual related factors are acknowledged as being determining, however empirical research with feminist orientation emphasize that both gendered organization culture [1, 34, 64] and macro-level cultural factors (for instance expectations on women and men's social roles, attitudes towards women leaders) have major impact on women managers' career development [9, 25, 30].

The model of GOS approach serves the requirement of the holistic view in examination, developed by Fagenson [15] then applied by Powell [59]. It identifies the individual level factors (such as family background, education, career motivation, work-life balance), the organizational level factors (such as norms and expectations, promotion, recruitment, evaluation, structural position of men and women, working arrangements) and the broader social and economic system on macro level (such as educational rate, structure of labour market, patriarchal social system, norms and expectations on gender roles, national level social and family policy). According to the GOS method, the three intersecting fields of

gender, organization and the wider system of society determine the development of women managers' career path [59].

Applying this model for examining the state of women managers' career in the Hungarian context seems to be especially valid given the relatively small number of empirical research examining women managers' career. Therefore, exploring issues from the wider socio-economic level might contribute into our understanding on Hungarian women managers' career advancement and opportunities. In the next section, I outline those fields which contribute in exploring women managers' career status and opportunities within the Hungarian context.

3. Factors shaping women managers' career advancement in Hungary

3.1 Women managers' workforce status in Hungary

In order to better reveal women managers' current position in Hungary, we have to start with the legacy of socialist state [19]. Hungary had the experience of high female labour force and women were promoted to higher positions quite successfully during state socialism. Women's participation in paid work was enforced by the political regime, but eventually it became a norm in state socialism. Both the proportion of full-time working women and executive women was considerably higher than that was for the counterpart women in Western European societies [16, 21].

However, it is important to see, that although women were active participants in the field of economy, their inferior and limited positions in society and economy remained unchanged, just as the domestic division of labour and the traditional gender roles remained unchallenged. Thus, women were underrepresented in prestigious sectors and leadership positions, and they were mainly grouped through horizontal segregation, they typically occupied positions in the lower-paid fields of public administration, business administration, banking system and tertiary sectors [16, 19, 21]. Still, during the 1980's women managers in Hungary had greater career opportunities comparing to western European women [19, 47].

By the time of 1989, labor market situation worsened both for women and men, although the economic and political restructuring had different impacts on women and men's workforce participation. In the short term, women managers were less affected by economical changes. Scholars argue that occupational segregation and educational background provided a security for women in managerial positions for a while. Women managers on one hand typically worked in low-prestige occupations (with low pay and limited careers options), which were less affected by economic changes [19, 21, 43]. On the other hand, women managers gained skills under state socialism that were useful later in a service oriented, globalizing economy. By the time of transition there were a group of women managers who were highly educated, invested in developing their skills, spoke foreign languages and gained experiences in managing. Eventually, in spite of the structural disadvantages on the labour market, women managers' cultural and human capital made them particularly attractive to the emerging international companies coming to Hungary in the 1990s [19, 43]. Besides, management positions remained segregated, women managers didn't gain influence in powerful positions and didn't disturbed the existing social status quo [43, 48].

This gender based advantage did not last too long; the positive trend or stagnation of women managers' proportion changed its direction by 1995 [20, 31]. At the same time it changed positively in Western Europe, so the relatively good position of women managers in comparison to western countries is eventually vanished [49]. Even women's labour force participation rates have declined compared to the socialist [17].

By 2000, distinct patterns of gender inequality increased in the labour market coupled with a decline in social provisions, especially affecting women with young children [31]. Economic

crisis in 2008 created again a vulnerable situation both for men and women overall in Europe. The same situation emerged as it was in 1989 regarding women's position in the labour market. First, female employment was reported are less affected by unemployment compared to men due to gendered based sectoral segregation, then as it turned out, it was a temporary situation [20]. Austerity policies are also reported to have negative impact on gender equality including the issue of equal position in the labor market. The overall qualities of working conditions, the work-life balance options for women are worsened, they have been pushed towards precarious jobs and their domestic workload has increased [13].

In sum, statistical data show that women and men are equally present in middle management in recent days. Both statistical data and a few empirical research shows that women managers have no real chance to reach influential positions in management, especially in large companies [4, 44, 49]. In addition, management sphere is characterized by strong horizontal gender segregation, women managers work in feminized fields, where they control mostly women employees [50].

Ranking Hungarian women managers' resent position in international comparison indicates that the proportion of women managers is below the European average [28, 52]. On recent trends data show women's decreasing proportion in board positions in Hungary [11]. Thus, not only Hungary performs more poorly regarding women managers' proportion in high level positions compared to the EU28 average, but performs more poorly comparing to its own previous result [28, 50].

3.2 Social set of values on gender roles

Attitudes or beliefs on the proper roles of women and man in the society can influence the societal acceptance of women as leaders, which as a result can determine both the rights and resources for women (and men too) to realize leadership positions on organizational level [29].

During state socialism, the primary aim for women's emancipation in state socialism was shaped by the economical need for their cheap labor force [16, 19], their emancipation was used rather for ideological and economic reasons [45]. Among many reasons, 'forced emancipation', the unchallenged division of household, and lack of women's organization for the interest of women's greater equality resulted in a conservative gender role concept at the time of transition processed [17].

According to representative survey findings, Hungarian society in a comparison with EU 28 countries is ranked as especially traditional on gender roles [56, 57, 61]. This traditional set of values has been identified from the 1990's [57]. This traditional view supports the notion that women's natural state is motherhood and their primary role is caring children and doing households work [6, 50]. This rather conservative attitude on gender roles contributes in women's disadvantages in the labor market including their career opportunities [22, 61]. By the end of the 2000's, the strong believes in the dichotomy of gender roles were eased, especially from the side of men. However, this change cannot be fully evaluated as a clear shift towards a "modern" attitude on gender roles [57], and recent empirical results still confirm traditional attitude of society [60, 62].

On the level of values, Hungarian society also supports the male breadwinner model [57, 61]. Paradoxically, due to the financial need of families, the dual-breadwinner family model is widely maintained [6, 46, 50, 60]. However, at the same, the traditional turn on gender roles allow women to choose not to participate in paid work. As a consequence, in case of highly educated women managers to interpret their career opportunities as personal development was a valid explanation in addition of the financial need to support their family [43, 61].

3.3. Social policies

State policies and legal arrangements have important role in shaping public opinions on gender attitudes and in women's participation in workforce by providing subsidies and allowances to combine work and family duties [16, 31]. It is well known, that the possibility of taking a long parental leave together with a traditional attitude on gender roles contributes into women's withdrawal from their previously high career aspiration [25, 60].

In state socialism, women's full time employment was encouraged and sustained by various social policies and institutions. Among the most important initiatives, women's employment were legally secured when having children, and a well-developed system of child care supported women's full time employment through various benefits and institutions [21, 31, 47]. Still, women had to cope with the burden of double roles of being a full time employee and doing the unpaid labour of child care and household work. This centrally regulated integration of women into labor on a limited basis reinforced women's difference and inferiority in society. As a consequence, women leaders both in the field of economy and politics were never considered as reliable and devoted workers as men were [16, 21, 31, 47].

By the time of the transition, the traditional turn on gender roles together with a vulnerable market position helped the appearance of a conservative re-familiarization regime on the level of state policies [17, 60, 62]. The notion of re-familiarization describes that state level policies strengthened the model of separate gender roles by providing long parental leaves and encouraging women to stay out of labour force while having a young children. The already existing trend of women with young children staying at home for a longer period intensified in the 1990s, although the real value and number of social entitlements decreased (for instance the availability of nurseries for children under the age of three). However, it should be noted, that although the strong expectations of society in gender roles, women who worked in more prestigious work, tended to take shorter parental leave [16].

In sum, the continuity with socialist-era maternalist policies has an important role in shaping the current social processes including labour force participation. According to social scientist, family policies of social welfare state regimes instead of encouraging women to achieve higher managerial positions, force them to choose between family and career [31, 60], and as such contribute in the increase of gender inequalities in the labor market (see for instance occupational segregation or wage gaps) - in case of high-status professional positions for women too -, and a side effects reinforce gender divisions of labor in the home [19, 31, 22, 60].

In addition, legislative framework for equal opportunity is well-established on state level; however on the level of practice there is a lack of political and public will, and a rather distressing situation is reported about the implementation of equal opportunity regulations and work-life balance policy [13, 20]. This lack of law enforcement is found to be contributing in discriminating against women managers by not granting them equal opportunities in the reintegration process after having children [22]. In addition, in CEE countries there is a strong resistance for promoting women as a targeted group in organizational development as it would be against competition [41].

3.4 Organizational culture

Empirical research revealed that women managers continued to be suffer from gender based stereotypes in the 21st century work organizations [1, 64]. Many researches show that organizations are still taken as gender neutral sites but in fact take a masculine perspective in career related actions such as self-promotion, supervisors' support or being rewarded for success, which create negative consequences and limited opportunities for women in their

career advancement [15, 64]. As a result of slower career progression and achievement in less prestigious positions [15, 28, 38], negative stereotypes on women managers are reinforced as they seemingly appear as less career-ambitious individuals having a less competitive mind [38, 39].

Empirical studies on women managers' career suggest that societal acceptance of women managers as competent leaders have particular relevance regarding women managers' career, especially if we consider the normative position of the male managerial behavior [1]. Research findings on women managers' acceptance as leaders show a mixed result. On hand women managers are reported to be more accepted as leaders than ever before. There are changes in the attitude and preferences about the gender of managers in a positive direction, in the sense that a good manager is not only described predominantly with terms associated with masculinity [60]. Empirical research also reported that women managers are expected to have personal managerial competences in general, but their skills stereotyped as feminine are also highly required to practice [38]. On the other hand, when women managers prosper in their career, they face with the requirement of masculine type of leadership independently of the sex of the managers. However, for women managers both following a female and male typed leadership styles are problematic and stressful [35, 60].

Evidence from two empirical research, first one conducted at a local government in 2004-2005 and the other one at a telecommunications company in 2011, revealed that although the gender culture of the two organizations were different, women managers were perceived through the lens of a traditional gender role view. In both cases, women manager's acceptance on theoretical level was strong, but they faced prejudices and were judged negatively both by male and female employees of the organizations [45, 52]. In the local government, the feminine characteristics of women managers appeared as especially problematic for a leadership position. Positive characteristics, stereotypes too were related to women managers, however it only strengthen their role in those lower prestige position which is assigned for women because of their stereotypically assumed feminine traits. Besides all of it, employees expressed their preference for male managers in general [45].

While in the other company, many female managers were perceived as masculine based on their leadership style and career path resembling it to men's career path, they were too judged negatively, however a distinction were made between professional and managerial competencies of female managers, as the former one was judged less negatively. Those female managers, who returned to work when their children were only a few month old, were especially criticized. This women managers represent a very small group in Hungary and there case demonstrates the result of violating traditional gender roles. Both of the studies highlights that negative stereotypes, prejudices on women managers are strong evidence that women managers' acceptance is still problematic in Hungary [52].

In sum, Hungarian women managers' presence in top positions is still not evaluated positively. In line with it, their positive acceptance only happens in cases of not violating the traditional gender order [45, 52].

3.5. Family issues

A vast majority of research demonstrated the negative impacts of family responsibilities on women managers' career advancement [9, 27]. Returning from parental leave is one of the crucial points in career advancement for women managers, even in a more egalitarian society [25]. Society and organizational culture constantly maintain the expectation of women being the primary caretakers, which include several negative stereotypes on women and in the everyday practice forces women to take more time off, to do less paid work or to do more part

time work than men. As a consequence, they cannot put extra hours in work, they have fewer opportunities to build social capital and develop their professional skills [9].

Work life balance issues in case of women managers are reported problematic in Hungary too. It can be described with trends demonstrated in international literature [51, 55, 62] completed with the specificity that in case of the highly qualified managerial and professional women in Hungary, work-life balance is a difficult issue from the perspective of the conservative attitudes of gender roles, since it is full of tensions to maintain an identity of being an ambitious, career oriented professional and a family oriented women at the same time [51]. Emphasizing the importance of personal development through professional careers is partly the consequences of women's forced employment during state socialism. After the economic and political transition in 1989, highly educated women managers more likely interpreted their career as personal choices than necessities of earning money [45].

Hungarian women put a great emphasis on being a mother and in line with it they accept that it is their responsibility to balance work and life [6, 61]. An empirical study, carried out by in a Budapest based multinational company in 2004, revealed that work-life balance issues were considered as individual problems; similarly solutions were seen as obligations of private spheres. This expectation suits to the strong mother worker identity which doesn't question the role of mothers as being the primary caretaker [64].

From the perspectives of women managers, high awareness is reported regarding conflicts arising from work-life balance as they are considered to be the main factor affecting negatively their career advancement [64]. Besides, it is also strengthened, that women managers see organizational factors such as 'glass ceiling' or the lack of the implementation of equal opportunities as less responsible for their career deficiency [28, 44, 63].

In addition, the literature reports on limited opportunities of flexible or alternative work arrangements available in Hungary [31, 63]. Few empirical evidence show that organizations are more willing to provide part time opportunities for those women managers in mid-or upper managerial positions after returning from parental leave, who already proved they are valuable employees. These women are typically return after a shorter time spent in parental leave and are in contact constantly while being on parental leave [22, 54].

In a recently conducted study on work-life balance in Hungarian work organizations, it is reported that reintegration of women managers after having children is central problem for work organizations too, they work on arrangements helping women managers, but part time work is constantly a source for tension both for employee and organization. In addition, it was also strengthen, that part time solutions were available only for a few women, and to arrange it was depended on maintaining a good personal relationship with the women managers' supervisors [55].

Finally, the contemporary societal expectation trend of 'intensive parenting' have to be mentioned, that requires women to spend more and more time with their children [9, 25, 27]. As a consequence of intensive parenting, the amount of time spent with children has been increasing comparing it to previous generations. Eventually, what women can gain with sharing of more domestic work with men, they lose it with spending more and intensive time with their children [9]. The societal pressure of intensive parenting is also reported in case of Hungarian women managers [52]. It is supported with the general trend of fathers spending more time with their children than previously, in parallel the time women spend with children have increased in the last ten years in the Hungarian society [26].

In sum, the increasing working hours [19, 22], limited opportunities for alternative work patterns [65] and the unequal division of domestic labour all contributes in creating a difficult situation to balance work and family [20, 62]. As a consequence, highly educated, career oriented women managers, who are devoted both towards their career and family, face particular challenges regarding work-life balance issues in Hungary [51].

4. Conclusion

Gender sensitive literature continuously reveal that women managers' career story is full of paradoxes and tension; they maintain a different career and encounter more problems on the way of maintaining their career including of experiencing higher tension between work and life, compared to their male counterparts [5, 9, 32, 55]. In addition, many studies pointed out that it is especially hard for women managers advancing in their career in male dominated organizations [1, 30, 32].

Due to the consequences of the many obstacles women managers face, they typically maintain a career that progresses slower and they reach less prestigious status compared to men. In their study on middle level women managers, Eagly and Carli for instance [9] suggest utilizing the metaphor of 'labyrinth' as it expresses adequately that women managers have a non-linear career patterns full of obstacles and longer or shorter breaks. Contemporary research findings also identified that women managers career advancement and success is related with non-work factors, and women typically follow career patterns in which work issues and life issues cannot be separated, they rather maintain various and equally important roles in their life, and being a manager is one of them [36, 53].

After considering the specific socio-economic context including the legacy of state socialism and the findings of available empirical social research on the issue of women managers, organizational career and work-life balance, I identified the following challenges and factors that particularly contributes in women managers' limited career advancement in Hungary:

1. Strong vertical and horizontal segregation in the workforce and in organizations
2. Traditional view on gender roles
3. Weak implementation of the national level equal opportunity policy in organizations
4. Women managers are not expected to aspire for higher positions in management
5. Social policy on family reinforces women's primary role in caretaking, family allowances and subsidies force women to slow down in their career
6. Organizational norm of maintaining a linear career pattern
7. Strong belief in meritocracy in organizations
8. Strong negative stereotypes and attitudes towards women managers in organizational culture
9. Until having a children, it is more or less the same career path for women and men, after having a children women managers face difficulties in career advancement
10. Limited opportunities for flexible, alternative work schedules, part time work is only available for the "high flyers" [23]
11. Unequal share of domestic work
12. Increasing trend of intensive parenting

References

- [1] Acker, J.: *Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations*. Gender & Society. 2006. 20, 4. pp. 441-464.
- [2] Ahl, H.: *Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions*. Entrepreneurship: Theory and Practice, 2006. 30, 5. pp. 595-621.
- [3] Billing, Y. D.: *Are Women in Management Victims of the Phantom of the Male Norm?* Gender, Work and Organization. 2011. 18, 3.pp. 298-317.
- [4] Bálint, Zs.: *Esélyegyenlőség és az üvegplafon vizsgálata női és férfi vezetők körében a gazdasági szférában Magyarországon*. In Nagy B. (szerk.), Szervezet, menedzsment és nemek. Aula Kiadó, 2007. pp. 96-109.
- [5] Broadbridge, A. M., Fielden, S. L.: *Introduction*. In Broadbridge, A. M., Fielden, S. L (eds.), *Handbook of gendered careers in management: Getting In, Getting On, Getting Out*; Cheltenham, UK, Edward Elgar Publishing Limited. 2015. pp. 1-14.
- [6] Blaskó, Zs.: *Dolgozzanak-e a magyar nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002*. Demográfia, 2005. 48, 2-3, pp. 159-186.
- [7] Calás, M. B., Smircich, L., Holvino, E.: *Theorizing Gender-and-Organization: Changing Times, Changing Theories*. In (eds.) Kumra S., Simpson R., Burke R.J.: *The Oxford Handbook of Gender in Organizations*. 2014. pp. 17-52.
- [8] Cuzzocrea, V., Lyon, D.: *Sociological Conceptualizations of 'Career': A Review and Reorientation: Sociology Compass*. 2011. 5, 12. pp. 1029–1043.
- [9] Eagly, A. H., Carli, L. L.: *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Boston: Harvard Business School Press. 2007.
- [10] EC Report: *Report on Progress on equality between women and men in 2012*. 2014a. Downloaded: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/swd_2014_142_en.pdf
- [11] EC Report: *Gender Balance on Corporate Boards. Europe is cracking the glass ceiling*. 2014b. Downloaded: http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/documents/140303_factsheet_wob_en.pdf
- [12] Eikhof, D. r.: *A double edged sword: twenty first century workplace trends and gender equality*. Gender in Management: An International Journal. 2012. 27, 1. pp. 7-22.
- [13] EWL Report: *The Price of Austerity: The Impact on Women's Rights and Gender Equality*. 2012. Downloaded: <http://www.womenlobby.org/spip.php?article4235&lang=en>
- [14] Fagenson, E.: *The Earth of Women in Management Research: Theoretical and Methodological Approaches and Their Biases*. Journal of Business Ethics. 1990. Vol 9. pp. 267-274.
- [15] Fitzsimmons, W. T., Callan J. V., Paulsen, N.: *Gender disparity in the C-suite: Do male and female CEOs differ in how they reached the top?* The Leadership Quarterly. 2014. 25. pp. 245–266.
- [16] Fodor, E.: *Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary*. Gender and Society. 2002. 16, 2. pp. 240-263.
- [17] Fodor, E., Balogh, A.: *Back to the Kitchen: Gender Role Attitudes in 13 East European Countries*. Journal of Family Research. 2010. 22, 3. pp. 289-307.
- [18] Fodor, E.: *The Policy on Gender Equality in Hungary*. European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Brussels. 2011. Downloaded: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110725ATT24651/20110725ATT24651EN.pdf> Accessed: 11-01-2015.

- [19] Fodor, E., Nagy, B.: *"An Ebbing Tide Lowers all Boats" How the great recession of 2008 has affected men and women in Central and Eastern Europe*. Revue de l'OFCE. 133. 2014. pp. 121-152.
- [20] Frey, M.: *„Nők a munkaerőpiacon”*. In Lévai, K., Tóth I. Gy. (szerk.). Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága. 1997. pp. 13–34.
- [21] Glass, C. M.: *Gender and Work during Transition Job Loss in Bulgaria, Hungary, Poland, and Russia*. East European Politics and Societies. 2008. 22, 4. pp. 757-783.
- [22] Glass, C. M., Fodor, E.: *Public Maternalism Goes to Market: Recruitment, Promotion and Hiring in Hungary*. Gender & Society. 2011. 25, 1. pp. 5-26.
- [23] Gherardi, S.: *Feminist Theory and Organization Theory: A Dialogue on New Bases*. In: Tsoukas, H. and Knudsen, C. (eds.), The Oxford Handbook of Organization Theory. Oxford University Press. 2003. pp. 210-236.
- [24] Gottfried, H.: *Gender, Work, and Economy: Unpacking the Global Economy*. Polity Press. 2012.
- [25] Halrynjo, S., Lyng, S. T.: *Preferences, constraints or schemas of devotion? Exploring Norwegian mothers' withdrawals from high-commitment careers*. The British Journal of Sociology. 2009. 60, 2. pp. 321-43.
- [26] Harcsa, I.: *Családi kohézió - A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. Budapest, KSH. 2014.
- [27] Hochschild, A. R.: *The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. Henry Holt and Company, New York. 2001.
- [28] ILO Report: *Women in business and management: gaining momentum*. International Labour office, ILO, Geneva. 2015. Downloaded: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/--publ/documents/publication/wcms_334882.pdf
- [29] Inglehardt, R., Norris, P.: *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge University Press. 2003. pp. 1-29.
- [30] Jackson, J. C.: *"Women middle managers' perception of the glass ceiling"*. Women in Management Review, 2001. 16, 1. pp. 30 - 41.
- [31] Kispéter, E.: *Producing Working Mothers: Maternalist Labor Control in a Hungarian Factory*. Budapest, Central European University Department of Gender Studies. 2012.
- [32] Kumra, S.: *Exploring career "choices" of work-centered women in a professional service firm*. Gender in Management: An International Journal, 2010. 25, 3. pp. 227 - 243.
- [33] Lamsa, A-M., Hiillos, M.: *Career counseling for women managers at mid-career. Developing an autobiographical approach*. Gender in Management. 2008. 23, 6. pp. 395-408.
- [34] Liebig, B.: *Vállalati kultúra és a nemek egyenlősége. A nemek kultúrájának vállalatokon belüli tipológiája*. In Nagy B. (szerk.), Szervezet, menedzsment és nemek. Aula Kiadó. 2007. pp. 211-232.
- [35] Linstead, A., Thomas, R.: *What Do You Want from Me? A Poststructuralist Feminist Reading of Middle Managers Identities*. Culture and Organization. 2002. 8, 1. pp. 1-20.
- [36] Mainiero, L. A., Sullivan S. E.: *Kaleidoscope Careers: An Alternate Explanation for the "Opt-out" Revolution*. The Academy of Management Executive. 2005. 19, 1. pp. 106-123.
- [37] Martin P.Y.: *"Said and Done" versus "saying and doing". Gendering practices, and practicing gender at work*. Gender & Society. 2013. 17. pp. 342-366.

- [38] Martínez, J. M. L.: *Feminizing" Middle Management? An Inquiry Into the Gendered Subtexts in University Department Headship*. SAGE Open 2011. 1, DOI: 10.1177/2158244011414731
- [39] Mavin, S.: *Women's career in theory and practice: time for change?* Women in Management Review. 2011. 16, 4. pp. 183 - 192.
- [40] McKinsey Report: *Women Matter*. 2012. Downloaded: http://www.mckinsey.com/client_service/organization/latest_thinking/women_matter.
- [41] Metcalfe, B., Afanassieva, D. M.: *"Gender, work, and equal opportunities in central and eastern Europe"*. Women in Management Review. 2005. 20/6. pp. 397-411.
- [42] Nagy B.: *„Karrier női módra”*. In Lévai K., Tóth I. Gy., (szerk.), Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1997. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága. 1997. pp. 35–51.
- [43] Nagy B.: *Női menedzserek*. Aula Kiadó. 2001.
- [44] Nagy B.: *Women in management*. In Nagy I.-Pongrácz T.-Tóth I. Gy. (szerk), *Changing Roles : Report on the Situation of Women and Men in Hungary*, 2005. TÁRKI, Budapest. 2006. pp. 44-55.
- [45] Nagy, B., Vicsek, L. M.: *The evaluation of male and female managers at a local municipality in Hungary*. Gender in Management. 2008. 23/1. pp. 36-50.
- [46] Nagy B.: *A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona – bevezető gondolatok*. Szociológiai Szemle. 2009. 19/3. pp. 81-91.
- [47] Nagy B.: *Obstacles and supports in women's career*. In Chybicka, A-S., Saba F., Kwiatkowska, A. (eds.), *Culture and Gender: an Intimate Relation*. GWP, Gdansk. 2010. pp. 195-208.
- [48] Nagy B.: *Women in management – the Hungarian case*. In Fagan C., M., Menéndez M.G., Ansón S. G. (eds.), *Women on corporate boards and in top management: European trends and policy*, Palgrave Macmillan, 2012. pp. 221–244.
- [49] Nagy B.: *Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon*. TNTeF. 2013. 3/2. pp. 52-63.
- [50] Nagy B.: *Gender on Corporate Boards and in top management in Hungary*. In Workshop on gender balance in corporate boards and top-management Member states without legislation on quotas: three case studies. 2013. pp. 39-52. Downloaded at: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/workshop/join/2013/474409/IPOL-FEMM_AT%282013%29474409_EN.pdf
- [51] Nagy, B., Paksi, V.: *A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében*. In Spéder Zs. (szerk.), *A család vonzásában*. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. KSH NKI, Budapest. 2014. pp. 159-175.
- [52] Nagy, B., Vicsek, L. M.: *Exploring gender culture at a telecommunications company*. Gender in Management. 2014. 29/6. pp. 318-333.
- [53] O'Neil, D., Hopkins, M., Bilimoria, A.D.: *Women's Careers at the Start of the 21st Century: Patterns and Paradoxes*. Journal of Business Ethics. 2008. 804. pp.727-743.
- [54] Oborni, K.: 2009. *"Imaginary Advantage-Invisible Exploitation in Part-Time Work Positions at a Corporate company in Hungary (MA Thesis)*. Budapest: Central European University, Department of Gender Studies. 2009.
- [55] Primecz, H., Kiss, Cs., Toarniczky, A., Csillag, S., Szilas, R., Bácsi, K., Milassin, A.: *Magyarországi „munkavállaló-barát” (employee friendly) szervezetek – Valóság vagy utópia (avagy mit tanulhatunk tőlük?)*. Vezetéstudomány. 2014. 45/10. pp. 2-16.
- [56] Pongrácz, T.: *A család és a munka szerepe a nők életében*. In Nagy, I., Pongrácz, T., Tóth, I. Gy. (szerk.), *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. 2001. Budapest, TÁRKI. pp. 30-45.

- [57] Pongrácz, T., S. Molnár, E.: *Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása*. In Nagy, I., Pongrácz, T. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2011. Budapest, TÁRKI - Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 2011. pp. 192-206.
- [58] Powell, G. N.: *Gondolatok az üvegplafonról. A legújabb trendek és jövőbeni kilátások*. In Nagy, B. (szerk.), Szervezet, menedzsment és nemek. Aula Kiadó. 2007. pp. 74-95.
- [59] Powell, G. N.: *Six Ways of seeing the elephant: the intersection of sex, gender and leadership*. Gender in Management. 2012. 27/2. pp. 119-141.
- [60] Saxonberg, S., Sirovatka, T.: *Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe*. Journal of Comparative Policy Analysis. 2006. 8/2. pp. 185-202.
- [61] Takács, J.: *Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna. Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban*. Esély. 2008. 6. pp.51-73.
- [62] Takács, J.: *Unattainable desires? Childbearing capabilities in early 21st century Hungary*. In Oláh, L. Sz., Fratzak, E. (eds.), Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe. Basingstoke and New York, Palgrave Macmillan. 2013. pp. 179-206.
- [63] Toth, H.: *Gendered dilemmas of the work-life balance in Hungary*. Women in Management Review. 2005. 20/5. pp. 361-375.
- [64] Williams, C. L., Muller, C., Kilanski, K.: *Gendered Organizations in the New Economy*. Gender & Society. 2012. 26/4. pp. 549-573.

Reviewer: Dr. Vicsek, M. Lilla, associate professor, Corvinus University of Budapest, Institute of Sociology and Social Policy

FIATALOK TÁPLÁLKOZÁSI SZOKÁSAI ÉS ÉRTÉKRENDJE – SZEKUNDER KUTATÁS

Pál Eszter

*Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani Doktori Iskola,
PhD-hallgató, pale@ktk.pte.hu*

Absztrakt

A fiatalok vizsgálata, akármelyik tudományterületet tekintjük, mindig is érdekes témát jelentett a kutatók, a társadalom számára. Táplálkozási szokásaik elemzése nem csak élettani szempontból fontos, hanem marketing szempontból is, hiszen ebben a korban, a másodlagos szocializáció korában kialakult viselkedésminták - beleértve az étkezési magatartást is - jelentősen meghatározzák a jövőbeli fogyasztói szokásokat, így az élelmiszerek iránti keresletet is. A táplálkozás összetett, komplex fogyasztási terület, biológiai, gazdasági, szociális, és egyéni tényezők sokasága által behatárolt. Mindezek miatt a táplálkozási szokások fogyasztásközpontú vizsgálata során nem elegendő csupán a marketingirodalmat vizsgálni, szükséges az egészségtudományok, a szociológiai, illetve a pszichológia tudományterületek szakirodalmi eredményeit is áttekinteni. Ezen tanulmány sajátos vetületét ragadja meg az étkezésnek, mert az étkezés értékekkel kapcsolatos összefüggését vizsgálja, különös tekintettel a fiatal generációs fogyasztókra. Mivel az értékek alapját képezik egy összetettebb szociológiai kategóriának, az életstílusnak, így a tanulmányban központi szerepet kap az életstílus és az étkezés összefüggéseinek tárgyalása. Az elsősorban szekunder szakirodalmi forrásokra építő tanulmány első részében a fiatalok táplálkozási szokásainak összefoglaló elemzésére kerül sor, kiemelten a magyar fiatalok esetében. Ezt követően a táplálkozás, illetve az azzal szoros kapcsolatban álló egészség és az értékek kapcsolatának vizsgálata történik. A tanulmány kitér a változó étkezési szokásokra, és arra is, hogy milyen helyzetben képvisel maga az étkezés értéket, illetve mikor kerül hátrányos helyzetbe az egyre értékesebb idővel szemben. Szó lesz a táplálkozásukra nagymértékben ható megatrendekről és trendekről, illetve a fiatalok által fontosnak tartott, az étkezések során figyelembe vett értékekről. A tanulmány utolsó része az értékrend változásairól, a „szétesett társadalomról”, illetve a fiatalok értékrendjéről, fontosnak tartott értékeiről szól. Ezt mintegy kiegészítve, bemutatásra kerülnek a korábbi kutatások során feltárt fiatal generációs életstílus csoportok, s a tagjaik számára fontosnak ítélt értékek. A tanulmány összefoglaló elemzését adja a meglehetősen speciális témának, s így további kutatások kiinduló pontját jelöli ki.

Kulcsszavak: fiatal generáció, táplálkozási szokások, értékek, életstílus

1. Bevezetés

Az étkezés életünk számos területét érinti. Nem csak fiziológiai szükséglet kielégítést, de akár szociális kapcsolatépítést, szabadidő eltöltési lehetőséget is jelent. Számos vetülete van annak, hogy valakire milyen étkezési magatartás jellemző. Biológiai, egészségügyi állapotunk jelentősen befolyásolja, hogy milyen ételt fogyasztunk, de étkezésünkkel kifejezhetjük önmagunknak is, megmutathatjuk a külvilág számára, hogy milyen preferenciákkal rendelkezünk. Az étkezési magatartás jelentősen kapcsolódik az egyén értékorientációjához, mely jellemzően a legtöbb életstílus modell alapját, egyik dimenzióját képezi. Ebből kifolyólag az étkezési magatartás változékonysága esetén egy meghatározó tényező az adott egyén életstílusa.

A fiatal generáció mindig érdekes kutatási témát jelent, hiszen valamiképpen mindig új jellemzőkkel, attitűd-, és értékrendszerrel jellemezhető a korábbi generációkhoz képest. A célcsoport kutatása nem csak érdekes, de gazdasági szempontból is lényeges, hiszen a csoport

tagjai alkotják a jövő fizetőképes keresletének megtestesítőit, s - a jelenleg még kialakulóban lévő – preferenciarendszerük, értékrendszerük megismerése fontos információkat jelenthet az üzleti szereplők számára. Ezen tanulmány a két bemutatott téma összefüggését vizsgálja, s ezáltal egy sajátos vetületét ragadja meg az étkezési magatartásnak. Az étkezés értékekkel, életstílussal kapcsolatos összefüggését vizsgálja, különös tekintettel a hazai, fiatal generációs fogyasztókra. A tanulmány bemutatja a táplálkozási magatartásra ható belső és külső tényezőket, kitér az individuális, személyes értékekre, ugyanakkor vizsgálja a globális erejű megatrendeket is, melyek hatást gyakorolnak táplálkozásunkra.

2. Fiatal generációs fogyasztók táplálkozási szokásai

Számos tudományterület foglalkozik a fiatalok táplálkozási szokásainak elemzésével a dietetikától kezdve egészen a pszichológiáig, illetve szociológiáig. A táplálkozási tekinthetünk úgy, mint egy speciális termékcsoportra vonatkozó fogyasztói magatartásra. Ezen tanulmány szerzője is így tesz, és főleg a fogyasztói magatartás, illetve marketing megközelítésű szakirodalmakat helyezi elemzésének középpontjába. A téma komplexitása miatt ugyanakkor kiemelendő, hogy nem hagyható ki teljes egészében az egyéb tudományterületekről származó eredmények ismertetése sem.

Elsőként szükséges a vizsgált téma középpontjában lévő szereplők lehatárolása, a fiatalok korosztályának definiálása. A szakirodalomban számos megközelítése van annak, hogy ki miként különíti el a fiatalokat a többi csoporttól. Ismerünk biológiai megközelítést, szociológiai, életkor szerinti, de jogi lehatárolást is. Bizonyos szerzők pedig (Szabó és Bauer, 2009 hivatkozott Vaskovics László 2000) az anyagi és pénzügyi területen értendő leválás dimenziója mentén különítik el a fiatalokat. Jelen tanulmány szerzője az életkori lehatárolást tekintve a 15-24 éveseket tekinti a fiatal generációba tartozónak, de a többféle megközelítés miatt a szekunder adatok korosztály-értelmezése ettől olykor eltérhet. A könnyebb értelmezhetőség érdekében szekunder irodalmak bemutatása során minden esetben feltüntetésre került, hogy az adott szerzők hány évesekre vonatkozóan végezték kutatásaikat.

A hazai kutatások között már nagyon régóta találhatunk a fiatalok táplálkozásával és egészségmagatartásával kapcsolatos kutatásokat, melyek eredményei sajnos nem mindig mutatnak pozitív képet, ugyanakkor azt is szemléltetik, hogy mindig van egy olyan szegmens, aminek tagjai tudatosan odafigyelnek a táplálkozásra és egészségük megőrzésére. Tudatos táplálkozás alatt alapvetően azt értem, hogy a társadalom szerint egészségesnek tartott módon étkeznek, vagyis kerülik a zsíros/cukros ételeket, édességeket, sok gyümölcsöt/zöldséget fogyasztanak, illetve rendszeresen és változatosan étkeznek. Ugyanakkor fontos kiemelni, ahogyan azt a legfrissebb amerikai és a nyugat-európai étkezési ajánlások is kiemelik (lásd később), hogy nem beszélhetünk egészséges és egészségtelen ételekről, vagyis tudatosnak tekintem azt is, ha valaki „tudatosan”, tervezett módon figyel a bevitt táplálékok mennyiségére és minőségére is.

A fiatal generációra jellemző, hogy sok esetben társaik példáját követve választanak ételeket, s nem azt veszik figyelembe, hogy mi az egészséges, hanem azt, hogy mennyire számít trendinek egy adott csoport körében az adott étel. Gyakran a médiában hallottaknak megfelelően alakítják ki táplálkozási szokásaikat, s kedvelt sztárjaik, bloggerek étrendjét követik. Kevésbé hallgatnak szüleik óvó szavára, nem szeretnék kimaradni semmiből, amit a többi fiatal tesz, így hát semmilyen étel fogyasztásából sem. Feltételezhető, hogy nem érzékelik az étkezés egészségügyi kockázatát sem.

Kutatásokból kiderül, hogy nem is feltétlenül tekintik az étkezést az egészség egyik alappilléreinek, hiszen Gergely és szerzőtársai (2014) vizsgálata alapján megállapítható, hogy a magyar egyetemisták az egészségtudatos magatartást a káros szenvedélyektől mentes étellel, a rendszeres mozgással, és a tudatos vásárlással azonosítják.

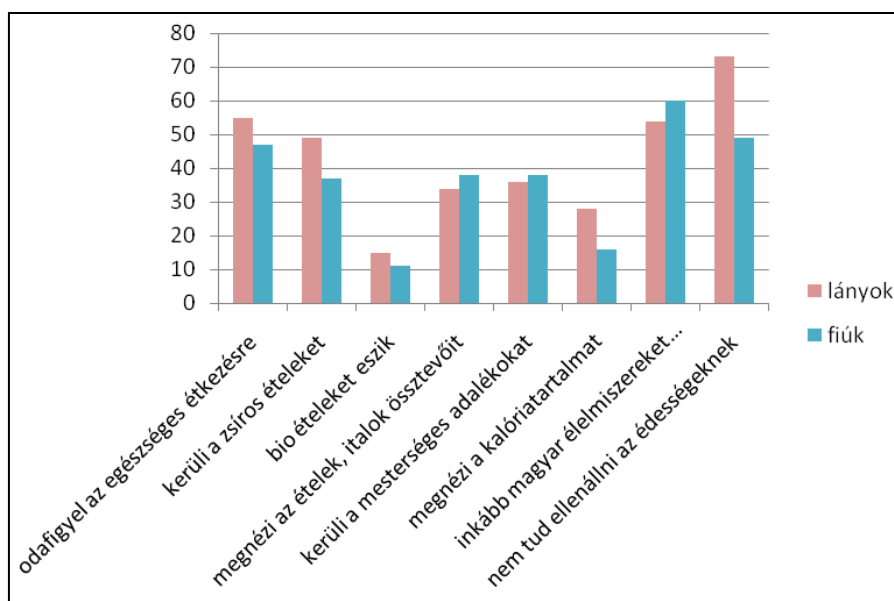
Böröndi-Fülöp Nikoletta (2012) kutatása során gyermekek és fiatalok (6-18 évesek) táplálkozási szokásait vizsgálta a dél-dunántúli régióban. A szerző megállapította, hogy a megkérdezettek az egészséges táplálkozást fontosnak vélik, azonban a táplálkozásuk egészségessége ettől elmarad. Ugyanakkor ennek nem a tudatlanság, vagy a kevés információ az oka, hiszen az eredmények azt mutatják, hogy a megkérdezett fiatalok számos helyről szereznek információt, leginkább az internetről. A felmérés eredményeként megállapításra került, hogy az egészséges táplálkozás fontossága családi szinten nem kellően jelentős, ez pedig okolható azért, hogy a gyerekek sem figyelnek annyira oda az egészséges táplálkozásra, például sok csokoládét esznek.

A fiatalok egészségmagatartását a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet is vizsgálta. Pláza, ifjúság, életmód című tanulmányukban az MTA Pszichológiai Intézetével, a Budapesti Corvinus Egyetem Viselkedéskutató Központjával és a Budapesti Szociális Forrásközponttal együttműködve vizsgálták a fiatal felnőttek egészségmagatartását, egészséget veszélyeztető magatartásformáit, életmódját, illetve szabadidő-eltöltési szokásait. A kutatássorozat a plázát látogató fiatalokra koncentrált, és számos kérdésben vizsgálta a fiatalok (jelen esetben 8-10. évfolyamos diákok) plázalátogatási motivációt, ott eltöltött idejüket. A látogatási motivációk között az étkezés is jelentős szereppel bír, még ha nem is ez a legfőbb motiváló tényező. A plázalátogatás elsődleges céljaként ugyan a szórakozást (64,5%), illetve a vásárlást (56,5%) jelölték meg a megkérdezettek, a kutatás során azt is megállapították, hogy minden tizedik diák étkezés miatt látogatja a bevásárlóközpontokat (Demetrovics et al., 2009).

A téma fontosságát támasztja alá az is, hogy nem csak kutatócégek, de az üzleti élet meghatározó szereplői is végeztek kutatásokat a fiatalok (15-25 évesek) egészségmagatartásának felmérése érdekében. Ide sorolandó a Coca Cola az NRC-vel közösen végzett IV. Fanta TrendRiport elnevezésű kutatása is, mely a fiatalok természethez való viszonyát, illetve az életmóddal és a testkultúrával kapcsolatos véleményét vizsgálta. Az 1. ábrán a 15-25 évesek tudatos étkezéssel kapcsolatos mutatói, jellemzői láthatóak. A 2009-es tanulmány alapján mindkét nem közel 50%-a odafigyel az egészséges étkezésre, a lányoknak 34%-a, a fiúknak pedig 38%-a megnézi az elfogyasztott élelmiszerek összetevőit. Ezek a nemek szerinti mutatók ugyan ellentmondanak a legtöbb kutatás eredményeinek, de mégis pozitívan értékelhetők.

A fiatalok táplálkozási szokásait tekintve kiemelkedőek azok a kutatások, melyek az alkoholfogyasztást, illetve egyéb káros termékek (drog, cigaretta) fogyasztását vizsgálják. Az ESPAD jelentés adatai szerint a magyar fiatalok (a vizsgálat a 8-11. osztályos diákok körére terjed ki) dohányzását és alkoholfogyasztását tekintve is az európai átlag (57 százalék) fölött vannak. A megkérdezés előtti hónapban a fiatalok 61 százaléka fogyasztott valamilyen alkoholt. A Magyar Ifjúság 2012 kutatás eredményei szerint a fiatal férfiak 41%-a, míg a fiatal nők 18%-a fogyaszt havonta legalább néhányszor alkoholt. A napi alkoholfogyasztás nem jellemző, de ha igen, itt is a férfiak vannak nagyobb arányban.

Böröndi-Fülöp Nikoletta (2012) megállapítja, hogy a fiatalok esetén a napi étkezések száma sok esetben elmarad a kívánttól. Kutatása során fókuszcsoportos vita keretében vizsgálta ennek okait az 5., 7., 9. és 11. évfolyamosok körében. A megkérdezettek két tényezőre vezették vissza a rendszertelen és kevés számú napi étkezést. Az első okként a reggeli elmaradását, másodikként az ebéd kitolódását nevezték meg. A reggeli elmaradásának fő oka, hogy nem szeretnek korán kelni, az ebéd időpontjának kitolódását pedig azzal indokolták, hogy az iskolában nem esznek, mert a menzai étkezés minősége nem megfelelő, így otthon ebédelnek, de ez az iskola késői befejezése miatt nem ebédidőben van.

1. ábra: A tudatos étkezés jellemzői lányok és fiúk körében, a kitöltők %-ában

Forrás: IV. Fanta TrendRiport, p. 19.

Az OKK-OETŐ Táplálkozásegészségügyi Főosztálya által országosan végzett komplex táplálkozás-egészségügyi szűrővizsgálat során 6598 15-18 év közötti fiatal vizsgálatára került sor. A reprezentatív felmérésben megállapították, hogy a kutatásban részt vevő fiatalokra jellemző a rendszertelen étkezés, a lányoknál pedig kifejezetten megfigyelhető a helytelen táplálkozási ritmus (Antal, 2001). Az előző kutatási eredmények már összefüggnek a következő résszel, a változó étkezési szokások és étkezési alkalmak témájával.

3. Az étkezésre ható szociális és társadalmi tényezők, változó étkezési szokások

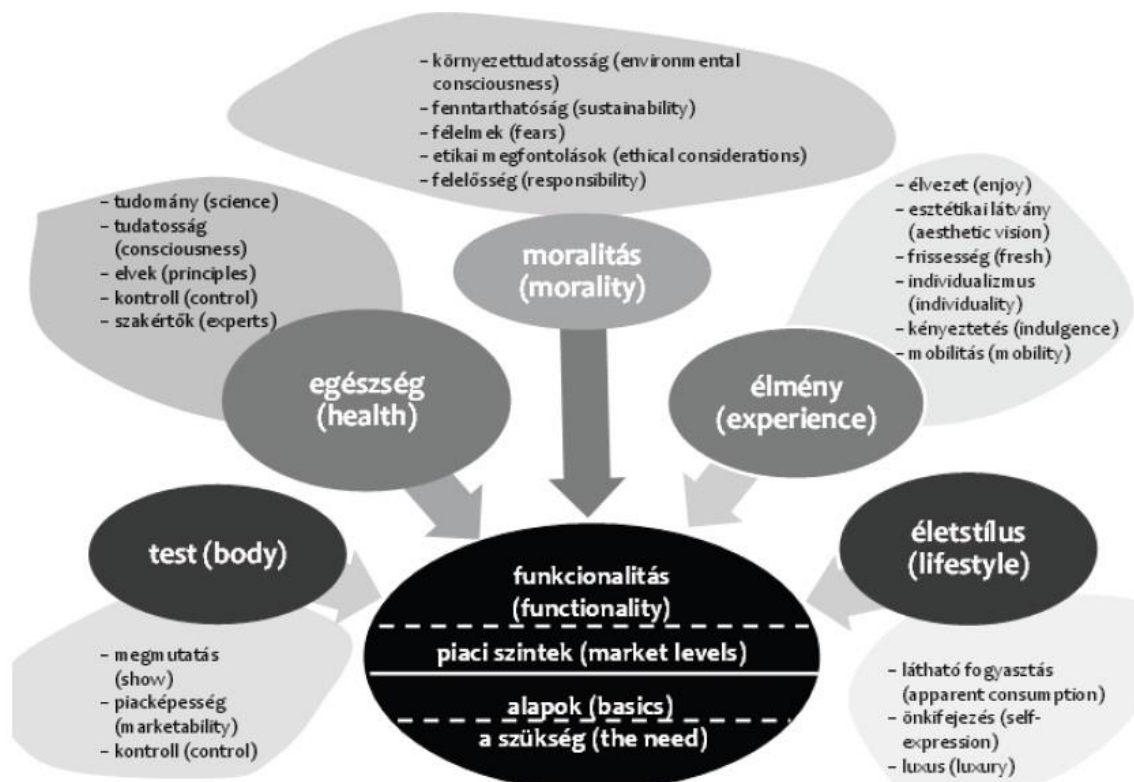
A táplálkozás összetettségéből következően elengedhetetlen a téma vizsgálatához annak ismertetése, hogy milyen tényezők befolyásolják alakulását, ezért jelen fejezetben az ételfogyasztásra kiemelten ható trendek, társadalmi-szociális hatások kerülnek bemutatásra.

Az élelmiszerfogyasztás komplexitását sok kutató emelte ki. Lehota (2004) szerint „*a fogyasztói magatartáson belül az élelmiszerfogyasztói magatartás több szempont szerint is speciális helyet foglal el, egyrészt az ember létfenntartásához kapcsolódik közvetlenül vagy közvetve, másrészt hosszú biológiai, társadalmi, kulturális folyamatok eredménye, harmadrészt a legkomplexebb emberi magatartásforma*” (Lehota 2004, 2. o.). Bizonyos vélekedések szerint az étkezési magatartást amellet, hogy különféle tényezők komplikált összefüggései alkotják, még ellentmondások is jellemzik. Breardsworth és Kiel (1992) szerint az élelmiszerek fogyasztása egyaránt forrása a jó és a rossz közérzetnek. Az elfogyasztott élelmiszer alapja az egészségnek, de okozója is lehet a betegségnek. Másrészt, ha belegondolunk, az étkezésünk, vagyis az emberi élet fenntartása más élőlények elpusztításával jár együtt. Ez a kettősség tovább bonyolítja az amúgy is komplex magatartásformát, s ez a vonása kétségeket ébreszthet a fogyasztókban.

A társadalmi helyzet, és az ebből adódó pénzügyi korlátok jelentősen gátolják a fogyasztási lehetőségeket, és sajnos hazánkban még mindig az anyagi lehetőségek az elsődleges meghatározói annak, hogy ki milyen ételeket választ. Fontos kiemelni, hogy csak egy bizonyos szociális helyzet után beszélhetünk arról, hogy az ételeknek önkifejező szerepe van, vagy az ételek éppen a kreativitás kifejezőivé léphetnek elő - ahogyan Töröcsik (2010) is írja. Ha az anyagi lehetőségeken túllépünk, akkor megállapíthatjuk, hogy az étkezési magatartást jelentősen befolyásolják a megatrendek és a trendek/ellentrendek. A megatrendek a

társadalom széles rétegeit érintő, hatásukat hosszú távon, akár 40-50 éves időhorizonton kifejtő jelenségek (Törőcsik 2011). A trendek jól adaptálhatóak az egyes termékekre vonatkozóan, így fogyasztásban megjelenő hatásuk is attól függ, hogy éppen milyen fogyasztási javakat vizsgálunk (Pál, 2013).

Törőcsik (2014) cikkében az élelmiszerválasztást befolyásoló trendösszefüggésekről ír. Megállapítja, hogy a fogyasztók különféle koncepciók mentén hozhatják meg az ételválasztási döntéseiket. A test, az egészség, a moralitás, az élmény és az életstílus hívószavakat emeli ki, és megállapítja, hogy ezek a megatrend hatások mind-mind jelentősen befolyásolják az étkezési magatartást. Az ételfogyasztásról a szerző egy olyan kategóriaként gondolkodik, mely kifejezetten alkalmas életstílusunk karakteres érzékeltetésére, értékeink megmutatására.

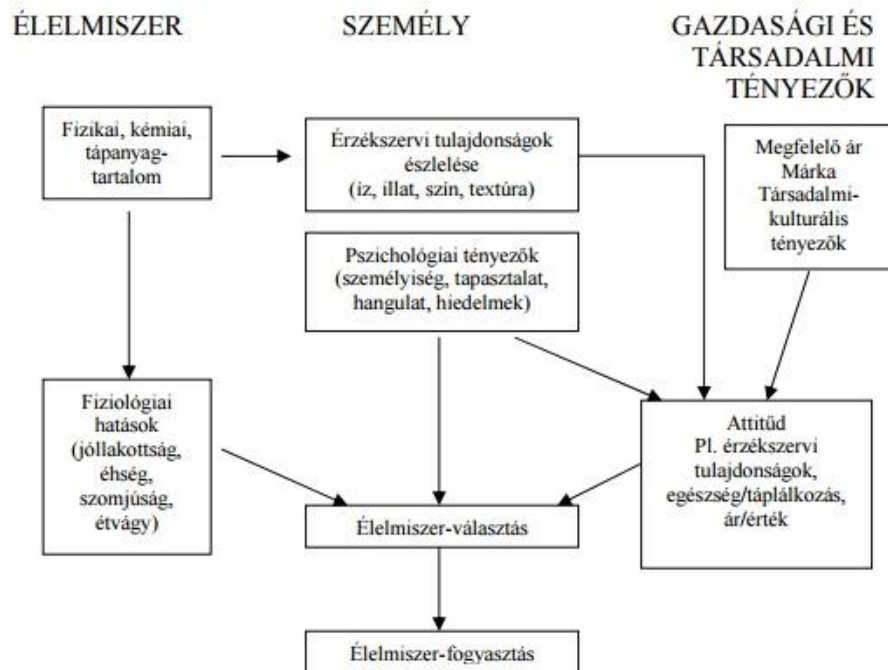
2. ábra: Az élelmiszerválasztást befolyásoló trendösszefüggések

Forrás: Törőcsik (2014), p. 21.

A trendeken belül elkülöníthetünk kifejezetten food-trendeket, melyek az étkezésben aktuálisan megfigyelhető jelenségeket takarnak. Hanni Rützler (2015) a „Food Report 2015” című kiadványban négy új food-trendet határoz meg. Ezek a „hibrid étel” (Hybrid Food), a „lágú egészség” (Soft Health), a „csináld magad ételek” (DIY Food), és az „ételpárosítás” (Food Pairing) trendjei.

Az élelmiszerfogyasztási magatartás szemléltetésére több modell is született a szakirodalomban. Az első jelentős modellt Pilgrim dolgozta ki 1957-ben. A modell (3. ábra) alapgondolata, hogy az élelmiszerek kiválasztását az észlelés (érzékelés) határozza meg, mely három tényező kölcsönhatásának eredményeként jön létre.

A fogyasztók között mindig voltak bizonyos ellentétek és tévhitek azzal kapcsolatban, hogy milyen ételek számítanak egészségesnek, és melyek azok, amik inkább az egészségtelen kategóriába sorolandóak. A kétségek enyhítését szolgálták, és mindig jó társadalmi iránymutatást jelentettek a hivatalos táplálkozási ajánlások, táplálkozási piramisok.

3. ábra: Alapvető élelmiszer-fogyasztói magatartás modell

Forrás: Pilgrim (1957) In: Horváth, 2010, p. 16.

Megállapítható, hogy a legfrissebb amerikai és a nyugat-európai étkezési ajánlások azon az állásponton vannak, hogy az összes étel beleillik az egészséges életstílusba, vagyis inkább a mennyiségre, arányokra és a minőségre kell ügyelnünk, de semmilyen élelmiszert nem szükséges étrendünkől kihagyni (Rodler et al. 2005; Szakály, 2011; Huszka és Dernóczy-Polyák, 2015).

Amellett, hogy vannak bizonyos alapvető befolyásoló tényezők (pl.: demográfiai, társadalmi, szociális, stb.), és az adott fogyasztóknak is kialakul egyfajta étkezési szokásrendszere, habitusa, az étkezési szokások változása mégis elkerülhetetlen. Töröcsik-Pál (2014) tanulmányukban megállapítják, hogy az életstílus napjainkban mindinkább fontos hatást gyakorol az étkezési magatartásra, valamint hogy az egyre inkább gyorsuló élet jelentősen kihat a hagyományos étkezési ritmusra, mely végső soron új étkezési szokások és rendszerek létrejöttét, kialakulását eredményezi.

Megállapítható, hogy a korábban megszokott étkezési keretek felbomlottak, s amellett, hogy az étkezés ideje, jelentősége és tartalma megváltozott, annak helyszínében is változásokat tapasztalhatunk. A fogyasztókat a sokkal gyakoribb étkezés jellemzi, mint korábban és a hagyományostól eltérő helyszíneken történő étkezés is egyre gyakoribb (Hartman Group, 2013). Az útközben történő ételfogyasztás ma már nem meglepő jelenség. A rohanó idő miatt egyre növekvő a rövid idő alatt elkészíthető ételek iránti keresletet, de a hagyományosnak tekinthető gyorsételek helyett a fogyasztók jó minőségű, egészséges ételekre vágnak. Brockman (2014) szerint a fiatal fogyasztók különösen előnyben részesítik a ready-to-cook, illetve ready-to-eat ételeket, melyek szinte azonnal fogyaszthatók.

4. Az értékrendben megfigyelhető változások, fiatalok értékrendje és életstílusa

Nem csak az étkezési szokások, de a fogyasztók értékrendje is változik, és ahogyan majd az később kifejtésre is kerül, ez a két kategória szoros összefüggésben van egymással.

Az értékekben megfigyelhető változásokkal, azok irányával és tényezőivel számos tudományterület foglalkozik. Elsőként a szociológusok folytattak ilyen irányú kutatásokat, de ma már a marketing szakemberek is foglalkoznak az értékrend-változások hatásaival, kiemelten azok fogyasztói magatartásra vonatkozó befolyásoló erejével. Hofmeister-Tóth Ágnes (2003) megítélése szerint az értékrend változásának okai az alábbi ábrán látható tényezőkben határozhatóak meg.

4. ábra: Az értékek változását befolyásoló tényezők

Forrás: Hofmeister-Tóth (2003) In: Horváth és társai (2005), p. 71.

Törőcsik Mária (2003) szerint hazánkban a „szétesett”, „patchwork”, „fluid” társadalom jellemző, amiben „bármire és annak ellentettjére is van példa, az emberek innen-onnan összegyűjtött értékek összeillesztésével próbálják életüket „helyes” irányba rendezni” (Törőcsik, 2003).

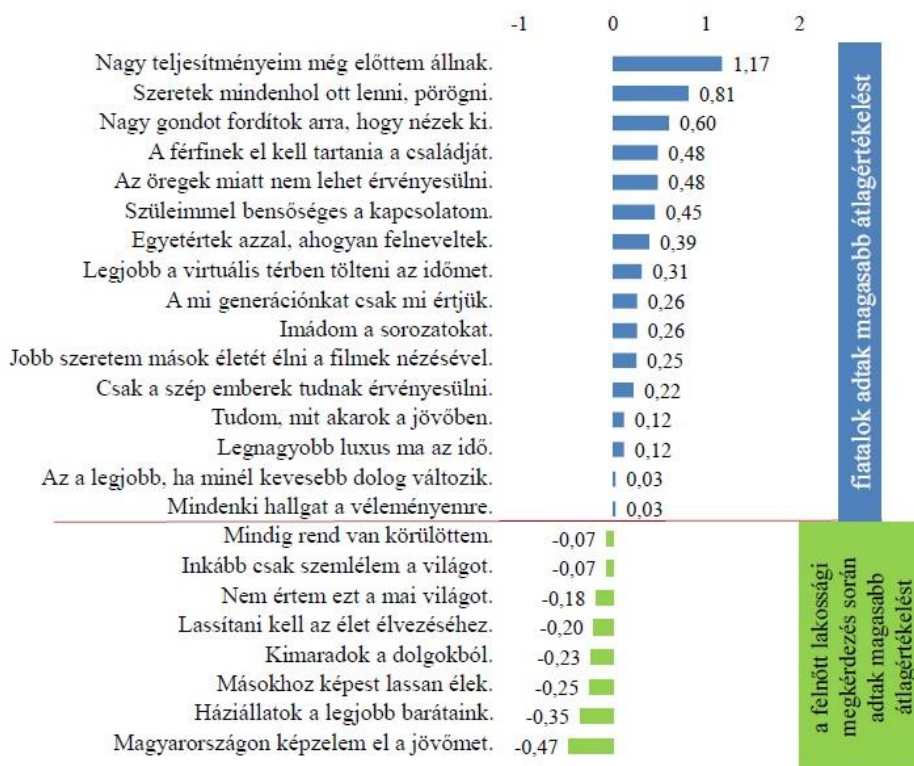
Több kutató is úgy véli, hogy a kilencvenes években egy olyan civilizációs korszakváltás következett be a magyar fiatalság körében, ami új értékrend, új értékpreferenciák kialakulásához vezetett (Gábor 1993, 2006). Szabó (2001) szerint „értékválság”, és „posztmodern bizonytalanság” jellemzi a fiatalok értékrendjét.

Az Ifjúság 2000 elnevezésű tanulmány több tekintetben is vizsgálja a fiatalok értékrendjét. A szerzők megállapítják, hogy a rendszerváltást követő években sokkal kiélezettebbé vált a társadalom kettészakadása, a Budapest-vidék ellentét, ami a fogyasztás eltéréseiben is megfigyelhetővé vált. Az elsősorban preferált értékek nem anyagi természetűek, inkább a boldog élethez kapcsolódnak. Ezek a következők: igaz barátság, családi biztonság, szerelem, békés világ, belső harmónia. A fiatalok által másodsorban kiemelt értékek a gazdagság, rend, érdekes és változatos élet, kreativitás. Csupán ezek után következtek a társadalmi tudathoz kapcsolódó értékek (pl.: nemzeti identitás), és a lista végére kerültek az olyan értékek, mint a hatalom vagy a politika. A kutatás szerint a magyar fiatalok értékítélete átalakult az elmúlt időben, ugyanakkor egy részük továbbra is követi szülei eszményeit (teljesen elfogadja szülei eszményeit 33%), ami azt mutatja, hogy az értékek átadása területén - a közhiedelemmel szemben - nincsen nagy gond. Fontos eredmény, hogy a megkérdezett fiatalok kifejezetten fontosnak tartják a (tovább)tanulást és a képzettséget. A kutatásból az is kiderül, hogy eszményeik főleg a barátok, illetve a párkapcsolatban élők esetén párjuk nézeteivel egyeznek meg, míg legkevesebbé találhatunk hasonlóságot a főnökeik, tanáraik, „a társadalmi hierarchiában felettük álló személyek” elképzeléseivel.

Lajos (2005) vizsgálata során megállapította, hogy mely értékek a legfontosabbak a fiatalok számára. Kutatása alapján a sorrend a következőként alakult: emberi kapcsolatok, egészség, nyugodt, stabil élet és megbízható körülmények. A hivatkozott szerző faktor-analízissel négy csoportba foglalta össze a fontosnak tartott értékeket, melyek a „morális” (kapcsolatok, egészség), a „hedonista” (szabadidő, utazás, nyaralás, önállóság), a „materialista” (anyagi jólét, siker, karrier) és a „konzervatív” (tanulás, vallás, hit, takarékoság) értékek. Egy korábbi

felmérés (1991-1994-es felmérés) eredményeivel összehasonlítva megállapította, hogy jelentős változás ugyan nem mutatkozott a fiatalok értékrendjében, de a csalódott pesszimista csoport helyét átvették a fiatal racionalisták.

Jakopánecz és szerzőtársai (2015) két kutatás eredményeit hasonlítják össze tanulmányukban. A fiatal felnőtt magyar lakosság (15-24 évesek) életstílusát, tájékozódási- és szabadidős szokásait feldolgozó 2013-as kutatás eredményeit vetik össze egy későbbi, a 18-69 éves korosztály körében végzett online kutatás eredményeivel. Tanulmányukban megállapítják, hogy összességében a megkérdezettek a következő értékeket tartják a legfontosabbnak: öröm, biztonság, becsületesség. Legkevésbé fontosnak a mások feletti hatalmat, az alázatosságot, szerénységet, visszafogottságot, illetve más emberek meghallgatását tartották. Az eredmények összegzéseként megállapítják, hogy a fiatalok számára fontosabbak a kalandos, érdekes élet, a sikeresség, a mások feletti hatalom, az új, változatos dolgok kipróbálása, mások tiszteletének kivívása és az, hogy nagyra becsüljék őket. A felnőtt lakosság számára fontosabb az alázatosság, szerénység, más emberek meghallgatása, a környezet védelme, a hagyományok tisztelete és a becsületesség. A fiatalok és a felnőtt lakosság által fontosnak tartott értékek részletes összehasonlítását a 5. ábra mutatja be.

5. ábra: A felnőtt lakossági megkérdezés és a fiatalok átlagainak összehasonlítása

Forrás: Jakopánecz és társai (2015), p. 11.

Szakály és társai (2014) kutatásuk során egy 1000 fős országos reprezentatív mintán végeztek vizsgálatot. Eredményeik között szerepel a magyar lakosság értékek szerinti szegmentációja, melynek során a következő csoportokat jellemezték:

- *Mérsékeltén értékvezéreltek:* A fiatalok felülreprezentáltak jelennek meg a klaszterben (18-29 évesek 28%, 30-39 évesek 19,8%). Fontosnak vélik a sikerességet, de a biztonságot a többi csoporthoz képest alulértékelik. Ők a leginkább kockázatt vállalkozó csoport. A LOV értékek közül az izgalmasabb életet preferálják, bár kevésbé, mint az értékorientáltak. A minta 20,8%-át teszik ki.

- *Biztonságra törekvők:* A korosztályt tekintve többségben vannak a 40-49 évesek (23,9%), a jövedelmi helyzetet tekintve az átlagnál alacsonyabb jövedelemből élők eléggé felülreprezentáltak, 70%-ot tesznek ki. A biztonság a lehető legfontosabb számukra, de a többi csoporthoz képest felülértékelik az emberi kapcsolatokat, boldog és tartalmas életre vágnak. A minta 27,6%-át teszik ki.
- *Kiábrándultak:* A minta 7,2%-át teszik ki, csupán 72 fő tartozik ebbe a csoportba. Az idősebb emberek jelennek meg dominánsan (60 év fölöttiek 47,2%, 50-59 évesek 29,2%). A maximum 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezők felülreprezentáltak. Közülük élnek legtöbben a 2000 fősnél kisebb településeken is. Eléggé hátrányos csoportról van szó. Egyetlen érték, ami hangsúlyosabban jelenik meg náluk, az a biztonság iránti igény. Mindegyik klaszterhez viszonyítva alulbecsülik a többi értéket. A legnagyobb elmaradás az önbecsülésben és a teljesítményorientációban van.
- *Értékorientáltak:* A kiábrándultak csoportjával teljesen ellentétes értékképviselő jellemzi a klasztert. Kor szerint a 39 évnél fiatalabbak dominálnak (18-29 év 32,7%, 30-39 év 20,7%), iskolai végzettség szerint pedig a diplomások felülreprezentáltak (20,8%). A többi csoporthoz képest kifejezetten felülértékelik az önkitaljesítő értékeket (pl.: önbecsülés, siker, önmegvalósítás). Fontosnak vélik a másokkal való kapcsolattartást, akárcsak a teljesítményük elismerését. A legnagyobb klaszter, a minta 44,4 %-át adja.

A klaszterek jellemzéséből látható, hogy a fiatalok (18-29 évesek) leginkább az értékorientált és a mérsékelt értékvezérelt csoportokban vannak jelen, ennek megfelelően az izgalmakat, a sikert, az önkitaljesedést és a másokkal való kapcsolattartást tartják a legfontosabbnak.

A fiatalok életstílusát és az így kialakítható csoportok jellemzőit több kutatás során is vizsgálták. Az egyik leginkább elterjedt és elfogadott életstílus-kutatási modell a Sinus-milíó rendszere, melyet külön a 14-19 éves korosztályra vonatkozóan is vizsgáltak (Borgstedt-Calmbach 2010). A német fiatalok esetén a következő életstílus csoportokat kapták: tradicionális fiatalok (4%), polgári fiatalok (14%), konzum-materialisták (11%), hedonisták (26%), posztmaterialisták (6%), modern lázadók (25%), kísérletezők (14%). A csoportok részletesebb kifejtésétől a terjedelmi korlátok miatt eltekintünk, ehelyett a hazai életstílus vizsgálatok eredményeit mutatjuk be.

Törőcsik (2010) tanulmányában megállapítja, hogy a fiatal generáció életstílusa jelentősen különbözik az idősebbek életstílusától. Ő is kiemeli a fiatal csoport körében végzett életstílus kutatások jelentőségét, melyet azzal indokol, hogy egyre nagyobb társadalmi csoportról van szó, hiszen egyrészt a mai 10-13 évesek is inkább a fiatalokra jellemző jeleket mutatnak, másrészt pedig a huszonévesek is egyre tovább maradnak ebben a státuszban.

Három csoportot különböztet meg az élettempó és az értékorientáció alapján, főképp a tanulás/továbbtanulással összefüggésben:

- *presztízszorientált, kiemelkedő tudásra törekvő fiatalok (17%):* kiemelkedő tudást, komoly karriert lehetővé tevő diplomát szeretnének, fontosak számukra a kapcsolatok.
- *élménykeresők (33%):* „élni” akarnak, teljesítve a minimum tanulási elvárásokat. Fontosak számukra a hallgatói programok, a buli lehetőségek.
- *megfontoltak (43%):* a kényelem és az olcsóság, az elérhetőség és a jövőbeni fizetés mentén hozzák meg továbbtanulási döntésüket. Nem túl tehetős a csoport, így fontos számukra az ár-érték arányok követése. A kitörni vágyó fiatalok is ide sorolhatóak.

A csoportok meghatározása során a középpontban a továbbtanulási motivációk, illetve a továbbtanuláshoz való viszony állt.

A Pécsi Tudományegyetem kutatói és oktatói a TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016 „Tudománykommunikáció a Z generációnak” projekt keretében határoztak meg a 15-24 évesekre vonatkozóan életstílus csoportokat. A vizsgálat során egy 2000 fős reprezentatív minta megkérdezése zajlott. A kutatás a fiatalok értékeit, életstílusát, mindennapjainak eltöltését vizsgálta, de a középpontban a tudományhoz való hozzáállás, a tudománykommunikáció és médiahasználat állt. Az eredmények feldolgozását követően a következő 8 csoportot alkották meg:

- *színes tudatosak* (16,1%): Jellemzi őket az átlagnál gyorsabb élettempó és sok baráti kapcsolat. Tudatosan tervezik jövőjüket, de magukkal is szívesen foglalkoznak. A csoportban felülreprezentáltak a budapestiek és a nők.
- *szenzitív jövőtervezők* (7,5%): Aktív szabadidő eltöltés jellemzi őket. Megkülönböztető jelük a többi gyors életet élő csoporttól, hogy kifejezetten odafigyelnek másokra, a kedvesség és a szerénység fontos érték számukra. A mintán belül inkább a fiatalabbak és a nők tartoznak ide.
- *én/celebek* (9,4%): Intenzíven foglalkoznak külsejükkel, magabiztosak és fontos számukra a pénz és a siker. Férfi és nagyvárosi túlsúlyt mutató csoport. Internethasználatuk kiugró, online kifejezetten aktívak főleg a képfeltöltés és chatelés terén.
- *beolvadók* (24%): Tipikusan középértékeket mutatnak. Olyan jellemzőkkel bírnak, ami általában jellemzi a fiatalokat. A pénz és a siker számukra is fontos, de nem kiemelkedően. Amiben kicsit eltérnek a többi csoporttól, hogy az átlagnál kevesebb barátjuk van és a stílust annyira nem tartják fontosnak, mint a többiek.
- *érzékeny motiváltak* (14,3%): Fontos számukra a másokra való odafigyelés. Pozitívan vélekednek a szerény és visszafogott jelzőkről, és kiemelkedő érdeklődést mutatnak a tudomány iránt. Elégedettek, azonban szerényebb anyagi körülmények között élnek, jellemzően kisebb településeken.
- *sikeréhezők* (7,5%): Gondolkodásukat a materiális javak iránti vágy határozza meg. Nem figyelnek oda másokra, nem értékelik a szerénységet. Bár fontos számukra a siker, ennek elérése érdekében nem tesznek lépéseket. A virtuális térben szívesen mozognak.
- *szemlélődők* (15,1%): Az átlagnál lassabban élnek, de nem elégedetlenek körülményeikkel. Férfi túlsúly jellemzi a csoportot, melynek tagjai kevésbé fogékonyak a továbbtanulásra, és nem foglalkoznak jövőjük tudatos építésével. Kissé befelé fordulóak, a többi csoporthoz képest még Facebook aktivitásuk is kisebb.
- *bezárkózók* (6,2%): Problémás csoport, hiszen kevés baráttal rendelkeznek és kimaradnak a történelekből. Nem érdeklődnek a tudományok iránt sem, de az internet és Facebook aktivitásuk is átlag alatti. Szintén férfi túlsúly jellemzi a csoportot átlag alatti anyai helyzettel, lassú élettempóval.

A leírásból kitűnik, hogy jellemzően a fiatal férfiak azok, akik problémás csoportokba tartoznak, míg a vidám és aktív csoportokat főleg a női felülreprezentáltság jellemzi.

Az ismertetett tanulmányok mellett további életstílus kutatások is voltak hazánkban, de kifejezetten olyan, melyben az értékeket és életstílust az étkezési szokásokkal kapcsolják össze csupán kevés született. Úgy vélem, hogy ezen a területen hiány mutatkozik, és érdemes lenne további kutatások folytatni a témában.

5. A táplálkozás és az egészség összefüggése az értékekkel

Megállapításra került, hogy a társadalmi státus meghatározza az étkezési szokásainkat, ugyanakkor kiemelendő, hogy ez fordítva is igaz, Forgácsot idézve az „*étkezési stílus teszi az embert, meghatározza bizonyos társadalmi csoporthoz való tartozását*” (Forgács, 2004, p. 69.). Étkezésünkkel képesek vagyunk a számunkra fontos értékeket kifejezni, például a gondoskodást, a kreativitást, a vallási hovatartozást, a társadalmi felelősségvállalást vagy az egészséghöz való viszonyt. A táplálkozási szokások tudományos vizsgálata során tényleg igaz a mondás, mely szerint „*mondd meg mit eszel, megmondom ki vagy!*”, illetve „*az vagy, amit megeszel*”.

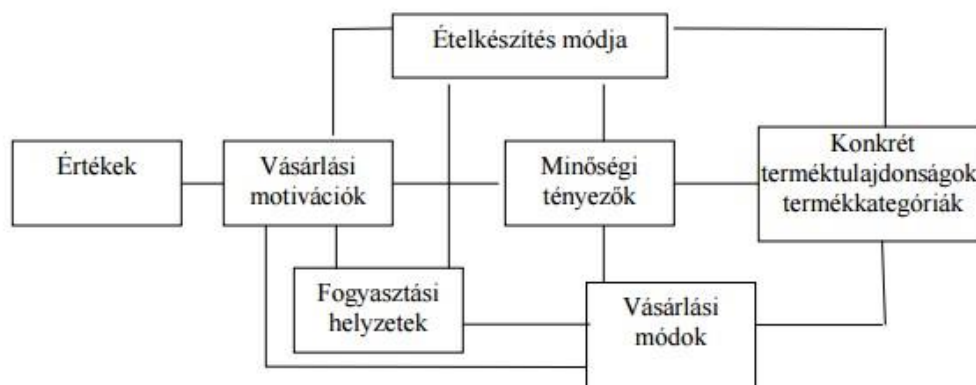
De mit is tekintünk értéknek? Azelőtt, hogy a táplálkozás és az értékek összefüggését vizsgáljuk, szükséges az értékekről is néhány gondolatot megfogalmazni. Andorka (2006, p.490.) szerint értékeknek azokat a kulturális alapelveket tartjuk, amelyek kifejezik azt, hogy az adott társadalom mit tart fontosnak, kívánatosnak, pozitívnak, jónak. Fontos kiemelni, hogy az értékeknek csoportképző szerepe van - tulajdonképpen ez az alapja az életstílus kutatásoknak is. Hankiss (2004, p. 181-182.) úgy vélekedik, hogy a társadalomnak az az érdeke, hogy a különféle csoportok, rétegek megfogalmazzák, felmutassák, és mások értékeivel szembeállítsák a maguk értékeit. A hivatkozott szerző több publikációjában foglalkozott az értékekkel, s azokon belül két csoportot különített el. Szubjektív és objektív értékeket különböztetett meg. Megfogalmazása szerint „*szubjektív érték mindaz, amit egy rendszer önmaga számára, önnön léte, működése és esetleg: fejlődése szempontjából szükségesnek érez, vél, ítél*”. Míg „*objektív érték mindaz, amire egy adott rendszernek (s e rendszer lehet egy emberi szervezet, egy intézmény, egy embercsoport, egy társadalom vagy akár az egész emberiség) szüksége van ahhoz, hogy létezni, működni és esetleg: fejlődni tudjon*” (Hankiss 1977: 342-343).

Most, hogy az érték definíciójával kapcsolatos fogalmak egy része tisztázásra került, lehetséges a két fogalom (táplálkozás és értékek) összekapcsolása. Az előzőekben számos trend került ismertetésre, melyek sokszor egymásnak ellentmondó, egymást kizáró étkezési viselkedést feltételeznek. Felmerül a kérdés, hogy mi dönti el, hogy egy adott fogyasztó melyik food trendet részesíti előnyben. Horváth és társai (2005) szerint ezt alapvetően négy érték: az egészség, az etika, az élvezet és az idő határozza meg. A szerzők ugyanakkor azt is megállapítják, hogy a magyarok táplálkozási kultúrájában a legfontosabb értékek az egészség, a biztonság, a jó emberi kapcsolatok és a kiegyensúlyozott élet.

A fentiek ismertetése után nyilvánvalóvá válik, hogy az értékek meghatározzák fogyasztásunkat, így étkezésünket is, de azt, hogy miként és milyen mértékben, már nehezebb megválaszolni. A szakirodalomban a téma nehézsége ellenére találhatunk az étkezéssel és az értékekkel/életstílussal kapcsolatos modelleket. A GRUNERT-modell (6. ábra) azt szemlélteti, hogy a konkrét termékkategóriák és a fogyasztóknak fontos értékek közötti kapcsolat közvetett, a két tényezőcsoport közé további tényezők ékelődnek be, mint például a fogyasztási helyzetek – melyek szituációs hatását Törőcsik (2011, p. 459.) is kiemelte. Ilyenek lehetnek a vásárlási motivációk, az ételkészítés módja, mely napjainkban már egyre inkább a gyorsaság és a kényelem irányába hat, a minőségi tényezők, illetve a vásárlási módok. A modell a fogyasztói magatartás rendszerét tartósnak tekintti abból kiindulva, hogy az életstílus változása viszonylag lassú folyamat (Horváth, 2010).

Horváth (1996) szerint az értékrend és annak változása három síkon jelenik meg a fogyasztó élelmiszerválasztási preferenciájában (Horváth, 1996, In.: Horváth et al., 2006):

- Első szint: a fogyasztó általános alapértékei, pl.: biztonság, egészség, felelősség.
- Második szint: a fogyasztói szokásokat determináló értékrendek, pl.: minőség tudatosság, hedonizmus, konzervativizmus, moralizmus.
- Harmadik szint: konkrét termékválasztási indítékok, pl.: ár, minőség, zsírtartalom, környezetterhelés.

6. ábra: A Grunert-féle élelmiszer-orientált életstílus modell

Forrás: Grunert et al. (1996) In: Horváth, 2010, p. 18.

Szakály és társai (2014) a személyes értékek hatását vizsgálták az egészségmagatartásra és az étkezési szokásokra vonatkozóan. A korábban közölt érték alapú csoportok közül az Értékorientáltak bizonyultak a leginkább egészségtudatosnak, a Mérsékeltén értékvezéreltek és a Kiábrándultak számára az egészségtudatosság nem bizonyult fontos szempontnak. A szerzők összefüggéseket állapítottak meg a csoportok és az egészségmagatartás változása között is. Megállapították, hogy az Értékorientáltak tértek át legnagyobb arányban az egészséges táplálkozásra. A Biztonságra törekvők esetén a tudatos táplálkozásra való áttérést a biztonság iránti igényük motiválta, míg a Mérsékeltén értékvezéreltek az élvezeteket fontosabbnak tartották, mint az egészséget, ezért csak nagyon kis arányban gondolkodtak magatartásuk megváltoztatásán. A cikk egyik talán legfontosabb és matematikai-statisztikai módszerekkel alátámasztott megállapítása, hogy az értékorientáció meghatározó tényezője az egészségtudatos élelmiszervásárlói magatartásnak. Fontos kiemelni, hogy az Értékorientált, egészséges táplálkozásra hajlamos csoportban, illetve a Mérsékeltén értékvezérelt, élvezet hajhászó csoportban található a legtöbb fiatal, ami egyfajta ellentétet mutat a generáció tagjai között.

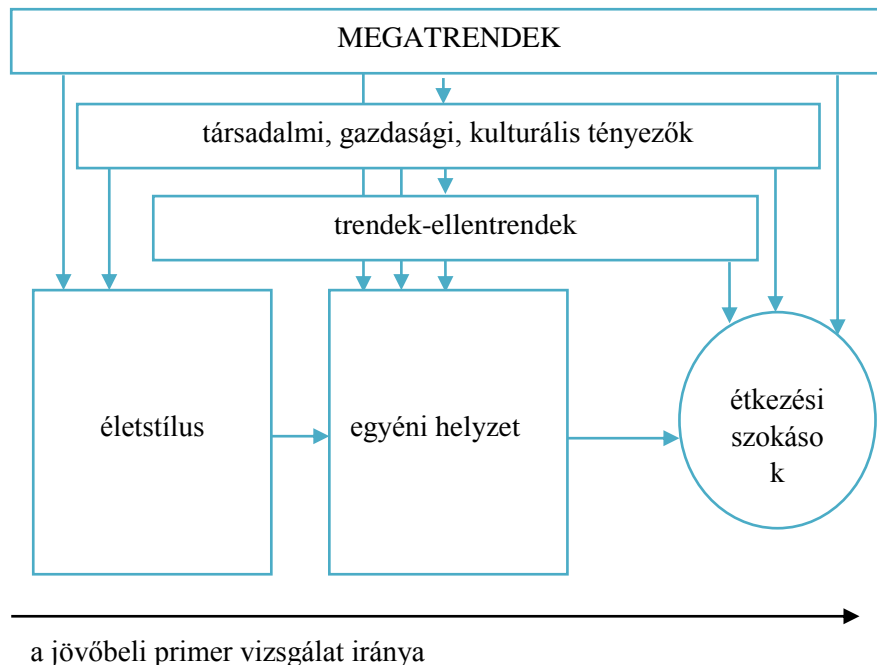
Az értékek nem csak összefüggenek a táplálkozással, de bizonyos esetekben maga az étkezés, az ételekkel való foglalkozás, illetve az étkezésre szánt idő jelenti az értéket. Mára a gasztronómia összetett, sok mindennel összefonódó, szerteágazó területté nőtte ki magát. A táplálkozás szerepe sokkal többet jelent már, mint fiziológiai szükséglet kielégítést, megjelent szórakoztató funkciója is. Megfigyelhető, hogy olykor bármiféle étkezési szándék nélkül, kizárólag szórakozási céllal fogyasztunk gasztrotartalmakat (foodpornó), osztunk meg ételekről készült fotókat, vagy nézegetünk recepteket, stb. Ebben az esetben az ételekkel történő foglalkozás, a hozzájuk kötődő szabadidős tevékenység jelenti magát az értéket. Előbbiekhez sok esetben társul ismerőseink, barátaink pozitív visszajelzése, mely kiemelten megfigyelhető, ha a virtuális térre, közösségi médiafelületekre gondolunk. A külső megerősítés pedig további hozzáadott értéket jelent.

A felgyorsult élet következtében az étkezésre egyre kevesebb időt szánunk, sokszor multitasking tevékenység részeként végezzük, és hátrányos helyzetbe helyezzük a felértékelődő idővel szemben. Ennek mond ellent a slow food, mint ellentrend, mely már régóta megfigyelhető törekvés a gasztronómia világában, még ha hazánkban nem is annyira elterjedt. Lényege az ételkészítésre, étkezésre szánt elegendő idő és az ételek tisztelete.

6. Összegzés

Megállapítható, hogy a táplálkozás összetett, komplex jelenség mely számos fogyasztón kívül álló és a fogyasztóból fakadó befolyásoló tényező által behatárolt. Vannak tipikus befolyásolók, melyek alapjaiban határozzák meg az egyes fogyasztók étkezési szokásait, ilyennek tekinthető például az anyagi helyzet vagy az ételekhez való hozzáférés. Ugyanakkor ismertetésre került, hogy ha túllépünk az alapvető (leginkább anyagi) korlátokon, akkor már számos koncepció mentén dönthetünk arról, hogy hogyan kívánunk táplálkozni. A trendek és megatrendek egyaránt befolyásolják táplálkozásunkat, meghatározhatják, hogy miként étkezünk. A dolgozat fő gondolata azonban mégis az, hogy alapvetően az értékek azok, melyek mentén az ételekkel kapcsolatos döntéseinket meghozzuk, ezek határozzák meg azt is, hogy melyik trendet követjük. Megállapításra került az is, hogy étkezési szokásaink a gyorsuló idő miatt megváltoztak, az étkezési rendszerek átstrukturálódtak, így a nyugodt, lassú étkezés (slow food jelenség) is egyfajta értékke vált. A fiatalok életstílus vizsgálatainak bemutatásából kitűnt, hogy a szegmens nem kezelhető homogén módon, vannak problémás csoportok, ugyanakkor a legtöbb fiatal keresi az új élményeket és élvezeteket, valamint fontos értéknek tartja a sikert, és a pénz. Az étkezésüket tekintve megállapítható, hogy vannak kifejezetten egészségtudatos fiatalok, de olyanok is, akiknek az élvezetek sokkal nagyobb értéket jelentenek, mint az egészség. Értékeikre a fragmentálódás jellemző. A tanulmány több szakirodalmi feldolgozás segítségével mutatott rá az étkezés és az értékek közötti összefüggésre, azonban megállapítható, hogy a fiatalok értékei és táplálkozási szokásai közötti összefüggésekre vonatkozóan eddig még nem született átfogó kutatás.

Az előbbieken bemutatott szekunder eredmények szintetizálása érdekében megalkottam egy ábrát, mely az étkezésre ható tényezők (köztük az életstílus) és az étkezési szokások összefüggéseit mutatja be.

7. ábra: Az étkezési szokásokra ható tényezők szintetizáló modellje

Forrás: Saját szerkesztés

Úgy vélem, hogy az étkezésre ható alapvető gazdasági, szociális és kulturális tényezőket a megatrendek jelentősen befolyásolják, hatásuk alól aligha lehet kitérni. Ezek a tényezők azonban meghatározzák azt, hogy milyen trendek, illetve ellentrendek alakulnak ki, s ezek

közül egy adott társadalom tagjai melyiket fogják elfogadni, a mindennapi életükbe applikálni. A társadalmi, kulturális és szociális tényezők, a megatrendek és a trendek/ellentrendek mindegyike befolyással bír az életstílusra, a fogyasztók egyéni helyzetére és az étkezési magatartások kialakulására, átalakulására is. Emellett ez a három tényező egymással is szoros kapcsolatban áll, ugyanis az életstílus meghatározza az egyéni helyzetet, az pedig evidens, hogy kihat az egyén étkezési magatartására. Ez az összefüggés egyben további kutatásaim irányát is kijelöli, hiszen doktori disszertációmban az életstílus étkezési szokásokban megmutatkozó hatását kívánom vizsgálni kifejezetten a fiatal (15-24 év közötti) célcsoportra vonatkozóan a következő területeket tekintve: *az étkezés rendszeressége, az elfogyasztott ételek minősége, az elfogyasztott ételek mennyisége, az étkezések szereplői, illetve az étkezések helyszíne*. Úgy vélem, hogy a folyamat egy folytonos körforgást alkot, hiszen az egyes tényezők rövidebb vagy hosszabb idő alatt, de változást mutathatnak (pl.: gazdasági helyzet változik a válság hatására), illetve az étkezési szokások is visszahatnak a tényezőkre. Az egyedi étkezési szokásokból kirajzolódó kollektív mintázatok például alakítják a majdani trendeket, vagy akár a családi mintázatokat, illetve a téma szempontjából fontos kiemelni, hogy az étkezés milyensége visszahat az életstílusra is (korábbi utalás Forgácsra, 2004).

A modellből szándékosan kimaradt a szituációs hatások szerepe, azonban fontos megjegyezni, hogy ezek befolyásoló ereje vitathatatlan, és sokszor a fogyasztói habitustól eltérő viselkedési formákat eredményez. A szituációs hatások vizsgálata egy további kutatási irányt jelenthet.

Irodalomjegyzék

- [1] Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*, Budapest, Osiris Kiadó.
- [2] Antal Magda (2001): *Országos reprezentatív táplálkozás-egészségügyi szűrővizsgálat középiskolákban*. Pediáter, 2001, 10
- [3] Böröndi-Fülöp Nikolett (2012): *A fiatalok táplálkozási szokásainak vizsgálata a Dél-Dunántúlon*, Doktori értekezés, Kaposvári Egyetem, Kaposvár
- [4] Breardsworth, Á.D., Kiel, E.T. (1992): *The Vegetarian Opnion: Varieties, Conversions, Motives and Careers*. *The Sociological Review* 40 (2) 253- 293 (1992)
- [5] Brockman, C. (2014): *Convenience Food - Time-Pressed Europeans Seek Convenience*. 18/12/2014 <http://www.frozenfoodeurope.com/article/reports/convenience-food-time-pressed-europeans-seek-convenience>,
- [6] Coca Cola Company, NRC (2009): *IV. Fanta TrendRiport* http://niida.hu/uploads/fajlok/publikaciok/529/Fanta_Trendriport4.pdf
- [7] Demetrovics Zsolt, Paksi Borbála, Düll Andrea (2009): *Pláza, ifjúság, életmód, L'Harmattan*, http://demetrovics.hu/dokumentumok/plaza_090505.pdf
- [8] Gábor Kálmán (1993): *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság*, Budapest, Oktatókutató Intézet.
- [9] Gábor Kálmán (2006): *Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás*. In (Gábor Kálmán-Jancsák Csaba szerk.): *Ifjúságszociológia*, Szeged, Belvedere Meridionale.
- [10] Gergely Éva, Szabó Bernadett, Balázs Katalin: *Az egészség- és környezettudatosság, valamint az értékrend hatása a bioélelmiszer-fogyasztásra*. *Marketing & Menedzsment*, 2014, 48(4), 27–37.
- [11] Grunert, K. G., Baadsgaard, A., Larsen, H. H., Madsen, T. K. (1996): *Market Orientation in Food and Agriculture*. *Kluwer Publisher*, London
- [12] Hankiss Elemér (1977): *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia világából*, Budapest, Magvető Kiadó.
- [13] Hankiss Elemér (2004): *Társadalmi csapdák és diagnózisok. Tanulmányok a hetvenes évekből*, Budapest, Osiris Kiadó.
- [14] Hartman Group (2013): *Modern Eating: Cultural Roots, Daily Behaviors*.
- [15] Horváth Ágnes, Fürediné Kovács Annamária, Fodor Mónika (2006): *Az értékrend hatása a táplálkozásra*, *The Hungarian Journal of Food, Nutrition and Marketing* 2005/1-2. ISSN 1786-3422, PP. 69-76

- [16] Horváth József (2010): *Beszerzési társulások szerepe a dél-dunántúli régió élelmiszer kiskereskedelmében*, Doktori értekezés, Kaposvár
- [17] Huszka Péter, Dernóczy-Polyák Adrienn (2015): *Egészséges táplálkozás, trendek - táplálékok az egészséged*,
<http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2015/Huszka.pdf>
- [18] Jakopánecz Eszter, Németh Péter, Töröcsik Mária (2015): *A fiatal és felnőtt lakosság életstílusának, szabadidős- és tájékozódási szokásainak összehasonlítása, valamint a felnőtt lakosság főzési és húsfogyasztási szokásainak bemutatása*, Tanulmányok a TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016 „Tudománykommunikáció a Z generációnak” projekt keretében (ISBN 978-963-642-991-1)
- [19] Lajos Attila (2005): *Az egészségtudatosság sajátos vonásai a 14-18 éves korosztályban, különös tekintettel az élelmiszerfogyasztásra*, Doktori értekezés, SZIE, Gödöllő, 2005
- [20] Lehota József. (2004): *Az Élelmiszerfogyasztói magatartás hazai és nemzetközi trendjei, Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing* I. évf. 1-2. szám
- [21] Pál Eszter (2013): *A fiatal generáció funkcionális italokhoz kötődő fogyasztói magatartása*, kézirat, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
- [22] Pilgrim, F. J.: *The Component of Food Acceptance and Their Measurement. American Journal of Clinical Nutrition*, 171-175 (1957)
- [23] Rodler I., Bíró L., Greiner E., Zajkás G., Szórád I., Varga A., Domonkos A., Ágoston H., Balázs A., Vitray J., Hermann D., Boros J., Németh R., Kéki Zs. (2005): *Táplálkozási vizsgálat Magyarországon 2003-2004. Orvosi Hetilap*. 146. 1781-1789.
- [24] Rützler, H. (2015): *Food Report 2015*, ISBN: 978-3-938284-86-5
- [25] Szabó Andrea, Bauer Béla (szerk. 2009): *Ifjúság 2008 Gyorsjelentés*, Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest
- [26] Szabó Andrea, Bauer Béla, Laki László (szerk.) (2001): *Ifjúság 2000. Gyorsjelentés*, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest
- [27] Szabó László Tamás (2001): *Értékek az iskolában*, *Educatio* 2001/3, pp. 461-471. Forrás: <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00017/pdf/488.pdf>
- [28] Szakály Zoltán (2011): *Táplálkozásmarketing*. Mezőgazda Kiadó. Budapest.
- [29] Szakály Zoltán, Szabó Sára, Jasák Helga, Sente Viktória, Kiss Marietta (2014): *A személyes értékek hatása az egészségmagatartás változására és a tudatos élelmiszervásárlásra*, *Táplálkozásmarketing* 2014 I. évfolyam 1-2. szám
- [30] Székely Levente (szerk.) (2013): *Magyar ifjúság 2012*. Budapest, Kutatópont, ISBN 978-963-08-7372-7
- [31] Töröcsik Mária, Szücs Krisztián, Kehl Dániel (2014): *Generációs gondolkodás - A Z és az Y generáció életstílus csoportjai*, *Marketing & Management* 48. évf. Klnsz. 2. / 2014
- [32] Töröcsik Mária (2010): *A fiatalok fogyasztói magatartása – az egyetemek fő célcsoportjának megértése*, In: Töröcsik M., Kuráth G. (szerk.) *Egyetemi marketing*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 123-141
- [33] Töröcsik Mária (2014): *Az ételfogyasztás megatrend kapcsolódásai*, *Táplálkozásmarketing* 2014 I. évfolyam 1-2. szám
- [34] Töröcsik Mária (2010): *Életstílust kifejező ételfogyasztás, a food-trendek hatása*, *Korunk*, 3. évf., 12. szám, 58-65.
- [35] Töröcsik Mária (2011): *Fogyasztói magatartás: Insight, trendek, vásárlók*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- [36] Töröcsik Mária (2003): *Fogyasztói magatartás trendek - Új fogyasztói csoportok*. KJK, Budapest
- [37] Töröcsik Mária, Pál Eszter (2014): *Az étel, étkezés a mai mindennapokban – a reggeli*. In Bódi, J., Maksa, Gy., Sziártó, Zs. (szerk.): *A mindennapi élet mint téma & mint keret*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció – és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 98-119.o., ISBN 978-963-693-420-0

Lektorálta: Dr. Putzer Petra, tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem

A BEVÁNDORLÓK INTEGRÁCIÓJÁNAK PROBLEMATIKÁJA

Patay Tünde

*Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató,
tuende.patay@icloud.com*

Absztrakt

Az előadás a bevándorlók integrációjának kérdéskörét járja körül. Elemzi az Európára jellemző integrációs célkitűzést és gyakorlatot, összevetve a migrációs kihívások alakulását az uniós és nemzeti politikákkal, összehasonlítva a különböző szintek integrációs eszköztárát. Mindemellett az integráció területeinek, fokának, illetve a megoldások hatékonyságának értelmezési lehetőségeit is bemutatja.

A bevándorlók egyrészt hozzájárulnak az ország, és a települések gazdasági fejlődéséhez, választ adnak demográfiai és munkaerőpiaci kérdésekre, jelenlétük a kapcsolati háló bővülésének, illetve társadalmi és gazdasági sokszínűség forrása. A befogadó országoknak, illetve maguknak a településeknek is ugyanakkor a megváltozó társadalmi igények, a térhasználat, az egészségügyi és szociális ellátás, a szegregáció vagy a foglalkoztatás területén jelentkező migrációs kérdésekre is megoldást kell találniuk. További kihívást jelentenek azonban az ezekből táplálkozó társadalmi feszültségek is, melyek értelmezése és kezelése szintén stratégiai jelentőségű. A migrációhoz kapcsolódó feladatok, integrációs törekvések hátterét az Európai Unió vonatkozó politikái és célkitűzései adják, a stratégiák és keretfeltételek nemzeti szinten kerülnek meghatározásra. Európa néhány tagországában, migrációs tapasztalat hiányában, ez a stratégia még kiforratlan. Más bevándorlási célországok ugyanakkor a kihívások és megoldások több évtizedes formálódásának, valamint politikai súlyuknak köszönhetően már számos területre kiterjedő, komplex eszköztárral rendelkeznek. Ezen felül a versenyképesség és a vándorlási folyamatok közötti összefüggéseket, az ehhez fűződő feladatok jelentőségét ezekben az országokban a városok maguk is felismerték.

A bevándorlók integrációjának fogalmi meghatározása után a tanulmány első része az uniós, illetve nemzeti politikák ütköztetésével elemzi a migrációs folyamatok alakulását, valamint vázolja a mindebből táplálkozó gazdasági és társadalmi kihívásokat. Az előadás ezt követően a témakör gyakorlati oldalát, vagyis az integrációhoz kapcsolódó feladatok körét mutatja be, kiemelten kezelve az uniós, nemzeti és helyi politikák megoldásainak sajátosságait.

Kulcsszavak: Európai Unió, integráció, migráció, munkaerőpiac, versenyképesség

1. Bevezetés

Az egyes nemzetek gazdasági-társadalmi életében a migráció kérdésköre – a mostani menekültügyi jelenségtől eltekintve is – az egyik legjelentősebb területté vált, és a tudomány mellett a politika is figyelmet fordít ezen erőhatások megértésére, befolyásolásának lehetőségeire. A népesség könnyebben szakít gyökereivel, szabadabban mozog Európa határain belül, és hullámokban érkeznek a bevándorlók más országokból is. A tér kitágul, a városok növekednek.

A vándorlási folyamatok következményeit és kihívásait a szegregációval foglalkozó, valamint az integrációs, illetve asszimilációs elméletek rendszerezik. Vizsgálják a migrációban részt vevők, illetve a befogadó társadalom magatartását, az integráció szintjeit és kérdésköreit, a beilleszkedés (befogadás) szükségességének, sikerének és gátjainak tényezőit.

Az integrációkutatás tudományos jelentősége mellett a migrációs kérdések, a migráció menedzselésének politikai vonatkozásai is jelentősek, Magyarország számára pedig egyre

erőteljesebben, a témakör szerepe ugyanakkor a társadalom szempontjából sem elhanyagolható.

A magyar migrációkutatás legfőkébb az elvándorlási szándék vizsgálatát, a belső vándorlási folyamatok erejét és irányát, illetve esetlegesen a hazánkban letelepedett egyes népcsoportok, rétegek életformájának vizsgálatát jelenti. A nemzetközi kutatások ezzel szemben a szegregációs folyamatok ismérveit, időbeli változásait és elsősorban a fiskális és munkaerőpiaci összefüggéseket vizsgálják. Azonban kevés kutatás születik a migrációs hatások, az integrációs törekvések hatásainak térbeli eltéréseivel kapcsolatban – leszámítva a nagyvárosok fejlődésének vizsgálatait. A migrációs jelenségek kvalitatív jellegű elemzése, illetve a migrációs politikák kvalitatív, időbeli és térbeli összevetése az integrációval kapcsolatos, már klasszikusnak tekintett elméletek ismeretét kívánja meg.

A következő oldalakon a következő kérdésekre keresek választ:

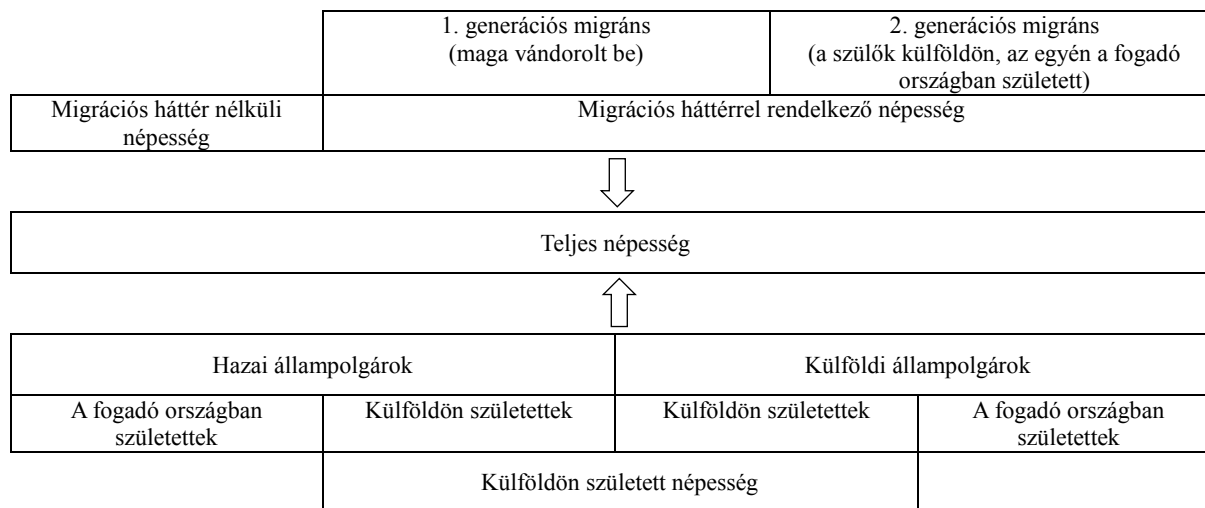
Milyen migrációs kihívásokkal kell szembenéznünk, és milyen elméletek kapcsolhatóak a bevándorlók integrációjához? Hogyan lehet az integrációs megoldásokat értékelni? Hogyan alakultak a vándorlási folyamatok Európában? Milyen képet fest az uniós és nemzeti, valamint az alsóbb szintű gyakorlat a bevándorlók integrációjának területén?

A tanulmányban bemutatott kutatás első része az elméletek összevetésén túl az európai migráció történetét, valamint az integrációs törekvéseket mutatja be. Ehhez az irodalomkutatás és dokumentumelemzés összevetésén túl statisztikai adatok értékelésére (Eurostat, OECD és országstatisztikák) támaszkodik. A második rész a migránsok beilleszkedésének regionális gyakorlatát mutatja be. Az integrációs eszköztár összehasonlító elemzése alapján összegzi a nemzeti, valamint az alsóbb közigazgatási szintek törekvéseit Ausztria példáján. Ezen felül helyi (települési szintű) megoldások összevetésére is sor kerül, rámutatva a hangsúlyeltolódásokra, illetve a hagyományos – és forrásigényes – eszköztár mellett megjelenő egyedi megoldásokra. A vizsgálat empirikus részéhez az Európai Unió, egyes tagországok, valamint alsóbb szintek integrációval kapcsolatos dokumentumai nyújtottak alapot. Az eredményt a települési szintű vizsgálat egészítette ki, melyben 40 osztrák település integrációs koncepciója, illetve a településfejlesztési stratégiákban megfogalmazott integrációs szempontok összevetése történt meg.

2. A bevándorlók integrációjának aspektusai

2.1 Az elméletek tükrében

A kutatások és egyes országok statisztikai különbséget tesznek külföldi és hazai állampolgárságú, illetve a migrációs háttérrel rendelkező és migrációs háttérrel nem rendelkező személyek, valamint az első generációs (külföldön született) és másodgenerációs (már a fogadó országban született) csoportok között. A fogalom „migrációs háttérrel rendelkező személy” (vagy „migráns”) alapját az ENSZ (UNECE) 2010-es ajánlása szerinti definíció adja: migrációs háttérrel beszélünk, ha mindkét szülő külföldön született.

1. ábra: A migrációs szereplők helye a statisztikai rendszerekben

Forrás: OECD ill. Statistik Austria – saját szerkesztés

A migráció rendszerint a kedvező gazdasági helyzetű régiók fel áramlik, ahol a kedvezőtlen helyzetű térségekből útnak induló munkaerő a diszkriminatív munkafeltételek ellenére több okból is a munkaerőpiacon marad (Hárs, 2013). Motivációjuk bázisát a rendelkezésre álló munkaerőpiaci információ, azaz az elvárt jövedelem nagysága és a foglalkoztatás valószínűsége alkotják (Todaro, 1969). Általános európai jelenség, hogy a migráns munkavállalók alacsonyabb státuszt nyernek el a munkaerőpiacon vagy alacsonyabb jövedelemre tesznek szert, mint a hazai állampolgárok, akkor is, ha magasan képzettek (Sassen, 2001; Gächter, 2007). Az asszimiláció-hipotézis szerint a migráns munkavállalók jövedeleme mindig alacsonyabb marad, mint azoké az állampolgároké, akik nem rendelkeznek migrációs háttérrel, függetlenül az integrációs törekvésektől vagy az országban eltöltött időtől (Borjas, 1985, vö. Hofer et al., 2013).

A munkaerő-kínálat másik véglete a képzettség nélküli, a nyelvet gyakran alig értő, esetleg funkcionális analfabéta réteg. Az alacsony végzettségű vagy teljesen képzetlen munkaerő egyrészt kevésbé járul hozzá az ország jövedelmének gyarapodásához, másrészt szociális támogatásokra tartanak igényt, ami az államnak újabb kiadásokat jelent, harmadsorban nehezebben asszimilálódnak, ez pedig további társadalmi feszültségeket okoz (Borjas, 1999). Európa munkaerőpiacainak migrációs tartalmát vizsgálva megállapítható, hogy a mobil munkaerő a fogadó országban pótolja a hiányzó munkaerő-állományt, adót fizet, jövedelme révén nő a fogyasztás valamint a megtakarítások összege, de tapasztalataival, kultúrájával és kapcsolatrendszerével is hozzájárul a fogadó ország vagy régió fejlődéséhez. A munkavállalási céllal bevándorlók megjelenése tehát változásokat vált ki Európa befogadó országaiban. Ezek a változások mind gazdasági, mind társadalmi aspektusból mutatják meg magukat, különösen a városi térségekben, hiszen a bevándorlók leginkább városokba és városi térségekbe költöznek (Rédei, 2007). A nemzetközi migráció az 1980-as évektől emellett új fejlődési irányt vett, ez pedig a női migránsok tömeges megjelenése, a migráció feminizálódása, aminek első jele már a XIX. század közepén mutatkozott (Han, 2003). Az integrációs törekvések új feladatot kaptak.

A mobilitásból adódó növekvő munkaerőpiaci kínálat a munkavállalók, de a vállalkozók, illetve önfoglalkoztatók közötti konkurrenciaharcot is intenzívebbé teszi. Bővül a munkaerőpiac, változnak a munkaerőpiaci feltételek, a tudás és a képzettségek iránti kereslet szerkezete is formálódik (Flügel, 2010). Esser (2004) a mobilitás és a fejlődés kapcsolatának vizsgálata alapján megállapítja, hogy a mai migrációpolitikákkal ellentétben a mobil munkaerő egyenjogúságának biztosítása az egyetlen célravezető eszköz. Ugyanakkor a migrációs folyamatok mentén a munkaerőpiaci kihívások mellett a társadalmi (kulturális és

értékrendbeli) bizonytalanságból eredő félelem is megfigyelhető (Angenedt, 2000). Az utóbbi évtizedek vándorlási hullámainak hatására, de a válság következményeként is nagy mértékben nőtt a szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben élők aránya. A válság azonban a szociális védelemre fordított kiadások szerkezetét is megváltoztatta. Egyes tagországokban megnőtt a juttatások, ellátások nagysága, más országokban pedig csökkent ennek mértéke. A szegregációhoz kapcsolható, ám nem megfontolt bevándorláspolitikai döntések a munkaerőpiac torzulásához, illetve negatív fiskális eredményekhez vezetnek (Witkowski 2010; Treibel 2011).

A fent bemutatott szakpolitikai kérdéseken túl a vándorlási folyamatok következményeit és kihívásait a szegregációval foglalkozó, valamint az integrációs, illetve asszimilációs elméletek rendszerezik. Az integráció elméletek a migránsok és a befogadó társadalom magatartását, az integráció szintjeit, a beilleszkedés (befogadás) sikerét és gátjait vizsgálják. Így ki kell emelni Treibel elméletét (2011), mely szerint az integrációnak több fokozata létezik, attól függően, ahogy az adott társadalom és maga a migráns milyen célokat tűz ki, ugyanakkor mindkét fél alkalmazkodását és készségeit emeli ki. Bauböck az egyedi célok mellett a közös célok felállítását, elfogadását és elérését hangsúlyozza (2001). Santel (2000) a beilleszkedés egyes területeire világít rá, így szerinte nem csupán társadalmi vagy politikai (állampolgárság) befogadásról, de jogi, munkaerőpiaci, szocioökonómiai, mikroközösségi stb. területekről kell beszélni. Az Európai Bizottság 2005-ös közleményében az egymáshoz való alkalmazkodásként fogalmazza meg az integráció jelenségét.

2.2 Az integrációs megoldások értékelésének dimenziói

A MIPEX (Migrant Policy Index) egy ideális, általánosított, uniós szinten elvárt integrációs rendszert vesz alapul 148 indikátor összevetésével, összesen 7, a migrációs kihívásokhoz kapcsolható témakört felölelve: a munkaerő mobilitása, családegyesítés, oktatás, politikai részvétel, huzamos tartózkodás, állampolgárság, diszkrimináció.

Az országok értékelése és rangsorolása nem pusztán egymással vethető össze, de az integrációs helyzet időbeli változása is kimutató. A rendszer ellen szól, hogy egy komplex integrációs eszköztár használhatósága nem mutatható ki szignifikánsan, továbbá, hogy az ideális normától az egyes országok eredménye mindenképpel negatív irányba tér el. Nem mutat rá az összefüggésekre, illetve az egyes országok sajátosságaira (történelem, kultúra, geopolitika stb.).

Az integrációs törekvések értékelésének további módszerei, lehetőségei:

- Zagaroza Nyilatkozat mutatóinak alkalmazása, ezen eredmények (hosszú távú) időbeli változása
- Nemzeti statisztikai adatok fejlesztése, felhasználása
- A politikai célkitűzések, intézkedések, jogszabályok alakulásának elemzése
- Nemzeti, tartományi vagy lokális integrációs koncepciók fejlődési útvonala vizsgálat
- Az integrációval kapcsolatos felmérések összevetése
- Egyéb társadalomtudományi kutatások migrációs tartalmának elemzése

A bevándorlók integrációja, a szükséges és a megtett lépések, a törekvések és a megoldások tehát több dimenzióból vizsgálhatóak. Ezen intézkedések alapján értékelhető egyrészt maga a társadalmi integráció foka, másrészt a gazdasági hatások, a versenyképességi faktorok alakulása, valamint az egyes szakpolitikai célkitűzések elérése.

3. Európa migrációs képe

Az Unió országai történelmükben és gazdasági szerkezetükben is különböznek egymástól, így a bevándorlási folyamatok, illetve ezek hatásai is ebben tükröződnek vissza. A szakirodalom általában három: északi, déli és nyugati típusú migrációs térségeket említ, azonban gyakran szerepel az Egyesült Királyság, valamint Írország mint negyedik, sajátos bevándorlási folyamatokkal bíró térség az elemzések között. A kelet-európa migráció egyedi jegyeket mutat, a térség kutatása tehát külön fejezetet érdemel.

Európa migrációs felosztása a vizsgálatokban különböző szempontok szerint, így leginkább a történetiség, a bevándorlási folyamatok intenzitása, a bevándorlók összetétele, az állam és az alsóbb szintek szerepe, valamint a gazdasági fejlettség alakulása alapján történik.

Európa a II. világháborút követő időszakban intenzív vándorlási mozgalmaknak lett tanúja. A migrációs folyamatokat egyrészt a politikai döntések – dekolonizáció, áttelepítések – határozták meg, másrészt a konjunktúra és befogadó országok új bevándorláspolitikája játszott nagy szerepet.

A külföldi állampolgárságú népesség arányát egyes európai országokban a következő táblázat részletezi:

1. táblázat: A külföldi állampolgárságú népesség Európa egyes országában (2013)

Ország	Külföldi állampolgárok aránya a népességén belül (%)	EU tagország állampolgárai (ezer fő)	3. ország állampolgárai (ezer fő)
Luxemburg	43,2	191	30
Ciprus	20,3	105	62
Lettország	17,0	10	370
Észtország	15,8	13	195
Ausztria	12,3	352	555
Spanyolország	12,3	2.329	3.325
Belgium	10,6	749	414
Írország	9,2	292	69
Németország	9,1	2.628	4.571
Olaszország	8,5	1.335	3.235
Egyesült Királyság	8,2	2.061	2.425
Svédország	6,7	270	352
Magyarország	2,1	127	82

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

Egész Európát tekintve egészen az 1960-as évekig a kivándorlók száma meghaladta a bevándorlókét. A XX. század második felében a vándorlási folyamatok Európán belül egyre intenzívebbek voltak, erőteljesebbé vált a belső mozgás, de egyre nagyobb számban érkeztek az Európán kívülről származó migránsok is. Az 1970-es évektől kezdődően évtizedenként közel 2 millió fővel növekedett Európa (elsősorban Nyugat-Európa) népessége. Nyugat-Európa országában az 1950-es években az OECD adatai szerint megközelítőleg 4 millió

külföldi állampolgár élt. Ez az 1970-es évek elejére elérte a 11 milliót, az 1990-es években pedig a 20 milliót. Az 1950-es években a legnagyobb befogadóképességet még Nagy-Britannia, Franciaország (1,8 millió), Németország (félmillió), Belgium (félmillió) és Ausztria (320 ezer) mutatta.

4. Európa integrációs törekvései

Az egyes országok migrációs politikái mellett általában véve az Európai Unió szintén nagyban hozzájárult a migrációs politika harmonizációjához, valamint a marginalizációt ellensúlyozó politikák elterjedéséhez. Egy-egy országon belül az igények, az alapfeltételek, de a politikai platform is eltérő képet mutattak. Ezen belül azok az országok törekedtek elsősorban ezen proaktív és kuratív programok kialakítására, ahol felfedezték a migráció menedzselésének, valamint közelebbről a szociálpolitika versenypolitikához fűzhető jelentőségét is.

uniós eszközök	nemzetén kívüli, nemzetek feletti megoldások alapjai	szubnacionális megoldások alapjai
11 integrációs alapelv	uniós gyakorlat	állami szintű célok és eszközök
Európai Migrációs Hálózat és Európai Integrációs Fórum	nemzetközi egyezmények	tartományok vagy megyék eszközei
Integrációs Kézikönyv	bilaterális megállapodások	városi térségek megoldásai
Alapok	küldő ország törekvései, jogszabályai	települési szintű eszközök
Zaragozai célok, indikátorok	nemzetközi szervezetek	civil aktivitás

2. ábra: Az integrációs eszköztár szintjei

Forrás: saját összeállítás

Az 1997-es amszterdami szerződést követő Európai Foglalkoztatási Stratégia megszületése járult hozzá jelentősen az egyes országok stratégiáinak kialakításában, illetve a „nyitott koordinációs módszer” révén az információáramlás hatékonyságában. A társadalmi integráció tekintetében a 2000-es nizzai csúcs jelentett fordulópontot, mely után szintén a nyitott koordinációs módszer segíti az új politikai eljárások kialakítását. A nemzeti integrációs politikák koordinálásához az Európai Unió a 11 közös integrációs alapelv elfogadásával, az információ- és tapasztalatcserére való törekvéssel, illetve az értékelési koncepció folyamatos fejlesztésével határozott keretet tud nyújtani. Az Integrációs Kézikönyv és az Integrációs Weboldal, de a közös pénzügyi alapok is jelentősen hozzájárulnak a migrációs politikák harmonizálásához. Az integráció mérésének európai szintű egységesítését, az harmonizált indikátorok kidolgozását a 2010-es Zaragozai Nyilatkozat szorgalmazta. Az Európai Unió integrációt támogató eszköztárába továbbá a Miniszteri Konferenciák, a Nemzeti Integrációs Kapcsolattartó Pontok, illetve a civil szervezeteknek szóló Európai Integrációs Fórum tartoznak.

Az európai migráció vizsgálatakor figyelembe kell venni a bevándorlással kapcsolatos politikák és törvények alakulását is. Kiemelve a hagyományos befogadó Nagy-Britanniát és Franciaországot, a munkaerőpiaci és integrációs intézkedéseken túl az állampolgárság megszerzéséről rendelkező feltételek is könnyebbé teszik a beilleszkedést és az állampolgárság megszerzését. Ugyanakkor más országok, például Németország és Ausztria, szigorúbb rendelkezéseik révén, megnehezítették az integrációt, ezen belül az állampolgárság felvételét. Ennek következtében Nagy-Britanniában és Franciaországban nagyobb számmal képviseltetik magukat azok a migránsok, akik már nem külföldi állampolgárok, míg Németországban és Ausztriában a külföldiek hosszú évtizedeken keresztül meg kellett, hogy tartsák állampolgárságukat, ugyanezt átadva a következő generációnak is.

Az 1990-es évek közepétől a klasszikus migrációs célországok nem csupán az illegális bevándorlás visszaszorítása érdekében hoztak szigorúbb intézkedéseket, hanem a legális letelepedést is sok szempontból megnehezítették. Az utóbbi években azonban, még a hagyományos befogadó országok, a migráció szempontjából liberális, a multikulturális közösségnek szabad (és szabados) teret adó államok, mint Nagy-Britannia vagy Hollandia, átalakítják, szigorítják migrációs politikájukat, ezzel együtt szigorítva az integrációs politikájukon is. A válság miatti gazdasági visszaesés után, 2010-től újabb korlátozások léptek életbe, egyes országokban, így például Ausztriában is, társadalmi elvárások következtében is.

Az OECD 2012-es jelentése szerint európai kormányzatok a foglalkoztatási politikák szellemében a hiányszakmákban dolgozó és/vagy a magas képzettségű munkavállalók bevándorlását preferálták, ugyanakkor az ellenőrzési rendszert bonyolultabbá tették, ezzel is szigorítva a feltételeket. A vonatkozó jogszabályok vizsgálata alapján, ki lehet jelenteni, hogy az európai célországok szigorító döntéseket hoztak a bevándorlás feltételeit illetően, így például Ausztria feltételei is határozottabbak lettek: mind az uniós, mind a 3. országbeli migránsok szigorú feltételrendszerrel találják szemben magukat.

Az aktuális migrációs jelenség, a menekültügyi válság által kiváltott kihívásokat az egyes országok nem egyformán kezelik, nem egyforma válaszokat adnak. Ugyanakkor azokra az európai országokra, amelyek klasszikus befogadó országnak számítanak, általánosságban is jellemző, hogy egyrészt a beáramló menekülteket, valamint a velük érkező legális bevándorlókat (leginkább a családegyesítés célból érkezőket) minél gyorsabban és hatékonyabban igyekeznek a munkaerőpiacra bevonni. A bevándorlás hatásainak ellensúlyozása céljából ezzel egyidejűleg a gyorsított eljárást szorgalmazzák ezen országok, azaz igyekeznek minél előbb kizárni azokat a bevándorlókat, akik jogalap nélkül tartózkodnak az országban (pl. menekültügyi) vagy valószínűleg nem fognak hozzájárulni az ország versenyképességének és jól-létének növeléséhez (munkaerőpiaci szigorítások tervezetei).

Az alsóbb, szubnacionális szintű integrációs feladatok felismerésében, a megoldások kialakulásában szerepet játszik az önkormányzatiság fejlettségi szintje, annak történeti háttere. Így a nyugati, klasszikus befogadó országnak számító régiók biztosabb lokális vagy regionális (tartományi, megyei) önkormányzati erővel és hagyományokkal rendelkeznek a kelet-európai országokéval összehasonlítva.

Torma (2003) nyomán a nyugat-európai önkormányzatiság kialakulásának első lépései a jogállam megszületésének idejére tehető, a XIX. század végére, amikor a közigazgatás az állampolgárok jogainak biztosítását is feladatának tekintette. Az 1950-60-as években kialakult jóléti állam szolgáltatásait már a lakossághoz legközelebb álló állami szervek, az önkormányzatok biztosították állami pénzekben. A Nyugat-Európában lezajlott önkormányzati reformok hátterében a finanszírozás korlátosság, illetve ebből kifolyólag a piaci szemlélet újrafogalmazása, hatékonyság szerepének felismerése állt (Balázs 2003). Másrészt, mint más európai folyamat esetén, a globalizáció terjedése és hatásai, a regionalitás, a térbeliség

kérdésköre, az információtechnológia fejlődése, valamint a lakosság tudatosságának erősödése, igényeinek változása voltak nagy hatással a reformok alakulására. E tényezők tükrében a nyugati országok regionális és helyi szintjei maguk is felismerték a migráció menedzsmét, valamint a bevándorlók integrációjának jelentőségét, kialakítva gyengébb vagy erősebb eszköztárait.

5. Ausztria példája

5.1 Ausztria migrációs képe

Európa többi országához hasonlóan a XIX. század fordulóján a Monarchiából is tömegek hagyták el Európát Amerika felé. A II. világháború utáni időkre jellemző migrációs és menekültügyi folyamatok után, a vándorlási mozgalmakat, valamint azok feltételrendszerét vizsgálva Ausztriában is több szakasz rajzolódik ki.

Az 1. fázis az 1960-as évek elejétől az 1973-ig tartott. Évente átlagosan 30 ezer külföldi érkezett az országba vendégmunkásként, jellemzően Törökországból és Jugoszláviából, ezzel közel 300.000 fővel növelte az országban élő külföldi lakosok számát (Fassmann, Münz 1995). Az 1973-tól az 1980-as évek közepéig (2. fázis) csökkent az osztrák lakosság elvándorlási kedve, a migránsok jó része pedig haza- vagy továbbvándorolt Ausztriából. A 3. fázis bevándorlási adatai – az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek közepéig – a világ migrációs tendenciáit tükrözik: ismételten erőteljesebbé válik a bevándorlás, beleértve az időszakra jellemző menekültügyi hullámot is. Ugyanakkor a merev jogszabályok, a politika idegenellenessége már nem csak a külföldiek számára jelent bizonytalanságot, de az osztrák lakosság körében is nyugtalanságot okoz (Misik, Rabinovici 2000). A 4. fázis viszonylatában – 1996-tól 2004-ig, az újabb 10 tagország csatlakozásáig – a háttérfeltételek gyakrabban változnak, de a (potenciális) migránsok is gyorsabban tudnak reagálni a gazdaság és a politika által szabott lehetőségekre. A jelenlegi, 5. szakaszban elsősorban a 2004 utáni uniós csatlakozások, majd a 2011-es munkaerőpiaci nyitás indította el a szomszédos országokból érkező ingázók és letelepedők újabb hullámait.

2. táblázat: Migrációs háttérrel rendelkezők száma Ausztriában 2014-ben

Születési hely szerint		Állampolgárság szerint	
<i>Első generációs</i>	<i>Másodgenerációs</i>	<i>Külföldi</i>	<i>Osztrák</i>
1.197.000 fő	428.000 fő	1.066.000 fő	559.000 fő

Forrás: Statistik Austria – saját szerkesztés

A 2014-es lakcímstatisztikák szerint Ausztria népességének (8,507 millió fő) 20,4 %-a rendelkezik migrációs háttérrel. Ez 1.714 ezer olyan személyt jelent, akiknek szülei külföldön születtek. A legnagyobb csoport, 73% ezen belül saját maga telepedett le Ausztriába első generációs bevándorlóként. Ez az összlakosság 13,18%-át jelenti. Külföldi állampolgársággal pedig még mindig 1.066 ezer fő rendelkezik (12,53%).

5.2 A bevándorlók integrációjának regionalitása

Ausztriában a külföldiek munkaerőpiaci, illetve társadalmi integrációja sokáig nem kapott hangsúlyt a politikában és a jogalkotásban. Politikai prioritást a bevándorlási kérdés a kétezres évektől élvez. Ennek hátterében egyrészt az Európai Unió törekvései, másrészt az országban eluralkodó társadalmi nyomás állt. A tartományok, valamint a városi térségek központjai 2002 után kezdték felfedezni az integráció gazdaságfejlesztő szerepét, illetve hatását a társadalmi

jóllétre. Az állami szintű integrációs stratégia inkább a feltételek ismertetésére helyezi a hangsúlyt, a tartományokra pedig a kooperációs készség a jellemző. Tartományi szinten ezek alapján a német nyelv, az oktatás, a közigazgatás, az információáramlás, a sokszínűség fontos szerepéről beszélhetünk, illetve kiemelt szerepet kap a migráns nők helyzete és szerepe a társadalomban és a munkaerőpiacon.

3. táblázat: Az állami és tartományi beavatkozási szintek jellemzői Ausztriában

Terület	Állami szint	Tartományi szint
Jogalkotás	bevándorlás munkajog szociális ellátások egyenlő elbánás	oktatás szociális támogatások területrendezés ingatlanszerzés
Prioritások	alkapképességek, képzés párbeszéd lakókörnyezet egészségügy sport osztrák kultúra	német nyelv oktatás közigazgatás nők szereplők informálása sokszínűség
Kommunikáció	feltételek ismertetése	kooperáció

Forrás: saját összeállítás az integrációs koncepciók és intézkedések alapján

Települési szinten ugyancsak nyomon követhetők a felsőbb szintek prioritásai, ugyanakkor a települések saját integrációs stratégiájukat is kidolgozták.

	Felsőbb prioritásokat követve	Saját megoldások
Települési szintek	egészségügy Ausztria hagyományai iskolák képzés, német nyelv nők integrálása lakókörnyezet	integrációs ügyosztály helyzetelemzés fontossága helyi értékek, hagyományok kommunikáció kooperáció közigazgatás mint munkaadó rendezvények

3. ábra: A települések egymással azonos megoldásai

Forrás: saját összeállítás a koncepciók és intézkedések vizsgálata alapján

Települési szinten a migránsok közigazgatásban való foglalkoztatása, a migrációval kapcsolatos helyzetfelmérés, a többnyelvű kommunikáció, illetve az együttműködések települési szinten is fontos szerepet játszanak. Ennek értelmében magukkal a bevándorlókkal, de a többi aktorral (szervezetek, vállalkozások, lakosság) folytatott kommunikáció alapos, tudatos stratégián alapul. Egyes települések ezen felül olyan egyedi megoldásokat dolgoznak

ki, mint például a helyi értékek és hagyományok népszerűsítése a sokszínűség fontosságának kommunikálásával párhuzamosan, a vállalkozások és munkaadók folyamatos informálása, önkéntesek munkájának szervezése az iskolákon keresztül, illetve a településközi együttműködések. Ezek a megoldások túlmutatnak mind az európai, mind az állami eszköztáron.

6. Összegzés

Az előadás a bevándorlók integrációjának kérdéskörét járta körül. Az Európára jellemző integrációs célkitűzést és gyakorlatot elemezte, összevetve a migrációs kihívások alakulását az uniós és nemzeti politikákkal, összehasonlítva a különböző szintek integrációs eszköztárát. Az integráció fokának és a törekvések hatékonyságának értelmezése összetett kérdés. Az tanulmány az integrációs eszköztár hatékonyságának értelmezési lehetőségeit is bemutatta.

A bevándorlók integrációjával kapcsolatban a törekvések hátterét az Európai Unió vonatkozó célkitűzései adják. Az állami szintű integrációs stratégia a feltételek ismertetésére helyezi a hangsúlyt, a tartományokra pedig a kooperációs készség a jellemző. Ausztria példája mutatja, hogy a települések, a felsőbb szintek prioritásai mellett, igyekeznek egyedi, megvalósítható, illetve a társadalom bevonásával járó megoldásokat találni, ami példaértékű lehet más régiók és települések számára.

A vizsgált jelenségek jobb megértése végett a kérdéskör úgy makro- mint mikroszintű megközelítése lenne szükséges, azaz az országos és regionális sajátosságok, valamint az individuum (a lakosság, munkaadók, civil szervezetek, illetve maguk a migránsok) tapasztalatainak összevetése.

Irodalomjegyzék

- [1] Angenendt, S.: Globalisierung und Wanderungsbewegungen. In Butterwegge et. al. (szerk.): *Zuwanderung im Zeichen der Globalisierung, Migrations-, Integration- und Minderheitenpolitik* (pp. 35-41). Opladen, VS Verlag für Sozialwissenschaften. 2000.
- [2] Balázs I.: A központi szint alatti közigazgatás helyzete és változásai az EU országokban I-II. *Magyar Közigazgatás*, 2003/9-10. sz.
- [3] Borjas, G. J.: Assimilation, Changes in Cohor Quality, and the Earnings of Immigrants. *Journal of Labor Economics*, 3/4, 463-489. 1985. Letöltve: 2015. február 2-án: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic803549.files/Week%202-September%2015/borjas_assimilation_1985.pdf
- [4] Borjas, G. J.: The Economic Analysis of Immigration. In Ashenfelter, O. – Card, D. (szerk.): *Handbook of Labor Economics*, 3/28. New York, Elsevier. 1999.
- [5] Esser, H.: Welche Alternativen zur Assimilation gibt es eigentlich? *IMIS-Beiträge*, 23/2004, 41-46. 2004.
- [6] Fassmann, H. – Münz, R.: *Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationsmuster, aktuelle Trends und politische Massnahmen*. Wien, J / V Verlag. 1995.
- [7] Flügel, M.: Globalisierung des Arbeitsmarktes macht Stärkung der Arbeitnehmenden nötig. *Travail Suisse*, 2010.06.21-ei szám. Letöltve: 2015. december 13-án: www.travailsuisse.ch/themen/arbeit/arbeitsmarkt?page=14
- [8] Gächter, A.: Die Nutzung der beruflichen Qualifikationen von Migrantinnen und Migranten aus den Centroe-Ländern. Theoretische Analyse und erste Charakterisierung. *Wirtschaft und Management, Schriftenreihe zur wirtschaftswissenschaftlichen Forschung und Praxis*, 7. Kötet, Graz, Verlag FH BFI. 2007.
- [9] Han, P.: *Frauen und Migration – Strukturelle Bedingungen, Fakten und soziale Folgen der Frauenmigration*. Stuttgart, Lucius&Lucius. 2003.

- [10] Hárs, Á.: Magyarok külföldön. Gondolatok a magyarok külföldi munkavállalásáról. *Magyar Tudomány*, 2013. március 07-ei szám. Letöltve: 2016.február 15.
<http://www.matud.iif.hu/2013/03/07.htm>
- [11] Hofer, H. – Titelbach, G. – Weichselbaumer, D., – Winter-Ebmer, R.: *Diskriminierung von MigrantInnen am österreichischen Arbeitsmarkt*. Wien, IHS. 2009. Letöltve: 2016. március 2.
http://www.sozialministerium.at/cms/site/attachments/0/0/9/CH2247/CMS1318326022365/diskriminierung_migrantinnen_arbeitsmarkt.pdf
- [12] Misik, R. – Rabinovici, D.: *Republik der courage. Wider die Verhaiderung*. Aufbau Verlag, Berlin. 2000.
- [13] Nemes Nagy J.: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2009.
- [14] OECD: *International Migration Outlook 2012*. OECD Publishing. Letöltve: 2015. szeptember 3.
http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2012_migr_outlook-2012-en
- [15] Rédei, M.: *Mozgásban a világ – A nemzetközi migráció földrajza*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 2001.
- [16] Sassen, S.: *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press. 2001.
- [17] Torma, A.: *Önkormányzati reformok Nyugat-Európában és tanulságaik*. Habilitációs előadás. 2003. www.uni-miskolc.hu/~wwwallin/kozig/hirek/eukozig/onk_reform.pdf
letöltve: 2016. március 12.
- [18] Todaro, M. P.: A Model of Labour Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. *American Economic Review*. 59/1, 137-148. 1969.
- [19] Ulram, P. A.: *Integration in Österreich – Einstellungen, Orientierungen, Erfahrungen*. Wien, GfK Austria. 2009.

Lektorálta: Dr. Hardi Tamás PhD, egyetemi docens, MTA KRTK RKI, tudományos főmunkatárs

A MAGYAR-HORVÁT PARTHAJÓZÁSI VÁLLALATOK KERESKEDELME (1884–1914)

Pelles Márton

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, MA hallgató, pellesmarton@gmail.com

Absztrakt

Fiume 1776–1919 között ugyan kisebb megszakításokkal, de Magyarország része volt. Az 1867–68-as osztrák-magyar és magyar-horvát kiegyezéseket követően a jelentős magyar állami támogatással kiépülő fiumei kikötő 1913-ra Európa 10. legforgalmasabb kikötőjévé vált, megteremtve a lehetőséget egy innovatív helyi ipar létrejöttének. Az építkezéseknek és a gőzhajózás rohamos fejlődésének köszönhetően lehetőség nyílt a helyi érdekeltségű vállalkozóknak saját kereskedelmi cégek létrehozására, fejlesztésére.

Előadásomban és tanulmányomban bemutatom a kispartmenti kereskedelemre szakosodott társaságok megalakulásának és fennállásának történetét. Bemutatom, hogy az 1884-es évtől a zágrábi Schwarz Lipót, a zenggi Krajac László és a fiumei Sverljuga Mátyás piaci alapon működő helyi gazdálkodásából hogyan fejlődött ki állami támogatásokat igénybe véve az Adriai-tenger meghatározó nagyvállalata a Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársaság. A vállalkozások egyesülésének – az elmúlt százötven év magyar és olasz nyelvű szakirodalma és a vonatkozó magyar állami törvények által leírt – ismertetésén túl, bemutatom saját fiumei levéltári kutatásaim (Državni arhiv u Rijeci – Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai 1870–1918) alapján a kialakult nagyvállalat működésének nehézségeit és sikereit, a társaság hajóállományának fejlődését, valamint a vállalatvezetés és a dolgozók között meghúzódó feszültségek okait és ezek megnyilvánulásait. Elemzem a fiumei kikötőre fókuszálva a statisztikai irodalom – Magyar Statisztikai Évkönyvek (1885–1918); Fiume hajó- és áruforgalma (1906–1918) – segítségével a társaság hajó- és áruforgalmát és elhelyezem azt a forgalom alapján horizontálisan a többi államilag támogatott nagyvállalat között. Munkám során az üzleti eredmények vizsgálatával lehetőség adódik egy sikeres hajózási társaság történetének reális bemutatására az első világháború előtti időkben.

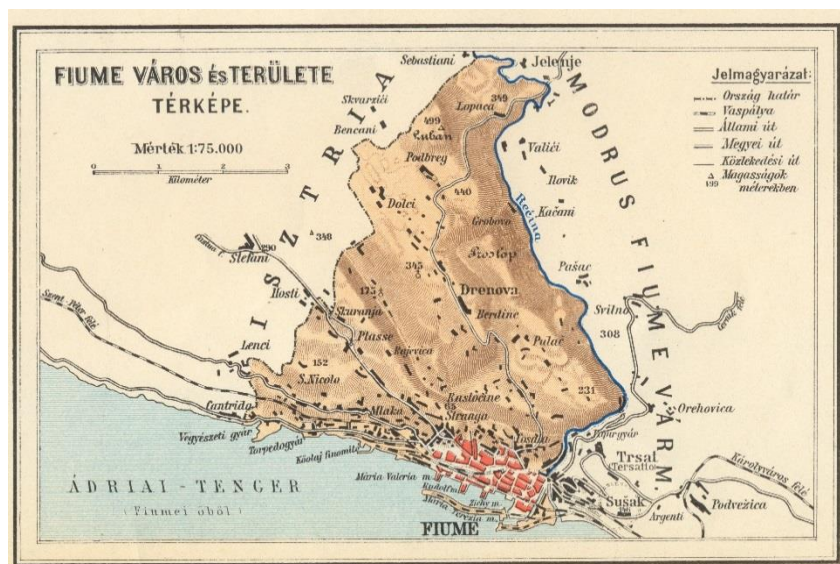
Kulcsszavak: Adriai-tenger, Fiume, Gőzhajózás, Kereskedelem, Gazdaságtörténet

1. Bevezetés

A dualizmus alatti magyar gazdaságpolitika nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy fejlessze az ipart és a kereskedelmet, hogy egyfelől a hazai termelők számára elérhető közelségbe kerüljön a világpiac, másfelől versenyképesek lehessenek annak termékeivel. Jelen tanulmányomban a fiumei, horvát és magyar kereskedelmi tengerészetünk életútját szeretném bemutatni, azon belül is az állam által közvetlenül támogatott Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. megalakulásának, belső működésének, és a Fiume kapcsán regisztrált áru- és személyforgalmának történetét. A vállalatról legutóbb 1906-ban írt összegző munkát Gonda Béla [1], rajta kívül a trieszti Aldebaran egyesület munkája tekinthető érdemi eredménynek. (eredménynek) 1923-ból [2]. A kutatásomban elsősorban primer forrásokra, a Rijekai Állami Levéltár iratanyagára alapozva írom le a vállalat életét az 1906–1914 közötti esztendőket történetére külön figyelmet fordítva [3].

2. Fiume a dualizmus idején

Az 1868. évi XXX. törvénycikk értelmében három délvidéki magyar vármegye ellenében (Pozsega, Szerém, Verőcze) Fiume és kerülete (1. ábra) a maga 19,57 km² területével újra Magyarország része lett 1848. augusztus 31-i horvát megszállása után. A várost 1776-ban

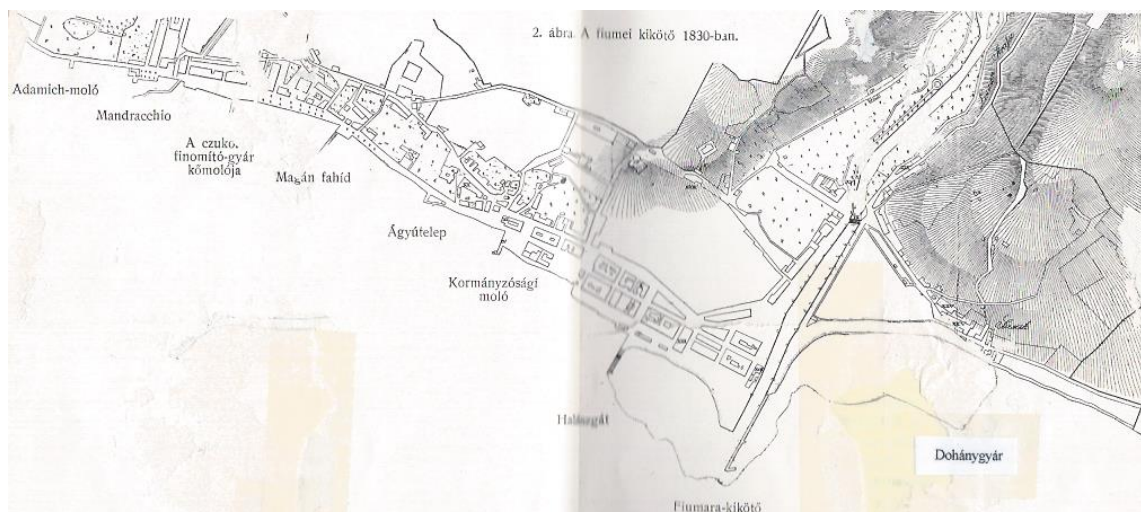

19. ábra: Fiume és kerülete [15]

Mária Terézia adományozta hazánknak, a magyar koronához kapcsolt, de attól különálló testként „corpus separatum”, amely arra utalt, hogy Fiume jogilag Magyarország része volt, noha egyik oldalról Horvátország, a másikról Ausztria határolta. Ez az évszázados különállás egy sajátos fejlődést tett lehetővé a kikötőben, melyhez hozzájárult, az 1725 óta bírt szabadkikötői státusz.¹⁶² A különállásból fakadó autonómia megmutatkozott a város közigazgatási vezetésében is. Mivel a város nem volt része Modrus-Fiume vármegye területének, ezért a királyt, és így a kormányt is a kinevezett fiumei kormányzó képviselte, a helyi polgárságot pedig a választott polgármester. A kormányzó hatáskörébe tartozott így az egész magyar-horvát tengerpartot és a hajózást érintő összes ügy; munkájában pedig a Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság segítette, melyet e célra 1870-ben alapítottak [17].

A dualizmus évei egybeesnek az iparosítás és piacosodás éveivel Magyarországon. Ezzel és a növekvő volumenű belső tőkeképződéssel összhangban kezdődött el a fiumei kikötő modernizálása és a város iparának fejlesztése. A korai 1830–40-es évek kikötőjéből (2. ábra), így egy villanyvilágítással is felszerelt, modern, a növekvő kereskedelmi igényeket kielégítő igazi világkikötő jött létre (3. ábra). A várost 1873-ban két irányból is elérte (Laibach, ma Ljubjana, illetve Károlyváros) a vasút, mely ekkor még teljesen az osztrák Déli Vasúttársaság kezében volt, mely magas tarifáival igyekezett Triesztbe irányítani a forgalmat. Ezt a nehézséget Baross Gábornak 1884-re sikerült megoldania, amikor a szakaszok államosításával és újak építésével és a MÁV révén sikerült nemzeti kézbe vennie a szárazföldi kereskedelmet, lehetővé tette a hazai áru olcsóbb szállítását a magyar tengeri kikötőbe [5].

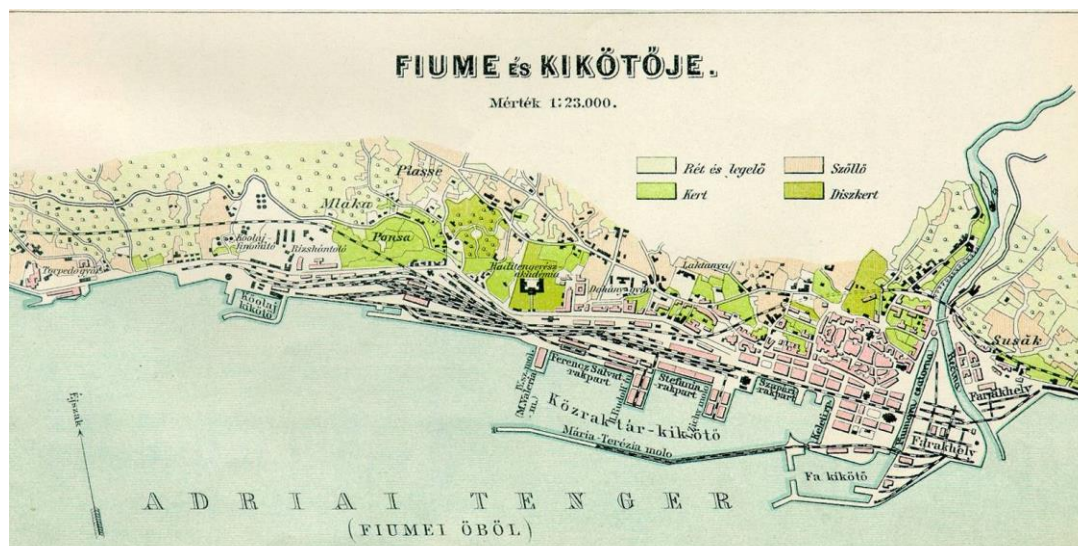
¹⁶² A szabad kikötők területe, olaszul „punto franco” lehetővé tette bizonyos áruk vámmentes behozatalát és kivitelét így erősítve a gazdasági tevékenységet és a kereskedelmet, hisz azon cégek melyek a punto francoon belülre tudták tenni a székhelyüket, a kedvezmények miatt sokkal hatékonyabban tudtak vállalkozni.

2. ábra: A flumei kikötő 1830-ban [1]

Az ipari fejlesztéseknek köszönhetően a helyi ipar is folyamatosan bővült. Hogy csak a legnagyobb vállalatokról ejtsék szót, létrejött 1875-ben a helyi születésű Giovanni de Luppis találmányát piacra vivő Whitehead és Társa Torpedógyár, 1881-ben komoly állami támogatással a Fiumei Kőolajfinomítógyár, Ossoinack Lajos helyi tőkés közreműködésével egy rizshántoló- és keményítőgyár, illetve egy láda- és hordógyár; de létrejöttek vegyészeti, könnyűipari, feldolgozóipari és más profilú vállalkozások is.

A fejlődő város munkaerőigényét kielégítendő nagy volt a városba betelepülő hazai és külföldi lakosság aránya. Míg 1881-ben a város lakossága 20 981 fő volt, folyamatos évenkénti átlagos 2,72%-os növekedéssel ez a szám 1918-ra már 55 992 főre szaporodott. Ezzel együtt megfigyelhető volt – kikötővárosról lévén szó – hogy átlagosan a lakosság 40%-a külföldi állampolgár volt [6].¹⁶³ Nemzetiségi arányokat tekintve, a magyar-horvát tengerpart és Dalmácia akkori viszonyainak megfelelően erős olasz többséget figyelhetünk meg, melyet

3. ábra: A flumei kikötő a századfordulón [6]

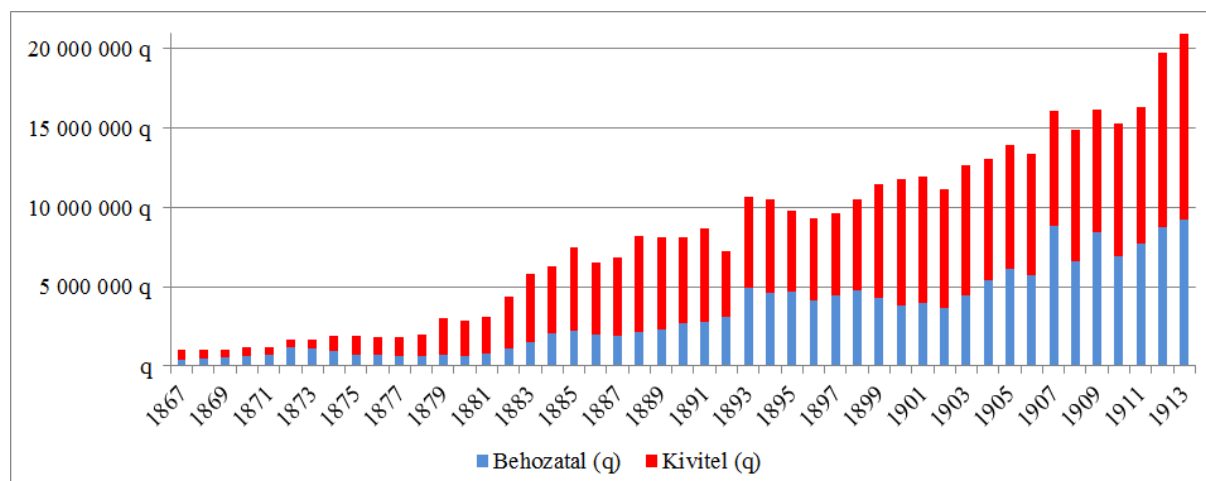
a szerb-horvátok aránya követ a sorban, ám értelemszerűen Fiumében a magyarság is jelen volt. Az adatokat tekintve 1880-ban a lakosság 44%-a volt olasz, 38,2%-a horvát-szerb, 1,6%-a magyar, 10,4%-a szlovén, 4,3%-a német és 1,5%-ot tettek ki a többi náció tagjai [7]. Ezzel

¹⁶³ A város lakója volt Wilfredo Pareto is, aki azért költözött a városba, mert 1894 után a magyar törvények már engedélyezték a válást, és az ismert szociológus-közgazdász vélhetően második házasságát is Fiumében kötötte.

szemben 1910-ben olasz volt 48,6%, horvát-szerb 26,8%, magyar 13%, szlovén 4,7%, német 4,6% és egyéb nemzetiségű 2,2% [8].

A gépesítés fejlődése és modernizációja azonban nem csak a kikötői infrastruktúrában érhető tetten. A hajózásban is jelentősen megmutatkozott ezeken az éveken, különösen a vitorlásokról a gőzösökre való áttérésben. Míg 1867-ben Fiumében az egy évben befutott vitorlások száma 6031 db és a gőzösöké 106 darab volt, addig 1913-ban vitorlásból 1726 db és gőzösből 7810 db futott be. Ezen adatokon túl jobban szemlélteti a gőzhajózás radikális növekedésének ütemét, ha megvizsgáljuk a befutott hajók tiszta szállító tereinek, azaz nettó regisztertonna értékeinek alakulását. Ezek alapján, míg az 1867-ben befutott vitorlások 91 951 NRT a gőzösök 17 120 NRT tartalommal bírtak, addig 1913-ban a vitorlások 80 363 NRT a gőzösök pedig 2 818 371 NRT tartalommal, tehát a vitorlások aránya Fiume hajóforgalmában ezen, 47 év alatt átlagosan 22%-ot, a gőzösöké pedig 78%-ot tett ki [9].¹⁶⁴ Ezen adatok fényében jobban érthető az, hogy a magyar-horvát tengerparton, noha használatban maradtak a vitorlások, lényegében 1870 után csak gőzhajózási társaságok alakultak, és azok, amelyek esetleg foglalkoztattak újpépítésű vitorlásokat is, fő profiljukban a gőzöseikkel tartottak fenn járatokat.

Az imént leírt hajóforgalom természetesen összhangban van a kikötő áruforgalmával is, melyet métermázsákban a 4. ábra mutat. Láthatjuk, hogy a forgalom néhány évtől eltekintve tartósan, ám egyre lassuló ütemben növekedett, ami azt mutatja, hogy a kikötő áruforgalom szempontjából a felső kapacitás korlátja felé tartott, melyet azonban a háború, és az azt követő időszak miatt már nem ért el.

4. ábra: A fiumei kikötő áruforgalma 1867–1913 között métermázsában [10]

1867-ben a behozatalunk métermázsában és koronában 423 721 q illetve 12 331 000 K volt, 1913-ra ezek az értékek 9 229 592 métermázsára és 213 410 000 koronára nőttek, a kivitelünk pedig az 1867-es 604 734 q és 10 890 000 K értékekről 1913-ra 11 738 827 q-ra és 264 594 000 K-ra nőtt. Azaz, mind métermázsában, mind koronaértékben átlagos évi 8%-os növekedéssel a kikötő forgalma több, mint húszszorosára tudott növekedni a magyar fejlesztés- és kereskedelempolitika hatásaira. Az áruforgalom összetettségéről elmondható, hogy a kikötő alapvetően nyerstermékeket és gyarmatárakat hozott be, melyeket a fiumei és hazai ipar feldolgozott, és azokat vitte vissza az ország önálló exportcikkei mellett a világpiacra. Ez azt is jelenti, hogy Fiume exportkikötőként működött, hisz a dualizmus békeéveiben az import átlagosan 40%-ot tett ki egy évben, az export pedig 60%-ot [10].

¹⁶⁴ Néhány szó a hajók tonnatartalmáról: a bruttó regisztertonna (BRT) megmutatja a hajó összes térfogatát, a nettó regisztertonna (NRT), pedig csak a tiszta szállító teret számolja, levonva a BRT-ből az olyan egységeket, mint kabinok, élelemraktár, szivattyúk, stb.; egy regisztertonna száz köbláb, körülbelül 2,83 köbméter.

3. A Magyar Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. szerepe Fiumében

3.1 Állami szerepvállalás a hajózásban

Ahogy már utaltam rá, a magyar állam igyekezett szerepet vállalni a kereskedelem alapjainak megteremtésében. Ennek volt a hozadéka, hogy létrehozta a vasúti összeköttetést az ország belső területei és Fiume között, hogy kiépített egy modern kikötőt, illetve, hogy a tengeren is igyekezett hajózási társaságokat állítani a hazai kereskedelmi érdekeinek szolgálatába. Két módja volt annak, hogy a kormányzat elérhesse ilyen irányú céljait. Az egyik lehetőség az volt, amikor az állam szubvencionált egy vállalatot, azaz megszabta egy szerződésben – amelyet általában törvénybe is iktattak – hogy a vállalat melyik kikötőkkel, milyen rendszerességgel köteles járatokat fenntartani, és hogy ezért mennyi állami juttatást kap. Ilyen vállalatunk összesen a most tárgyalt Magyar-Horvát Rt.-vel együtt négy volt, az Osztrák(-Magyar) Lloyd [11] [12], az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. [13] és a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. [14]. A másik módszer a piaci alapon szerveződő, ún. szabadhajózási vállalatok „a hazai közgazdasági érdeket” előnyben részesítő fuvarjainak támogatását jelentette, ami a gyakorlatban úgy valósult meg, hogy az 1893. évi XXII. tc. illetve az 1907. évi VI. törvénycikkkel összhangban a Fiuméből, vagy Fiuméba érkező fuvar részesült támogatásban, amennyiben az nem jelentett versenyt egy már államilag támogatott vállalatnak. Továbbá mindkét kereskedelmi forgalmat érintette az 1895. évi XXXIV. tc. által leírt lehetőség, amely szerint hajóépítési támogatást igényelhettek a magyar vállalatok.

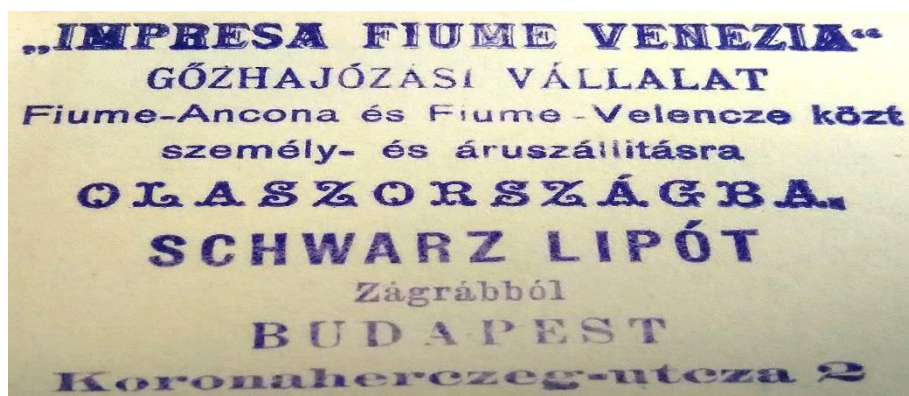
Ez a magyar modell akkoriban nem volt egyedülálló. Az osztrák kormányzat a már említett Osztrák Lloydot például már 1855 óta állami támogatásban részesítette, de a Földközi-tengeren és az Adriai-tengeren is jelen voltak olyan brit, német, francia és olasz hajózási társaságok, melyeket a saját kormányuk szubvencionált [11]. Tehát komoly versenytársakkal kellett felvennie a versenyt a tengereken az osztrák-magyar tengerészetnek úgy, hogy azon belül a magyar félnek kezdetben nem volt anyagi forrása ilyen célokra és közben az osztrák és magyar érdekek ütközésénél belső konfliktusok is rendre adódtak. Mert míg látszólag egységes volt a tengerészet ezt bizonyítja az egységes lobogó is (5. ábra), addig a Lloyd 1871–1891 között, ahogy a Déli Vasút tette szárazon, hátrányban részesítette Fiumét Trieszttel szemben. Ez a szembenállás hozta magával a Lloyddal való magyar szerződésbontást, és adta meg a lehetőséget a Magyar-Horvát Rt. megalakulásának és felemelkedésének.

5. ábra: Az egységesített osztrák-magyar kereskedelmi tengerészet lobogója [16]

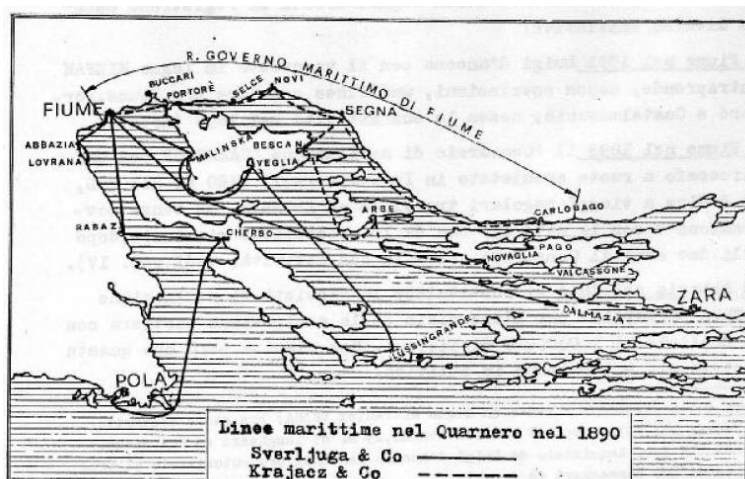
3.2 A vállalat története és belső élete

A magyar-horvát tengerparton az 1870-es évektől egymást érték az új alapítású kisparthajózási vállalatok.¹⁶⁵ 1871-ben Zenggben alakult meg a Krajac és Társa vállalat, 1872-ben Buccariban a Mikulich-féle vállalat, 1876-ban Portoróban a Pulich-féle vállalat, 1884-ben Fiumében a Sverljuga és Társai vállalat, szintén 1884-ben a zágrábi Schwarz Lipót-féle „Impresa Fiume Venezia” gőzhajózási vállalat (6. ábra). 1888-ban Zenggben a Marusich és Társa vállalat, 1890-ben Zenggben a „Società Croata di Navigazione e Vapore del Littorale”, 1891-ben Fiumében Luigi d’ Ancona vállalata, 1893-ban Fiumében a Quarnero vállalat és 1894-ben Abbáziában az „Istria Orientale” [2].

6. ábra: A Schwarz-féle vállalat pecsétje [18]

Ezen szabadpiaci alapon szerveződő és egymással versenyző vállalatok közül a magyar állam hárommal kötött támogatásai szerződést. 1884-ben a Schwarz-féle vállalat kapott évenkénti 10 000 Ft állami szubvenciót, amelyért cserébe vállalata a rendszeres áru- és személyforgalmi járatok fenntartását Fiume-Velence, illetve Fiume-Ancona között. 1888-ban a Sverljuga és a Krajac vállalatokat is elkezdte támogatni a kormányzat évenkénti 11–11 000 Ft-al, amelyből 9000 forintot a magyar és 2000 forintot az osztrák kormány fizetett. Ezért cserébe a Sverljuga vállalat összekötötte egymással Fiumét, Zengget és Zárát, a Krajac vállalat pedig Fiumét az Ausztriához tartozó dalmát kikötőkkel (7. ábra) [2].

7. ábra: A Sverljuga és a Krajac vállalatok járatai 1888–1891 között [2]

¹⁶⁵ Az 1879. évi XVI. tc. értelmében három féle hajózási típusra lehetett engedélyt kapni a Tengerészeti Hatóságtól a vállalatoknak, illetve a tengerészeket is ezek alapján képezték. Egyfelől hosszújratú hajózásra, mely korlátlanul szólt a világ összes tengerére, óceánjára, másrészt nagyparthajózásra, mely az Adriai- és Földközi-tengert jelentette a Gibraltári-szorosig, illetve a Fekete-tenger és Vörös-tenger kikötőit, harmadrészt pedig kisparthajózásra, mely esetünkben az Adriai-tengert jelentette a Lepantói-öböl.

1891-ben a magyar kormány mindhárom vállalat szerződését felülvizsgálta. Mivel ebben az esztendőben az állam szakított az addig Osztrák-Magyar Lloyd további támogatásával, ezért a felszabaduló forrásaival a hazai érdekeltségű vállalatokat tudta támogatni. Ezen folyamat vezetett el oda, hogy míg a Schwarz-féle vállalat támogatását az anconai és velencei járatok kapcsán felemelték évi 35 000 Ft-ra, addig a Sverljuga és a Krajacz féle vállalat fuzionált, és az így 1891. május 2-án létrejött fiumei székhelyű Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársasággal kötött az állam új szerződést [1].¹⁶⁶ Az alapszabály értelmében [19] az így létrejött vállalat magába foglalta a két korábbi vállalat teljes vagyonát. Az alaptőkét 1000 000 Ft jelentette, melyből a vállalatok hajói és tárgyi tételei tettek ki 600 000 Ft értéket, a maradékot pedig 400 000 Ft összértékű 1000 Ft-os részvények kibocsátásával hozták létre. A vállalat címere, ahogy a 8. ábrán is látszik, a fehér hatágú csillag lett vörös mezőben, mely motívum Szlavónia címerében is fellelhető.

8. ábra: A Magyar-Horvát Rt. viasz- [21] és szövetpecsétje [22]

Az alapszabály értelmében a vállalatot a közgyűlés által választott 10 fős igazgatóság vezette, melyhez a kereskedelmi miniszter kinevezhetett egy 11. tagot, az igazgatókat pedig a közülük választott elnök irányította. A miniszter továbbá köteles volt kinevezni egy miniszteri biztost is a vállalathoz, akinek fizetését a vállalat állta (1000 Ft). A társaság várható nyeresége kapcsán kikötötték, hogy annak 5%-át osztalékként ki kell fizetni a részvényeseknek, ha ezen kívül maradt nyereség, annak 5–10%-át a tartalékalapba, egy részét a biztosítási alapba kellett tenni, a maradékot pedig ugyancsak osztalékként kifizetni. A vállalat az állami szerződés értelmében, melyet 10 évre kötöttek, az első öt évben 105 000 Ft-ot, a második öt évben pedig 110 000 Ft-ot kapott évente, és az addig ellátott járatokon felül a társaság köteleztetett a rendszeres kapcsolat fenntartására Fiume-Buccari, Fiume-Brazza illetve 1896-tól Fiume-Cattaro között.

¹⁶⁶ Gonda Béla könyve [1] és a szakirodalom is általában az így létrejövő vállalatot Magyar-Horvát Tengerhajózási Rt-ként nevezi és csak 1901-től hívja Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt-nek, azonban a vállalat 1891-es alapszabálya már az utóbbi nevet használja a kezdetektől és annak olasz, illetve horvát megfelelőjét [19].

14. táblázat: A Magyar-Horvát Rt. 1901–1914 közötti kelet-adriai járatai [23]

időköz	járatszám	járat típus	hova (és onnan vissza)	időköz	járatszám	járat típus	hova (és onnan vissza)
10 csomó sebességű járatok				12,5 csomó sebességű járatok			
heti	1-1	-	Metkovich	heti	2-2	gyors	Cattaro
április 1 - szeptember 30. napi 1-1		gyors	Cirkvenica	heti	2-2	gyors	Gravosa
heti	1-1	gyors	Lussinpiccolo	8 csomó sebességű járatok			
heti	1-1	gyors	Pola	kéthetenként 1-1		áru	Cattaro és Obotti
9 csomó sebességű járatok							
heti	1-1	áru	Cattaro	márc. 1 - okt. 31-ig napi 2-2, egyébként 1-1			
heti	1-1	-	Brazza	1		-	Buccari
heti	1-1	-	Zengg és Zára	heti	3-3	-	Veglia
heti	1-1	-	Lussingrande és Zára	napi	2-2	-	Lovrana
heti	1-1	-	Pago	heti	1-1	áru	Lussinpiccolo
napi	1-1	-	Zengg és Zára	heti	2-2	áru	Pola
napi	1-1	-	Novi	heti	2-2	-	Trieszt

1901-ben a két támogatott parthajózási vállalat (Schwarz-féle és a Magyar-Horvát Rt.) egyesült, azonban a jogalkotó még két külön törvényben, a X. és a XI. tc-ben rendelkezett a szerződéses járatokról. A megállapodást 15 évre, 1916. december 31-ig kötötték, évi 430 000 K támogatással a keleti parthajózást és évi 160 000 koronával a nyugati parthajózást, mely fedezte a személy- és áruforgalmat is.¹⁶⁷ A keleti forgalom számára létesítendő forgalmat az 1. táblázat mutatja.¹⁶⁸ Az olasz partok kapcsán a vállalatnak heti két-két járatot kellett fenntartania Fiume és Velence között. Ezen felül a nyári időszakban, mely március 15-től tartott október 31-ig további heti egy-egy járat volt fenntartandó, ha szükségesnek látszott további heti egy-egy járat még indítható volt. A másik járat hasonló kondíciókkal a heti két-két Fiume-Ancona járat. Itt a nyári időszakban egy-egy járat volt még indítható azzal a kikötéssel, hogy az így létesülő három oda- és három visszajárat közül egy-egy mindig nappal kellett, hogy közlekedjen. Mindkét vonalon, ha szükségesnek látszott, a vállalat köteles volt a személyforgalmon kívül önálló áruforgalmi gőzhajójáratokat is biztosítani. Alkalmazottait tekintve a vállalatnak ahol lehetett, a magyar jelentkezőket kellett előnyben részesítenie. Ezt ki is szolgálta a Nautica [24] [25], mely ellátta a vállalatot mind tengerészekkel, mind hajóhadnagyokkal, vagy kapitányokkal, de a vállalatnak még a kísérszemélyzetnek és gépészeknek is magyarokat kellett lehetőség szerint felvennie. A társaságnak át kellett vennie a postai szolgáltatásokat a térségből kivonult Lloydtól. Ez röviden azt jelentette, hogy a vállalat köteles volt a postát elszállítani vagy magyar kikötőből, vagy magyar kikötőbe. A késések elkerülése végett megállapították, hogy a bírság esetenként maximum 800 K lehetett, a velencei és anconai járatoknál maximum 1000 K, mely a fiumei adóhivatalnál letétbe helyezett 60 000 K biztosítékból volt levonandó. A vállalat székhelye továbbra is Fiume volt, de ügynökségeket kellett felállítania a rendszeres járatokkal érintett kikötőkben és egy főügynökséget Budapesten. Az igazgatóság kétharmadának magyarnak kellett lennie csakúgy, mint az elnöknek. A kereskedelmi miniszter a megnövekedett támogatás ellenében, már két igazgatót delegálhatott és továbbra is volt egy miniszteri biztos a vállalatnál, akinek havi 2400 K fizetését a vállalatnak kellett fizetnie.

A Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. belső életéről a fennmaradt levéltári források ismeretében is keveset tudunk. Az iratanyag javarésze menetrendekkel foglalkozik, melyek, mint bemutattam törvényileg voltak meghatározva. A fennmaradó dokumentumok azonban

¹⁶⁷ Az 1892. évi XIX. tc. értelmében 42 Ft 100 K-val volt egyenértékű az átváltás évében, a Ft váltópénze a krajcár, a koronáé a fillér volt. Az összehasonlíthatóság érdekében, végeztem egy rövid számolást mely nagyságrendileg megmutatja, hogy bevezetésekor a korona (1892. évi XVII. tc.), mennyi mai, 2016-os forintot érne. 1kg színarany 2016. április 24-én 10 955 000 HUF-ot ért, 1892-ben a törvény szerint 3280 koronát ért, azaz 1 korona manapság 3340 HUF-ot érne.

¹⁶⁸ A csomó, mely elnevezés inkább az angolszász területeken terjedt el, megmutatja, hogy egy óra alatt a hajó, mennyi tengeri mérföldet képes megtenni. Egy tengeri mérföld definíció szerint 1852 méter.

két izgalmas részre oszlanak, egyfelől a vállalattal szemben támasztott és kivizsgált panaszokra, másfelől a dolgozók sztrájkjaira, de mindkettőnél jól tetten érhető az, hogy miként gondolkodtak az alkalmazottak és a vezetők a másikról illetve a vállalat egészéről. Időrend szerint haladva 1905-től kezdett el Roediger Ernő, a vállalathoz kirendelt miniszteri biztos bizalmas jelentéseket küldeni a fiumei Tengerészeti Hatóságnak, amelyekben többször felvetette annak lehetőségét, hogy a dolgozók sztrájkba kezdenek. 1906 januárjában a dolgozók (főleg a szénhordók és fűtők) be is adtak egy petíciót az igazgatóságnak. Ahogy Roediger írja „A tengerészek havi bére eddig 50 K volt és teljes ellátás úgy a tengeren, mint a kikötőben bor nélkül. A tengerészek most havi 60 K bért, naponként $\frac{3}{4}$ liter bort, vasárnap munkaszünetet és az este 6 órán túl a kikötőben teljesített szolgálatért külön díjazást kérnek.” [29]. Mivel az igazgatóság álláspontja szerint így is 4 koronányi többlettel ők fizették a legtöbb bért tengerészeiknek a térségben, ezért nem voltak hajlandók figyelembe venni azok kérését. Azonban ebben az évben még nem volt meg az elszántság a dolgozóknak a munka beszüntetésére. 1908. június 28-án a vállalat kapitányainak és a gépészeinek küldöttjei külön-külön beadványt intéztek az igazgatósághoz, a követeléseik egy része azonos volt az 1906-os követelésekkel, továbbá egységes szolgálati szabályzat bevezetését kérték, hogy a bérekben legyen figyelembe véve, melyik dolgozó milyen régóta áll a cég szolgálatában, akár tengerészként, akár hivatalnokként, illetve fizetést betegség idejére is. A beadvány végén pedig kitűztek egy határidőt, amíg választ várnak, különben beszüntetik a munkát. Július 4-én Sztéryni államtitkár, a Kereskedelmi Minisztérium nevében értesítette a Hatóságot, hogy folyamatban van a társasággal egy szerződésmegújítási tárgyalás, melynek részeként már folynak tárgyalások a betegsegélyezésről és a dolgozók balesetbiztosításáról. Július 7-én az igazgatóság elutasította a dolgozók kéréseit mondván azzal, hogy határidőt szabtak eleve megsemmisítették az igazgatóság tekintélyét, illetve nem emelhetnek bért, mert az 150 000 koronás terhet jelentene a vállalatnak, úgy, hogy alig 200 000 K tiszta nyereségük van. Roediger Ernő közben tárgyalásokba kezdett mindkét féllel és elérte, hogy a kisebb követelések mentén tárgyalásokba kezdjenek és örömmel írta a Hatóságnak 8-án, hogy a sztrájk nem fog megkezdődni, és vélhetően Triesztben keresendők a bujtogatók. Ennek ellenére július 9-én a dolgozók egységesen sztrájkba léptek olyan elszántsággal, hogy például Petranich Viktor kapitány az indulás pillanatában hagyta ott 160 utasát az S/S SZÁVA gőzösön. A társaság a feszült helyzetben azonnal táviratot írt a polai haditengerészetnek, és személyzet átvezénylését kérte, hogy fenntarthassa a törvényileg előírt járatokat. Utána megígérte a dolgozóknak a kéréseik teljesítését, illetve a béremelést is kilátásba helyezte az állammal való pozitív megállapodás függvényében, mivel azonban a dolgozók hajthatatlanok maradtak, az igazgatóság azonnal elbocsátotta mindegyiküket. Közben, mivel Polából nem érkeztek matrózok, leállt a vállalat forgalma, sőt, a helyi szocialista újságban a „La voce del popolo-ban” általános, minden társaságra kiterjedő sztrájkot hirdettek a kapitányok és gépészek szakszervezetei. A vállalat és a Hatóság ezért igyekezett újra engedékeny hangnemet megütni és leült tárgyalni a szakszervezetekkel, akikkel 20-án meg is egyeztek, amikor a dolgozók újra felvették a munkát. Így bevezettek egy egységes szolgálati szabályzat és a béremelésre is sor került, tehát a sztrájk elérte sikerét [30].¹⁶⁹

A vállalatnak volt egy megállapodása a MÁV-val, mely kimondta, hogy ha a fiumei vonalon érkeznek utasok, akik például Olaszországba hajóval kívánnak továbbutazni, az induló gőzösöknek kötelező bevárniuk a vonatokat. Ez azt jelentette a gyakorlatban, hogy ha késett vonat, a gőzös később indulhatott el, és így nem érte el az olasz partoknál a csatlakozást

¹⁶⁹ Az így kialakított béreknél figyelembe vették egyfelől a konkurens vállalatok fizetéseit, a szolgálati időt és igyekeztek a kifizetendő összegbe belekalkulálni a plusz juttatásokat. Így egy frissen felvett kapitány vagy gépész átlagosan 173 koronát keresett, egy 7. éve szolgáló kapitány 250 koronát, egy gépész 233 koronát [30].

[34].¹⁷⁰ Ez jelentette a panaszok egyik típusát, míg a másik az volt, amikor egy magát nagyon nagyra tartó képviselő, vagy hivatalos személy külön bánásmódot követelt a gőzösön, mindenben hibát látott, összeszólalkozott az alkalmazottakkal és partraszállás után, vagy a felettes hatóságnál, vagy egyenesen a kereskedelmi miniszternél az érintett gőzös alkalmazottainak megbüntetését követelte. A Hatóság természetesen alaposan kivizsgálta ezeket az ügyeket is, de a belső használatra szánt dokumentumokra többször rávezette, hogy „már megint annak a bizonyos képviselőnek a panaszairól szól az irat” [35].

A társaság vezetősége kapcsán elmondható, hogy folyamatosan jelen voltak benne a korábbi jogelőd vállalatok vezetői, de felfigyelhetünk helyi fiumei tőkésekre is a tagok között. Közülük érdemes kiemelni Copaitich Zsigmond nevét, aki az 1900-as évek elejétől az első világháborúig folyamatosan újraválasztották, mint a társaság elnöke. Ő hajóskapitányként kezdte pályafutását, és több kereskedelmi vállalat alapítójaként és részvényeseként (Copaitich és társai Rt., Magyar-Horvát Szabadhajózási Rt.) emelkedett egyre magasabbra. A magyar tengeri kereskedelemben végzet munkája elismeréseként Ferencz Józseftől 1910-ben bakari előnévvel nemességet kapott (9. ábra).

9. ábra: bakari Copaitich Zsigmond nemesi címere [27]

15. táblázat: A Magyar-Horvát Rt. 1914 április–augusztus között fennálló járatai [28]

4	heti	4-4	gyors	Cattaro	5	heti	2-2	gyors	a 4-es tétel hosszabbítása Gravosa és Valona között
14 csomó sebességű járatok					6	heti	2-2	-	Cattaro
36	márc. 1 - szept. 30-ig heti 2-2 nappal közlekedő	-	-	Velenice	7	heti	1-1	-	Ragusa (Gravosa)
13 csomó sebességű járatok					8	heti	1-1	-	Lagosta és Vallegrande
38	heti	1-1 nappal közlekedő	-	Ancona	10	heti	2-2	-	Metkovich
12,5 csomó sebességű járatok					11	heti	1-1	-	Gelsa
35	márc. 1 - szept. 30-ig heti 6-6, egyébként 3-3	-	-	Velenice	12	heti	1-1	-	Lussingrande és Zára
39	márc. 1 - szept. 30-ig heti 3-3, egyébként 2-2	-	-	Ancona	13	heti	2-2	-	Zengg és Zára
12 csomó sebességű járatok					18	napi	1-1	-	Zengg
16	heti	1-1	gyors	Arbe	19	márc. 1 - okt. 31-ig napi 2-2, egyébként 1-1	-	-	Novi
17	márc. 1 - szept. 30-ig heti 1-1	-	-	Cirkvenica és Arbe	23	napi	1-1	-	Veglia
27	heti	2-2	gyors	Lussinpiccolo	24	napi	1-1	-	Lovrana
29	heti	1-1	gyors	Pola	25	napi	1-1	-	Moschenize
11 csomó sebességű járatok					26	heti	6-6	-	Cherso
1	heti	1-1	-	Patras	28	heti	3-3	-	Lussinpiccolo
9	heti	1-1	gyors	Metkovich	30	heti	2-2	-	Pola
14	heti	3-3	-	Obrovazzo	31	heti	2-2	-	Rovigno
32	heti	1-1	gyors	Trieszt	33	heti	1-1	-	Trieszt
10,5 csomó sebességű járatok					9 csomó sebességű járatok				
20	kizárólag I. osztályú, napi 1-1	-	-	Cirkvenica és Novi	15	márc. 1 - szept. 30-ig heti 6-6, egyébként 3-3	-	-	Pago
21	márc. 1 - okt. 31-ig I. oszt., napi 1-1	-	-	Cirkvenica és Novi	22	márc. 1 - szept. 30-ig napi 3-3, egyébként 2-2	-	-	Buccari
8 csomó sebességű járatok					34	heti	1-1	-	Trieszt (vámkülföldi)
2	kétheti	1-1	-	Obotti	37	heti	1-1	-	Ravenna

¹⁷⁰ Ezt a panaszt a meghivatkozott iratanyagban egyébként gr. Széchenyi Viktor teszi, azzal a megállapítással, hogy bejelentésével a Fiume-Olaszország közötti hajózás tökéletesítése a célja.

Az állammal kötött szerződést a lejártá előtt, 1914 tavaszán újrakötötték 1929. június 30-i hatállyal és évi 2775 000 K támogatással, ám azzal a kikötéssel, hogy a pénz egy részét hajóépítésre kellett fordítania a vállalatnak. Az 1914. évi XXI. tc. így új szerződéses járatokat is hozott, melyet a 2. számú táblázat mutat. A törvény értelmében a hajók rakterét a Fiuméből induló járatokon csak fiumei vagy magyar árukkal volt szabad feltölteni. A törvény rendelkezett az osztalékfizetésről is, melynek felső korlátja 360 000 K volt, oly módon, hogy az esetleges ezen felüli osztalék összegével megegyező összeget a saját hajóépítési alapjába kellett a vállalatnak fizetnie. A megállapodásban továbbá rögzítették a hadi rendelkezéseket, melyek értelmében háború esetén a vállalat köteles volt a flottáját a haditengerészet parancsainak alárendelni, illetve folyamatosan 800 tonna szenet kellett tartalékként Fiumében tárolnia. A világháború alatt az olasz partvidékkel kötött járatok megszűntek, de a magyar partvidék forgalma nem szűnt meg teljesen annak ellenére sem, hogy a hajók egy része hadi célokat szolgált.

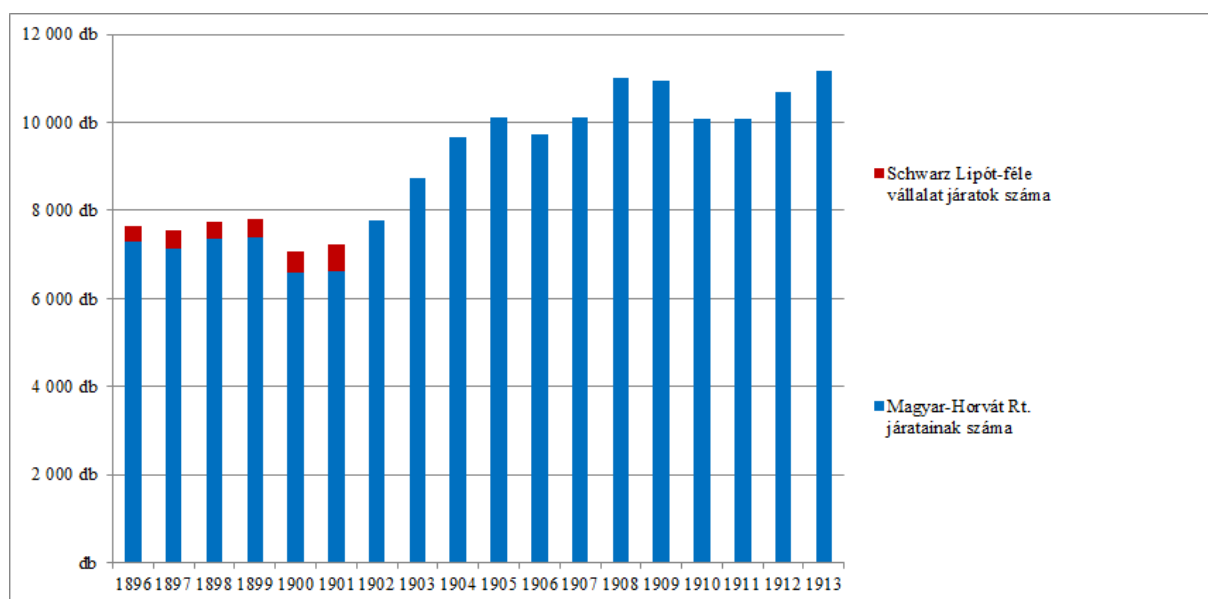
3.3 Kereskedelmi flotta és hajóforgalom

A Magyar-Horvát Rt. hajóállománya több forrásból állt össze, ahogy maga a vállalat is. Az 1891-es fűzőkor a Sverljuga-féle vállalat gőzösei voltak: Pola, Ika, Abbazia, Sibyl, Senj, Fiume, Dalmazia; a Krajacz vállalaté: Velebit, Nehaj, Hrvat, Vinodolac. Az 1901-es egyesüléskor a Schwarz vállalat gőzösei a Dániel Ernő, a Hegedűs Sándor, a Villám és a Venezia voltak. Az állammal kötött szerződések előírták, hogy a vállalatnak mindig a lehető legmodernebb gőzösökkel kellett ellátnia a feladatait, és amennyiben egy hajó nem ütötte meg az elvárt mércét, a vállalat köteles volt azt jobbra cserélni. Az alábbiakban a 3. számú táblázatban összefoglalom milyen gőzösök és meddig álltak a társaság tulajdonában. Tiszta szállítótérrel tekintve a későbbi egységes vállalat 1893-ban 2255 NRT, 1903-ban 5644 NRT és 1913-ban 9058 NRT raktérrel bírt.

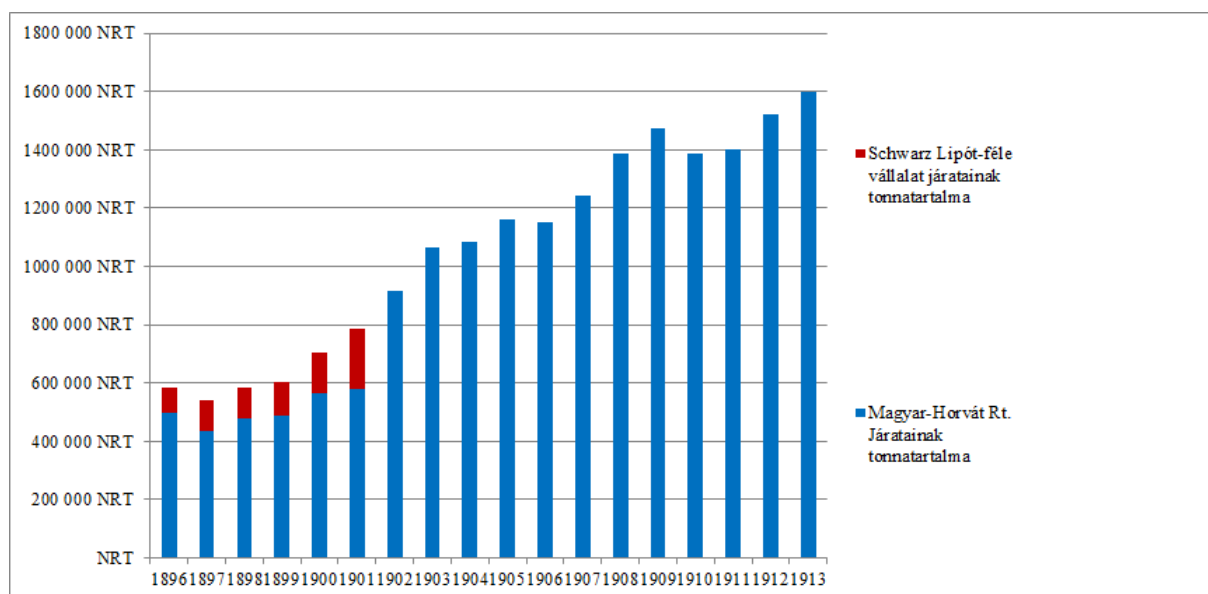
3. táblázat: A Magyar-Horvát Rt. gőzösei [20]

építés éve	neve	BRT	társaság	vállalat tulajdonában	építés éve	neve	BRT	társaság	vállalat tulajdonában
1872	Hrvat 1	109	Krajacz	1902	1900	Hegedűs Sándor	928	Schwarz	1919
1872	Sibyl	55	Sverljuga	1896	1900	Sirály	125	M-H Rt.	1921
1875	Vinodol exVinodolac	54	Krajacz	1894	1902	Abbazia 2	142	M-H Rt.	1921
1876	Senj 1	132	Sverljuga	1901	1902	Gödöllő	782	M-H Rt.	1921
1876	Sokol	70	M-H Rt.	1913	1902	Hrvat 2	180	M-H Rt.	1921
1883	Venezia	317	Schwarz	1921	1902	Magyar	180	M-H Rt.	1921
1884	Abbazia 1	69	Sverljuga	1901	1904	Istriano	157	M-H Rt.	1921
1884	Nehaj	135	Krajacz	1921	1904	Salona	936	M-H Rt.	1919
1885	Ika	110	Sverljuga	1897	1904	Skodra	249	M-H Rt.	1921
1886	Dalmazia	268	Sverljuga	1921	1905	Lovrana	147	M-H Rt.	1921
1888	Fiume	369	Sverljuga	1921	1905	Tátra	232	M-H Rt.	1921
1889	Velebit	186	Krajacz	1921	1906	Stefania	146	M-H Rt.	1921
1890	Pola	186	Sverljuga	1921	1907	Maros	545	M-H Rt.	1921
1891	Croatia	558	M-H Rt.	1919	1907	Senj 2	274	M-H Rt.	1921
1892	Budapest	400	M-H Rt.	1919	1908	Brassó	498	M-H Rt.	1921
1892	Hungária 1	558	M-H Rt.	1910	1908	Lika	204	M-H Rt.	1921
1892	Zagreb	537	M-H Rt.	1917	1908	Novi	274	M-H Rt.	1921
1893	Stephanie	95	M-H Rt.	1906	1908	Pozsony	396	M-H Rt.	1916
1893	Villám	854	Schwarz	1921	1908	Szamos	138	M-H Rt.	1921
1894	Zvonimir	61	M-H Rt.	1897	1908	Tihany	204	M-H Rt.	1917
1895	Cirkvenica	193	M-H Rt.	1921	1908	Vértes	550	M-H Rt.	1921
1895	Volosca	129	M-H Rt.	1913	1911	Valona	346	M-H Rt.	1918
1896	Dániel Ernő	714	Schwarz	1921	1912	Almádi	216	M-H Rt.	1921
1896	Liburnia	178	M-H Rt.	1921	1912	Füred	216	M-H Rt.	1921
1896	Pannónia	779	M-H Rt.	1921	1912	Kupa	790	M-H Rt.	1915
1897	Duna	281	M-H Rt.	1921	1913	Drava 2	199	M-H Rt.	1921
1898	Drava 1	159	M-H Rt.	1911	1913	Knin	284	M-H Rt.	1921
1898	Sava	159	M-H Rt.	1920	1913	Sparta	982	M-H Rt.	1921
1900	Bakar	119	M-H Rt.	1920	1913	Visegrád	1243	M-H Rt.	1921

A flumei hajóforgalom elemzésénél figyelmet kell fordítanunk arra a tényre, hogy a két vállalat az 1900-as évek elején egyesült csak, így különbséget kell az azt megelőző években tennünk a vállalatok között. Adataink 1896-tól vannak egészen 1913-ig, így a 10. és 11. számú ábrákon ábrázoltam a hajóforgalmat a járatok számában és tiszta szállítótérben. Az egész idősort vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Magyar-Horvát Rt. által bonyolított adriai- és dalmát hajóforgalom jelentős méreteket öltött. Míg az 1896-os évben az összegzett járatok száma 7648 darab volt, addig 1913-ra ez az érték 11 168 db lett, a nettó regisztertonnányi hajóforgalmak pedig 1896-ban 584 660 NRT, 1913-ban 1 660 446 NRT voltak. A kezdő és a záró periódus között ez a járatok számában másfélszeres, a tiszta szállítótérben pedig közel háromszoros emelkedés volt, mely éves növekedési ütemet számolva, a járatoknál 5,33%-os, NRT tartalommal pedig 7,67%-os átlagos növekedést jelentett.

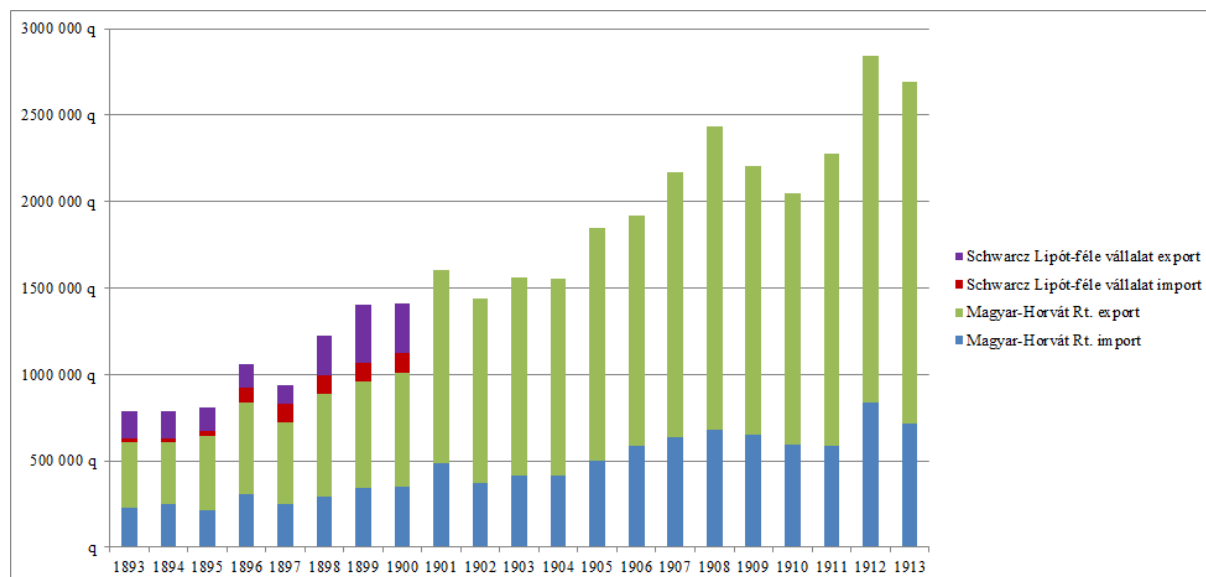
10. ábra: a vállalat járatainak száma 1896–1913 között [10]

11. ábra: a vállalat járatainak száma 1896–1913 között [10]

3.4 Áru- és személyforgalom, üzleti eredmények

Világviszonylatban Fiume tengeri áruforgalmának gerincét az jelentette, ha feldolgozatlan nyerstermékeket és gyarmatárakat importálhatott, majd a fiumei, illetve a hazai ipar által feldolgozott árukat és félkész termékeket exportálhatta. Azonban az Adriai-tenger áruforgalmában – a helyi igényeknek megfelelően – a vállalat inkább egyfajta eszköze volt a partvidékek közti kínálat és kereslet kielégítésének, mintsem a megfogalmazott kereskedelmi érdekek képviselője. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a Magyar-Horvát Rt. szállítási útvonalai szerint vizsgálódva Fiume dalmát viszonylatban megfigyelhető behozatalát főként a Sebenicoból származó barnaszén, illetve a Spalatoból származó bor és cement tette ki, kivitelében pedig a legfontosabb célállomásokot a már említett két kikötő és Metkovich jelentette, amelyekbe liszt és gabona került szállításra. Az észak-olasz kikötőkkel folytatott kereskedelemben Velencéből nyers kender, búza, hántolt rizs, Ancona és Ravenna felől pedig téglá, cserépszindely és homok érkeztek, míg az export tekintetében a legfontosabb áruk a fa, cellulóz, maláta, paraffin, ásványvíz és bab voltak. Törökország európai részéből a főbb behozatali cikkek közé a nyers dohány, a kiviteli cikkek közé pedig a kukorica, a hántolt rizs és a petróleum tartoztak [9]. A vállalat által Fiume központtal szállított áru mennyiségét

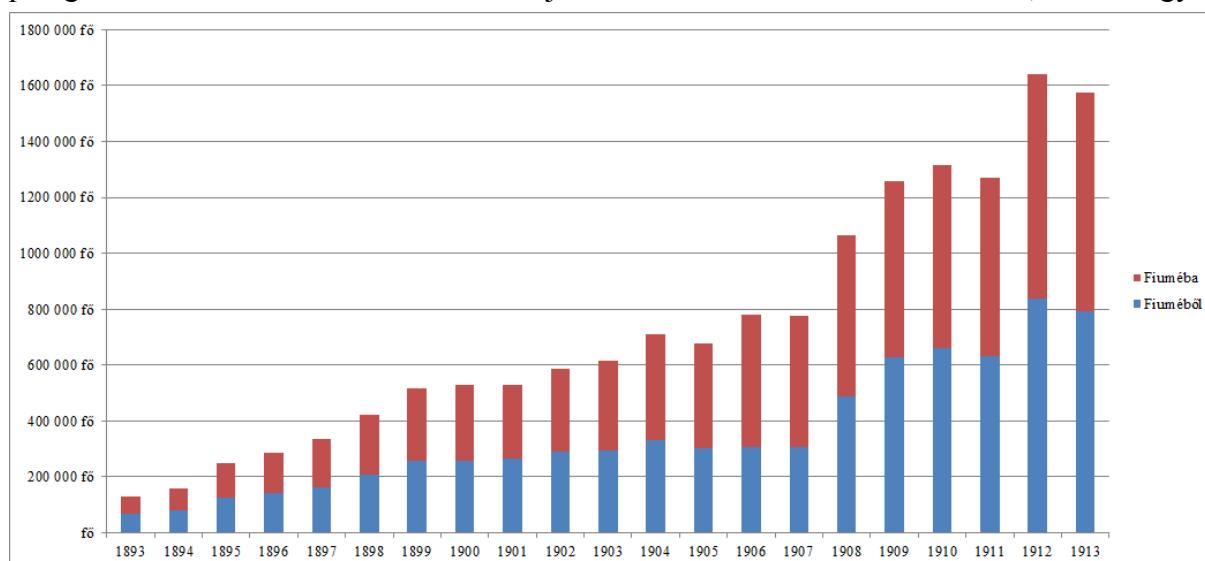
12. ábra: a vállalat áruforgalma 1893–1913 között [10]

(métermázsában) a 12. diagramon ábrázoltam. Itt is megfigyelhető, hogy az 1901-es fúzió előtt a velencei és anconai járatok milyen jelentékeny forgalmat bonyolítottak le a Magyar-Horvát Rt. akkori forgalmához viszonyítva. Az egyesülés előtti 1900. évben a Schwarz-féle behozatal 31,21%-a volt a Magyar-Horvát Rt. forgalmának, a kivitele pedig 43,27%-a volt úgy, hogy a Magyar-Horvát Rt-nek 23 gőzöse volt, szemben a 3 Schwarcz-féle gőzössel.

4. táblázat: A Schwarz-féle vállalat személyforgalma (fő) 1893–1900 között [10]

Év	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Hajók száma	1	2	2	2	3	3	3	3
Velencével	1 444	2 164	2 137	3 724	5 832	7 064	7 890	9 307
Anconával	2 487	4 114	6 701	11 048	12 105	16 503	13 120	10 546

Egyébiránt az összesített forgalmat tekintve, a későbbi egységes vállalat 1893-ban 790 655 q, 1903-ban 1 560 707 q és 1913-ban 2 689 956 q forgalmat mondhatott magáénak. Ez azt jelenti, hogy a vállalat ez alatt a húsz év alatt megháromszorozta a behozatalát, közel megnégyszerezte a kivitelét és átlagosan 17%-al növelte éves áruforgalmát. Személyforgalmat tekintve – hasonlóan az export-import kimutatásokhoz – a Magyar-Horvát Rt. forgalmáról részletes adataink vannak, ellenben 1901 előtt a Fiume-Velence és a Fiume-Ancona járatok vonatkozásában csupán összesített adatok állnak rendelkezésünkre. Ezen utóbbi információinkat a Schwarz-féle vállalatra vonatkozóan mutatja a 4. táblázat. Az előbbieken kiemeltém, hogy milyen magas volt ezeken a vonalakon a cég métermázsákban kifejezett áruforgalma a Magyar-Horvát Rt. akkori viszonyaihoz képest. Ez a személyforgalomról már nem mondható el, itt ugyanis – hogy csak a legjobb, 1898-as évet vegyük a Schwarz-féle vállalat adataiból – az összes forgalom mindössze 5,6%-át tette ki a Magyar-Horvát Rt. összes személyforgalmának. Ugyanakkor a személyforgalom fontosságát jelzi, hogy törvényi paragrafusok kötelezték a vállalatot árujáratok indítására abban az esetben, ha az egyes

13. ábra: a Magyar-Horvát Rt. fiumei személyforgalma 1893–1913 között [10]

kikötőkből elszállítandó árumennyiség akadályozta a személyforgalom szállítását. A Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársaság fiumei összegzett személyforgalmát a 13. számú halmozott oszlopdiagram mutatja. A személyszállításban rohamos és folyamatos emelkedés látható mind a Fiuméből, mind a Fiuméba irányuló forgalom tekintetében. Az összforgalom 1893-ban 131 180 fő, 1903-ban 616 960 fő és 1912-ben 1 639 848 fő volt. Ha százalékosan tekintjük, 1894–1913 között az átlagos évi növekedési ütem 14,18% volt, összesen pedig a vállalat fennállása alatt több mint tizenkétszeresére növekedett mind a Fiuméből indult és Fiuméba érkezett személyek száma, ez pedig nagyon jól számszerűsíti azt a hihetetlen nagy fejlődést, amit a vállalat elért az Adriai-tenger forgalmában.

A vállalat üzleti eredményeiről nagyon szőrt adataink vannak, de sikerült a különböző forrásokból összeállítanom az alaptőke és az osztalék alakulását 1891–1913 között, melyet be is mutatok az alábbi 5. táblázatban (csak a Magyar-Horvát Rt, a Schwarzra nincs adatunk). Amit láthatunk a táblázatban az elsősorban az, hogy a vállalat, nyereségesen működött, és tudott osztalékot fizetni a részvényeseinek. Ami külön érdekesség, hogy az 1908-as béremelést követően is fenn tudta tartani a 10%-os osztalékszintet a vállalat.

5. táblázat: a Magyar-Horvát Rt. üzleti eredményei 1891–1913 között [36] [37] [38] [39]

év	alaptőke	osztalék	év	alaptőke	osztalék
1891	1 000 000 K	5%	1903	2 000 000 K	10%
1892	1 000 000 K	6%	1904	2 000 000 K	10%
1893	1 000 000 K	6%	1905	2 000 000 K	10%
1894	1 000 000 K	7%	1906	2 000 000 K	10%
1895	1 000 000 K	7%	1907	2 000 000 K	10%
1896	1 000 000 K	7%	1908	2 000 000 K	10%
1897	1 000 000 K	7%	1909	2 000 000 K	10%
1898	1 000 000 K	7%	1910	2 000 000 K	10%
1899	1 000 000 K	7%	1911	2 000 000 K	10%
1900	1 000 000 K	10%	1912	2 000 000 K	10%
1901	2 000 000 K	10%	1913	6 000 000 K	6%
1902	2 000 000 K	10%			

4. Összegzés

Tanulmányomban bemutattam a Magyar-Horvát Rt. megalakulásának és működésének statisztikai és levéltári adatokkal alátámasztott történetét. Vizsgáltam magát a fiumei kikötőt is, hogy viszonyíthassam a vállalat adatait az egész kikötő forgalmához. Így 1896–1913 között átlagosan az érkezett hajók 75%-át tették ki a vállalat hajói, befutott nettó regisztertonnában pedig 27%-át. Áruforgalmi oldalról vissza kell utalnom rá, hogy Fiume alapvetően exportkikötőként üzemelt. Ezt pedig az összehasonlításban a Magyar-Horvát Rt. adatai is jól szemléltetik, hiszen 1893–1913 között a vállalat a fiumei import 9,66%-át és az export 17,17%-át bírta. Személyforgalmat tekintve a vállalat, kiemelkedő teljesítményével az egész Adriai-tenger legfontosabb hajózási vállalatává nőtte ki magát. Így összességében kijelenthető, hogy a magyar államnak megérte ezt a vállalatot támogatnia és irányítania, mert sikeresen szolgálta ki a magyar kereskedelmi és forgalmi érdekeket a számára kijelölt partvidékek között. Azon túl, hogy Magyarország egyetlen, közvetlenül hozzátartozó kikötője volt Fiume, úgy gondolom, hogy részben a Magyar-Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársaságnak volt köszönhető az is, hogy a város a 20. század elejére Európa 10. legforgalmasabb kikötőjévé, kedvelt turista célponttá és méltán elismert kereskedelmi központtá vált.

Irodalomjegyzék

- [1] Gonda Béla (1906): A tengerészet és a fiumei kikötő. Budapest. Pátria irodalmi vállalat és nyomdai Rt. nyomdája.
- [2] Associazione Marinara Aldebaran Trieste: Ungaro–Croata Fiume 1891–1921. Quaderno NO 51/90. Trieste. Compilato da Ernesto Gellner.
- [3] Državni Arhiv u Rijeci (Fiumei Állami Levéltár): HR-DARI-0046. Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci (1870.–1918.) – A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai (1870–1918).
- [4] DAR. TH. Ált. 611–1911–XIII–2475 (A Hatóság alapító okirata).
- [5] Gergely András (1982): Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban – a fiumei vasút. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- [6] Fried Ilona (2001): Emlékek városa Fiume. Budapest. Ponte alapítvány.
- [7] Domonkos László (2010): A kicserélt város. Fiume: volt és van. Budapest. Unicus Műhely.
- [8] A magyar Szentkorona országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- [9] Fiume hajó- és áruforgalma 1906–1915. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság.
- [10] Magyar Statisztikai Évkönyvek (1885–1918). Budapest. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- [11] Zsigmond Gábor (2009): Az osztrák–magyar Lloyd története. Aetas, 24. évf. 1. sz. 126–143. o.
- [12] Pelles Márton (2016): Üzleti és nemzeti érdekek harca a dualizmus idején. Az Osztrák Lloyd társaság tengeri kereskedelme Fiumében (1871–1913). In: Gulyás Tibor (szerk.): Köztes-Európa Társadalomtudományi folyóirat NO 18. Fiume rovat 153–163. o.
- [13] Pelles Márton (2016): Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–1914). Közgazdasági Szemle, LXIII. évf. 2016 február 188–208. o.
- [14] Pelles Márton (2015): A Magyar Keleti Tengerhajózási Részvénytársaság története és forgalma 1898–1913 között. In: Szabó István (szerk.): IV. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferenciakötet. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Pécs, 405–414. o.
- [15] Borovszky Samu – Sziklay János (1896): Magyarország Vármegyéi és Városai. Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- [16] DAR. TH. Ált. 436–1908–I–2928.
- [17] Bősze Sándor–Crnkovic, G. (2011): Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai 1870–1918. Inventar fonda Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci 1870–1918. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár–Rijeka.
- [18] DAR. TH. Ált. 638–1912–VII–2067.
- [19] DAR. TH. Ált. 88–1893–XIX–1245.
- [20] <http://www.hajoregiszter.hu> (Letöltve: 2014. július 29.)
- [21] DAR. TH. Ált. 459–1908–XIX–3046.
- [22] DAR. TH. Ált. 634–1912–IV–598.
- [23] 1901. évi X. tc.
- [24] Horváth József (1999): A „Nautica”. A fiumei Tengerészeti Akadémia története. Budapest. HA-JÓS Bt.
- [25] Pelles Tamás (2006): A magyar-olasz két tanítási nyelvű oktatás. Pécs. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- [26] DAR. TH. Ált. 459–1908–XIX–2937.

- [27] Királyi könyvek, 72. kötet, 311. oldal. <http://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/kiralyi-konyvek/> Letöltve: 2016. április 27.
- [28] 1914. évi XXI. tc.
- [29] DAR. TH. Ált. 363–1906–XIX–804.
- [30] DAR. TH. Eln. 8–1908–IV–263.
- [31] DAR. TH. Ált. 730–1914–I–1027.
- [32] DAR. TH. Ált.
- [33] DAR. TH. Ált. 363–1906–XIX–175.
- [34] DAR. TH. Ált. 501–1909–IV–431.
- [35] DAR. TH. Ált. 459–1908–XIX–2628.
- [36] Mihók-féle Magyar Compass (1895–1905). Budapest. Légrády Testvérek.
- [37] DAR. TH. Ált. 501–1909–IV–431.
- [38] DAR. TH. Ált. 634–1912–IV–590.
- [39] DAR. TH. Ált. 738–1914–IV–3159.
- [40] Saját képeslap gyűjtemény.

Lektorálta: Dr. Zsigmond Gábor PhD., tudományos főigazgató-helyettes, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum

Mellékletek:

1. melléklet: két menetrend előlapja [26]

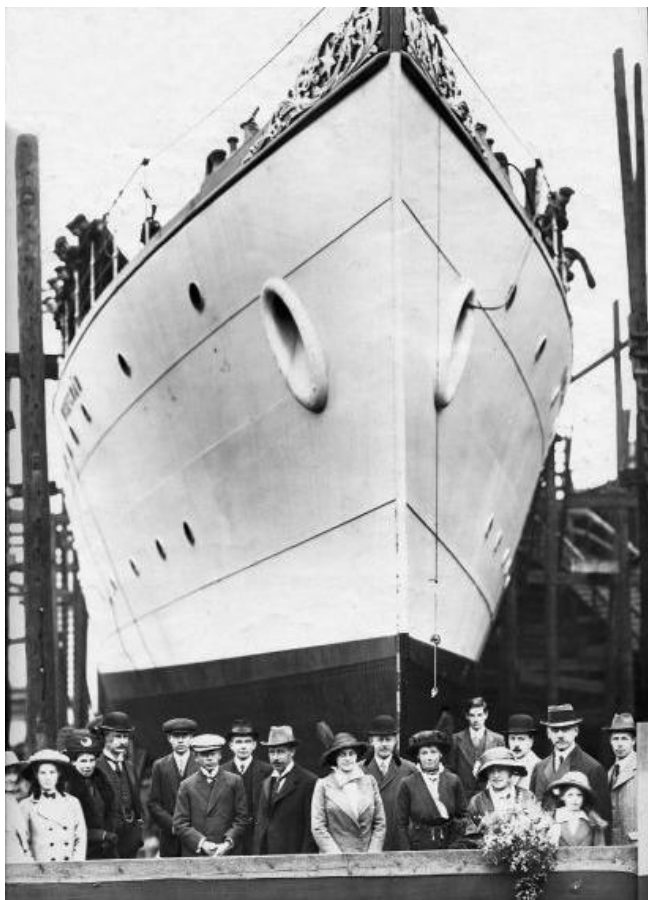
2. melléklet: az S/S DÁNIEL ERNŐ [20]

3. melléklet: a Cunard Line társaság PANNONIA óceánjárója előtt a Magyar-Horvát Rt. egyik gőzöse [40]

4. melléklet: az S/S VISEGRÁD a vízrebocsátásakor [20]

5. melléklet: a Magyar-Horvát Rt. dolgozóinak listája 1906-ban [33]

Hivatalnokok						Kapitányok					
sorszám	név	kor	állás	szolg. Kezdet	állampolgárság						
1	Cheracci Antal	53	irodafőnök	1895	magyar	1	Adamich de Remo	32	kapitány	1897	magyar
2	Bavec Katarinic Eorana	44	hivatalnoknő	1894		2	Akacich Vincze	71		1891	
3	Benussi Antal	43	hivatalnok	1891		3	Albanese Natal	38		1902	osztrák
4	Blasevic Milan	45		1891		4	Baccich Ferencz	39		1901	
5	Blasevic Győző	22	hivatalnoknő	1904		5	Berettini Natal	54		1899	magyar
6	Bozic Anna	33		1894		6	Brelch Gusztáv	27		1904	
7	Cirkovic Ermin	32	hivatalnok	1903		7	Bunicich Ferencz	37		1902	osztrák
8	Copaitich Imre	22		1900		8	Chersich Darius	40		1901	
9	Depollo Ferencz	19		1904		9	Cosulich Eugenio	34		1901	magyar
10	Dicsy Gyula	19		1904		10	Crgonja Mihály	50		1891	
11	Dorchich Paskal	52		1891		11	Ditrich Dusan	28		1903	
12	Durbesich Bogdán	38		1903		12	Duimio István	33		1898	
13	Farina János	29	hivatalnoknő	1895		13	Gillliám Emil	35		1896	
14	Folprecht Katicza	27		1901		14	Glavan János	43		1901	
15	Fricke János	25	hivatalnok	1898		15	Glavan János Pál	31		1902	
16	Frizzoli Leonárd	29		1901		16	Goluhovic Herman	66		1899	
17	Hartmann Ignác	26		1903		17	Gudac A.	25		1904	
18	Hirsch Antal	31		1904		18	Kilvain János	52		1894	
19	Kraincevic Nano	19		1903		19	Curelic Amerigo	29		1902	osztrák
20	Kraljic Miklos	21		1902	osztrák	20	Lovric Lajos	50		1891	magyar
21	Locatelli József	17		1902	magyar	21	Lovric Román	49		1891	
22	Lulik József	41		1901	osztrák	22	Margan Vincze	59		1901	
23	Maleckar Antal	26		1902		23	Marocchini Ferencz	55		1892	
24	Mandich Marius	21		1904	magyar	24	Marocchini Paskal	65		1902	
25	Mihalich Károly	20		1903		25	Mikulicich Lajos	25		1904	
26	Miskulin Guido	20		1902		26	Morsich Artur	23		1904	
27	Millich Keresztély	44		1899		27	Pavistic Marton	23		1904	
28	Morovich Henrik	29		1891		28	Percich Miklós	64		1892	osztrák
29	Mouton Alajos	53		1891		29	Petranich Viktor	44		1901	
30	Mrzlic Elena	18	hivatalnoknő	1904		30	Pezeli Velimár	34	magyar	1903	magyar
31	Murvar János	36	hivatalnok	1891		31	Pollich József	56		1900	
32	Papp Mariska	19	hivatalnoknő	1904		32	Prossen Tamás	41		1891	
33	Pericich Venczel	18	hivatalnok	1904		33	Raich Péter	40	osztrák	1901	
34	Pless János	34		1900		34	Randich Silvio	46		1891	magyar
35	Polich Ivo	28		1895		35	Sikich Román	18	magyar	1904	
36	Radio de Justus	49		1901	osztrák	36	Schnautz Jácint	61		1892	
37	Rossini Alajos	30		1895	magyar	37	Schneditz Albert	63		1891	osztrák
38	Sikich Marcell	21		1901		38	Stangher János	53	magyar	1902	
39	Silensi Egyed	56		1900	magyar	39	Stiglic D.	31		1904	
40	Simcich János	38		1903		40	Ticac János	49		1902	osztrák
41	Spadavecchia György	40		1891	osztrák	41	Tomassich Vincze	49	magyar	1902	
42	Stefancich Tivadar	19		1901		42	Turcic János	44		1895	magyar
43	Steich Gábor	32	hajózási felügyelő	1902	magyar	43	Turcic Ferencz	33		1900	
44	Stokich Egyed	34		1903		44	Vucic Antal	51	magyar	1897	
45	Sverljuga Antal	41	hivatalnok	1902	magyar	45	Vukelich Milan	30		1901	
46	Sauer Artur	26		1898		46	Zagabria János	52		1903	osztrák
47	Sverljuga Bódog	34		1896							
48	Tartaro Ágost	56		1892	osztrák						
49	Vitezic Ivo	37	hivatalnoknő	1904	magyar						
50	Vukelich Amalia	21		1902							
51	Weisz Vilmos	35	hivatalnok	1901	magyar						
52	Zullisni Attilio	19		1904							

AZ ÖNKÉNTES NYUGDÍJPÉNZTÁRAKON KERESZTÜL MEGVALÓSULÓ ÖNGONDOSKODÁS ÖSZTÖNZÉSE

Potóczyki Judit

*Nemzeti Közszerológati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, PhD hallgató,
potoczkijudit.nke@gmail.com*

Absztrakt

A nyugdíjcélú öngondoskodás szükségessége egyre inkább előtérbe kerül Magyarországon, miután az előrejelzések szerint a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer pár évtizeden belül már nem lesz fenntartható jelenlegi formájában. A lakosság fokozatos elöregedése, és a járulékfizetők számának prognosztizált mérséklődése következtében kialakuló probléma egyik lehetséges megoldása a jövőbeni nyugdíjak összegének csökkentése, ami viszont a kevésbé tehetős rétegek számára érezhető életszínvonal-visszaesést, a minimálbér környékén foglalkoztatottaknál pedig akár megélhetési nehézségeket is eredményezhet. Az önkéntes nyugdíjpénztári szektor lehetőséget biztosít az állami nyugdíj kiegészítésére, azonban a statisztikák alapján a korábban dinamikusn növekvő taglétszám évek óta csökken, ráadásul mind magasabb azok aránya, akik még a kötelezően előírt tagdíjat sem fizetik be.

Mindezek alapján szükség lenne a tagdíjfizetés ösztönzésére, valamint arra, hogy elsősorban a fiatalok körében nőjön a pénztártagok száma, minél korábbi időpontban kezdjék el a megtakarítást, hiszen hosszú távon jóval könnyebb a megfelelő összegű felhalmozást elérni. Az ösztönzés egyik formája lehet az állam által nyújtott kedvezmények bővítése, további jogszabály-módosítás; ezek egy része nem is igényelne költségvetési kiadást, azonban talán még ennél is fontosabb a tájékoztatás, illetve általában a pénzügyi kultúra szintjének emelése, amely a pénztári mellett állami szerepvállalást is igényel. Ez utóbbiban kiemelt szerep jut a Magyar Nemzeti Banknak (a továbbiakban: MNB), mint a pénzügyi szervezetek felügyeletéért és a pénzügyi fogyasztóvédelemért felelős hatóságnak.

Jelen tanulmány felvázolja az állami nyugdíjrendszer jövőbeli átalakításával kapcsolatos lehetőségeket, különös tekintettel a jelenlegi átlagbér körüli jövedelemmel rendelkező munkavállalók várható nyugdíjára, és a nyugdíjazással kieső jövedelem pótlásához szükséges pénztári befizetések összegére. Bemutatja a legutóbbi pénztári jogszabály-módosításokat és az általuk elérhető tagi előnyöket. Végül ismertetésre kerülnek a taglétszám és a tagdíjfizetés ösztönzésére a közelmúltban tett és tervezett intézkedések, kiemelt figyelemmel az MNB pénzügyi fogyasztóvédelmi tárgyú tevékenységére, továbbá a szerző által kidolgozott javaslatok.

Kulcsszavak: Öngondoskodás, önkéntes pénztár, ösztönzés, tájékoztatás, nyugdíj

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a nyugdíjcélú öngondoskodás helyzetével foglalkozik, különös tekintettel arra, hogy az egyre kedvezőtlenebb demográfiai helyzet már viszonylag rövid időn belül kikényszerítheti az állami nyugdíjrendszer átalakítását, amely valószínűleg a jövőben megállapítandó nyugdíjak induló összegének csökkenését fogja eredményezni a jelenlegi szabályok alapján meghatározandóhoz képest. Mindezt az alacsony jövedelemmel rendelkezőknél súlyosbítja, hogy ők kevésbé képesek önerőből felhalmozni, ezért náluk még hangsúlyosabban merül fel az állami ösztönzés növelésének szükségessége. A nyugdíjcélú megtakarítások gyűjtésére, kezelésére többek között rendelkezésre állnak az önkéntes nyugdíjpénztárak, amelyek már több mint két évtizede működve egy jól kialakult rendszert kínálnak a fogyasztóknak, ráadásul ezeken keresztül állami támogatás is igénybe vehető. Mindezek ellenére az önkéntes nyugdíjpénztárakban a 22 és 62 év közötti népesség alig 20%-

a rendelkezik tagsággal [1], a taglétszám 2007 óta folyamatosan csökken [2], ráadásul a tagok mintegy fele tagdíjat nem fizetőnek minősül. Ehhez azonban szükség van a nagyobb mértékű állami szerepvállalásra is, amelybe az adó- és járulékkedvezmények nyújtásán kívül beleértendő a szabályozás és a fogyasztók tájékoztatására irányuló tevékenység is.

A tanulmány modellszámítás segítségével becslést ad arra, hogy egy, az aktív életpályája közepén járó, a nemzetgazdasági átlagkeresettel rendelkező munkavállaló esetében mekkora jövedelem-kiesés lehet a nyugdíjazáskor az utolsó munkában töltött év nettó keresetéhez, illetve az életpálya közepén és végén kapott nettó kereset átlagához képest a jelenlegi és a jövőben várható nyugdíj-megállapítási szabályok alapján. Ehhez kapcsolódóan szintén modellszámítás útján prognosztizálható, hogy a tényleges nyugdíjpénztári költségterhelést és hosszútávú hozamráta-szintet közelítő paraméterek mentén mekkora összegű havi befizetést kellene teljesíteni a tagnak a felhalmozási időszakban ennek kompenzálására. A kapott eredmények tükrében az is felmérhető, hogy a szektorszintű tényleges átlagos egy főre jutó pénztári befizetés és vagyon milyen viszonyban áll a modellek alapján szükségesnek tekinthető értékekkel.

2. Az előregedő társadalom várható hatása a helyettesítési rátára

2.1. A társadalombiztosítási nyugdíj nem elégséges szintjét eredményező tényezők

Ahhoz, hogy valaki egyáltalán társadalombiztosítási nyugdíjban (a továbbiakban: tb-nyugdíj) részesüljön, legalább 15 évnyi szolgálati időt kell összegyűjtenie. [3] Ez azt is jelenti, hogy ha az illető huzamosabb ideig dolgozik külföldön úgy, hogy azalatt nem a hazai tb-rendszerbe fizet járulékot, kedvezőtlen esetben abba a helyzetbe is kerülhet, hogy sem Magyarországon, sem más államban nem éri el a minimálisan megkövetelt szolgálati időt, vagyis sehol nem lesz jogosult az állami nyugdíjra. A szolgálati idő viszonylagos rövidegét eredményezheti többek között a részmunkaidős foglalkoztatás, a nem regisztrált munkanélküliség, valamint a hivatalosan be nem jelentett munkavállalás.

A nyugdíj összegét meghatározó másik fontos tényező, az átlagjövedelem alacsony szintje, mely a fentebb említetteknél gyakrabban oka a nem elégséges nagyságú nyugdíjnak. Ebből a szempontból különösen aggasztó, hogy a bejelentett jövedelemmel csak időszakosan rendelkezők – ideértve a közfoglalkoztatottakat is – mellett szintén igen magas a minimálbérnek megfelelő éves jövedelmű munkavállalók száma. [4]

2.2. Várhatóan mekkora jövedelem-kiesésre kell számítani a tb-nyugdíj esetén?

A nyugdíjcélú öngondoskodás keretében történő felhalmozásnál fontos tudni, hogy várhatóan mekkora összegű járadékra van szükség a tb-nyugdíj kiegészítéséhez. Ez erősen függ az egyéni igényektől, azonban kiinduló becslésként elfogadható, ha a munkában töltött utolsó év nettó keresetéhez viszonyítunk, ez az arány a nettó helyettesítési ráta. A kieső jövedelem várható összegének meghatározása egy, a valós folyamatokat leegyszerűsítve megjelenítő modell segítségével végezhető el. Ez a 2016-ban hatályos jogszabályi rendelkezések alapján számítja ki a jövőbeli kezdőnyugdíj értékét, amelyet az infláció hatásának ellensúlyozása érdekében jelenértéken fejezünk ki. A modell 40 évnyi folyamatos szolgálati idővel kalkulál, az éves infláció mértéke végig 3% (ami az MNB hivatalos középtávú inflációs céljával egyezik meg) [5], a nemzetgazdasági szintű nettó éves bérnövekedés egységesen 4% (az utóbbi 25 év tényleges átlagos értéke 3%-os infláció mellett kb. ekkora lett volna [6]). Feltételezzük továbbá, hogy a munkavállaló éves bérnövekedési üteme 1 százalékponttal meghaladja a nemzetgazdasági átlagot, valamint azt, hogy a jelenértéken bruttó 250 eFt-os havi jövedelmet, ami 2015-ben közelítőleg megfelel a nemzetgazdasági átlagkeresetnek, a 20. szolgálati évében éri el. Az egyén nem vesz igénybe a nettó jövedelmet növelő kedvezményt.

A paraméterek alapján a nyugdíjazás előtti utolsó év nettó havi jövedelmének jelenértéke kb. 244 eFt lenne, míg a kezdő nyugdíj jelenértéke kb. 170 eFt, a kieső havi jövedelem összege tehát 74 eFt, míg a nettó helyettesítési ráta értéke 70%.

2.3. Magyarország demográfiai helyzete és kilátásai

Világszerte megfigyelhető jelenség, hogy egyre nő az idősebbek aránya a teljes népességben belül, amely fokozódó nyomás alá helyezi az állami nyugdíjrendszereket. Nincs ez másképp Magyarországon sem, ahol a tb-rendszer számos kedvezőtlen hatással szembesül. Nő a várható élettartam [7], és ez nemcsak a születéskor várható élettartamra igaz, hanem arra is, hogy a korábbiakhoz képest nő a 65 éves korú lakosság körében a még várhatóan hátralévő évek száma - a 2014-es 16,4 évről [8] 2040-re 17,9 évre [9] -, ami azzal jár, hogy a jelenlegi és a majdani nyugdíjasok számára hosszabb ideig kell nyugdíjat folyósítani. Ez a tb-rendszer kiadási oldalán jelentkező hatás, azonban ezzel egyidejűleg a bevételi oldalon is romlik a helyzet. Csökken vagy legfeljebb stagnál a születések száma [7], így kisebb lesz a munkaképes korú lakosság. Az időskori függőségi ráta (a 64 éven felüliek száma a 15-64 évesekhez képest) az EU-ban 2010 és 2050 között 26%-ról 52%-ra emelkedhet. [10] Szintén a járulékfizetés csökkenése irányába mutat, hogy egyre többen dolgoznak és fizetnek járulékot külföldön, valamint későbbre tolódott a fiatalok átlagos munkába állási ideje, amelynek következtében később kezdenek járulékot fizetni. Ez utóbbi átmeneti egyensúlytalanságot mindenképpen okozhat a befizetések és kifizetések között még akkor is, ha esetleg összességében a megemelt nyugdíjkorhatárnak köszönhetően ugyanannyi ideig fizetnek járulékot, mint az idősebb korosztályok.

Mindezek együttes hatásaként a felosztó-kiróví rendszer elvéből adódóan összességében kevesebb befizetésből kell nagyobb összegű kifizetéseket teljesíteni, és ez egyre inkább igaz lesz, ahogy haladunk előre az időben. Jelenleg Magyarországon 100 járulékfizetőre 43 nyugdíjas jut, azonban ez az arány a következő évtizedekben nagy valószínűséggel drámai mértékben fog romlani, az Európai Bizottság előrejelzése szerint 2060-ban 100 járulékfizetőnek már 74 nyugdíjas ellátásának a fedezetét kell majd megteremtenie [11], vagyis legalább 70%-kal több befizetésre lenne szükség még akkor is, ha nem nőne az átlagos nyugdíjban töltött idő. Várhatóan a nyugdíjak kezdő összegének átlaga a nemzetgazdasági bruttó átlagbérhez viszonyítva a 2006-os 49%-ról 2060-ra 38%-ra fog csökkenni. [12]

A fentiekből jól látható, hogy a tb-rendszer a jelenlegi formájában, változtatások nélkül hosszabb távon nem lesz fenntartható. A probléma megoldására több lehetőség is kínálkozik, ezek közül némelyik intézkedést részben már meg is valósították. Ilyen a nyugdíjkorhatár emelése, amely az utóbbi években került bevezetésre oly módon, hogy a korábbi, egységesen 62 éves korhatárt lépcsőzetesen 65 évre emelték. Ugyancsak a tényleges nyugdíjazási korhatár emelésére irányuló lépés volt az általánosan érvényes korhatár előtti nyugdíjazási lehetőségek szűkítése, a kedvezmények visszaszorítása. A nyugdíjjárulékok kulcsa is növelhető: 2002-ben a munkáltató és a munkavállaló együttesen még csak 26% járulékot fizetett, 2011-től már 34%-ot kell. [13] A minimálisan előírt szolgálati idő hosszának az emelése is szóba jöhet, a járulékfizetők számának növelése szintén megoldás lehet, ez alapvetően a foglalkoztatottság bővítésével és a feketemunka legalizálásával érhető el. Felmerül még a jövőben megállapítandó nyugdíjak csökkentése az ezekre vonatkozó jogszabályi rendelkezések módosítása révén, végül elképzelhető a már megállapított nyugdíjak összegének csökkentése is. A legnagyobb eredménnyel a jövőben megállapítandó nyugdíjak csökkentése járhat, amely ha fokozatosan vezetik be, kisebb társadalmi ellenállást válthat ki annál, mintha a már megállapított nyugdíjakra vonatkozna, ezért politikailag is vállalhatóbb megoldásnak tűnhet, így néhány éven belül valószínűleg sor fog kerülni rá.

Ha a korábban ismertetett modell alapján kapott várható kezdőnyugdíjat 10%-kal csökkentjük, – feltételezve, hogy módosulnak a nyugdíj-megállapítási szabályok –, ez már 91 eFt-os jövedelem-kiesést és 70%-os helyett csak 63%-os nettó helyettesítési rátát jelent.

2.4. A jövedelem-kiesés kompenzálásához szükséges önkéntes nyugdíjpénztári befizetések nagysága

A fentebb leírt modellszámításokból látható, hogy a nyugdíj-megállapítási szabályok már egy viszonylag kismértékű módosítása is jelentős jövedelem-kiesést eredményezhet. Ennek az életszínvonalra gyakorolt kedvezőtlen hatásait csak megfelelő nagyságú vagyoni felhalmozásával lehet kompenzálni. Ennek a legkevésbé megterhelő módja a rendszeres megtakarítások képzése. Ezt a fajta öngondoskodást célszerű minél korábbi időpontban megkezdeni, hiszen csak hosszú távon (30-40 év alatt) lehet összegyűjteni jelentős összeget úgy, hogy az ne járjon a felhalmozási időszakban a rendelkezésre álló jövedelem túlzott mértékű csökkenésével.

Az intézményesített öngondoskodási formák közül az önkéntes nyugdíjpénztárakon keresztül mutatja be a tanulmány azt, hogy mekkora összegű és milyen időtartamot felölelő befizetésekkel lehet legalább részben ellensúlyozni a nyugdíjazás következtében kieső jövedelmet.

A modellszámítás paraméterei: a felhalmozási időszak 35 év, a tagdíjbefizetések egyenlő arányban származnak munkáltatói és egyéni befizetésből, a tagdíjakból működési célra levont rész 6% (a pénztárak átlagos szektorszintű tényleges levonása ennél némileg kedvezőbb), az éves átlagos jóváírt reálhozam 3% (ez is összhangban van a tényleges adatokkal). A befizetések összege reálértékben évente 2%-kal nő, az infláció hatásának kiszűrése érdekében a számítás a jelenértékekkel készült, ezért kell a nominális helyett a reálhozamrátákat használni. Az eredményül kapott szükséges befizetés havi összege arra az évre vonatkozik, amelyben a munkavállaló bruttó jövedelmének jelenértéke 250 eFt.

A nyugdíjszolgáltatás jelenértéken konstans összegű havi járadék formájában történik, a folyósítás hossza 19 év, feltételezve azt, hogy a nyugdíjban töltött évek jelenlegi kb. 17 éves átlagos értéke kitolódik, ahogy nő a várható élettartam. A szolgáltatási időszakban tagdíjfizetés már nincs, költségként a járadékokkal kapcsolatos adminisztratív és folyósítási költségek számolhatók el, ezek becsült mértéke 0,5%, míg az éves átlagos jóváírt reálhozam 1,5%.

A módosított nyugdíj-megállapítási szabályok alapján a kieső jövedelem teljes pótlásához szükséges befizetés havi szinten 23,1 eFt. Ez az összeg jelentősen meghaladja a nyugdíjpénztárakba tagdíjat ténylegesen fizetők által teljesített átlagos befizetést, ami 2015-ben mintegy havi 12,8 eFt volt [14]. Ha megelégszünk azzal, hogy a nyugdíj összege érje el az életpálya közepén és végén kapott nettó jövedelem átlagát, akkor elegendő havonta 13,3 eFt-ot megtakarítani, ez már nem sokkal magasabb az átlagos tényleges befizetésnél. Fontos ugyanakkor, hogy a tagság fele tagdíjat nem fizetőnek minősül [15], ha őket is figyelembe vennénk az átlagnál, akkor a tényleges befizetés csak havi 6,4 eFt-ot tenne ki, ez pedig már mindössze 48%-a a kívánatos szintnek. A fentebbi modellszámítások alapján az életpálya közepén havi bruttó 250 eFt jelenértékű jövedelemmel rendelkező egyén esetén a nyugdíjazáskor kieső jövedelem kompenzálását lehetővé tevő pénztári nyugdíj és az ehhez szükséges befizetés havi összegének jelenértékét az 1. táblázat tartalmazza a különböző viszonyítási alapok és nyugdíj-megállapítási szcenáriók függvényében.

**1. táblázat: A különböző mértékű jövedelem-kiesések kompenzálásához szükséges
pénztári befizetések**

Viszonyítási alap	Tb-nyugdíj megállapítása	Pénztári nyugdíj havi összege (Ft)	Pénztári befizetés havi összege (Ft)
szolgálati idő 40. évének jövedelme	jelenlegi szabályok alapján	74.309	18.830
	jelenlegi szabályokhoz képest 10%-kal csökkentve	91.301	23.136
szolgálati idő 20. és 40. évi jövedelmének átlaga	jelenlegi szabályok alapján	35.318	8.950
	jelenlegi szabályokhoz képest 10%-kal csökkentve	52.310	13.256

Forrás: saját modellszámítás alapján

3. Az állam szerepe a pénztárakon keresztül történő öngondoskodás támogatásában

Miután az öngondoskodás révén csökkenthetők az állami ellátórendszerre nehezedő terhek, állami érdek, hogy az állam ösztönözze azt. Az Európai Bizottság is tett erre vonatkozó javaslatot, támogatandónak tartja a kiegészítő nyugdíjakat biztosító megtakarítási formákat. [16] Erre az intézményesített öngondoskodási formák esetében alapvetően három területen nyílik lehetőség: a megtakarítások képzésének támogatásával, az öngondoskodási formákra vonatkozó szabályozás útján, valamint az ezek meglévő és potenciális ügyfeleinek tekinthető fogyasztók megfelelő tájékoztatásával.

3.1. Megtakarítások képzésének támogatása

Az állam 1993-ban létrehozta az önkéntes pénztári rendszert, amely elsősorban a nyugdíjcélú megtakarításokat hivatott támogatni; ennek érdekében szükségesnek látszott érdemi, pénzügyi állami támogatással ösztönözni a befizetéseket. Ez kétféle módon valósult meg: egyrészt az egyéni befizetésekre adókedvezmény jár, amit eleinte ténylegesen ki is fizettek a tagoknak, később azonban módosítottak ezen, már nem vehető fel, hanem abba a pénztárba lehet utaltatni, amelybe történt a kedvezményt megalapozó befizetés. A támogatás mértéke is változott az idő folyamán, eleinte 50% volt, majd lecsökkent 30%-ra, jelenleg pedig 20%, de legfeljebb évi 150 eFt lehet; az önkéntes pénztárakba, a nyugdíjbiztosításokba és a nyugdíj-előtakarékossági számlákra (a továbbiakban: NYESZ) teljesített befizetések után összesen legfeljebb évi 280 eFt adókedvezmény vehető igénybe. [17]

Tekintettel arra, hogy sok esetben a munkáltató kiegészíti a munkavállaló pénztári tagdíját vagy teljes egészében befizeti helyette, a cafetérián belül meghatározott havi összeghatárig a munkáltató kedvezményes közterhekkel fizethet hozzájárulást a pénztárakba. [17] Ezt a lehetőséget a munkáltatók ki is használják, az összes tagdíjon belül a munkáltatói befizetések aránya a nyugdíjpénztáraknál 2015-ben 36% körül alakult. [18]

3.2. Szabályozási tevékenység

Az állam szabályozási tevékenysége az öngondoskodás ösztönzésében többértékű: a fogyasztót legközvetlenebbül érintő területen, a költségeknél meghatározhatja a pénztárak által érvényesíthető maximális mértékeket vagy összegeket, előírhatja a kötelezően közzéteendő adatok, információk körét, valamint lehetővé teheti új szolgáltatások nyújtását, illetve a már

meglévő szabályozást is módosíthatja, hogy az tágabb lehetőségeket kínáljon a fogyasztói igények kielégítésére.

A költségek korlátozása kulcsfontosságú tényező, mivel évi 1 százalékpontos többletköltség mintegy 20%-kal alacsonyabb nyugdíjat eredményez. [19] A költséglimitek közül kiemelendő a tagdíjakból működési és likviditási célra levonható rész korlátozása. A nyugdíj összegét döntően meghatározó tényező a befektetéseken elért hozam, ezért a vagyongazdálkodási díjként elszámolható összeg is limitált, ezen túlmenően a befektetési alapokon keresztül megvalósított befektetések költségei nem lehetnek indokolatlanul magasabbak annál, mintha ugyanazt a befektetést az alapon található eszközök közvetlen megvásárlásával érnék el. [20] Szintén maximalizált a pénztárba való belépéskor, a tagsági jogviszony megszűnésekor, a nyugdíjnyújtásra való jogosultság előtti pénzfelvétel, a választható portfóliók közötti váltás esetén felszámítható díj nagysága. [21]

A fogyasztók megalapozott döntéshozatala szempontjából elsődleges fontosságú a megfelelő tájékoztatás. A nyugdíjpénztárak esetében a kötelezően közzéteendő információk körének egy része minden intézményre vonatkozik: éves beszámoló mérlege, eredmény-kimutatása, kiegészítő melléklete és a könyvvizsgálói jelentés, az éves és a hosszabb távú hozamráta, a befektetési tevékenységre jellemző főbb adatok. A honlappal rendelkező pénztáraknak ezeket a honlapjukon is meg kell jeleníteniük, ezen felül az alapszabályukat és a befektetési politikájukat is, továbbá az ún. elszámoló egységes nyilvántartási rendszert működtető nyugdíjpénztáraknak az elszámoló egységek árfolyamait.

A szabályozás továbbá igyekszik eleget tenni a jogalkotói, pénztári, felügyeleti javaslatokból adódó igényeknek, elsődlegesen a tagok érdekeit figyelembe véve, ennek során időről-időre jelentősebb módosítások is történnek a jogszabályokban. Jelenleg is ez a helyzet, 2016-tól ugyanis több fontos területen lépett hatályba új rendelkezés:

1. Az 1000 főt meghaladó taglétszámú nyugdíjpénztárak kötelesek járadékot szolgáltatni.
2. Kibővültek a nyugdíjnyújtási lehetőségek, meghatározásra kerültek a nyújtható járadéktípusok, mód van a nyugdíjnyújtás igénybevételével párhuzamosan a további tagdíjfizetésre.
3. A választható portfóliós rendszert működtető nyugdíjpénztárak lehetővé tehetik a tagok számára, hogy azok megtakarításaikat megoszthassák két portfólió között.

3.3. Tájékoztatási tevékenység

Az államnak a fogyasztók tájékoztatása terén kifejtett tevékenysége a felügyeleti hatóság szerepét is betöltő MNB-n keresztül valósul meg. A jogszabályok által a pénztárak részére előírt közzétételi kötelezettség teljesítése korábban nagyrészt meghatározott lapokban megjelenő közlemények útján történt, azonban az MNB kezdeményezésére 2016-tól teljesen megszűnt a sajtóban való közzétételi kötelezettség, helyette az MNB által üzemeltetett honlapon [22] található meg a pénztárak közzéteendő adatai, információi, csökkentve ezzel a költségeket.

Vannak továbbá olyan információk, amelyeket az MNB a saját honlapján jelentet meg, ilyenek az elszámoló egységes rendszert működtető nyugdíjpénztárak árfolyamadatai, valamint a hozamráta. Nem jogszabály előírta kötelezettség alapján kerül publikálásra a nyugdíjpénztárak ún. díjterhelési mutatója [23], amely jó közelítéssel becslést ad arra, hogy éves szinten mekkora az egyes pénztáraknál az egyéni számlák összesített egyenlegére jutó vagyongazdálkodással kapcsolatos költség, valamint a tagdíjbefizetésekből működési és likviditási célra levont rész összesített aránya. Ezt a mutatót várhatóan 2017-től fel fogja váltani az ún. teljes költség mutató, amely adott éves befizetés és futamidő mellett azt az átlagos éves

hozamvesztéseket határozza meg, amely a tagot éri a vagyonkezeléssel kapcsolatban felszámított, valamint a befizetésekből működési és likviditási célra levont rész következtében. Módszertanát tekintve megegyező lesz a nyugdíjbiztosítások esetében publikált teljes költség mutatóval (TKM^{Ny}), így a kétféle nyugdíjcélú öngondoskodási termék költségszempontról közvetlenül összehasonlíthatóvá válik.

Miután az MNB számára fontos az öngondoskodás, ezen belül a nyugdíjcélú megtakarítások ösztönzése, nemcsak a prudenciális felügyeleti tevékenység keretében, hanem a pénzügyi fogyasztóvédelmi feladatok ellátása során is nagy jelentőséggel bír a tájékoztatási tevékenység.

A pénzügyi kultúra megfelelő szintje szempontjából kulcsfontosságú, hogy a fogyasztók tudatosan hozzanak döntéseket a nyugdíjas éveik anyagi biztonságát illetően. Ezt elősegítendő az MNB ún. Pénzügyi Navigátor Füzeteket [24] készített, egyrészt a nyugdíjbiztosítás [25], másrészt a NYESZ [26] témakörében, míg az önkéntes nyugdíjpénztárakról szóló füzet kiadása előkészületben van. A közérthető nyelvezetű kiadványok online és nyomtatott formában egyaránt megjelennek, a bankfiókok mellett a kormányablakoknál, illetve a pénzügyi tanácsadói irodahálózat [27] kirendeltségein, valamint az országos pénzügyi fogyasztóvédelem keretei között működő civil szervezetek rendezvényein is elérhetőek.

Az MNB a honlapján, annak fogyasztóvédelmi microsite-ja alatt pénzügyi fogyasztóvédelmi aspektusból ismerteti bővebben a nyugdíjcélú megtakarítások három fő fajtáját (nyugdíjpénztárak, NYESZ, nyugdíjbiztosítás). [28] A fogyasztók számára készített összefoglaló táblázat [29] jól szemlélteti a főbb nyugdíjcélú megtakarítási formák egyes típusainak legfontosabb sajátosságait, elérhetők továbbá a termék-összehasonlító táblák [30], amelyek tartalmazzák az egyes intézményekre vonatkozó főbb adatokat.

Az MNB törekszik arra, hogy minél több kommunikációs csatornát felhasználva, célcsoport-specifikusan juttassa el üzeneteit a fogyasztók irányába. Ennek megfelelően a hosszú távú öngondoskodás fontosságát kihangsúlyozandó 60 másodperces társadalmi célú reklámfilm is készített „Hosszú távú nyugdíjcélok” címmel [31], továbbá folyamatban van olyan, közel öt perces edukációs kisfilm előkészítése is, mely az alaposabb, körültekintőbb informálódást teszi lehetővé ebben a témában a lehetőségek és azok előnyeinek részletesebb kifejtésével.

4. Javaslatok az állami szerepvállalás elmélyítésére

Annak érdekében, hogy a magyar társadalom túlnyomó részét kitevő kevésbé jómódú rétegek számára is elérhető legyen az érdemi nagyságú nyugdíjcélú felhalmozás, szükség lenne az ezt elősegítő további állami ösztönzőkre. Ez jelenthetné egyrészt az önkéntes nyugdíjpénztári egyéni befizetések után igénybe vehető adókedvezmények rendszerének módosítását: a nemzetgazdasági átlagkeresetet meg nem haladó éves jövedelemmel rendelkezők számára pl. 20% helyett 40% alkalmazása évi 100 eFt befizetésig, míg ettől függetlenül a 35 év alatti korosztály számára a nemzetgazdasági átlagkereset másfélszeresét meg nem haladó éves jövedelemnél évi 200 eFt befizetésig 20% helyett 30% lehetne az adójóváírás. A viszonylag alacsony összegű tényleges befizetések miatt ezek valószínűleg nem jelentenének súlyos többletterhet a költségvetésben, ugyanakkor ösztönöznék az alacsony jövedelműek és a fiatalok öngondoskodási hajlandóságát. Ez utóbbi azért is lenne különösen fontos, mert a 35 éves és fiatalabb tagok aránya 45%-kal, a 30 éves és fiatalabbaké pedig 60%-kal esett vissza 2014 végére 2007 végéhez képest, míg ugyanezen időszak alatt a teljes taglétszám csökkenése csak 16%-os volt. [32]

A közelmúltban a kormány részéről több nyilatkozat utalt arra, hogy 2017-től át kívánják alakítani a jelenlegi cafetéria-rendszert: a béren kívüli juttatások egy részét várhatóan közvetlenül kifizetik a munkavállalóknak, akik azt szabadon elkölthetik, ezáltal csökkennének a rendszeren belül a felhasználást korlátozó kötöttségek. [33] Amennyiben ez megvalósul, a

nyugdíjpénztári munkáltatói befizetések egy részét valószínűleg kisebb összegben fogják nyújtani, és kérdéses, hogy ezeket a kieső bevételeket pótolni fogják-e a tagok egyéni befizetesként. Az átalakításból adódó kedvezőtlen hatásokat ellensúlyozhatná, ha a munkáltatók a jelenlegihez képest kedvezményesebb közterheket viselnének az önkéntes nyugdíjpénztárakba fizetett tagdíj-kiegészítések után meghatározott összeghatárig és/vagy azon hozzájárulások után, ahol a munkavállalónak is kell befizetést teljesítenie. A nyugdíjcélú felhasználást erősítendő, ezen tagdíj-kiegészítésekre elő lehetne írni, hogy tagi szinten ezeket a többi jóváírástól elkülönítve kell nyilvántartani, és csak a nyugdíjkorhatár elérésekor vehetők fel.

Az önkéntes nyugdíjpénztárakra vonatkozóan a 2017-től bevezetendő teljes költség mutató mellett létre lehetne hozni olyan nyugdíjkalkulátort, amely a felhasználó által megadott főbb paraméterek (felhalmozási idő hossza, átlagos éves egyéni/munkáltatói befizetés, járadékos időszak hossza) és az adott pénztárra/választható portfólióra érvényes tényleges tagdíjmegosztási arányok, hosszú távú átlagos nettó reálhozamráták alapján becslést ad arra, hogy mekkora jelenértékű járadékot lehetne elérni, a modellbeli feltételek teljesülése esetén. Ezzel egyrészt kézzelfoghatóan lehetne szemléltetni, hogy mekkora összeget kellene rendszeresen félretenni nyugdíjcélra, másrészt azonos felhasználói paraméterek esetén könnyebben összehasonlíthatóvá válna a különböző pénztárak várható teljesítménye. A kalkulátor alkalmazása kiterjeszthető lehetne akár a nyugdíjbiztosításokra is, még szélesebb körű összevetést lehetővé téve.

Az MNB által végzett tájékoztatási tevékenység elsősorban a már rendszeres jövedelemmel rendelkezőket célozza meg. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a közép- és felsőfokú oktatásban tanuló diákokat sem, miután néhány éven belül ők is belépnek a munkavállalók táborába, és nagyobb valószínűséggel kezdenek el nyugdíjcélú megtakarítást képezni, ha már előzőleg ismereteket szereztek a témát érintően, ráadásul ezáltal közvetett módon családjukat, ismerőseiket is ösztönözhetik az öngondoskodásra.

A diákok országos szinten megvalósuló tájékoztatását az érintettek nagy száma következtében alapvetően a kormányzatnak lenne célszerű megszerveznie, amelyhez az MNB az előadásokat tartó tanárok felkészítésével és az oktatási anyagok összeállításával nyújthatna szakmai segítséget. Már jelenleg is léteznek olyan együttműködések, amelyekben az MNB is részt vesz. Szakmailag meghatározó szerepet tölt be pl. a Pénziránytű Alapítvány, mely a Diákhitel Központ, a Magyar Bankszövetség és az MNB részvételével jött létre. Az együttműködés eredménye a közelmúltban megjelent „Iránytű a pénzügyekhez” című tankönyv [34], amely a középiskolások alapvető pénzügyi ismeretekre történő oktatása során használható fel.

A tájékoztatást javasolt kiterjeszteni az elöregedő társadalom okozta nyugdíjprobléma felvázolásán keresztül az öngondoskodás szükségességének a megértetésére, valamint az intézményesített megtakarítási formák lényeges jellemzőinek a bemutatására, lehetőség szerint minél több szemléltető gyakorlati példa révén. Érdemes és hasznos lenne ezen felül megismertetni a diákokkal azokat a hitelesnek tekinthető kiadványokat, honlapokat, amelyek az érdeklődők számára további részletesebb információkkal szolgálhatnak a témakört illetően.

5. Összefoglaló

Az öngondoskodás, ezen belül is elsősorban a nyugdíjcélú öngondoskodás fontossága egyre inkább előtérbe kerül, ahogy mind több cikk, tanulmány foglalkozik a magyar társadalom gyorsuló ütemű elöregedésével, és az állami nyugdíjrendszerre ebből adódóan nehezedő nyomással, amely már akár 10-15 éven belül kikényszerítheti annak átalakítását. Ennek egyik következménye lehet a jövőben megállapítandó nyugdíjak szintjének csökkenése ahhoz képest, mint amit ugyanolyan jövedelmek és szolgálati idő alapján jelenleg megállapítanak. Az időskori jövedelemszint nagyobb mértékű csökkenése különösen a minimálbér és a

nemzetgazdasági átlagkereset közötti bérsávokba tartozók esetében okozhat komoly problémát, ebből adódóan elsősorban náluk van kiemelt jelentősége az öngondoskodás további állami ösztönzésének, mivel ezen rétegek megtakarítási képessége igen alacsony. A fiatalok ösztönzése szintén nagyon fontos, részben az alacsonyabb pályakezdői fizetések, részben a még nem kellő mértékű nyugdíjcélú megtakarítási hajlandóságuk következtében. Ezen túlmenően célszerű lenne kedvezményes közterhekkel támogatni az olyan munkáltatói hozzájárulásokat, amelyek feltétele az egyidejűleg történő egyéni befizetés.

Vannak továbbá olyan területek, ahol nem anyagi vagy egyéb ösztönzőkkel, hanem információk széleskörű terjesztésével lehet befolyásolni a lakosság gondolkodását, tudatosságát, illetve hozzáállását az öngondoskodáshoz. Ebben kiemelt szerepe lehet az MNB-nek, amely mind prudenciális, mind fogyasztóvédelmi szempontok alapján folyamatosan jelentet meg olyan információkat, amelyek segítik a fogyasztókat az egyes terméktípusok jobb megismerésében, azok összehasonlításában.

A diákok tájékoztatásával is érdemes szervezett keretek között foglalkozni; természetesen ennek teljes körű megvalósítása komplex és csak hosszabb távon végrehajtható feladat, azonban az öngondoskodási szemlélet fiatal korban történő megalapozása érdekében célszerű ezt minél hamarabb megkezdeni. Az ehhez elsődlegesen szükséges állami szerepvállaláshoz az MNB szakmai segítséget nyújthat.

A fogyasztók és az állam közös érdeke, hogy minél magasabb legyen azok aránya, akik rendelkeznek nyugdíjcélú megtakarítással. Ennek eléréséhez azonban a jelenleginél erőteljesebb állami szerepvállalásra van szükség mind a pénzügyi és egyéb jellegű ösztönzők, szabályozók, mind a tájékoztatás, pénzügyi oktatás területén. Ennek indokoltságát alátámasztja az is, hogy a legelterjedtebb nyugdíjcélú intézményesített megtakarítási formánál, az önkéntes nyugdíjpénztáraknál az átlagos befizetések egy főre jutó összege csak mintegy fele annak, amely a tanulmányban ismertetett modellszámítás alapján szükséges lenne egy átlagosnak tekinthető munkavállaló esetén az elfogadható mértékű kiegészítő nyugdíj eléréséhez.

Irodalomjegyzék

- [1] KSH – *A lakónépesség korcsoport szerint, január 1. (2001–) c. statisztikai tábla.*
Letöltve 2016. május 14-én a KSH weboldaláról:
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd004b.html és *A Magyar Nemzeti Bank által felügyelt szektorok adatainak idősorai, Pénztári szektor* – Letöltve 2016. május 15-én a MNB weboldaláról: <http://www.mnb.hu/felugyelet/idosorok/iv-penztarak> / Pénztári szektor idősorai (frissítve a 2015. IV. negyedéves adatokkal) / „önyp(1)-taglétszám” munkalap alapján készített saját számítás
- [2] MNB – *A Magyar Nemzeti Bank által felügyelt szektorok adatainak idősorai, Pénztári szektor.*
Letöltve 2016. május 15-én az MNB weboldaláról:
<http://www.mnb.hu/felugyelet/idosorok/iv-penztarak> / Pénztári szektor idősorai (frissítve a 2015. IV. negyedéves adatokkal) / „önyp(1)-taglétszám” munkalap
- [3] A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény.
Letöltve 2016. május 28-án a net.jogtar.hu weboldalról:
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700081.TV
- [4] F. Szabó Emese – 2015 – *A nyomor országa: létminimum alatt az adózók fele* – Népszabadság (Az írás a Népszabadság 2015.02.10. számában jelent meg.). Letöltve 2016. május 8-án a NOL weboldaláról: <http://nol.hu/gazdasag/munkaalapu-szegenyseg-1515131>, illetve Szabó Zsuzsanna – 2014 – *Meghökkentő számok Magyarországról - Már a létminimumot elérő fizetésért is harcolni kell.* Letöltve 2016. május 8-án a Napi.hu weboldaláról:

- http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/meghokkento_szamok_magyarorszagrol_mar_a_letmi_nimumot_elero_fizetesert_is_harcolni_kell.588202.html c. cikkek alapján, 2013-as adatokból becsülve
- [5] Magyar Nemzeti Bank honlapja – 2015 – *Infláció, Középtávú cél*. Letöltve 2016. május 15-én az MNB weboldaláról: <https://www.mnb.hu/>
- [6] KSH – *Reálkeresetek alakulása (1992–)*. Letöltve 2016. április 10-én a KSH weboldaláról: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qli042.html
- [7] KSH – *Népesség, népmozgalom (1941–)(2/2)*. Letöltve 2016. május 15-én a KSH weboldaláról: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001b.html
- [8] OECD: *Pensions at a Glance 2015*. Letöltve 2016. május 27-én az OECD weboldaláról: <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/8115201e.pdf?expires=1464391417&id=id&accname=guest&checksum=9CE5D5AF68EDBAFB300AA1D0A0D0D0C5>
- [9] OECD: *Pensions at a Glance 2007*. Letöltve 2016. május 27-én az OECD weboldaláról: <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/8107071e.pdf?expires=1464393035&id=id&accname=guest&checksum=902B8F077036DD29802981E8411B2D65>
- [10] European Commission: *White Paper. An Agenda for Adequate, Safe and Sustainable Pensions*. Brussels, 16. 2. 2012. COM (2012) 55 final. 6., 40.
- [11] KSH Népességtudományi Kutatóintézet – *Országos népesség-előreszámítás 2013-2060*. Letöltve 2016. március 9-én a KSH Népességtudományi Kutatóintézet weboldaláról: <http://demografia.hu/hu/tudastar/nepesseg-eloreszamitas> / Népesség előreszámítás / Az eredmények letöltése Excel file-ban.
- [12] ASGHAR, Z.: *Fiscal and Pension Sustainability: Present and Future Issues in EU Countries*. European Centre for Social Welfare Policy and Research. Policy Brief February, Vienna, 2010. 9., 17.
- [13] NAV – 2013 – *Biztosítás, járulék, egészségügyi hozzájárulás / Fizetendő járulékok 1999-2013*.
Letöltve 2016. május 17-én a NAV weboldaláról:
http://nav.gov.hu/nav/archiv/adoinfo/jarulek/jaruj_101105.html
- [14] MNB – *A Magyar Nemzeti Bank által felügyelt szektorok adatainak idősorai, Pénztári szektor*.
Letöltve 2016. május 17-én az MNB weboldaláról:
<http://www.mnb.hu/felugyelet/idosorok/iv-penztarak> / Pénztári szektor idősorai (frissítve a 2015. IV. negyedéves adatokkal) / „önyp(1)-taglétszám” és „önyp(2a)-tagdíjbev éven belül” munkalapok alapján saját számítás
- [15] MNB – 2015 – *Pénzügyi Stabilitási jelentés*. Letöltve 2016. május 17-én az MNB weboldaláról: <http://www.mnb.hu/letoltes/penzugyi-stabilitasi-jelentes-2015-majus.pdf> – 70. o.
- [16] European Commission: *White Paper. An Agenda for Adequate, Safe and Sustainable Pensions*. I. m. 9., 40.
- [17] 1995. évi CXVII. tv. a személyi jövedelemadóról. Letöltve 2016. május 17-én a net.jogtar.hu weboldalról: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99500117.TV
- [18] MNB – *A Magyar Nemzeti Bank által felügyelt szektorok adatainak idősorai, Pénztári szektor*. Letöltve 2016. május 17-én az MNB weboldaláról: <http://www.mnb.hu/felugyelet/idosorok/iv-penztarak> / Pénztári szektor idősorai (frissítve a 2015. IV. negyedéves adatokkal) / „önyp(2a)-tagdíjbev éven belül” munkalapok alapján saját számítás
- [19] BARR, N.: *Szerzői előszó a magyar kiadáshoz* In: BARR, N.: *A jóléti állam gazdaságtana*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 22-23., 634.
- [20] Az önkéntes kölcsönös biztosító pénztárakról szóló 1993. évi XCVI. törvény.
Letöltve 2016. május 28-án a net.jogtar.hu weboldalról:

- http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300096.TV
- [21] Az önkéntes kölcsönös nyugdíjpénztárak befektetési és gazdálkodási szabályairól szóló 281/2001. (XII. 26.) Korm. rendelet. Letöltve 2016. május 28-án a [net.jogtar.hu](http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0100281.KOR) weboldalaról: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0100281.KOR
- [22] [kozzetetelek.hu](https://www.kozzetetelek.hu) / *pénztárak*. Letöltve 2016. május 16-án a [kozzetetelek.hu](https://www.kozzetetelek.hu) weboldalaról: https://www.kozzetetelek.hu/penztari_kozzetetelek
- [23] MNB – *A nyugdíjpénztári tagok díjterhelése (2000-2014)*. Letöltve 2016. május 16-án az MNB weboldalaról: <http://www.mnb.hu/letoltes/a-nyugdijpenztari-tagok-dijterhelese2000-2014-1.pdf>
- [24] MNB – *Navigátor füzetek*. Letöltve 2016. március 8-án az MNB weboldalaról: <https://www.mnb.hu/fogyasztovedelem/dontenem-kell/navigator-fuzetek>
- [25] MNB – *Pénzügyi Fogyasztóvédelmi Központ, Pénzügyi Navigátor, Hosszú távú nyugdíjcélok, nyugdíjbiztosítás*. Letöltve 2016. március 8-án az MNB weboldalaról: <https://www.mnb.hu/letoltes/22-nyugdijbiztositas-1022.pdf>
- [26] MNB – *Pénzügyi Fogyasztóvédelmi Központ, Pénzügyi Navigátor, Hosszú távú nyugdíjcélok, nyugdíj előtakarékosági számla*. Letöltve 2016. március 8-án az MNB weboldalaról: <https://www.mnb.hu/letoltes/23-nyesz-1022.pdf>
- [27] MNB – *Civil Háló a fogyasztókért*. Letöltve 2016. március 8-án az MNB weboldalaról: <https://www.mnb.hu/fogyasztovedelem/civil-halo/civil-halo-a-fogyasztokert>
- [28] MNB – *Nyugdíj célú öngondoskodás*. Letöltve 2016. március 8-án az MNB weboldalaról: <https://www.mnb.hu/fogyasztovedelem/dontenem-kell/ongondoskodas/nyugdij-celu-ongondoskodas>
- [29] MNB – *Nyugdíj célú öngondoskodási termékek összefoglalása*. Letöltve 2016. március 8-án az MNB weboldalaról: <https://www.mnb.hu/fogyasztovedelem/dontenem-kell/ongondoskodas/nyugdij-celu-ongondoskodas/nyugdij-celu-ongondoskodasi-termekek-osszefoglalasa>
- [30] MNB – *Önkéntes nyugdíjpénztár*. Letöltve 2016. május 16-án az MNB weboldalaról: <http://www.mnb.hu/fogyasztovedelem/dontenem-kell/ongondoskodas/nyugdijpenztarak/onkentes-nyugdijpenztar> / Kapcsolódó fájlok / Önkéntes nyugdíjpénztárak
- [31] MNB – *Hosszú távú nyugdíjcélok*. Letöltve 2016. május 27-én az MNB weboldalaról: <http://www.mnb.hu/fogyasztovedelem/dontenem-kell/navigator-filmek/filmek-a-penzugyi-tudatossagrol>
- [32] Potóczki Judit: *A nyugdíjcélú öngondoskodás intézményesített formái és az állami szerepvállalás – hazai körkép – GVH-MNB VERSENYTÜKÖR 2016/különszám*. (XII. évfolyam, III. különszám) 89-101.; ISSN: 1787-5196. Letöltve 2016. május 27-én, a GVH és az MNB weboldalaról: http://www.gvh.hu/data/cms1034192/Versenytukor_2016_kulonszam_III.pdf, <http://www.mnb.hu/letoltes/versenytukor-2016-kulonszam-iii.pdf>
- [33] hvg.hu/MTI – 2016 – *Orbán új bérrendszert vetett fel a cafeteria készpénzesítésével*. Letöltve 2016. május 17-én, a hvg.hu weboldalaról: http://hvg.hu/gazdasag/20160310_orban_kulfoldi_munka_gazdasagpolitika
- [34] MERÉNYI Zsuzsanna – VASNÉ BOTÁR Ágnes – FRITZ SEPÜLVEDA Pablo Arnoldo: *Iránytű a pénzügyekhez - Tankönyv 9-10. évfolyamos diákok számára*, Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Budapest, 2016. 201. Letöltve 2016. április 29-én, a penziranytu.hu weboldalaról: <http://penziranytu.hu/bemutatjuk-az-iranytu-penzugyekhez-cimu-tankonyvet>

Lektorálta: Dr. Novoszáth Péter CSc., egyetemi docens, Nemzeti Közszerológati Egyetem

MENEDZSMENT STRUKTÚRÁK A MAGYAR EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÓ RENDSZERBEN – VEZETÉSI ÉS IRÁNYÍTÁSI STRATÉGIÁK AZ ÁPOLÁSBAN

Tóth Lilla

*Széchenyi István Egyetem, Petz Lajos Egészségügyi- és Szociális Intézet, egyetemi tanársegéd,
PhD-hallgató, toth.lilla@sze.hu*

Rámháp Szabolcs

*Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, egyetemi tanársegéd,
PhD-jelölt, ramhap@sze.hu*

Absztrakt

A magyar egészségügyi ellátórendszerben zajló folyamatos reformok és strukturális átalakítások viták középpontjába állítja az ágazatot. Mindez indokoltá teszi a téma tudományos alaposággal történő vizsgálatát és menedzsment szempontból való megközelítését. A szerzők jelen publikációban kísérletet tesznek a hagyományos szervezeti- és vezetéselméleti megközelítéseknek az egészségügyi rendszerben történő folyamatokra való adaptációjára. Ezen belül írásunk az ápolási- és betegellátási területhez kapcsolódó egyéni- és szervezeti szintű menedzsment kérdésekre fókuszál.

Szemben a hagyományos termelő és szolgáltató ágazatoktól, az egészségügyben az ápolói szerepkörökben határozottan elkülönül a vezetés és irányítás fogalma. A vizsgálat tárgya, hogy ezen a területen a vezetői szerepkörbe történő kiválasztódás mely értékek mentén történik. A közvélekedésnek megfelelően valóban pusztán az egészségügyi rendszerben szolgált évek száma, vagy egyéni kapcsolati tőke függvénye, vagy milyen egyéb szakmai és szakmán túli (soft-skill) kompetenciák szükségesek vezető szerepkör betöltésére? Van-e jelentősége a magasabb szintű (MSc, PhD), és/vagy szakirányú (egészségügyi közgazdász) végzettségnek? Milyen szerepet töltenek be a szakmai továbbképzések az egyéni előmenetelben? A menedzsment területen gyakorta használt soft-skilllek közül (kommunikációs készség, problémamegoldás, konfliktuskezelés, csoportvezetés stb.) melyek kerülnek e területen alkalmazásra és milyen hatékonysággal?

A kutatás kezdeti stádiumára való tekintettel a célunk a menedzsment szakirodalom egészségügyi környezetbe való adaptációjának vizsgálata, a kutatási kérdések pontos megfogalmazása, valamint az empirikus kutatás módszertanának meghatározása. Ezen kérdések kidolgozását követően a további cél primer kutatás lefolytatása hazai egészségügyi ellátó rendszerben kvantitatív elemzési módszerek alkalmazásával.

Kulcsszavak: Vezetés és szervezés, ápolásirányítás, humán erőforrás-menedzsment, vezetői kiválasztás

1. Bevezetés

A magyar egészségügyi ellátórendszerben zajló folyamatos reformok és strukturális átalakítások viták középpontjába állítják az ágazatot. Mindez indokoltá teszi a téma tudományos alaposággal történő vizsgálatát, menedzsment szempontból való megközelítését. A szerzők jelen publikációban kísérletet tesznek a hagyományos szervezeti- és vezetéselméleti megközelítéseknek az egészségügyi rendszerben történő folyamatokra való adaptációjára.

Ezen belül írásunk az ápolási- és betegellátási területhez kapcsolódó egyéni- és szervezeti szintű menedzsment kérdésekre fókuszál.

Célunk a menedzsment szakirodalom és tudásanyag egészségügyi rendszerbe történő adaptációja és annak vizsgálata, a kutatási kérdések pontos megfogalmazása, az empirikus kutatómódszertan pontos meghatározása és a primer kutatás végrehajtása.

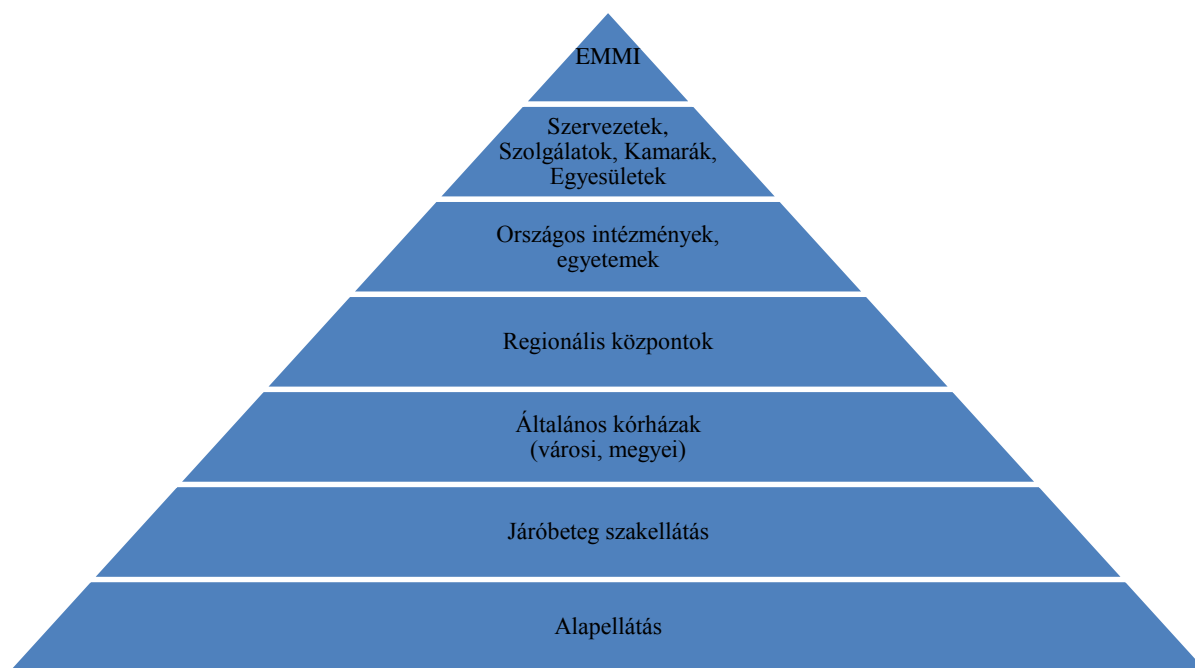
2. Téma felvezetése

Az egészségügyben és a vezetésben – mint betöltött pozíció – szerzett tapasztalataink sarkalltak a kutatásra. A következő kérdések merültek fel bennünk;

- Mitől/hogyan lesz valaki jó vezető az egészségügyben?
- Hogyan épül fel az egészségügyi menedzsment struktúrája?

Mivel vezetés és irányítás fogalmáról beszélünk, elengedhetetlen hogy az egészségügyi rendszer felépítéséről pár szót említsünk, illetve, hogy jelen publikációban pontosan definiáljuk, mit értünk vezetés és irányítás fogalmak alatt.

2.1. Az egészségügyi rendszer strukturális felépítése

1. ábra: Az egészségügyi rendszer strukturális felépítése

Mint azt, ahogy az 1. sz. ábrán is láthatjuk, a rendszer csúcsán az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) áll, melynek élén Balog Zoltán miniszter áll. A Minisztériumon belül található az Egészségügyért felelős Államtitkárságot Dr. Ónodi - Szűcs Zoltán egészségügyért felelős államtitkár Úr vezetésével. [1]

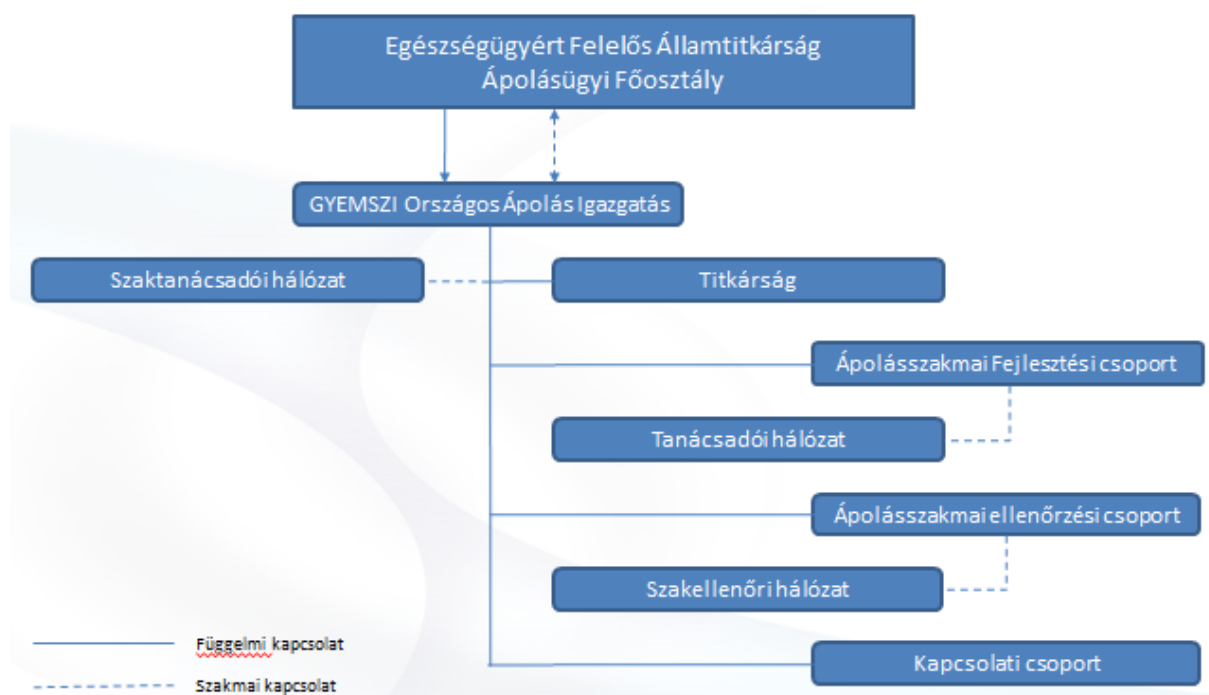
A Minisztérium alatt helyezkednek el a különböző szervezetek, szolgálatok, egyesületek, kamarák, mint pl. a Magyar Egészségügyi Szakdolgozói Kamara, melynek vezetője Dr. Balogh Zoltán. A Kamara struktúráját tekintve alulról épült fel. Ez azt jelenti, hogy településeken és a fővárosi kerületekben helyi szervezetek jöttek létre. [2]

„Jelenleg 85 helyi szervezet önálló képviselői és ügyintéző szervvel rendelkező testület, de nem önálló jogi személy. A helyi szervezeteket minden megyében és a fővárosban is úgynevezett területi szervezet fogja össze, amely ugyancsak képviselői és ügyintéző, költségvetéssel rendelkező szervezetként működik. A MESZK mind a 20 területi szervezete önálló jogi személy. A területi szervezetekhez szorosan kapcsolódnak a szakmai tagozatok. A Törvény és az Alapszabály értelmében 21 tagozat fejtheti ki tevékenységét. Amennyiben

legalább 3 területen működik az adott szakmai tagozat, ezt követően létrejöhet az országos képviselője is. Jelenleg 21 szakmai tagozatnak jött létre országos szinten is képviselője. A Kamara felépítésében a területi és azon keresztül a helyi szervezetek működését az országos szervezet fogja össze.” [2]

Mint tudjuk, az egészségügyi ellátó rendszerben folyamatos átalakítások és reformok zajlanak, ezáltal jelentősen megnehezítik akár a gazdasági akár a humánerőforrás változtatásainak nyomon követését, így a teljesség igénye nélkül nem sorolunk fel minden szakmai szervezetet. Az ábra további áttekintése során láthatjuk, hogy a rangsorban lefelé haladva következnek az országos intézmények, regionális központok, általános kórházak, járóbeteg ellátás szintje, majd végül, de nem utolsó sorban az alapellátás területe.

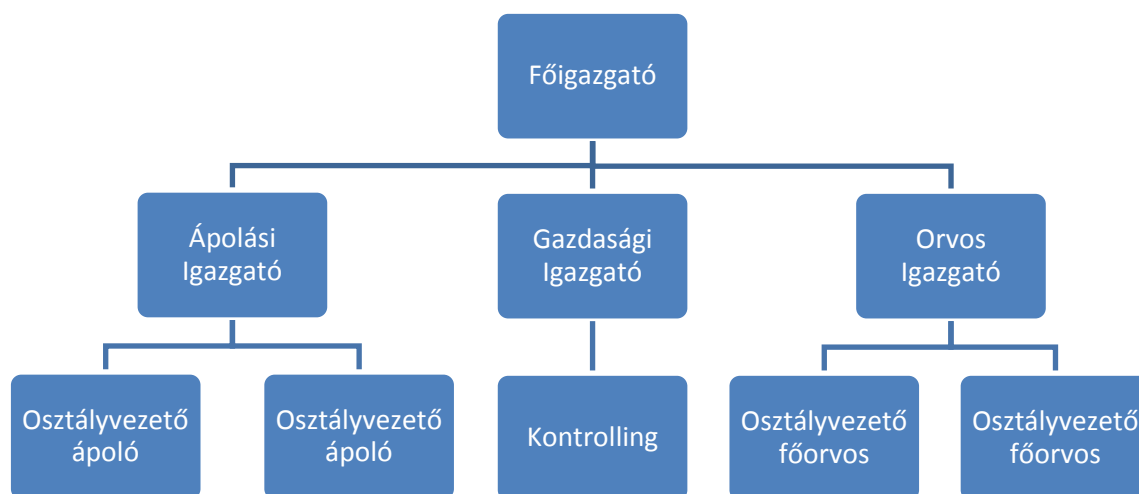
Szűkítve a kört, az ápolás vezetés elhelyezkedése és kapcsolati rendszerét a 2. számú ábrán követhetjük nyomon. [3]

2. ábra: Az ápolásvezetés elhelyezkedése és kapcsolati rendszere

A már korábban említett Egészségügyért Felelős Államtitkárság alatt helyezkedik el az Országos Ápolás Igazgatás. Az országos vezetői ápolói pozíció létrehozására 2012. év első hónapjaiban tett ígéretet az akkori államtitkár (Szócska Miklós). A poszt betöltésére dr. Bagosi Gabriellát 2013 májusában nevezték ki. Státusza 2015 tavaszán szűnt meg. Az Emberi Erőforrás Minisztérium Egészségügyi Ágazati Humánerőforrás és Ápolásügyi Főosztálya megalakulása kapcsán kapott új státuszt az országos vezető ápoló szerepe, és nevezték ki a posztra 2016 januárjában Raskovicsné dr. Csernus Mariannt. Az ágazatért felelős államtitkárság nem jelentette be ez idáig a kinevezést, így egyelőre nem tudni, hogy milyen feladatokkal bízták meg az új Főápolót. [4]

Végül, de nem utolsó sorban a szervezeti felépítéseknél a kórházi humánerőforrás – menedzsment folyamatábráját is meg kell említenünk (3. számú ábra).

3. ábra: Humánerőforrás – menedzsment

A struktúra élén helyezkedik el a Főigazgató, majd alatta egy ún. hármas tagozódást láthatunk, ami a vezetést illeti; megkülönböztetünk ápolási, gazdasági és orvos igazgatót, kik beosztottjaként az intézmény jellegétől függően találhatók különböző osztályok vezető ápolói, orvosai és kolling csoportok.

2.2. Vezetés és irányítás fogalma

Szakirodalmi kutatásaink során egyértelművé vált számunkra, hogy szemben a hagyományos termelő és szolgáltató ágazatoktól az egészségügyben határozottan elkülönül a vezetés és irányítás fogalma.

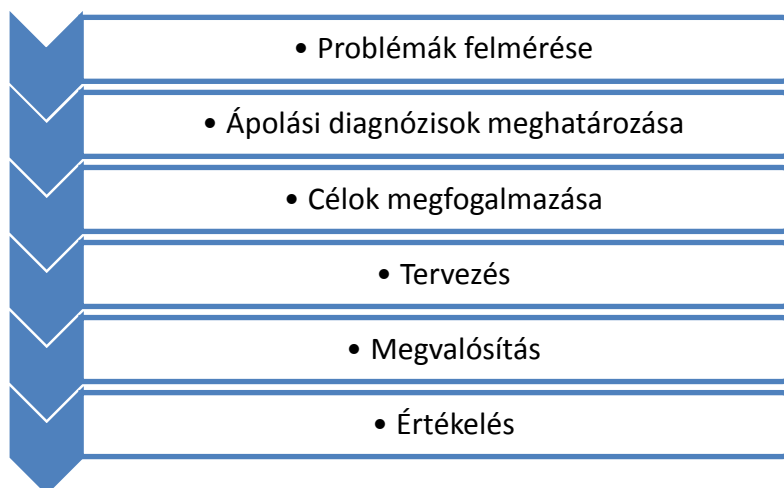
„Vezetés nem más, mint azok stílusjegyek összessége, melynek során az egyének egyfajta útmutatást, iránymutatást és oktatást kapnak a tevékenységi körük elvégzéséről.” [5]

Egy folyamat, melynek során a résztvevőket arra sarkallják, hogy célokat tűzzenek ki maguk elé, majd ezeket a célokat el is éri saját kompetencia szintjük és határaikon belül. [6]

Egészségügyi szektorra átvetítve, tehát amikor a 3. számú ábrán látható osztályvezető ápolók arra sarkallják a beosztottjait, hogy céljaik legyenek, melyeket aztán elérik. De milyen célokról beszélhetünk? Ahhoz, hogy ezt megértsük, előbb definiálnunk kell az irányítás fogalmát is, mely Sullivan és Decker szerint nem más, mint *„azon tevékenységek összessége, melyek segítségével a vezetők által megfogalmazott célokat koordináljuk.*

Mindezek tevékenységek a tervezés, szervezés, igazgatás és az ellenőrzés.” [7]

Tehát az osztályvezetőtől kap az ápoló egy iránymutatást arról, hogy aznapra kik lesznek a betegek, akikkel közösen együtt kell dolgoznia. Elmondhatjuk, hogy innentől kezdve a cél már nem csak az ápolóé, hanem közösnek kell lennie a beteg céljaival. Itt kapcsolódik össze a folyamat az irányítással, hiszen az ápolónak kell irányítania ezt a folyamatot a beteggel együttműködve. Szemléltetve a 4. számú ábrán láthatjuk az irányítás folyamatát.

4. ábra: Az irányítás folyamata az egészségügyben

Elmondhatjuk tehát, hogy minden olyan tevékenység, melynek során az ápoló az ápolási diagnózist követően célokat, ápolási tervet, tevékenységet és ellenőrzést végez, irányítási szerepkört tölt be. Levonhatjuk a következtetést, hogy minden ápoló, akik egészségügyi tevékenységeik során emberekkel foglalkoznak, nem csupán ápolók, hanem egyben irányítók is.

A vezető, vezetés, mint kutatási tárgy évtizedek óta fennálló kérdés több tudományág területén is. A vezetést, mint különálló és önálló tevékenységet a munkafolyamatok összetettebbé válása hívta életre. A 16-17. sz. vívmányai és radikális fejlődése során egyértelművé vált, hogy szükség van olyan emberekre, akik a munkát megszervezik, a tevékenységeket összehangolják, és olyan munkaerőre, akik a szervezett tevékenységeket ellátják, utasításokat végrehajtják és a létrejött szervezetet irányítják. [8]

2.3. A vezetői szerepkörbe történő kiválasztódás

A vezető vezetési stílus tekintetében a tulajdonság-elméleti megközelítés a gyakorlati tapasztalatokon alapszik, miszerint vezető-kiválasztási és felvételi folyamatokban általános gyakorlat, hogy intelligens és jó szociális készségekkel rendelkező embereket keresnek vezetői pozíciókba, feltételezve, hogy azok képesek lesznek támogató munkahelyi légkört teremteni és minimalizálni a személyközi feszültségeket. Bizonyos tulajdonságok, mint intelligencia, kezdeményezőkészség, önbizalom, magabiztosság, megkönnyíthetik a vezetővé válást, de ez nem jelenti azt, hogy velük kapcsolatban a szervezet „dolga” csupán annyi, hogy megtalálják és kiválasszák őket a megfelelő helyre.

Ápolóként vezetői pozícióba való bekerülés – ellentétben az irányítói szerepkörrel – nem un. automatizált folyamat, melyet mindenkinek végeznie kell. Vezetőnek lenni egy kiválasztási folyamat eredménye. De mi alapján választódik ki az egyén ebbe a szerepkörbe? A közvélekedésnek megfelelően az egészségügyben szolgált évek száma alapján? Egyéb kapcsolati tőke révén? Szakmai vagy szakmán túli kompetenciák szükségesek? Magasabb szintű (BsC, MsC vagy PhD), vagy szakirányú végzettség (pl. intenzív terápiás tk.) kell az előmenetelhez? Előnynek, vagy hátránynak számít-e ha az illetőnek magasabb szintű végzettsége van?

Mára az az elmélet, hogy a „vezetés művészet”, hogy „vezetőnek születni kell”, hogy a vezetői sikeresség alapja a személyes tulajdonságokban rejlik, megdőlt.

Hogy valaki miért és hogyan kerül vezetői pozícióba, számos problémafelvetés, hipotézis kerülhetne megfogalmazásra.

A teljesség igénye nélkül és az egészségügyben folyó munka hatékonyságának növelése érdekében úgy véljük, hogy hangsúlyt az ápolási vezetési stílusok kutatásainak, és ott kapott eredményeinek értékelésével lehet elérni.

2.4. Soft-skillek alkalmazhatósága az egészségügyben

További kutatási kérdésként merült fel az is, hogy a menedzsment területen gyakorta használt soft-skillek közül, mint a kommunikációs készség, problémamegoldás, konfliktuskezelés, csoportvezetés stb. melyek kerülnek az egészségügy területén alkalmazásra és milyen hatékonysággal?

3. A tervezett kutatás célja

Az ápolói munka vezetői jellege milyen reprezentációt kap, és hogyan befolyásolja az ellátás minőségét?

4. Tervezett kutatási módszer

4.1. Minta kiválasztása

Mintavételi eljárásként az önkéntes mintavételt javasoljuk a felmérés során, mely nem véletlen mintavételi eljárási technika, amely megpróbál kényelmesen elérhető elemekből mintát nyerni. Ezen belül elbírálásos módszer a célravezető, mely olyan önkényes mintavételi technika, ahol a sokaság elemeit a kutató saját megítélése alapján választja ki. [9]

Ezek alapján a helyszínek, ahonnan a mintába kerülő megkérdezetteket delegáljuk az alábbiak:

- Klinikai Központ	- Szent – Györgyi Albert Klinikai Központ – Szeged
- Megyei Oktató Kórház	- Petz Aladár Megyei Oktató Kórház – Győr
- Városi Közkórház	- Szent Pantaleon Kórház – Dunaújváros

Így mindhárom kórházi egység típus reprezentálásra kerül. A jobb összehasonlíthatóság és a későbbi vizsgálatok lefolytatása okán mindhárom egységen belül azonos specifikumú osztályok kerülnek kiválasztásra.

A megkérdezés során egyszeri keresztmetszeti kutatást alkalmazunk. Ez az eljárás a sokaság elemeiből egyszeri alkalommal vett egyetlen mintán alapul, és egy pillanatfelvételt készítve betekintést nyújt a vizsgálat tárgyát képező struktúrák elemzéséhez. Nem teszi ugyanakkor lehetővé a tendenciák alakulásának dinamikus szemléletű vizsgálatát.

4.2. Célpopuláció, mintavétel formái

Fent nevezett Intézmények szervezeti felépítését ismervén;

- Osztályvezető ápolók
- Az osztályvezető ápolók beosztottjai; az osztályon dolgozó egészségügyi végzettséggel rendelkező szakemberek
- Az osztályon dolgozó, nem az osztályvezető ápoló felügyelete alá tartozó egyének

Kérdőíves, anonim, önkitöltős módszer, melynek elemei:

- Szocio-demográfiai kérdések (életkor, nem, iskolai végzettség stb)
- Vezetési stratégiát mérő kérdések
- Érzelmi IQ
- Asszertivitás teszt (kommunikáció mérésére)

A kérdőívek kiértékelést SPSS program segítségével végezzük.

Irodalomjegyzék

Könyvek:

- [5] Janice R. E., Celia L. H.: *Az ápolás irányítása és összehangolása*. Medicina, 1997
- [7] Eleanor J. S., Gayle G.: *Practical Leadership and Management in Nursing*. Edinburgh Gate, 2010
- [8] Balaton K., Bakacsi Gy., Dobák M., Máriás A.: *Vezetés - Szervezés I-II*. Aula Kiadó, Budapest. 1991
- [9] Naresh K. Malhotra: *Marketingkutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005

Internetes hivatkozások:

- [1] <http://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-minisztariuma> Letöltve: 2016. május 31.
- [2] <http://www.meszk.hu/info.aspx?sp=5> Letöltve: 2016. május 31.
- [3] Emberi Erőforrások Minisztériuma Áttekintés az Emberi Erőforrások Minisztériuma: *Áttekintés az Emberi Erőforrások Minisztériuma, illetve a felügyelt háttérintézmények szervezeti és felelősségi rendszeréről*
[http://www.kormany.hu/download/f/b6/00000/EMMI_szervezeti%20felel%C5%91ss%C3%A9gi%20rendszer_vegl%20\(2\).pdf](http://www.kormany.hu/download/f/b6/00000/EMMI_szervezeti%20felel%C5%91ss%C3%A9gi%20rendszer_vegl%20(2).pdf) Letöltve: 2016. május 31.
- [4] http://www.medicalonline.hu/eu_gazdasag/cikk/itt_az_uj_orzagos_vezeto_apolo
Letöltve: 2016. május 31.

Folyóiratcikkek:

- [6] Stogdill, R. M. *Personal factors associated with leadership: A survey of the literature*. (1948). *Journal of Psychology*, 25, 35–71

Lektorálta: Kovácsné dr. Tóth Ágnes, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Petz Lajos Egészségtudományi és Szociális Képzési Intézet

SZÜKSÉG VAN-E SZOCIÁLIS MIKROHITELRE MAGYARORSZÁGON? A KIÚTPROGRAM TAPASZTALATAI (2010-2015).

Dr Schütt Margit¹⁷¹

Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem, PhD-hallgató, schuttmargit@gmail.com

Absztrakt

Az érdemben 2010-től indult Kiútprogram egy speciális önfoglalkoztatási program, amely közösségfejlesztéssel, pénzügyi és vállalkozás-támogató szolgáltatások közvetítésével, továbbá vállalkozási, pénzügyi, életvezetési ismeretek oktatásával, a személyes támogatás (social coaching) módszerével támogat mélyszegénységben élő embereket, főként romákat azzal a céllal, hogy saját erőforrásaikat mozgósítva tartósan javíthassanak rossz társadalmi és jövedelmi helyzetükön, kirekesztettségükön. A Kiútprogram kb. 100 (szegénységben élő, főként roma) ügyfele 2014-ben - egy nem túl „jó” mezőgazdasági évben - 22 millió Ft, 2015-ben 54 millió Ft értékben termelt konzervborkát egy termelési és értékesítési lánc tagjaként. Az ezért kapott jövedelem sokuk számára lehetővé tette az iskolakezdés, a fűtési időszak (legalább részbeni), vagy más, elmaradt fogyasztás finanszírozását. E mellett – ha nem is teljesen, de bizonyos mértékig – képesek voltak a jövedelem-termelő tevékenységhez felvett mikrohitelt törleszteni. Mindez bizonyítja, hogy meghatározott feltételrendszer és körülmények között képesek aluliskolázott, relatív szegénységben és kirekesztettségben élő, tartósan munkanélküli emberek (romák is) fenntartható módon vállalkozni a Kiútprogram modellje szerint.

Mintaként egy jelentős pénzügyi innováció szolgált: a bangladesi szegényeknek vállalkozás-indításhoz fedezet nélküli kölcsönt nyújtó Grameen Bank. Csakhogy Magyarország nem fejlődő ország, mint Banglades, hanem az Európai Unió egyik tagországa. Miért lenne itt szükség szociális mikrohitelre?

Magyarországon a leszakadók (jövedelmi szegénységben élők és társadalmi kirekesztődés, depriváció által érintettek) száma abszolút értékben és arányaiban is jelentős. A társadalmi, gazdasági és területi egyenlőtlenségek - a világban tapasztalható trendeknek megfelelően (v.ö. Stiglitz, Piketty) - Magyarországon is nőnek. A folyamat veszélyeztetheti a ma még viszonylag jó magyar gazdasági teljesítmény fenntarthatóságát. Mielőbb és minden lehetséges módon tenni kell ezért a leszakadás megakadályozása, az egyenlőtlenségek csökkentése és a társadalmi jóllét növelése érdekében.

A Kiútprogram 5 éves tapasztalatai, az eredmények és kudarcok elemzése alapján szakpolitikai ajánlásokat fogalmazok meg a szociális mikrohitel eszközként való használhatóságáról a megcélzott társadalmi réteg mikrovállalkozásainak fejlesztése érdekében. Sem a program, sem kutatásaim nem zárultak még le.

Kulcsszavak: önfoglalkoztatás, mikro-finanszírozás, szegénység, cigányság, társadalmi beilleszkedés

1. A Kiútprogramról

1.1. Kutatási kérdések

Az érdemben 2010-től indult Kiútprogram egy speciális önfoglalkoztatási program, amely közösségfejlesztéssel, pénzügyi és vállalkozás-támogató szolgáltatások közvetítésével, továbbá vállalkozási, pénzügyi, életvezetési ismeretek oktatásával, tanácsadással támogat

¹⁷¹ A szerző a programot megvalósító Kiútprogram Mikrohitel Közvetítő Közhasznú Nonprofit Zrt-nél 2010-15. között cégvezetőként, majd 2016-tól az igazgatóság tagjaként közreműködött a Kiútprogramban

mélyszegénységben élő embereket, főként romákat azzal a céllal, hogy saját erőforrásaikat mozgósítva tartósan javítani tudjanak rossz társadalmi és jövedelmi helyzetükön. Ennek egyik legfőbb eszköze az „inkluzív szociális mikrohitel” [Molnár, 2012] formájában adott tőkejuttatás. A Kiútprogram modell 2010. évi megjelenése óta több változáson ment át, de legnagyobb eredménynek az tekinthető, hogy még mindig működik.

A hasonló célú foglalkoztatási vagy szegénység elleni programok, illetve az ezekről szóló irodalom [Yunus, 1999, Robinson, 2001, Carboni et al., 2010, Ledgerwood, 2013] tapasztalatai alapján a Grameen Bank-i modellt választották a program kezdeményezői mintául. A Grameen Bankot a 2006-ban Nobel békedíjjal kitüntetett, bengáli nyelven মুহাম্মদ ইউনুস, angolban Muhammad Yunus, magyarul pedig Muhámmád Junusz néven ismert bangladesi közgazdász egyetemi tanár alapította 1983-ban. A bankalapításra azt követően került sor, hogy a professzor az 1970-es évek közepén sikeresen kísérletezett kis összegű, fedezet nélküli hitelezéssel mélyszegénységben élők (főként nők) számára. A modell számtalan követőre talált a világban. A mikrohitelezés annak megjelenésétől és az egész világban való elterjedésétől az egyik legfontosabb pénzügyi innovációnak tekinthető [Robinson, Ledgerwood, Fekete, 2009]. A mikrohitelzés újdonsága abban állt, hogy a bankok, pénzügyintézetek által hitelképtelennek tartott rétegeket célozott meg, bebizonyítva, hogy szegény embereknek is lehet legális körülmények között hitelt nyújtani [Molnár, 2014: 92]. A mikrohitelzésnek, illetve az ebből kinövő mikrofinanszírozási iparágnak (amely már biztosítási és megtakarítási termékeket is kínált ügyfeleinek) kialakult egy tisztán üzleti (intézményinek is nevezett) irányzata, de a szociális jellegű (azaz a mentorálásra és az oktatásra több súlyt helyező) irányzata is tovább élt. A 2008. évi pénzügyi válságig szinte töretlen siker történetnek tűnt a mikrofinanszírozás, ekkor azonban felszínre kerültek annak eredményességét és hatékonyságát megkérdőjelező ellentmondások [Bateman, 2010, Banerjee-Duflo, 2011, Crepon et al., 2014, Ghosh, J., 2013].

Egy korábbi írásomban [Schütt, 2014] már részleteztem, hogyan működött az eredeti Grameen Bank-i modell és bemutattam annak hazai viszonyokhoz való adaptálási folyamatát. Jelen írásban arra a kérdésekre keresem a választ, hogy miért a Grameen Bank-i modell szolgált a Kiútprogram mintájául, továbbá milyen tényezők miatt módosult a Kiútprogram modell a program indulásától kezdve napjainkig. Alvető kérdés továbbá, mi szükség lenne szociális mikrohitelezésre Magyarországon, amikor az ország nem a fejlődő, hanem a feltörekvő országok csoportjához tartozik és gazdasági teljesítménye – legalábbis a makroadatok tükrében – jónak mondható?

Hipotézisem szerint (H1) Magyarországon szükség van olyan foglalkoztatási programokra, amelyek a jövedelmi szegénységben és kirekesztettségben élőket célozzák meg, mert

- a relatív jó globális gazdasági teljesítmény nem „csurog le” [Ferge, 2007] a leszakadó társadalmi rétegekhez;
- külső beavatkozás („know-how”, kipróbált modell) nélkül nincs elmozdulás a felzárkózás irányába;
- a különféle tőkejuttatások, így különösen a pénztőke nélkül ez a beavatkozás nem lehet sikeres.

(H2) Meghatározott feltételrendszer és körülmények között képesek aluliskolázott, relatív szegénységben és kirekesztettségben élő, tartósan munkanélküli emberek fenntartható módon vállalkozni. Példa erre a Kiútprogram. A szociális mikrohitelezéssel megvalósuló önfoglalkoztatás hozzájárulhat a szegénység visszaszorításához és a kirekesztettség csökkentéséhez.

Kutatásaim további célja, hogy a Kiútprogramot a tudományosság igényei szerint dokumentáljam és leírjam, hogy az mások számára is kutatható legyen.

1.2. A Kiútprogram bemutatása, jellemzői

A program „gazdája”, megvalósítója a Kiútprogram Mikrohitel Közvetítő Közhasznú Nonprofit Zrt. A Kiútprogram modell 2010. évi indításától több és jelentős változáson ment át.

Az alapmodell és a pilot időszak¹⁷² modellje állt a legközelebb a mintaként szolgáló Grameen Bank-i modellhez. A résztvevőknek 3-5 fős csoportba kellett szerveződniük és maguk közül csoportvezetőt kellett választaniuk. A csoportalakulás előtt mindenkinek képzésen kellett részt venni. A képzés nem csak a Kiútprogramot (pl. a részvétel szabályrendszerét), hanem alapvető vállalkozási, pénzügyi ismereteket is közvetített számukra. A tanultakból „vizsgáztak” (a programvezetők jelenlétében kérdésekre válaszolva, a programról és vállalkozási terveikről beszélgetve számot adtak. Csak a sikeres vizsgát tett, elfogadott üzleti tervvel rendelkező csoporttagok voltak jogosultak mikrohitelre. Az üzleti tervet a résztvevők a csoporttagok bevonásával és az ún. „terepmunkások” segítségével készítették el. Az üzleti tervek a programba bekapcsolódó ügyfél vállalkozási elképzelései alapján, a helyi illetve a vállalkozás működési területének piaci, gazdasági lehetőségeit és adottságait figyelembe véve készültek.

A program központi szereplője a Grameen Bank-i mintához hasonlóan a terepmunkás (személyes tanácsadó). A terepmunkásokat a program álláshirdetés útján választotta ki. Felsőfokú végzettségű és megfelelő kompetenciákkal, erős motivációval és szociális érzékenységgel rendelkező személyek jelentkezését fogadták el a program vezetői. Öt alkalommal került sor terepmunkások felvételére. A jelentkezés mindig többszörös volt. A sikeres felvételi beszélgetést követően (eleinte több hetes, majd a képzési tematika fejlesztésének köszönhetően kéthetes intenzív) képzést kaptak az immár alkalmazottként dolgozó terepmunkások. A képzést a program stratégiai vezetői és neves szakemberek végezték. A legfontosabb feladat az volt, hogy a terepmunkások felkészüljenek a terepmunkásság Janus-arcú feladatára, azaz egyrészt tanácsadóként kellett a program ügyfeleit segíteni, másrészt szociális mentorálást kellett részükre nyújtani. Mindez csaknem állandó jelenlétet követel meg tőlük, ami a bizalom megteremtésének egyik előfeltétele.

A Grameen Bank-i modell terepmunkásához képest egy fontos különbségre mindenképpen rá kell mutatni. A minta modell esetében a terepmunkások az adott mikrohitelező intézmény „ügynökei”-ként (agent) tevékenykedtek. Feladatuk elsősorban a heti törlesztő részletek beszédese, az elmúlt héthez képest felmerült problémák megoldásában való közreműködés és a soron következő feladatok – szó szerinti – mantrázása (betanulása, betaníttatása) volt. A munka a minta-modell esetében tömegjellegű volt, hiszen egy-egy terepmunkás (ügynök) legalább heti 8 csoporttal foglalkozott.

A program másik központi eleme a bizalom. „What microcredit does is bring together two basic ingredients of any production process, capital and trust. These are fundamental requirements for supporting people’s initiative and entrepreneurial spirit. This is as true in the West as in the East” [Forster-Green-Pytkowska, 2003:viii].¹⁷³

A programnak tehát bizalmat kell keltenie a megszólított célközönségben, hogy merjenek csatlakozni a programhoz. Miközben hangsúlyozni kell azokat a lehetőségeket, amelyekhez a programban résztvevők hozzájuthatnak (pénztőke, tudás, kapcsolat stb.), semmiképpen sem szabad túlzott reményeket kelteni az ügyfelekben, mert ez csalódást okozhat. (az erről szóló esettanulmányok feldolgozása folyamatban van).

¹⁷² a kutatás tárgyát képező program 27 hónapon keresztül az Európai Bizottság DG Régió pilot-projektje volt a ‘Pan-European Coordination of Roma Integration Methods – Roma Inclusion: Self-employment and microcredit’ című, N° CCI 2009CE160AT142 számú támogatási szerződés alapján

¹⁷³ Saját fordításban : „A mikrohitelezés lényege: összehozni a termelési folyamatok két alapvető összetevőjét, a tőkét és a bizalmat. Ezek ugyanis alapvetően szükségesek az emberek kezdeményezésének és vállalkozói kedvének gyámolításához. Mindez keleten és nyugaton egyaránt igaz.”

Az eredeti Grameen Bank-i példában a résztvevők a legnagyobb vonzerőt (i) a további hitelhez jutási lehetőségben, azaz az újabb hitel elérhetőségének reményében, (ii) a csoport által adott biztonságban (a csoporttagoknak a törlesztésen túl egy csoportalapot is létre kellett hozniuk, hogy természeti katasztrófák és egyéb vis major esetén kisegítsék egymást), továbbá (iii) az egyébként számukra elérhetetlen a pénzügyi szolgáltatásokhoz (biztosítás, megtakarítás stb.) való hozzájutás lehetőségében látták.

További vizsgálatokat igényel a Kiútprogramhoz való csatlakozás motivációja (ennek érdekében egy kérdőíves felmérést végeztem, ennek értékelése folyamatban van).

2. A Kiútprogram-mikrohitel

2.1. A Kiútprogram-mikrohitelezés sajátosságai

Magyarországon a hitelezésre (pénzügyi és kiegészítő pénzügyi szolgáltatásra) vonatkozó szabályokat a hitelintézetekről és pénzügyi vállalkozásokról szóló 2013. évi 237. törvény szabályozza (Hpt.). A törvény hatálya alá tartozik minden hitel- és pénzkölcsön nyújtás (3.§ (1) bek. b). pont), sőt ugyanezen szakasz i) pontja értelmében a pénzügyi szolgáltatást közvetítő tevékenység is.

A törvény hatálya – többek között- annak 2. § (1) bek. f) pontja értelmében nem terjed ki „a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány (MVA) Országos Mikrohittel Alapból történő pénzkölcsön nyújtási tevékenységére, valamint a megyei és fővárosi vállalkozásfejlesztési alapítványok mikrohitelezési tevékenységére”. A törvény tehát nem a mikrohitelezést mint tevékenységet, hanem annak meghatározott, nevesített intézményeit mentesíti a szabályozás alól. Ennek egyik „történelmi oka” az lehet, hogy az MVA-t közhasznú alapítványként a törvény elfogadását megelőzően (1990) hozták létre és mint a kormány gazdaságfejlesztési stratégiájának, kis- és középvállalkozások fejlesztését célzó munkaprogramjának programmegvalósító intézményét kezelték, amely nem igényel külön törvényi szabályozást.

Fontos annak tudatosítása, hogy mikrohittelnek nevezik - mind a nemzetközi (EU-s), mind pedig a magyar vállalkozásfejlesztési szóhasználatban (pl. „Új Magyarország Mikrohittel Program”) a mikrovállalkozásoknak¹⁷⁴ folyósított, max. 10 millió Ft összegű hitelt is. Ezeknél azonban 20% önerő és fedezet biztosítása előírás (több más feltétel mellett is). Ettől tehát határozottan meg kell különböztetni a szociális mikrohitelezést, amely a szegénység csökkentését és az inklúziót, azaz a felzárkózást hivatott elősegíteni.

Az első Hpt. 1996-ban jelent meg (1996. évi 112 tv.). A törvény több módosításon esett át, majd 2013-ban újra kodifikálták. A mikrohitelezés fogalmával és szabályozásával a törvény az elmúlt közel 20 év óta nem foglalkozik. A mikrohitelezés (legyen szó annak bármelyik változatáról is) ugyanakkor a világban Junusz 1976. évi első kísérletei, majd a Grameen Bank megalapítása (1983), a bank tevékenységének és annak alapítójának 2006. évi Nobel békedíja óta kb 100 országban – köztük több mint 20 európaiban – működik. A tevékenység szabályozása, az intézményi keretek és a működési feltételek ugyan országoként eltérőek, ahogy az eredmények is. Ezzel együtt nyilvánvalóan megkerülhetetlen jelenségről van szó, aminek az állami szabályozása Magyarországon is megkerülhetetlen.

A programot végrehajtó Kiútprogram Mikrohittel Közvetítő Nonprofit Zrt. a hatályos szabályozás miatt az akkori felügyeleti hatósághoz (PSZÁF) fordult. A cég 2009-ben állásfoglalást kért arra vonatkozóan, hogy tervezett tevékenységéhez szükség van-e felügyeleti engedélyre.

¹⁷⁴ a legfeljebb 200 millió Ft éves árbevételű, 5 főnél nem többet foglalkoztató cégek

A felügyelet 132323-2/2009 sz. állásfoglalásában azt a tájékoztatást adta, hogy annak a körülménynek a vizsgálata meghatározó, hogy a cég „üzletszerűen” végzi-e a tevékenységet (Hpt. 2. sz. melléklet III. fejezet 22. pont¹⁷⁵), mert csak ez esetben van szükség felügyeleti engedélyre. A hatóság állásfoglalásában megállapította, hogy az „üzletszerűség teljesüléséhez tehát három feltétel egyidejű teljesülése szükséges (Vagyonszerzési illetőleg nyereségszerzési célzat, egyedileg előre meg nem határozottság és a rendszeresség). A konstrukció vonatkozásában indokolt megvizsgálni mindhárom feltételt, tekintettel arra, hogy amennyiben egy nem teljesül, úgy a tevékenység nem üzletszerű, azaz nem minősül pénzügyi szolgáltatásnak, tehát nem engedélyköteles és nem is tartozik a Felügyelet hatáskörébe.”

Az új Hpt. az értelmező rendelkezések között foglalkozik a kérdéssel („3. fejezet 6.§. (1) bekezdés 116. pont üzletszerű tevékenység: az ellenérték fejében nyereség, illetve vagyonszerzés végett - előre egyedileg meg nem határozott ügyletek megkötésére irányuló - rendszeresen folytatott gazdasági tevékenység”).

Az előzetes üzleti tervek alapján a Kiútprogram indulásakor a mikrohitelezés központi szerepet kapott. Ezzel együtt - nonprofit szervezetként - a vagyonszerzés és nyereségszerzés értelemszerűen nem volt cél¹⁷⁶. Mégsem vállalta fel a saját nevében történő hitelezés kockázatát. A kockázatot elsősorban az jelentette, hogy a program kidolgozói az alapmodell, a nemzetközi és magyar tapasztalatok alapján sem kívántak kamatmentes kölcsönt nyújtani az ügyfeleknek. A kamatmentes kölcsönt ugyanis elsősorban pszichológiai okokból nem tartották jó megoldásnak (Molnár [2012b], Cull–Demirgüç-Kunt–Morduch [2007]). A Kiútprogram modell ezért úgy indult, hogy formálisan egy pénzügyi intézet nyújtotta a mikrohitelt az ügyfeleknek. A Kiútprogram Nonprofit Zrt. pedig mint „6619 - Egyéb pénzügyi kiegészítő tevékenység” besorolással rendelkező szervezet a bankkal kötött megállapodás alapján (természetesen díjazás nélkül) kvázi ügynökként közreműködött a kölcsönszerződés megkötésében.

A Kiútprogram Zrt.-nek 2010-ben, azaz a 2008/2009. évi pénzügyi válságot követően kellett egy pénzügyi szolgáltatót találnia, aki „üzletszerűen” is kész volt mikrohitelket folyósítani ügyfelei számára és a program megvalósítása érdekében kész volt a vele való együttműködésre. Mindezt akkor, amikor a későbbiekben részletezett kkv-hitelezési paradigmaváltás a 2008/2009. évi válság hatására megtorpant és a problémás hitelek aránya a mindenkori állományon belül, a 2007. évi 5%-ról folyamatosan emelkedett és 2012-re 26,6%-ot ért el [Csubák-Fejes, 2014].

Az eredeti (Grameen Bank-i) modell szerint a Kiútprogram mikrohitel lejáratát max. 1 év, maximális összege 1 millió Ft, a törlesztés hetente történik, fix, 15%-os kamattal.

A minta és a hazai gyakorlat szerint a hitelek folyósítására azt követően került sor¹⁷⁷, hogy az ügyfél (i) sikeres vizsgát tett (KIÚT); (2) egy megalakult csoport igazolt tagja volt (KIÚT); (3) elfogadott üzleti tervvel rendelkezett (BANK, KIÚT); (4) regisztrált vállalkozó volt (BANK, KIÚT); (5) rendelkezett a megfelelő („0-s”) adóhatósági igazolásokkal (BANK); (6) rendelkezett megfelelő azonosító okmányokkal¹⁷⁸ (BANK).

A hitelszerződéseket (a Grameen Bank-i mintának, valamint a „door to door” eljárásnak) megfelelően a terepmunkások és a KIÚT képviselői (mint ügynökök) kötötték meg az ügyfelekkel.

¹⁷⁵ „az ellenérték fejében nyereség, illetve vagyonszerzés végett – előre egyedileg meg nem határozott ügyletek megkötésére irányuló – rendszeresen folytatott gazdasági tevékenység”

¹⁷⁶ A cég alapszabálya erről egyértelműen nyilatkozik: „A Társaság nem jövedelemszerzésre irányuló közös gazdasági tevékenység folytatására jött létre. A Társaság gazdasági tevékenységet csak kiegészítő jelleggel folytathat, a gazdasági társaság tevékenységéből származó nyereség a részvényesek között nem osztható fel, az a Társaság vagyonát gyarapítja.”

¹⁷⁷ A szövegben jelöljük, hogy az adott feltételt ki határozta meg.

¹⁷⁸ A megfelelő azonosító okmányok meglétének biztosítását – tekintettel a célcsoport sajátosságaira – nem volt mindig egyszerű biztosítani.

A mintának megfelelően 2010-2012. között szekvenciális hitelezés volt. Ez azt jelentette, hogy a mindenkori csoporttagok (3-5 fő) közül mindig csak az első kettő kaphatott mikrohitelt, majd a 6 héten át tartó megfigyelési időszak alatti sikeres törlesztést követően történhetett meg a következő hitelezette(k)nek a folyósítás és végül a csoportvezető juthatott hitelhez.

A szekvenciális hitelezés indoka, alapja a csoportnyomás (angol kifejezéssel peer pressure) hatásának kihasználása. A konstrukció szerint a csoport tagjainak érdeke, hogy egymásra erkölcsileg, társadalmilag hatást gyakoroljanak, miközben a csoport tagjai nem vállalnak egymás tartozásaiért anyagi felelősséget.

A KIÚT 2010-12. között egy kereskedelmi bankkal, 2013-ban pedig egy takarékszövetkezettel kötött együttműködési megállapodást az ügyfelek mikrohitelzésére. Mindkét esetben 100%-os készfizető kezességet kellett vállalnia az ügyfelek esetleges nem fizetése esetére, amit a hitelezők érvényesítettek is lejáratkor. A közreműködő kereskedelmi bank CSR kerete terhére a hitelezési veszteség egy részét (20 millió Ft erejéig) vállalta, de a fennmaradó ügyfelekkel szembeni követelés – a beváltott készfizető kezesség miatt - a KIÚT könyveibe került követelésként (értékvesztés elszámolása mellett).

2014-ben az ügyfelek alacsony száma, az idő rövidsége és az elfogadható hitelajánlat hiányában maga folyósított – az üzletszerűség elkerülése érdekében, elveivel ellenkezően – kamatmentes kölcsönt a programban résztvevőknek.

2015-ben pedig a modell úgy változott, hogy a Kiútprogram Nonprofit Zrt. integrátori tevékenységbe kezdett, azaz maga kötött uborkatermelésre és értékesítésre szerződést az ügyfelekkel saját kockázatára. Így jogszerűen tudott halasztott fizetés keretében szállítói hitel formájában kvázi mikrohitelt nyújtani ügyfeleinek.

A program keretében folyósított mikrohitel és azok megtérülése a program egyes szakaszainak megfelelően az alábbiak (ez esetben figyelmen kívül hagyva az előző időszakról áthozott hitelek időközbeni törlesztéseit):

1. táblázat: Folyósított Kiútprogram-mikrohitelek 2010-2015

2010-2012.	
Hitelezett ügyfelek száma (fő)	139
Egyéni vállalkozó (fő)	76
Mezőgazdasági őstermelő (fő)	63
Mikrohitel (tőke) portfólió (millió Ft)	71
<i>Vissza nem fizetési ráta</i>	52%
Átlagos hitelösszeg (ezer Ft)	500
2013.	
Hitelezett ügyfelek száma/programban résztvevők száma (fő)	87 / 110
Mikrohitel (tőke) portfólió (millió Ft)	8,8
<i>Vissza nem fizetési ráta</i>	75%
Átlagos hitelösszeg (ezer Ft)	101
2014.	
Hitelezett ügyfelek száma/programban résztvevők száma (fő)	53 / 122
Mikrohitel (tőke) portfólió (millió Ft)	3,5
<i>Vissza nem fizetési ráta</i>	50%
Átlagos hitelösszeg (ezer Ft)	65
2015.	
Hitelezett ügyfelek száma/programban résztvevők száma (fő)	58 / 80
„Mikrohitel” portfólió Beruházásra/Termelés finanszírozására(millió Ft)	10 / 20
<i>Vissza nem fizetési ráta</i>	14 / 82%
Átlagos hitelösszeg (ezer Ft)	172 / 273

Forrás: saját adatbázis

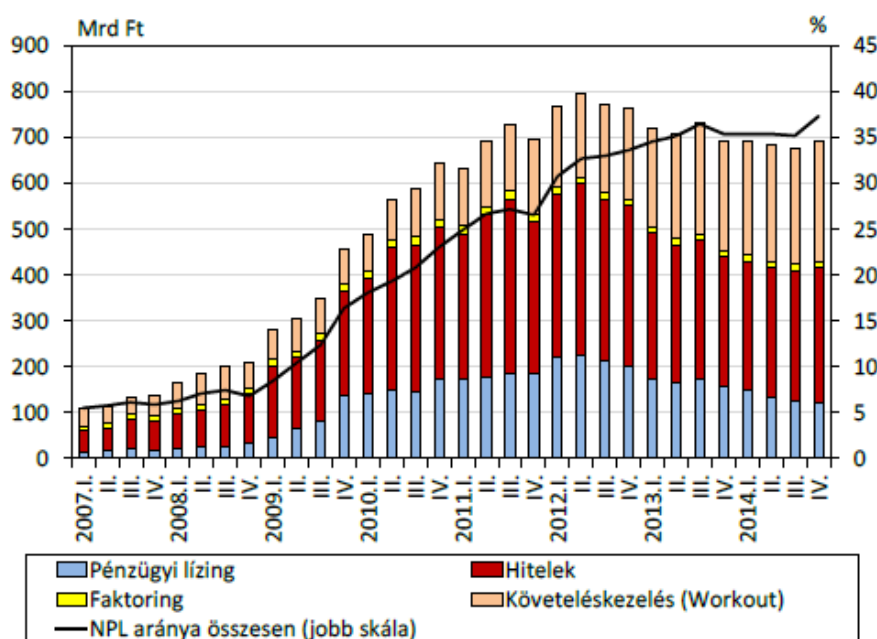
A mikrohitelezés legfontosabb tapasztalatai eddig az alábbiak:

- A szekvenciális hitelezés nem működik akkor, amikor az első hat hétre (amíg ennek figyelése releváns volt) automatikusan visszatartotta a kereskedelmi bank a folyósított hitelből a fedezetet a kialakított konstrukciónak megfelelően;
- A heti törlesztést nem lehet reálisan elvárni a frissen induló vállalkozásoktól;
- A hitelterméknek sokkal rugalmasabban kell az ügyfél által folytatott vállalkozás sajátosságaihoz igazodnia;
- Mivel az ügyfél által folytatott vállalkozási tevékenység rendkívül alacsony jövedelmezőségű, ezért erőteljesen felvetődik a kamat- és költségérzékenység;

- A beruházást finanszírozó ügyletek esetében min. 2-3 éves futamidőt kell meghatározni;
- A pénzügyi prudenciális szabályok szigorodása (BASEL I-II.) még inkább ellehetetlenítette a szociális mikrohitelzés magyarországi lehetőségeit (esetünkben ugyanis az ügyfél nem képes fedezetet nyújtani és nincs lehetőség – legalábbis eddig nem volt – a hitelezési veszteségek pl. állami vagy más (EU-s) fedezésére);
- A Kiútprogram – több okból is – folyamatosan változott. 2015-ben a hitelezési (szabályozási és garanciális) nehézségek miatt a program formálisan nem nyújt mikrohitelt, hanem az ügyfelek vállalkozásához szükséges eszközöket maga veszi meg és halasztott fizetés mellett értékesíti az ügyfeleknek;
- A programfenntarthatóságához a lehetséges hitelezési veszteségekre is fedezetet kell biztosítani.

Felvetődik a kérdés, sok vagy kevés a Kiútprogram által eddig realizált visszafizetési (vissza nem fizetési) arány. Különös tekintettel arra, hogy a mikrofinanszírozó intézmények igen magas 85-98%-os visszafizetési arányokról tudósítottak, legalábbis a 2008/2009. évi pénzügyi válságot megelőzően [Robinson, 2001].

Ahogy a következő ábra mutatja, a nem teljesítő hitelek és ahhoz hasonló pénzügyi termékek aránya a „normál” gazdaságban is igen magas napjainkban.

1. ábra: A nem teljesítő hitelek a pénzügyi vállalkozásoknál termék szerinti bontásban
Forrás: MNB

2.2. Miért a Grameen Bank-i- modell?

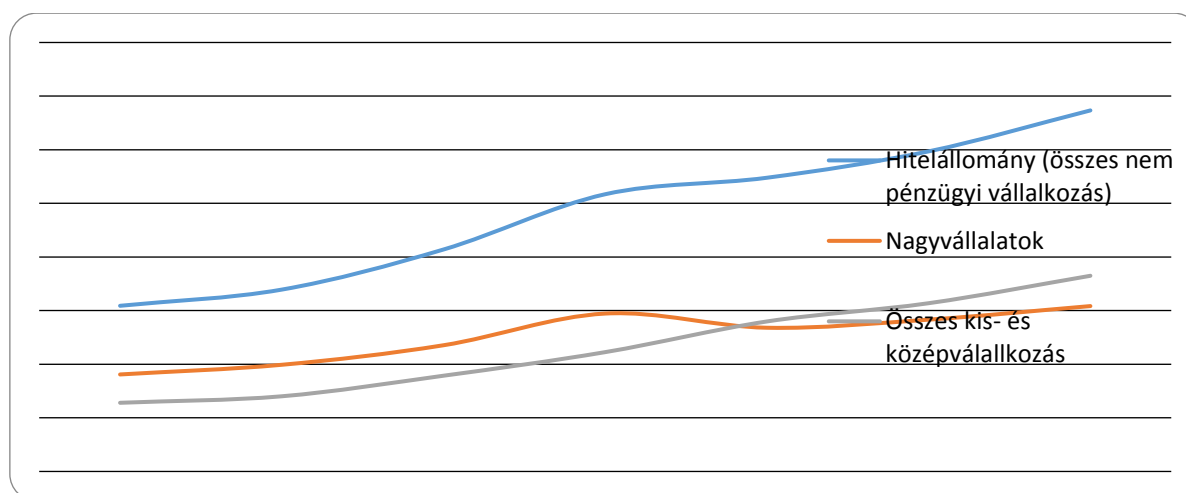
A modell egy hitelezési szempontból teljesen új réteget, a szegényeket célozta meg. Azokat az embereket, akiknek a bankok nem tudtak vagy akartak hitelt nyújtani. A Kiútprogram esetében a szociális célok (a szegénység csökkentése jövedelem-generáló tevékenység finanszírozása révén) állnak a középpontban és nem a „bottom of the pyramide” [Prahalad, 2006] elv, azaz a szegényekkel érdemes üzletelni, hiszen ők vannak a legtöbben. (Ennek az elvnek az előtérbe helyezése vezetett a mikrohitelzés kommercializálódásához.)

A program kezdeményezői a kezdetektől a szociális mikrohitelzésre építették a programok, de – a külföldi példákra alapozva – erőteljes ügyfélszám növekedésre számítottak (a program indulása előtt elkészített feasibility study 3 év alatt 426 ügyfél és kb. 100 Mft-os hitelportfólió elérését tervezte).

Vajon mire lehetett ezeket a várakozásokat alapozni?

2008-2009-re már nyilvánvaló tény volt, hogy a rendszerváltozás vesztesei (alulképzett, betanított munkát végzők, akiket a szocialista nagyipar, főként a nehéz- és az építőiparipar korábban foglalkoztatni tudott) tömegesen tartós munkanélküliekké váltak. A regnáló kormányok egyike sem tudott a kialakult helyzetre érdemi megoldást találni és csak a szociális háló (folyamatos módosuláson átmenő, szűkös) megoldásait kínálta ezeknek az embereknek, de valódi foglalkoztatási, jövedelemnövelő megoldásokat nem. A program kezdeményezői arra számítottak, hogy ezek a leszakadó, korábban érdemben meg nem szólított rétegek jelentős érdeklődést fognak a program iránt mutatni.

További ok lehetett az a figyelemre méltó tény, hogy a magyar bankszektor a program bevezetése előtti időszakban (2001-2007 között) határozottan nyitott a rendszerváltástól a 90-es évek közepéig elhanyagolt kkv-k¹⁷⁹ irányába. A hitelintézetek stratégiaváltásának köszönhetően a vizsgált időszakban a kkv-szektorban évente folyósított hitelek évi 19,27%-os átlagos növekedési ütemmel nőttek (miközben az átlag 14,07% volt) és a folyósított éves hitelösszeg 3.482,2 milliárd Ft-ot ért el 2007-ben (2001-ben 1.424 milliárd Ft volt). Így a vállalati hitelportfólión belül a szektor részesedése több mint 53%-ot ért el 2007-ben, szemben a kkv-szektor 1999-ben mért 26%-os részesedésével (Csubák-Fejes, 2014: 176). A szerzők írásukban kiemelik, hogy a mikrovállalkozások esetében a hitelezési aktivitás még magasabb volt. Ennek indokait a szerzők abban látják, hogy (i) a bankok számára kedvezőnek tekinthető tömeges lakossági szolgáltatások és hiteltermékek könnyen adaptálhatók voltak a mikrovállalkozások számára; (ii) megjelentek a tárgyifedezet-mentes hiteltermékek, (iii) az intenzív banki marketingnek köszönhetően tömegesen jelentek meg a korábban eladósodni nem akaró mikrovállalkozások; (iv) a hagyományos nagyvállalti ügyfelekhez képest a mikrovállalkozások kamat- és érzékenysége sokkal alacsonyabb volt; (v) a privát-, a családi és a mikrovállalkozói ügyfelek közötti átfedések hatékonyabbá tették az akkor tapasztalható fióknyitások megtérülését [Csubák-Fejes, 2014 : 177].

2. ábra: A bankszektor által évente folyósított hitelek alakulása 2001-2007 (Mf Ft-ban)

Forrás: Csubák-Fejes, 2014, PSZÁF alapján, saját ábrázolás

¹⁷⁹ A kkv betűszó a kis-, illetve középvállalkozás kifejezés rövidítése. A kkv meghatározását az uniós jogban a 2003/361/EK bizottsági ajánlás fogalmazza meg, lásd bővebben:

http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/files/sme_definition/sme_user_guide_hu.pdf

2.3. Társadalmi-gazdasági háttér (a program szükségessége)

Az EUROSTAT (2014. november) statisztikai adatközlése alapján a súlyosan nélkülözők¹⁸⁰ aránya Magyarországon a lakosság 26,8%-át érintette, aminél csak a román (28%) és a bolgár (43%) adat rosszabb az Európai Unió országait figyelembe véve.

„2012-ben a szegénységi küszöb¹⁸¹ értéke, azaz az OECD2-skálával¹⁸² számított ekvivalens éves háztartásjövedelem mediánértékének 60 %-a nettó 792 ezer Ft, azaz havi 66 ezer Ft volt Magyarországon. Ezt figyelembe véve megállapítható, hogy 2012-ben a teljes népesség 17%-a ennél kevesebb jövedelemből élt” (Szívós at al, 2013: 38). 2007-ben ez az arány a teljes népesség 12,6%-át tette ki. 2007-től a tehát relatív szegénységben élők arányának folyamatosan növekedése állapítható meg a TÁRKI által számított mutatók¹⁸³ alapján.

A TÁRKI kormányzati megbízás alapján vizsgálta a 2011 novemberében az uniós törekvésekkel összhangban elfogadott „Nemzeti társadalmi felzárkózási stratégia”¹⁸⁴ által érintett társadalmi folyamatok alakulását. A monitorjelentés a 2009 és 2012 közötti időszakot vizsgálva megállapítja, hogy „statisztikailag szignifikáns mértékben, 29,6%-ról 32,4%-ra növekedett Magyarországon a szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben (jövedelmi szegénységben, súlyos anyagi deprivációban vagy alacsony munkaintenzitású háztartásban) élők aránya” (Bernát at al., 2014: 4). Ez távolodást jelent az EU 2020 céloktól. an 2009-változás statisztikailag is egyértelműen szignifikáns (megjegyezve, hogy a 2007-2009 közötti növekedés esetében a konfidencia-intervallumok között kismértékű átfedés volt tapasztalható), ha az adatokat a kilencvenes évek elejétől figyeljük, akkor az 1996. évi legmagasabb értékhez képest (14,2%) is jelentős növekedésként értékelhető a 2012. évi adat.

¹⁸⁰ Súlyosan nélkülözőnek (anyagilag depriváltnak) tekinthető valaki akkor, ha az alábbi – a háztartás pénzügyi nehézségeinek percepcióját és tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát felölélő – kilenc tétel közül legalább három esetében depriváltként azonosítható.

1. Képes-e a háztartás arra, hogy váratlan, nagyobb összegű kiadást saját forrásból fedezzen?
2. Előfordult-e az elmúlt évben, hogy pénzhány miatt nem tudták befizetni a lakbért, lakástörlesztést, közös költséget, közüzemi díjat, pénzkölcsön törlesztőrészletét?
Megengedhetnék-e maguknak, hogy ...

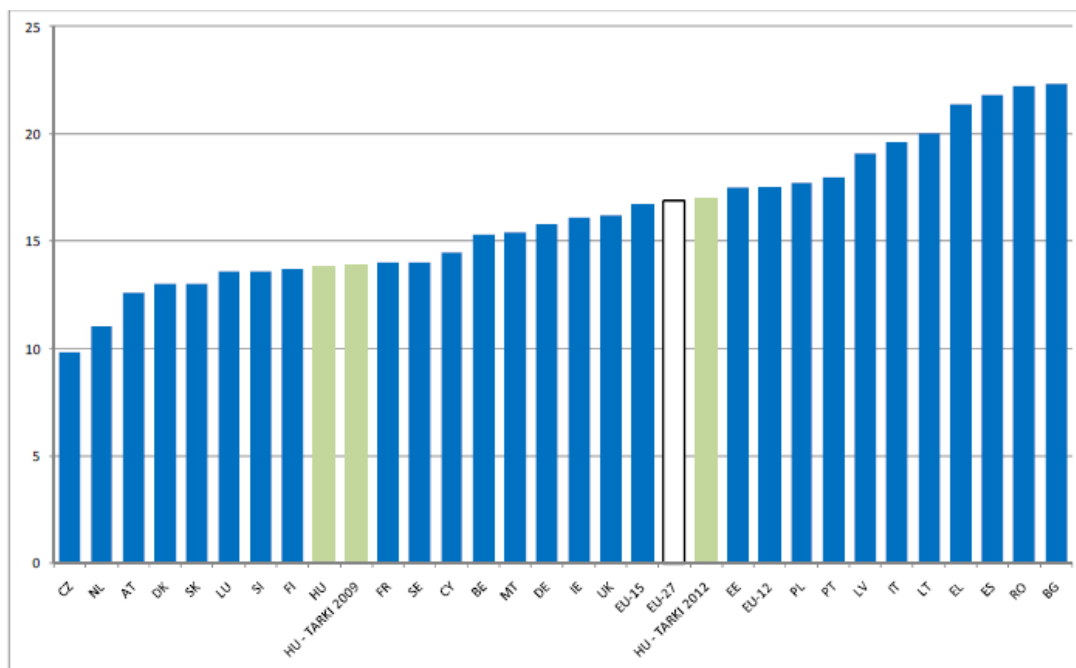
3. automata mosógépük legyen?
4. színes televíziójuk legyen?
5. telefonjuk (vezetékes vagy mobil) legyen?
6. személyautójuk legyen?
7. évente legalább egy hétre elmenjenek nyaralni?
8. legalább minden második nap húst egyenek?
9. lakásukat megfelelően fűtsék?

¹⁸¹ a medián ekvivalens jövedelem 60%-a nemzeti valutában, euróban továbbá vásárlóerő-egységben (PPS) kifejezve, az egyszemélyes háztartásokra és a két felnőttből és két gyermekből álló háztartásokra vetítve

¹⁸² * OECD2 skála: első felnőtt 1,0, további felnőtt 0,5, gyermek 0,3 fogyasztási egységet képvisel.

¹⁸³ Az adatok a TÁRKI Háztartás Monitor adataiból származnak, amelyek két évvel korábbi referencia évre vonatkoznak, mint az azonos jövedelemkonceptióra épülő a KSH Háztartások Költségvetési és Életkörülmények Felvételének (HKEF) háztartásfelvételi referenciaéve, lásd a 8. lábjegyzetet.

¹⁸⁴ <http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf>

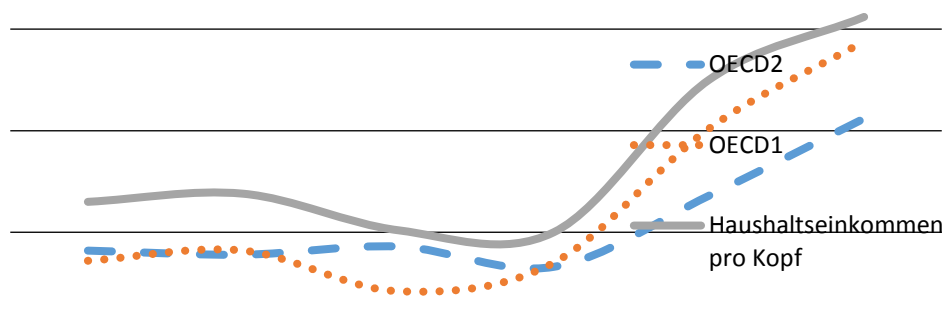

3. ábra: A szegénységi ráta az Európai Unió országaiban és Magyarországon 2010* (%)

Forrás: TÁRKI [Szívós at al, 2013: 39]

*Megjegyzés: az EUROSTAT-adatok esetében az éves jövedelem referencia éve 2010, (publikáció éve 2011.), Magyarországot 3 adatpont jellemzi: a KSH-adatfelvételen alapuló EUROSTAT-adat és a TÁRKI Háztartás Monitor alapján becslült 2009. évi és 2012. évi adatok

Az Európai Unión belül Magyarország korábban az alacsony szegénységű országok csoportjába tartozott (az átlag alatt helyezkedett el), de a TÁRKI 2012-es adatait az EUROSTAT 2010-es adataival összevetve megállapítható, hogy a magyar adatok immár elérik az EU-átlagot.

4. ábra A magyarországi szegénységi rés-arány az egyes ekvivalencia-skáláknak megfelelően

Forrás: TÁRKI, egyéni ábrázolás

A szociális transferek (nyugdíjak, családi pótlék, gyes, gyed, munkanélküli járadék, szociális segélyek stb.) jelentős mértékben csökkentik a jövedelmi szegénységet. Ezek szegénység csökkentő hatása 2005-2009 között volt a legerősebb a vizsgált időszakban. A transferek jelentősége 2012-ben csökkent (ez összefüggésben lehet a közmunka szerepével és a szociális juttatási rendszer jelentős átalakításával), ezzel együtt a szegénységi ráta az OECD2 alapján számítva elérné a 45,7%-ot. A KSH becslése szerint a 65 év feletti korosztály csaknem kizárólag nyugdíjjövedelemmel rendelkezik, ha ezt elveszítenék, közülük 10-ből 9-en a szegények közé kerülnének (Statistikai tükrök 2013/66: 2).

2. táblázat: A szegénységi küszöb és a létminimum¹⁸⁵ közötti összefüggések Magyarországon (Ft-ban)

Havi jövedelem a referencia évre vonatkozóan	2009	2010	2011	2012	2013
Szegénységi küszöb (OECD2)	59 441	62 463	66 399	65 500	67 747
Létminimum (1-fős háztartás)	75 024	78 736	83 941	85 960	87 510
Különbség	-15 583	-16 274	-17 542	-20 460	-19 763
Minimálbér	71 500	73 500	78 000	93 000	98 000

Forrás: KSH

A szegénységi küszöb a vizsgált időszakban csak 2012. évben csökkent az előző időszakhoz képest (1,35%-kal), de minden évben a mindenkori létminimum szintje alatt volt, 2009-11 között még elérte annak 79%-át, de 2012-től csökkenés tapasztalható és 2013-ben annak 77,42%-át tette ki. Mivel a minimálbér csak 2013-ban haladta meg a létminimum értékét, ezért ehhez képest a lemaradás még határozottabb. 2009-13 között a minimálbér összesen 37%-kal nőtt, míg a létminimum 17%-kal, a szegénységi küszöb pedig 14%-kal.

Megállapítható tehát, hogy miközben a magyar makrogazdasági teljesítmények jónak mondhatók (növekvő GDP 2012 végétől, erősen javuló munkanélküliségi ráta, gyakorlatilag 0 infláció), ez a teljesítményjavulás nem jelenik meg a leszakadó rétegek helyzetének javításában (nem „csurog le” hozzájuk), a szegénység és kirekesztettség csökkenésében, amit a 2011-től megfigyelhető szociálpolitikai (transzfer) szabályozási változások (szigorítások) csak tovább nehezítettek (H1/a hipotézis).

3. Következtetések, összefoglaló

A Kiútprogram indulása (2010) óta a beavatkozás szükségességét alátámasztó körülmények (pl. szegénységi ráta) nem javultak, vagy csak a közmunkához kötötten (munkanélküliségi ráta).

A program 2012-től – az uniós támogatás megszűnését követően is – tovább működik, de kizárólag magánforrásokból. Ez szükségessé tette a program újabb módosítását.

A programot a 2012. évi kedvező tapasztalatok (ebben az évben kapcsolódtak be először a szabolcsi uborkatermelési és értékesítési láncba a program ügyfelei és a kiváló termésnek köszönhetően magas, 81%-os visszafizetési arányt ér el a Kiútprogram) és a program fenntarthatósága (finanszírozhatósága) miatt ismét módosítani kellett. Az eredetileg kizárt mezőgazdasági tevékenységet a program befogadta (intenzív uborkatermelés) és integrálta a programba.

¹⁸⁵ “A KSH 1991 óta 2014-ig évente közölte a számított létminimum értékét. E küszöbérték olyan értékösszeg, amely biztosítja a magánháztartásokban élők számára a folyamatos életvitellel kapcsolatos szerény – a társadalom adott fejlettségi szintjén konvencionálisan alapvetőnek minősülő – szükségletek kielégítését. A létminimum-számítás nemzetközileg elfogadott két alaptípusa közül a hazai gyakorlat az úgynevezett normatív számítás alkalmazza, amely az élelmiszer-fogyasztás értékének meghatározására épül. Az élelmiszer-normatíva alapja az Országos Élelmiszer- és Táplálkozástudományi Intézet (OÉTI) által összeállított élelmiszerkosár, mely az egészséges táplálkozás jellemzői mellett figyelembe veszi az életkori sajátosságokat is. Az élelmiszerkosár értéke az abban szereplő tételeknek az adott időszakra jellemző árakon számba vett forintösszege, a létminimum pedig az élelmiszer-normatíva körüli értékben élelmiszert fogyasztó háztartások összes személyes kiadásának havi átlagos értéke. Mind az élelmiszerkosár táplálkozás-élettanilag teljes tartalmára, mind a létminimumérték élelmiszer-normatívához viszonyított arányaira, mind a létminimumérték mögötti fogyasztás összetevőire a társadalmilag még elfogadható szükséglet-kielégítési szint a jellemző, nem pedig az alultápláltság, az egészségtelen, túlsúlyos lakásviszonyok, illetve a társadalmi elvárástól teljesen elmaradó ruházatközpont, kulturális körülmények.” KSH Statisztikai tükör 2013/53

A Kiútprogram jelenlegi változatában az ügyfelek felkutatását, jelentkezését és szűrését követően egy komplex (uborka) termelési folyamatba integrálja. Azok kerülhetnek be a programba, akik kellően motiváltak, van saját vagy számunka használatra átengedett, legalább kb. 2500 m²-es kertjük, területük, amely alkalmas intenzív (kordonos) uborkatermesztésre. Az ügyfeleknek mire elkezdik a termelést regisztrált mezőgazdasági őstermelői státusszal kell rendelkezniük (ennek is előfeltétele a saját gazdaság megléte).

A korábban már említett terepmunkások a kiválasztáson túl felkészítik az ügyfeleket a rájuk váró feladatokra és támogatják őket egész évben, de különösen a vegetációs időszakban. A munka kora tavasszal a termelési terület előkészítésével kezdődik (új termelő esetén ki kell építeni a kordon- és öntözőrendszert, a régiek esetén fertőtleníteni kell a talajt és szükség esetén javítani a kordon- és öntözőrendszert). A palántázásra –fajtától függően - május elején, végén kerül sor. Ettől az időponttól változó intenzitással egészen szeptemberig, októberig munka van az uborkával: védeni a fagyoktól, tápoldatozni, permetezni és persze folyamatosan szedni a termést. Az értékesítés a felvásárló telepeken történik. Az árak a mérettől függenek, minél kisebb az uborka, annál magasabb a felvásárlási ár. Saját tőke hiányában a Kiútprogram ügyfelei mind a beruházásra, mind a termelés finanszírozására kölcsönt kapnak. A törlesztésre az uborka felvásárlásakor kerül sor. A levonás a járó kifizetés 50%-ában maximált, hogy az ügyfelek folyamatosan jövedelemhez juthassanak és motiváltak legyenek a minél hatékonyabb munkavégzésben. Az eredményes termelés feltétele a mezőgazdasági szaktanácsadás, célzott oktatás. Ezt nem a terepmunkások, hanem az uborkatermelésben jártas agrárszakemberek végzik. A kezdők sem az iskolapadban tanulják az intenzív uborkatermelést, hanem folyamatba építve, a gyakorlatban.

A konstrukció vegyes finanszírozású volt 2015-ig. Ez azt jelenti, hogy a vállalkozás beruházási költségeit a Kiútprogram, míg a forgóeszköz-finanszírozást az integrátor végezte. Tehát az eszközök egy részét – mint, szivattyú, karó, permetező – hitelből, illetve saját megtakarításukból fizették ki az ügyfelek. A palántákat, a vegyszereket és tápszereket (amelyek a folyó termeléshez szükségesek) a térségben tevékenykedő integrátor előlegezte meg. Az integrátorok azonban for profit vállalkozók, akiknek hatékony költséggazdálkodás által a magas nyereség elérése a céljuk. Nincs sem pénzük, sem hozzáértésük, sem akaratuk olyan termelőkkel szerződni, akik tapasztalatlanok, kezdők, tudatlanok és magas kockázatúak a tekintetben is, hogy vissza tudják-e fizetni a termeléshez számukra nyújtott hitelt. Ahhoz tehát, hogy a megcélzott, önként csatlakozó ügyfélkör maradéktalanul bekerülhessen az uborkatermelési láncba és jövedelemhez juthasson a Kiútprogram Nonprofit Zrt.-nek fel kellett vállalnia integrátori tevékenységet.

A tapasztalatok alapján azzal lehet számolni, hogy az első évet a kisebb területen termelők pozitív „0” eredménnyel képesek befejezni. Azok pedig, akik már második-harmadik évben termelnek, komolyabb (néhány százezer Ft) nyereségre tudnak szert tenni. Egyelőre a szokásos mezőgazdasági kockázatokon túlmenően jól kalkulálható az „uborkás projekt”. Ezzel együtt a termelés (és a jövedelemszerző tevékenység) időlegessége miatt ez valójában csak kiegészítő jövedelem biztosítására alkalmas. Mindenképpen kellene tehát az év vegetációs időszakán túl is megfelelő jövedelmet találni a program ügyfeleinek. Ez – szükség esetén – a közmunka is lehet.

2015-ben a Kiút, mint termeltető integrátor 54 millió Ft értékben értékesített uborkát, amelyet saját 80 ügyfelétől vásárolt fel. Ezen felül 23 millió Ft értékben forgalmazott az ügyfelek részére beruházási javakat és a termeléshez szükséges ún. „input” anyagokat. 2014-ben az ügyfelek által termelt uborka értéke – a rendelkezésemre álló, külső integrátoroktól kapott adatok alapján – 22 millió Ft volt. A növekedés tehát számottevő volt 2015-ben. Adatok szerint a termelők jövedelme – a termelési tapasztalat, annak helye és mennyisége függvényében - jelentősen szóródik: a legjobb termelők (2015-ben 25%-uk) 500 eFt fölötti jövedelmet realizált, míg 42%-uk 150 eFt alatti jövedelmet ért el. Az uborkázásból származó

jövedelem sok ügyfél számára lehetővé tette az iskolakezdés, a fűtési időszak (legalább részbeni), vagy más, elmaradt fogyasztás finanszírozását. Mindez bizonyítja, hogy meghatározott feltételrendszer és körülmények között képesek aluliskolázott, relatív szegénységben és kirekesztettségben élő, tartósan munkanélküli emberek (romák is) fenntartható módon vállalkozni (H2).

Sem a program, sem kutatásaim nem zárultak még le.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy

- a relatív jó globális gazdasági teljesítmény nem „csurog le” [Ferge, 2007] a leszakadó társadalmi rétegekhez, hiszen a javuló makrogazdasági eredmények ellenére a földrajzi és jövedelmi különbségek nőnek Magyarországon, a szegénységi indikátorok érdemben nem javulnak;
- külső beavatkozás („know-how”, kipróbált modell) nélkül nincs elmozdulás a felzárkózás irányába (ahol közmunkaprogram indult, ott némi javulás érzékelhető, kérdés azonban ennek fenntarthatósága);
- a különféle tőkejuttatások, így különösen a pénztőke nélkül ez a beavatkozás nem lehet sikeres (a program által megcélzott társadalmi réteg vagyontalan, megtakarításai nincsenek, ezért helyzetük megváltoztatásához nélkülözhetetlen a tőkejuttatás, nem csak pénztőke formájában);
- a pénztőke mellett kapcsolati és tudás tőkére is szükség van;
- a Kiútprogram Nonprofit Zrt. által végzett vállalkozói (integrátori) tevékenység által elérhető haszon nem fedezi a személyes és szakmai tanácsadás költségeit, maximum a hitelezési veszteséget;
- a szociális mikrohitel egy lehetséges eszköz a társadalmi mobilitás elősegítésére, továbbá a kirekesztés és szegénység csökkentésére a Kiútprogram eddigi működése alapján, de egy komplex helyi program elemeként és nem önmagában.

Irodalomjegyzék

- Banerjee A. V. – Duflo E. (2011): Poor Economics. A radical rethinking of the way to fight global poverty. PublicAffairs. United States of America.
- Batema M. (2010): Why Doesn't Microfinance Work? The destructive rise of local neoliberalism. Zed Books. London
- Bendig M. - Unterberg M- - Sarpong B. (2012): Overview of the Microcredit Sector in the European Union European Microfinance Network.
- Bernát A.-Fábián Z. (2014): Társadalmi folyamatok Magyarországon a nemzeti felzárkózási stratégia elfogadásának időszakában – 2009-2012. Társ. Budapest. Letöltve: http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20141024_ntfs_monitoring.pdf
- Carboni B. - Jayo at al. (2010): Handbook of Microcredit in Europe - Social Inclusion through Microenterprise Development, Edward Elgar Publishing, Cheltenham. UK, Northampton. MA. USA. <http://www.microfinancegateway.org/gm/document-1.1.8703/handbook%20of%20microcredit%20in%20europe.pdf>
- Cr'epon B.-Devoto F.-Duflo E.-Pariente W., Estimating the impact of microcredit on those who take it up: Evidence from a randomized experiment in Morocco <http://economics.mit.edu/files/6659> May 2014
- Cull, R. – Demirgüç-Kunt, A. – Morduch, J. (2007): Financial performance and outreach: A global analysis of leading microbanks. The Economic Journal, 117., F107-F133.
- Csubák T. K. – Fejes J. (2014): A magyar kkv-k 21. századi banki finanszírozásának áttekintése és kiútkeresés a hitelválság csapdájából. Hitelintézeti Szemle, 1, 174-194. Letöltve: <http://www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2014/03/imp-174-194-Csubak.pdf>

- Dayson K. - Vik P. (2011): The European Code of Good Conduct for Microcredit Provision, European Union, Brussels.
- Ferge, Zsuzsa (2007). Mi történik a szegénységgel? *Esély* 2007/4 3-23. Budapest. Letöltve: http://www.esely.org/kiadvanyok/2007_4/ferge.pdf
- Fekete, J. (2009): Földön járó fejlesztők, *Társadalomkutatás* (pp. 139–151). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Forster, S. - Greene S. - Pytkowska, J. (2003): The Staet of Mikrofinance in Central and Eastern Europe and the New Independent States, CGAP Washington, D.C.
- Ghosh, J. (2013): Microfinance and the challenge of financial inclusion for development, *Cambridge Journal of Economics* 37, 1203-1219.
- Ledgerwood, Joanna et al. (2013): The New Microfinance Handbook. A Financial Market System Perspective, The World Bank, Washington DC.
- Microfinance Centre for Central and Eastern Europe and the New Independent States, *From exclusion to inclusion through microfinance*, Warsaw, Poland. Research Report, Part I-IV, 2006
- Molnár, Gy. (2014): “A szociális mikrohitelezés hatása a szegénység csökkentésére és a versenyre” *Versenytükrő 2014/1. (X. évfolyam 1.szám)*
- Molnár, Gy. (2012a): Social microcredit, self-employment and Roma inclusion. Lessons of Kiútprogram, a social microcredit pilot and policy recommendations for the new Structural Funds period, Manuscript 2012
- Molnár, Gy. (2012b): Szociális mikrohitelezés, önfoglalkoztatás és roma integráció – A Kiútprogram tapasztalatai. *Külgazdaság* 56: 62-97
- Prahalad C.K. (2006): Esélyek a piramis alján. Társadalmi felelősségvállalás és profit (The Fortune At The Bottom of The Pyramid. Eradating Poverty Through Profits). HVG Kiadó Zrt., Budapest.
- Robinson, S. Marguerite, *The Microfinance Revolution. Sustainable Finance for the Poor*, The World Bank, Washington, 2001
- Schütt, M. (2014): Szegény vállalkozók – vállalkozó szegények. In: Tavaszi szél 2014 Konferenciakötet. DOSZ. 441-451
- Yunus, Muhammad, *Banker to the Poor. The story of the Grameen Bank* Aurum Press, London, 1999

Lektorálta: Dr. Molnár György, főmunkatárs, MTA KRTK

AZ Y GENERÁCIÓ ONLINE INFORMÁCIÓKERESÉSI ÉS VÁSÁRLÁSI SZOKÁSAINAK VIZSGÁLATA FÓKUSZCSOPORTOS VIZSGÁLATOK SEGÍTSÉGÉVEL

Széles Árpád

*Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Ihrig Károly Doktori Iskola, PhD-hallgató,
szeles.arpad@econ.unideb.hu*

Absztrakt

Az Y generáció elnevezés az 1981 és 2000 között születettek nemzedékét jelöli a szakirodalomban [10]. A Youtube generáció gyermekkorra és felnőtté válása egy időbe esett az internet, a mobiltelefon és a közösségi média elterjedésével. Az óriási léptékű technológiai fejlődés meghatározó a Net generáció életében, és megmutatkozik szokásain, életformáján [2, 3].

Jelen tanulmány célja az Y generáció online információkeresési szokásainak bemutatása, különös tekintettel a vásárlást megelőzően a termékkel vagy szolgáltatással kapcsolatban végzett információgyűjtésre. A tanulmány egy a Debreceni Egyetemen elvégzett fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat sorozat eredményeit hivatott bemutatni, amely 4 fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatot foglalt magában. A vizsgálatok közül három az Y generáció eltérő korú (18-23, 24-29, 30-35) képviselőivel zajlott, a negyedik pedig a kontrollcsoport volt, amelyben az Y generációt megelőző nemzedékek tagjai (X generáció és Baby Boomers) vettek részt. A vizsgálatok célja kvalitatív információgyűjtés volt a millenniumi generáció online információkereséséről és vásárlási szokásairól. A vizsgálatok további célja, hogy a kvalitatív adatok begyűjtését követően, azok felhasználásával segítséget nyújtson egy 1000 fős, országos, reprezentatív, kérdőíves megkérdezés előkészítéséhez.

A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatokból kiderült, hogy az Y generáció képviselői valamilyen internetezésre alkalmas eszköz (leginkább mobiltelefon) segítségével egész nap kapcsolódnak az internethez, és előnyben részesítik az online vásárlást a hagyományossal szemben. Nemcsak maguknak vásárolnak, hanem idősebb, kevésbé hozzáértő családtagok, barátok részére is. A termék kiválasztásakor a megfelelő minőségű, ideális specifikációjú terméket preferálják, és az ilyen terméket árusító, megbízhatónak vélt kereskedők legkedvezőbb ajánlatait választják. A termék megfelelő minőségéről és a kereskedő megbízhatóságáról a közösségi média segítségével bizonyosodnak meg, elsődleges információforrást jelentenek számukra a termékekhez és kereskedőkhöz kapcsolódó értékelések, fórumok, közösségi oldalak. A legjobb ajánlat kiválasztásához keresőmotort, ár-összehasonlító szolgáltatást vesznek igénybe. A generáció női képviselői leginkább ruházati cikkeket és utazást, míg a férfiak inkább műszaki cikkeket vásárolnak online.

Kulcsszavak: Y generáció, online, információkeresés, vásárlás

1. Bevezetés, célok

Az Y generáció fogyasztói igényeinek és szokásainak megismerése kulcsfontosságú lehet a magyar vállalkozások számára, főleg akkor, ha online kereskedelemről van szó, hiszen az Y generáció számára az internet jelenti az elsődleges információforrást, és a legfontosabb kommunikációs csatornát [7]. Jelen tanulmány célja bemutatni az Y generáció online információkeresésre és online vásárlásra vonatkozó szokásait egyrészt a vonatkozó szakirodalom áttekintése révén, másrészt pedig egy fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat sorozat eredményeinek az ismertetése által.

2. A téma felvezetése, a vonatkozó szakirodalom bemutatása, értékelése

2016. január 1-én a teljes magyar lakosság száma a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján [4] 9778211 fő volt, amely 5 generáció képviselőit foglalja magában. A szakirodalmi források eltérően határozzák meg az egyes generációk határait [5], leginkább azért, mert az életkor, illetve a születési idő mellett olyan tényezők is kulcsszerepet játszanak abban, hogy egy személy mely generációhoz tartozik, mint az észlelt tagság, közös hiedelmek és viselkedés, valamint a közös hely a történelemben [6]. Jelen tanulmány az Y generációt születési idő alapján határolja el a többi generációtól, és ehhez Reeves és Oh [10] korszakolására támaszkodik. A magyar lakosság legidősebbjei, akik 1946 előtt születtek, az érett generációhoz tartoznak, összesen 1203588 főt számlálnak, amely a teljes magyar lakosság 12,31%-át jelenti [4]. Az 1946 és 1964 között születettek csoportját a Boom vagy Baby Boomers [1] generációnak nevezzük, az ő számuk 2412293, arányuk 24,67% [4]. Őket követi az X generáció, amely az 1965 és 1980 között születettek generációja, 2393871 személy tartozik hozzájuk, amely 24,48%-ot tesz ki [4] a társadalomból. Az idővonalon az X generációt a jelen tanulmány fókuszában álló Y generáció követi, akiket Net generációnak, az évezred generációjának, a következő generációnak, vagy következőknek is neveznek különböző szakirodalmi források [5]. Reeves és Oh szerint ők 1981 és 2000 között születtek [10]. Magyarországon a számuk 2016 január 1-én 2355610 fő, arányuk 24,09% [4], amely az egyik legnagyobb számú generációvá teszi őket. A magyar piacon jelenlévő generációk sorát jelenleg a Z generáció zárja, amely a 2000 után születetteket jelöli Reeves és Oh szerint [10]. Az ő számuk 1412849 fő, arányuk 14,45% [4].

A tanulmányban vizsgált nemzedék, az Y generáció fejlődésére gyermekkorában számos tényező jelentős hatással bírt, úgy, mint a rendszerváltás, az ezredforduló, a 2001. szeptember 11-i terrortámadás és a terrorizmus elleni háború, vagy a valóságshow-k elterjedése [1, 3]. Mindezek mellett jelen kutatás szempontjából a legfontosabbak az internet és a mobiltelefonok megjelenése, amelyek a számítástechnika gyors, robbanásszerű fejlődésével együtt egy időbe estek felnőtté válásukkal. Az új technológiák felfedezésében azonban csak magukra számíthattak, hiszen a szüleik – akik jellemzően a Baby Boomers generáció tagjai – nem tudták megtanítani nekik az információs technológia használatát, sőt inkább fordított irányú edukáció zajlott [11], illetve – ahogy a fókuszcsoportos vizsgálatok eredményeiből is kiderül – zajlik a mai napig. A próba-szerencse tanulás, a maguk által felfedezett technológia magabiztos számítógép és információs technológia felhasználóvá tette a Net generációt, az internet és a közösségi média pedig elsődleges kommunikációs csatornává és információforrássá vált az életükben.

Az Y generációt a többi generációhoz képest általában bölcsőbbnek, nagyobb tudásúnak tartják, képviselői nyitottak, optimisták és célorientáltak. Olyan világban nőttek fel, ahol az internet és a folyamatos technológiai innovációk révén a távolságok lecsökkentek, a határok elmosódtak, a lehetőségek viszont kinyíltak, és ezért nincs számukra lehetetlen. Magabiztosak és önállóak, az autonómia, a szabadság és a függetlenség létfontosságú számukra. Társas kapcsolataikban fontosak számukra a külsőségek, az imázs, a társakról és a magukról alkotott kép. Fontos nekik, hogy kortársaik elismerését kívánják, és kapcsolatban legyenek egymással, amelyre előszeretettel alkalmazzák a közösségi média különböző formáit [3].

Az internet kiemelten fontos az Y generáció életében, egy tipikus Y generációs fogyasztó folyamatosan elérhető online. Az internetről szerez információt a környezetéről, az interneten kapcsolódik ki, és az interneten keresztül tartja a kapcsolatot a számára fontos személyekkel és a világgal. A generáció egyik jellegzetessége a „multitasking” képessége, amely lehetővé teszi számukra, hogy egyszerre több dologra figyeljenek, ezért a folyamatos internet- és telefonhasználat nem akadályozza meg őket szimultán tevékenységek folytatásában [7]. A digitális bennszülötteknek is nevezett Y generáció nemcsak használja, de formálja is az

internetet. Internetezési szokásaik hatással vannak az internet és az e-kereskedelem fejlődésére, hiszen a szolgáltatók és az internetes kereskedők minél inkább szeretnék megfelelni újszerű elvárásaiknak.

Az Y generáció online információkeresésének és vásárlási szokásainak vizsgálatának jelentősége tehát megkérdőjelezhetetlen. Egyrészt az Y generáció mára az egyik legnagyobb szegmense a fogyasztói piacnak [1, 4] már Magyarországon is, ezért a korábbi generációkétól eltérő szokásaiknak, értékeiknek megismerése számos előnyt rejt. Annak érdekében, hogy hatékonyan érthessük el őket az általuk preferált kommunikációs csatornán, az interneten, meg kell ismernünk az internetezési és információkeresési szokásaikat, illetve az online szolgáltatásokkal szemben támasztott elvárásaikat. Másrészt az e-kereskedelem egyre nagyobb szeletet jelent a világ és Magyarország kiskereskedelmi forgalmában. Az online vásárlások 2010 óta megötszörözödtek Magyarországon, éves szinten a növekedés átlagosan 38%. Az e-kereskedelemben résztvevők aránya a teljes lakosság 23%-a [8], és a teljes lakosságból a legnagyobb arányban az Y generáció képviselteti magát. Azoknak a vállalkozásoknak, akik elektronikus kereskedelemmel foglalkoznak, jelentős piaci előnyt jelenthet megismerni a potenciális online vásárlók velük szemben támasztott elvárásait, szokásait.

Az Y generáció jelenleg a legjelentősebb internethasználó generáció, amelynek tagjai általában pozitív attitűddel állnak az online vásárláshoz, és az előző generációkhoz képest sokkal többet vásárolnak az interneten. A legfontosabb, általuk online vásárolt termékek körébe tartoznak a ruházati cikkek, szoftverek, könyvek, belépőjegyek, repülőjegyek, szállás, elektronikai cikkek [9]. Az online vásárolt termékek tekintetében jelentős különbség figyelhető meg a nemek között. Azok, akik mégsem vásárolnak közülük online, elsősorban a kártyás vásárlások kevésbé biztonságos voltára hivatkoznak, vagy a lassú házhozszállítás tartja őket vissza a vásárlástól [12]. Fontos azonban, hogy azok az Y generációs fogyasztók, akik offline vásárolnak, a vásárlást megelőzően online információkeresés segítségével tájékozódnak a megvásárolni kívánt termékről éppúgy, mint interneten vásároló társaik [9]. A legfontosabb információforrások a millenniumi generáció képviselői számára a barátok, ismerősök vagy más felhasználók, vásárlók által írt értékelések, visszajelzések, amelyeket a közösségi oldalakról, a gyártók és kereskedők oldalairól gyűjtenek be. Nemcsak felhasználják a visszajelzéseket, hanem saját tapasztalataikat is megosztják másokkal [12], legyen az akár pozitív, akár negatív tapasztalat.

3. Az alkalmazott módszer

Jelen tanulmány egy fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat sorozat eredményeit hivatott bemutatni. 2016 februárjában került sor négy fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatra a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karán. A négyből három az Y generáció képviselőinek részvételével zajlott, csoportonként eltérő korcsoportok körében. Mindegyik csoportról elmondható, hogy a csoporttagok nem ismerték egymást, illetve a vizsgálat szervezőjét sem, és nem vettek részt hasonló vizsgálatban az adott alkalom megelőző egy évben. Mindannyian aktív internethasználónak vallották magukat. A vizsgálatokban való részvétel önkéntes volt, és a résztvevők semmilyen kompenzációban nem részesültek. A legidősebb résztvevők 1981-ben, a legfiatalabbak pedig 1998-ban születtek. A vizsgálatok videokamera segítségével kerültek rögzítésre. A felvételek kizárólag az adatok felvételét szolgálták, harmadik fél nem láthatta őket.

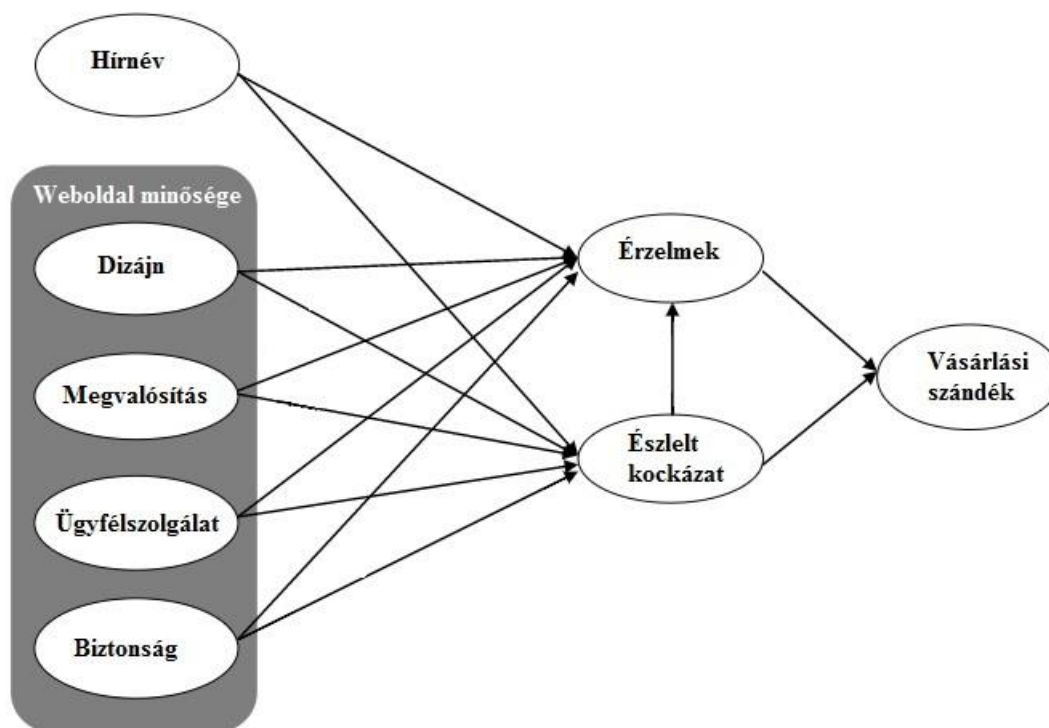
Az első fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatban 8 fő vett részt, 4 nő és 4 férfi, mindannyian 18 és 23 év közöttiek voltak a vizsgálat időpontjában. A vizsgálati személyek között szerepeltek alap- és mesterszakos hallgatók, valamint egy szakács is. Legtöbbjük még a szüleivel élt, de

mindannyian célul tűzték ki, hogy elköltözzenek otthonról. A csoporttagok átlagos jövedelemmel rendelkeztek.

A második csoport vizsgálati személyei 24-29 évesek voltak, szintén nyolcan, 5 férfi és 3 nő. Köztük főiskolát, egyetemet végzettek és középiskolai végzettségűek is szerepeltek, illetve olyanok is, akik még nem fejezték be tanulmányaikat. Anyagi körülményeik az első csoporthoz hasonlóan átlagosnak, vagy kissé magasabbnak mondhatók. A résztvevők közül hárman még a szüleikkel éltek a vizsgálat idejében.

A harmadik csoportba a 30-35 évesek kerültek, 4 nő és 4 férfi. Mindegyik résztvevő elköltözött már a szülőktől, és önálló háztartást vezetett. Kettőnek gyermekei is voltak, négyen házasságban éltek. Foglalkozásukat tekintve vállalkozók, alkalmazottak és egyetemi oktatók. Végzettségük a középiskolától a doktori címig terjedt. Közepes, vagy magas jövedelemszinttel rendelkeztek.

A negyedik fókuszcsoporthoz a vizsgálat az X generáció és a Baby Boomerek körében elvégzett kontroll csoport volt, a fentiekhez hasonlóan 8 fővel. Négyen a Baby Boomers, négyen pedig az X generációhoz tartoztak. Férfiak és nők, alacsonyan és magasan képzettek egyaránt képviseltették magukat. A vizsgálatok eredményeinek használhatósága érdekében a kontroll csoport tagjai is ismerték, használták már az internetet.

1. ábra: a vásárlási szándékot befolyásoló tényezők [13]

A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatokra azért került sor, hogy feltérképezhessük az Y generáció online információkeresési és vásárlási szokásait, illetve, hogy lássuk, van-e eltérés a generáción belül az egyes korcsoportok internetes vásárláshoz fűződő elvárásai, szokásai között. Törőcsik és Pál [5] felvetése szerint érdemes lehet a generáció ilyen jellegű vizsgálata, hiszen különbségek adódhatnak a korai és késői születésű tagok internethez való viszonya között. A vizsgálatok további célja volt egy országos, reprezentatív felmérés kérdőívéhez tartozó kérdések összeállításának előkészítése is.

A vizsgálatok során négy nagyobb témakört érintettünk a résztvevőkkel. Elsőként az internetezési szokásokról kérdeztük őket, majd a vásárlásokat megelőző online információkeresésről és online vásárlásról beszélgettünk. A harmadik nagyobb témakörbe az

internetes kereskedelem jellemzői és az ehhez kapcsolódó fogyasztói elvárások tartoztak, végül az internetes kereskedelem célcsoportjai és a kommunikáció főbb üzenetei kerültek fókuszba. Jelen tanulmány az internetezési szokásokra, az online információkeresésre és az online vásárlásra vonatkozó eredményeket foglalja össze.

A fókuszcsoporthoz vizsgálatok lebonyolításakor és így az eredmények elemzésekor Kim és Lennon [13] modelljét is segítségül hívtuk, amely a weboldalak hírnevének és minőségének hatásait vizsgálja a fogyasztó érzelmeire, az észlelt kockázatra, illetve a vásárlási szándékra vonatkozóan. Modelljük [1. ábra] szerint az online vásárlási szándékot meghatározzák a fogyasztó webáruházzal kapcsolatos érzelmei és az, hogy mennyire tartja kockázatosnak, vagy éppen biztonságosnak az adott helyről történő vásárlást. E két tényezőre pedig a weboldal minősége mellett az áruház hírneve is jelentős hatással bír.

4. Kutatási eredmények

A vizsgálatok eredményeit jelen tanulmányban két dimenzió mentén tárgyaljuk. Elsőként az Y generáció internetezési szokásaira vonatkozó eredmények következnek, majd azokat követi a vásárlást megelőző online információkereső magatartásra, valamint az online vásárlásra vonatkozó eredmények bemutatása.

4.1. Internetezési szokások

A fókuszcsoporthoz vizsgálatok elején az internethasználat gyakoriságáról kérdeztük a résztvevőket. A vizsgálatokból kiderült, hogy minél fiatalabbakat kérdeztünk, annál inkább jelen van mindennapjaikban az internet. A legfiatalabb korcsoport körében egyértelmű volt, hogy napi 24 órában online vannak. Ezzel szemben, minél idősebbek, annál kevésbé fontos számukra, hogy legyen folyamatosan internetelésük. Munkahelyen és iskolában a generáció minden tagja aktív számítógép és internethasználónak számít, elmondásuk alapján munkában elkerülhetetlen az internet használata. A fiatalok azonban nemcsak munkára, hanem személyes célokra is használják az internetet munkaidőben, ezzel szemben az idősebbekre ez kevésbé jellemző, sőt a 30 évesnél idősebb kategóriában kapott válaszokból kiderült, hogy ők a munkaidő végeztével is kevesebbet interneteznek személyes célból, mint fiatalabb társaik.

Az internet elérésére használt eszközök tekintetében is eltérő eredmények születtek a különböző korcsoportoknál. Fiatalabbaknál a mobiltelefon az elsődleges eszköz, idősebbeknél pedig inkább a laptop. PC használata nem jellemző, minden korosztály számára fontos a mobilitás. A tabletek minden korosztálynál megjelennek, de egyik esetben sem a legelső helyen, inkább másodlagos eszköznek tekintik. Az Y generáció egészére jellemző, hogy telefonálás helyett inkább írásos üzenetet váltanak, sőt SMS helyett is internet alapú, azonnali üzenetküldést használnak. További információ, hogy fontos nekik a folyamatosan rendelkezésre álló, nagysebességű, vezeték nélküli internetkapcsolat, amely állandó kapcsolat felvételi lehetőséget biztosít másokkal.

A szörföléssel, vagyis aktív internetezéssel töltött időről elmondható, hogy a fiatalabbak idősebb társaiknál jóval többet, 3-5 órát szörfölnek aktívan naponta, vagyis ennyi időt töltenek aktív információkereséssel, és emellett folyamatosan, 0-24-ig elérhetők online. Ezzel szemben az idősebbek ennél jóval kevesebbet, naponta kb. 1 órát interneteznek aktívan személyes célból, inkább csak a munkahelyükön elérhetők online, és gyakrabban vannak offline, azaz gyakrabban fordul elő, hogy nem kapcsolódnak egyetlen eszközzel sem az internethez. Hozzá kell tenni, hogy azt is minden korosztályban elmondták, hogy ha azonnali információra van szükségük valamivel kapcsolatban – legyen az egy idegen szó jelentése, egy nyitva tartó étterem, vagy bármi egyéb – akkor azonnal előkapják a mobiltelefont, és rákeresnek a kívánt információra.

Az internethasználat céljai megegyeznek az eltérő korcsoportokban. Egyrészt minden vizsgálati személy arról számolt be, hogy napi feladataik elvégzéséhez, tanuláskor vagy munkában egyértelműen az internet az elsődlegesen használt információforrásuk, másrészt a

munka mellett a hobbijukkal kapcsolatosan is interneten keresnek információt. Továbbá minden korosztályra jellemző a hírek online olvasása, és többen kifejtették, hogy egyáltalán nem néznek televíziót. A TV célja inkább csak a fehér zaj fenntartása, mert egyéb tevékenységeik közben ugyan be van kapcsolva, de nem figyelnek rá, így csak passzív információforrás. Jellemző az online médiafogyasztás, legyen az zene, film, vagy egyéb rövid videók, az Y generáció képviselői nagy számban találhatók meg „a közönség soraiban”. Az internet számukra kiváló inspirációforrást is jelent, legyen szó divatról, lakberendezésről, gasztronómiáról vagy „csináld magad” ötletekről. Az internethasználat egyik legjelentősebb célja számukra, hogy tartsák a kapcsolatot másokkal, barátokkal, kollégákkal. Míg a barátokkal azonnali üzenetküldő szolgáltatások segítségével, kép- és videó megosztó alkalmazásokkal kommunikálnak, addig hivatalos ügyekben, kollégákkal, felettesekkel, tanárokkal elsődleges csatorna számukra az email. Minden korosztályban kifejtették, hogy amennyiben hirtelen szükségük van bármilyen információra, akkor is a mobil készülékek jelentik az elsődleges megoldást. Ha eltévedtek, online térképet vesznek elő. Ha éhesek, online tájékozódnak a legközelebbi éttermekről, a kínálatról, árakról és nyitva tartásról. Ha idegen nyelvű tartalommal találkozunk, amelyet nem értenek, akkor is az internetet hívják segítségül az azonnali fordításhoz. A példákat hosszasan sorolhatnánk tovább. Még egy nagyon fontos célja van az internethasználatuknak, nevezetesen az online vásárlás. Terméktől és helyzettől függően akár otthonról (nagyobb értékű termékek), akár menet közben is vásárolnak termékeket (lottó, parkolójegy), sőt olyan is előfordul, hogy offline üzletben állva vásárolják meg az üzletben kínált terméket online, az internetes vásárláshoz kötött árengedmény reményében.

A résztvevők kifejtették azt is, hogy milyen nem kívánt tartalmakkal találkozunk internethasználat közben. Ezek közé tartoznak a felugró ablakok, a bulvárhírek, nacionalista, szélsőséges, vagy erőszakos tartalmak. Közösségi médiában az ál-nyereményjátékok és a „lájkvadász” oldalak cikkei, amelyeket ismerősök osztanak meg. Ezek a tartalmak és megoldások nem érik el az Y generációt, mert ők teljes mértékben elutasítják ezeket. Felugró ablakok, nem kívánt hirdetések ellen reklámblokkolót használnak, a nem kívánt tartalmakat megosztó ismerősöket, oldalakat pedig letiltják, törlik, kikövetik.

4.2. Online információkeresés és vásárlás

Online információkeresés minden nem elhanyagolható mértékű vásárlás előtt jellemző a vizsgálatokban résztvevő személyekre, a kisebb, rutinszerű vásárlás esetében azonban nem feltétlenül valósul meg. Az információforrások elsődlegesen a vásárlói vélemények, más fogyasztók által írt értékelések, tesztek, amelyeket a termékhez elérhető visszajelzések lapján vagy fórumokon olvasnak elsősorban, amely megegyezik Mangold és Smith [12] eredményeivel. Fontosak számukra a vásárlók által készített fotók, videók. A gyári képeknél ezek meggyőzőbbek, mert biztosabbak benne, hogy a valóságot tükrözik. A közösségi médiában olvasott pozitív visszajelzések javítják a fogyasztó szemében a cég hírnevét, amellyel hozzájárulnak a vásárlási döntés meghozatalához [13], a negatív „feedback” viszont ronthatja a cég megítélését.

Vizsgálati személyeink szakértői oldalakról is tájékozódnak, amelyek esetében azonban már felmerül a megbízhatóság kérdése, ugyanis számítanak fizetett hirdetésekre és PR cikkekre, amelyek szerintük nem feltétlenül valós információt közölnek.

Hasonlóan fenntartásokkal kezelt információforrás, és kizárólag a termék specifikációjának megismerésére szolgál a gyártó oldala, illetve a kereskedő oldalán olvasható termékleírás. A fogyasztók azt feltételezik, hogy a gyártó biztosan nem ír negatív információt, kritikát a termékről, ezért nem is tekintik elsődleges tájékoztatósi pontnak.

A konkrét termék kiválasztását követően további információkeresés következik, amely a kereskedők kínálatára és az árakra irányul. Ehhez elsősorban ár-összehasonlító oldalakat

alkalmaznak, amelyek segítségével listázhatók azok a kereskedők, akik forgalmazzák az adott terméket, és kiválasztható a legkedvezőbb ajánlat. Nagyobb értékű termékek esetében előfordul, hogy az Y generációs fogyasztók ellátogatnak egy-egy áruházba, ahol ki van állítva a termék, és alaposan megvizsgálják, megfogdossák, kipróbálják azt. Az alacsonyabb ár reményében azonban a vásárlás gyakran mégis online történik meg, a legolcsóbb, még megbízhatónak ítélt forrásból, amihez ár-összehasonlító oldalt használnak.

A megbízhatóság nagyon fontos szerepet játszik a kereskedő kiválasztásában a szakirodalom, a modell [13] és a vizsgálatok eredményei szerint is, amelyek alapján a megbízhatóság észlelését befolyásoló tényezők három csoportba sorolhatók. Az első csoportba azok a tényezők tartoznak, amelyek javítják a webáruház észlelt megbízhatóságát. Ilyenek az elérhetőségek feltüntetése, a kapcsolatfelvétel lehetőségei, illetve a válaszadás sebessége, módja a webáruház részéről. Minél inkább elérhetőnek érzékeli a fogyasztó a céget, annál megbízhatóbbnak értékeli azt, amely nem meglepő, hiszen Kim és Lennon modelljében is kiemelt szerepet kap az ügyfélszolgálat az észlelt kockázat csökkentése és a kereskedő felé táplált érzelmek kialakításában [13]. Az alacsonyabb kockázat és a pozitív érzelmek növelik az esélyét a későbbi vásárlásnak, mint ahogy a modellben is láthatjuk.

A legfiatalabb korosztály körében végzett fókuszcsoportos vizsgálat alkalmával a weboldal dizájnja is felvetődött, mint egy tényező, amely segít meghatározni a webáruház megbízhatóságát. Eszerint minél szebb, „letisztultabb”, minél jobban néz ki a webáruház, annál inkább gondolják úgy, hogy egy megbízható kereskedővel van dolguk. Az eredmény összhangban van Kim és Lennon modelljével [13].

Tovább javítja az észlelt megbízhatóságot a felület személyre szabhatósága, amely a „weboldal megvalósítása” kategóriába sorolható a modellben. Az Y generáció számára fontos, hogy az oldal jól működjön, érthető, egyszerű legyen, és megfeleljen a vele szemben támasztott elvárásoknak. Fontos számukra, hogy személyre szabhassák a felületet, legyenek a termékek között szűrési lehetőségek, választhassanak különböző fizetési lehetőségek közül, ők maguk dönthessenek a kiszállítás módjáról. Külföldi webáruházak esetében fontos lehet, hogy állítható legyen az oldal nyelve is.

További pozitív tényező, ha az áruháznak van offline elérhető üzlete is. Ide tartozik az is, hogy minél nagyobb láncsal rendelkezik a kereskedő, annál megbízhatóbbnak gondolják. Minél nagyobb lánc, annál ismertebb, ezért annál nagyobb hírnévnek örvend, amely önmagában is kiváltja a pozitív attitűdöt, illetve csökkenti az észlelt kockázat mértékét [13].

Az Y generáció számára mindezek mellett a legfontosabb tényező, amely előrejelzi a weboldal megbízhatóságát, az a fogyasztók, leginkább ismerősök visszajelzései, pozitív tapasztalatai. Ezek szintén egyértelműen erősítik a hírnév okozta pozitív attitűdöt, érzelmeket. Semleges tényező a webáruházak megbízhatóságának megítélésekor a megbízhatósági tanúsítványok feltüntetése. A válaszadók azt gondolják, hogy bármelyik kereskedő készíthet magának akár egy egyszerű képszerkesztő program segítségével tanúsítványszerű feliratokat, képeket, ráadásul a valódi tanúsítványok eredete és hitelessége is nehezen ellenőrizhető. Érdekes eredmény, hogy az Általános Szerződési Feltételek elérhetősége az oldalon önmagában nem pozitív tényező, a fogyasztók elvárják a jelenlétét, de ha van, akkor csak semleges tényező a megbízhatóságot illetően.

Amennyiben azonban nincs, vagy nem érthető az oldalra feltöltött Általános Szerződési Feltételek, akkor az egy negatív tényező, amely erősen rontja a webáruház észlelt megbízhatóságát. Hasonlóan rontja ezt a cégalapítás hiánya, illetve, ha nincs feltüntetve elérhetőség, vagy a megadott lehetőségeken nem elérhető a vállalkozás. Kim és Lennon modelljében is megjelenik a biztonság, mint tényező. Az ÁSZF feltüntetése a biztonság prezentálásának elsődleges módja a webáruházak részéről, elmulasztása rossz hatással van a kockázateszlelésre.

További eredmény, hogy a nagyarányú árengedmények kettős hatást érhetnek el. Amennyiben a cég egy jól ismert, nagyobb hálózattal rendelkező vállalkozás, akkor a nagy árkedvezmény egyértelműen vásárlásra ösztönzi az egyéneket, azonban kisebb, kevésbé ismert cégek esetében a fogyasztók inkább bizalmatlanná válnak, és kisebb valószínűséggel rendelik meg a terméket.

A korcsoportok között nem figyelhető meg eltérés az internetes vásárlás érzékelt előnyeit illetően. Minden csoport szerint előny a gyors, hatékony ár összehasonlítás lehetősége, a kényelem, a széles választék, az egyszerűség, és hogy az internet alapos információgyűjtést tesz lehetővé.

Hátrányok között említették, hogy a termék késleltetve kerül a vásárló birtokába, hogy nehéz kiszűrni a nem megbízható oldalakat, nehézkes a garanciális ügyintézés, sok esetben drága a házhozszállítás, illetve azt is, hogy nem lehetséges a konkrét termék kiválasztása. Ez utóbbi például kézzel készített kaspók esetében okozott fejfájást az egyik résztvevőnek, akinek nem tetszett a kézhez kapott kaspó rajzolata. Felvetése szerint egy üzletben lehetősége lett volna a polcra kiválasztani egy másik darabot, amelyen szebb lett volna a dekoráció.

Valentine és Powers [9] eredményeivel összhangban az eredményekből kiderült, hogy a férfiak és nők eltérő dolgokat keresnek, illetve vásárolnak az interneten. Míg a nők elsősorban ruházati termékeket, jegyeket és szállást vásárolnak, addig a férfiak inkább elektronikai cikkeket, műszaki kiegészítőket, bútorokat.

A válaszokból kiderült, hogy a fiatalabbak gyakran vásárolnak mások – család vagy barátok – számára is, jellemzően az idősebb generációk megbízásából.

Fontos eredmény, hogy az Y generáció képviselői magasabb árú termék vásárlása vagy nagyobb végösszeg esetén elvárják az ingyenes szállítást. Továbbá semmi esetre sem vásárolnának akkor, ha a szállítási díj magasabb a megvásárolt termék áránál. Az is kiderült, hogy ha két hasonló termék közül az egyik ingyenes szállítással rendelhető, akkor biztosan azt választják, még magasabb eladási ár mellett is, szemben azzal az olcsóbb termékkel, amelyhez szállítási költség is tartozik.

A kereskedő és a termék kiválasztásakor számukra a megbízhatóság és az ár a két kulcsfontosságú tényező.

5. Következtetések

Az Y generáció körében elvégzett fókuszcsoporthoz vizsgálatok eredményei megerősítették a szakirodalomban leírtakat, és rámutattak arra, hogy a generáció elsődleges információforrása az internet. A generáció legtöbb tagja ezen a csatornán keresztül érhető el a leghatékonyabban. Az internetes vásárlásra vonatkozó eredmények szerint az online vásárlást legtöbbször megelőzi az online információkeresés, amely offline tájékozódással is kiegészülhet egyes termékek esetében. Az online információkeresést legtöbb esetben online vásárlás is követi, amely során az Y generáció a megbízhatónak ítélt kereskedők közül választja ki a legkedvezőbb ajánlatot, amely nagy valószínűséggel ingyenes szállítást is ígér. Az Y generáció tagjai nemek szerint eltérő cikkeket vásárolnak: míg a nők inkább ruházati cikkeket és utazást vásárolnak a neten, addig a férfiak a műszaki és elektronikai cikkek terén élveznek elsőbbséget.

Az eredmények alátámasztották Kim és Lennon modelljének [13] feltevéseit. Eszerint a vásárlási döntés meghozatalában jelentős szerepet kap a kereskedő hírneve és a webshop minősége, amely magában foglalja a dizájnt, a megvalósítást, az ügyfélszolgálatot és a biztonságot. Ezek a tényezők együtt meghatározzák a vásárlás személy által észlelt kockázatát és azt, hogy milyen érzelmek alakulnak ki a potenciális vásárlóban a webáruházal és a termék jövőbeni megvásárlásával kapcsolatban, amelyek pedig hozzájárulnak a vásárlási döntés meghozatalához, vagy épp elmaradásához.

Irodalomjegyzék

- [1] The Council of Economic Advisers: *15 ECONOMIC FACTS ABOUT MILLENNIALS*. 2014.
Letöltve 2016. 05. 06-án, a the WHITE HOUSE weboldalról:
https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/millennials_report.pdf
- [2] Papp, R., Matulich, E.: *Negotiating the deal: Using technology to reach the millennials*. Journal of Behavioral Studies in Business, 4, 1. 2011.
Letöltve: <http://www.aabri.com/manuscripts/111063.pdf>
- [3] Williams, K. C., Page, R. A.: *Marketing to the generations*. Journal of Behavioral Studies in Business, 3, 1. 2012.
Letöltve: <http://www.aabri.com/manuscripts/10575.pdf>
- [4] Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint*. 2016.
Letöltve 2016. 05. 06-án, a KSH weboldalról:
<https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>
- [5] Töröcsik M, Pál E.: *Generációs kutatások tapasztalatai, Z generáció a kutatásokban*. In: A Z generáció magatartása és kommunikációja. In: Töröcsik, M. (szerk.), A Z generáció magatartása és kommunikációja. Pécsi Tudományegyetem. 2012. pp. 10-32.
- [6] Howe, N. Strauss, W: *Millennials Rising. The Next Great Generation*. New York: Vintage Books. 2000.
- [7] Eisner, S. P. *Managing generation Y*. SAM Advanced Management Journal, 70 (4), 4. 2005.
Letöltve:
<http://resolver.ebscohost.com/openurl?sid=google&auinit=SP&aulast=Eisner&atitle=Managing+generation+Y&title=SAM+Advanced+Management+Journal&volume=70&issue=4&date=2005&spage=4&issn=0749-7075&linksourcecustid=3135&site=ftf-live>
- [8] Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország 2015*.
Letöltve 2016. 05. 06-án, a KSH weboldalról:
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2015.pdf>
- [9] Valentine, D. B. Powers, T. L.: *ONLINE PRODUCT SEARCH AND PURCHASE BEHAVIOR OF GENERATION Y*. Atlantic Marketing Journal: Vol. 2: Iss. 1, Article 6. 2013.
Letöltve: <http://digitalcommons.kennesaw.edu/amj/vol2/iss1/6>
- [10] Reeves, T. C., Oh, E.: *Generational differences*. Handbook of research on educational communications and technology, 3, 295-303. 2008.
Letöltve:
http://faculty.ksu.edu.sa/Alhassan/Hand%20book%20on%20research%20in%20educational%20communication/ER5849x_C025.fm.pdf
- [11] Tari, A.: *Y generáció*. Jaffa Kiadó és Kereskedelmi Kft. 2010.
- [12] Mangold, W. G., Smith, K. T.: *Selling to Millennials with online reviews*. Business Horizons, 55(2), 141-153. 2012.
Letöltve: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S000768131100156X>
- [13] Kim, J., & Lennon, S. J.: *Effects of reputation and website quality on online consumers' emotion, perceived risk and purchase intention: Based on the stimulus-organism-response model*. Journal of Research in Interactive Marketing, 7(1), 33-56. 2013.
Letöltve:
https://www.researchgate.net/publication/263525114_Effects_of_reputation_and_website_quality_on_online_consumers%27_emotion_perceived_risk_and_purchase_intention_Based_on_the_stimulus-organism-response_model

Lektorálta: Dr. Soós Mihály, tanársegéd, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Marketing és Kereskedelem Intézet

ONLINE MARKETINGESZKÖZÖK HATÉKONYSÁG- ÉS HATÁSVIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGI VONATKOZÁSBAN

Tari Katalin

Szent István Egyetem, Üzleti Tudományok Intézete, PhD-hallgató, katalintari@gmail.com

Absztrakt

Az online marketing világában az innovatív megoldások, az új fejlődési lehetőségek és a hatékonyság-növelés mindig kiemelt jelentőséget kapnak a gazdasági piacokon. Ezek a versenyképesség javításában éppen úgy nagy szerepet játszanak, mint ahogy a fogyasztói igények feltérképezésében is. A tanulmány célja, hogy a Magyarországon használatos online- és az offline marketingkampányok esetében megvizsgálja, majd összehasonlítsa a hatásosság- és a hatékonyság mérését is.

A tanulmány először elméleti megközelítésből, majd a gyakorlati alkalmazásból eredő különbségekre mutat rá az online- és offline szférát összehasonlítva. A kutatás célja a rendelkezésre álló szakirodalom felhasználásával ismertetni a jelenleg Magyarországon használt online- és offline mérőszámokat, illetve mérési rátákat. A tanulmány további célkitűzése bemutatni a 2016-os online reklámozási trendeket, amelyek a magyar online piacot meghatározzák, s hatékonyan nyerik meg az érdeklődő vállalatokat, viszonteladókat, illetve fogyasztókat.

Ezt követően az online reklámok hatásosságait kívánom rangsorba állítani, amely a szakirodalom mellett, – a gyakorlati oldalról kiegészítve, – mélyinterjúk értékelésével egészül ki. Mélyinterjúim – a különböző szektorokból kikerülő, – online webáruház teljes körű kiszolgálását biztosító vállalatok, valamint kreatív- és reklámügynökségek vezető szakembereivel készült. A szakmai irodalom-feldolgozás eredményeképp bemutatásra kerülnek a leggyakrabban használt online marketing eszközök, majd az interjúk alapján összehasonlításra kerülnek az offline és az online reklámozási módok CPM (Cost per 1000 Impression), illetve rámutatok a különböző, online reklámok hatékonyságaira, valamint a lehetséges hiányosságaira is. Ehhez összehasonlítási alapot a konverziós arány – angolul conversion rate – ad, amely a hivatalos adatokon túl, a mélyinterjúk tartalomelemzése alapján is értékelve lesz.

Összefoglalva, ezen kutatás rámutat azokra a lehetséges mérési eljárásokra, mutatórendszerekre, amelyek lehetővé teszik a különböző csatornákon elért teljesítmények integrált vizsgálatát, valamint a hatékonyabb kampányok lebonyolítását is.

Kulcsszavak: hatékonyság, teljesítménymérés, online marketing, versenyképesség

1. Bevezetés, kutatási célok

A marketing – valamint eszközrendszere, esetünkben kiemelten az online marketing – világában az innovatív megoldásoknak, az új fejlődési lehetőségeknek és a hatékonyság-növelésnek nagy szerepe van a gazdaság összes szektorát tekintve. A célpiac megfelelő pozicionálása, valamint szegmentálása, a helyesen kialakított eladásösztönzés használata, illetve a differenciált ár- és termékpolitika alkalmazása már ismert hatékonyságnövelő eszközök. Ezek a versenyképesség javításában épp úgy nagy szerepet játszanak, mint az ezzel járó fogyasztói igénykielégítésben.

Milyen átalakulás tanúi vagyunk?

A téma aktualitása kiemelt jelentőségű, hiszen a ma leggyorsabban fejlődő iparág az e-kereskedelem. Az elmúlt évtizedek történéseit áttekintve, a rendszerváltást követően, a gazdaságot, ezáltal a marketingszektort is érintő gyökeres változások után egy merőben új,

digitális korszak fellendülését éljük, melyet az e-kereskedelem aranykorának is neveznek.^[1] Ez az intenzív növekedés – a becslések szerint – egészen 2018-ig meghatározza majd a gazdaság alakulását. Az emarketer.com kutatása alapján, az internetet rendszeresen használók száma 2 év múlva eléri majd a Föld lakosságának felét, így ez lassítja a további növekedést.^[2] A lassulás másik oka a véges elemszám ténye, amely a Föld népessége. Magyarország vonatkozásában ez a lassuló hatás már tavaly is érezhető volt. 2010-ben az ország lakosságának 55%-a, míg 2014-ben már a 72%-a, 2015-ben pedig 74%-a volt rendszeres internethasználó.^{[3] [4]} E lassuló növekedés okairól bővebben „A téma felfeztetése” című szakaszban írok majd. A cégek online kommunikációs eszközeik helyes használatával egyre nagyobb bizalmat építenek ki az internet felhasználókban, a résztvevők között nőtt az interakciók száma, amely a szózhagyomány útján nyert tapasztalati beszámolókat is támogathatja. A rugalmas nyitvatartással, az összehasonlítható árakkal, a sokrétűbb termékválasztékkal, a könnyű kezelhetőséggel, illetve az okostelefonok mindennapos használatával egyre szélesebb online fogyasztói réteget tud megcélozni az online piacon megjelenő vállalat.

Hogyan működünk hatékonyabban az online piacon?

Első lépés a vállalati célok tisztázása. A marketingkampányok elsődleges céljai között szerepel a cégek bevételelnövelése és hírnévszerzése, valamint népszerűsítése. Ezen célok támogatása a jelenlegi online korszak leginkább meghatározó elemeivel segíti elő a kampányok hatékonyabb tervezését és targetálását. Mindehhez a célok után, a marketingcsatorna kiválasztása elhagyhatatlan tényező, amelyet befolyásol a célcsoport, a termék és/vagy szolgáltatás jellege, a versenytársak, a költségkeret, az online médiumok tulajdonságai és mérhetősége, valamint egyéb egyedi tényezők, mint például a rendelkezésre álló idő, sürgősség, a szinergiahatások vagy a kreatív ötletek. A kampány hatékonyságát, – az az a létrejött online vásárlások számát – a marketingügynökségek közt már több éve használatos eszközök segítségével is tudjuk növelni. Ide tartoznak a személyre szabott optimalizáló eszközök lehetőségei, mint például a CPT/CPM,¹⁸⁶ SEO, PPC vagy más néven CPC,¹⁸⁷ a visszafordulási arány, a konverzióoptimalizálás (CRO), az átkattintási arány (CTR), a cselekvésre ösztönzés (CTA) stb. – nyomon követése, majd a beérkező adatok elemzése, értelmezése és a következtetések levonása is, mely utolsó 3 tényezőről még bővebben szót ejtek tanulmányomban.^[5]

Az online trendek széles körű elterjedésével mindenkire eljut az online webáruház indításának ötlete. Ma már sokkal könnyebben előkészíthetjük és támogatjuk a vállalat ezen döntéseit, csökkentve ezzel kockázatait, avagy soha nem látott határokon átvéelő piacok felé is nyithat. Ehhez a web, valamint az ott jelen lévő vállalatok, azok termékeinek és/vagy szolgáltatásainak fogyasztói nyomon követése, előzményeiknek, cselekvéseiknek elemzése nyújtja a legnagyobb segítséget a személyre szabott ajánlat 100%-os konverziós ráta eléréséhez, – amely tulajdonképpen még elérhetetlen.^[6]

Kutatási célom, hogy magyarországi viszonylatban bemutassam az online, illetve a gyakorlatban releváns offline marketingkampányok legsűrűbben használt eszközeit, mérési lehetőségeit a business-to-business (B2B) piacon. További célom, hogy felmérjem ezek hatásosságát és hatékonyságát. Eredményeim szakmai körökben lekérdezett, strukturált mélyinterjúk tartalomelemzésére alapulnak.

¹⁸⁶CPM (cost-per-thousand impressions) 1000 megjelenésre jutó költség. Megmutatja az 1000 kapcsolatonként létrejövő egy reklámeszköz költségét. „Példa: 1 millió megjelenés (1 000 000) vásárlása CPM alapon 100 Ft-ért: 1 000 000/1000 = 1000 "egység". Ebből 100 Ft x 1000 egység = 100 000 Ft-ot kell fizetnünk ezért az 1 millió megjelenésért, és a CPM a 100 Ft, azaz 100 Ft-ba kerül ezer megjelenés.” Forrás:

http://adverticum.hu/szolgáltatásaink/adserver_szotar/adserver_szotar_a_e/, letöltve: 2016. augusztus 20.

¹⁸⁷PPC (cost-per-mille): kattintás alapú hirdetési modell. Forrás: Online Marketing Akadémia Facebook hirdetés lépésről lépésre (2016) 6. oldal

2. A téma felvezetése

A bevezetés során már említett, az internet-felhasználók lassuló növekedésének okait kívánom bemutatni a téma felvezetése során.

A növekedés lassuló ütemének hátterében, véleményem szerint, a migráció és az elszegényedés állhat. Ezen túlmenően lényeges már az elején elkülöníteni az interneten szörfölők két körét. Mégpedig, akik nem vásárolnak, illetve azok, akik vásárolnak online, mivel ők a gazdaságra ható közvetlen részvevők. Míg a felhasználói számok lassuló növekedést mutatnak, addig az online vásárlóké fokozatosan nő. Az itt elmaradt intenzív növekedési ütem hazánkban elmaradt, így ez most fokozatosan, egy elnyúló időszak folyamán oszlik el.

A cégek online kommunikációs eszközeik helyes használatával, egyre nagyobb bizalmat építenek ki a felhasználókban, a részvevők között pedig nő az interakciók száma, amely a szájhagyomány útján nyert tapasztalati beszámolókat is támogatja – családi/baráti véleménynyilvánítás során. Ez a növekedés az összköltségek és –bevételek relatíve pozitív irányú alakulásával jár. ^[7] A befektetett költségek megtérülését a konverziós arány/ráta mutatja meg. Lényeges tehát a fogalom tisztázása emiatt is, illetve egyik hipotézisem helyes értelmezése miatt is. A konverziós ráta önmagában mégsem értelmezhető, mert először meg kell határozni a konverziós célt/célokat, illetve kutatási kérdés/eket. A **konverziós rátát**, vagy konverziós **arányt** leggyakrabban, általános formában akkor használjuk, ha a **ténylegesen végbe ment vásárlások számát mutatja meg**, általában az online piac tekintetében vizsgálódva. 3-5%-os elérés már nagyon jónak mondható a magyar online piacon,^[8] ami 1000 elérésből 3-5 vásárlást jelent.^[9] Ezen túl a saját – 1 éves médiatervezőként szerzett – tapasztalatszerzésem alapján számoltuk a hirdetés (banner/kép),¹⁸⁸ a DM levelek, a keresőoptimalizálás (kulcsszó szerinti keresés) vagy a honlap aloldal (landing oldal)¹⁸⁹ elérési, azaz rákattintási konverzióját (CPC:cost per click)¹⁹⁰ is. A marketingkampány teljesítménye és optimalizálása akár ingyenes programok – például Google Analytics, Google Adwords – segítségével bármikor elemezhető. Ezek az ingyenes vagy fizetős analitikus elemzések a vállalat adott időszakra vonatkozó statisztikáit foglalják össze, illetve rámutatnak a költségi arány megtérülési eredményeire. A statisztikák elemzését követően megkönnyíthető a vállalati döntés, kiszámíthatóbb a folyamat, valamint a legfontosabb, hogy kialakítható a termék és/vagy szolgáltatás célcsoportjának egyedi attitűd, valamint szokásjellemzői köre, amely nagyban támogatja a vállalat versenyképes és hatékony működését. Ezen mutató tehát akár a külön-külön szegmensenkénti hatékonyságot, akár az alkalmazott online marketingeszközök hatékonyságát megmutatja. Ahhoz, hogy a megfelelőt válasszuk, tisztáznunk kell a konverziós célokat. ^[10] A legnépszerűbb célok közt az online, – ténylegesen is – vásárlásra bírt vevők elérése, a feliratkozók szerzése, a nyereményjátékon való részvétel, valamint a piackutatási/felmérési kérdőív kitöltése szerepel.^[11]

¹⁸⁸ Banner: (webbanner, bannerreklám)olyan régóta használt, online hirdetési forma, amely az online marketing kampányok gyakori egyik eszköze. Mérete és formátuma változó, általában a weboldal/sales house/network médiaajánlatában szerepel. Gyakori a mozgó- (GIF), valamint az álló (JPG, JPEG) formátum. Forrás: http://advertecum.hu/szolgalatasaink/adserver_szotar/adserver_szotar_a_e/, letöltve: 2016. augusztus 20.

¹⁸⁹ Landing aloldal: olyan weboldal, amelyre a felhasználó elsőként érkezik a bannerre való kattintást követően. Általában interakcióra buzdítja az érdeklődőt, s kevesebb tartalommal rendelkezik, mint a nyitó oldal. Forrás: Shoprenter: E-commerce nyomtatványa (2016)

¹⁹⁰ CPC (cost per click): megmutatja, hogy mennyi az 1 kattintásra jutó költség. Eszerint be lehet állítani, hogy maximálisan mennyit szánunk egy kattintásra. Tehát ez arra vonatkozik, hogy egy kattintás maximum mennyibe kerül számunkra. Forrás: Online Marketing Akadémia Facebook hirdetés lépésről lépésre (2016) 55. oldal

3. Alkalmazott módszerek

3.1. Módszertan rövid bemutatása

Kutatásom kvalitatív eljárással készült, online szakemberek (n=7fő) mélyinterjúinak tartalomelemzése alapján. A beszélgetést diktafonnal rögzítettem, majd azt visszahallgatva rögzítettem az adatokat. Kérdéseim strukturáltak voltak. A lekérdezés 2016. március 10. és május 18. között folyt. 7 fő vett részt a kutatásban, akik beosztásukat tekintve közép-, vagy felsővezetők, illetve legalább 4 éves, maximum 15 éves tapasztalattal rendelkeznek. Tevékenységüket tekintve van, aki marketing és/vagy kreatív kampányokat tervez, vezet és kísér nyomon – elemzéssel egybekötve, – avagy online webáruház teljes körű kiszolgálásával, online jogi tanácsadással, retargetálással,¹⁹¹ optimalizáló szolgáltatásokkal foglalkozik. Mindegyik interjúalanyom a business-to-business kereskedelmet szolgálja ki.

Koruk átlaga közel 31 év. Legidősebb válaszadóm 38, legfiatalabb pedig 25 éves. Összes interjúalanyom rendelkezik közgazdasági, felsőfokú szakvégeztséggel, melyből 3 fő egyetemi, 4 fő főiskolai képesítésben részesült. 2 fő kivételével – akik szintén pest megyei városban laknak – mindenki (n=5 fő) a fővárosban, Budapesten él. 2 fő női, valamint 5 fő férfi válaszadóm volt a mélyinterjúim során. A válaszadók közül ketten anonimitást kértek, ezért az összefoglaló táblázat beillesztés a kis elemszámra hivatkozva elhagyom, de további tartalmát a következőkben szóban kifejttem (beosztás. munkatapasztalat, tevékenységi kör).

3.2. Az interjúalanyok szakmai háttérének elemzése

(1) *Első interjúalanyom:* közösségi média szakértő Korábban egy kisebb, illetve az egyik legnagyobb magyar médiaügynökségeknél – Kirowski Iso Bar – dolgozott e-mail, online és közösségi oldalakon igénybe vehető marketing tanácsadóként. Jelenleg már 7 országot lefedő csapattal online marketing, és kreatív-kampányokkal foglalkozik, csoportvezető (Head of Social). Munkája során arra törekszik, hogy hatékony közvetítő legyen a kampányt megrendelők és e közös munka során nyert – általa precízen pozícionált – fogyasztói vásárlás közt.

(2) *Második interjúalanyom:* dél-kelet Európa egyik legszélesebb internetes hirdetési hálózatát kezeli hirdetés-kiszolgálási vezetőként. A cég 2006-os megalakulása óta nemzetközi és regionális szereplők exkluzív partnerévé vált, lefedettségük 8 országra terjed ki. Ma már olyan minőségi kiadókat tudhat partnerének, mint az MSN és a Windows Live, a Facebook, a Miniclip, valamint vezetőhelyi kiadók. A legmagasabb szintű kiszolgálás érdekében egységesen kezelik a marketingkampányokat olyan különböző felületeken, mint a display bannerek, a rich média, a keresés és a videó.

(3) *Harmadik interjúalanyom:* internet- és online jogi szakértő elismert ügyvezető igazgató. Szakmában szerzett több évtizedes jogi tapasztalattal alapította másodmagával a cégét. A vállalat az online jogi tanácsadás mellett, minőségügyi tanúsítványt, valamint egy, a témával kapcsolatos könyvet is megjelentetett már.

(4) *Negyedik interjúalanyom:* pillanatnyi beosztását tekintve az új piacokért felelős igazgató (Head of New Business CEE). Pályafutása 1999-től töretlen. Kezdetben független pénzügyi szakértőként dolgozott. Ezt követően jelenlegi, elsősorban online fizetési-, bankszolgáltatásokat nyújtó, illetve másodsorban az online szférát érintő globális technológiai szolgáltatásokat összefogó cégnél dolgozik. A vállalat osztrák illetőségű, de 2016-tól már a magyar piacon is megtalálható sokrétű tevékenységi körével.

¹⁹¹ Retargeting: egy korábban létrehozott, felépített és megszerzett adatbázis elérése marketing kampányokon keresztül. Forrás: Online Marketing (2016) Verhetetlen remarketing technikák 68. oldal

(5) *Ötödik interjúalanyom:* jelenlegi beosztását tekintve marketing osztályvezető egy konverzió-optimalizáló eszköz/programszolgáltató cégnél. A vállalat szolgáltatása, hogy egy felugró, Call-to-Action, CTA ablak vagy gomb¹⁹² segítségével igyekszik megmenteni a távozó látogatókat, ezzel növelve a konverziós ráta elérési arányát. Az általuk ígért konverzió 3-4%, amely 100 látogatót tekintve 3-4 vásárlást jelent. A vállalat egyre nagyobb ütemben fejlődik, hiszen nem csupán egyénileg forgalmazza szolgáltatásait, hanem csomagajánlatként, más – például webáruház vagy szerverüzemeltetéssel foglalkozó – cégekkel összefogva is igénybe vehető szolgáltatásuk.

(6) *Hatodik interjúalanyom:* meglévő beosztását tekintve head of PPC, azaz a Pay per Click csoportvezetője, így rengeteget tud az Etarget, a Google hirdetési-, valamint statisztikai elemzési oldaláról. Ezen felül weblap és webáruház üzemeltetéssel, SEO optimalizálással is foglalkoznak. A vállalat az online kampányok mellett – szintén külön és csomagajánlatban is elérhető – Aranyoldalak telefonkönyv print hirdetési felületeit is értékesíti.

(7) *Hetedik interjúalanyom* évek óta média supervisor-ként dolgozik egy klasszikus médiaügynökségnél, ahol online és offline reklámokkal egyaránt, – azonban kreatív feladatokkal nem – foglalkoznak. Az online tevékenységi körük teljes körűen kiterjedt, ajánlataik az Adwords, a display banner, a DM levél, a Facebook, a mobilalkalmazások, az online video, a Youtube és keresőoptimalizálás szolgáltatásokra terjed ki.

3.3. Megválaszolandó kérdéseim és hipotéziseim

Első hipotézis

A professzionális web-szakértők bármikor és bármely ipari szektorban működő vállalat számára célzott, személyre szabott ajánlatot tudnak adni, hogy a megfelelő célcsoportot elérjék a **versenyképesség maximális hatékonyságának** elérése érdekében.

Második hipotézis

A konverziós ráta nem megbízható mérőszám, azonban az offline reklámozási módok elérésének mérése sokkal pontosabbnak bizonyul a gyakorlatban. Ezáltal a konverziós ráta **nem hatékony mérőszám** a piacon.

1.kérdés

Melyek azok az online mérhető marketingkampányok, amelyek a magyarországi online piacot meghatározzák, így a leghatékonyabbak a piacon? Elegendő csupán az online jelenlét, vagy szükséges az offline üzlet is a hatékony és biztos vállalati siker eléréséhez?

2.kérdés

A weboldalon feltüntetett, különböző megbízhatósági tanúsítványokkal (*minőségi termék, adatvédelem, jogszabályoknak való megfelelés, alacsony ár biztosítása, stb.*) növeljük a vásárlási hajlandóságot, azaz hatékonyabban működhet cégünk? Továbbá ezzel csökkentjük a felmerülő bizalmatlanságot az újonnan érkező, online vásárlók körében?

¹⁹² Call-to-action (CTA) gomb: cselekvésre hívó gomb, amely interakcióra buzdítja az éppen oldalunkat elhagyó látogatót. Például: feliratkozás, regisztráció, letöltés, további tudnivalók, stb. Forrás: Online Marketing Akadémia Facebook hirdetés lépésről lépésre (2016) 65.oldal

4. A téma tárgyalása, eredmények

4.1. A téma tárgyalása, összefoglaló eredmények

Mindegyik válaszadónál elhangzott, hogy akár az üzleti, akár a fogyasztói szektort szolgáljuk ki, az online reklámozás és optimalizálási módszerek mellett mindenképpen alá kell támasztani kampányunkat offline tevékenységgel is. Ezeket két csoportra lehetett osztani azon válaszok alapján, melyek minden válaszadónál elhangzottak. Az első, az online tevékenység során tapasztalható személyes kontaktus pótlása. Az online tevékenység támogatásának egyik, erre vonatkozó eszköze például az ügyfélszolgálat alapos és gyors munkavégzése, vagy a szakmai konferenciákon való aktív részvétel. Mindannyian nagyon fontosnak tartják, hogy akár előadóként is ismertessék a cégük tevékenységét és lehetőségeit. Ezen belül a vállalati szférára jellemző ügyfélszerzési mód a tendereztetés, amely szintén személyes kapcsolatokon alapul. A másik csoport leginkább az általam vizsgált, üzleti, B2B kereskedelemre terjed ki. Itt az edukáció témaköré csoportosulnak az offline tevékenységei körök: a képzések, az újságmegjelenések – mint például a szakcikk, a riportok, vagy az esettanulmányok, stb. –, avagy a személyes tanácsadás lehetősége. Részben ide is tartozik a konferenciákon való részvétel lehetősége, amennyiben az oktató jelleggel, tevékenységük elemzését mutatja be. A felmérés eredménye – az alacsony elemszám és az összetétele végett – nem reprezentatív.

Az optimális és hatékonyan működő, online marketingkampány kialakításának legfontosabb elemei között a konverziós ráta és a webshop látogatójának önkéntelenül is kiadott adatairól is szó volt, – mint például: Google, vagy a Gmail fiók, közösségi oldalakon bejelentkezett profil, stb. továbbá böngészőnk és előzményeink statisztikai értelmezése, – mely aktivitások szorosan egymás eredményeit befolyásoló tényezők. Amennyiben megfelelően értelmezzük a potenciális fogyasztó elérhető statisztikáit, úgy a konverziós rátánk is gyorsabban növekszik majd, ezzel segítve versenyképességünk erősítését.

Mivel rengeteg konverziós faktor – külső (egyediség, beszerezhetőség, szezonális, stb.) és belső (kezelhetőség, informatív, érthetőség, stb.) konverziós faktor – befolyásolja a kommunikációs csatorna hatékonyságát, ezért ezek figyelembe vételével, pontos elemzésével a weboldalak hatékonyságát növelik. Ide tartozik továbbá az az eshetőség is, hogy akár a pillanatnyi életkedv, hangulat is válhat ki két különböző reakciót, egy azon emberből akkor is, ha dolgozóként látogat el oldalunkra.

4. 2. Megválaszolt kérdéseim és hipotéziseim

- Első hipotézis

*A professzionális web-szakértők bármikor és bármely ipari szektorban működő vállalat számára célzott, személyre szabott ajánlatot tudnak adni, hogy a megfelelő célcsoportot elérjék a versenyképesség **maximális hatékonyságának** elérése érdekében.*

Ezt a hipotézist elutasítottam.

A „bármikor” kivitelezhető kampány nem célra vezető, de nem is jövedelmező, hiszen a cél egyszerű és hatékony elérése miatt fontos a külső és belső konverziók figyelembe vétele. Ennek ellenére találkozhatunk – példaként említve – olyan megrendelővel, aki már holnap akarja futtatni bannerét nálunk, ami a rendelkezésre álló munkaerővel kivitelezhető ugyan, de az optimális hatékonysági szintet nem érjük így el, mert célcsoportja többségének például országszerte épp nyári szünete van, ezért kevesebbet interneteznek. Figyelembe kell vennünk tehát olyan nem tényezőket, mint például a rendelkezésre álló idő vagy az időzítés. Differenciálni kell, hiszen a kampány időzítése nagyban függ a rendelkezésre álló

költségkerettől. Egy kivétellel mindegyik interjúalany elmondta, hogy ha nem is közvetlenül, de közvetve ún. közvetítőként többször is együttműködik más cégekkel, összehívva a megfelelő partnereket egy sikeres kampány elérésének érdekében. Az egy kivétel a Facebook hirdetési felületeit 8 országban kezelő csoportvezető alkotja. Ő egyáltalán nem találkozik ezzel a problémával, mivel marketingügynökségként, állandó megbízásokkal ellátva működik. Munkájuk során kész kreatív anyagokkal dolgoznak, kiejánlással nem foglalkoznak, mivel általában túl vannak terhelve.

A hipotézist tovább vizsgálva, a „bármely ipari szektor” elérése az, ami számomra először kérdésesnek tűnt, azonban az ügynökségek munkatársaival folytatott mélyinterjúk során kiderült, hogy jelenleg valóban képesek kiszolgálni „bármely ipari szektort”, de ha mégsem, úgy megfelelő kapcsolati tőkéjük révén meg tudják oldani a problémás helyzeteket is. Természetesen egy újonnan versenybe lépő, kisebb (8-10 fős) kreatív és marketingügynökség nem biztos, hogy ugyanígy mindig helyt tudna állni. Utolsó interjúalanyom egy több mint 15 éve működő cégnél 12 munkatárssal dolgozik. Ő szintén a továbbajánlást, vagy a más cégekkel való, együttes munkavégzést támogatja közös marketingcéljaik elérése érdekében, a megrendelő kívánalmaihoz igazítottan. Fontos tényező tehát itt is a bizalom, amely évek alatt, a közös projektek révén alakult ki a szakemberek közt. Az online marketingkampányok esetében a legjobb lehetőségekre szánt befektetések is elveszhetnek, ha nem megfelelően vannak időzítve, pozicionálva, vagy szegmentálva. Kutatásom a jövőben kiterjesztem kisebb – maximum 8-10 fős – ügynökségek felkeresésére is.

A hatékonyságnöveléshez elengedhetetlen – a már említett – megfelelő pozicionálás és szegmentálás elvégzése, amelyhez a megfelelő szakmai tudás biztosított a business-to-business tagok számára. Amennyiben a fogyasztókat közvetlenül szeretnénk elérni webshop üzemeltetőként, úgy érdemes akkor is professzionális online marketingszakértő tanácsát, avagy kontrollálását kérni a biztos siker elérésének érdekében.

Lényeges továbbá, hogy az optimális időzítés mellett figyelembe kell venni még a termékpolitikát, a versenytársakat, az újonnan felbukkanó online trendeket, valamint a fentiekhez igazodó eladásösztönzést is.

Annak érdekében, hogy ez ilyen jól tudjon működni, olyan elemzőprogramokat használnak az ügynökségek, melyek a weboldalon való szörfözés közben nem csak a monitoring, az elemzés, de következtetnek a lehetséges kimenetekre, azaz a jövőbeli vásárlási döntésekre – a megkérdezettek nagytöbbsége elmondta, azaz 5 főnél – 1, 2, 5, 6, 7-es esetében – hangzott el. A program kifinomult rendszerelméleten alapszik, mely folyamatosan fejlődik. Az elemzőprogramok célja az optimalizálás- és a hatékonyságnövelés, ezáltal a versenyképesség erősítése is.

Hetedik válaszádom elmondta, hogy vannak veszélyek, ún. „szellem-elérések”, amelyek ellen eddig sikeresen lépett fel a vállalat, azaz a kattintásokat generáló programok szűrésére folyamatos megfigyelést alkalmaznak. Mindezt egy számítógépes riasztóprogram segítségével viszik véghez, amely folyamatos fejlesztés alatt kell, hogy álljon.

- Második hipotézis

*A konverziós ráta nem megbízható mérőszám, azonban az offline reklámozási módok elérésének mérése sokkal pontosabbnak bizonyul a gyakorlatban. Ezáltal a konverziós ráta **nem hatékony mérőszám** a piacon.*

A második hipotézisem igaznak bizonyult, mivel homogén eredményt kaptam. Az általam megkérdezett online szakemberek 100%-ban egyetértettek állításommal. Véleményem szerint azonban a „szellem-eléréseken” túlmenően, – amelyeket a riasztóprogram szűr az ügynökségeknél IP cím alapján, – további problémák merülhetnek fel a visszaellenőrizhetőség tekintetében. Hibalehetőséget rejt magában a konverziós érték egységes használata, mivel

torzítja a kapott eredményeket, például ha egy-egy hirdetésre, akár csak véletlen is rákattintunk, avagy a kurzor rááll és automatikusan elindul. Ezeket külön eléréseknek számolja a program, azonban a valóságban ezek véletlenszerű események, melyekből sosem lesz vásárlás. Mikor válaszádsukat követően erre is rákérdeztem, akkor azt felelték mind, hogy ennek a hibalehetőségnek a bekövetkezése valós, ám nem gyakori, illetve az optimalizáló szoftverük annyira kifinomultan beállítható, hogy tulajdonképp a nem releváns fogyasztók elérését majdnem teljes mértékben kizárták.

5.Következtetések

A következtetések fejezetben a korábban bemutatott 2 kérdésről írtam meg interjúim rövid összefoglalóját.

- *1.kérdés: „Melyek azok az online mérhető marketingkampányok, amelyek a magyarországi online piacot meghatározzák, így a leghatékonyabbak a piacon? Elegendő csupán az online jelenlét, vagy szükséges az offline üzlet is a hatékony és biztos vállalati siker eléréséhez?”*

Napjainkban a magyar online piacon a személyre szabott ajánlatok, a tematikus online anyagok – mint például a tanfolyamok, a letölthető tananyagok és az e-mail, avagy a weboldal megszemélyesítése – tartozik a három legnépszerűbb trend közé 2016-ban. Ezen túlmenően elhangzott, hogy a tartalommarketing megfelelő használata is növelheti eléréseinket, valamint keresőoptimalizálásunkat – mint például a blog, a blog post promotion, a guest blogging, stb. alkalmazása.

Továbbá offline területen a business-to-business kereskedelem tekintetében, jellemzően a gyakorlatban használt csatornák kiválasztásában is homogén eredményt kaptam. Az online konferenciákra való részvétel, illetve a szakmai előadások megtartása – például: Conversion World – jellemző hatékonyságnövelő eszközökké váltak. Ehhez kapcsolatosan a szakmai lapok interjúi, cikkmegjelenési és reklámozási lehetőségeire is nagy hangsúlyt fektetnek az általam megkérdezett vállalatok. Ezen két offline csatorna használata mind a vállalati jó hírnév, mind pedig a megrendelői kör kiszélesítésének szempontjából meghatározó tevékenység.

- *2. kérdés: „A weboldalon feltüntetett, különböző megbízhatósági tanúsítványokkal (minőségi termék, adatvédelem, jogszabályoknak való megfelelés, alacsony ár biztosítása, stb.) növeljük a vásárlási hajlandóságot, azaz hatékonyabban működhet cégünk? Továbbá ezzel csökkentjük a felmerülő bizalmatlanságot az újonnan érkező, online vásárlók körében?”*

A professzionális, 4-1 online szakemberek mélyinterjúinak kielemezése alapján ismét homogén eredményt kaptam erre a kérdéskörre vonatkozólag. Minden válaszadóm az „igen”, avagy az „igen, természetesen” válaszkombinációkat használta – gondolkodás nélkül. A leggyakrabban használt magas minőséget és megbízhatóságot garantáló logók az 1.képen láthatóak.

Bár jelen eredmény pozitív kimenetelű és szakmailag megbízható, hiszen tapasztalt szakemberekről van szó, azért szem előtt kell tartani, hogy a mintavétel nem reprezentatív. Interjúalanyaim számát a jövőben kiszélesítem, majd egy standardizált kérdőív keretein belül a fogyasztókat is megkérdezem.

**1. ábra: „Megbízható bolt”
tanúsítványai**

Forrás:

https://lh3.googleusercontent.com/pb2krBhuKUFFBvIJvf_n7TsaZp7Tcfl2VbEiIp_uwNHo

6.Összefoglaló

Jelen értekezésem egyik célja az volt, hogy új, innovatív, hatékonyságnövelő lehetőségek és azok eszközei után kutassak, megbecsüljem hatékonyságuk és megbízhatóságuk volumenét, valamint a magyar piacon a gyakorlatban is használatos mérési indexet bemutassam. A jelenleg használatos konverziós arányokat kutatásom alapján helyesnek találtam, de ennek ellenére a hipotézist elutasítottam a torzító „szellem-elérések” végett. Az online marketingre vonatkozó hatékonyságvizsgálatom szempontjából egy start-up-webshop-nak első lépésben a weboldal tartalmi és formai követelményeit kell rendbe hozni a reklámozás, sőt akár még a forgalmazás megkezdése előtt ki kell alakítania azt. Ezután a folyamatos statisztikákat nyomon követve és összehasonlítva, kiemelhetőek az egyedi fogyasztói szokás és attitűd jellemzők, amelyek a vállalat termék/szolgáltatásának szempontjából számára relevánsak. Tehát eredményeink és optimalizáló programjaink ellenére folyamatosan tesztelnünk kell a célcsoportot/aikat a különböző promóciós eszközök folyamatos változtatásával, néhány design elem, mint például az elrendezés, vagy a színek variálásaival. ^[11] Az így megállapított fogyasztói magatartáscsoportok relatíve hasonló viselkedési formákat követnek, így a megfelelő számú elérés utáni statisztikákra alapozva célzottabb és hatásosabb marketing üzenetet juttathatunk el a látogatóinkhoz, amely által az üzenet célja is nagyobb eséllyel éri el sikerét, s gyorsabban érjük el a vásárlás fázisát.

Tanulmányom másik célja volt, hogy magyarországi viszonylatban bemutassam az online- és a gyakorlatban releváns offline marketingkampányok legsűrűbben használt eszközeit, mérési lehetőségeit business-to-business piacon. B2B, azon túl pedig a két szereplős ellátási-lánc tagjai voltak válaszadóim, ahol a résztvevők közt a kereskedő, a közvetítő és a fogyasztó található. Céлом továbbá ezek hatásosság- és hatékonyságaira, illetve esetleges veszélyeire is hangsúlyt fektetni.

A webáruház üzemeltetők a megfelelő versenyképesség biztosítása érdekében nagy figyelmet szentelnek az online megjelenítés teljes körű kiterjesztéseire, kiemelt figyelmet szentelve a mobilra. Ezen túlmenően a letisztult dizájn, a felhasználó barát, lényegre törő, de mégis informatív tartalom marketing támogatása elengedhetetlen mindkét – üzleti és fogyasztói – szektorban is.^[12] Eredményeim szakmai körökben lekérdezett, strukturált mélyinterjúk tartalomelemzésére alapulnak.

Miután végeztem a tanulmány jelenlegi fázisával, úgy vélem, hogy az online piac témaköre még mindig rengeteg kutatási alternatívát és lehetőséget rejt. Az online vásárlás felkapottsága 2018-2020-ig tetőzni fog,^[2] éppen ezért tovább kutatom a témakört. A jövőben úgy tervezem, hogy meg fogom figyelni, elemezni, majd összehasonlítani a fejlődés változásának irányát két nemzetiség bevonásával. Remélem, hogy egyre többször lesz alkalmam a jövőben arra, hogy az online marketing lehetőségeivel dolgozzak és új kutatásokat végezzek, így új modelleket vagy trendeket fedezve fel.

Irodalomjegyzék:

Könyvek

- [1] Virányi, P. : Több mint reklámtörténelem, Gondolat Kiadó, Budapest, 2014
- [4] Majláth, M. – Kelemen-Erdős, A.: Marketingkommunikáció segédanyag, Budapest, 2015
- [5] Szabó, F.: Az internetes aranybánya, Budapest, 2008
- [7] Kotler P., Keller K.L.: Marketingmenedzsment, Akadémia Kiadó, Budapest, 2006
- [8] Shoprenter: E-commerce nyomtatványa (2016)
- [9] Tímári: Hatékonyság és anomáliák a Budapesti Értéktőzsdén Koch-meister-díj , Budapest, 2005
- [10] Saleh K.- Shukairy A.: Conversion Optimalization: The Art of science of converting prospects to customers, 2010
- [11] Bíró P.: Marketing nélkül nem megy, Budapest, 2009
- [12] Loveday L. - Sandra Niehaus S.: Web design for ROI, 2007

Internetes források

- [2] Advertising and Marketing: Internet to hit 3 billion users in 2015. 2014. letöltve: 2016. 04. 19-én az eMarketer weboldáról: <http://www.emarketer.com/Article/Internet-Hit-3-Billion-Users-2015/1011602>
- [3] KSH: Rendszeres internethasználók aránya (2004-2015), letöltve: 2016. 04. 19-én a KSH weboldaláról: https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tin00091.html
- [6] Fehér, M. (2013) Mi fán terem a konverzió? letöltve: 2016. 05. 23-án az OMA weboldaláról: <http://www.online-marketing-akademia.hu/blog/2013/02/mi-fan-terem-a-konverzio-1/>
- *Kép letöltve:*
 - o 2016. 05. 31-én a következő weboldáról: https://lh3.googleusercontent.com/pb2krBhukUfFBvIJvf_n7TsaZp7Tcfl2VbEjIp_uwNHoflweRupuv-c0RCQ8F1gbiF-ynD4=s170
- *Szakmai kifejezések forrásai:*
 - o Online Marketing Akadémia Facebook hirdetés lépésről lépésre (2016) 6-67. oldal
 - o Online Marketing (2016) Verhetetlen remarketing technikák 5-68. oldal
 - o http://adverticum.hu/szolgáltatásaink/adserver_szotar/adserver_szotar_a_e/, letöltve: 2016. augusztus 20-án az AD Server oldaláról.

Lektorálta: Dr. Reicher Regina Zsuzsánna, adjunktus, Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar Vállalkozásmenedzsment Intézet

A LEADER HELYI MEGÍTÉLÉSÉNEK VIZSGÁLATA A TÁPIÓ-VIDÉKI TELEPÜLÉSEK HELYI AKCIÓCSOPORTJÁNAK PÉLDÁJÁN

Tóth Bettina

Szegedi Tudományegyetem, MSc-hallgató, bettina.toth3@gmail.com

Nagy Gyula

Szegedi Tudományegyetem, tanársegéd, geo.nagy.gyula@gmail.com

Absztrakt

Munkánk fő témája a vidékfejlesztési politika eszközének, a LEADER program elméleti hátterének és gyakorlati megvalósulásának feltárása.

Számos kutató munkáját összevetve megállapítottuk, hogy az Európai Unióban gyakran népsűrűségi mutatók alapján határozzák meg a vidéki térségeket. Azonban komplex jellemzőik miatt földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból is vizsgálандók. A vidék fejlődési irányait a vidékpolitika jelöli ki, melyeket a vidékfejlesztés valósít meg.

Több évtizedes fejlődés eredményeként 2000-ben a vidékfejlesztés a Közös Agrárpolitika II. pillérévé vált. Azóta három hétéves fejlesztési ciklusban hasonló célokat fogalmaztak meg a vidék fejlődéséért, melyekbe Magyarország is bekapcsolódott.

Szakirodalmak feldolgozása alapján mutatjuk be az 1990-es évek eleje óta működő a LEADER programot. A megvalósítás módjában segítő, hét alapelv szerint működő program célja, hogy a vidék problémáit helyi szinten, a lakosokkal együttműködve oldják meg. Ebben segítenek a LEADER alapegységei, a helyi akciócsoportok.

A LEADER program gyakorlati megvalósulását a HAJT-A Csoport Egyesület területén vizsgáljuk. Bemutatjuk a HACs kialakulásának történetét, a terület jellemzőit. Vizsgáljuk a 2007-2013-as fejlesztési ciklus pályázati eredményeit. A LEADER és vidéki életminőség céljainak megfelelően pályázhattak a civilek, a vállalkozók és a közsféra szereplői. A pályázatok több mint 60%-a nyert és összesen több mint 2 milliárd forinttal támogatták a projektek megvalósulását.

Interjú kutatást végeztünk az egyesületbe tartozó települések polgármestereinek körében, hogy feltárjuk véleményük szerint mi állhat a települések pályázati eredményeinek hátterében, mit gondolnak a LEADER program és a HACs működéséről. A megkérdezettek válaszai alapján változtatási javaslatokat fogalmaztunk meg a jövőre vonatkozóan.

Kérdőíves vizsgálatot készítettünk az Egyesület területén élő pályázókkal. A legtöbb kitöltő az idővel való gazdálkodást, bonyolult adminisztrációt és az előfinanszírozást kifogásolta. A válaszadók zöme pozitívan értékelte a HACs munkáját, segítőkészségüket emelték ki. A többség a LEADER programmal is elégedett volt, hasznosnak találták.

Interjú segítségével bemutattuk, hogy az Egyesület az új ciklusban tovább szeretné növelni hatékonyságát, népszerűsíteni a programot és mások pozitív példáit.

Azonban a LEADER program nem tud teljes megoldást nyújtani a vidék problémáira, de a kisebb sikerek is számottevő változást indukálhatnak.

Kulcsszavak: vidék, vidékfejlesztés, Európai Unió, LEADER, helyi akciócsoport

1. Bevezetés

A vidéki térségek különleges és egyedi értéket képviselnek egy ország életében, hiszen többek között a kulturális hagyományok, a természetközeli életmód, az élelmiszertermelés színhelyei. Az Európai Unió területének 90 %-a vidéki besorolású, ezen felül lakosságának több mint fele

él ilyen térségekben. Ezért az Unió kiemelt feladatának tekinti a vidéki értékek és hagyományok megőrzésével a vidék fejlesztését. A fejlesztés legfontosabb célja, a vidéki települések felzárkóztatása a növekedési centrumokhoz, vidéki életminőség javítása, a munkahelyteremtés és a lakosság helyben tartása. Mindezt több szakpolitika együttes összehangolásával igyekszik megvalósítani oly módon, hogy közben megőrizze a természeti környezet állapotát. A fejlesztési szakpolitikák közül a vidék számára az egyik legfontosabb a vidékfejlesztés, melynek eszköze a vidékfejlesztési politika.

A vidékfejlesztés az Európai Unió politikáján belül a 2000-es évek elején kapott hangsúlyosabb szerepet, amikor területi politikaként a Közös Agrárpolitika második pillérévé vált. Napjainkig három hétéves fejlesztési ciklusban törekedett és törekszik a céljai megvalósítására, a vidéki területek felzárkóztatására. Ezekben a költségvetési időszakokban a vidékfejlesztési politika hasonló prioritásokat, tengelyeket, irányelveket fogalmazott meg, mindegyikben megjelenő közös eszköz a LEADER program.

A LEADER legfontosabb célja alulról, a közösség kezdeményezéseire építkező helyi fejlesztéssel javítani a vidéki térségek helyzetén, hatékonyabbá tenni a forrásfelhasználást. Működését Európai Unió fejlesztési alapelveik határozzák meg, melyek közül a legfontosabb a partnerség, a szubszidiaritás és a decentralizáció, ezek a LEADER működési alapegységei, a helyi akciócsoportok (HACS) segítségével valósulnak meg. Szigorú szabályokat követve segítséget nyújtanak a helyi önkormányzatoknak, vállalkozóknak, civil szervezeteknek az uniós forrásokhoz való hozzájutáshoz, a források lehívásához és felhasználásához. A helyi akciócsoportok a lokális szintű döntéshozatal eszközei.

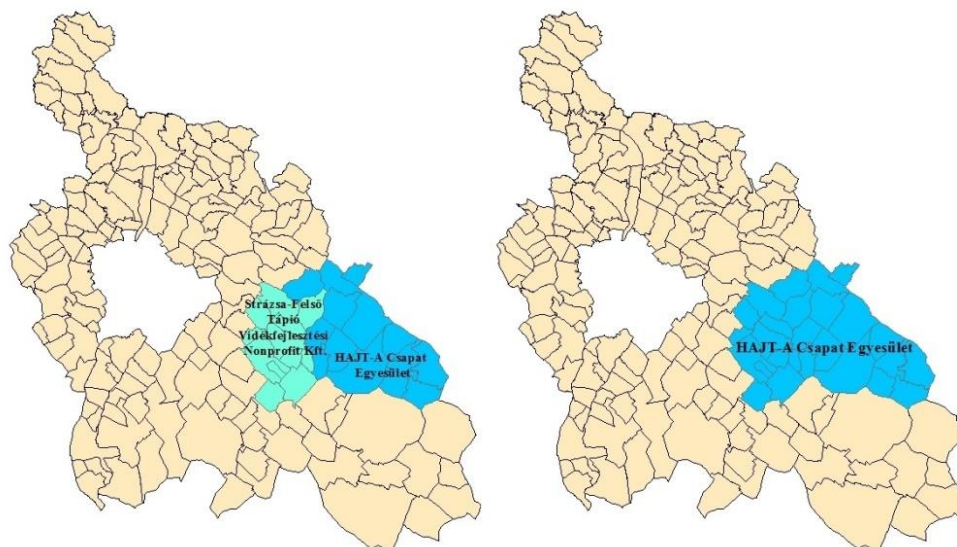
Kutatásunk megalapoztuk szakirodalmak, cikkek, tanulmányok és jogszabályok összevetésével. Összegyűjtöttük a vidék legfontosabb jellemzőit, statisztikai lehatárolási módszereit. Tisztáztuk a vidékfejlesztés és a vidékpolitika kapcsolatrendszerét egymáshoz, illetve más ágazati és szakpolitikához viszonyítva. Megvizsgáltuk a magyar vidékfejlesztési programok illeszkedését az európai unió vidékfejlesztési politikájához. Elemeztem a LEADER program kialakulását és szerepének növekedését az Európai Unió és Magyarország szintjén is. Illetve tanulmányoztuk a LEADER program gyakorlati megvalósulását a 26 Tápió-menti települést lefedő HAJT-A Csapat Egyesület LEADER helyi akciócsoport területén. Cikkemben a gyakorlati kutatásom eredményeit részletezem.

A gyakorlati kutatásunk 2015 és 2016 márciusában és áprilisában végeztük. A vizsgálat eredményeit 5 részben foglaljuk össze. Először szakirodalmak és az egyesület egyik munkatársával készített interjú alapján mutatjuk be. Az egyesület rendelkezésünkre bocsátotta a 2007-2013-as ciklus pályázati adatait, melyek elemzésével megvizsgáltuk a pályázati források elosztását. Interjúkat készítettünk az egyesülethez tartozó települések polgármesterei közül héttel, hogy összevegyük véleményüket a LEADER működéséről és az akciócsoport munkájáról. Online kérdőívet küldtünk ki e-mailben azoknak a civil szervezeteknek, önkormányzatoknak és vállalkozóknak, akik pályázatot nyújtottak be 2007-2013 között az egyesülethez. Célunk ezzel az volt, hogy feltárjuk, a pályázók hogyan vélekedtek a pályázati rendszerről, az egyesület működéséről. Munkánk végén kitekintünk HAJT-A Csapat Egyesület jövőbeli terveire, illetve változtatási javaslatokat fogalmaztunk meg.

2. A HAJT-A Csapat Egyesület általános bemutatása

A HAJT-A Csapat 2006-ban alakult, 4 pest megyei település (Farmos, Tápiógyörgye, Tápiószéle, Újszilvás) részvételével (HAJT-A CSAPAT 2006). Egyike volt annak a 96 helyi akciócsoportnak, melyeket 2007-ben előzetesen ismertek el, így jogosultságot kapott a helyi vidékfejlesztési stratégia (HVS) kidolgozására. Ennek elfogadása után 2008-ban 14 Tápió-menti település önkormányzatai, vállalkozói és a civil szféra képviselői részvételével megalakult a HAJT-A Csapat Egyesület [1]. Az országban egyedülálló módon 2012-ben, a

Strázsa-Felső Tápió Vidékfejlesztési Nonprofit Kft. megszűnésével további 12 település csatlakozott a helyi akciócsoporthoz (1. ábra).

1. ábra: a HAJT-A Csapat Egyesület területe 2008-ban és 2012-ben

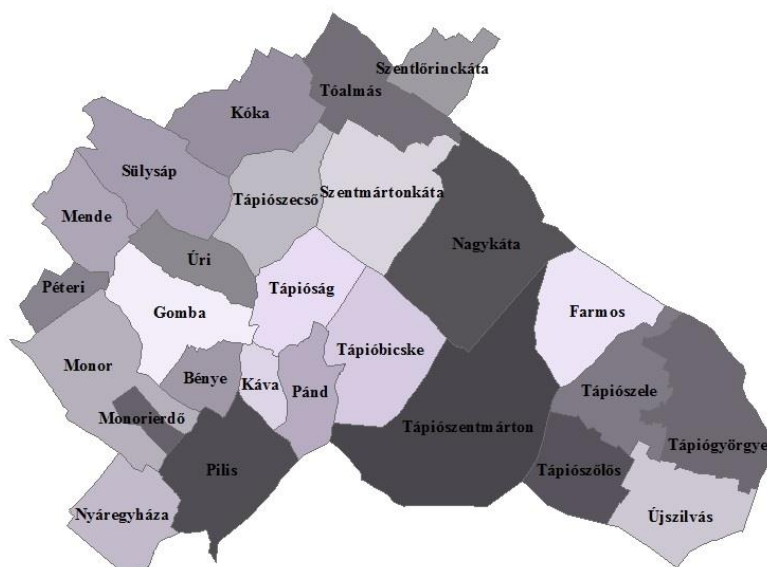
Forrás: Saját szerkesztés

Így a HAJT-A Csapat Egyesület 26 pest megyei település (2. ábra) összefogásával működött tovább, melyek közül 15 a Nagykátai, 9 a Monori, 2 a Ceglédi járáshoz tartozik (1. táblázat).

1. táblázat: A HAJT-A Csapat Egyesületbe tartozó települések

2008 óta tag	Járás	2012 óta tag
Farmos, Kóka, Nagykáta külterülete, Szentlőrinc-káta, Szentmárton-káta, Tápióbicske, Tápiógyörgye, Tápióság, Tápiószele, Tápiószentmárton, Tóalmás, Pánd	Nagykátai	Mende, Süllyás, Tápiószecső, Úri
Tápiószőlős, Újszilvás	Monori	Bénye, Gomba, Káva, Monor külterülete, Monorierdő, Nyáregyháza, Péteri, Pilis külterülete
	Ceglédi	-

Forrás: Saját szerkesztés

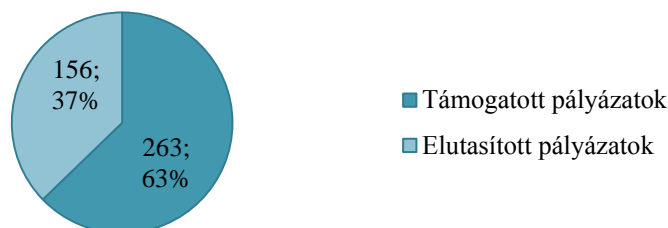
2. ábra: A HAJT-A Csapat Egyesület településeinek térbeli elhelyezkedése

Forrás: Saját szerkesztés

Az öt városi jogállású település közül három (Tápiószéle és Sülysáp kivétel) csak külterülettel csatlakozott, mert belterületeik jellemzői nem felelnek meg a LEADER feltételeknek. Egy hátrányos helyzetű tagja van az egyesületnek, Tápiószőlős.

3. Pályázati adatok statisztikai elemzése

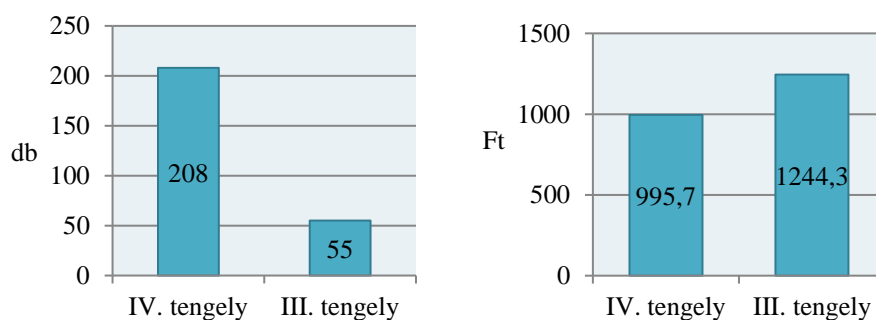
A HAJT-A Csapat Egyesület a LEADER (IV. tengely) és a vidékfejlesztés (III. tengely) forrásainak kezelésére egyaránt jogosult volt, a 2007-2013-as költségvetési időszakban. A pályázók összesen 419 db pályázatot nyújtottak be, melyek közül 263 részesült támogatásban (3. ábra). Összesen 2240 millió forint szolgált a térség fejlődésére.

3. ábra: A támogatott és az elutasított pályázatok aránya

Forrás: Saját szerkesztés

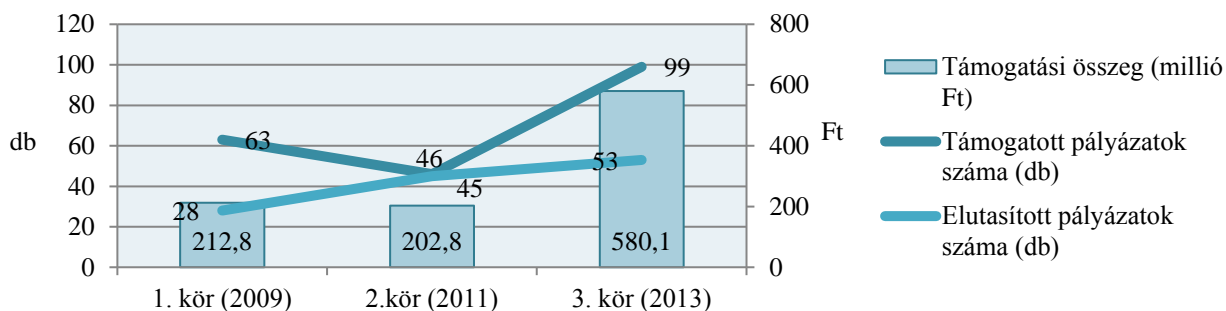
Megfigyelhető, hogy a LEADER jogcímen belül majdnem négyszer annyi pályázatot támogattak, mint a III. tengely esetében, azonban az elnyert támogatások összege a III. tengelynél magasabb (4. ábra). Ennek az az oka, hogy a pályázatonként jelentősen magasabb volt az elérhető maximális támogatási összeg a III. tengelynél (egyes esetekben 10-15-szörös volt a különbség).

4. ábra: A nyertes pályázatok száma (db) és támogatott összegek (millió forint) megoszlása a III. és a IV. tengely között

Forrás: Saját szerkesztés

A LEADER tengely forrásainak lehívására három benyújtási időszakot nyitottak meg. A benyújtott 334 db pályázatból 208 db nyert, a támogatottsági arány 62,3%-os volt. Összesen 995,7 millió Ft támogatás segítette a civil, a vállalkozói és a közszféra projektjeit a 2007-2013-as időszakban.

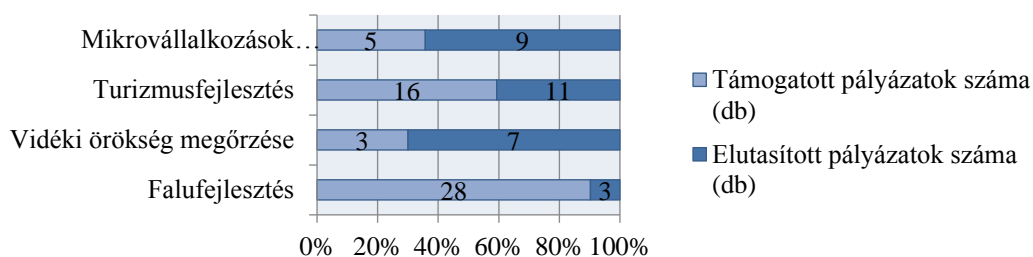
5. ábra: A LEADER pályázati körök támogatott és elutasított pályázatainak száma (db), illetve a támogatási összegek (millió forint)

Forrás: Saját szerkesztés

A LEADER 1. és 2. körben megegyezett a beérkezett pályázatok száma (91 db), azonban az 1. körben egyharmaddal többen részesültek támogatásban, mint a 2. körben. 2013-ban (3. kör) jelentősen megnövekedett a benyújtott támogatási kérelmek száma és ezzel egyidejűleg többen részesültek pozitív elbírálásban (5. ábra). Ez két okra vezethető vissza: egyrészt a 3. kör pályázataiban már az új terület projekttervei is szerepeltek, másrészt egyre többen ismerték meg a LEADER programot. Azaz a LEADER szélesebb körben való kiterjesztése, korábbi pályázók újbóli támogatási kérelme, valamint mások sikeres példáját követő új pályázók részvétele egyaránt hozzájárult a beérkezett projektötletek magas számához. A megnövekedett pályázati aktivitás azért kedvező, mert nagyobb valószínűséggel születnek a térség érdekeit szolgáló, színvonalas projektötletek. Azonban a 3. körben, mivel a benyújtási sorrend alapján történt a forráskimerítés, nem volt száz százalékban biztosítható az, hogy a legnívósabb pályázatok kivétel nélkül megvalósuljanak.

A megmaradt források és az akciócsoport számára nyújtott forráskisegítésnek köszönhetően 2013-ban 1,4-szer nagyobb támogatásban részesülhettek a projektek, mint az azt megelőző két körben összesen (5. ábra).

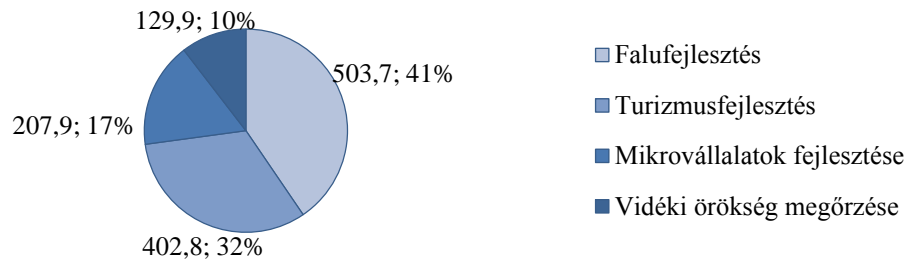
A III. tengely alatt falufejlesztésre, vidéki örökség védelmére, turizmusfejlesztésre, illetve mikrovállalatok fejlesztésére írtak ki pályázatokat. Összesen 85 pályázat érkezett be, melyből 55 projekt (70,4%-os támogatottság) valósulhatott meg támogatás segítségével.

6. ábra: A 3. tengely támogatott és elutasított pályázatainak aránya

Forrás: Saját szerkesztés

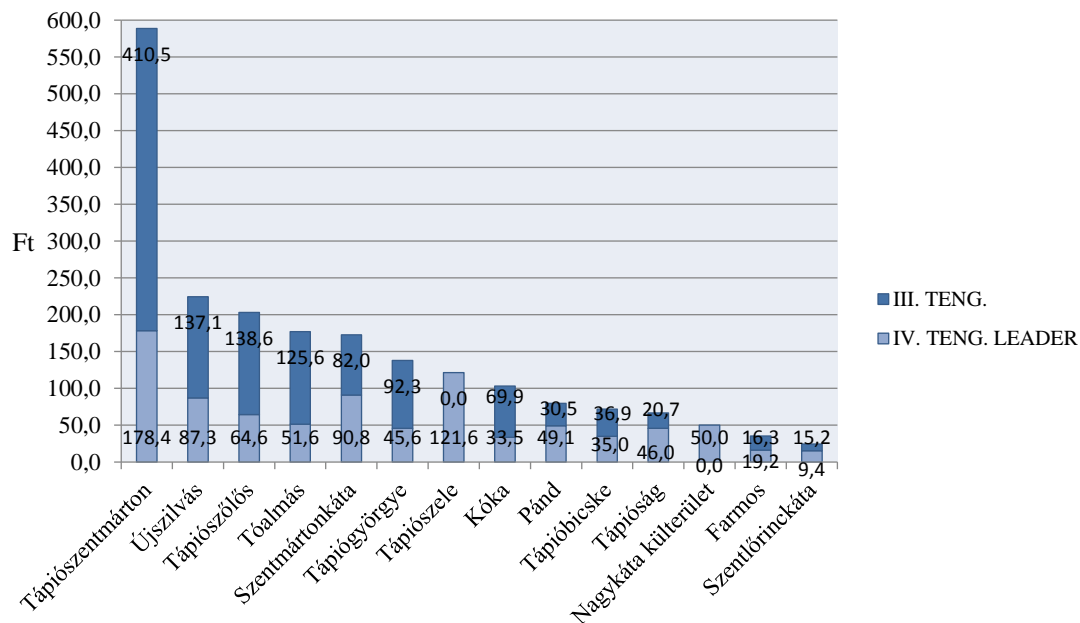
A támogatott pályázatok több mint fele falufejlesztésre irányult, továbbá a falufejlesztésre benyújtott pályázatok 90%-át támogatták. Mikrovállalkozások fejlesztésére és a vidéki örökség megőrzésére kevés pályázat érkezett be, ráadásul azok támogatottsága nem éri el az 50%-ot (vidéki örökség 30%, mikrovállalkozás 47%) (6. ábra). A támogatások összköltsége 1244,3 millió Ft volt. Az egyes intézkedésekre adott összeg arányos a pozitívan elbíralt pályázatok számával (7. ábra)

7. ábra: A III. tengely forrásainak megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

A két településcsoport pályázati aktivitás adatait nem releváns összehasonlítani, mert a 2012-ben csatlakozó települések statisztikai adatai csak a csatlakozási évtől, míg a 2008 óta tag településekre az egész tervezési ciklusra vonatkozóan rendelkezésemre állnak. Ezért a régi és újonnan csatlakozó tagokat külön elemezzük, a támogatási összegek alapján.

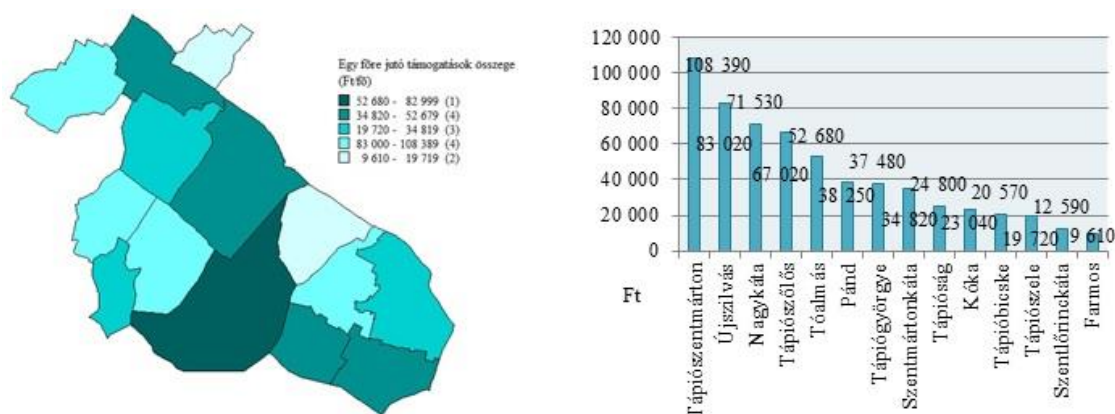
8. ábra: A kifizetett támogatási összegek tengelyenként (millió forint), a régi településekre vetítve

Forrás: Saját szerkesztés

A megnyert összegek szerint nagy különbségek fedezhetők fel a települések között. Tápiószentmárton magasan kiemelkedik a többi közül a III. és a IV. tengely jogcímei alatt elnyert támogatási összegek alapján egyaránt. Az akciócsoport rendelkezésére álló 2240 milliárd forint majdnem egynegyede szolgált ennek a településnek a fejlődésére. Újszilvás a második helyen áll a kifizetett összegek szerint, azonban kevesebb, mint fele annyi támogatásban részesült, mint Tápiószentmárton. Az utolsó helyen Szentlőrincskő áll, mely Újszilvástól tízszer, Tápiószentmártontól huszonötször kevesebb támogatást nyert. Két csoportot különíthetünk el, sikeresebb és vélhetően aktívabb és sikertelenebb feltételezhetően passzívabb pályázó településeket. Fordulópont a két településcsoport között Tápiószele, amely azonban csak a LEADER tengely forrásait használta ki (8. ábra).

A települések sorrendje a kifizetett összegek és az egy főre jutó támogatási összegek szerint a legtöbb esetben nem mutat lényeges eltérést. Azonban figyelemreméltó, hogy míg Nagykovács

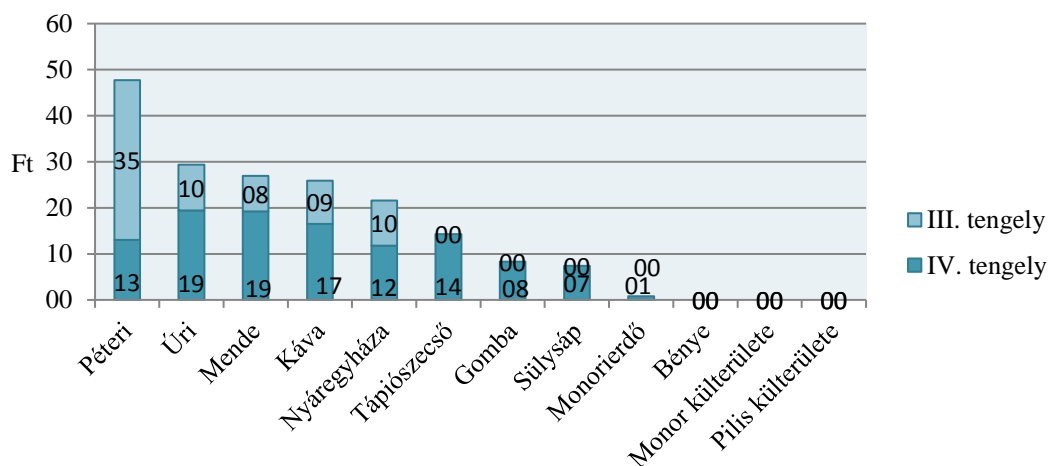
a támogatási összegek szempontjából az utolsó három, addig az egy főre jutó kifizetett összegek szerint az első három település között szerepel. Ennek oka, hogy Nagykáta támogatásra jogosult területén (külterület) mindössze 699 fő él. Tápiószéle pedig a támogatási összegek szerint foglalt el kedvezőbb helyet, az egy főre jutó támogatási összegek szerint az utolsó három között szerepel. Ez a 6167 lakos miatt van, mely a legmagasabb a régi terület települései között (9. ábra).

9. ábra: Az egy főre jutó támogatási összegek régi településenként 2008-tól

Forrás: Saját szerkesztés

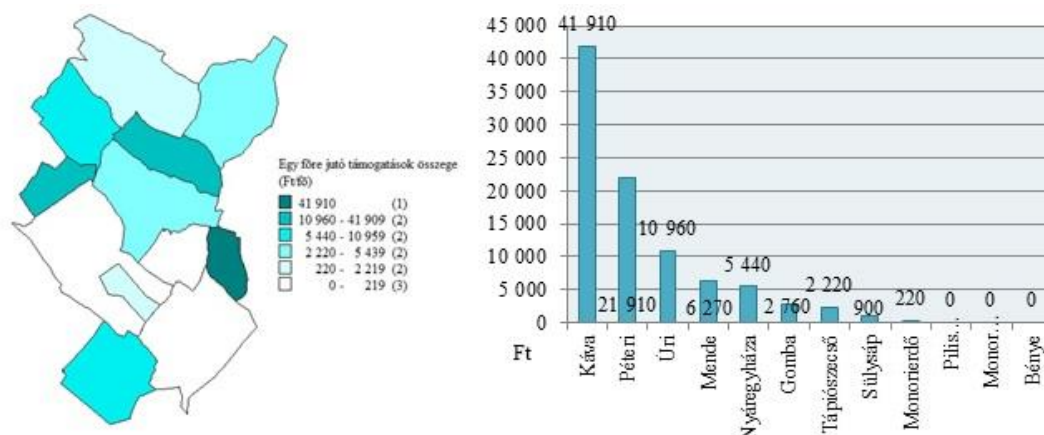
Az újonnan csatlakozó települések között nincsenek olyan nagy különbségek a kifizetett összegek szerint, mint az előző településcsoport esetében. Péteri nyerte el a legtöbb támogatást mind a két tengelyt tekintve. A közepesen teljesített települések hasonló mennyiségű összegben részesültek. Bénye, Monor és Pilis egyáltalán nem nyert támogatást, melyek közül utóbbi kettő csak külterületével csatlakozott (10. ábra)

10. ábra: A kifizetett támogatási összegek tengelyenként, az új településekre vetítve 2012-től

Forrás: Saját szerkesztés

A HACS újonnan csatlakozott települései esetében az egy főre jutó támogatások, illetve a kifizetett támogatási összegek között szintén nincs jelentős eltérés. Azonban figyelemre méltó, hogy Káva és Nyáregyháza a támogatási összegek szerint hasonló mértékű támogatásban részesült, de az egy főre jutó támogatás Káván nyolcszor több mint Nyáregyházán. Ennek oka szintén az alacsony számú népességre vezethető vissza, Kávát 618 fő lakja, a településcsoport között a legkevesebben (11. ábra).

11. ábra: Az egy főre jutó támogatási összegek a régi településenként

Forrás: Saját szerkesztés

A 2008 óta tag települések között a legnagyobb területű, második legnagyobb népességű település, míg a 2012-ben csatlakozott települések között a második legkisebb területű és legalacsonyabb népességű település áll az első helyen (9. és 11. ábra).

A településenként támogatott és elutasított pályázatok darabszámáról nem állnak rendelkezésemre adatok. Ahol magasak a kifizetett összegek valószínűleg sokkal több pályázatot generáltak, mint az alacsony támogatottságú, vagy az egyáltalán nem nyert településeken.

Az egyesület munkaszervezete szerint a pályázati aktivitás nagyban függ attól, hogy milyen az adott település vezetősége.

4. Interjú kutatás eredményei

Szstrukturált interjút készítettünk az egyesülethez tartozó 26 település polgármesterei közül 7-tel. Újszilvás, Tápiószőlős, Tápiógyörgye, Tápióság, Nagykáta, Farnos és Tápiószentmárton polgármestereit kérdeztük meg, hogy szerintük mi befolyásolta azt, hogy a fentebb jellemzett sorrend kialakult a települések között a támogatási összegek szerint.

Az összes megkérdezett véleménye szerint fontos az adott település vezetőségének és polgármesterének a programhoz való hozzáállása. Az a vezetés, amelyik érdeklődött a program iránt, több pályázatot nyújtott be, nagyobb esélye volt magasabb összeggel gazdagítani a települést. Kiderült, hogy Tápiószőlős önkormányzata 2010 óta nem nyújthatott be pályázatot, mert egy korábbi projekt során történt hibás elszámolás miatt 3 évre elvesztette jogát a támogatások lehívására. Ennek ellenére a 3. legtöbb támogatásban részesült a 7 éves ciklusban, ami valószínűleg a másik két szféra aktivitásának köszönhető. Interjúalanyaim kiemelték, hogy a civil és a vállalkozói szféra hozzáállása, illetve tagjainak száma is befolyásolta a sorrend kialakulását. Például Szentlőrinc-káta azért részesült kevesebb pályázati pénzben, mert a civil szféra jelenléte elenyésző volt, vagy a vállalkozások mérete túl kicsi, vagy túl nagy volt ahhoz, hogy ki tudta volna használni a LEADER forrásait. A legtöbb polgármester szerint több támogatást nyertek azok a települések, amelyek olyan képzett pályázattírókat alkalmaztak, aki jól meg tudja írni a benyújtandó pályázatot. Újszilváson főállású pályázattíró dolgozik és a település a második helyet foglalja el a kifizetett összegek szerinti sorrendben. Újszilvás és több más település polgármestere szerint is ez hozzájárult a falu elért eredményéhez. A legtöbbek szerint a LEADER támogatásokhoz való hozzájárulásban a település lobbijereje és jó kapcsolatai is hozzájárultak. Azok a települések, amelyek a többihez képest kevés támogatásban részesültek, nem okolták gyengébb teljesítményük miatt az egyesületet. Az okot inkább a települések előző vezetőinek passzivitásában, a civil és vállalkozói szféra hiányában, más települések túlzott aktivitásában látták.

A jövőben az összes megkérdezett település igyekszik még inkább kihasználni a LEADER lehetőségeit, azonban korlátozottak lesznek a lehetőségek. A 2014-2020-as időszakban várhatóan 600-700 millió forintból fog gazdálkodni az egyesület, míg az előző ciklusban több mint 2 milliárd forint volt a keretösszeg.

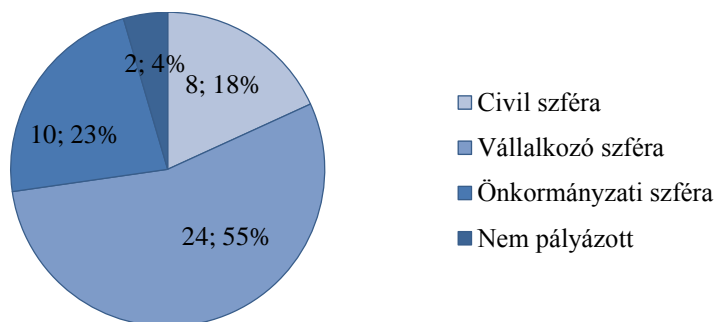
Minden válaszadó ugyan abban látta a LEADER program lényegét. A cél az, hogy a vidéki településeket felzárkóztassák az Európai Unió színvonalhoz, úgy hogy pályázatokon elérhető támogatásokkal olyan projektek valósulnak meg, melyeket helyi lakosok foglalmaztak meg a közösségük érdekeinek figyelembevételével. Ennek megvalósulása kettős volt. Egyrésztől sikeres volt a legtöbbször szerint, mert számos projekt részesült támogatásban, megvalósulhattak olyan célok, melyek a LEADER nélkül talán még mindig csak tervek lennének. Azonban voltak olyan polgármesterek, akik szerint a cél nem valósult meg teljesen sikeresen, mert nem csak olyan projekteket támogattak, amik közvetlen a térség fejlődését szolgálták. Az egyik polgármester szerint „Nem feltétlenül szökőkutakra gondoltam volna a LEADER fejlesztés kapcsán, hanem inkább sokkal hasznosabb dolgokat meg lehetett volna ebből valósítani.” Vagy olyan nagyobb projektek nyertek támogatást, amik eredetileg nem a LEADER keretében kellett volna megvalósítani. Valamint többen sikertelenségnek tudták be azt, hogy az alulról építkezés elmaradt, az állam szigorúan felügyelte az egyesület munkáját és a megfogalmazott célokat korrigálta.

A felmerült működési problémák kiküszöbölésére változtatási javaslatokat foglalmaztak meg a megkérdezett polgármesterek. Csökkenteni kellene a felülről irányítás szerepét és a szigorú állami felügyeletet, mert „a vidék is jól lát”. A településeknek igénye van arra, hogy nagyobb átláthatóságot és gyakoribb beszámolást biztosítanak számukra a pénzügyi rendszer működéséről. Fontos lenne, hogy az utófinanszírozást megváltoztassák, vagy megszüntessék, mert sokaknak gondot okozott az önrész biztosítása. Említették, hogy voltak olyan vállalkozók és civil szervezetek, akik azért nem tudtak pályázni, mert nem volt elég tőkéjük a pályázat megírására, vagy az önrész finanszírozására. Egyesek a támogatások eloszlását igazságtalannak vélték. Azok a települések, akiknek szerényebb anyagi és szellemi tőke állt rendelkezésére, kevés civil szervezet vagy vállalkozó képviselte magát a településen, hátránnyal indult azokkal a településekkel szemben, amelyeken a felsoroltak megvoltak és könnyebben el tudtak indulni a felzárkózás útján. Az egyik polgármester így fogalmazott: „Azt elfogadom, hogy mások ügyesek, de ha egy település nem ügyes, akkor ne fejlődjön?” Interjúalanyaim véleményét kikértem a HAJT-A Csapat Egyesület működésére vonatkozóan is. A legtöbbször szerint az egyesület munkaszervezete jól teljesítette a munkáját, nagyon segítőkészek voltak a pályázati időszakban és a pályázati forrásokat eredményesen osztották ki. Azonban többen említették, hogy meggondolatlan kötelezettségvállalás pénzügyi nehézséget okozott, mely megoldásában lényegesen megemelt tagdíj bekérésében látták a települések felől. A megkérdezettek szerint a jövőben akkor működhet sikeresen az egyesület, ha munkatársai szakmailag hozzáértők, a vezetője képes összefogni és megszólítani az embereket. A legtöbb polgármester szerint a munkaszervezet vezetője és tagjai jól teljesítette a munkáját, illetve bíznak abban, hogy az akciócsoport új igazgatója a jövőben sikeresen vezeti az egyesületet. Fontos az, hogy a célokat alapos igényfeltárás alapján határozzák meg, amelyek valóban a térség fejlődését szolgálják. Az egyesület sikeres működéséhez elengedhetetlen, hogy a három szféra képviselői is érdeklődjenek és együttműködjenek.

Az egyesület az átlagnál több települést foglal magába és nagyobb területet fed le. A megkérdezett polgármesterek szerint ez a koordinálásban és az átláthatóságban okozhatott problémát a tagok számára. Az akciócsoport két különböző jellegű területegységből áll a népesség, a gazdasági jellemzők, földrajzi adottság és a hagyományok szempontjából. A megkérdezettek szerint ez a célok meghatározásában okozhat gondot. A legtöbbször szerint a támogatási összegek elosztása szempontjából nem jelentett problémát, mert 2007-2013 között elegendő forrásból gazdálkodott az egyesület.

5. Kérdőíves vizsgálat eredményei

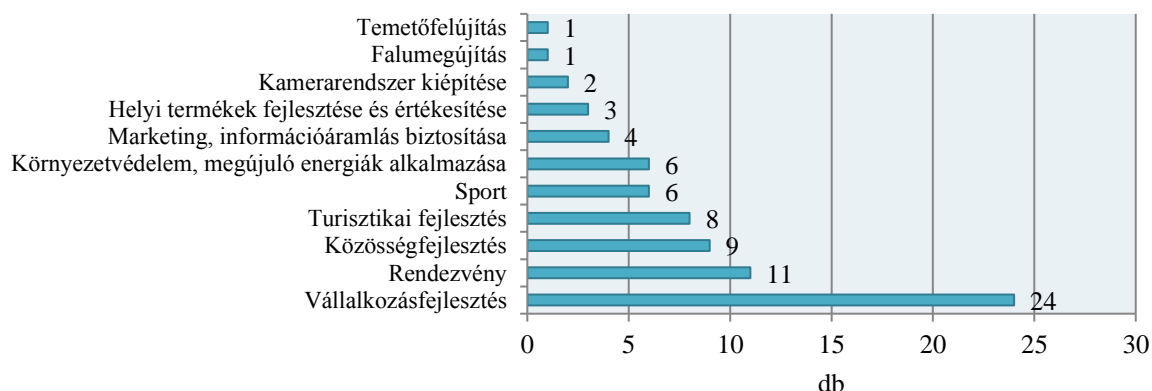
Munkánk során kérdőíves vizsgálatot folytattunk, hogy megismerjük a HAJT-A Csapat Egyesület adatbázisában szereplő önkormányzatok, civil szervezetek és vállalkozók véleményét a LEADER programról, annak keretében zajló pályázási folyamatról. Az egyesület munkaszervezetének közreműködésével összesen 164 különböző e-mail címre küldtük ki a google űrlap segítségével készített kérdőívet, két alkalommal. Összesen 42 válasz érkezett be. A válaszadók arányából és a HACS közlése alapján következtethetünk arra, hogy valószínűleg az összes pályázót összevetve is a vállalkozói szféra alkotja a legnagyobb arányt (12. ábra).

12. ábra: A kérdőívet kitöltők szféránkénti megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

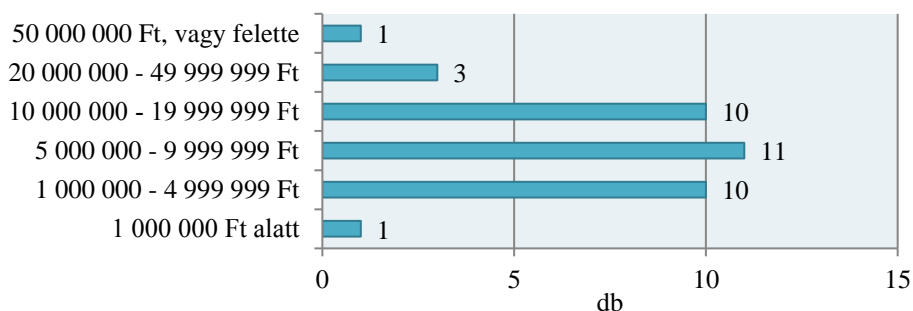
A kérdőívet kitöltők összesen 104 db pályázatot nyújtottak be (átlagosan 2,6 db-ot), melyből 88 részesült támogatásban (átlagosan 2,2 db), továbbá ezek közül 74-et teljesen, 9-et pedig csak részben valósítottak meg. A válaszadók pályázatának túlnyomó része vállalkozásfejlesztésre irányult, aminek oka, a vállalkozói szférába tartozó kitöltők magas aránya (13. ábra).

13. ábra: A kérdőívet kitöltők pályázatainak céljai

Forrás: Saját szerkesztés

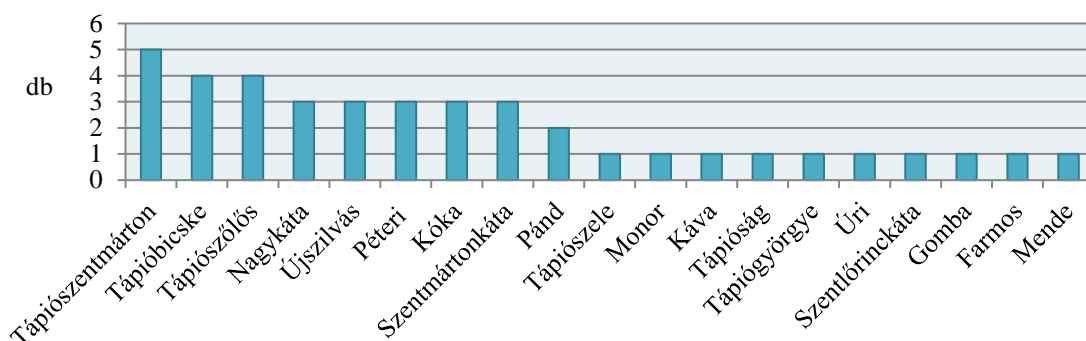
Rendezvényre, illetve közösségfejlesztésre irányuló pályázatokat elsősorban a civil szervezetek és az önkormányzatok készítették. Turisztikai fejlesztés leginkább az önkormányzatoknál jellemző, de a vállalkozói szféra esetében is előfordult. Ezek az adatok nem tükrözik a pontos számokat, ugyanis egy személy pályázata beletartozhatott több kategóriába, vagy több pályázatot nyújtott be egy személy, melyek mind ugyan arra a célra irányultak (13. ábra). A pályázatok zöme 1 000 000 és 10 000 000 Ft közötti támogatásban részesült (14. ábra).

14. ábra: A kérdőívet kitöltők pályázatainak támogatottsága

Forrás: Saját szerkesztés

A 26 település közül 19-ről érkeztek be válaszok. Vélhetően a kérdőív kitöltési hajlandóságában is megmutatkozik a pályázati aktivitás, hiszen a legtöbb kérdőívet Tápiószentmártonról küldték be, mely település a pályázati aktivitás szerint az első helyen áll (15. ábra).

15. ábra: Településenként beérkezett válaszok száma

Forrás: Saját szerkesztés

A kérdőív kitöltőit arra kértük, hogy Likert skálán való értékeléssel, illetve szöveges válaszok megfogalmazásával fejtsek ki a véleményüket a pályázási folyamatról, a HACS, illetve a LEADER program működéséről.

A válaszadók legnagyobb hányada a HACS és a LEADER esetében az idővel való gazdálkodást kifogásolta. Véleményük szerint a pályázat kiírása és a beadás között eltelt idő nagyon rövid volt. Ezért a pályázóknak nem volt elég idejük felkészülni, sokan hibát vétettek, egy részüknek nem volt idejük korrigálni, vagy mások késő értesültek a lehetőségről és lemaradtak a benyújtásról. Azonban a pályázati folyamatot a legtöbben lassúnak, bonyolultnak és átláthatatlannak vélték. Volt olyan pályázó, akinek a beszerezni kívánt eszközt már kivonták a forgalomból a hosszú elbírálási idő alatt, vagy rendezvény esetén a rendezvény lebonyolítása után kapták meg a támogatási nyilatkozatot. Ezért a válaszadók nagy része a beadási idő meghosszabbítását, az elbírálási idő lerövidítését és a kifizetések meggyorsítását javasolta.

A pályázat rövid beadási idejének ellenére az adminisztrációs folyamatot nagyon bonyolultak vélték. Sokan kifogásolták, hogy akár többször is visszaküldték pályázatukat hiánypótlásra, mert a pótlandó dokumentumokat esetenként nem egy dokumentumban, hanem több részletben kérték. Volt olyan válaszadó, aki egyes dokumentumok csatolását és hiánypótlásokat teljesen logikátlanak vélte és szerinte ez szándékosan történt, mégpedig a kifizetések késleltetése miatt.

Figyelemreméltó, hogy a válaszok legnagyobb részében szerepel az egyszerűsítés javaslata. Egyszerűbbé tennék az adminisztrációs folyamatot. Továbbá érthetőbbé tennék a pályázati

kiírásokat, szabályokat és a pályázati űrlapot, mivel az idő rövideje mellett a nehezen érthető megfogalmazás miatt hibáztak a pályázók, így hiánypótlásra kényszerültek. Emellett a bonyolultság miatt sokan pályázatírónak fizettek, ami egyszerűbb megfogalmazás mellett elkerülhető lett volna. Előfordult olyan is, hogy a pályázatíró hibája miatt vissza kellett lépnie a pályázónak, különben kizárták volna 5 évre a pályázók köréből.

Számos pályázónak problémát okozott a projektje során az utófinanszírozás. Az önrész gyorsan kimerült, vagy meg sem tudták teremteni, nem találtak olyan bankot vagy egyéb intézményt, amely segítette volna a pénz biztosítását, így a projektek nem valósulhattak meg. Csak olyanok tudtak élni a pályázati lehetőségekkel, akiknek nem okozott gondot az önrész finanszírozása. Ezért a kérdőívet kitöltők az előleg lehívás biztosítását, olyan hitellehetőség kidolgozását az önrészre vonatkozóan, amelynél a beruházást fedezeti biztosítékként elfogadnák, vagy az önerő mértékének csökkentését javasolják.

A negatív tapasztalatok között kettő válaszadó említette a HACs munkáját. Az egyik (aki nem pályázott) „öncélú és bennfentes pénzosztás”-nak titulálta az eljárást. A másik kitöltő szerint (akinek 4 pályázatából 2 nyert, de egyik sem valósult meg) a munkaszervezet szakmai tájékoztatlanságból, illetve szándékosan félrevezette a hiánypótlások és a projektterv beadása során. Továbbá úgy gondolja, hogy a „nem kívánatos pályázók” esetében döntést sem hoztak az üléseken és forráshiányra hivatkozva nem kaptak támogatást. Az egyik válaszadó érdeklődött az MVH pest megyei kirendeltségénél, ahol azt a választ kapta, hogy a HAJT-A Csapat Egyesület munkaszervezete a leggyengébb az országban.

Ezt nem támasztja alá a többi kitöltő válasza, ugyanis 43 válaszadó közül 21 a HACs segítőkészségét említette a pozitív tapasztalati között, továbbá a HACs munkájáról szóló kérdésekre is egyöntetűen pozitív válaszok születtek. A HACs munkaszervezetét magas szakmai tudással és naprakész információval rendelkező korrekt, megbízható csapatnak gondolják. Könnyű a munkatársakkal az együttműködés, minden alkalommal készségesen, türelmesen és gyorsan segítették a pályázókat a pályázat benyújtásától a megvalósítás végéig. Munkájukat hasznosnak vélik, egyesek szerint nélkülük nem sikerült volna a projekteteket megvalósítani, illetve nem fejlődne ilyen ütemben a térség.

A LEADER programról is elégedetten vélekedik a válaszadók zöme. Nagyon hasznosnak és fontosnak tartják, mivel lehetőséget nyújt olyan projektek végrehajtására, melyek semmilyen más program keretén belül nem támogathatók. Elősegíti, hogy ne csak a városok fejlődjenek, hanem a vidéki térségek is. Úgy gondolják, a pályázati kiírások valóban a helyi igényeknek megfelelően, a különböző érdekeket összeegyeztetve születnek. Bízna abban, hogy a jövőben is folytatódni fog a program, illetve lesz lehetőségük pályázatot benyújtani.

Az egyik kitöltő szerint, akiknek pályázata nyert és meg tudták valósítani a projektet, azok nagyon elégedettek a program működésével, akik nem kaptak támogatást pedig elégedetlenek. Természetesen vannak kivételek, akikre ennek az ellenkezője igaz. A kérdőívet döntő többségében nyertes, pozitív véleménnyel rendelkező személy töltötte ki.

6. Az akciócsoporthat működése a 2014-2020-as fejlesztési ciklusban

Az akciócsoporthat a 2014-2020-as fejlesztési ciklusban is továbbműködik. A munkaszervezet irodája elköltözött Újszilvásról és Tápiószelén kapott otthont az ÚMVP Darányi Ignác Terv finanszírozásával létrejött civil szolgáltató központban. A központ olyan szolgáltatásokat biztosít, melyek segítenek a helyi civil társadalom közösségeinek és szervezeteinek a fejlődésben, hozzájárulnak ahhoz, hogy az állami és üzleti szektorral harmonikusan együttműködő, önfenntartó, helyi nonprofit szféra alakuljon ki. Szakmai tanácsokkal látja el a civil szervezeteket, segíti a hálózatos együttműködés kialakítását, képzéseket és fórumokat szervez számukra. A vállalkozói szférának is segít az együttműködésben és a

hálózatosodásban, továbbá önkéntes programok szervezésében (HAJT-A CSAPAT EGYESÜLET 2013).

A 2017-2013-as fejlesztési ciklusban a HACS erőforrásainak legnagyobb hányadát az MVH-s akkreditált feladatok (pályázatok értékelése) ellátása tette ki, azonban az új ciklusban ez a feladat megszűnik. Kevesebb lesz az adminisztráció, de a működési költség és a rendelkezésre álló keret is csökken. Megnő a LEADER-szerű feladatok aránya, azoké, amelyek ellátásáért eredetileg alakult a HACS, így az eredeti célok jobban érvényesülhetnek. Nagyobb hangsúlyt fektethetnek a projektgenerálásra, az információszolgáltatásra, konferenciák szervezésére. Új feladatként jelenik meg a pályázatírás. A HACS igyekszik majd arra, hogy minél hatékonyabban tudja összehozni a projektek szereplőit, a pályázót, tervezőt és kivitelezőt. Céljuk, hogy népszerűsítsék a Vidékfejlesztési Programot, még több szereplő bevonásával, hatékonyabban állítsák össze a HVS-t, még szélesebb körben terjesszék a LEADER program lehetőségeit.

A HAJT-A Csapat Egyesület a Közép-Magyarországi Régióhoz tartozik, amely fejlett régiónak számít. Ebből az okból csökkennek a vidékfejlesztési lehetőségek, a fejlesztésekre szánt összegek. Így a HACS céljai nehézségekbe ütköznek, de ennek ellenére - az interjú során kiderült - igyekeznek, hogy a fejlesztési források eljussanak azokra a helyekre, ahol valóban szükséges. Azonban vannak olyan, az egész társadalmat érintő, globális demográfiai, gazdasági problémák, mint a munkanélküliség, a szakképzetlenség, illetve a fogyasztói társadalommá válás, amely ellen a HACS már nem tud elég hatékony lenni, főleg a források nem túl jelentős súlya miatt. Ezért értékelni kell minden apróbb, biztató eredményt, melyet a HACS, a LEADER program generál. A NUTS rendszer 2016-os felülvizsgálata lehetőséget nyújt Budapest és Pest megye szétválasztására, mely ismételten a pályázati források emelkedését hozhatja.

7. Összegzés

A pályázók 2007 és 2013 között a IV. LEADER tengely és a III., vidéki életminőség fejlesztését megcélzó tengely forrásaira is jogosultak voltak. A HACS munkaszervezete rendelkezésünkre bocsátotta a 2007 és 2013-as ciklus pályázatainak eredményeit. A statisztikai adatok elemzése során kiderült, hogy a beérkezett pályázatok több mint 60%-a részesült támogatásban. Sokkal több nyertes (és beérkezett) pályázat született a IV. tengely esetében, azonban a kifizetett összegek elmaradnak a III. tengely támogatásaitól.

A LEADER tengely három pályázati köreinek adatait vizsgálva elmondható, hogy a támogatott pályázatok száma, illetve a kifizetett összegek is jelentősen megemelkedtek. Ennek oka, hogy egyre többen adtak be pályázatot, más korábbi sikerének példáján, illetve szélesebb körben terjedt ki a program ismerete.

A települési aktivitást tekintve külön vizsgáltuk a 2008-ban és a 2012-ben csatlakozott településcsoportokat. A régi csoport esetében Tápiószentmárton magasan kiemelkedik a többi település közül mind a nyertes pályázatok, mind a megnyert összegek szempontjából. Ugyanakkor az egy főre jutó támogatási összegek szerint is az első helyen áll.

A 2012-ben csatlakozott települések kifizetett összegei és az egy főre jutó támogatási összegek sorrendje szerint már nagyobb különbségek vannak, mint a régi tagok esetében.

A munkaszervezet szerint a települések aktivitása és sikerességének hátterében gyakran egy jó vezető áll, aki összefoghatja az érintetteket és segítségével nagyobb fejlődést tudnak elérni. Továbbá a sikeresség hátterében az ügyfél és a HACS közötti bizalom és rendszeres kapcsolattartás is fontos.

Az interjúk kutatás során kiderült, hogy a polgármesterek szerint a pályázati sikeressége a jól működő és önkormányzattól, a civil és vállalkozói szféra meglététől és aktivitásától, képzett pályázat meglététől és a település kapcsolataitól függ a leginkább. Egyesek szerint a LEADER sikeresen működött, mert oda jutottak támogatási források, ahol erre szükség volt, míg mások szerint a működés nem mondható sikeresnek, mert nem minden cél a térség fejlődését szolgálta, illetve szigorú volt az állami felügyelet. A megkérdezettek szerint a jövőben akkor működhet sikeresen a LEADER és az egyesület, ha csökkentik az állami szerepvállalást, gyakoribb átláthatóságot biztosítanak a pénzügyi rendszer működésére, megszüntetik az utófinanszírozást, a rendelkezésre álló forrásokat igazságosabban osztják el. Utóbbi különösen fontos azért, mert 2014 és 2020 között jóval kevesebb támogatás áll a térség fejlődésére, mint korábban. A legtöbbször szerint az egyesület sikeresen végezte a munkáját.

Az egyesületnél pályázók a programról és a HACS-ról alkotott véleményük megismerésére kérdőíves vizsgálatot folytattunk. A legtöbb válaszadó a vállalkozói szférát képviselte, illetve a legtöbbjük pályázata vállalkozásfejlesztésre irányult, így valószínű, hogy az összes pályázó körében is a legnagyobb arányt a vállalkozók teszik ki. A válaszadók a pályázati folyamatot tekintve lassúnak találták az elbírálási időt, rövidnek a beadási határidőt, a pályázati űrlapokat az adminisztrációt pedig bonyolultnak vélték. Több válaszadónak okozott gondot az előfinanszírozás, mert nem, vagy nehezen tudták megteremteni az önrészt. A legtöbbször a pozitív tapasztalatok között említették a HACS munkáját, bizalommal fordultak a munkaszervezethez, hiszen mindig készségesen segítségükre álltak. Azonban volt olyan kitöltő, aki ennek az ellenkezőjét írta. A válaszadók többsége magát a LEADER programot fontosnak és sikeresnek tartja, különösen azért, mert a vidékieknek gyakran nem volt lehetőségük más forrásból támogatást szerezni, illetve a program a helyiek érdekeit szolgálja. A HACS jövőbeli terveit vizsgálva arra jutottunk, hogy a jövőben továbbra is működni fog, egy civil szolgáltató központban. Ezzel célja a civil társadalom és a vállalkozói szféra segítése, a partnerek összehozása.

A LEADER program bár a vidék összes problémáját nem tudja megoldani, egyrészt azért, mert a problémák túlságosan összetettek és országonként, sőt régióként, térségenként is eltérőek, másrészt a rendelkezésre álló, lehívható összeg sem elégséges. Azonban a vizsgálatom bebizonyította, hogy ilyen kisebb, helyi szintű fejlesztések is hozzájárulnak a vidék fejlődéséhez. A közösségi alapon elért eredmények számottevőek az alapvetően elmaradott vidéki térségek számára, így a program folytatása kiemelten fontos a megfogalmazott változtatási javaslatok figyelembevételével.

Lektorálta: Dr. Boros Lajos, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem

MÁRKÁZÁS A TELEPÜLÉSMARKETINGBEN

Urbánné Treutz Ágnes

Szent István Egyetem, PhD-hallgató, tr.agnes@gmail.com

Absztrakt

Napjainkban a márkák jelentősége folyamatosan növekszik. Ahogy egy termék vagy szolgáltatás esetében, úgy a települések, desztinációk esetében is beszélhetünk márkázásról. Egy település márkázása igen komplex, mivel számos tényezőre figyelni kell a márká kialakítása során. Mindemellett egy termékkel vagy szolgáltatással szemben egy településnek igen sokrétű a célcsoportja. A településmarketingben ismert három fő célcsoport (helyi lakosok, turisták, vállalkozások) mellett számos lehetséges célcsoportja van akár az önkormányzat, akár az egyéb szervezetek szempontjából.

Munkám során megvizsgálom a települések márkázását, miként jelenik meg a márká a településmarketingben. Feltárom a márká jelentős tulajdonságait, fontosságukat a települések esetében. Kitérek a márká státusz-, bizalomépítő szerepére, továbbá a márká és az ár kapcsolatára. Munkám során feltérképezem továbbá a márkáarculat jelentőségét, annak elemeit, és megjelenését a településmarketing esetében. Az egységes márkáarculat segít a megkülönböztetésben és azonosításban, egyben növeli a márká ismertségét és értékét. A márkáarculat legfontosabb hordozóinak a településmarketingben való jelenlétét konkrét példákkal támasztom alá.

Ismertetem a különböző márkamérési modelleket, melyeket települések esetén használnak. A márkamérési módszerek közül a legtöbb a termékekhez, illetve a szolgáltatásokhoz köthető. Számos szakirodalom próbálta adaptálni ezeket az eljárásokat, hogy alkalmazhatók legyenek a helyek, desztinációk, települések esetében is. Ezáltal ismertetésre kerül az Anholt-GMI City Brand Index, az Európai városmárka-barométer (European City Brand Barometer).

Összességében jelen munkám révén áttekintést nyerek a márkázásról, annak kapcsolódásáról a településmarketinghez és az ehhez kötődő márkamérési eljárásokról.

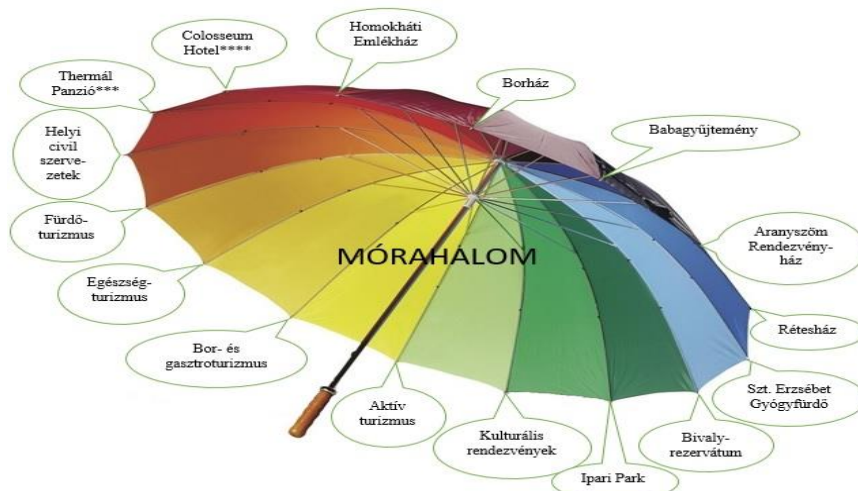
Kulcsszavak: településmarketing, márká, településmárkázás, márkamérési módszerek

1. Bevezetés, célok

A márkák jelentősége folyamatosan növekszik, jelen vannak mindennapi életünkben. Ahogy egy termék vagy szolgáltatás esetében, úgy a települések, desztinációk esetében is beszélhetünk márkázásról. Jelentősége és értéke megmutatkozik minden településmarketing-célcsoport esetében. Egy helyi lakos számára márkáértékké válhat az a környék, ahol él (asszociálhatnak a fogyasztók erről, hogy jó vagy rossz-e az adott környék), egy turista számára márkáérték lehet az adott úti cél (a média-megjelenésekben lévő pozitív hírek esetén pozitív képzettségcsatások keletkezhetnek, így szívesebben utazik adott helyre), egy vállalkozó esetében pedig márkáérték lehet egy olyan település, ahol létesült már egy ipari park (potenciális befektetési lehetőség, együttműködési lehetőség más vállalatokkal). Azon fogyasztók, akik gyakran fogyasztják az adott terméket (gyakran látogatnak el adott településre), kialakulhat bennük a márkahűség, az elköteleződés a márká (település) iránt. A továbbiakban vizsgálom, mely tényezők befolyásolják, illetve vannak jelen egy márkázás során, illetve miként tehető mérhetővé a márká települések esetében.

2. A márka jelentősége a településmarketingben

Az Amerikai Marketing Szövetség meghatározása alapján a márka „egy név, kifejezés, jel, szimbólum, dizájn, vagy ezek kombinációja, amelynek célja, hogy az eladó vagy eladói csoport termékét vagy szolgáltatását azonosítsa, és megkülönböztesse a versenytársakétól”. [9] pp. 368. „Márkán olyan terméket vagy szolgáltatást értünk, amely rendelkezik egy sajátos tulajdonsághalmazzal, ami világosan és egyértelműen megkülönbözteti más termékektől.” [2] pp. 57. „A márka olyan árujelzés, amely alkalmas valamely gazdálkodó szervezet vagy személy áruinak, illetve szolgáltatásainak megkülönböztetésére.” [8] pp. 244. Mindegyik definícióban közös az adott termék vagy szolgáltatás azonosítása, versenytársaitól történő megkülönböztetés. A márka lényegében differenciálja a termékeket és szolgáltatásokat, versenyképessé teszi azokat. Ahogy termékek és szolgáltatások esetében, úgy az egyes helyek, települések esetében is beszélhetünk márkázásról. Míg a márka egy állapotot takar, lényegében azt az eredményt, amelyet a fogyasztó tapasztal, gondol, érez a termékkel kapcsolatban, addig a márkázás egy folyamatként írható le, mégpedig azt, ahogy a termékről a fogyasztóban kialakult képet tudatosan igyekszünk befolyásolni. [4]; [14] Egy település márkázása igen komplex, mivel számos tényezőre figyelni kell a márka kialakítása során. Mivel a településen elérhető szolgáltatások és termékek adottak, hiányzik esetükben a rugalmasság, így változtatni nem, vagy csak nehezen, hosszú távon, magas költségekkel lehetséges, így jól meg kell határozni azt, amire a márkát építeni szeretné a település. [3]; [11] A településmarketing három fő célcsoportjának is nagy szerepe van ebben, hiszen fontos szempont, hogy a helyi lakosok magukénak érezzék, a turisták számára vonzó, a vállalkozások számára pedig szimpatikus legyen a település márkája. Tehát az egyes célcsoportok eltérő elvárással és céllal látogatnak meg egy települést, illetve fogyasztják azon szolgáltatásait, termékeit. Ezen esetekben érdemes meghatározni egy központi „ernyőmárka-értéket”, amit majd lebonthatunk a különböző szegmensekre vonatkozóan. [3]; [18]; [19] Mórahalom példáján keresztül látható, hogy a városnak, mint márkaértéknek meg kell jelennie számos területen (a szállodaipartól a különböző turizmus-típusokon keresztül a helyi szervezetekig), vagyis az összes tényezőnek képviselnie kell azokat a kollektív értékeket, amely mentén a város stratégiáját építi fel, amit kommunikál a potenciális célközönség felé. (1. ábra) Mivel az egyes célcsoportok igényben és értékben mást és mást várnak el, ennek megfelelően az egyes értékeket célcsoport-orientáltan szükséges kiemelni. Ugyanakkor az ernyőmárkának mindegyik elemet át kell hatnia. Egyike a sok példának, hogy a Szent Erzsébet Gyógyfürdő honlapján is megjelenik Mórahalom város logója.

1. ábra: Ernyőmárka-érték Mórahalom példáján keresztül

Forrás: Saját szerkesztés

Főként a szolgáltatások esetében igaz, hogy fontos tényező az is, hogy a márkát milyen módon kapja meg a fogyasztó. Ebben az esetben nem csak a jó terméket, de az általa nyújtott kellemes élményt is tükröznie kell a márkának a fogyasztó felé. [17] A szolgáltatások tulajdonságából adódóan (teljesítmény ingadozása, megfoghatatlanság, romlékonyság, elválaszthatatlanság) a márkázás sikeréhez folyamatos tevékenységre, a részt vevők motiválására és képzésére van szükség. [5]; [6] A földrajzi helyek márkázása során megjelennek mind a termékek (pl.: épületek, helyi termékek), mind a szolgáltatások (pl.: kulturális programok, bevásárlóközpontok). A települések márkázása esetén a cél, hogy a településről a fogyasztókban kialakult véleményt pozitív irányba mozdítsa el. Ez minél nagyobb területet érint, időben annál hosszabb márkázási folyamatról van szó. [5]

A helyek márkázásának Schupler, 2007 alapján három típusát különböztethetjük meg:

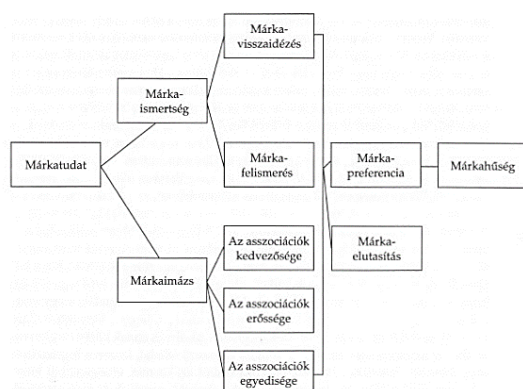
- földrajzi nomenklatura: ebben az esetben egy termék neve megegyezik egy földrajzi hely nevével. Ez többnyire nem tudatosan alakult ki, és nem is helymárkázás, csupán a termék-márkanév megóvásáról van szó, hogy más területek ne használják azt. (pl.: Champagne)
- termék-hely közös márkázás (co-branding): ez esetben a hely és a termék kétoldalú kölcsönhatásáról van szó, mely esetében a pozitív képzettsítés során kiélvezik a kölcsönös előnyöket. (pl.: örölt pirospaprika → Kalocsa, Kalocsa → paprika, paprikamúzeum)
- márkázás, mint helymenedzsment: annak a tudatosulását jelenti, hogy a fogyasztói észlelés determinálja a város sikerét. Vagyis nem elég a különböző szolgáltatások biztosítása, de el kell érni, hogy a fogyasztó megkülönböztesse, illetve tudatosítsa azokat. Ezáltal befolyásolható az elérni kívánt imázs. [16]

A fogyasztó kötődik ahhoz a márkához, melyről már kialakult egy pozitív képe, ezáltal motiválttá válhat a fogyasztásában. A márkának szerepe van a fogyasztásban, hiszen számos esetben nem is funkcionális, hanem sokkal inkább szimbolikus fogyasztásról beszélhetünk. Ez utóbbi során nem a klasszikus termékfunkciója, vagyis a szükséglet-kielégítés miatt kerül kiválasztásra egy termék, hanem azért, mert egyfajta státuszszimbólummá vált, státuszt közvetít, identitást alkot, vagyis a potenciális fogyasztó számára valamilyen érzelmi többletet nyújt, kifejez valami számára fontosat. [7]; [15] Ez települések esetében is megfigyelhető. Vannak olyan, a turisták által kedvelt desztinációk, melyek a luxusnyaralás célpontjai (pl.: Dubai), vannak olyan településrészek, melyek a helyi lakosok által kedvelt lakóövezetek (pl.: budapesti Rózsa Domb), és vannak olyan területek, ahová a vállalkozások szívesen helyezik központjukat (pl.: fogorvosok a határ közeli Sopronba). Ezek mind egyfajta státuszszimbólumként fogalmazhatók meg az adott célcsoport tekintetében, továbbá egyfajta asszociációs kötődést is kiváltanak a téma, üzenet és az adott hely között. [17]; [19] Amellett, hogy a márkák exkluzív jelleget adnak és kifejezik a fogyasztó státuszát, mellett feljavítják a fogyasztó imázsát is. [17]

3. Márkahűség

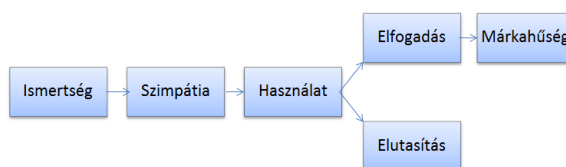
A státusz és imázs mellett a márka másik fontos tulajdonsága, hogy bizalmat épít. Miután a fogyasztó kipróbál egy márkát, az újravásárlásra, lojalitásra készíti. [8] Ez a bizalmi kapcsolat kiküszöböli azt a kockázatot, amely egy potenciális új termékben rejlik, ezáltal a biztonság tudat és kényelem jelenik meg a fogyasztó életében, mely magával hordozza a gondtalanság érzését azáltal, hogy a fogyasztó tudja, milyen terméket vásárol. [17] Ezt megfigyelhetjük a települések esetében is, hiszen egy lakhelyet váltani kívánó lakos nem szívesen költözik egy olyan környékre, amelyről tudja, hogy magas a bűnesetek száma, ellenben szívesen megy olyan helyre, ahol már járt, pozitív tapasztalatai voltak a környékkel kapcsolatosan és a médiában is a pozitív jellegű hírek között jelenik meg. Hasonlóan mérlegel

egy turista is úti célja kiválasztása során. A vállalkozások számára bizalmat építő tényező lehet például adott településen a helyi adók mérséklése, a magas végzettséggel rendelkező helyi lakosok magas száma, vagy egy felsőoktatási intézmény jelenléte a településen, mely kutatási-fejlesztési tevékenységéhez hozzá tud járulni. A márka iránti bizalom, egyben a hűség azon településekkel szemben jelenik meg, melyeket a fogyasztó előnyben részesít (márkapreferencia). A márkahűség azt fejezi ki, hogy a fogyasztó oly mértékben kötődik az adott márkához, hogy hajlandó érte pótlólagos ráfordítást kifejezni (pl.: magasabb ár megfizetése, több száz kilométert utazni az adott üdülési cél érdekében). [15] A fogyasztói márkahűség Rekettye – Hetesi (2009) alapján egy folyamatként alakul ki. E során először tudatosul a márka (márkatudat), vagyis azonosítani tudja a fogyasztó. Ezt követően a márkaismertség azt az erősséget mutatja, ami a márka jelenlétét tanúsítja, vagyis sikerül-e kialakítani olyan sztereotípiát, amely révén a fogyasztó fel tudja idézni, vagy felismerni a márkát. Amennyiben a márka ismert, és kedvező asszociációkat vált ki a fogyasztóban, kedvező lesz a reakciója a termékkel/szolgáltatással kapcsolatban, míg ha kedvezőtlenek az asszociációk, abban az esetben a márkaelutasítás jön létre, mivel negatív hatású márkaismertség valósul meg. (2. ábra)

2. ábra: A márkahűség összetevői [15] pp. 84.

Töröcsik – Varsányi (1998) által leírt kategóriákat érdemes figyelembe venni a márka vizsgálata során, melyek alkotják az egymásra épülő hatásláncot. (3. ábra) Első kategória az ismertség, ami azt mutatja, hogy a fogyasztónak milyen név jut az eszébe adott márka vagy termék kategória megnevezését követően. A második kategória a szimpátia, mely során a márkanév elhangzását/bemutatását követően a fogyasztóban kialakulhatnak a márkához kötődő asszociációk. A harmadik kategória a használat, ami tükrözi, hogy a fogyasztó eljutott-e a vásárlási illetve a fogyasztási szintig. Ezt követően beszélhetünk a fogyasztó elégedettségéről vagy elutasításáról. Amennyiben elégedett, alakulhat ki a fogyasztói márkahűség. [20]

3. ábra: A márkahűség kialakulása [20] alapján saját szerkesztés, 2016

A márkahűség vizsgálata során Vágási (2007) által felvázolt folyamatot is megvizsgáltam. Ez az egyszerűbb folyamatára a márkaérték fejlődését mutatja be, mely az ábra alapján négy tényező függvénye (márkaismertség, márkaelfogadás, márkapreferencia, márkahűség). (4.

ábra) A folyamat hasonló az előzőekben ismertetett modellekhez. Elsőként itt is az játszik nagy szerepet, hogy a fogyasztók milyen arányban ismerik, majd értékelik, elismerik-e a márkát, előnyben részesítik-e más márkákkal szemben, végül pedig kialakulhat a márkahűség. A márkahűség generálja a magas márkaértéket. Ezáltal pedig a márka immateriális vagyonban ki nem fejezhető értéket generál a vállalat, jelen esetben a település számára. (Vágási, 2007)

4. ábra: A márka értékének fejlődése [21] pp. 164.

A három ismertetett modell megegyezik abban, hogy a márkahűség kialakulásának elsődleges lépése az ismertség kialakítása (jelen esetben meg kell ismerni a települést). A márka használatát követően mindegyik szerző megemlíti a márkapreferenciát, vagy az elfogadást, melyek következő lépése a márkahűség. A három modell különbséget mutat összetettségükben, a Rekettye – Hetesi féle modell a három közül a legösszetettebb. Különbözőséget mutat a márkák iránti asszociáció megjelenítése. Míg a Rekettye – Hetesi-féle modellben megjelenik külön pontként, addig a Törőcsik – Varsányi modellben a szimpátia kategóriához kötik a szerzők, a Vágási-féle modellben pedig nem is kap hangsúlyt.

4. Márka és ár

Az immateriális érték mellett a márka materiális, pénzben kifejezhető értéket is generál. A fogyasztói döntéshozatal során a márka és az ár jelentős tényezők. A két tényező erősen kapcsolódik egymáshoz. A márkával érhetjük el, hogy a szolgáltató hosszú távon kiépítse a bizalmat a fogyasztók körében a piacon. A bizalom elnyerése kulcskérdés a mai gyorsan változó, „rohanó” világban. Ennek következményeként nemcsak a márkák értéke, de az árak szerepe is felértékelődik. Ugyan az ár nem minden esetben jelent biztosítékot a termék minőségére vonatkozóan, mégis, bizonyos termékek esetén, melyek az olcsó kategóriába tartoznak, a fogyasztó az ár alapján asszociál annak minőségére. Éppen ezért egy vállalat által létrehozott márkát építeni szükséges, mely éreztetheti hatását a fogyasztók körében is, elégedettebbek lesznek a fogyasztók, mellyel felfelé nyomhatja a termék árát a piacon. [17] Amennyiben egy márka széles körben ismert, az emeli a termék „vélt minőségét”. [5] Ha képes a termék olyan plusz értéket, előnyt kínálni, mely a fogyasztó számára magas hasznossággal bír, abban az esetben nem feltétlenül az ár marad a fogyasztó számára a termék kiválasztása során a legmeghatározóbb befolyásoló faktor. [17] Ehhez nagymértékben járul hozzá a termék-, azon belül is a márkafejlesztés. Egy település márkázása során szükséges eldönteni, hogy értékesítés-központú vagy termékközpontú márkafejlesztésbe kezdünk. Előbbi során az kerül értékesítésre, ami már kész van, rendelkezésre áll, utóbbi esetében pedig új termék kerül kifejlesztésre a piaci ismeretek alapján. [3]

A márka és az ár vizsgálódása esetén érdemes figyelmet fordítani arra, hogy a márkahűség miként hathat a költségekre. Mivel az észlelt kockázat csökkentésének egy megfelelő eszköze a márkahűség, így hosszú távon hozzájárul a fogyasztói kockázatkezeléshez. A termékek esetén gyakoribb a márkaváltás, szolgáltatások esetén ez már kevésbé jellemző, mivel szolgáltatások esetén különböző speciális költségei merülnek fel a fogyasztónak. Ilyen váltási költségek közé tartozik a keresési költség, a tanulási költség, az emocionális költség, a tranzakciós költség, a kedvezményekhez kötődő költségek és a kognitív költségek. (5. ábra) Mivel a település komplex rendszer, így a település esetében is megjelennek ezek a speciális költségek, melyek a szolgáltatásokra vonatkoznak. A keresési költség azt az időmennyiséget jelenti, amely alatt a potenciális fogyasztó az új lehetőségeket keresi fel (pl.: új nyaralási úti cél kiválasztása). A tanulási költséget annak a megtanulására fordítja a fogyasztó, amit az új

rendszer megismerése pénzben és időben megkövetel (pl.: egy új úti célról összegyűjteni az információkat, szelektálni a különböző árú és minőségű szállásajánlatokat). Az emocionális költség kellemes vagy kellemetlen érzetet kelt attól függően, hogy ha a hosszú távú kapcsolat megszakadása milyen érzelmet vált ki a fogyasztóban (pl.: a törzsvendég nem tér vissza a nyári üdülőhelyére, hanem újat választ – örülhet is neki, ha politikailag instabillá vált a környezet, de szomorú is lehet tőle, ha önhibáján kívül megszüntették az eddig bevált szálláshelyet). A tranzakciós költség azon költséget jelenti, mely az első látogatás során felmerül. A kedvezményekhez kötődő költségek alatt azon kedvezmények elvesztését értjük, melyek a vásárlót a hűség fejében illetik meg (pl.: törzsvendégeknek szóló kedvezmény a helyi vendéglátóegységeknél). A kognitív költség azon megismerésre vonatkozó költségeket jelenti, melyek az esetleges szolgáltató váltás esetén jelentkeznek (pl.: más települések kínálatának megismerése, lehetőségeik feltérképezésének ideje). [7]

5. ábra: Jellemző váltási költségek [7] alapján saját szerkesztés, 2016

Az ár igen fontos tényezője a márkának, hiszen a márka erejét jellemzi, továbbmenve a termék/szolgáltatás minőségéről is üzen a fogyasztónak. Ennek ellenére, ha egy vásárlás során csak az árat veszi figyelembe a fogyasztó, akkor az adott termék/szolgáltatás nem több számára, mint egy átlagos árucikk. A települések által kínált termékeknek és szolgáltatásoknak is ki kell tűnniük a versenytárs települések által kínáltak sorából. Ehhez viszont olyan egyéb szempontokat is meg kell vizsgálni, melyek alapján egy fogyasztó hajlandó akár többet is fizetni adott termékért/szolgáltatásért. [5] Ide tartoznak többek között a különböző márkaarculati elemek, melyek eltérő asszociációkat, érzelmeket válthatnak ki a fogyasztókból a településsel kapcsolatban.

5. Márkaarculat

A márka azon megjelenési módját nevezzük márkaarculatnak, mely a vizuális megjelenésének elemeit tartalmazza. Az egységes márkaarculat segít a megkülönböztetésben és azonosításban, egyben növeli a márka ismertségét, értékét, hosszú távon pedig hozzájárul a márkahűség megteremtéséhez. A márkaarculat elsődleges hordozói között találhatjuk a logót, a hirdetést, a csomagolást, a honlapot, a kiállítási standot, a katalógusokat, prospektusokat, szórólapokat, termékismertetőket és az ajándéktárgyakat. [15] A márkaarculat legfontosabb hordozóinak a településmarketingben való jelenlétét a következőkben konkrét példákkal támasztom alá. A márkaarculat elemei Mórahalom példáján keresztül:

- logó

Számos logó esetén a cél, hogy asszociációt ébresszen a fogyasztóban, és érzelmi reakciót váltson ki benne, felelevenítse a látványhoz kapcsolódó emlékeit, tapasztalatait. A logóban

feltűnhetnek kulturális vagy történelmi utalások is. A logó lényegében egy jelkép, mely egyedi jelentéssel bírhat abban az esetben, ha az idő folyamán a fogyasztónak élménye kötődik hozzá, de minden esetben a fogyasztó fejében kialakult képhez kell kapcsolódnia. [5] Mórahalom esetében két logót is találhatunk. (6. és 7. ábra) Az egyik, mely a város címere, pajzs alakú, a szőlőfürt a legjellemzőbb gyümölcsfajtát, a zöld szín a mezőgazdaságot szimbolizálja. A település nevében is szereplő halomra utal a címer alsó részében megjelenő hullámzó aranymező. (<http://www.nemzetijelkepek.hu>) A második logó sárga, kék, zöld hullámokat ábrázol. Ez egyrészt utal a halomra a sárga hullámmal (Homokhátság), a zölddel a mezőgazdaságra, a kékkel pedig a városban lévő gyógy- és élményfürdőre. Ez utóbbi motívum az előbbi logóban is feltűnik, ahol a kék a gyógyvízre utalhat. Előbbi a város önkormányzati honlapján, utóbbi a város turisztikai portálján található meg.

MÓRAHALOM

6. ábra: Mórahalom logója 1. [36]

7. ábra: Mórahalom logója 2. [25]

- hirdetés

A hirdetés során a hirdető márka már valamilyen feltételezéssel él a célcsoport olvasóiról. Ennek következményeként úgy választják meg az adott médiumot, kommunikációs eszközt, hogy az általános érdeklődési körű helyett speciálisan az adott célközönséget érje el. [5] Számtalan hirdetésen feltűnik Mórahalom. A városi rendezvényektől kezdve a helyi ügyekről szóló közleményekig. Jelen példa a városi augusztus 20-i rendezvény programjait hirdeti a helyi újságban, a Mórahalmi Körképben. (8. ábra) Ebből is kitűnik, hogy célzottan a helyi lakosokat kívánja elérni az üzenet, mivel helyi médiában található a hirdetés.

8. ábra: Augusztus 20-i rendezvény hirdetése [30]

- csomagolás

A csomagolás a márkaépítés egyik eszköze, bizonyos esetekben önmagában szolgáltatja a márka létjogosultságát. Több funkciót is betölthet, így az alapfunkcióján (védelem, tárolás, tájékoztatás) kívül felkeltheti a fogyasztó figyelmét, kommunikálhatja a márkaszemélyiséget (érzelmekekre hat, értéket közvetít), pozícionálhatja a terméket. [5] Mivel jelen esetben a település a termék, így közvetlenül a csomagolást nem értelmezhetjük, csak közvetetten, a helyi termékeken keresztül. A helyi termékek csomagolásán is feltűnik Mórahalom neve, a

fűszerpaprika csomagolóanyagán pedig a város logója is. (9. és 10. ábra) Utóbbi esetében utalást találhatunk a termék magyar voltára (piros-fehér-zöld), illetve a piros szín dominál a felirat és a képi megjelenítés esetén, mely az őrölt paprikára utal. Ez a helyi termékek esetén a co-branding tipikus esete, mikor a termék is „élvezi” a település nevéből származó előnyöket. [16]

9. ábra: Mórahalmi savanyúság [33]

10. ábra: Mórahalmi fűszerpaprika [35]

- honlap

Az internet információgazdagsága, gyors kezelhetősége és olcsósága azon fontos tényezők közé tartoznak, melyek előnyt jelentenek egy település számára, hogy a fogyasztók megismerjék annak értékeit, arculatát, lehetőségeit. Napjainkban már szinte minden településnek van saját, hivatalos honlapja, melyeknek bizonyos elvárásoknak meg kell felelniük, nevezetesen: interaktivitás, többnyelvűség, könnyű elérhetőség, könnyű kezelhetőség, jó elrendezés, aktualitás, segítségnyújtás (keresés és segítség funkciók). [11] Egy település honlapja tükrözi az igényességre való törekvést, a célcsoportok elérésének és azok informáltságának fontosságát. Mórahalom esetében egy letisztult, jól követhető, aktuális honlapról beszélhetünk, mely megszólítja a különböző célcsoportokat (turizmus, önkormányzat legördülő menüi). (11. ábra)

11. ábra: Mórahalom honlapja [29]

A következő táblázat (1. táblázat) szemlélteti azon tulajdonságokat, melyek alapján Mórahalom weblapjának interneten történő megjelenését elemzem:

1. táblázat: Mórahalom weblapjának interneten történő megjelenése

Tulajdonság	http://www.morahalom.hu/
Elérhetőség	könnyű
Többnyelvűség	van (angol, német)
Interaktivitás	igen (elérhetőségek)
Aktualitás	igen
Kezelhetőség, elrendezés	jól kezelhető
Segítségnyújtás	van

Forrás: [11] és [29] alapján saját elemzés, 2016

- kiállítási stand

A kiállítások, vásárok során egyrészt a település számára „ingyenes” média-megjelenést jelent, másrészt az általa képviselt értékei révén rákerül a potenciális fogyasztók fejében lévő mentális térképre. Ezáltal gyarapodik a település ismertsége, mint idegenforgalmi célpont, és mint befektetési célpont a lehetséges fogyasztók körében. [11] Mórahalom képviseltette magát a Szegedi Utazási Kiállításon, illetve a Budapesti Utazás Kiállításon is találkozhattak az érdeklődők a várost képviselő standdal. (12. és 13. ábra)

12. ábra: Mórahalom az Utazás Kiállításon [34]

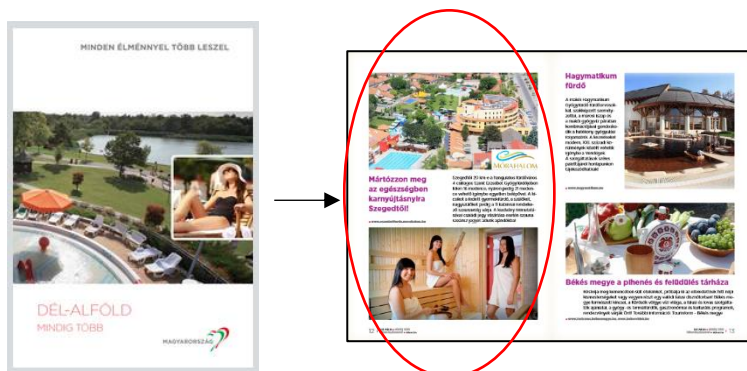

13. ábra: Utazás Börze 2016. Szeged [27]

- katalógus, prospektus, szórólap, termékismertető

A kiadványok, brosrák a települések által szívesen alkalmazott kommunikációs eszközök. Megkülönböztetjük a hosszabb, tájékoztató jellegű anyagokat, a színes brosrakat és az adatlapokat. [11] A Magyar Turizmus Zrt. két kiadványt adott ki 2015-ben a Dél-Alföld régióról. A szervezet által készített kiadványok népszerűsítik Mórachalmot is. (14. ábra)

A 2015-ben kiadott kiadványok jól megjelenítik a térség értékeit, erősítik a kialakítani kívánt pozitív imázsát a régió településeinek. A „Dél-Alföld mindig több” c. kiadvány 20 oldalas, melyben egy oldalon Mórahalom is helyet kap, reklámozva gyógyfürdőjét.

14. ábra: Dél-Alföld Régiós Kiadvány [26] és [28] alapján saját szerkesztés, 2016

Plakátok közül a szegedi Utazás Börzén a mórachalmi standot népszerűsítő plakátot mutatom be az alábbiakban. (15. ábra) A plakát zöld színe utal a természetközelségre, megjelenik Mórachalom logója, és a háttérben feltűnik a város képe is. Jól kiemelkedik a plakáton a város neve, a program rövid, tömör leírása, és az érdeklődők számára az elérhető információforrás.

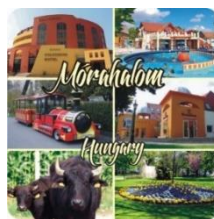
15. ábra: Mórachalmot népszerűsítő plakát [31]

- ajándéktárgy

Vannak esetek, mikor vállalati PR tevékenység részeként a vállalat próbálja megnyerni magának a potenciális ügyfeleket ajándéktárgyakkal. Ünnepek alkalmával képeslap vagy valamilyen jelképes ajándék jelzi a fogyasztó felé, hogy nem feledkezett meg róla a cég. [37] Többnyire már kialakult törzsügyfelek jönnek ilyenkor számításba. Települések esetén is beszélhetünk ilyen jellegű tevékenységről, igaz, itt közvetetten, hiszen a törzsvendégek/célcsoport más-más szolgáltató egységhez kapcsolódik. Míg egy, a településen beruházó cég az önkormányzattal, addig egy visszatérő turista a vendéglátóegységekkel állhat kapcsolatban. A helyi lakosok esetében is beszélhetünk ajándékról, legyen az adókedvezmény az önkormányzat részéről, vagy akár egy díszpolgári cím adományozása, mely a helyiekben a lokálpatriotizmus növeléséhez vezethet. Mindemellett meg kell említeni a szuvenír ajándéktárgyakat is, melyeket a turisták előszeretettel vásárolnak ajándék gyanánt, vagy emléke. Mórachalmon ilyen jellegű turisták által kedvelt ajándéktárgyak közül meg lehet említeni a hűtő-mágnes, melyeken a város nevezetességei láthatóak. (16. és 17. ábra)

16. ábra: Hűtőmágnes 1. [22]

17. ábra: Hűtőmágnes 2. [23]

A város által készített rendezvénynaptár nemcsak a helyi és környékbeli lakosok számára nyújt hasznos információkat, de sok esetben a nagyobb szálláshely-szolgáltató egységek megajándékozzák visszatérő vendégeiket ezzel. (18. ábra)

18. ábra: Rendezvénynaptár [32]

6. Márkamérési módszerek a településmarketingben

Ahhoz, hogy a márkázási eredményt megfoghatóvá tegyünk, számszerűsítsük, a márkát többféle módon mérhetjük, számos márkamérési módszert ismerünk. A márkamérési módszerek közül a legtöbb a termékekhez, illetve a szolgáltatásokhoz köthető. Számos szakirodalom próbálta adaptálni ezeket az eljárásokat, hogy alkalmazhatók legyenek a helyek, desztinációk, települések esetében is. Jelen esetben két, a településmarketingben használt márkamérési módszer kerül bemutatásra a következőkben.

I. Anholt-GMI City Brand Index

Az egyik legismertebb, városokhoz kötődő márkamérési módszer Simon Anholt nevéhez fűződik, akinek a közreműködésével létrejött a City Brand Index. Az index kifejezi egy város márkájának értékét. Egy kvantitatív kutatás eredményeként kerül kiszámításra, mely alkalmas percepció mérésére és egyben rávilágít, miként látják egyes városokat a világ lakói. [16] Anholt modellje hat fontos tényezőből áll:

1. Jelenlét (Presence), mely az adott város ismertségét, nemzetközi státuszát hivatott kifejezni. A város a világ tudományához, a kultúrájához történő hozzájárulását méri.
2. Hely (Place), mely az emberek észlelését méri a fizikai környezetre vonatkozóan. A város klímáját, a környezetének tisztaságát, a városkép összbenyomását – az épületek és parkok attraktivitását vizsgálja. Méri, mennyire kellemesnek vagy kellemetlennek képzeli az emberek a környezetet, az utazást a városban, illetve a város szépségét.
3. Potenciál (Potential), mely méri a gazdasági és oktatási lehetőségek észlelését a városban, melyet minden város kínál a látogatói, a vállalkozások és a bevándorlók számára. Olyan kérdéskörök tartoznak ide, mint például: milyen könnyű munkát találni, vajon megfelelő hely egy vállalkozás számára vagy magasabb tanulmányokat folytatók számára.

4. Lükettetés (Pulse), mely a szabadidő eltöltéséhez kötődő észlelések mérésével jellemezhető, vagyis a városi életstílus milyen lehetőségeket rejt magában. Milyen érdekes, izgalmas dolgok fedezhetők fel a városban, milyen könnyű ezek elérhetősége mind a rövid-távra érkező látogatók, mind a hosszú távon ott lakók számára. A vibráló városi életmód vonzó tényezője minden város márkaimázsának.
5. Emberek (People), mely méri, miként ítélik meg a városban lakókat a válaszadók, milyen kép alakult ki bennük a helyi lakosokról, azok mennyire befogadóak, barátságosak, a válaszadók milyennek értékelik a kultúrájukat, illetve mennyire érzik biztonságban magukat köztük.
6. Előfeltételek (Pre-requisites), mely meghatározza, miként észlelik az emberek az alapminőségét a városnak. Vagyis, mit gondolnak, milyen lenne adott városban élni, milyen könnyű lenne kielégítő, megfizethető szállást/lakást találni, továbbá milyennek ítélik meg a közszolgáltatásokat (pl.: kórházak, iskolák, közlekedés, sportolási lehetőségek).

[1]; [13]; [16] (19. ábra)

19. ábra: City Brand Hexagon [13] pp. 556.

A City Brand Index 2011-es rangsora alapján hazánk fővárosa, Budapest 53,17 ponttal a 39. helyet foglalja el a vizsgálatba vett 50 város közül. (20. ábra) Az első három helyen Párizs, London és Sidney áll. A vizsgálatba vett területek: Észak–Amerika, Nyugat–Európa, Közép/Kelet–Európa, Ázsia – Csendes-óceáni térség, Latin-Amerika, Közép/Kelet-Afrika.

Overall rank order	2011 CBI SM score	Overall rank order	2011 CBI SM score
1	Paris 62.05	26	Stockholm 56.28
2	London 61.98	27	Chicago 56.03
3	Sydney 61.52	28	Brussels 56.02
4	New York 61.10	29	Dubai 55.81
5	Los Angeles 60.27	30	Dublin 55.24
6	Rome 60.25	31	Rio de Janeiro 55.04
7	Washington D.C. 59.93	32	Edinburgh 54.94
8	Melbourne 59.29	33	Seoul 54.60
9	Vienna 58.52	34	Beijing 54.51
10	Tokyo 58.45	35	Shanghai 54.48
11	Berlin 58.17	36	Auckland 54.42
12	Madrid 57.98	37	The Hague 54.13
13	Toronto 57.96	38	Moscow 54.12
14	Barcelona 57.95	39	Budapest 53.17
15	Montreal 57.91	40	Warsaw 53.06
16	Milan 57.85	41	Buenos Aires 52.98
17	Amsterdam 57.84	42	Bangkok 52.29
18	Geneva 57.47	43	Cape Town 52.02
19	Singapore 56.97	44	Mexico City 51.62
20	Seattle 56.68	45	Johannesburg 51.35
21	Boston 56.57	46	Istanbul 51.17
22	Copenhagen 56.56	47	Durban 51.00
22	Hong Kong 56.56	48	Cairo 50.67
24	Philadelphia 56.50	49	Mumbai 50.27
25	Prague 56.36	50	Jeddah 47.92

CBISM scores range from 1-100

20. ábra: City Brand Index (CBI) alakulása az összes vizsgált város esetén [38]

20 fejlett és fejlődő országban 18-64 év közötti válaszadók töltik ki az erre a felmérésre vonatkozó kérdőívet, ezáltal az index szubjektív értékelések alapján születik meg. [13]

II. Európai városmárka-barométer (European City Brand Barometer)

A British Saffron Brand Consultants által kifejlesztett városmárka-mérési módszer az európai városmárka-barométer, mely 72 darab 450.000 főnél nagyobb lakossággal rendelkező európai várost tanulmányoz két aspektusból: a városvonzerő és a városmárka erősség szempontjából. Mindkét aspektus esetén 100 pontos rendszerben lehet értékelni a városokat, amelyek esetén az egyes szempontok súlyozási értékének maximumát meghatározták. A városvonzerőt az alábbi szempontok alapján mérik:

- 01 látnivalók és történelmi attrakciók (max. 20 pont)
- 02 konyha és éttermek (max. 15 pont)
- 03 gyalog és tömegközlekedéssel könnyen bejárható (max. 15 pont)
- 04 olcsón élvezhető (max. 10 pont)
- 05 jó időjárás (max. 10 pont)
- 06 bevásárlási lehetőségek (max. 10 pont)
- 07 gazdasági fejlettség, jólét (max. 20 pont)

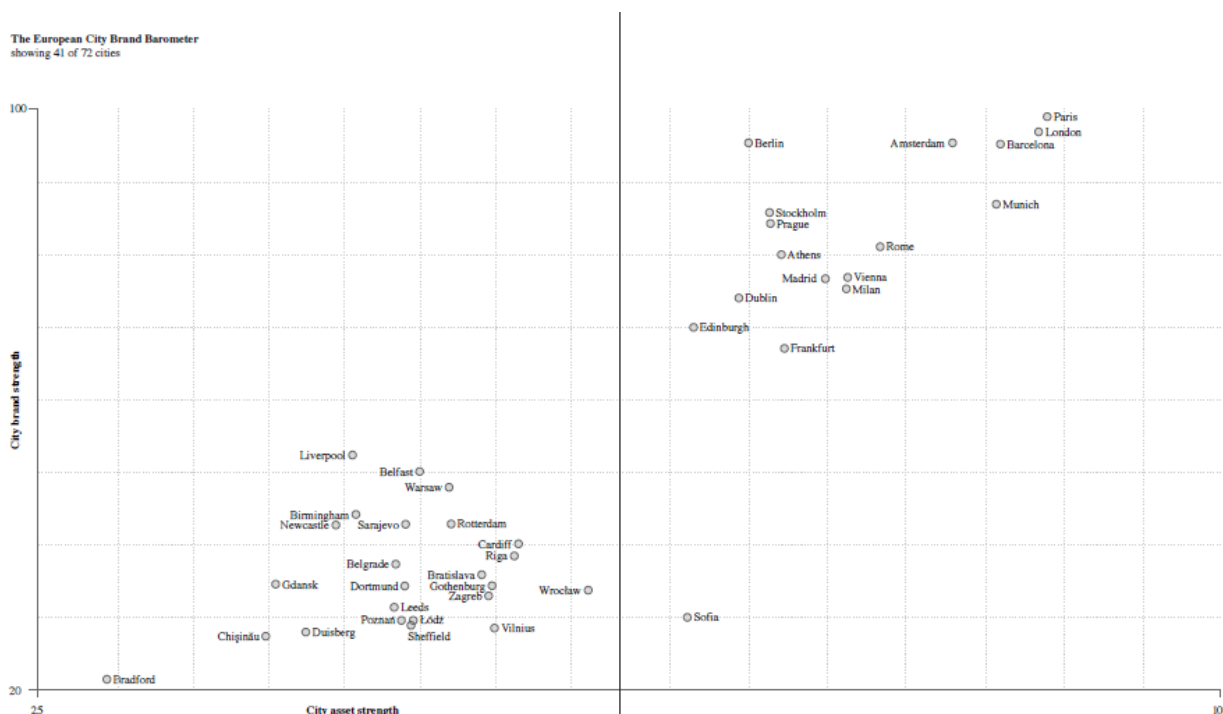
A városmárka-erősséget az alábbi szempontok alapján mérik:

- 01 pozitív asszociációk mennyisége a várossal kapcsolatban (max. 25 pont)
- 02 képi felismerhetősége a városnak (max. 25 pont)
- 03 társalgási érték (max. 25 pont)
- 04 média felismerés, vagyis az utalások, hivatkozások száma a médiában (max. 25 pont)

[12]; [13]; [24]

Ez a módszer az előző, City Brand Indexhez hasonlóan szubjektív mérésen alapul.

A Saffron Brand Consultants által végzett felmérés alapján Párizs és London kapta a legjobb helyezéseket a városmárka erősség és a városvonzerő függvényében. (21. ábra)

21. ábra: Európai városmárka-barométer mérésén alapuló pozicionálása a vizsgált városoknak [24]

7.Összefoglaló

Összességében megállapítható, hogy a márka éppúgy jelen van a települések, mint a termékek és a szolgáltatások esetében. A településhez hű fogyasztók megnyerésére szükséges van márkázásra. A márka és a márkázás a települések esetében komplex megoldást igényelnek, hiszen a termékek és szolgáltatások kombináltan vannak jelen a településmarketingben. A márkahűség több folyamatmodelljét bemutatva megállapítható, hogy minden esetben fontos, hogy az ismertség hatására kialakuljon a település iránti preferencia, mely eredményezi a márkahű fogyasztót. Amennyiben sikerül elérni egy fogyasztó esetében a márkahűséget, abban az esetben csökken az árérzékenysége és az észlelt kockázata adott termékkel/szolgáltatással szemben. Az ár és a márka kapcsolatát vizsgálva kijelenthető, amennyiben nem következik be a márkahűség adott fogyasztó esetében, és márkaváltás következik be, a települések esetében ugyanúgy, mint a szolgáltatásoknál, speciális váltási költségekkel kell számolni. Az ár mellett vizsgált másik versenytényező, mely hozzájárul a márkahűség kialakulásához, a márkaarculat. Az elemzés során megállapítható, hogy egy település esetén is alkalmazhatóak a márkaarculati elemek, melyek tudatosan alkalmazása márkahűséget eredményezhet hosszú távon. A települések márkáinak erősségét, hatékonyságát mérhetjük is, ezekre alkalmas márkamérési módszerek többek között az Anholt-GMI City Brand Index és Európai városmárka-barométer (European City Brand Barometer), melyek nemzetközileg elfogadott mérési technikák. Ahhoz, hogy mérhető eredményeket érjünk el településmárkázás mérése során, szükség van a fogyasztók szubjektív véleményére, melyhez kutatási alapot kínál a két, említett márkamérési modell.

Irodalomjegyzék

- [1] Anholt, S.: *The Anholt-GMI City Brands Index. How the world sees the world's cities.* Place Branding. Vol. 2, No. 1., 2006. pp. 18-31. o.
- [2] Bauer A. – Berács J.: *Marketing.* Aula Kiadó Kft., Budapest. 1996. pp. 412, pp. 57.
- [3] Berende A. – Vágó Á.: *Városmárkázás, hotelkörkép, békéltetés, online értékesítés.* Turizmus Trend. 2015. évf., 12. szám
- [4] Ercsey I. – Farkas Z.: *Hol VOLT, hol nem VOLT! A VOLT Fesztivál márkájának vizsgálata az Y és a Z generáció körében.* in: szerk.: Darabos F. – Ivancsóné Horváth Zs. (2015): „*Turizmus határok nélkül*” VII. Nemzetközi Turizmus Konferencia. *Tanulmányok.* Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar Turizmus Intézet, Győr. 2015. pp. 230-244.
- [5] Healey, M.: *Mi az a branding?* Scholar Kiadó, Budapest. 2009. pp. 256
- [6] Horváth Á. (szerk.): *Marketing.* Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. 2008. pp. 87-88.
- [7] Kenesei Zs. – Kolos K.: *Szolgáltatásmarketing és –menedzsment.* Alinea Kiadó, Budapest. 2014. pp. 468
- [8] Kiss M.: *Marketing.* Független Pedagógiai Intézet, Budapest. 2003. pp. 579
- [9] Kotler, P. – Keller, K. L.: *Marketingmenedzsment.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 2006. pp. 985, pp. 368.
- [10] Kotler, P. – Keller, K. L.: *Marketingmenedzsment.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 2012. In: szerk.: Darabos F. – Ivancsóné Horváth Zs.: „*Turizmus határok nélkül*” VII. Nemzetközi Turizmus Konferencia. *Tanulmányok.* Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar Turizmus Intézet, Győr. 2015. pp. 230-244.
- [11] Kozma G.: *Terület- és településmarketing.* Egyetemi jegyzet. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2002. pp. 178
- [12] Papp-Váry Á.: *Rangsorolt városok.* Marketing és Média. 2010. 20. sz. pp. 16-17.

- [13] Papp-Váry Á.: *The Anholt-GMI City Brand Hexagon and the Saffron European City Brand Barometer: a comparative study*. Regional and Business Studies. Kaposvár University, Faculty of Economic Science, Kaposvár. 2011. Vol 3 Suppl 1, pp. 555-562., pp. 556.
- [14] Papp-Váry Á.: *A márkanév ereje*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 2013. pp. 320
- [15] Rekettye G. – Hetesi E.: *Kínálatmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2009. pp. 276, pp. 84., pp. 71-115.
- [16] Schupler, H.: *A citybranding új irányai*. in: szerk. Deák Cs. (2007): Innovációmenedzsment kutatás és gyakorlat. Szemelvények az Innovációmenedzsment Kooperációs Kutatási Központ projektjeiből. Miskolci Egyetem Innovációmenedzsment Kooperációs Kutatási Központ, Miskolc. 2007. pp. 91-102.
- [17] Smith, J. W. – Clurman A.: *Generációk, márkák, célcsoportok*. Geomédia Kiadói Rt., Budapest. 2003. pp. 326, pp. 299-313.
- [18] Szabó Z. – Komáromi-Gergely A.: *Turisztikai és vendéglátó marketing – Esettanulmány Budavári Borfesztivál*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. 2011. pp. 180
- [19] Töröcsik M. – Láng-Somogyi Z.: *Tematizált helyek jelentősége a turizmusban*. Economica: Szolnoki Főiskola tudományos közleményei. 2009. 2. évf. klsz. 44-50. o.
- [20] Töröcsik M. – Varsányi J.: *Termékstratégia emocionális és racionális közelítésben*. Alkalmazott stratégia sorozat 4. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1998. pp. 206 o., pp. 80-84.
- [21] Vágási M.: *Marketing –stratégia és menedzsment*. Alinea Kiadó, Budapest. 2007. pp. 164-165.

Internetes hivatkozások

- [22] Hűtőmágnes turisztikai. Letöltve 2016.03.29-én, a <http://balintmagnet.hu/spl/683771,4/Hutomagnes-turisztikai-70x58mm> weboldalról
- [23] Hűtőmágnes turisztikai. Letöltve 2016.03.29-én, a <http://balintmagnet.hu/spd/Morahalom217/Morahalom217> weboldalról
- [24] Hildreth, J.: The Saffron European City Brand Barometer. Revealing which cities get the brands they deserve. Letöltve 2016.02.11-én, a http://www.directe.cat/documents/noticies/saff_citybrandbarom.pdf weboldalról
- [25] Szt. Erzsébet Gyógyfürdő. Letöltve 2016.02.26-án, a <http://www.erzsebetfurdo.morahalom.hu/> weboldalról
- [26] Kiadványok 2015. Letöltve 2016.03.29-én, a <http://itthon.hu/kiadvanyok> weboldalról
- [27] Hírek. Letöltve 2016.03.29-én, a <http://www.lovasszinhaz.morahalom.hu/hirek/> weboldalról
- [28] Dél-Alföld mindig több. Letöltve 2016.03.29-én, a http://pager.visit-hungary.org/2015/del_alfold_mindig_tobb/pager/del-alfold_flyer_hu_oldalparban.pdf weboldalról
- [29] Mórahalom honlapja. Letöltve 2016.02.26-án, a <http://www.morahalom.hu> weboldalról
- [30] Mórahalmi Körkép. Letöltve 2016.03.29-én, a http://www.morahalom.hu/_files/_morahalom_chrome/download_files/217/2008.08.pdf weboldalról
- [31] Keresse a mórahalmi standot a Szegedi Utazási Vásáron! 2016 Letöltve 2016.02.26-án, a http://www.morahalom.hu/keresse_a_morahalmi_strandot_a_szegedi_utazasi_vasaron weboldalról
- [32] Megjelent a 2016-os rendezvénynaptár. 2016 Letöltve 2016.02.29-én, a http://www.morahalom.hu/megjelent_a_2016-os_rendezvenynaptar weboldalról
- [33] Mórahalmi savanyúság. Letöltve 2016.02.26-án, a http://www.morahalom.hu/morahalmi_savanyusag weboldalról

- [34]Mórahalom várja az érdeklődőket az Utazás 2016 kiállításon Budapesten. Letöltve 2016.03.29-én, a http://www.morahalom.hu/morahalom_varja_az_erdeklodokat_az_utazas_2016_kiallitas_on_budapesten weboldalról
- [35]Száz gazdának megéri a paprika. 2015 Letöltve 2016.03.29-én, a http://www.morahalom.hu/szaz_gazdanak_megeri_a_paprika weboldalról
- [36]Mórahalom címere. Letöltve 2016.04.05-én, a <http://www.nemzetijelkepek.hu/pictures/onkormanyzat/Morahalom.jpg> weboldalról
- [37]Németh R.: Egy jó ajándék biztos ügyfelet hoz! 2014 Letöltve 2016. 04. 05-én, a http://www.piacprofit.hu/kkv_cegblog/egy-jo-ajandek-biztos-ugyfelet-hoz/ weboldalról
- [38]GfK Custom Research: CITY BRANDS INDEX 2011 PHILADELPHIA. Letöltve 2016.02.11-én, a <http://www.slideshare.net/joemacnichol/city-brands-index-2011101311bodpresentation> weboldalról

Lektorálta: Prof. Dr. Lehota József, DSc, egyetemi tanár, Szent István Egyetem

A HAZAI PÉNZÜGYI FELÜGYELÉS KIALAKULÁSÁNAK CENTENÁRIUMA

Varga Bence

*Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani Doktori Iskola,
PhD-hallgató, varga.caius@gmail.com*

Absztrakt

A tanulmány a Pénzügyi Központ 1916. évi megalakulásának centenáriuma alkalmából a Pénzügyi Központ, mint az első, integrált felügyeleti „csúcshely” létrejöttének történeti hátterét és kialakulásának útját mutatja be a XIX. század második felétől kezdődően. A tanulmány célja a Pénzügyi Központ tevékenységének és működése kereteinek bemutatása, valamint rávilágítani a tevékenységével kapcsolatos negatív tapasztalatokra, körülményekre. A tanulmány további célja a Pénzügyi Központ létrejöttét megelőző felügyeleti elődszervezetek működésének bemutatása a bankok, takarékpénztárak és szövetkezetek tekintetében. Magyarország felügyeleti történetében megvalósult egyfajta paradigmaváltás, amely már a felügyeleti elődszervezetek működésében is kifejezésre jutott, ti. a felügyeleti tevékenység az „angolszász” paradigmától a „klasszikus” paradigma irányába mozdult el, teljesen nem azonosulva azzal. A pénzügyi felügyelés szükségessége, mélysége és kiterjedtsége tekintetében a szakmai közvélemény a felügyelés megszervezésének időszakában, és azt követően, a Pénzügyi Központ megalakulása után sem értett egyet, a felügyelés kialakításával és működésével kapcsolatos szakmai viták szinte megszakítás nélkül napirenden voltak különböző fórumokon. A felügyelés megszervezéséhez a felügyelő bizottság nem kellően hatékony működése, az 1875. évi kereskedelmi törvény nem megfelelően proaktív, túlzottan megengedő előírásai, a pénzügyi intézetek fogalmának meghatározásával kapcsolatos diszkrépancia, az indokolatlanul nagyszámú pénzügyi intézeti szereplő, az erősödő pénzügyi koncentráció, az előforduló pénzügyi bukások, valamint a nemzetközi tapasztalatok, folyamatok egyaránt hozzájárultak. A felügyeleti tevékenység a XX. századforduló időszakában érdekképviselői szervek útján is megvalósult, azonban működésük sajátosságaiból, kiterjedt tevékenységi körükből, illetőleg a szervek közötti rivalizálásból következően ezen szervek működése nem öltethetett hatékony felügyeleti jelleget. A tanulmány rávilágít arra a tendenciára, mely szerint amíg az egyes felügyeleti elődszervezetek működésében kezdetben a felügyeleti tevékenység másodlagos szerepet kapott (valamilyen más kiemelt funkció, pl. a vidéki kisbirtokos társadalom hitelhez jutásának elősegítése, hitelszövetkezetek hiteligényének kielégítése stb. mögött), addig a Pénzügyi Központ működésében a pénzügyi felügyelés már elsődleges funkcióvá, főtevékenységgé vált.

A tanulmány arra törekszik, hogy a korabeli gazdasági viszonyokat, a pénzügyi intézményrendszer és felügyelés helyzetét elsősorban a korabeli szellemiségnek megfelelően a kor szakértőinek vonatkozó véleménye és a korabeli források alapján mutassa be.

Kulcsszavak: Bank, szövetkezet, takarékpénztár, Pénzügyi Központ, pénzügyi felügyelés.

1. Bevezetés

A hazai felügyeleti történetben többféle felügyeleti paradigma érvényesült. Ezen paradigmák közül kiemelendő az ún. „angolszász” típus, melynek sajátossága, hogy informális jellegű, konzultáción, a felügyelt intézmény „lelkismeretén” és saját önálló ellenőrzésén alapuló felügyelést tart szükségesnek és elérendő célnak [1]. Az „angolszász” megközelítés abból indul ki, hogy a stabil működés az adott pénzügyi intézmény saját érdeke. Szintén

megfigyelhető volt a hazai felügyelés történetében az ún. „klasszikus” (vagy kontinentális) irányzat, melynek sajátossága, hogy intenzív helyszíni ellenőrzéssel, részletes, aprólékos és lehetőség szerint minél több területre kiterjedő szabályozással a szembesítő megközelítést részesítette előnyben. A magyar felügyelettörténetet tekintve a XIX. század második felében, de különösen a XIX. század végén megfigyelhető ezen paradigmák egymással történő kereszteződése, valamint a modellek bizonyos tényezőinek részbeni megváltoztatása is.

A Pénzügyi Központ, mint felügyeleti „csúcsszerv” létrehozásáig számos fejlődési szakasz vezetett el, a pénzügyi intézetek alapítását és működését egyes tekintetben szabályozó 1875. évi kereskedelmi törvényben a pénzügyi intézetekre vonatkozóan általános jellegű előírások és önkéntes revízió folytatásának lehetősége jelent meg, a törvény ugyanis mind a pénzügyi intézetek alapítását, mind pedig azok felügyelését formálissá tette [2]. Az önkéntes revízió azt jelentette, hogy a pénzügyi intézet belső ellenőrzésével, illetve felügyelő bizottságával ellenőrizte a törvénynek való megfelelést és a hosszú távú, profitábilis működési képességet. A szakmai vélemény egy része egyetértett abban, hogy elegendők a törvényben foglaltak, ugyanakkor a századfordulón számos felügyeleti jogkörrel is rendelkező szerv jött létre, ez is mutatja azt, hogy ekkorra már széles szakmai körben szükségesnek tartották a – lehetőleg intézményesült formában megvalósítandó – felügyelés megszervezését.

2. Felügyeleti elődszervezetek működése a Pénzügyi Központ megalakulása előtt

Tisza István későbbi miniszterelnök kezdeményezésére 1892-ben létrejött a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja, melynek működési célja a vidéki kisbirtokos társadalom hitelhez jutásának elősegítése volt [3]. A Jelzálogbank kizárólag olyan takarékpénztárral létesített kapcsolatot, amely vállalta, hogy a Jelzálogbank éves rendszerességgel felülvizsgálhatja teljes üzletvitelét, mérlegét [4]. A Jelzálogbanknak ez a felülvizsgálati funkciója tehát egyfajta előképe volt a későbbi Pénzügyi Központ hasonló jellegű funkciójának. A Jelzálogbank felülvizsgálati funkciója átmenetet képviselt az „angolszász” és „klasszikus” modellek között, hiszen az „angolszász” modell alapvetően önellenőrzésen alapuló megközelítést nem tartotta elegendőnek, ugyanakkor a „klasszikus” modellnél érvényesülő minden részletre kiterjedő vizsgálat sem valósult meg.

A néhány évvel később, 1898-ban megalapított, és a magyar szövetkezeti mozgalom központjának is tekintett Országos Központi Hitelszövetkezet 1898. évi XXIII. törvényben foglalt legfontosabb feladata a hitelszövetkezetek hiteligényeinek kielégítése, a szövetkezeti eszme terjesztése és népszerűsítése mellett a „kötelékébe tartozó” szövetkezetek ügykezelésére vonatkozóan ellenőrzési és felügyeleti jog gyakorlása volt. A törvény továbbá kimondta azt is, hogy amennyiben a Hitelszövetkezet a „kötelékébe tartozó” szövetkezet felügyelő bizottságának működésében törvénybe vagy alapszabályba ütköző intézkedéseket, a szövetkezet érdekeit sértő mulasztásokat vagy visszaéléseket tapasztal, a Hitelszövetkezetnek a közgyűlést azonnal össze kell hívnia, és ebben az esetben a szövetkezet igazgatóságát vagy pedig egyes tagjait a közgyűlés megtartásáig felfüggesztheti, s az ideiglenes ügyvezetés iránt intézkedhet. Ebben a tekintetben a Hitelszövetkezet az „angolszász” megközelítéstől eltávolodva az erősebb felügyeleti jogosítványok gyakorlását és a felügyeleti beavatkozás magasabb szintjét képviselte.

Hazánkban az 1903-ban alapított Magyarországi Pénzügyi Intézetek Országos Szövetsége (MPOSZ) tekinthető az intézményesült bankfelügyelés első kezdeményezésének. Bár az MPOSZ elsősorban a pénzügyi intézetek érdekképviselői szerveként működött [5], tevékenysége a későbbi intézményesült felügyelés szempontjából is említésre méltó, hiszen feladatai közé tartozott a vidéki pénzügyi intézetek kihelyezéseivel kapcsolatos prudenciális jellegű alapelvek megállapítása és gyakorlatban való megvalósulásának nyomon követése, valamint a válságba került vidéki pénzügyi intézetek anyagi támogatása és tanácsadás biztosítása [6]. Az MPOSZ

működése több szempontból sem nyújthatott megfelelő pénzügyi felügyeleti jelleget, ennek oka volt egyrészt, hogy tevékenységi köre meglehetősen kiterjedt volt, másrészt pedig a nagyobb bankcsoportok nem csatlakoztak az MPOSZ-hez [7], harmadrészt az „önkormányzati” működés lehetővé tette, hogy önkéntes döntés alapján a pénzügyi intézetek relatíve ritkán folyamodjanak felülvizsgálathoz [8]. Az MPOSZ tevékenységében a felügyeleti jogosítványok relatív gyengesége következtében inkább az „angolszász” jellemzők jutottak érvényre, illetőleg az elsődleges érdekképviseleti szerep is ezt erősítette. Az MPOSZ intézkedéseinek hatékonyságát rontotta, hogy mintegy „rivális” intézményként működött az ebben az időszakban alapított Pénzügyi Intézetek Országos Egyesülete (POE), így az egyesületek között felszínre kerülő ellentétek rontották a folyamatos ügyvitelt mindkét intézmény esetében [9].

A XX. század első felében az MPOSZ mellett számos (pl. Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, Bankárok és Értékpapírkereskedők Országos Egyesülete stb.) érdekképviseleti- és érdekvédelmi szervezet alakult [10], melyeknek felügyeleti-ellenőrzési feladataik nem voltak, ugyanakkor az egységes ügyviteli, könyvelési és mérlegkészítési gyakorlat kialakításának előmozdítása miatt mindenképpen említésre méltók felügyeleti-történeti szempontból is.

A külföldi háttérrel rendelkező hazai bankok tekintetében az anyabankok, illetőleg az Osztrák-Magyar Bank is gyakorolt bizonyos szintű felügyeletet, mely hatással volt nem csak a bankok működésére, hanem a felügyelés megszervezésével kapcsolatos gondolatok alakulására is. Példaként említendő, hogy a XIX. század második felétől az Osztrák-Magyar Bank a refinanszírozási politikáján keresztül az országos hitelügyek kielégítésében közvetett módon (a hitelsegyleget és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár közvetítésével) bekapcsolódott, így a folyósítások során bizonyos mértékű ellenőrzést tudott gyakorolni a bankok működése felett [11]. Ezen tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a bankok esetében a felügyelés megszervezésére irányuló igények – az egyéb típusú pénzügyi intézményekhez (pl. takarékpénztár, szövetkezet) képest – időben csak később jelentek meg.

3. A Pénzügyi Központ létrehozásához vezető okok, körülmények

A Pénzügyi Központ megalakulásához számos tényező hozzájárult. Az 1875. évi kereskedelmi törvény nem kellően proaktív, a pénzügyi intézetek alapítására és működésére vonatkozó túlzottan megengedő előírásai és az ennek következtében létrejött, egyes esetekben a gazdasági létjogosultságot is nélkülöző nagyszámú pénzügyi szereplő, a pénzügyi intézetekre jellemző eszközök és források lejáratú összhangjának és saját tőke-idegen tőke arányának kedvezőtlen alakulása, valamint az egyre nagyobb számban előforduló pénzügyi bukások mind erősítették egy intézményesült felügyeleti szerv létrehozásának szükségességét [12]. Az 1869-1887-ig tartó időszakban mintegy 32 takarékpénztár került csődhelyzetbe (pl. Aradi-, Cservenkai-, Eszék-Alsóvárosi Takarékpénztár), melyek természetesen eredményeztek egyfajta feszültséget, bizalomcsökkenést is [13]. Pénzügyi bukások a későbbi években is előfordultak, pl. a Székelyegyleti Első Takarékpénztár jutott csődhelyzetbe 1901-ben, csődjét követően Udvarhely vármegye képviselői a parlament pénzügyi bizottságában már egyenesen követelték a pénzügyi intézetek állami ellenőrzését, illetőleg Széll Kálmán korabeli miniszterelnök az 1902. november 19-i parlamenti beszédében is állást foglalt a pénzügyi intézetek ellenőrzésének szükségessége mellett [14]. Mindazonáltal még 1912-ben is voltak olyan nézetek, melyek szerint nagyszabású visszaélések, bukások nem fordultak elő, és a new-york-i tőzsdekrach évét (1907) is relatíve kedvezően zártuk [15].

A pénzügyi bukások különféle okokra voltak visszavezethetők. Egyrészt a második búr háború (1899-1902) kitörésének híre kapcsán bekövetkező nemzetközi pénzügyi és ennek következményeként a hazánkban is jelentkező tovagyrúzó hatás, a külföldön elhelyezett záloglevelek hazaáramlása, valamint a külföldi tőke általánosan jellemzővé váló kiáramlása

az ipari- és kereskedelmi vállalatok helyzetének ellehetetlenülése által a hazai pénzügyi szektorra is jelentős nyomást gyakorolt; ezek következtében kerültek közel a fizetéseképtelenség állapotába az Aradon, Máramarosszigeten és Érsekújváron működő takarékpénztárak. A külpolitikai körülmények megváltozása mellett a takarékpénztárak bukása másrészt több esetben belső működési okokra visszavezethetően hűtlen kezelés miatt következett be. Az 1848-ban létesített Érsekújvári Takarékpénztár az években keresztül kimutatott fiktív nyereségét, valójában pedig teljes alap- és tartalék tőkéjét, valamint a betétek egy részét is kifizette osztalékként [16]. Az 1872-ben létesült és 1901-ben megbukott Soproni Építő és Földhitelbank tőzsdei spekulációk következtében már 1883-ban elveszítette saját tőkéjét, ennek ellenére további 11 évig működött jelentős összegű nyereséget kimutatva és ennek megfelelő osztalékot fizetve. A pénzügyi intézetek olyan ügyleteket is kötettek, amelynek fedezeteként esetenként a szükséges összeg mindössze 10%-ával rendelkeztek [17].

A Pénzügyi Központ létrejöttéhez és az általa ellátott bankokra is vonatkozó felügyelési feladatok kialakításához az is hozzájárult, hogy a XX. század elején a banktőke már jelentősen összefonódott (ún. finánciók létrehozva) az ipari tőkével, a koncentráció következtében többféle érdek (pl. iparvállalati érdekek) is megjelent, mely hozzájárulhatott ezen szektor felügyeleti igényének erősödéséhez. A banktőke és ipari tőke összefonódását, annak koncentrációját mutatja, hogy a legnagyobb ipari-, bányá-, kereskedelmi- és közlekedési vállalatok néhány hazai nagybank érdekkörébe tartoztak, az öt legnagyobb budapesti bank érdekkörébe 1913-ban 225 nagy ipari részvénytársaság tartozott mintegy 711 millió korona alaptőkével, amely az összes részvénytársasági formában működő bányá- és iparvállalatok tőkéjének összegéhez viszonyítottnak 51%-ot jelentett [18]. Az így „átalakult” nagybankok az erősebb gazdasági irányító hatás következtében növelték a pénzügyi felügyelés megszervezése iránti hajlandóságot. A banktőkének az iparral való összefonódása és a pénzügyi koncentráció között erős összefüggés mutatkozott (mely szintén sürgetőleg hatott a felügyelés megszervezésére), hiszen az iparvállalatok által támasztott hiteligényeket – azok nagyságrendje miatt – csak tőkeerős pénzügyi intézetek voltak képesek kielégíteni [19].

A hitelintézetek számának jelentős növekedése is erősítette az intézményi keretek között megvalósuló felügyelés létrehozásának igényét, a hitelintézetek száma 1894 és 1913 között 1598-ról 5033-ra nőtt [20]. A hitelintézetek jelentős elszaporodását az Osztrák-Magyar Bank akkori vezértitkára, Pranger József is kifogásolta, és 1912-ben tartott beszédében hívta fel a figyelmet az újabb pénzügyi intézetek alapításának szüneteltetésére [21]. Több esetben előfordult, hogy a részvénytőke felemelésekor derült fény arra, hogy az eredeti részvénytőke sem állt rendelkezésre, mert az nem került befizetésre, ezen okból kifolyólag Havas Miksa akadémiai tanár, kamarai revizor javaslata alapján a revíziót az újonnan megalakult pénzügyi intézeteknél lett volna érdemes megkezdeni [22].

Mindezek következtében az 1915. évre, mely időben a világháborús folyamatok a Monarchia számára még kedvezően alakultak, a háború kedvező kimenetelében bízva az újjászervezendő Magyarország kiépítése egyik legfontosabb feltételének az állami felügyelés kialakítását tekintették [23]. Kiemelendő az ekkor már megjelenő preventív megközelítés érvényesülése, mely alapján a represszív jogi aktusok, szabályok mellett előtérbe kerültek alapvetően előrettekintő, megelőző intézkedések is [24]. A pénzügyi intézetekre vonatkozó szabályozásbeli diszkrpanciából következően a hazai pénzügyi működésre jellemző volt, hogy a takarékpénztár és betéti bank üzleti tevékenysége sok esetben nem volt kellően elhatárolva [25], így előfordult, hogy a takarékpénztár a takarékbetétekből iparvállalatot is finanszírozott [26]. Példaként említendő a Pozsonyi Takarékpénztár, mely már működésének korai szakaszában két iparvállalat finanszírozásában is jelentős szerepet vállalt, a Pozsony vonzáskörzetében található Malomvölgy-társulat több malom építéséhez annak hiteleit vette igénybe, valamint a Pozsony-Nagyszombat közötti vasútvonal kiépítéséhez is aktívan hozzájárult [27]. A szabályozásbeli hiányosságból következően a pénzügyi intézmények

fogalmának meghatározása is hiányos volt, így a lakosság körében sem jelentkezhetett különbségtétel ezen pénzügyi intézmények tekintetében [28].

A hazai szakmai vélemény kialakulására jelentős hatással voltak a különböző nemzetközi gyakorlatok, tendenciák, melyek alapján hazánkban főként a korabeli német, illetőleg osztrák minta alapján, elsősorban a takarékpénztárak esetében jelentek meg szigorú felügyelést szorgalmazó javaslatok, melyek célul tűzték ki, hogy üzletági korlátozással, a végezhető pénzügyi tevékenységekre vonatkozó közvetlen befolyással, központi szabályozás útján valósuljon meg a felügyelés [29]. Ezen direkt típusú szabályozással kapcsolatban is megfogalmazódtak kifogások, melyek az önálló, hazai gazdasági viszonyoknak megfelelő szabályozás kialakításának szükségességét hangsúlyozták. A felügyelés későbbi megszervezése kapcsán a különböző álláspontok közül a sajátos hazai gazdasági körülményeket előtérbe helyező megközelítés terjedt el, a Pénzügyintézeti Központ működésében is ezen megközelítés jellemzői jutottak kifejezésre.

4. A Pénzügyintézeti Központ működése

Az első világháború árnyékában, 1916. június 1. napján Tisza István miniszterelnök és Teleszky János pénzügyminiszter támogatásával megalakult a Pénzügyintézeti Központ. A Pénzügyintézeti Központnak az 1916. évi XIV. törvényben meghatározott célja volt, hogy a pénzügyintézetek és rajtuk keresztül a gazdasági érdekek előmozdítására szövetkezeti formában működjön, kezdetben határozott (5 éves) időtartamban. A Pénzügyintézeti Központ tagjai lehettek a részvénytársasági formában működő pénzügyintézetek, a községi és városi takarékpénztárak (a pénzügyminiszter engedélyével), a külföldi pénzügyintézetek magyarországi fióktelepei (elsősorban osztrák érdekeltségek voltak érintettek), a banki tevékenységet végző szövetkezetek, a külön törvényben szabályozott pénzügyintézetek (pl. Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége), valamint a Magyar Királyi Államkincstár [30]. A Pénzügyintézeti Központ alapítására, alapvető funkcióira vonatkozó törvényt kiegészítette a Pénzügyintézeti Központ alapszabálya, melyek részleteiben meghatározták a Pénzügyintézeti Központ működésének feltételeit, továbbá választ adtak a korábbi időszakban felmerült egyes gazdaságpolitikai problémákra is (pl. a Monarchián belül autonómiával rendelkező horvát-szlavónországi képviselőséggel, mint a Pénzügyintézeti Központ területi véleményező szervével összefüggő feladatok körülhatárolása). Reagálva a korábbi, 1872-ben tetőzött „alapítási lázra”, további jelentős gazdaságpolitikai lépésnek volt tekinthető, hogy 1919. január 1. napjáig a 20 millió koronánál kisebb alaptőkéjű új pénzügyintézet alapítását megtiltották [31]. A Pénzügyintézeti Központ működésével kapcsolatos negatív körülményként említhető, hogy a hivatkozott törvény a korábbi javaslatoknak megfelelően rögzítette a Pénzügyintézeti Központ számára a korlátozott revízió végzését, így kizárólag azoknál a 20 millió koronánál kisebb alaptőkével rendelkező tagintézményeknél fogantatható vizsgálatot, amelyek önként kérték azt, vagy amelyek hitelt vettek fel a Pénzügyintézeti Központtól [32]. Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek, tekintve, hogy már annak ellenőrzése alatt álltak – a kettős revíziót elkerülendő –, ekkor még nem tartoztak a Pénzügyintézeti Központ ellenőrzése alá.

Az a tény, hogy a részvénytársasági alapon működő 1871 intézményből 1261 intézmény belépett a Pénzügyintézeti Központba (ezzel vállalva az esetleges vizsgálat lehetőségét is) önmagában nem jelentett az intézmények részéről magasabb kockázattudatosságot vagy akár a prudensebb működés, magatartás iránti igényt, hiszen amennyiben nem léptek finanszírozói kapcsolatba a Pénzügyintézeti Központtal, és önként nem kérték a vizsgálat lefolytatását, akkor a vizsgálat lehetősége a Pénzügyintézeti Központ részéről nem volt biztosított. Az 1261 hitelintézet között szerepeltek nagybankok is, ami azért említésre méltó, mivel korábban (az MPOSZ esetében) éppen az jelentette a hatékonyság szempontjából az egyik akadályozó tényezőt,

hogy a nagyobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező nagybankok nem voltak tagjai a szervezetnek. A Pénzügyi Központ esetében is csak azt követően léptek be a szervezet tagságába, miután az biztosította alapszabályában a nagybankokat arról, hogy nem kíván versenytársuk lenni a banküzleti tevékenységben [33]. A Pénzügyi Központ működésének elsődleges felügyeleti jellegét mutatja az is, hogy a korábbi, felügyeleti jogkörrel is rendelkező intézményekkel (pl. MPOSZ, POE) ellentétben a Pénzügyi Központ érdekképviselési funkciót nem töltött be.

A Pénzügyi Központnak – a felügyeleti szerepe mellett, azt kiegészítendő – ún. szanálási funkciója is volt. A Pénzügyi Központról szóló törvény kimondta, hogy pénzügyi csőd esetén a Pénzügyi Központ központi szerepet tölt be. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Pénzügyi Központ a megrendülő, de fenntartható működésű, életképes pénzügyi intézmények számára ún. „mobilitási tartalék” terhére átmeneti likviditást biztosíthatott. A Monarchiát érintő pénzügyi nehézségek idején, amikor az osztrák tőke finanszírozásának szüneteltetése bekövetkezett, a tőkehiány elsősorban a kisebb pénzügyi intézetek esetében közvetlenül is érződött, így nagy szükség mutatkozott egy átmeneti likviditást nyújtó intézményre [34]. Ezen lényegi funkció is hozzájárult ahhoz, hogy a Pénzügyi Központ az elkövetkező időszakban (különösen jogkörének fokozatos bővülésével) a pénzügyi felügyelés, illetve tágabb értelemben a kormányzati ellenőrzés legfontosabb eszközévé vált. A korabeli pénzügyi felügyelés proaktív jellegét és egyúttal a gazdaságpolitikai körülményekhez való reagáló képességének kiválóságát szemlélteti, hogy míg a legtöbb országban csak az 1929-1933-as gazdasági világválságot követően jött létre a Pénzügyi Központ-hoz hasonló típusú és jellegű, szanálási funkciót is ellátó intézmény (pl. Németországban 1931-ben, Svájcban 1935-ben, Franciaországban 1941-ben), addig Magyarországon nemzetközi összehasonlításban az elsők között szerepelt [35].

A Pénzügyi Központ tevékenységével kapcsolatban, mint ahogyan egyes nézetek az állami hatalom túlzott erősödésétől tartottak, megjelentek ezzel éppen ellentétes nézetek is, melyek képviselői a Pénzügyi Központ létrehozását mindössze „félénk lépésként” értékelték a hatékony állami revízió szempontjából, mely hathatós ellenőrzés kifejtéséhez semmiképpen sem elegendő. Ezen álláspont kialakulásához vezethetett a Pénzügyi Központ működésének első négy évében jellemző önkéntes csatlakozás lehetősége, a pénzügyi intézetek számossága, valamint az a körülmény, hogy a betétesek az ellenőrzések tényéről és azok eredményéről csak esetlegesen szerez(het)tek tudomást. A korabeli közvéleménynek ezen csoportja a proaktív felügyelést szigorú, az intézmények üzleti tevékenységét is közvetlenül befolyásoló intézkedésekkel kívánta gyakorolni a „klasszikus” elvekkel összhangban (pl. ügyfélbetétek egy részének államkötvényben való tartása) [36]. A javaslat vélhetően a szigorú anyagi vonatkozások miatt nem talált széles körben támogatásra, ugyanakkor a Pénzügyi Központ-ról szóló törvény későbbi módosítása(i) során, ha részlegesen is, de bizonyos formában megjelentek a fenti javaslatok egyes elemei, például az ellenőrzés alá volt tagintézmények körének kiszélesítése tekintetében, így a Pénzügyi Központ működésében egyre inkább a „klasszikus” paradigma jellemzői jutottak érvényre.

5. Összegzés

Több mint hét évtizednek kellett eltelti az első hazai bank megalapításától az első integrált felügyeleti szerv létrejöttéig, melyet hosszas szakmai viták, számos külföldi példa tanulmányozása előzött meg. Az eredmény és a siker azonban nem maradt el. Felügyeleti szerv ugyan már más országokban hazánkat megelőzően is alakult, illetőleg felügyeleti elődszervezetek nálunk is létrejöttek korábban is, a felügyeléshez kapcsolható szanálási funkció korai bevezetése mindenképpen egyedülálló a bankrendszerek történetében.

A Pénzintézeti Központ 1916. június 1-i létrehozatala, működésének keretei a XX. század első felében sem jelentettek végleges állapotot, azok az évek során a későbbiekben folyamatosan alakultak, változtak. A felügyeleti elődszervezetek működését, tevékenységének hatókörét tekintve elmondhatjuk, hogy a magyar felügyelés elmozdult az „angolszász” elvektől a „klasszikus” megközelítés felé, teljesen nem azonosulva azzal, míg a Pénzintézeti Központ működésében, az integrált szemléletben már egészen a részletekre is kiterjedő „klasszikushoz” közeli felügyeleti tevékenységet fedezhetünk fel.

Irodalomjegyzék

- [1] Vittas Dimitri: *Policy Issues in Financial Regulation*. Published by the World Bank, Country Economics Department, May, 1992. pp. 21.
- [2] Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1945. pp. 170.
- [3] Kovács György: *A jelzáloglevél-kibocsátáson alapuló hitelezés problémái történeti megközelítésben*. Megjelent: Botos Katalin (szerk.): *Pénzügyek a globalizációban*. JATEPress, Szeged, 2004. pp. 119-147. és Domány Gyula: *Bankpolitika, különös tekintettel a hitelpolitikára*. Közgazdasági Szemle, Budapest. L. évfolyam, 1926. pp. 432-457.
- [4] Botos János: *A magyarországi jelzálog-hitelezés másfél évszázada*. Szaktudás Kiadó Ház Rt., Budapest, 2002. pp. 39.
- [5] Botos János: *A magyarországi pénzintézetek együttműködésének formái és keretei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994. pp. 11.
- [6] Jakabb Oszkár – Reményi-Schneller Lajos – Szabó Iván: *A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve (1916-1941)*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941. pp. 31.
- [7] Botos János: *A magyarországi pénzintézetek együttműködésének formái és keretei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994. pp. 17.
- [8] Hantos Elemér: *A pénzintézeti reform: A Pénzintézeti Központ törvényének és alapszabályainak jegyzetes szövegével*. (2. bővített kiadás) Kiadta: Pénzintézetek Országos Egyesülése, Budapest, 1916. pp. 24.
- [9] Botos János: *A magyarországi pénzintézetek együttműködésének formái és keretei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994. pp. 19.
- [10] Müller János – Kovács Tamás – Kovács Levente: *A Magyar Bankszövetség története*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2014. pp. 10.
- [11] Kövér György: *Az Osztrák-Magyar Bank, 1878–1914*. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig (1816–1924)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993. pp. 259–342.
- [12] Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927. pp. 356. és Hantos Elemér: *A pénzintézeti reform: A Pénzintézeti Központ törvényének és alapszabályainak jegyzetes szövegével*. (2. bővített kiadás) Kiadta: Pénzintézetek Országos Egyesülése, Budapest, 1916. pp. 8.
- [13] Blum Brúnó: *Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXIII. évfolyam, 1899. pp. 740-764.
- [14] Szász Zoltán: *A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére (1902-1904)*. Századok, Budapest, 1966. pp. 118-137.
- [15] Éber Antal: *Közlemények és ismertetések: A pénzintézetek revisiója. Vita*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXXVI. évfolyam, 1912a. pp. 55-65. és Domány Gyula: *Bankpolitika, különös tekintettel a hitelpolitikára*. Közgazdasági Szemle, Budapest. L. évfolyam, 1926. pp. 432-457.

- [16] Blum Brúnó: *Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXIII. évfolyam, 1899. pp. 740-764.
- [17] Horváth Zoltán: *ifj. Fiandorffer Ignác élete és munkássága (1816–1891)*. II. rész. Soproni Szemle, Sopron, XLIX. évfolyam, 2. szám, 1995. pp. 3.
- [18] Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892-1913*. Multiplex Media – Debrecen U.P., Debrecen, 1999. pp. 47-48. és Botos János: *A magyarországi pénzüintézetek együttműködésének formái és keretei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994. pp. 25.
- [19] Ács László: *A pénzüintézeti koncentrációról*. Közgazdasági Szemle, Budapest. LX. évfolyam, 1936. pp. 316-333.
- [20] Tomka Béla: *A magyarországi pénzüintézetek rövid története (1836-1947)*. Aula Kiadó Kft., Budapest, 2000. pp. 62.
- [21] Domány Gyula: *Bankpolitika, különös tekintettel a hitelpolitikára*. Közgazdasági Szemle, Budapest. L. évfolyam, 1926. pp. 432-457.
- [22] Éber Antal: *Közlemények és ismertetések: A pénzüintézetek revisiója. Vita*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXXVI. évfolyam, 1912a. pp. 55-65.
- [23] Adler Artúr: *A magyar pénzüintézetek és a Pénzüintézeti Központ*. Magyar Szemle, Budapest, 1915. pp. 157-171.
- [24] Berényi Pál: *Recenzió Halász Sándor: A pénzüintézeti betétek biztonsága, különös tekintettel a takarékpénztárakra c. könyvével kapcsolatban*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXVIII. évfolyam, 1904. pp. 395-398.
- [25] Sugár Ignác: *Pénzüintézetek reformja*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXIII. évfolyam, 1899. pp. 403-425. és Domány Gyula: *Bankpolitika, különös tekintettel a hitelpolitikára*. Közgazdasági Szemle, Budapest. L. évfolyam, 1926. pp. 432-457.
- [26] Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927. pp. 356.
- [27] Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1896. pp. 117.
- [28] Blum Brúnó: *Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XXIII. évfolyam, 1899. pp. 740-764.
- [29] Székely Ferenc: *Takarékpénztáraink reformja*. Nemzetgazdasági Szemle, Budapest. XIV. évfolyam, 1890. 4. füzet. pp. 309-317.
- [30] Szádeczky-Kardoss Tibor: *A magyarországi pénzüintézetek fejlődése*. Kiadja a Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1928. pp. 33.
- [31] Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927. pp. 359.
- [32] Tomka Béla: *A magyarországi pénzüintézetek rövid története (1836-1947)*. Aula Kiadó Kft., Budapest, 2000. pp. 81.
- [33] Botos János: *A magyarországi pénzüintézetek együttműködésének formái és keretei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994. pp. 23. és Jakabb Oszkár – Reményi-Schneller Lajos – Szabó Iván: *A Pénzüintézeti Központ első huszonöt éve (1916-1941)*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941. pp. 33.
- [34] Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927. pp. 358.
- [35] Tomka Béla: *A magyarországi pénzüintézetek rövid története (1836-1947)*. Aula Kiadó Kft., Budapest, 2000. pp. 81-94.
- [36] Korányi Frigyes: *A takarékbetétek biztosítása*. Közgazdasági Szemle, Budapest. XLII. évfolyam, 1918. pp. 559-566.

Lektorálta: Prof. Dr. Bod Péter Ákos, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

BRICS ORSZÁGOK FELSŐOKTATÁSI VERSENYKÉPESSÉGÉNEK VIZSGÁLATA

Veres Anita

*MTA-PE Regionális Innovációs és Fejlődéstani Hálózati Kutatócsoport,
tudományos segédmunkatárs. anitaveres@yahoo.com*

Absztrakt

A globalizációs folyamatok következményeként a felsőoktatás fejlődése az eddigi legnagyobb strukturális átalakulásán megy keresztül. A létszámbővítés az egyetemi oktatás tömegessé válásához vezetett, illetve átlépett az általánossá válás átmeneti szakaszába. Ezek az bővítési folyamatok a feltörekvő országokban is megfigyelhetők. A vizsgálatban szereplő feltörekvő gazdaságokra 2001-ben Jim O'Neill, a Goldman Sachs egyik vezető közgazdásza elemzésében használta először a BRIC (Brazília, Oroszország, India és Kína) mozaikszót. 2010 végétől, a Dél-afrikai Köztársaság csatlakozásával, az S betűvel bővült a BRIC elnevezés. A BRICS tagok mindegyike gyorsan fejlődő és frissen iparosodott ország, jelentős regionális és globális befolyással. Az országok közös jellemzője továbbá a nagy terület és népesség, illetve az olcsó munkaerő. A felsőoktatás bővítése a BRICS országokban is megfigyelhető, bár a versenyképességük növelésére eltérő stratégiai megközelítéseket használnak. A felsőoktatásban végbemenő globalizációs folyamatoknak köszönhetően a nemzetközi és nemzeti egyetemi rangsorok szerepe is felértékelődik. Az egyetemi rangsorok megítélésével és hasznosságával kapcsolatosan jelentősek a kritikai észrevételek, de a nemzetközi hallgatóáramlásban, mint információs adatbázisok, jelentős szereppel bírnak. Az adott ország felsőoktatásának versenyképessége és az üzleti alapú szolgáltatások szempontjából is a rangsorok kiemelt hangsúlyt kapnak. Az elemzésre használt adatbázis összeállításához a vezető nemzetközi egyetemei rangsorok adatai mellett a QS rangsor BRICS országokra vonatkozó speciális rangsora került felhasználásra a 2013-2015 évek vonatkozásában. A tanulmányban összegzésre kerültek azok a tényezők, amelyek bemutatják a BRICS országok felsőoktatásában bekövetkezett változásokat, illetve az adott egyetemhez tartozó rangsorbeli pozícióváltozást. A kutatás arra kereste a választ, hogy a BRICS országok felsőoktatási teljesítményében megmutatkozó különbségek, egyenlőtlenségek követik-e az eltérő gazdasági és társadalmi helyzetből adódó különbségeket, vagy másféle területi, ország specifikus sajátosságokkal rendelkeznek.

Kulcsszavak: BRICS, felsőoktatás, rangsor, versenyképesség

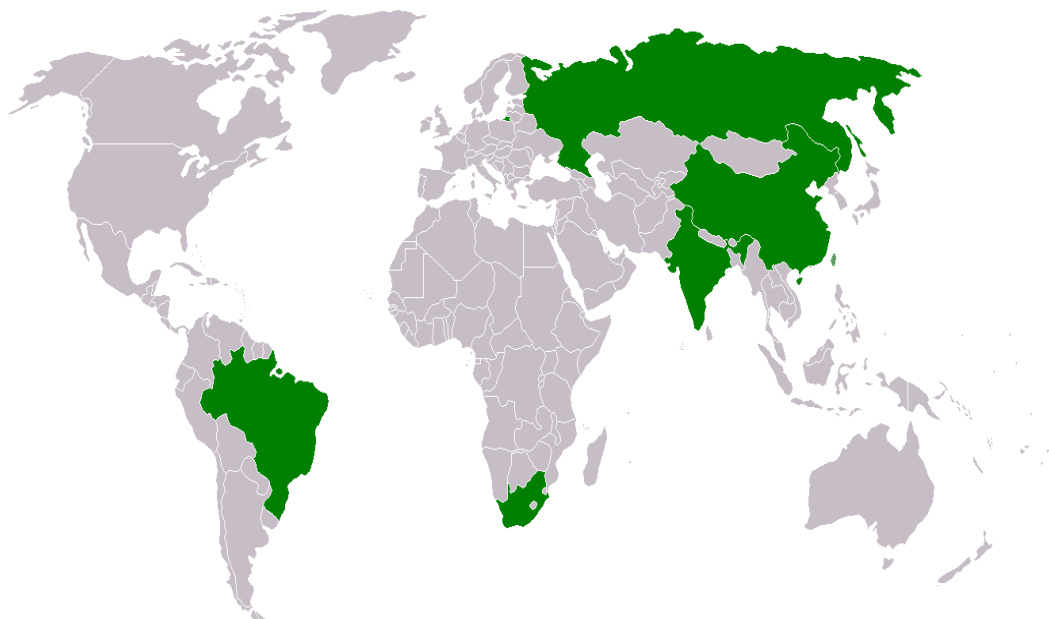
1. A BRICS

1.1 Háttér

2001-ben Jim O'Neill a Goldman Sachs (globális piacokon működő befektetési banki, értékpapír- és befektetés-kezelő cég) egyik vezető közgazdásza használta elsőként a feltörekvő gazdaságokról szóló elemzésében a BRIC (Brazília, Oroszország, India és Kína) mozaikszót. Elemzésben rámutatott, hogy nagy esélyt lát arra, hogy 2050-re ez a négy ország gazdasága nagyobb lesz, mint a G6 vezető nagyhatalomé (O'Neill, 2001).

BRIC mint szervezet 2009. június 16. alakult meg azzal az együttműködési céllal, hogy a nemzetközi színtereken közösen lépjenek fel, a kiegyensúlyozott és megbízható gazdasági fejlődés támogatása érdekében (BRICS Forum, 2009, 2010). 2010. december 24-én Dél-afrikai Köztársaság csatlakozásával megalakult a BRICS.

A BRICS országok csoportját az elmúlt évtizedekben tapasztalható nagyarányú gazdasági fejlődésük és kiemelkedő felzárkózásuk előtérbe helyezi a többi felzárkózó országgal szemben, annak ellenére, hogy történelmi örökségükben és gazdasági háttérükben is nagyok a különbségek. Dél-afrikai Köztársaság 2010-es csatlakozásával már három kontinensen reprezentáltak (Mészáros, 2012).

20. ábra: BRICS országok földrajzi elhelyezkedése [Google – Világtérkép]

A BRICS országok rendelkeznek olyan demográfiai és gazdasági háttérrel, amely potenciál megfelelő felhasználás esetén a világ, gazdaságilag legnagyobb és politikailag legbefolyásosabb ország csoportjává válhatnak a 21. században (Frigyesi, 2014).

A BRICS országok mindegyike gyorsan fejlődő és frissen iparosodott ország jelentős regionális és globális befolyással. Az országok közös jellemzője az erős gazdasági koncentráció a nagy terület és népesség, illetve az olcsó és jelentős mennyiségű munkaerő-állomány (Atale, 2012).

A BRICS országok együttesen a világ területének körülbelül 25%-át, lakosságának 40%-át a világ GDP 20% adják. A Dél-afrikai Köztársaság kivételével a világ 10 legnagyobb gazdasága közé tartoznak. Az országok jelentős természeti erőforrásokkal rendelkeznek, olcsó a munkaerő és jelentősek a külföldi befektetések.

Egyes elemzők a BRICS további fejlődését és nagyhatalommá válását feltételezi (Piper, 2015), ezzel ellentétben mások a szétesésüket sem tartják kizártnak (Kappen, 2014).

Számos tanulmány rámutat arra, hogy igaz, hogy ezek az országok nagymértékű fejlődésen mennek keresztül, de a komoly belső problémáik, a nagy jövedelemkülönbségek, a regionális fejlettségbeli eltérések és korrupció miatt (EC, 2012) az elmúlt évtizedek növekedési üteme nem lesz hosszú távú (Pant, 2013).

A gazdasági fejlődés a feltörekvő országok esetében a termelési tényezők közül a humán tőkéből, a tudástól függ leginkább (Boda et al., 2009). A humán tőke állapota, ezen belül az oktatás minősége és lehetőségeinek vizsgálata elősegíthetik egy adott ország, vagy ország csoport felzárkózási esélyeinek jobb feltérképezését, illetve az ötödik termelési tényező, az innováció és az abban rejlő lehetőségek jobb megalapozását és kiaknázását (OECD, 2007)

1.2. A BRICS országok felsőoktatással kapcsolatos közös célkitűzései

A BRIC megalakulása óta eltelt időszakban 2009 és 2015 között 7 találkozóra került sor. Ezeken a megbeszéléseken meghatározták az együttműködés fő kereteit, az aktuális célokat, illetve az esetleges problémákat. A fórum informális jellege miatt a kiadott dokumentumok csupán nyilatkozatok, amelyek jogi erővel nem bírnak.

16. táblázat: BRICS országok közös, tudományos együttműködésekkel és az oktatással kapcsolatos célkitűzései [2009-2015]

	Célkitűzések
1. BRIC Fórum 2009	Tudományos együttműködésekkel és az oktatással kapcsolatos szándékok megfogalmazása.
2. BRIC Fórum 2010	-
3. BRICS Fórum 2011	-
4. BRICS Fórum 2012	Kommunikációs csatornák megnyitása, az oktatás, a kultúra, a turizmus és a sport területeken.
5. BRICS Fórum 2013	„ <i>Oktatás, kutatás és készségfejlesztés az iparosodó gazdaságok fejlődése elősegítése</i> ” névvel programot indítottak, amely formális keretet ad a BRICS országok közötti tudományos kapcsolatok, intézményi, hálózati és program szintű együttműködésekhez. Az oktatással kapcsolatos célok között szerepel egy olyan független intézmény létrehozása, amely összefogja és koordinálja az öt ország oktatási intézményeit, és egyetemeit egy közös adatbankban és „ <i>Digitális Platform</i> ”.
6. BRICS Fórum 2014	A „ <i>BRICS Network University</i> ” létrehozásának szükséges elvi megállapodás megkötése.
7. BRICS Fórum 2015	A felsőoktatás hallgatói és a tudományos kutatói-oktatói mobilitás nemzetközi szintű támogatása, az UNESCO Oktatás - 2030 programhoz való csatlakozás, illetve a „ <i>BRICS Network University</i> ” alapszabályzatának megalkotása.

Forrás: BRICS Forum 2009-2015 kiadványai alapján (saját szerkesztés).

A BRICS országok fórumának megalakulásától eltelt 7 év alatt, a kiadott dokumentumok alapján megállapítható, hogy az oktatással kapcsolatosan a szándékok megfogalmazásáig jutottak csak az érintett felek. Ezek a célok is lényegében, csak az OECD országokban már működő rendszerek és alkalmazások adaptálására irányul.

1.3 BRICS országok a nemzetközi felsőoktatásban

Altbach 2012-es tanulmányában a BRICS országokat úgy jellemzi, mint a globális tudásalapú rendszer periférikus ország csoportját. Kínát és Indiát hallgatóküldő országgént írja le. Elemzésében rámutat arra, hogy ezeknek az országoknak regionális szerepük számottevő a környező országokból érkező hallgatók fogadásában (Altbach, 2012).

Schwartzman és szerzőtársai 2015-ös összefoglaló tanulmánykötetükben rámutatnak arra, hogy a BRICS országok annak ellenére, hogy jelentősen különböznek egymástól, mégis számos tulajdonságban hasonlóak; növekvő gazdasági súlyuk, regionálisan meghatározó szerepük, illetve jelentősek a társadalmi modernizációs törekvéseik. Mindegyik országban az állami szerepvállalásnak van jelentős súlya a gazdasági-társadalmi fejlődésben ezen belül az oktatás modernizációjában is. Az oktatás ezen belül is a felsőfokú oktatás a transzformációs törekvések megvalósításának egyik fő pillére, úgymint a humántőke minőségének javítása, modern tudományos és technológiai források hasznosítása, illetve a mobilizációs csatornák (ösztöndíjak) és intellektuális szabadság támogatása.

Albach és szerzőtársai szerint a BRIC országok egy furcsa paradoxon helyzetben vannak. Bár törekvéseik egyértelműek, de még mindannyian elmaradnak a vezető tudományos „nagyhatalmak” mögött. Komoly erőfeszítéseket tesznek arra, hogy világ felsőoktatási ranglistás egyetemeket hozzanak létre. A szomszédos országok számára pedig biztosítani

szeretnék a magas szintű tudományos kutatóbázisok elérhetőségét, illetve befolyásolni akarják azok tudományos kapcsolatait (Altbach at al., 2013).

A felsőoktatás ország specifikus expanziós stratégiák társadalmi, gazdasági és akadémiai szempontból is eltérőek lehetnek. Kína esetében a csúcsegyetemek kiépítése 100 kijelölt egyetem világszínvonalúvá való felfejlesztésével kezdődött meg 1995-ben Kínában nagy az érdeklődés a MOOC (tömeges nyílt online kurzusok, angolul: Massive Open Online Course) típusú rendszerek iránt is. Már megalkották saját kínai nyelvű rendszerüket, amelynek a továbbfejlesztése folyamatban van, és természetesen nyitottak az együttműködés különböző formái iránt más rendszerekkel Hasonló a helyzet Indiában, ahol a MOOC nagy hallgatói érdeklődéssel találkozott, a jelentősebb állami egyetemek részt vesznek a saját, több indiai nyelven működő rendszer megalkotásában, és nyitottak arra is, hogy bizonyos kurzusokat elismerjenek (Hrubos, 2014a).

Brazília, Kína és India az erőteljes felsőoktatás expanziója, illetve a gyorsan növekvő hallgatói létszám miatt komoly kihívásokkal néz szembe. Továbbá célul tűzték ki világszínvonalú kutatóegyetemek létrehozását és magas színvonalú képzés biztosítását a munkaerő igények kielégítése számára. India a legnagyobb és a legbefolyásosabb tudományos központ Dél-Ázsiában. Brazília hasonló helyzetben van Dél-Amerikában bár a portugál nyelvhasználat miatt limitált a befolyása a környező spanyol anyanyelvű országok tudományos életére (Albach at al., 2013).

Indiában a függetlenség elnyerésekor (1947-ben) mindössze 30 egyetem volt, ma pedig 650 körüli a számuk. Kezdetben állami egyetemek sorát alapították meg, majd a XIX század utolsó évtizedétől kezdődően a több mint 300 magánegyetemet, ezen belül számtalan műszaki egyetemet alapítottak főleg az informatika területén. India 80%-ában megoldott az internethez való csatlakozás lehetősége, ezért az újonnan alapult magánegyetemek, élve az informatikai forradalom adta lehetőségekkel új oktatási-tanulási formákat használnak. India azonban csúcsegyetem kiépítését nem tűzte ki célul, a kutatások továbbra is az állami kutatóintézetekhez tartoznak (Hrubos, 2014a).

Oroszországban adott a felsőoktatás magas színvonala és a hallgatói létszámaxpanzió sem jelent kapacitási problémákat. A kihívás, amellyel az országnak szembe kell néznie, az a kutatóegyetemeinek modernizációja, illetve az egész oktatási rendszerének javítása. Oroszország megtartotta befolyását a volt Szovjetunió tagországaiban, ahol a tudományos kommunikáció nyelve az orosz maradt. A kelet-európai országokban a tudományos kommunikáció fő nyelve az angol, de ettől függetlenül Oroszországnak bizonyos befolyása megmaradt ezekben az országokban is (Albach at al., 2013).

2. Nemzetközi felsőoktatási rangsorok és kritikájuk

2.1 A nemzetközi rangsorokról

A rangsorolások, a felsőfokú oktatás országhatárokon túli bővülése miatt, egyre fontosabb szerepet töltenek be a felsőfokú intézmények életében is. A felsőoktatásban végbemenő globalizációs folyamatoknak köszönhetően a nemzetközi és nemzeti egyetemi rangsorok szerepe is felértékelődik (Hrubos, 2006). A 21. elejére már nem csak az egyetemek versenyéről beszélhetünk, hanem az őket minősítő rangsorok versenyéről is (Török, 2006; Hrubos, 2014b).

A négy legjelentősebb felsőoktatási intézményeket rangsoroló nemzetközi rangsor a The Times, a QS, az ARWU és a Webometrics.

2. táblázat: BRICS országok egyetemeinek száma a nemzetközi felsőoktatási rangsorok Top 400-as és Top 500-as listáiban [2013]

Ország	Brazília	Oroszország	India	Kína	Dél-Afrika
The Times Top 400	2	2	3	9	4
QS Top 400	3	4	4	11	3
ARWU Top 500	6	2	1	42	3
Webometrics Top 500	12	2	2	30	2

Forrás: The Times, QS, ARWU és a Webometrics felsőoktatási rangsorok adatai alapján, 2013 (saját szerkesztés)

A Times globális felsőoktatási rangsor, 2004-2010 között a QS-el közös rangsort állított fel. Az alapsokaságba az az egyetem kerülhet be, amely minimum 200 tudományos publikációt jelentett meg évente és ezt tudja produkálni 5 éven keresztül. A nemzetközi rangsorban 400 intézmény szerepel. Módszertan alapját az a 12 indikátor adja, amely 6 területnek a súlyozott értékeivel számítanak ki (oktatás: 30% kutatás: 30 %, hivatkozás: 30 %, vállalati jövedelem: 2,5 %, nemzetköziesedés: 7,5%). Az adatok reputációs felmérésekből és intézményi adatszolgáltatásból állnak össze. A rangsorral kapcsolatos fő kritikai észrevételek, hogy kutatás és hivatkozás központú (csak az angol nyelven publikáltakat veszik figyelembe), illetve hiányzó adat esetén az intézményt kizárják a rangsorolásból.

A QS globális felsőoktatási rangsor 2010-től jelentik meg önállóan. Az alapsokaságba kerülés feltétele az intézményi jelentkezés. A nemzetközi rangsorban 800 intézmény szerepel, bár a jelentkezők száma már meghaladja a 3,000 intézményt. Rangsorolás a kérdőívek, illetve a központi statisztikai adatbázisok felhasználásával súlyozott értékek szerint (tudományos közvélemény-kutatás: 40% munkáltatói megkérdezés: 10% idézettség/kutatók száma: 20% hallgató-oktató arány: 20% külföldi hallgatók aránya: 5% nemzetközi oktatók aránya: 5%) történik. A rangsorral kapcsolatos fő kritikai észrevételek, hogy a kérdőívezés miatt a puha mutatók vannak túlsúlyban, illetve, hogy a módszertan folyamatos változik.

Az ARWU globális felsőoktatási rangsor 2003-tól jelenik meg. Az alapsokaságba kerülés feltétele, hogy legyen az intézménynél olyan kutató, aki Nobel díjas, vagy magas hivatkozási számú, vagy a Science-ben illetve a Nature folyóiratokban publikál. A nemzetközi rangsorban 500 intézmény szerepel. A rangsorolás központi statisztikai adatbázisok felhasználásával súlyozott értékek szerint (oktatás minősége: 10%, oktatók minősége: 40%, kutatási „output”: 40%, tudományos teljesítmény/fő: 10%) történik. A rangsorral kapcsolatos fő kritikai észrevétel, hogy kutatás fókuszú, vagyis szakterületi egyoldalúság jellemzi.

A Webometrics globális felsőoktatási rangsor 2004 óta évente két alkalommal jelenik meg. Az alapsokaságba kerülés feltétele, hogy a felsőoktatási intézménynek legyen internetes elérhetősége. A vizsgálat alapját az intézmény internetes portálokra való észrevehetősége adja. A nemzetközi rangsorban 500 intézmény szerepel. A rangsorolás alapját a Google, a Google Scholar, a Yahoo, a Live Search és az Exalead keresőmotorok által elérhető oldalak vizsgálata jelenti. A rangsorolás szempontjai: a keresőmotorok által talált weboldalak száma, az egyedi külső linkek teljes száma, tud. publikációs tevékenység (pdf, ps, doc, ppt) száma, cikkek és hivatkozások száma. A rangsorral kapcsolatos fő kritikai észrevétel, hogy az intézményi weboldal látogatottságát nem veszi figyelembe, csak azt, hogy mennyire észrevehető a web-oldal a keresőkön keresztül.

2. táblázat: A négy nemzetközi felsőoktatási rangsor korrelációs vizsgálata [2013]

Correlations

			The TIMES	QS	ARWU	WEBOMETRICS
Kendall's tau_b	The TIMES	Correlation Coefficient	1,000	,768**	,697**	,671**
		Sig. (2-tailed)	.	,000	,000	,000
		N	52	52	52	52
	QS	Correlation Coefficient	,768**	1,000	,679**	,718**
		Sig. (2-tailed)	,000	.	,000	,000
		N	52	52	52	52
	ARWU	Correlation Coefficient	,697**	,679**	1,000	,629**
		Sig. (2-tailed)	,000	,000	.	,000
		N	52	52	52	52
	WEBOMETRICS	Correlation Coefficient	,671**	,718**	,629**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	.
		N	52	52	52	52
Spearman's rho	The TIMES	Correlation Coefficient	1,000	,872**	,823**	,814**
		Sig. (2-tailed)	.	,000	,000	,000
		N	52	52	52	52
	QS	Correlation Coefficient	,872**	1,000	,795**	,842**
		Sig. (2-tailed)	,000	.	,000	,000
		N	52	52	52	52
	ARWU	Correlation Coefficient	,823**	,795**	1,000	,752**
		Sig. (2-tailed)	,000	,000	.	,000
		N	52	52	52	52
	WEBOMETRICS	Correlation Coefficient	,814**	,842**	,752**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	.
		N	52	52	52	52

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

A nemzetközi felsőoktatási rangsorok eltérő módszertanának háttére ellenére a korrelációs vizsgálat azt mutatta, hogy a korrelációs együtthatók szignifikánsak 0,01 szintnél. A Kendall' tau_b kapcsolat erősséget mérő, szimmetrikus táblák esetén használható, mutatószám közepesen erős pozitív kapcsolatot mutat a nemzetközi felsőoktatási rangsorok között.

A Spearman-féle lineáris kapcsolatok szorosságát és irányát leíró mutatószám korrelációs számítás erős pozitív kapcsolatot mutat a rangsorok között. A korrelációs vizsgálat egyértelműen mutatja, hogy az eltérő módszertani háttér ellenére a Top 400-as (The Times és a QS) illetve a Top 500-as (ARWU és Webometrics) felsőoktatási rangsorokban szereplő intézmények országonkénti száma szoros kapcsolatot mutatnak egymással.

A nemzetközi felsőoktatási rangsorok közül a QS rangsor szerepel a további elemzésekben.

3. BRICS egyetemek a QS rangsorban

2013 óta a QS külön rangsorolja a BRICS országok egyetemeit (QS-BRICS Felsőoktatási Rangsor). 2013-ban 100, 2014-től már 200 egyetem szerepel a rangsorban.

3. táblázat: BRICS országok a QS rangsorban [2013-2014-2015]

	Brazília	Oroszország	India	Kína	Dél-Afrika
2013 (100)	17	19	16	64	8
2014 (200)	45	51	20	76	8
2015 (200)	40	50	31	71	8

Forrás: QS-BRICS 2013, 2014, 2015 adatok alapján (saját szerkesztés)

Megállapítható, hogy a BRICS országok vezető egyetemei hasonló számban szerepnek a nemzetközi rangsorban a vizsgált éveket figyelembe véve. Brazíliában a Sao Paulói Egyetem, a Campinai Egyetem és a Rio de Janeiro Egyetem szerepelt a legjobb egyetemek között, amelyekről elmondható, hogy mindhárom állami, több mint 50 évvel ezelőtt alapított, 30,000-nél több hallgatót fogadó és nagyon magas kutatási aktivitású.

Oroszország vezető egyetemei a vizsgált években a Lomonoszov Moszkvai Állami Egyetem, a Szentpétervári Állami Egyetem és a Novoszibirszki Állami Egyetem volt. Oroszország vezető egyeteméről is elmondható, hasonlóképpen a brazil egyetemekhez, hogy mind három egyetem állami, több mint 50 évvel ezelőtt alapított, 12 és 30,000 közötti hallgatót fogadó és nagyon magas kutatási aktivitású.

Az Indiai Műszaki Intézet 7 kampusza szerepel a QS rangsor legjobb indiai egyetemi között. Ezek az intézmények 1950-70 között alapított állami, közepes méretű (12,000 diáknál kevesebb), nagyon magas kutatási aktivitású egyetemek. A 2015-ös rangsor kiegészült egy másik indiai egyetemmel, amely eddig nem szerepelt a BRICS országok rangsorában. Az Bangalore Természettudományi Egyetem, több mint 100 éve alapított, állami, 5,000 fő alatti hallgatót fogadó és nagyon magas kutatási intenzitású.

Kínában, hasonlóképpen Brazíliához és Oroszországhoz, a vezető egyetemek (a Tsinghua Egyetem, a Pekingi Egyetem és a Fudan Egyetem) állami, 30,000-nél több hallgatót fogadó, nagyon magas kutatási aktivitású intézmények. Különbség az alapítás időpontjában, hiszen Kína vezető egyetemeit több mint 100 évvel ezelőtt alapították.

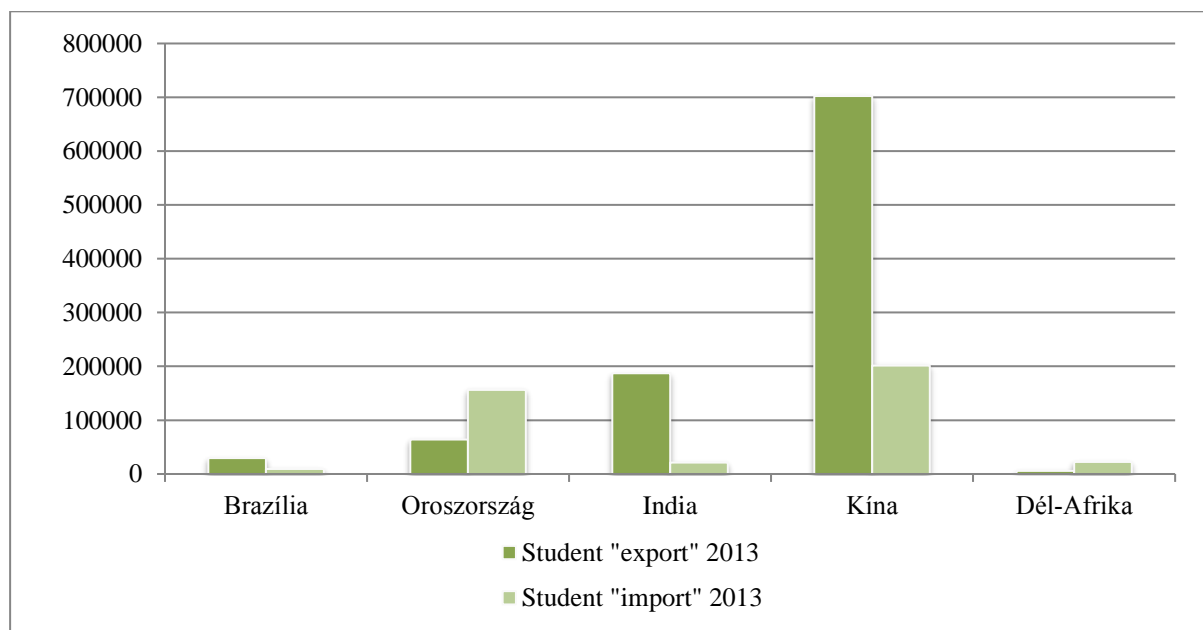
A Dél-afrikai Köztársaság vezető egyetemeire (Cape Town Egyetem, Witwatersrand Egyetem és a Stellenbosch Egyetem) jellemző, hogy állami, több mint 100 évvel ezelőtt alapított, 30,000-nél kevesebb hallgatót fogadó és magas kutatási aktivitású (QS-BRICS, 2013-14-15).

4. táblázat: A nemzetközi hallgatók átlagos létszáma az összes hallgató arányában a BRICS országok vezető egyetemeinél [2015]

	Átlagos hallgatói létszám	Nemzetközi hallgatók átlagos létszáma	Nemzetközi hallgatók aránya az összes hallgatóhoz képest
Brazília	51,507 fő	1,359 fő	2,64%
Oroszország	19,987 fő	2,747 fő	13,75%
India	6,927 fő	54 fő	0,78%
Kína	33,519 fő	4,681 fő	13,97%
Dél-Afrika	21,520 fő	2,318 fő	10,77%

Forrás: QS Egyetemi rangsor – BRICS 2015 adatok alapján (saját szerkesztés)

A QS rangsor adatainak elemzése alapján megállapítható, hogy Brazília és India, azok az országok, amelyek a legkevésbé vonzóak a nemzetközi hallgatók körében. Oroszország egyetemei hasonló számban szerepelnek az előző évekhez viszonyítva, de jobb helyen állnak a QS –BRICS rangsorban. Az orosz kormány központi célkitűzései között szerepel, hogy az ország top egyetemeinek minimálisan 1000 külföldi hallgatót kell toboroznia, amely a statisztikai adatok alapján megvalósulni látszik. A nemzetközi hallgatófogadásban Oroszország és Kína szerepe számottevő, közel 14%-os nemzetközi hallgatói részvételi aránnyal az összes felsőfokú hallgatóhoz képest (QS-BRICS, 2015).

2. ábra: BRICS országok felsőoktatási nemzetközi hallgatóáramlás adatai [2013]

India több mint 50%-ban növelte intézményeinek számát a QS rangsorban az előző évhez képest. A nemzetközi hallgatóáramlásban, mint hallgatóküldő játszik fontos szerepet. Dél-afrikai Köztársaságnak a nemzetközi hallgatóáramlásokban regionálisan szinten, mint hallgató fogadó van fontos szerepe (QS-BRICS, 2015).

4. Összefoglalás

A BRICS feltörekvő országokról elmondható, hogy a felsőoktatás nemzetközi pozíciószerezésre vonatkozó közös céljaik csak kezdetlegesek. Jellemző, hogy az országok a saját nemzeti céljaik megvalósítására összpontosítanak. Kína helyzete változott a legnagyobb mértékben a 21. században, hiszen, hallgatóküldő országból egy hallgató küldő-fogadó országgá vált. A hallgató áramlásokat figyelembe véve, regionális vezető szerepe van Oroszországnak, Dél-afrikai Köztársaságnak és Kínának. A nemzetközi hallgatóáramlásban India inkább a hallgató küldő ország szerepét tölti be. Brazília szerepe nem jelentős a nemzetközi hallgatói áramlásokban. A kutatás folytatásaként a feltörekvő országok csoportján belül Mexikó és Törökország nemzetközi hallgatóáramlásban betöltött szerepének vizsgálata a cél.

Irodalomjegyzék

- [1] Altbach, P. G. (2012): *The prospects for the BRICs: The new academic superpowers?* Economic and Political Weekly, vol. 47, no. 43, pp. 127-137, October 2012 Letöltve: 2016. 02. 21 <http://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:103808/datastream/PDF/view>
- [2] Altbach, P. G. – Reisberg, L. – Yudkevich, M. – Androushchak, M. – Kuzminov, Y. (editors): *The global future of higher education and the academic profession: the BRICs and the United States* Palgrave Macmillan, New York, 2013, 224 pp
- [3] Atale, N. (2012): *A Decade of BRICs: Prospects and Challenges for the Next Decade.* Vidwat: The Indian Journal of Management, 5. 2, 16.
- [4] Boda, Gy. – Juhász, P. – Stocker, M. (2009): *A tudás, mint termelési tényező, Közgazdaság* 2009/3 Letöltve: 2015. október 25. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/291/1/9-boda-juhasz.pdf>
- [5] BRIC Forum (2009): 1st BRIC meeting at Yekaterinburg, Russia, June 16, 2009 Letöltve: 2015. október 28. <http://www.bricsforum.com/yekaterinburg/>
- [6] BRIC Forum (2010): *2nd BRIC Summit of Heads of State and Government: Joint Statement Brasília, April 15, 2010*, Letöltve: 2015. október 3. <http://www.bricsforum.com/brasilia/>
- [7] BRIC Forum (2011): *3rd BRIC Summit, Sanya Declaration Sanya, Hainan, China, April 14, 2011* Letöltve: 2015. október 12. <http://www.bricsforum.com/sanya/>
- [8] BRICS Forum (2012): *4th BRICS Summit, New Delhi, India, on 29 March. 2012* Letöltve: 2015. október 3. <http://www.bricsforum.com/new-delhi/>
- [9] BRICS Forum (2013): *5th BRICS Academic Forum 11th and 12th of March 2013 in Durban, South-Africa.* Letöltés ideje: 2015. október 14. <http://www.bricsforum.com/durban/>
- [10] BRICS Forum (2014): *6th BRICS Summit, Fortaleza, Brazil, on 15 July 2014.* Letöltés ideje: 2015. október 12. <http://www.bricsforum.com/fortaleza/>
- [11] BRICS Forum (2015): *7th BRICS Summit, Russian city of Ufa in Bashkortostan on 8–9 July 2015.* Letöltve: 2016. január 21. <http://en.brics2015.ru/documents/>
- [12] European Commission (2012): *The European Union and the BRIC countries. General and regional statistics. Pocketbooks. Luxembourg: Publications Office of the European Union.* 2012. Letöltve: 2015. január 8. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3930297/5968087/KS-31-11-414-EN.PDF/e5388a40-01d4-4483-87c6-608700e27dec>
- [13] Frigyesi, V. (2014): *Új nemzetközi szerveződések, szövetségek* Valóság – 57. évf. 9. sz. Letöltve: 2016. január 22. http://epa.oszk.hu/02900/02924/00021/pdf/EPA02924_valosag_2014_9_030-047.pdf
- [14] Hrubos, I. (2006): *A 21. század egyeteme.* Educatio 15:(4). pp.665-683.(2006)
- [15] Hrubos, I. (2014a): *Expanzió – határok nélkül.* Educatio 24: (2) pp. 205-215. (2014)
- [16] Hrubos, I. (2014b): *Verseny – értékelés – rangsorok* Educatio 24:(4) pp. 541-549. (2014) http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2295214
- [17] Kappen, J. A., (2014): *Exploring Cooperation among the BRICS: Organizational Implications of Growing Brazil-China Business Relations* (2014). Doctoral Dissertations Paper 99.: http://scholarworks.umass.edu/dissertations_2/99
- [18] Mészáros, R., (2012): *A BRIC országok, Földrajzi Közlemények* 2012. 136. 1. Letöltve: 2016. január 15. http://foldrajzitorsasag.hu/downloads/foldrajzi_kozlemenyek_2012_136_evf_1_pp_037.pdf

- [19] O'Neill, J. (2001): *Building Better Global Economic BRICs* Global, Goldman Sachs, Economics Paper No: 66 pp 16 Letöltve: 2016. február 14.
<http://www.goldmansachs.com/our-thinking/archive/archive-pdfs/build-better-brics.pdf>
- [20] OECD (2007): *Insights – Human Capital: How what you know shapes your life* Letöltés ideje: 2016. február 19. <http://www.oecd.org/insights/38430462.pdf>
- [21] Pant, H. V. (2013): *TWQ: The Brics Fallacy* The Washington Quarterly, Center for Strategic and International Studies, 36:3 pp. 91-105. Letöltve: 2016. február 9.
http://csis.org/files/publication/TWQ_13Summer_Pant.pdf
- [22] Piper, L. (2015): *The BRICS phenomenon: from regional economic leaders to global political players*, BRICS Initiative for Critical Agrarian Studies (BICAS), Working paper No. 3, April 2015 pp 36. Letöltés ideje: 2016. február 8.
http://www.iss.nl/fileadmin/ASSETS/iss/Research_and_projects/Research_networks/BICAS/BICAS_WP_3-Piper.pdf
- [23] Schwartzman, S. – Pinheiro, R. – Pilla, P (editors): *Pundy Higher Education in the BRICS Countries, Investigating the Pact between Higher Education and Society* Higher Education Dynamics Volume 44 2015
- [24] Török, Á. (2006): *Az európai felsőoktatás versenyképessége és a lisszaboni célkitűzések. Mennyire hihetünk a nemzetközi egyetemi rangsoroknak?* Közgazdasági Szemle, 53., 4., 310-329.
- [25] Times Higher Education World University Rankings. Letöltve: 2016. február 12.
<https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings>
- [26] QS – Top Universities Letöltve: 2016. február 12
<http://www.topuniversities.com/university-rankings>
- [27] ARWU – Academic Rankings of World Universities Letöltve: 2016. február 11.
<http://www.shanghairanking.com/>
- [28] Webometrics: Ranking Web of Universities <http://www.webometrics.info/en>

Lektorálta: Neumanné Dr. Virág Ildikó, egyetemi docens, Pannon Egyetem

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

Óbudai Egyetem

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett Nemzeti Tehetség Program NTP-FKT- M-15- 0003 kódszámú pályázati támogatásból valósult meg.